ЗЕМАЉСКИ ЗАВИЧАЈ
САРАЈЕВО

SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povjest. — I. Археологија и повјест.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

Ћурчић Вејсил: Старине из околине Бос. Петровца. (Са 38 слика у тексту) 229—256
Генте Фрањо (Genthe): Саско-пољска пуковнија „Бошњака“ и холандијски копљаници „Бошњаци“. (Са 3 слике у тексту) . . . . . 369—390
Ippen Teodor: Historički gradovi u Albaniji. (Sa 29 slika u tekstu) . . . . 177—200
— Pečatnik jedne već nestale biskupije u Albaniji. (Sa 1 slikom u tekstu) . . 367—368
Јелавић Вјекослав: Турска и Француска у XIV. стољећу . . . . . 201—220
Patsch dr. Karlo: Pojedini nalazi iz rimskog doba. (Sa 24 slike u tekstu) . . 1— 16
— Rimska mjesta u konjičkom kotaru. (Sa 25 slika u tekstu) . . . . . 303—334
— Nahogjaji novaca. (Sa 3 slike u tekstu i 1 kartom) . . . . . 391—438
— Прилог митологији Илирије . . . . . 439—440
Truhelka dr. Ćiro: Sojenica u Dônjoj Dolini. (Sa 2 slike u tekstu i 8 tabli) . 129—144
— Nalaz iz Vranjske. (Sa 9 slika u tekstu) . . . . . 221—228
— Sojenica u Dônjoj Dolini. (Sa 11 slika u tekstu i 11 tabli) . . . . . 257—274
— Sojenica u Dônjoj Dolini. (Sa 22 table) . . . . . 519—540
Шишић др. Фердо пл.: Над Младена Шубића, бана хрватскога и босанскога 335—366

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Ипен (Ippen) Теодор: Прехисторички налази из Албаније. (Са 8 слика у тексту) 550—552
— Još nešto o starim crkvama u Šasu i Rubigu. (Sa 10 slika u tekstu) . . . 552—557
Мандић др. М.: Патаренско гробље под Осмачом планином. (С 1 сликом у тексту) 560—562
Pitner Karlo barun: Nalazak denara u selu „Gradac“ kraj Posušja 287
Uredništvo: Jedno pismo Zulfikar-kapetana. (Sa 1 slikom) . . . . . 549—550

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Јаукер др. Отон: Насеља у Босни и Херцеговини с обзиром на геолошки састав земљишта . . . . . 83—112

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Strana — Страна

Братић Том. А.: Пабирци из народног ветеринарства . . . . . 150—154
— Из народног вјеровања . . . . . 288—294
Филипеску Теодор: Калајџије у Чипулићима . . . . . 294—301
Скарић Влад.: Наредба о рајином одијелу из доба отоманске владавине . . 557—559

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

A. Izvještaji i rasprave. — A. Извјештаји и расправе.

Апфелбек (Apfelbeck) Виктор: Нове врсте колеоптера са балканског полуострва . . . . . 541—548
Берверт (Berwerth) др. Фридрик: Метеор из Завида. (Са 3 слике у тексту и 1 таблом) . . . . . 161—176
Engelhardt Hermann, prof.: Prilog poznavanju tercijarne flore Bosne i Hercegovine. (Sa 2 slike u tekstu i 2 table) . . . . . 441—460
Gutwiński Roman, prof.: O algama, sakupljenim u okolici travničkoj . . . . 69— 82
Medić M., prof.: Sabljarka (Pelecus cultratus Linné) i platnica (Leuciscus virgo Heckel). (Sa 1 tablom) . . . . . 113—122
Пихлер (Pichler) Антун, проф.: Флора херцеговачких гробаља . . . . . 123—128
Протић др. Ђорђе: Трећи прилог к познавању флоре Босне и Херцеговине . 17— 68
— Прилог к познавању флоре ресина (алга) Албаније . . . . . 275—286
Штробл (Strobl) П. Габриел, проф.: Нови прилози фауни диптера балканског полуострва . . . . . 461—518

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Pagliarucci Eugen pl.: Zanimljiva opažanja iz života nekih ptica u Hercegovini i u Bugarskoj . . . . . 295—296, 559—560
Pichler Antun, prof.: Blatna kiša u Mostaru 10. i 11. marta 1901. 149
— O pticama, koje žderu otrov 159

IV. Književnost. — IV. Књижевност.

Уредништво: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. VII. . . . . 145—148

ЗЕМАЉСКИ МУЗЕЈ ЗА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ САРАЈЕВО

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

Strana — Страна

Апфелбек (Apfelbeck) Виктор: Нове врсте колеоптера са балканског полуострва . . . . . 541—548
Берверт (Berwerth) др. Фридрик: Метеор из Завида. (Са 3 слике у тексту и 1 таблом) . . . . . 161—176
Братић Том. А.: Набирци из народног ветеринарства . . . . . 150—158
— Из народног вјеровања . . . . . 288—294
Ћурчић Вејсил: Старине из околине Бос. Петровца. (Са 38 слика у тексту) 229—256
Engelhardt Hermann, prof.: Prilog poznavanju tercijarne flore Bosne i Hercegovine. (Sa 2 slike u tekstu i 2 table) . . . . . 441—460
Филипеску Теодор: Калајџије у Чипулићима . . . . . 294—301
Gutwiński Roman, prof.: O algama, sakupljenim u okolici travničkoj . . . . 69— 82
Генте (Genthe) Фрањо: Саско-пољска пуковнија Бошњака и холандијски копљаници „Бошњаци“. (Са 3 слике у тексту) . . . . . 369—390
Ippen Teodor: Historijski gradovi u Albaniji. (Sa 29 slika u tekstu) . . . . 177—200
— Pečatnik jedne već nestale biskupije u Albaniji. (Sa 1 slikom u tekstu) . . 367—368
— Прехисторички налази из Албаније. (Са 8 слика у тексту) . . . . . 550—552
— Još nešto o starim crkvama u Šasu i Rubigu. (Sa 10 slika u tekstu) . . . 552—557
Јаукер др. Отон: Насеља у Босни и Херцеговини с обзиром на геолошки састав земљишта . . . . . 83—112
Јелавић Вјекослав: Турска и Француска у XIV. столећу . . . . . 201—220
Мандић др. М.: Патаренско гробље под Осмачом планином. (Са 1 сликом у тексту) . . . . . 560—562
Medić M., prof.: Sabljarka (Pelecus cultratus Linné) i platnica (Leuciscus virgo Heckel). (Sa 1 tablom) . . . . . 113—122
Pagliarucci Eugen pl.: Zanimljiva opažanja iz života nekih ptica u Hercegovini i Bugarskoj . . . . . 295—296, 559—560
Patsch dr. Karlo: Pojedini nalazi iz rimskoga doba. (Sa 24 slike u tekstu) . . 1— 16
— Rimska mjesta u konjičkom kotaru. (Sa 25 slika u tekstu) . . . . . 303—334
— Nahogjaji novaca. (Sa 3 slike u tekstu i 1 kartom) . . . . . 391—438
— Прилог митологији Илирије . . . . . 439—440
Пихлер (Pichler) Антун, проф.: Флора херцеговачких гробаља . . . . . 123—128
— Blatna kiša u Mostaru 10. i 11. marta 1901. 149
— O pticama, koje žderu otrov 159
Pitner Karlo barun: Nalazak denara u selu „Gradac“ kraj Posušja 287
Протић др. Ђорђе: Трећи прилог к познавању флоре Босне и Херцеговине . 17— 68

Strana — Страна

Протић др. Ђорђе: Прилог к познавању флоре ресина (алга) у Албанији . 275—286
Скарић Влад.: Наредба о рајином одијелу из доба отоманске владавине . . 557—559
Штробл (Strobl) П. Габриел, проф.: Нови прилози фауни диптера балканског полуострва . . . . . 461—518
Шишић др. Фердо пл.: Пад Младена Шубића, бана хрватскога и босанскога 335—366
Truhelka dr. Ćiro: Sojenica u Dônjoj Dolini. (Sa 2 slike u tekstu i 8 tabli) . 129—144
— Nalaz iz Vranjske. (Sa 9 slika u tekstu) . . . . . 221—228
— Sojenica u Dônjoj Dolini. (Sa 11 slika u tekstu i 11 tabli) . . . . . 257—274
— Sojenica u Dônjoj Dolini. (Sa 22 tabli) . . . . . 519—540
Уредништво: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. VII. . . . . 145—148
— Jedno pismo: Zulfikar-kapetana . . . . . 549—550

ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU

Sarajevo, januar—mart. **1902.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Pojedini nalazi iz rimskog doba.

Piše

dr. **Karlo Patsch,**

kustos bos.-herceg. zemaljskog muzeja.

(Sa 24 slike u tekstu.)

Ove moje bilješke o pojedinim nalazima otpočinjem sa najvažnijim nalazom ove vrste, prvim velikim kamenim kipom, što se dosad našao u ovim zemljama. U mahali

Lončari,

općine Vinjani u području ispostave Počitelj stolačkog kotara (Hercegovina), našao je 15. februara 1899. godine seoski glavar Ante Lončar na svojoj krčevini, udaljenoj kakovih 150 koračaja od seoskog groblja kameni kip, prikazan u *slikama 1.* i *2.* Taj kip ležao je na oniskoj uzvisini usred kamenog tla ko u kakovoj grobnici, a pokrivao ga jedva pedalj zemlje. Uokolo bijahu razbacane kamene ploče; zidovima, opekama i sličnim stvarima ne bijaše traga niti na samom nalazištu ni u okolini njegovoj, glava statue bila je odlomljena od trupa, te je seljaci odnesoše vinjanskomu župniku, fra Tadiji Beljanu. Slučajno se podigla onog dana oštra bura te potraja ravnih 14 dana; praznovjerni seljaci navale zbog toga na župnika, da se ova glava natrag odnese na nalazište, jer da je „stari Bog" — ljutit što mu se odnijela glava — spremio tu buru. Seljaci se obratiše dapače i na političku oblast, no ova spremi i glavu i trup u zemaljski muzej.

Kip je visok 1·93 *m*, nadmašuje dakle naravnu visinu; širina u ramenima mjeri 0·555 *m*. Obrisi glave i trupa izdjelani su tek u zametku; na svakom mjestu raspoznaju se još danas tragovi od klesarskog nazubljenog čekića. Noge su odbijene. Lik žene izdjelan je u mirnom položaju s lica; desna je noga u koljenu ponešto ugnuta i napred ispružena. Iznad stolle zastrto je čitavo tijelo širokom pallom s mnogo nabora, koja preko lijevog ramena i spuštenog lijevog lakta pada unapred do nezastrte ruke te je povrh desnog ramena i čitave desne strane prevučena na grudi, odakle je u jakom i dugačkom naboru prebačena preko lijevog ramena na legja. Desni posvema zastrti lakat počiva na grudima, a desna ruka prihvatila je odijelo na lijevom ramenu. U kosi jasno se ističe samo široka pletenica, koja je od zatiljka povedena preko tjemena do u čelo. Ovakovo namještanje kose, koje se vidi i na glavi iz Konjica („Glasnik", god. 1894., str. 718., sl. 7.), bilo je u modi u Rimu u pošljednjim dvijem trećinama trećeg i u obim prvim desetgodištima četvrtog stoljeća posl. Hr. Ovom će vremenu pripadati naš kip, koji će valjda prikazivati gospogju pokrajinskog ili gragjanskog plemstva. Statua

izdjelala se na mjestu gdje se našla. U dokaz tome govore istaknute već okolnosti pa i to, što je kamen, od kojeg se je isklesala onaj isti što se nalazi na tome mjestu.

Slika 1.

Slika 2.

Mjesto radnje zgodno se odabralo, pošto leži u blizini središta Veliki Galići, odakle se vrlo lako dolazi u predjele Imotski, Županjac i Posušje, što su bili na gusto posuti rimskim mjestima[1]).

Bilo bi suvišno razbijati si glavu pitanjem: što je dosta vještog majstora ponukalo, da ovo svoje djelo nije dovršio, već ga je pohranio na označeni način; biće da je to učinio iz razloga čisto privatne prirode.

[1]) Isporedi Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 29. i 31.

U Vinjanima zove se jedno mjesto Crkvina, a drugo u njegovoj neposrednoj blizini Grebeni; ovdje se često nagju odlomci od cigle i izdjelanog kamenja. Vele, da se jedan ovdje nagjeni stup prodao u Imotski. Da je ovaj kraj već u predrimsko doba bio prilično naseljen, dokazuju gromile oko Galića i Vinjana[1]); ove pošljednje leže kraj ceste što vodi u Posušje.

Zenica-Bistua.

Kad se planiraše hrpe iskopanog grumenja na zemljištu dvostruke bazilike, opisane od dra Ćire Truhelke u ovom „Glasniku", god. 1892., str. 340. i d., nagjoše se mjeseca decembra 1900. i u februaru 1901. uz raznovrsne ornamentalne fragmente iz srednjeg vijeka još i ova dva rimska odlomka, što ih je ravnateljstvo središnje kaznionice spremilo u zemaljski muzej. Ako su ovi odlomci i neznatni, ipak im valja pripisati stanovitu vrijednost.

Odlomak, prikazan u *slici 3.* je okrajak s dônje strane u ravno izdubljenog poklopca od sarkofaga, izdjelanog od kamena pješčenjaka. Postrane akroterije ukrašene su maskama. U skupini spomenika ovog razreda nije ovaj ornamenat u nas dosada bio zastupan.

Slika 3.

Slika 4.

Drugi odlomak, *slika 4.*, potječe od ploče (vapnenac), koja na otražnjoj strani nije izdjelana te je 0·795 *m* visoka, 0·13 *m* debela. Udubljeno, profiliranim okvirom opasano pravokutno polje pokazuje lik pokojnikov i životinje, kojima se najvolio zabavljati. Pokojnik, s lica prikazan u gornjem odjelku, drži za uzdu konja, što korača na desno. Kosa na glavi kratko je podrezana te se čini, da ima punu bradu. Lik je odjeven podvezanom tunikom dugih rukava, povrh koje je zaogrnut naborani, na desnom

[1]) V. Radimský, „Prehistorička nalazišta", str. 163.

ramenu zakopčani ogrtač sa dvije kite na vertikalnom rubu, kojim je zastrt lijevi lakat, dok je desni nepokriven. Ovaj ogrtač siže do koljena. Ova vrsta odjeće u nas je običajna; no kako smo do sada poznavali samo ovako odjevena poprsja, to nam nijesu bili jasni razmjeri ove odjeće po duljini. Od obuće raspoznaje se, jer je taj dio lika vrlo istrošen, samo gornji obrub lovačkih čizama, što sižu do koljena. Da su muški stanovnici Bistue bili vješti jahači, znali smo već otprije na osnovu dvaju na istom ovom mjestu nagjenih relijefa[1]). Vještina jahačka njegovala se u velike kod nas u ono doba (pa i u srednjem vijeku[2]) i u sadašnjosti), što dokazuju mnogi kameni spomenici[3]), nagjeni u raznim mjestima Bosne i Hercegovine[4]).

Dosta dugo pred rimsku okupaciju uvažali su se iz Italije konji u sjeverozapadni dio provincije Dalmacije; godine 170. prije Hr. dozvoljeno je izaslanicima plemena Karnera, Histreja i u Lici i oko Bihaća nastanjenih Iapoda „ut denorum equorum iis commercium esset educendique ex Italia potestas fieret“[5]). Kako je uvažanje konja bilo onda vezano na naročitu dozvolu, u kojoj se broj konja tačno označavao, može se zaključiti, da su se konji brojili u ratni pribor i da su naši domaći ljudi tada ko jahači polazili u rat.

Dônji odjelak našeg relijefa odvojen je plinthom od gornjeg; tu vidimo dva psa, kako trče jedan spram drugog i jedno drvo s velikom krošnjom i jakim korenjem; odatle može se izvoditi, da je pokojnik bio i lovac. Potpunije je ovaj prizor prikazan na relijefu iz Lisičića kod Konjica na Neretvi, gdje lovac jaši na konju[6]). Zvjerki, koja se tada lovila, bilo je onda u Bosni i Hercegovini na pretek, što je dokazano nalazima iz rimske tvrgjave Mogorelo kod Čapljine. Osim divlje svinje, srne i megjeda živio je tada i jelen, koji je megjutim u ovim zemljama, kako je poznato, već izumr'o[7]).

Mjesto, gdje su nagjena ova dva odlomka, nije identično sa njihovim prvobitnim stajalištem; oni su ko i ostali rimski spomenici doneseni na to mjesto kao gragjevni materijal za bazilike[8]). Nije za sada poznato, gdje je ležalo groblje ili grobaljska cesta municipija Bistua-Zenica.

---

[1]) Isp. naše „Wissenschaftliche Mittheilungen“, sv. I., str. 278., tab. I., sl. 2. i 3.

[2]) Ovo je posvjedočeno nadgrobnim spomenicima; vidi raspravu dr. Ć. Truhelke u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, III., str. 415.

[3]) U Putićevu i Vitezu u dolini Lašve (Hoernes, „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“, IV., str. 198. i dalje i A. Hoffer u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, V., str. 249. i 256.); u Mihaljevićima na Drini (naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VIII., str. 109., sl. 47.).

[4]) U prehistoričko doba bila je već kod nas zastupana neka vrsta malenih konja, što je dokazano kostima iz prehistoričke sojenice u Ripču kraj Bihaća; isp. J. N. Woldřich u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, V., str. 110.

[5]) Livius, XLIII., 5.

[6]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 269., sl. 39.

[7]) Izmegju prizora na sarkofagu iz Salone, o kojima je A. Conze „Römische Bildwerke einheimischer Fundorte in Oesterreich“, I., str. 17. i dalje, tab. IV. potanko raspravljao, za tim na jednom relijefu u stolnoj crkvi u Spljetu vidi se i lov na kozoroge. To se ali ne smije uzeti ko dokaz, da je kozorog živio u Dalmaciji; klesar je mogao izraditi te prikaze po dobavljenom sa strane urneku. Spram tačnog istraživanja kustosa O. Reisera nijesu se nigdje na balkanskom poluostrvu našli ostaci kozoroga.

[8]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., str. 275. i dalje.

Podcrkvina (u kotaru vlaseničkom).

Na humku „Crkvina“ kraj sela Podcrkvine općine Cikote u vlaseničkom kotaru razabiru se ostaci od više perioda. Na njemu su razvaline neke gragjevine (možda crkve) i više nego 300 srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika, izmegju kojih se nalazio

Slika 5.

takogjer spomenik, prikazan u *slici 5.*, a pohranjen sada u zemaljskom muzeju. Ovaj nadgrobni spomenik, koji svakako potječe iz najbliže okoline, ima naročito tu vrijednost, što je njime zasvjedočeno, da je u Podcrkvini postojala rimska naseobina. Kako nam je dojavljeno, nagjene su takogjer na rečenom humku, kad se kopaše temelji za novu istočno-pravoslavnu crkvu: „duboko u zemlji četiri stare gvozdene mamuze, rimska fibula na lûk s ukrašenim glavicama i ostaci zidina“.

Ovaj je spomenik 1·77 *m* visoka, 0·71 *m* široka i 0·29 *m* debela, u više komada (od kojih se nekoliko nije našlo) raspucana ploča od vapnenca. Zagvozdicom na dônjem rubu bila je ta ploča vertikalno usagjena u podlogu a na vršku imala je krunište, jer se na toj surovo otesanoj plohi vidi dlijetom izdubena rupa za klin i oluk za ulijevanje olova. Lice razdijeljeno je na dva polja: sada sasvim ostrugano natpisno polje, zarubljeno profiliranim okvirom i gornje nešto manje pravokutno polje sa poprsjima muža i žene. Spram običaja u našim krajevima posvuda rasprostranjena smješten je ženski lik desno od muškog. Poprsje muža je većim dijelom odlomljeno, ali se ipak raspoznaje, da je iznad tunike bio odjeven bogato naboranim, na desnom ramenu s jednom fibulom prikopčanim ogrtačem. Žena je desnu ruku s ispruženim srednjim i kažiprstom položila na grudi; odjevena je tunikom dugih rukava, koja je — na što upućuje raspored nabora — prikopčana povrh obiju ramena. Kosa je valovito raščešljana i nije zastrta. Ovime se razlikuje taj ženski lik od nošnje u žena oko Ivan-planine, koje su pokrivale kosu dolje spuštenim dugačkim rupcem.

Pravilne proporcije glave u ovog ženskog lika stoje u izrazitoj oprjeci s nespretno izvedenim tijelom. Pažljivo se je takogjer izradila bordira, kojom su polja opasana. Pruga izmegju obiju polja sastoji od poredanih rozeta. Gornje je polje uokvireno dvim raznovrsnim prugama od povijenog lišća, dok je dônje polje opasano ornamentom u obliku vrpce.

Ko dalnji maleni prilog za rimska mjesta do sad slabo proučenog vlaseničkog kotara, kroz koji je prolazila rimska cesta iz Sarajevskog polja preko Romanije planine u dolinu Drine[1]), valja mi još navesti, da je zemaljski muzej iz sela

Podžeplje,

jugoistočno od Vlasenice nabavilo ova tri denara: Mussidia, Babelon 6; Postumia, Babelon 10 i Vespasian, Cohen 105.

Rimska naseobina kraj Šuice.

Vijesti o odnošajima naseljenja prilično prostrane, ali vrlo krševite visoravni Šuice za prehističkog i rimskog doba[2]) bile su povod, da sam mjeseca maja godine 1898. prekinuo namišljeno putovanje u svrhu iskapanja u Županjcu-Delminiumu, o kojem ću govoriti u zasebnoj raspravi i da sam ravno pošao u Šuicu na istraživanje tragova rimskog života, koje sam ovdje tim pouzdanije naslućivao, jer je konstatovano, da se je upravo tu košto je to i danas slučaj, spajala rimska cesta iz livanjskog polja s onom, koja ovamo vodi iz Županjca[3]). Brzo i bez velike muke postigao se željeni rezultat, jer su u katoličkom župnom dvoru bili pohranjeni ovi odlomci, koji se sada već nalaze u muzejskim zbirkama:

1. dva na širokim stranama zavijena fragmenta okrugle plinthe od kamena vapnenca s promjerom od 0·93 *m* i visinom od 0·095 *m* *(slika 6.)*. Ovi fragmenti ne pristaju jedan

---

[1]) Isp. Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 88. i dalje.

[2]) Isp. osim M. Hoernesa „Dinarische Wanderungen", str. 283. i dalje takogjer C. pl. Marchesetti-a u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 319. Valja još dodati gromile i nadgrobne spomenike na parcelama „Šuički mašeti" i „Dvojne", za tim one kod Abdinog hana.

[3]) Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 22. i 27., isp. takogjer str. 8. i tab. IV., sl. 7.

uz drugi; njihova gornja ploha nije uglagjena zbog toga, da na njoj može čvrsto počivati dotični zavještajni predmet.

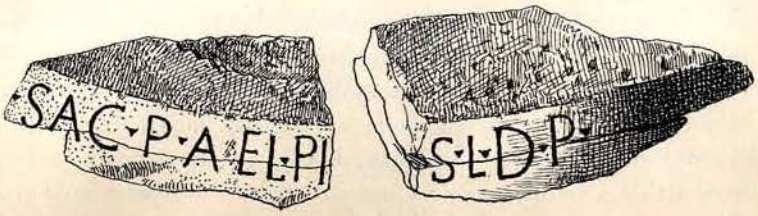

Slika 6.

....sac(rum). P. Ael(ius) Pi[.... v(otum)] s(olvit) l(oco) d(ato) p(ublice).

Kamen ima oveću lokalnu važnost, pošto pokazuje, da je naseobina kod Suice imala značaj općine. No da li je bila samostalna ili samo selo, podregjeno kojoj varoši, možda Županjcu-Delminiumu, ne može se za sada odrediti[1]); što manjka *d(ecurionum) d(ecreto),* ne da se navesti u prilog druge mogućnosti;

2. kapitel (glavica) od glatkog stupa, vapnenac, s promjerom od 0·232 *m (slika 7.);* abakus mu je kvadratičan i mjeri svaka strana 0·375 *m*;

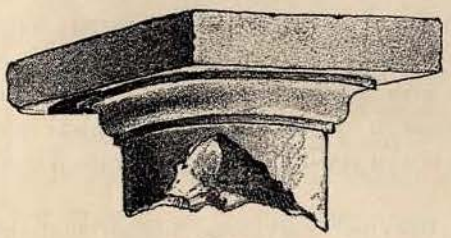

Slika 7.

3. prednji dio poklopca od sarkofaga, muljika, 0·12 *m* visok, 0·53 *m* širok i 0·25 *m* dugačak sa glatkim zabatnim poljem i neukrašenim postranim akroterijama;

4. dva odlomka od sarkofagnog poklopca, koji se po ornamentici podudaraju s onima, što su nagjeni na „karauli" u Županjcu;

5. na dônjoj strani odlomljeni, 0·93 *m* visoki pilov (pilaster) od muljike s pravokutnim prorezom (0·27 × 0·20 *m*), koji na gornjoj strani prelazi u ostatak stupa, visok 0·07 *m* a promjera 0·19 *m*. Na prednjoj stranici vidi se u udubljenom, profiliranim okvirom opasanom polju stilizovana loza sa listićima, uvijenim u obliku rozete, i sa ptičijim glavicama. Otražnja i desna postrana stranica jesu glatke; u lijevu stranicu usječen je 0·08 *m* širok vertikalni oluk, u koji je bila umetnuta ploča (Füllplatte). Odlomak potječe dakle od nekog naslona (Ballustrade) i to od njegovog desnog kraja. Isto ovaki fragmenti

Slika 8.

Slika 9.

[1]) Mommsen, „Römisches Staatsrecht", III., str. 765. i dalje.

nagjeni su i u drugim mjestima Bosne; isporedimo primjerice ostatke neke crkve u Dabravini, koji zasvjedočuju cvatanje ornamentalne plastike za srednjeg vijeka u našijem krajevima[1]);

6. pilov kvadratičnog proreza, 0·335 *m* visok, ukrašen povitkom od palmete. Stranice njegove mjere 0·1 *m*. Gore prelazi pilov u glatki stup, kojemu je promjer 0·1 *m*. Spram oluka, širokih 0·035 *m* a udubljenih s obiju strana, imao je ovaj pilov istu svrhu ko onaj pod brojem 5. opisani; no pogledom na njegove manje dimenzije bio je nekoć smješten u unutrašnjosti crkve u sredini drugih pilova.

Mi imademo dakle i ovdje posla sa upravo onakovom mješavinom spomenika, kao što smo ju našli na rečenoj karauli kod Županjca pa nam je moguće i za ovo novo nalazište utvrditi analognu prošlost: da je naime tu bila crkva, koja je djelomice sagragjena od antiknog (rimskog) materijala, posabrana po okolici, naročito odlomcima od zavještajnih i nadgrobnih spomenika.

Naše nalazište je oranica Mije i Nikole Kutlešića u selu Bogdašiću, kojoj je, što je za naše područje upravo značajno, ime „Crkvina". Ta oranica leži uz lijevu obalu rječice Šuice u rukavcu udoline, zaštićene bregovima sa sviju strana. Razgrnjeni ostaci od zidina svjedoče, da se je ovdje godine 1896. kopalo, no to istraživanje nikako nije provedeno u korist znanstvenog rada. Razni dijelovi od sarkofagâ, koji vire iz ovih zidina svjedoče pak, da je sasvim opravdan tada na osnovu gore navedenih nalazaka stvoreni zaključak u pogledu doba, u koje pada ta gragjevima. Tloris zgrade mogao bi se sastaviti jedino na osnovu sistematskim načinom obavljenog iskapanja, a ovo bi nam dalo takogjer tačne obavijesti o položaju ove rimske naseobine, koju svakako valja tražiti negdje u blizini rimske ceste, zvane u ovomu kraju „Stržanjski put". Pokraj susjednog „Stržanjskog grada" zaštićavala je ovu rimsku cestu stražarnica u obliku kule[2]).

Seljaci iz okoline pripovijedaju, da je sa „Crkvine" razvučeno mnogo materijala na sve strane; u kući Frana Matića vidio sam jedan stup, od koga izduboše korito.

Iznad „Crkvine" diže se humak „Drinova glavica", na kojem sam našao ostatke zidina i mnoge hrbine od zemljanih posuda.

Kao treće mjesto, gdje se nalaze ovakove ruševine, označiše mi oranicu „Čardak" uz desnu obalu Šuice nedaleko od mlina, zvana „Nevolja". Vele, da su ovdje pod zemljom ostaci velikih, u okrugu izvedenih zidina, kojima seljaci dadoše ime „tamnice".

Fra Paško Radoš, prijašnji šuički župnik pripovijedao mi je, da se u Bogdašićima još prije okupacije našlo starog novca. Biće, da iz tog sela potječe sesterac Otacilia Severa, Cohen 56, pohranjen u našoj numizmatičkoj zbirci pod oznakom „Suica". (Broj inventara 194.)

Velika vrata kod Kupresa.

Pokojni kustos Franjo Fiala zabilježio je („Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 183.) sve nalaske, što su u klancu „Velika Vrata" nagjeni godine 1892., kad se je popravljala za trgovački promet vrlo važna cesta, koja vodi iz Bugojna preko

---

[1]) V. Radimský u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", II., str. 76. i dalje.

[2]) V. Radimský u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", II., str. 65.

Kupresa i Suice u Županjac i Livno. Na osnovu ovih nalazaka utvrgjeno je, da je na ovom mjestu postojala omanja zgrada, valjda stražarnica za zaštitu ceste[1]).

Prigodom nabrajanja navedenih nalazaka potkrale su se omanje omaške, koje treba ispraviti u interesu važnosti ovog nalazišta takogjer za promet u rimsko doba[2]), i to tim više, jer se je broj tih nalazaka od onda ponešto umnožio hvalevrijednim nastojanjem gosp. nadcestara Eduarda Koblera.

Skupina novo pridošlog starog novca posabrala se iza obilnije kiše na ovom nalazištu, koje leži s desne strane ceste, a nagjena je tom zgodom i ranorimska bron-

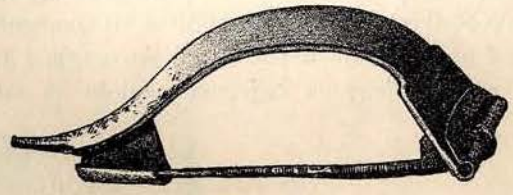

Slika 10.

cana fibula na baglamu, *slika 10.*, kojoj je visina 0·017 *m*; ona je na žalost na nožici nešto oštećena.

Ova gragjevina obilovala je starim novcem, jer su u njoj c. i kr. časnici u prvim godinama poslije okupacije višeput iskopali dosta takvog novca. Kako nam je dojavio gosp. nadzornik J. Blažek, „sabrao je gosp. natporučnik Erben godine 1883. na „Velikim vratima" oko 200 komada bakrenog novca, megju ostalim jednog Hadrianusa". Nije se moglo saznati kamo je dospio taj novac. Naša muzejska zbirka prikupila je iz ovog nalazišta ove komade, isključivo manje broncane primjerke[3]):

1. i 2. Gallienus, Cohen[1] 365, 390.
3. Quintillus, Cohen 22.
4. Licinius pater (?), Cohen 42 (?).
5. i 6. Constantinus I., Cohen 568.
7.—15. Constantius II., Cohen 224, 226 (četiri komada); 265 (dva komada); 279 (dva komada).
16. Constans, Cohen 141.
17. Roma, Cohen 13.
18. Valentinianus I., Cohen 55.
19. Valentinianus II., Cohen 45 ili Theodosius I., Cohen 49.
20. Arcadius ili Honorius, Cohen 55.
21. Po svoj prilici Theodosius II. (408. do 450.).
22.—27. Šest izlizanih komada iz III. i IV. stoljeća.

Gragjevina je naprasno razorena, po svjedočanstvu najmlagjih komada ovog novca za prvih desetgodišta petog stoljeća. To je pošljedna vijest o toj rimskoj cesti. Ali da je cesta bila u upotrebi još i u prvoj polovini šestog stoljeća, može se zaključiti pogledom na svezu, u kojoj je Zenica—Bistua kao sjedište biskupa stajala posredovanjem ove u unutrašnjost Bosne produžene ceste sa Salonom (Solinom), gdje se održavaše u godinama 530. i 532. pokrajinski crkveni sabori[4]).

---

[1]) Ovakovu stanicu uz ovu istu rimsku cestu zabilježio sam gore str. 8. kod Stržnja. U pogledu ovakih kula-stražarnica valja isporediti: C. Tragan, „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen", XX., str. 176. i dalje; M. pl. Groller, „Der römische Limes in Oesterreich", I., stupac 53.

[2]) Isp. Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 23.

[3]) Gosp. profesor dr. J. Brunšmid u Zagrebu imao je dobrotu takogjer ispitati slabo održane komade broj 4., 19.—21.

[4]) Isp. „Glasnik", 1900., str. 555.; A. Hoffer u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", III., str. 247.

Onaj „kamen s natpisom“, što su ga po pripovijedanju starijih seljaka niza stranu otisnuli radnici kod „Koprivnice“, kad se je prije okupacije ovdje gradio nekaki branik (Verhau), biće da je bio rimski miljokaz.

Stolac.

Husein beg Rizvanbegović našao je godine 1901. na svojem zemljištu u Stocu u mahali Podgrad[1]), koja uopće obiluje rimskim starinama, ogromnu ciglenu ploču, što ju je vazda revni nadcestar gosp. Karlo Straka spremio zemaljskom muzeju. Ta skoro kvadratična ploča (0·595 × 0·58 *m*), debela 0·089 *m*, u mnogom je pogledu važna. Potpuno održane cigle od ove veličine uopće se rijetko nagju i još se nije dosad kod nas na ovakim ciglama našao biljeg; sa biljegom nagjoše se samo krovni crijepovi i

Slika 11.

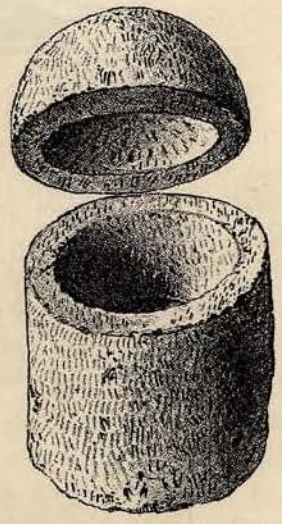

Slika 12.

opeke od stupova hipokausta[2]). Biljeg Servilia *(slika 11.)*, koji potpuno ispunjava 0·022 *m* visoki i 0·119 *m* dugački okvir, nije dosad zasvjedočen, a pripadaće po svoj prilici jednoj ciglani, koja je postojala ili u Stocu ili u blizini ove varoši, jer ovako velika i teška ploča jedva da bi bila podnijela transport iz velike daljine. Sudeći po ostacima kreča na otražnjoj strani i jer joj je lice izlizano, ova je ploča jamačno bila upotrebljena u taracu.

Trnovo (kotar sarajevski).

U bašči za povrće kod c. i kr. vojničkog zapovjedništva u Trnovu našla se 8. februara 1901. u dubljini od 0·25 *m* sretnim slučajem žara od kamena, prikazana u *slici 12.* Rečeno zapovjedništvo dobrostivo je predalo tu žaru muzeju te je obećalo, da će ovo nalazište pomnjivo pretražiti.

Ova žara za pepeo sažganih mrtvaca (ossuarium) sastoji od glatke, valjkaste posude, visoke 0·28 *m*, s promjerom od 0·321 *m*, i od polukrugastog 0·185 *m* visokog,

---

[1]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VIII., str. 102.

[2]) Vidi „Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes“, I., dodatak, stupac 123.

iznutra izdubljenog poklopca, koji ne prelazi preko ruba sâme posude. Oba su dijela izdjelana od vapnenca. Poklopac pristaje uz posudu samo po svojoj težini. Izdubina posude mjeri u dubinu 0·183 *m* a u promjeru 0·235 *m*. Ograda je debela 0·043 *m*. Radnja je surovo izvedena zupčastim čekićem. Na dnu posude nagjoše se uz pepeo kalcinirane kosti, za koje je c. i kr. pukovnijski liječnik u Trnovu rekao, da potječu od djeteta. Još se tu našlo: staklenih utaraka (pod sigurno ne može se to ipak reći, makar se je istraživanje vrlo savjesno provelo), četiri gvozdena čavla sa velikim glavicama i dva broncana novca, od vatre vrlo oštećena, od kojih je jedan komad dupondius Marc Aurela, Cohen[1] 574 (isporedi VII., str. 165.) iz godine 165. poslije Hr., a drugi komad sesterc Faustina minor ili Lucille. Pod žarom ležale su hrbine od kakovih

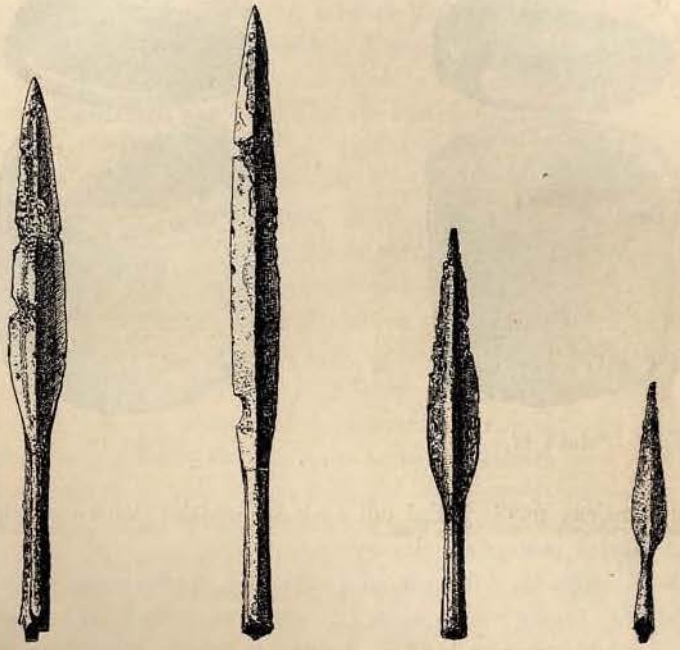

Slika 13. Slika 14. Slika 15. Slika 16.

deset zemljanih posuda, no oblik ovijeh nije se mogao prosuditi prema dostavljenim nam odlomcima. Mrtvac je po svoj prilici sažgan na ovom istom mjestu, gdje se pepeo njegov položio u žaru.

Trnovo je već otprije poznato ko nalazište rimskih starina. Po bilješkama pokojnog rudarskog kapetana V. Radimsky-a nagjeno je u tom mjestu prigodom neke gradnje u dubljini od 2 metra, mnogo ostataka od rimskih zemljanih posuda i pet dobro održana komada gvozdenih kopalja, koji su sada pohranjeni u muzejskim zbirkama. Dva su koplja po veličini, radnji i obliku *(slika 13.)* vrlo slična. Širina njihovog lista mjeri 0·041 *m*, dotično 0·045 *m*, duljina im je 0·44 *m*, dotično 0·47 *m*. Treće koplje *(slika 14.)*, nešto je vitkije, duljina mu je 0·49 *m* a list, pojačan snažnom brazdom po sredini, širok je 0·036 *m*. Četvrto koplje *(slika 15.)* mnogo je manje, 0·32 *m* dugačko i 0·038 *m* široko te ima oštro rebro i držak s bridovima. Peto je koplje *(slika 16.)* samo 0·20 *m* dugačko i u listu 0·031 *m* široko, te se i po obliku razlikuje od ostalih kopalja.

Mostar.

U mostarskoj mahali Zahumlje, u predjelu Vukodol, našla se u avliji Ivana Zelenike prije dvije godine slučajno žara za pepeo, prikazana u *slici 17.*, a nedaleko odavle nagjena je mjeseca marta 1901., druga ovakova žara, *slika 18.* Kad je o tome prispjela od g. V. Hawelke prijava, naredilo je muzejsko ravnateljstvo, da se to mjesto tačno pretraži, što je učinjeno već 20. aprila 1901. Protiv svakog očekivanja postigao se samo neznatni rezultat; moglo se tek konstatovati, da je ona druga žara položena u jamu, gdje se mrtvac sažgao, jedva 0·20 *m* duboko pod sadanjim niveau-om. Drugi

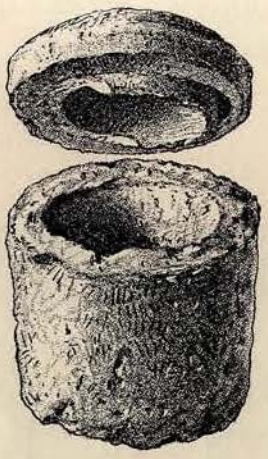

Slika 17.

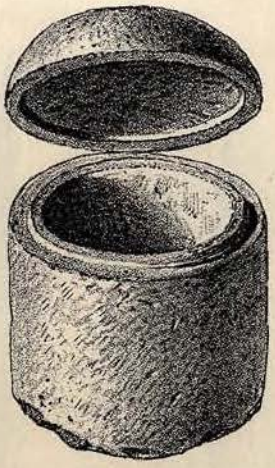

Slika 18.

se nalazi u okolici nijesu našli, jedini odlomak žmurnjaka (krovnog crijepa sa žlijebom) svjedoči, da je u blizini postojala neka zgrada.

Obadvije žare, izdjelane od kamena pješčenika, u glavnome su po svojim oblicima slične žari iz Trnova, predočenoj u *slici 12.*, samo su nešto manje (čitava visina 0·30 *m*, dotično 0·345 *m*, vanjski promjer 0·28 *m*, dotično 0·295 *m*), bokovi su im tanji (0·035 *m*, dotično 0·030 *m*) a poklopci više uplošteni (0·075 *m*, dotično 0·102 *m*). Glavna razlika sastoji u tom, što je zapor u mostarskih žara bolji, jer imadu žljebasti vijenac, u jedne na poklopcu *(slika 17.)*, a u druge na posudi *(slika 18.)*. Izmegju sebe razlikuju se ove mostarske žare po tome, što je u žare *slika 18.*, posuda izdubena valjkasto (premjer 0·235 *m*) i dublje (0·178 *m*) a poklopac sasvim u plitko (0·007 *m*), dok je u žare *slika 17.* posuda izdubena konički (premjer 0·21 *m*) i u plitko (0·135 *m*) a poklopac dosta duboko (0·085 *m*). Žara *slika 18.*, izdjelana je pomnjivije nego ona druga *(slika 17.)*, koja je u ostalom kroz dvije godine bila nezaštićena te je zbog toga prilično oštećena. Osim pepela i komadića ljudskih kostiju našla se u žari *slika 17.* samo malena zemljana posuda, koju razbiše. Naprotiv je čitava sadržina žare *slika 18.* prispjela u zemaljski muzej. Iznad ostataka sažganog mrtvaca ležale su ove stvari:

1. prsten od jednostavne glatke broncane prutice, kojemu je promjer 0·017 *m (slika 19.)*;

Slika 19.

2. 0·057 *m* dugačka, vrlo tanka neukrašena pisaljka od bronca;
3. staklena čaša, visoka 0·071 *m*, široka na gornjem rubu (u promjeru) 0·076 *m*. Staklo je čisto ko voda i čvrsto, na podnošku udeb-

ljano; bokovi su izbačeni i ukrašeni vertikalnim dosta velikim i plitkim, ali megju sobom nejednakim utiscima *(slika 20.)*;

4. dupondius cara Gordianusa III., kovan u Viminaciumu (B. Pick, „Die antiken Münzen von Dacien und Mösien", I., str. 32. i dalje, br. 72. ili 77., ili 80. [CO|L] sa izlizanim brojem godine).

Po ovome su žare iz Mostara mlagje od one iz Trnova (isporedi gore str. 10.).

Slika 20.

Nije nimalo začudno, što se u Mostaru našao novac iz gornje Mezije. Već od prije poznati su nam ovi sesterci iz Bosne i Hercegovine:

1. Gordianus III., Pick 76 (C|OL), Bosna.
2. Gordianus III., Pick 81 (C|OL), Klobuk kod Ljubuškog.
3. Philippus I., čuva se u samostanu Tolisi.
4. Etruscilla, Pick 137, Stolac.
5. Etruscus, Pick 142 (CAVS), Klobuk kod Ljubuškog.
6. Hostilianus, tipus istrošen, Pick 148. i dalje, kotar Fojnica.
7. Sasvim istrošen, pripada XII. godini, Čelebić kod Livna.
8. Aemilianus, Pick 179 (A mjesto AVG), željeznička pruga kod Mostara.
9. i 10. jedan komad iz Domavije (Srebrnice), koji se nikako ne može odrediti[1]) i jedan isti takvi novac, pohranjen u samostanu fojničkom[2]).

Ovamo valja još dodati veliki nalazak ovakog novca iz Sikirića na Drini, koji će se tačno proučiti i do zgode objaviti; isporedi naše „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 310. i d.

Po ovim našim samo uzgrednim bilješkama može se razabrati, da je novac iz gornje Mezije bio i u rimskoj Dalmaciji u prometu.

Ispod ovdje opisanog nalazišta još se je u Kavaz-bašinoj ulici kod kuće broja 10. našlo odlomaka od žmurnjaka (krovnog crijepa) i od posuda, izdjelanih rukom. Još se u Mostaru u Zahumskoj ulici, koja neposredno graniči sa Kavaz-bašinim sokakom te je takogjer uz lijevu obalu Neretve, našlo pet ravnih grobova. Kad se kopali temelji za novu kuću Mulage Bubića, došlo se mjeseca marta 1900. u dubljini od 2·50 do 2·80 *m* do ovih kvadratičnih grobnica, sagragjenih i pokrivenih kamenim pločama. Tri su groba otkopana posve a dva donekle. U njima bijahu jedino kosturi, položeni polegjice spram istoka. Jedna lubanja prenesena je zauzimanjem gosp. Hawelke u našu antropološku zbirku. Doba, iz kojeg su ove grobnice, ne može se odrediti, jer se ne nagjoše upravo nikakvi prilozi, po kojima bi se to utvrditi dalo.

Ustikolina kod Foče[3]).

Iz ove rimske naseobine nabavio je zemaljski muzej 7. novembra 1900. od Ibrahima Omerpašića broncanu koljenastu fibulu, *slika 21.*, koja je vrlo lijepo izragjena i potpuno održana, samo je nalaznik sjajno zelenu patinu donekle ostrugao. Čvrsti, narovašenim rebrom ukrašeni lûk diže se strmo od valjkaste, s vanjske strane bridovite glave te se u nježnom zavoju svršava polukružnom narovašenom plohom sa sitnom glavicom. Široka plojka za iglu ukrašena je s naličja zarezima (Tremolirstich). Valjkasta

[1]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 251.

[2]) Isto V., str. 174.

[3]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", V., str. 239.; J. W. Kubitschek, „Wiener numismatische Zeitschrift", 1897., str. 187. i dalje.

glava pokazuje na izvanjskoj strani urezane polukruge i diagonalne crte. Po malenim svojim razmjerima (duljina 0·033 *m*, širina glave 0·02 *m*, visina 0·012 *m*) služila je ova fibula za skapčanje tanke odjeće.

Koljenasta fibula u raznim odlikama bila je u našim krajevima vrlo rasprostranjena[1]), lijevala se od bronca i srebra[2]). Od srebra je fibula, predočena u *slici 22.*,

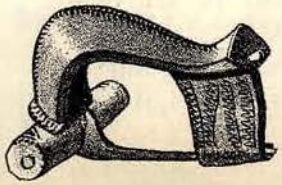

Slika 21.

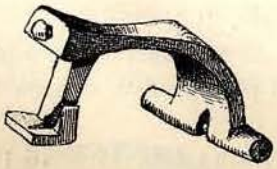

Slika 22.

koja je svakako domaće provenience, ali se danas već ne može saznati, gdje i kada je nagjena. Po radnji i obliku surovija je nego prije opisana, pri čem ipak valja uzeti u obzir, da je seljak s tom fibulom postupao nemilosrdno: odrezao je ispitivajući kovinu čitave iverke. Igle više nema, nožica ima urezak za iglu i pravokutnu zaštitnu plojku. Ova je fibula 0·031 *m* dugačka i 0·01 *m* visoka; glava je široka 0·018 *m*.

Bila.

Iz ovog sela travničkog kotara, čije je rimske naseobine P. A. Hoffer s poznatom pomnjom istraživao[3]), potječe fibula životinjskog oblika, prikazana u *slici 23.*, koju je g. Simo Jeremić, porezni oficijal u Žepču našemu muzeju darovao. Luk fibule izragjen

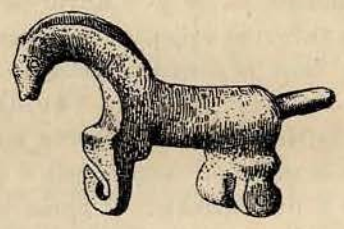

Slika 23.

je u obliku konja; kako se i danas još raspoznaje po nekim tragovima, bio je konjski lik izragjen naravnije nego se to vidi iz slike. Prednje noge prelaze u kuku za iglu; stražnje noge nijesu izvedene, već prelazi truplo u gužvu s baglamom. Fibula je 0·044 *m* dugačka i 0·07 *m* visoka. Slični eksemplar, u kojeg je konj zauzdan, nagjen je na Ilidžama kod Sarajeva[4]).

Han Kumpanija-Vitez.

Od gosp. Jakova Pagjena kupio je zemaljski muzej 19. novembra 1901. olovnu pločicu, *slika 24.*, o kojoj je rečeni gospodin umio kazati samo to, da ju je mjeseca

[1]) Isp. J. Kellner u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", V., str. 149.
[2]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VII., str. 69., sl. 42.
[3]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", V., str. 242. i dalje.
[4]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", V., str. 148., sl. 47.*d*.

juna ili jula godine 1900., kad je bio u lovu, iza kiše našao na zemlji na „Crkvini“ s lijeve strane glavne ceste iz Han-Kumpanije u Vitez (u dolini Lašve). To je reljef o misterijama, i ta pločica vanredno se podudara po svojoj veličini (visina 0·094 *m*, širina 0·077 *m* i debljina 0·0017 *m*) i po sadržini s onom, što se našla na Gradini u Halapiću kod Glamoča, i koju je E. Nowotny u ovom našem listu i u „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien-Hercegovina“ (IV., str. 296. i dalje) svestrano opisao[1]), pak će biti dovoljno, ako ovdje istaknemo samo razlike izmegju obih ovih reljefnih ploča. Stupovi aedikule pokazuju spiralne zareze a u lûku manjka astragalna vrpca.

Slika 24.

Četiri pruge slike nijesu razdijeljene crtama već zahvataju jedna u drugu. Konji u četveropregu Heliosa, uz čiju, zrakama obasjanu glavu vidimo s obiju strana po jednu zvijezdu i koji drži u ljevici zemaljsku kruglu, prikazani su u cjelosti. Ženski lik u drugoj pruzi, odjeven visoko potpasanom haljinom dugijeh rukava, koja siže do tla, nema u sredini pregaču, već drži u postrance od tijela spuštenim rukama k zemlji okrenute baklje. Obim jahačima manjka zvijezda. Onaj s lijeve strane čini se da je odjeven anaxyridima i kaputom; pod sigurno se raspoznaje lepršajući chlamys i frigijska kapa. Desni je jahač gologlav; od njegove odjeće raspoznaje se samo razmahana mantija. Riba, delfin, smještena je ispod prvog jahača; pod drugim leži „mrtvi kabir“ s licem obrnutim k zemlji i ispruženim rukama. Ratnik prikazan s lica gleda spram sredine, ustobočio je koplje, odjeven je potpasanim vojničkim kaputom a obučen je u visoke čizme. Žena na desnoj strani prikazana je takogjer s lica i okrenula je glavu prema središtu.

[1]) Isp. F. Cumont, „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra“, II., 526. i dalje.

Oveće razlike pokazuje treća pruga. U sredini sjede oko stola, s kojeg vise rese, tri odjevene čovječje podobe. Srednja okrenula se licem k onoj što sjedi na lijevo, prihvatila je desnicom njezinu desnu ruku, a ljevicu pritisnula je na grudi. Obje osobe sa strana pokazuju na okruglu zdjelu s ribom kao da pozivaju. Dva mladića s desne strane koracaju k ovomu društvu a da ne gledaju jedan u drugog. Na lijevoj strani tik uz društvo kraj stola postavljeno je drvo, s kojeg visi s jedne grane životinja bez glave.

U četvrtoj pruzi zamjeniše lav i zmija svoja mjesta. Na stolu ne vidi se riba. Pred stolom i orozom ne vide se sitniji predmeti.

Rupa od čavala nema na ovom našem reljefu, koji je mjestimice vrlo tupo iskovan. Oštećen je zavijanjem u gornjim ćoškovima i na dônjem rubu, a prelomom raspucao se. Još je istrošen kraj desnog stupa, gdje je neko kušao da ispita kovinu.

Gornja Vogošća (kotar sarajevski).

G. V. Škarić, profesor pri velikoj gimnaziji u Sarajevu upozorio me, da su se u gornjoj Vogošći kraj Krsmanovog hana u predjelu Kamenjača prigodom oranja našli žmurnjaci i srebrni novac. Moje istraživanje na licu mjesta (5. aprila 1901.) potvrdilo je ovu vijest, i ja sam mogao bar utvrditi prostor ove rimske naseobine.

Na desnoj obali rječice Vogošće uzdiže se mjestimice dosta strmo uzan, kojih 20 metara visok brežuljak sa dva sedla; onome njegovomu dijelu, koji ide od istočno-pravoslavnog groblja do Krsmanovog hana kraj seoske džamije dadoše ime Kamenjača (na specijalnoj karti Kamenjače). Na prvi pogled raspoznaju se na tome brežuljku u zemlju utonule ploče i kamenite ograde srednjevjekovnog groblja. Rimski ostaci mogu se naći s malo više muke; oni sastoje od malenih odlomaka zemljanih cijevi za grijanje, žmurnjaka i ćeremita, zatim od broncanog, gvozdenog i staklenog komagja i od hrbina zemljanih posuda. Nalazište stere se s obadviju strana brežuljka počevši od mlinova do rečenog hana, te se po oranicama nalaze oni odlomci i hrbine u tolikoj množini, da se štošta od njih upotrebljavalo kod gragjenja kuća. Mnogo toga našlo se i s desne strane puta, što vodi u Sarajevo. Na grebenu brežuljka nikako nije moglo biti poredanih zgrada, jer i pored vrlo savjesnog kopanja ne mogosmo tu naići ni na najsitnije tragove zidina. Ovaj veliki prostor bio je pod sigurno već u predrimsko doba naseljen, jer smo prigodom pretraživanja oranica našli strelicu od kremena.

U pogledu novca, što se je navodno ovdje našao, nije mi mogao ništa pouzdana kazati ni sâm vlasnik hana, g. profesor dr. Kosta Krsmanović.

I pokrajne udoline mora da su za rimskog doba bile naseljene, jer sam u obližnjoj dolini Jošavice na zemljištu uz desnu obalu potoka, kojemu je ime „Gradina“, našao ostatke zidina neke rimske zgrade i mnoge odlomke od cigle. Moglo bi biti, da je povod ovoj gragjevini bilo sumporno vrelo „Smrdljiva voda“, koje ovdje izvire.

Pripomenuću ipak, kako bih predusretnuo svakoj zabludi, da je na ovoj „Gradini“ do nedavna bio han s kućom za stanovanje i štalom. Sve je to stradalo od požara pa je preostali materijal utrošen u gradnju kuće Bože Burnjaka. Taj nekadanji han imao je u tursko doba, kad je ovuda vodio živahni put u Kladanj i Dônju Tuzlu, svoju važnost, no sada je taj kraj ostao na strani, pošto sadanja cesta s Kladnjom i Dônjom Tuzlom ide kroz dolinu Ljubine.

Трећи прилог к познавању флоре Босне и Херцеговине.

Pteridophyta (Kryptogamae vasculares) и Phanerogamae.

Приопћио

др. **Ђорђе Протић,**
гимн. професор у Сарајеву.

Занимљиви резултати досадашњега испитивања флоре високих гора Босне и Херцеговине, који и стране испитиваче из далеких земаља примамљују, подстакнуше и мене, да наставим свој рад те се винем и у највише горе овијех земаља и да флору њихову по могућству што подробније испитам.

Маглић и Волујак, највише горе Босне и Херцеговине, и са своје романтичности на далеко чувена увала Сутјеске бијаше ми главни циљ испитивања прошлих ферија; Трескавица као боље испитана била ми је узгредна циљ. За испитивање флоре тога пограничнога краја намјеравао сам био посветити читав мјесец јули; али на моју велику жалост, које због јако кишовитог времена у првој половици јула, које пак с тога, што ми се стање здравља због велике врућине у другој половици јула, као и због јако напорнога пута а и слабе опскрбе у високим планинама, пореметило, морадох првотно намијењено вријеме за половину скратити и наставак за идуће године оставити.

Прије мене били су, колико је мени познато, у истом крају: Блау, Брандис, Вандас и Бек (Beck). Уз биљке, које је прије мене нашао свеучилишни професор Бек, метнуо сам име његово и мјесто гдје их је нашао као и имена других испитивача, које сам нашао у дјелу госп. проф. Бека: „Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina".

Геолошки[1]), оро- и хидрографски одношаји.

Пут, којим сам ишао, водио је преко ових мјеста и гора:

Од Сарајева преко Лукавице новим друмом дуж Жељезнице до Трнова. Од Трнова преко цијеле Трескавице, Гвозна у Калиновик; одавде преко Загорја, Осљега дола, Јелашца, Равне горе, Зелен-горе, Брегоча, Јаворка, Горњих бара и Гусног пута у Суху. Из Сухе на Пријевор, Маглић и Волујак (Станина греда, Студенци, Штављани, Вратница) те опет натраг у Суху, а одавде уз Сутјеску преко Тјен-

[1]) Испореди: 1. Карту и „Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina; Erläuterungen zur geologischen Uebersichtskarte dieser Länder" од дра Мојсисовића (Mojsisovics), дра Е. Тице-а (Tietze) и дра А. Битнер-а (Bittner). Беч 1880. — 2. Дра Ј. Цвијића: „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе". „Глас српске краљ. академије", LVII., први разред, 21.

тишта, Мјешаића, Попова моста и уз Дрину преко Приједјела, Белени и Брода у Фочу. Из Фоче напокон преко Устиколине, Превиле, Под-Витеза и Пала у Сарајево.

Горњи ток Жељезнице протеже се кроз верфенске наслаге; Трескавица пак састоји се већином из творевина тријаса, поглавито вапненца и доломита, који на више мјеста пробијају верфенске наслаге различите дебљине. На тријаском тлу је и мјесто Калиновик. Од Калиновика пак па све до близу Сутјеске јесте тријас. Сутјеска протиче кроз верфенске слојеве, који се протежу све до близу ушћа њена у Дрину, у коју се код Хума улијева. Волујак са Маглићем, — који потоњи је само највиши испон Волујака — састоји се од јурскога вапненца. Обале Дрине сачињава палеозојски шкриљавац, који и сјеверно од Фоче, с обе стране Дрине, знатан простор заузима. Према Прачи налазимо опет верфенске слојеве, који се даље протежу према Палама и Сарајева.

Најзнаменитији висови горâ, које сам прошао, јесу:

Трескавица (Ћаба) 2080 *м*; Брегоч 2015 *м*; Маглић 2387 *м* и Волујак (Студенци) 2298 *м* надморске висине.

Воде:

Жељезница, уз коју се вије ново начињени изврстан колски пут све до Трнова. Лијепа језера на Трескавици: Велико (1548 *м*), Црно (1680 *м*), Бијело (1690 *м*) и Платно језеро (1680 *м*), од којих се Велико са својом отворено зеленом а Црно са затворено зеленом бојом воде одликују. Жалити је само што ни на једном нема чуна, да би се могла како дубина њихова, тако и планктон њихов добро проучити. За једну колибу и чун на језерима био би сваки испитивач и посјетилац ових лијепих језера Високој зем. влади веома захвалан. — Готово сва језера су имала, као што је и Цвијић нашао, исту температуру воде 15 до 16° Ц., осим Платнога чија је температура износила 9° Ц. (по Цвијићу 8° Ц.). Генетичку везу са старим глечерима доказао је Цвијић у свом лијепом и важном раду: „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе“. Сигурних трагова глечера нашао је Цвијић и на Волујаку. Температура релативно многих врела на Трескавици веома је ниска; од 1—5° Ц. Врело на Зелен-гори, са кога се носи вода за пиће, имађаше 5°; врело у близини оружничке постаје у Сухи 8°, врело на Пријевору код оружничке постаје 5° Ц., а вода Сутјеске 27. јула, у 5 сахати по подне, имађаше 15° Ц., дакле већ и за купање угодна.

Клима.

Климатске одношаје пропутованих крајева показује нам прикључена таблица, коју извадисмо из: „Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen an den Landesstationen in Bosnien-Hercegovina im Jahre 1898“.

Метеоролошки подаци у години 1898.

Мјесто	Висина над морем у метрима	Температура зрака			Оборина		Број дана са оборином
		средња [1] годишња	максимум	минимум	свега у години [2]	максимум	≥ 0·1 *мм*
Сарајево	537	10·0	33·8	— 15·5	740	48	132
Калиновик	1090	8·0	29·3	— 15·3	877	71	96
Суха	690	9·7	32·4	— 16·4	1450	65	138
Фоча	390	9·9	39·2	— 19·2	847	38	104

[1] $^1/_4$ (7 + 2 + 2 + 9).
[2] У милиметрима.

Клима је према испону тла јако промјењива и доста сурова. Суха и Фоча имају кратку оштру зиму а жарко љето (особито Фоча). У Сухи бијаше температура у хладовини:

29. јула у 7 сати прије подне 14·2, у 2 сата по подне 32·00 у 9 сати у вече 21·2° Ц.
30. „ „ 7 „ „ „ 17·6, „ 2 „ „ „ 33·4 „ 9 „ „ „ 21·4° Ц.
31. „ „ 7 „ „ „ 18·6, „ 2 „ „ „ 32·8 „ 9 „ „ „ 20·8° Ц.

На Пријевору, у висини око 1700 *м*, у 12 ½ сахати у хладовини 27° Ц., а на сунцу 29° Ц.; на врху Маглића (2387 *м*) 29. јула, у 9 сати прије подне 17° Ц.

Снијега на Трескавици и на Маглићу бијаше само у дубоким увалама, дочим на сјеверним обронцима Волујака бијаше још релативно много великих снијежних поља. Да зими у овом високом планинском крају високи сњегови падају, посве је наравно. Тако на Зелен-гори показаше ми биљегу на једном дрвету у висини преко 3 метра, до које је снијег пао године 1899., а 1900. нападао је на 2·5 *м* високо.

Још неколико ријечи о самом путу.

22. јула прошле године кренух пјеше рано у јутру из Сарајева преко Лукавице и даље дуж краснога друма уз Жељезницу у Трново, камо сам око 5 сати по подне стигао. Првотно нисам био намјеравао прелазити Трескавицу, а то поглавито с тога, што сам на њој већ једном прије четири године био. Али када стигох у Трново и погледах њен красни орис (контуру), онда не могох на ино, него да се одлучим, да ју и опет прођем, на што сам се тим лакше одлучио, што прије четири године не имађах тако лијепо вријеме као сада, и што хтједох видјети боље оне трагове глечера, које је прије двије године др. Цвијић тако лијепо доказао. Сјутра дан рано одем с добрим вођом на Трескавицу, те обиђем сва њена језера и прећем све врхове њене. На вечер, истога дана, вратисмо се преко Вратла на ноћиште у колибу једнога плаништака (хумљака), од куда сјутра дан рано кренусмо преко Гвозна у Калиновик. Пред Влахољама стигне нас ужасна киша, туча и грмљавина, те за тили час покиснусмо до коже, јер скровишта нигдје не бијаше. Кад се у Влахољама, у колиби једнога сељака, крај ватре осушисмо колико толико, пођосмо даље и стигосмо у Калиновик око 9 ½ сати прије подне. Сјутра дан изјутра рано кренух с другим вођом пјеше преко Загорја, Осљег дола, Јелашца, Равне шуме у красну Зелен-гору, камо сам у оружничку постају у 1 сат по подне стигао. Прекрасан пут и величанствен поглед на лијепе околне горе: Тодор Лелију, Оруфа, Стог и друге, а више свијех Маглић, остаће ми у незаборавној успомени. Идућега дана кренух даље преко Брегоча, Јаворка, Горњих бара, Гусним путем доље у Суху. Тијесни, стрми и дуги Гусни пут, а уз то ванредна врућина — на сунцу у 12 ½ сати 49° Ц. — заморише ме јако, тако да сам посве изнемогао стигао у оружничку постају „Суху".

Сјутра дан размотрих величанствену и ванредно романтичну увалу Сутјеске све до близу Граба. Веома су ријетки крајеви, које је природа толиком романтиком и идиличношћу обасула, као увалу Сутјеске код Сухе. Кад човјек сједне пред вечер на клупу испред оружничке постаје, па још при мјесечини, као што сам ју ја имао, те стане посматрати красне стијене овога тјеснаца и дивокозе, како из шуме на пашу излазе при заходу сунца и зором, онда једва може и замислити, да би могло још романтичнијега краја бити.

Мени је овај красни крај још и у другом обзиру пружио ванредна уживања, јер сам у њему наиме нашао тако обилну флору, као нигдје. Заиста право ми је

био говорио вођа да уз пут не берем цвијећа, јер, рече, да ћу свега цвијећа, што год има, наћи у ували Сутјеске и њеним околним горама. Па тако је и било. Нијесам знао што прије да узаберем. Ово је ваљда једино мјесто у својој Босни и Херцеговини гдје се на тако маленом простору толико разноврсног и тако занимљивог биља налази. Што сам све овдје нашао, види се из набрајања.

У недјељу 28. јула, пођох рано јутром на Пријевор под Маглићем, гдје се највиша и граници црногорској најближа оружничка постаја налази. Пред вечер истога дана одох с вођом (скоро сваки дан имао сам другог вођу) на ноћиште у његову колибу на Улобић (и он бијаше „плаништак"), да би се оданде за хлађа на Маглић успели.

У понедјељак, зором, кренусмо на високи и стрми Маглић; на врх његов стигосмо већ у $9^1/_2$ сати прије подне. Неда се описати какав се величанствен поглед пружа гледаоцу са врха Маглића на окружне горе — то се мора видјети. Особито лијепо истиче се 2530 *м* високи Дурмитор у Црној Гори са својим зубовима.

По доручку, односно ручку, спустих се на красно Волујачко или Трновачко језеро на црногорском земљишту, чија се вода са красном модрикасто-зеленкастом бојом одликује. Са језера кренусмо по подне, по великој врућини, натраг на Пријевор. Сјутра дан вратим се опет на језеро и горе на Волујак, јер се са црногорске стране лакше успети на њега. Прешавши дуги и високо Волујак, од Студенаца преко Станине греде и Штављана на Вратницу, гдје сам у колиби једнога плаништака преноћио, сађем одавде зором у Суху. Како на Маглићу тако и на Волујаку морадосмо се задовољити прљавим снијегом и нечистом снијежницом, не само уз пут, већ често и у колибама, јер у кршним горама не бијаше нигдје врела. Од врућине и несташице воде патио сам много.

1. августа кренух из Сухе уз Сутјеску преко Тјентишта, Попова моста и даље уз Дрину преко Мјешаћа, Приједјела, Белени и Брода у Фочу, гдје је врућина већ читаву седмицу ужасна била (како сам извјештен по неколико дана било је на сунцу преко 50% Ц.). Сјутра дан по подне кренем на коњу преко Устиколине на Превилу, а одавде опет сјутра дан зором даље преко Под-Витеза и Пала у Сарајево, камо сам 3. августа, касно у вечер стигао. Тако се након тринаест дана повратим са ове веома занимљиве екскурзије, за коју сам, како већ напријед наведох, скоро читав мјесец одредио био. Но већ сада могу рећи, да ћу се у овај јако занимљиви крај — ако Бог да — још који пут винути.

Напокон нека ми је дозвољено да моме штованоме пријатељу госп. дру Карлу Рехингеру (Rechinger), асистенту на свеучилишту у Бечу и на овом мјесту изрекнем своју захвалност, за ону готовост, коју ми је при одређењу некојих биљака указао.

A. KRYPTOGAMAE.

Pteridophyta *(Cryptogamae vasculares).*

I. разред: **Equisetinae.**

Equisetaceae.

Equisetum arvense L. По ливадама и пољима уз Жељезницу; око Трнова, Калиновика и Фоче, а и на другим мјестима често.

Equisetum telmateja Ehrb. *(E. maximum* Lmk.). Уз Жељезницу, мјестимице у мноштву; уз Цаферов поток у Зелен-гори, уз Храснички поток на Трескавици, у долини Сутјеске (Beck) и уз друге потоке.
Equisetum silvaticum L. Мјестимице уз Жељезницу и у долини Сутјеске, ријетко.
Equisetum palustre L. По мочварним ливадама уз Жељезницу, око Трнова, око језера на Зелен-гори; по влажним мјестима око Пала.
Equisetum limosum L. По мочварним мјестима уз Жељезницу; на Зелен-гори, овдје ондје.

II. разред: **Lycopodineae.**

Lycopodiceae.

Selaginella helvetica Spring. По стијенама на Трескавици, ријетко.
Lycopodium annotimum L. На Зелен-гори, ријетко.

III. разред: **Filicineae.**

Filices.

Polypodium vulgare L. По стијенама и шумама свуда често. — var. *major* на Трескавици и Зелен-гори.
Phegopteris polypodioides Fée. У шуми уз Жељезницу, на Трескавици, Зелен-гори, око Сухе у долини Сутјеске и у шуми близу Под-Витеза.
Phegopteris dryopteris Fée. На Зелен-гори; у шуми око Тјентишта; на Трескавици, ријетко.
Phegopteris Robertiana A. Br. *(Ph. calcarea* Fée). У шуми уз Жељезницу, око Трнова; по шумама уз пут у Фочу, око Тјентишта и Мјешаића, овдје ондје, а осим тога још и по шумама око Превиле и Под-Витеза.
Ceterach officinarum Willd. По стијенама расијан на цијелом путу.
Pteris aquilina L. Веома често и мјестимице у великом мноштву.
Asplenium viride Hudson. По хладовитим стијенама на Трескавици (Beck), Зелен-гори, по шумама уз пут у Фочу, око Тјентишта и Попова моста; око Сухе.
Asplenium trichomanes L. По стијенама свуда обична папрат.
Asplenium ruta muraria L. По стијенама уз Жељезницу, око Трнова и Калиновика; на Зелен-гори, Под-Стогом, око Сухе у долини Сутјеске, доста често.
Asplenium adiantum nigrum L. На Зелен-гори и око Сухе, веома ријетко.
Asplenium fissum Kitt. На Трескавици, Вратлу (Beck); на Маглићу у близини Волујака (Beck); на Брегочу и Стогу, ријетко.
Asplenium filix femina Bernh. На Зелен-гори; у шуми између Тјентишта и Фоче, овдје ондје.
Scolopendrium officinarum Sw. По влажним стијенама и шумама уз Жељезницу, на Трескавици, Зелен-гори и око Сухе; у долини Сутјеске (Beck). У шумама око Превиле и Под-Витеза.
Aspidium lonchitis Sw. У предалпинским шумама на Трескавици (Beck); на Зелен-гори, на обронцима Маглића и Волујака, овдје ондје.
Aspidium lobatum Sw. На Трескавици и Вратлу (Beck); на обронцима Маглића и Волујака, око Сухе доста често, нарочито у Зелен-гори.
Aspidium aculeatum Sw. На Зелен-гори, ријетко.
Polystichum thelypteris Rth. По влажним мјестима у шуми на Зелен-гори, овдје ондје.
Polystichum filix mas Rth. На Трескавици, Вратлу (Beck). У шумама уз Жељезницу; на Зелен-гори и око Сухе, на обронцима Волујака и Маглића, а осим тога још и по шумама уз Сутјеску око Тјентишта.
Polystichum rigidum DC. У алпинском региону на Трескавици око 1900 *м* у облику *germanica* Milde (Beck). На Волујаку, и Зелен-гори; на подножју Маглића око Пријевора.
Polystichum spinulosum DC. У предалпинским шумама на Трескавици и Вратлу (Beck). По шумама уз Жељезницу близу Трнова, на Зелен-гори и око Сухе.

Cystopteris fragilis Bernh. У долини Дрине око Бастаћа (Beck); у долини Жељезнице, на Зелен-гори; на подножју Маглића и Волујака; око Мјешаћа крај Дрине.
var. *Cystopteris breviloba* (Beck; „Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina", I. дио, стр. 324. [54.]). По стјеновитим алпама на Трескавици (Beck); на Маглићу и Волујаку, ријетко.
Cystopteris alpina Link. По стијенама у алпинском региону Трескавице (Beck). На Маглићу и Волујаку, ријетко.
Cystopteris montana Link. На Волујаку између Штављана и Вратнице, само на једном мјесту нашао.

Ophioglossaceae.

Botrychium lunaria Sw. Трескавица, Вратло, Маглић (Beck); на Брегочу и Волујаку. На Маглићу налази се ова папрат на висини око 2300 *м* кржљава.

B. PHANEROGAMAE.

I. Gymnospermae.

Coniferae.

Cupressineae.

Juniperus communis L. Често по шипразима и травњацима на цијелом путу, мјестимице (око Устиколине) у мноштву, сачињавајући читаве шумарке.
Juniperus nana Willd. Трескавица (Beck). У алпинском региону на Маглићу и Волујаку, у близини клековине, коју мјестимице замјењује.
Juniperus sabina L. (сомина). У Загорју (Blau). Као пузави џбун по стијенама око Сухе, с обје стране потока Сутјеске, овдје ондје. Као што сам од воће и других сељака дознао, било је сомине у овој околини много више, али је сада, будући је сељаци много беру, ријетка. Од превозача, код Брода на Дрини, дознадох, да се читави товари сомине извозе у Славонију.

Abietineae.

Pinus silvestris L. На Зелен-гори; сачињава ријетку али веома лијепу шуму.
Pinus nigra Arnold. Измијешан са бијелим бором на истом мјесту, а осим тога на Маглићу према ували Сутјеске (Beck); око Сухе.
Pinus pumilio Hänke. Трескавица, Вратло.
var. *gibbosa* Willk. Суха гора, на Маглићу крај Волујака, гдје се и у прелазним облицима к суврсти:
var. *applanata* Willk. налази (Beck). На Маглићу и Волујаку нашао сам је већином у типском облику.
Picea excelsa Link. Често свуда по шумама на свим горама које сам обишао, особито на Зелен-гори.
Abies alba Mill. Измијешана са оморикom на истим мјестима, такођер често.

II. Angiospermae.

A. Monocotyleae.

1. Liliiflorae.

Liliaceae.

Liliae.

Lilium carniolicum Bernh. На Маглићу, на висини око 1800—1900 *м*, само два, и то скоро прецвала примјерка нашао.

var. *Lilium bosniacum* Beck. На Маглићу, ријетко, на Трескавици (Beck); на Брегочу само један примјерак нашао.

Lilium martagon L. Трескавица (Beck). Крај шума уз Жељезницу; око Сухе, у долини Сутјеске, овдје ондје, а осим тога још и око Превиле, ријетко.

Erythronium dens canis L. По обронцима Маглића према Пријевору; на Трескавици.

Asphodelus albus Miller. На путу између Калиновика и Зелен-горе, Осљи дол доста често.

Anthericum ramosum L. Између Иловића и Трнова (Blau); у понору Сутјеске (Beck).

Ornithogalum pyrenaicum L. Трново (Beck). Око Калиновика, на Брегочу и по Горњим барама.

Scilla bifolia L. Трескавица, Вратло (Beck). У облику:

Scilla nivalis Boiss. Крај снијежних поља на Маглићу и Волујаку.

Allium ursinum L. На Трескавици (Beck). По влажним шумама уз Жељезницу; на Зелен-гори и Јаворку доста често, а осим тога и на другим мјестима.

Allium schoenoprasum L.

Облик *alpinum* на Маглићу у висини око 2000 *м.*

Allium strictum Schrad. На Маглићу, у висини око 1900—2000 *м*; само на једном мјесту према Улобићкој страни, у неколико примјерака.

Allium sphaerocephallum L. По каменитим обронцима у понору Сутјеске; на Брегочу, Маглићу и Волујаку, овдје ондје. Око Мјешаића, уз Дрину.

Allium carinatum L. Код Бастаћа у горњој долини Дрине (Beck). Око Сухе; по обронцима уз Жељезницу; око Калиноника, Тјентишта и Мјешаића уз Дрину.

Allium flavum L. По јужним обронцима стијена уз поток Сутјеску код Сухе, доста често.

Muscari comosum Mill. По обронцима уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика и на Зелен-гори.

Muscari botryoides Mill. Трескавица (Beck). Око снијега на Маглићу и Волујаку.

Melanthieae.

Colchicum autumnale L. На Зелен-гори, око Пријевора испод Маглића; на ливадама Трескавице и на Брегочу, а и на другим мјестима мога пута раширена.

Veratrum album L. Трескавица, Суха гора (Beck). Уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори, око Пријевора, на Маглићу и Волујаку.

Veratrum lobelianum Bernh. Трескавица (Beck). На Зелен-гори и на Маглићу, овдје ондје.

Veratrum nigrum L. У понору Сутјеске (Beck). У шумама уз Жељезницу на Зелен-гори, ријетко.

Tofieldia calyculata Wahlenb. По влажним ливадама на Зелен-гори, овдје ондје; на Трескавици, само у једном примјерку нашао; на Маглићу око Пријевора и на Брегочу веома ријетко.

Smilaceae.

Streptopus distortus Michaux. По влажним шумским мјестима на Трескавици (Beck). На Зелен-гори, само у једном примјерку нашао.

Paris quadrifolia L. По шумама уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика; на Зелен-гори, око Пријевора; у долини Сутјеске; око Превиле и Под-Витеза.

Polygonatum verticillatum Allion. По шумама уз Жељезницу овдје ондје; у алпинском региону на Трескавици (Beck), на Зелен-гори и око Пријевора ријетко.

Polygonatum officinale Allion. На Трескавици, Зелен-гори и у шумама око Превиле и Под-Витеза.

Polygonatum multiflorum Allion. У шумама уз Жељезницу, око Трнова, на Зелен-гори и око Сухе, а осим тога још и по шумама уз горњу долину Дрине, овдје ондје.

Convallaria majalis L. На Трескавици, око Трнова, око Калиновика; на Зелен-гори; на Пријевору под Маглићем и у шумама око Превиле.

Majanthemum bifolium DC. У хладовитим шумама уз Жељезницу, на Зелен-гори, уз Цаферов поток.

Juncaceae.

Juncus conglomeratus L. На мочварним мјестима уз Жељезницу близу Сарајева, око Пала.
Juncus effusus L. По влажним мјестима на Зелен-гори; око Пала.
Juncus glaucus Ehrh. Често уз Жељезницу; на Зелен-гори и око Пала.
Juncus obtusiflorus Ehrh. Уз Жељезницу, овдје ондје.
Juncus lamprocarpus Ehrh. Као и пређашња врста, осим тога још и на Зелен-гори око језера.
Juncus trifidus L. На Трескавици.
Juncus compressus Jacqu. Уз Жељезницу; по влажним ливадама око Пала.
Juncus bufonius L. По влажним мјестима уз Жељезницу; на Зелен-гори и око Пала.
Luzula pilosa W. По шумама уз Жељезницу, око Трнова и Калиновика. Горње Баре.
Luzula maxima DC. Трескавица (Beck). Око Трнова и Калиновика; на Зелен-гори. На подножју Маглића и око Сухе овдје ондје.
Luzula albida DC. Као и пређашња врста, али чешће од ње, осим тога још и на другим мјестима.
Luzula nivea DC. На Трескавици; на подножју Маглића и на Зелен-гори, ријетко.
Luzula campestris DC. На Трескавици (Beck). На Маглићу и Вулујаку, доста често.

Iridaceae.

Crocus vernus L. На Трескавици (Beck). Ма Маглићу и Волујаку, крај снијежних поља.
Iris graminea L. Само на једном мјесту у шуми крај Жељезнице, од прилике на по пута између Сарајева и Трнова.

Dioscoreaceae.

Tamus communis L. У шуми уз Жељезницу; по шикарју око Калиновика. На Зелен-гори и око Сухе, ријетко.

2. Spadiciflorae.

Typhaceae.

Typha angustifolia L. По мочварама и рукавима Жељезнице у Сарајевском пољу.
Typha latifolia L. Као и пређашња врста.

Araceae.

Arum maculatum L. У горњој долини Дрине, између Фоче и Бастаћа (Beck). По шумама уз Жељезницу, око Трнова и Калиновика; на Зелен-гори, око Сухе а и на другим мјестима цијелога пута, расијана.

Lemneae.

Lemna minor L. У локвама низ Жељезницу у Сарајевском пољу; око Пала.

Najadaceae.

Potamogeton crispus L. У језерима на Трескавици; у једном малом језеру на Зелен-гори. Језеро на Волујаку.
Potamogeton natans L. У једном малом језеру на Зелен-гори.

3. Glumiflorae.

Cyperaceae.

Cyperus fuscus L. По влажним мјестима на Зелен-гори.
Heleocharis palustris L. На једној мочварној ливади крај Жељезнице.
Heleocharis ovata R. Br. На влажној ливади код Пала.
Scirpus mucronatus L. На једној мочвари уз Жељезницу. У великом језеру на Трескавици.
Scirpus lacustris L. Као и пређашња врста.
Scirpus holoschoenus L. На влажној ливади у Зелен-гори; око Пала.
Scirpus silvaticus L. По мочварним ливадама између Превиле и Пала. На Зелен-гори.
Scirpus pauciflorus Lightf. Око великог језера на Трескавици.
Eriophorum latifolium Hoppe. На мочварним ливадама у Зелен-гори.
Eriophorum angustifolium Rth. Са пређашњом врстом заједно, а осим тога још и на једној ливади близу Под-Витеза.
Carex vulpina L. По мочварним мјестима уз Жељезницу; око Трнова, на Зелен-гори, око Под-Витеза и Превиле.
Carex muricata L. По шумама уз Жељезницу; око Трнова; на Трескавици, Горње баре; око Под-Витеза и Мјешаића.
Carex divulsa Good. По травнатим мјестима уз Жељезницу, око Трнова на Зелен-гори, око Сухе и Тјентишта; око Превиле и Под-Витеза.
Carex Schreberi Schrank. Око Пала и Под-Витеза.
Carex paniculata L. На Зелен-гори: Јелашца и око Калиновика.
Carex brizoides L. У влажним шумама на Зелен-гори; крај Жељезнице, на Трескавици.
Carex leporina L. По влажним ливадама крај Жељезнице и по ливадама између Превиле и Под-Витеза.
Carex mucronata All. На Маглићу и Волујаку; на Трескавици.
Carex acuta L. Крај једнога потока између Тјентишта и Мјешаића.
Carex tomentosa L. По травнатим обронцима уз Жељезницу; на подножју Маглића и Волујака, Горње баре.
Carex atrata L. На Трескавици (Beck). На Маглићу, Волујаку и Брегочу.
Carex montana L. На Маглићу и Волујаку.
Carex digitata L. Као и пређашња врста, а осим тога још и на Трескавици.
Carex nitida Host. На Маглићу и Брегочу, ријетко.
Carex panicea L. На Зелен-гори, Трескавици и на Брегочу.
Carex maxima Scop. Крај језера на Зелен-гори.
Carex Michelii Host. По шумама уз Жељезницу и на Трескавици; на Маглићу око Пријевора.
Carex flava L. По мочварним ливадама на Зелен-гори, Осљи дол; око Под-Витеза.
Carex distans L. По влажним ливадама цијелога пута, расијана; чешће око Под-Витеза.
Carex silvatica Huds. По шумама уз Жељезницу, на Трескавици, Зелен-гори, Маглићу и Волујаку.
Carex vesicaria L. По мочварним ливадама уз Жељезницу; на једној мочварној ливади између Превиле и Под-Витеза.
Carex paludosa Good. На влажној ливади код Под-Витеза.
Carex Kochiana DC. Као и вређашња врста.
Carex riparia Curtis. Крај језера на Зелен-гори.
Carex hirta L. Крај Жељезнице и крај језера на Зелен-гори, а осим тога и уз Сутјеску крај Тјентишта.
Carex dioica L. *(Carex laevis* Kit.). На Трескавици (Beck). На Маглићу, Брегочу и Волујаку.
Carex rostrata Wither. На једној мочварној ливади на Зелен-гори.
Carex pallescens L. По влажним, хладовитим мјестима у шумама уз Жељезницу; око Пријевора и на Зелен-гори, а и на другим мјестима.

Gramineae.

Zea mays L. Гаји се на више мјеста, особито око Фоче.
Andropogon ischaemum L. На сухим, сунчаним стијенама, око Сухе, Тјентишта, Мјешаића, Брода на Д. и око Фоче.
Andropogon gryllus L.
Sorghum halepense Pers. По стијенама око Сухе, ријетко, а осим тога још и око Мјешаића, овдје ондје.
Tragus racemosus Desf. Око Сухе, веома ријетко.
Panicum sanguinale L. Око Фоче и Устиколине, а и на другим мјестима мога пута, овдје ондје.
Panicum ciliare Retz. Као и пређашња врста, али ријеђе.
Panicum crus galli L. Око Тјентишта, Фоче, Устиколине и уз Жељезницу, овдје ондје.
Panicum miliaceum L. Гаји се око Трнова, Фоче и Устиколине и Калиновика.
Setaria verticillata P.B. Уз Жељезницу и Сутјеску и Дрину, овдје ондје.
Setaria viridis P.B. Као и пређашња врста, али чешће од ње.
Anthoxanthum odoratum L. По ливадама и шумама уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори; око Сухе, Фоче и даље уз пут према Сарајеву, доста често.
Alopecurus pratensis L. По ливадама свуда често, особито на Зелен-гори.
Alopecurus geniculatus L. По влажним ливадама, уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика и на Зелен-гори; око Превиле.
Alopecurus fulvus Sm. Као и пређашња врста, али много ријеђе.
Crypsis alopecuroides Schrad. По влажним ливадама на Зелен-гори, ријетко; на једној ливади код Калиновика.
Phleum Michelii All. Трескавица, Вратло, Маглић (Beck). На Брегочу и Волујаку.
Phleum Boehmeri Wib. По стијенама уз Жељезницу, на Трескавици; око Сухе на Маглићу и Волујаку, овдје ондје, а осим тога још и око Тјентишта и Мјешаића.
Phleum asperum Vill. Око Фоче и Устиколине, ријетко.
Phleum pratense L. По ливадама на цијеломе путу често, особито на Зелен-гори.
Phleum alpinum L. На Маглићу, Волујаку и Брегочу, ријетко.
Cynodon dactylon Pers. Уз Сутјеску око Тјентишта и Мјешаића; уз Дрину око Фоче.
Agrostis stolonifera Koch. По ливадама и шумама уз Жељезницу; око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори, Горње Баре; око Сухе, Мјешаића, Фоче, Устиколине Превиле а и даље на путу према Сарајеву, обична биљка.
Agrostis vulgaris Wither. Као и пређашња врста.
Agrostis alpina Scop. На Маглићу, овдје ондје; на Брегочу, ријетко.
Lagurus ovatus L. По стијенама око Сухе, веома ријетко.
Calamagrostis epigeios Roth. Око Тјентишта и Мјешаића; око Под-Витеза.
Calamagrostis montana Host. На обронцима Маглића око Сухе; на Зелен-гори.
Calamagrostis silvatica DC. На Зелен-гори; у шумама уз Жељезницу, овдје ондје.
Milium effusum L. У предалпинским шумама Сухе горе и Маглића (Beck). У шуми уз Жељезницу; на Зелен-гори и на Трескавици.
Piptatherum paradoxum P. B. У шуми око Сухе и Тјентишта, овдје ондје.
Stipa capillata L. На Брегочу, ријетко.
Lasiagrostis calamagrostis Lk. По стјеновитим обронцима уз Жељезницу; на Зелен-гори, око Сухе уз Сутјеску, доста често, а осим тога и на Волујаку.
Sesleria elongata Загорје (Blau). По обронцима око Сухе; на Брегочу, Маглићу и Волујаку.
Sesleria tenuifolia Schrad. На Маглићу и Волујаку.
Koeleria cristata Pers. По стијенама и травнатим обронцима уз Жељезницу; на Трескавици, око Сухе и Тјентишта а и на другим мјестима, овдје ондје.
Aira caespitosa L. По травнатим мјестима уз Жељезницу; око Калиновика, Трнова, на Горњим барама, Зелен-гори и уз Сутјеску, овдје ондје.

Aira flexuosa L. Око Калиновика и Пала.
Holcus lanatus L. По ливадама и травњацима уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори; уз Сутјеску око Тјентишта, на Горњим барама, око Превиле и Пала.
Arrhenatherum elatius M. K. По ливадама на Зелен-гори, на ливадама између Превиле и Под-Витеза.
Avena sativa L. Сије се на више мјеста, нарочито око Фоче.
Avena fatua L. По њивама и сушним ливадама уз Жељезницу и око Пала.
Avena alpina Smith. На Маглићу и Волујаку.
Avena pratensis L. На Зелен-гори и Горњим барама.
Avena capillaris M. K. На Брегочу.
Danthonia provincialis DC. Уз Жељезницу; на Зелен-гори, Горње баре; око Превиле и Под-Витеза; око Мјешаћа.
Melica ciliata L. По стијенама уз Жељезницу; око Калиновика, на Зелен-гори, око Сухе и даље дуж Сутјеске, а осим тога још и око Устиколине и Превиле.
Melica uniflora Retzius. По шумама уз Жељезницу; око Трнова и Калиновика; на Пријевору, подножју Маглића и око Под-Витеза.
Melica nutans L. Као и пређашња врста, доста често.
Melica altissima L. На Зелен-гори, ријетко.
Briza media L. По сухим ливадама међу шипразима уз Жељезницу, око Трнова, на подножју Трескавице, око Калиновика, на Зелен-гори, Горње баре, око Сухе, Тјентишта, Мјешаћа, Брода на Д. и на ливадама између Превиле и Под Витеза.
Briza minor L. Расијана уз Жељезницу, на Зелен-гори; око Сухе, Устиколине и Превиле.
Eragrostis megastachya Lk. На Зелен-гори.
Eragrostis pilosa P. B. Као и пређашња врста, а осим тога још и око Устиколине, ријетко.
Poa dura Scop. Уз пут крај Жељезнице и око Фоче.
Poa annua L. Крај пута уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, Сухе, Фоче и Устиколине.
Poa bulbosa L. По обронцима уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, на Трескавици (Beck); на Зелен-гори, Горње баре, око Сухе; на Пријевору и Волујаку.
Poa alpina L. По обронцима уз Жељезницу, на Трескавици (Beck); на Горњим барама, Маглићу, Брегочу и Волујаку.
var. *Poa pumila* Host. Као и пређашња, али чешће од ње, особито на Маглићу и Брегочу.
Poa nemoralis L. По шумама и шипразима уз Жељезницу; око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори, око Сухе, Тјентишта, Пријевора и Устиколине, расијана.
Poa fertilis Host. По влажним хладовитим мјестима на Зелен-гори и око Превиле.
Poa sudetica Haenke. У шуми на подножју Трескавице; на Зелен-гори; око Пријевора и на Волујаку, овдје ондје.
Poa hybrida Gaud. У шуми око Пријевора, ријетко.
Poa trivialis L. По влажним ливадама уз Жељезницу; око Калиновика, у долини Сутјеске и Дрине; око Фоче и Устиколине; на Зелен-гори и око Превиле.
Poa pratensis L. Свуда по ливадама, веома често, особито на Зелен-гори.
Poa compressa L. По стјеновитим обронцима уз Жељезницу; око Сухе; на Маглићу и Волујаку.
Glyceria spectabilis M. K. Крај једнога потока на Приједјелу; уз Цаферов поток, овдје ондје.
Glyceria plicata Fr. По влажним мјестима у Зелен-гори; на једној ливади између Превиле и Под-Витеза.
Glyceria fluitans R. Br. По влажним мјестима на ливадама између Превиле и Под-Витеза.

Glyceria aquatica Presl. Крај јама уз Жељезницу, близу Илиџе; крај једнога потока код Мјешаића.
Molinia serotina M. K. Око Сухе, ријетко; на Маглићу и Волујаку.
Dactylis glomerata L. По ливадама и шумама уз Жељезницу; око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори; око Сухе, у долини Сутјеске и Дрине; око Фоче и Превиле; на ливадама око Под-Витеза и Пала.
Cynosurus cristatus L. Као и пређашња врста, веома раширена и обична.
Festuca myurus Koch. По обронцима уз Жељезницу; на подножју Маглића и Волујака око Сухе, овдје ондје, а осим тога још око Мјешаића.
Festuca ovina L. На Трескавици, Горње баре, Маглићу и Волујаку.
Festuca Halleri All. На врху Трескавице око 2000 *м.* На Маглићу и Волујаку на истој висини, па и више; а осим тога на Брегочу око 1900 *м.*
Festuca duriuscula L. По шумама на Пријевору; на Зелен-гори.
Festuca varia Haenke. На Маглићу и Волујаку; на Брегочу.
Festuca pumila Vill. Као и пређашња врста.
Festuca spadicea L. На Волујаку.
Festuca pilosa Haller. На Маглићу и Волујаку.
Festuca silvatica Vill. По шумама уз Жељезницу; око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори, Пријевору; око Превиле и Под-Витеза.
Festuca drymeya M. K. На Зелен-гори.
Festuca gigantea Vill. У шумама уз Жељезницу, око Трнова, на подножју Трескавице, око Сухе и на Зелен-гори.
Festuca elatior L. По ливадама и травњацима уз Жељезницу; око Калиновика; на Горњим барама; на Маглићу и Волујаку и на Брегочу.
Brachypodium silvaticum R. S. По хладовитим шумама уз Жељезницу; око Трнова на подножју Трескавице, у Зелен-гори и око Превиле.
Brachypodium pinnatum P. B. По каменитим и травнатим обронцима уз Жељезницу; око Сухе; на Маглићу и Волујаку.
Bromus tectorum L. По ливадама и на стијенама уз Жељезницу; на Горњим барама; уз Сутјеску на више мјеста.
Bromus racemosus L. По ливадама на Зелен-гори и на ливадама између Превиле и Под-Витеза.
Bromus mollis L. По ливадама и травнатим мјестима уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори; око Устиколине, Превиле и Пала.
Bromus asper Murray. По шумама уз Жељезницу, око Трнова, на Зелен-гори; око Сухе и Тјентишта, на Превили.
Bromus erectus Huds. По травнатим обронцима и сухим ливадама уз Жељезницу, око Калиновика, Горње баре, око Сухе и Мјешаића.
Bromus inermis Leysser. Горње баре; око Тјентишта и Мјешаића, на Превили и око Под-Витеза.
Bromus sterilis L. Као и пређашња а осим тога и на другим мјестима доста често, особито око Фоче и Устиколине.
Triticum vulgare L. Сије се на више мјеста.
Triticum villosum M. B. Око Фоче.
Triticum caninum L. *(Agropyrum caninum* Gaertn.) По шумама и шипразима уз Жељезницу и Сутјеску.
Agropyrum repens P. B. По ливадама и травнатим мјестима уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, Сухе, Тјентишта, Фоче и Устиколине.
Secale cereale L. Сије се овдје ондје.
Hordeum vulgare L. Као и пређашња врста.
Hordeum murinum L. По неплодним мјестима, крај путева и ограда око Фоче и Устиколине; уз Жељезницу; око Тјентишта.
Hordeum secalinum Schreb. На једној ливади између Превиле и Под-Витеза.
Lolium perenne L. По ливадама и крај путева уз Жељезницу, око Тјентишта, Фоче, Устиколине и Пала, често.
Lolium temulentum L. Око Фоче.

Nardus stricta L. На Зелен-гори.
Elymus europaeus L. По шумама уз Жељезницу; око Превиле.

IV. Gynandrae.

Orchidaceae.

Orchis militaris L. На Маглићу и Волујаку у прецвалом стању.
Orchis fusca Jacqu. Око Пријевора, ријетко и такођер већ у прецвалом стању.
Orchis simia Lam. На Трескавици и Маглићу, овдје ондје.
Orchis ustulata L. На Маглићу у висини око 1900 *м*, ријетко; на Волујаку само у једном примјерку, на истој висини.
Orchis coriophora L. На Зелен-гори, Горње баре; на Брегочу, овдје ондје.
Orchis globosa L. Као и пређашња врста а осим тога још и око Пријевора; на Волујаку, ријетко.
Orchis mascula L. На Трескавици, Зелен-гори, овдје ондје.
Orchis maculata L. Као и пређашња врста, а осим тога још и око Пријевора и на Волујаку, овдје ондје.
Orchis sambucina L. По алпинским ливадама на Трескавици (Beck); на Маглићу и Волујаку.
Orchis bosniaca Beck. Око трију језера на Трескавици (Beck).
Orchis saccifera Brogn. У долини Сутјеске крај Сухе (Beck). На Горњим барама.
Orchis incarnata L. На Трескавици (Beck). На Брегочу и Волујаку.
Gymnadenia conopsea R. Br. На Трескавици (Beck.), Маглићу, Брегочу и Волујаку, ријетко и већином у прецвалом стању.
Platanthera bifolia Rich. По шумама на Трескавици, Зелен-гори и на Маглићу, на Пријевору.
Platanthera viridis Lindl. По ливадама и на обронцима Трескавице, на Маглићу крај Волујака (Beck). На Зелен-гори и Јаворку.
Nigritella angustifolia Rich. На Трескавици и Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку, али не тако у мноштву, као на Маглићу.
Aceras anthropophora R. Br. На Зелен-гори и на Пријевору, само у једном примјерку и то у већ скоро прецвалом стању:
Cephalanthera ensifolia Rich. На Трескавици, око Калиновика, на Зелен-гори и на Маглићу, ријетко.
Cephalanthera rubra Rich. По хладовитим шумама на Трескавици (Blau), Зелен-гори, на Јасенку; на Пријевору и шумама око Превиле, овдје ондје.
Epipactis latifolia All. По шумама уз Жељезницу и на Трескавици, на Пријевору и Зелен-гори, а осим тога још и по шумама око Под-Витеза.
Epipactis rubiginosa Gaud. По сушним обронцима уз Жељезницу, на Маглићу и Волујаку, ријетко.
Epipactis palustris Crntz. На Зелен-гори уз Цаферов поток и уз један поток између Тјентишта и Мјешаића.
Listera ovata R. Br. По шумама уз Жељезницу; на Трескавици, око Калиновика, на Зелен-гори, Јасенку и Маглићу; у шумама око Тјентишта, Превиле и Под-Витеза, доста често.
Listera cordata R. Br. На Зелен-гори само у једном примјерку нашао.
Neothia nidus avis Rich. По шумама на Трескавици, Маглићу, Зелен-гори, на Превили и Под-Витезу, расијана, мјестимице, као н. пр. на Трескавици у гомилама.
Corallorhiza innata R. Br. У шуми на Трескавици, и на Зелен-гори, ријетко.

5. Helobieae.

Alismaceae.

Alisma plantago L. У јамама уз пут између Тјентишта и Мјешаића, око Превиле и Пала.

B. Dicotyleae.

a) Choripetalae.

I. Amentaceae.

Cupuliferae.

Betuleae.

Betula alba L. У већој множини око Превиле, гдје мјестимице читаву шуму сачињава, иначе расијана по цијеломе путу. — Облик *Betula verrucosa* Ehr. налази се такођер око Превиле.

Alnus incana DC. Уз Жељезницу (Blau); уз Сутјеску и Дрину; уз један поток између Тјентишта и Мјешаића; око Превиле и Пала.

Alnus glutinosa Gärtn. Као и пређашња врста расијана по цијеломе путу.

Coryleae.

Corylus avellana L. Често по цијеломе путу и мјестимице у великом мноштву.

Carpinus betulus L. Уз Жељезницу, око Трнова и Калиновика, на Зелен-гори; уз Сутјеску, у горњој долини Дрине (Beck), око Превиле; на Под-Витезу и око Пала.

Carpinus duinensis Scop. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck); уз Сутјеску око Сухе, доста често. Због свога чешћега нахођаја карактеристичан грм за долину Сутјеске и Дрине.

Ostrya carpinifolia Scop. Уз Жељезницу, око Трнова и Калиновика; на Зелен-гори; уз Сутјеску доста често (Beck) и уз Дрину, овдје ондје, иначе расијан по цијелом путу, али од Фоче до Пала веома ријетко.

Fagineae.

Fagus silvatica L. Најчешће шумско дрво; свуда по цијеломе путу.

Quercus sessiliflora Sal. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа; уз Жељезницу; између Устиколине и Превиле и даље; на Под-Витезу сачињава простране шуме.

Quercus robur L. Као и пређашњи, али ријетко.

Quercus cerris L.

var. *austriaca* Willd. У долини Дрине између Горажда и Фоче (Beck); око Устиколине и Под-Витеза.

Juglandaceae.

Juglans regia L. Уз Сутјеску веома често самоникао; особито око Тјентишта и Мјешаића, а и уз Дрину. У Фочи гаји се. Због мноштва карактеристично дрво за долину Сутјеске.

Salicaceae.

Salix fragilis L. Уз Жељезницу, у Сарајевском пољу.

Salix alba L. Крај вода, овдје ондје.

Salix purpurea L. Уз Жељезницу, Сутјеску и Дрину.

Salix incana Schrank. Као и пређашња врста, расијана.

Salix cinerea L. По влажним мјестима и окрајцима уз пут на више мјеста.

Salix caprea L. По стијенама уз Жељезницу, на Зелен-гори; око Сухе, Тјентишта, Мјешаића и Устиколине; на Под-Витезу, Пријевору, овдје ондје, а осим тога још и око Превиле.

Salix nigricans Smith. На Трескавици веома ријетко; на Волујаку такођер веома ријетко.

Salix retusa L.
var. *Salix serpyllifolia* Scop. На Маглићу крај Волујака, веома ријетко (Beck). На Трескавици, Волујаку и Брегочу, такође веома ријетко.
Populus tremula L. По шумама уз Жељезницу; око Калиновика; на Зелен-гори; уз Сутјеску, на Пријевору, око Тјентишта, Мјешаића, Устиколине и Превиле расијана, мјестимице у мноштву.
Populus nigra L. На Приједјелу, близу Дрине, крај једнога хана.

2. Urticinae.

Urticaceae.

Urticeae.

Urtica dioica L. Крај путева и по пустим каменитим мјестима свуда често, особито уз Сутјеску око Тјентишта и Мјешаића.
Urtica urens L. По башчама и крај ограда у Фочи и Тјентишту.
Parietaria erecta Mert. et Koch. У долини Сутјеске према Сухи, нарочито у понорима на обронку Маглића (Beck). На Волујаку и Брегочу; у долини Жељезнице; око Тјентишта и Мјешаића а и даље уз Дрину, овдје ондје.

Moreae.

Morus alba L.
Morus nigra L. Оба се гаје у Фочи.

Cannabineae.

Cannabis sativa L. Ријетко се гаји око Фоче и Устиколине.
Humulus lupulus L. По шипразима и грмљу уз Сутјеску, око Сухе, Тјентишта и Мјешаића; око Фоче и Устиколине.

Ulmaceae.

Ulmus campestris L. По шумама уз Жељезницу, на Трескавици (Beck); на Зелен-гори, око Сухе и Тјентишта; око Превиле и на Под-Витезу овдје ондје, ријетко. — Облик *Ulmus suberosa* између Тјентишта и Мјешаића, само у два примјерка нашао.
Ulmus montana With. На Зелен-гори; уз Жељезницу овдје ондје, а осим тога још и на Јасенку, око Сухе и на Пријевору, ријетко.

3. Polygoninae.

Polygonaceae.

Rumex pulcher L. По обронцима око Сухе; уз пут крај Сутјеске, око Тјентишта и Попова моста; око Фоче.
Rumex crispus L. По ливадама, пашњацима а и међу усјевом око Фоче; уз Сутјеску око Сухе и Тјентишта а и на другим мјестима доста често.
Rumex hydrolapatum Huds. Уз Жељезницу и Сутјеску; око Брода на Дрини, овдје ондје.
Rumex obtusifolius L. По травнатим мјестима око Трнова на Трескавици, Маглићу, Волујаку (Штављани Вратница); око Тјентишта и Мјешаића; на Горњим барама, доста често.
Rumex conglomeratus Murr. Уз Жељезницу; уз Сутјеску око Тјентишта и Попова моста, а и на другим мјестима, доста често.
Rumex sanguineus L. На Зелен-гори; око Попова моста и Мјешаића; на Под-Витезу.

Rumex alpinus L. У влажним понорима Маглића према Сутјески и на Трескавици (Beck); на Зелен-гори и на Волујаку.
Rumex scutatus L. У кршу на Трескавици, на Сухој гори и Маглићу (Beck); на Брегочу и Волујаку, овдје ондје.
Rumex acetosella L. Уз Жељезницу, на Сарајевском пољу, око Фоче и Устиколине; око Пала.
Rumex arifolius All. У алпинском појасу на Трескавици, расијан (Beck); на Маглићу, Брегочу и Волујаку, овдје ондје.
Rumex acetosa L. По ливадама на Зелен-гори, Осљи дол; око Пала.
Polygonum bistorta L. На једној влажној ливади код Трнова; на влажним ливадама око Влахоља и Пала.
Polygonum viviparum L. Веома обична биљка у алпинском појасу свих високих гора: Трескавица (Beck). Брегоч, Маглић, Волујак.
Polygonum amphibium L. Уз Жељезницу; на једној мочвари између Превиле и Под-Витеза.
Polygonum lapathifolium L. Око Фоче и Тјентишта.
Polygonum persicaria L. Као и пређашња врста, а осим тога још и уз Жељезницу, овдје ондје.
Polygonum hydropiper L. На влажним мјестима између Сухе и Тјентишта; око Превиле.
Polygonum aviculare L. Крај путева и по пустим мјестима, свуда веома често.
Polygonum dumetorum L. У оградама уз пут на више мјеста.
Polygonum fagopyrum L. Гаји се на више мјеста.
Polygonum alpinum All. На Зелен-гори.

4. Centrospermae.

Chenopodiaceae.

Chenopodium vulvaria L. Око Тјентишта, Трнова, Устиколине и Фоче.
Chenopodium album L. Као и пређашња врста, доста често.
Chenopodium polyspermum L. Око Трнова, Тјентишта и Фоче.
Chenopodium urbicum L. Крај пута на више мјеста.
Chenopodium bonus Henricus L. Крај ограда, и уз пут у Фочи.
Chenopodium hybridum L. По башчама у Фочи, Трнову и у Тјентишту.
Chenopodium murale. Као и пређашња врста, а осим тога још и око Устиколине, крај пута.
Chenopodium opulifolium Schrad. Крај пута у Фочи.
Chenopodium glaucum L. Око Фоче, овдје ондје.
Beta vulgaris L. Гаји се.

Amarantaceae.

Amarantus retroflexus L. Око Фоче, ријетко.

Caryophyllaceae.

Paronichieae.

Herniaria glabra L. Уз Сутјеску, ријетко.
Herniaria incana Lam. Око Калиновика (Vandas). Око Мјешања и Приједјела.

Alsineae.

Sagina procumbens L. На Зелен-гори; на Пријевору и Волујаку, око Сухе.
Moenchia mantica Bartl. По травнатим мјестима уз Жељезницу.
Alsine austriaca M. K. На Маглићу и Волујаку; на Брегочу, веома ријетко.

Alsine verna Bartl. На Трескавици; Маглићу и Волујаку.
var. *Alsine Gerardi* Wahlenb. На Трескавици; Вратло, Маглић (Beck); на Брегочу и Волујаку.
Alsine setacea M. K. У Загорју (Blau); по стијенама на Трескавици, Маглићу и Волујаку, ријетко.
Moehringia muscosa L. По хладовитим влажним стијенама на Трескавици, Маглићу и Волујаку.
Moehringia ponae Fenzl. На Маглићу, веома ријетко.
Moehringia villosa Fenzl. Као и претходна врста.
Moehringia diversifolia Dolliner. Уз Жељезницу само у једном примјерку нашао на једној хладовитој стијени.
Moehringia trinervia Clairv. По хладовитим мјестима у шуми уз Жељезницу; на Зелен-гори; на Трескавици, Маглићу и Вулујаку; око Превиле и Под-Витеза.
Arenaria serpyllifolia L. Око Тјентишта и Мјешаћа, а и на другим мјестима уз пут према Фочи.
Arenaria gracilis Waldst. et Kit. На Трескавици и Вратлу, ријетко (Beck). На Брегочу и Волујаку, веома ријетко.
Arenaria grandiflora All. На Маглићу и Волујаку, ријетко.
Stellaria nemorum L. На Трескавици (Beck), уз Жељезницу; на Зелен-гори, Јаворку. Око Превиле и на Под-Витезу.
Stellaria media Vill. Уз Жељезницу; око Трнова, Калиновика, Тјентишта, Сухе, Мјешаћа, Фоче и Устиколине, а и на другим мјестима, веома обична биљка.
Stellaria holostea L. Уз Жељезницу, на Трескавици, Вратло (Beck); на Зелен-гори и између Превиле и Пала.
Stellaria graminea L. Уз Жељезницу и уз Сутјеску, овдје ондје.
Malachium aquaticum Fries. Уз Жељезницу и Сутјеску; уз изворе у долини Сутјеске, око Мјешаћа; уз један поточић између Превиле и Под-Витеза.
Cerastium glomeratum Thiull. По влажним мјестима уз Жељезницу; у Зелен-гори, Осли дол, око Сухе и Тјентишта; између Превиле и Под-Витеза, овдје ондје.
Cerastium brachypetalum Desp. По обронцима на Маглићу и Волујаку, око Сухе.
Cerastium triviale Link. Уз Жељезницу и Сутјеску; око Тјентишта и Мјешаћа, а и на другим мјестима уз пут, није ријетка.
Cerastium silvaticum W. K. По влажним шумама уз Жељезницу; на Трескавици; Осли дол, Зелен-гора; у шумама између Превиле и Под-Витеза.
Cerastium alpinum L. На Трескавици, Маглићу и Волујаку, ријетко.
var. *Cerastium lanatum* Lam. Трескавица (Beck); Маглић и Волујак.
Cerastium arvense L. По травнатим мјестима на Трескавици, Вратлу, Маглићу, Брегочу и Волујаку, није ријетка.
Cerastium tomentosum L. На Трескавици (Beck). На Маглићу и Волујаку, овдје ондје.
Cerastium grandiflorum W. K. По обронцима стијена на Маглићу и Волујаку.
Cerastium moesiacum Friv. На Маглићу (Beck).

Sileneae.

Gypsophila muralis L. Уз пут крај Жељезнице; око Калиновика.
Tunica saxifraga Scop. По стијенама уз Жељезницу, око Трнова и Калиновика; у Зелен-гори; око Сухе, Тјентишта, Мјешаћа и Брода на Дрини.
Dianthus prolifer L. На Маглићу и Волујаку, на Пријевору; око Сухе, овдје ондје.
Dianthus armeria L. У долини Дрине између Фоче и Бастаћа и у понору Сутјеске (Beck). По окрајку шума уз Жељезницу; око Сухе, Тјентишта и Мјешаћа, ријетко.
Dianthus barbatus L. Уз Жељезницу; на Трескавици, око Калиновика, на Зелен-гори, у долини Дрине, око Брода на Дрини, а и на другим мјестима расијан.
Dianthus carthusianorum L. По травнатим обронцима уз Жељезницу; на Пријевору, Маглићу и Волујаку, око Сухе, овдје ондје.
Dianthus atrorubens All. На Горњим барама, ријетко.

Dianthus alpinus L. На Брегочу и Волујаку, ријетко.
Dianthus deltoides L. По ливадама и травнатим обронцима уз Жељезницу, око Трнова и Калиновика, Осљи дол, у Зелен-гори, уз Сутјеску (Beck), на више мјеста; око Пала, на Витезу (Beck) и око Превиле.
Dianthus silvestris Wulfen. По врху Брегоча око 2000 *м*, и на Волујаку у истој висини, ријетко.
Dianthus petraeus W. K. По стијенама уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје.
Dianthus strictus Smith. На Трескавици (Blau); на Маглићу и Волујаку, веома ријетко.
Saponaria officinalis L. Уз Жељезницу на више мјеста; у тјеснацу Сутјеске (Beck). Уз Дрину око Приједјела и Белени, а и даље према Броду на Д., овдје ондје.
Cucubalus baccifer L. У шипразима уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје; у Зелен-гори, Осљи дол.
Silene dichotoma Ehrhart. Уз Жељезницу и око Тјентишта, веома ријетко.
Silene italica Persoon. По стијенама уз Жељезницу; на Маглићу и Волујаку, око Сухе; на Горњим барама и око Мјешаића, ријетко.
var. *Silene nemoralis* Waldst. et Kit. Међу грмљем у долини Дрине, између Фоче и Бастаћа, и у тјеснацу Сутјеске (Beck). Уз Жељезницу; око Калиновика; око Попова Моста и Белени, а и на другим мјестима уз Дрину.
Silene nutans L. По травнатим обронцима уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, Влахоља; по Зелен-гори и Горњим барама, на Маглићу и Волујаку, а осим тога још и уз Сутјеску, доста често.
var. *Silene infracta* Waldst. et Kit. На Брегочу и Волујаку (Вратница).
Silene chlorantha Ehrhart. Око Мјешаића и Белени уз Дрину, ријетко.
Silene inflata Smith. По травнатим обронцима и сухим ливадама, а и крај пута уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика; Загорје, Горње баре, уз Сутјеску и Дрину на више мјеста, обична.
Silene conica L. Уз Сутјеску, око Тјентишта, веома ријетко.
Silene noctiflora L. На Приједјелу уз Дрину, веома ријетко.
Silene armeria L. По обронцима стијена уз Сутјеску; око Попова моста и Мјешаића, овдје ондје.
Silene saxifraga L. По обронцима уз Сутјеску; на Маглићу и Волујаку; на Брегочу.
Silene quadrifida L. На Трескавици, Маглићу и Волујаку.
Silene alpestris Jacquin. На Зелен-гори и Трескавици; на Волујаку, ријетко.
Silene acaulis L. По влажним стијенама уз снијежна поља, на Маглићу и Волујаку.
Silene Sendtneri Boiss. На Трескавици (Blau, Beck). На Брегочу, доста често, а осим тога (Beck) на Маглићу и Волујаку.
Lychnis coronaria Lam. Трескавица, у долини Дрине и Сутјеске (Beck). Уз Жељезницу; око Калиновика, Загорје, Горње баре, на Пријевору, а и на другим мјестима расијана, није ријетка.
Lychnis flos cuculi Lam. По ливадама и у влажном шумском грмљу уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, Тјентишта, Мјешаића и око Пала, овдје ондје, мјестимице у мноштву.
Lychnis vespertina Sibthorp. Крај шума уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика; уз Сутјеску, око Тјентишта, Мјешаића, Белени, Брода, а осим тога још и око Под-Витеза и Пала.
Lychnis diurna Sibthorp. По окрајцима шума и у грмљу уз Жељезницу, око Калиновика, Влахоља; на Зелен-гори; уз Сутјеску на више мјеста; на Пријевору и између Превиле и Под-Витеза.
Agrostemma githago L. По усјевима мјестимице у мноштву.
Drypis spinosa L. По кршевитим стијенама западне стране Маглића, на путу између Пријевора и Улобића.

5. Polycarpicae.

Berberidaceae.

Epimedium alpinum L. На Маглићу и Волујаку, око Сухе.

Ranunculaceae.

Clematideae.

Clematis recta L. По сушним и каменитим мјестима уз Жељезницу; око Калиновика; уз Сутјеску, око Тјентишта и Мјешаића, овдје ондје.
Clematis vitalba L. Уз пут доста често на више мјеста, особито уз Сутјеску, гдје се по разноврсном дрвећу веома буjно повија.

Anemoneae.

Thalictrum aquilegifolium L. У долини Сутјеске (Beck). На Трескавици, Маглићу и Волујаку; око Превиле и на Под-Витезу.
Thalictrum minus L. Уз Жељезницу и на Зелен-гори, овдје ондје.
Thalictrum elatum Jacqu. Код Трнова (Beck). Око Калиновика, Влахоља, Мјешаића и Белени, ријетко.
Thalictrum angustifolium Jacqn. У долини Дрине (Beck). Уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори, уз Сутјеску овдје ондје, а осим тога још и око Устиколине и Превиле, ријетко.
Anemone baldensis L. На Трескавици међу стијенама око 1900 *м* (Beck); на Маглићу и Волујаку од прилике на истој висини, ријетко.
Anemone narcissiflora. L. По алпинским ливадама Трескавице (Blau, Beck), Суха гора, Маглић (Beck). На Волујаку и Брегочу. На Маглићу са стабљиком до 1 *м*, а на осталим мјестима много нижа, често само 1 *дм* и још нижа.
Anemone nemorosa L. У алпинском појасу на Трескавици (Beck). На Маглићу, Волујаку, Зелен-гори; око Превиле и на Под-Витезу, а и на другим мјестима раширена.
Hepatica triloba Gil. По шумама, нарочито у бјелогорици раширена и честа свуда.
Pulsatilla alpina Miller. На Волујаку само један и то већ прецвјетан примјерак нашао.

Ranunculeae.

Ranunculus Petiveri Koch. У Жељезници, често (Beck). У Сутјесци код Тјентишта.
Ranunculus aquatilis L. У језеру на Зелен-гори; у једном потоку код Мјешаића.
Ranunculus fluitans Wimmer. У Сутјесци између Прибоја и Тјентишта.
Ranunculus aconitifolius L. Трескавица (Blau, Beck). Сухâ гора, Маглић (Beck). У шумама уз Жељезницу. На Зелен-гори; на Волујаку и око Превиле, овдје ондје.
var. *Ranunculus platanifolius* L. На Зелен-гори и Маглићу, ријетко.
Ranunculus flammula. Осљи дол, у Зелен-гори, око Превиле и на ливадама између Превиле и Под-Витеза.
Ranunculus Thora L. На Трескавици, Вратлу и Маглићу (Beck), на Волујаку и Брегочу.
Ranunculus reptans L. Уз Жељезницу међу наваљаном камењу, само на два мјеста нашао.
Ranunculus montanus Willd. На Сухој гори и Маглићу (Beck). На Трескавици, Брегочу и Волујаку.
Ranunculus gracilis Schleicher = *Ranunculus carinthiacus* Hoppe. Трескавица, Вратло, Суха гора, Маглић (Beck). На Брегочу и Волујаку.
Ranunculus Villarsi DC. На Трескавици и Маглићу, ријетко.
Ranunculus acer L. На ливадама у Зелен-гори.
Ranunculus lanuginosus L. На Сухој гори и у понорима Маглића према Сутјесци. По хладовитим шумама уз Жељезницу; око Трнова и Калиновика; на Зелен-гори, Волујаку; уз Сутјеску раширена и доста честа.
Ranunculus polyanthemos L. Уз Жељезницу овдје ондје, на Зелен-гори; око Сухе, на Пријевору и око Мјешаића.
Ranunculus nemorosus DC. На Зелен-гори, Пријевору и Волујаку; у шуми између Вратнице и Сухе; на Јаворку.

Ranunculus repens L. По травнатим мјестима и ливадама уз Жељезвицу, око Влахоља и Калиновика; на Зелен-гори; око Превиле и на Под-Витезу.
Ranunculus bulbosus L. Крај пута уз Жељезницу; око Трнова, Калиновика; око Тјентишта и Мјешаића а и на другим мјестима, овдје ондје.
Ranunculus sceleratus L. По мочварним мјестима између Превиле и Под-Витеза.
Ranunculus arvensis L. Око Трнова.

Helleboreae.

Caltha latifolia Schott. На Трескавици (Beck). На Зелен-гори, уз Цаферов поток.
Caltha longirostris Beck. На влажним мјестима крај језера на Трескавици (Beck).
Caltha vulgaris Schott. На Трескавици (Beck); на Зелен-гори и крај потока између Превиле и Под-Витеза.
Trollius europaeus L. На Трескавици (Blau, Beck); на Сухој гори и Маглићу (Beck). На Зелен-гори, Брегочу и Волујаку. Ову биљку зове народ „јаблан“, врло је радо бере и кити се њоме.
Helleborus odorus Waldst. et Kit. Уз пут на више мјеста, доста често.
Nigella arvensis L. По пољима и пашњацима у долини Дрине између Фоче и Бастаћа; око Тјентишта и Фоче, ријетко.
Aquilegia vulgaris L. У шумама и шипразима уз Жељезницу, око Калиновика, на Зелен-гори; између Тјентишта и Мјешаића и у грмљу између Устиколине и Превиле.
Aquilegia Sternbergii Reichenbach. По стијенама на Маглићу и Волујаку, ријетко.
Aquilegia pyrenaica DC. = *Aquilegia alpina* Sternberg. Само у једном примјерку нашао на Маглићу близу Улобића.
Delphinum consolida L. Уз пут по њивама на више мјеста.
Aconitum lycoctonum L. На Трескавици (Blau). На Зелен-гори, овдје ондје.
Actaea spicata L. У шумама уз Жељезницу; на подножју Трескавице према Калиновику; на Зелен-гори; уз Сутјеску на више мјеста; на Маглићу и Волујаку, око Сухе, овдје ондје.

6. Rhoeadinae.

Papaveraceae.

Papaver rhoeas L. По усјевима расијан, доста често.
Papaver dubium L. По њивама око Фојнице, овдје ондје.
Papaver alpinum L. облик *flaviflorum* Aubers. На кршу уз снијежна поља на Волујаку, на висини око 2200 *м* у друштву са *Linaria alpina*. Само на једном мјесту.

Fumariaceae.

Corydalis ochroleuca Koch. У тјеснацу Сутјеске (Beck). На Маглићу, Волујаку и Трескавици, овдје ондје; чешће по стијенама око Прибоја уз Сутјеску.
Fumaria officinalis L. Око Тјентишта, Фоче и Устиколине, ријетко.
Fumaria parviflora Lam. Око Тјентишта, Попова моста и Мјешаића, ријетко; уз Жељезницу само на једном мјесту.

Cruciferae.

Matthiola varia DC. По стијенама уз Сутјеску већ у прецвалом стању, ријетко.
Nasturtium officinale R. Br. Крај извора и потока уз Сутјеску; око Попова моста и Мјешаића; око Превиле.
Nasturtium silvestre R. Br. По влажним ливадама на више мјеста; уз Жељезницу у наваљаном камењу, на Зелен-гори; око Тјентишта, Попова моста, Мјешаића Брода на Д., Фоче и Превиле.

Nasturtium lippizense DC. Крај пута уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика и Сухе; уз Сутјеску на више мјеста, а осим тога још и око Фоче и Устиколине.
Barbaraea vulgaris R. Br. По влажним мјестима уз Жељезницу, овдје ондје; на влажним мјестима између Превиле и Под-Витеза.
Barbaraea arcuata Rehb. Као и претходна врста, а осим тога још и уз Сутјеску, ријетко.
Barbaraea stricta Andrz. Уз Жељезницу мјестимице, а осим тога још и око Тјентишта и Мјешаића, ријетко.
Turritis glabra L. По стијенама на Трескавици ријетко, а осим тога још и на Зелен-гори, такођер ријетко.
Arabis alpina L. На Трескавици (Blau), Зелен-гори, на Маглићу, Волујаку и Брегочу.
Arabis Gerardi Besser. По обронцима уз Жељезницу, овдје ондје.
Arabis hirsuta Scop. У шумама и травнатим обронцима уз Жељезницу, на Трескавици, Маглићу и Волујаку, раширена.
Arabis muralis Bert. По обронцима стијена на Трескавици и Маглићу, ријетко; на Волујаку, такођер ријетко.
Arabis bellidifolia Jacqu. На Трескавици, овдје ондје; на Маглићу, Брегочу и Волујаку, ријетко.
Cardamine impatiens. По влажним и хладовитим шумама на Зелен-гори; на Трескавици, овдје ондје.
Cardamine silvatica Link. У предалпинским шумама Трескавице (Beck). На Пријевору; крај једног шумског потока између Тјентишта и Мјешаића.
Cardamine hirsuta L. На Зелен-гори, веома ријетко.
Cardamine trifolia L. На влажним мјестима у Зелен-гори, веома ријетко.
Dentaria enneaphyllos L. На Трескавици (Beck). На Пријевору и Волујаку, ријетко; у Зелен-гори, овдје ондје.
Dentaria trifolia W. K. На Трескавици, по хладовитим шумским мјестима на Пријевору, ријетко.
Dentaria polyphyllos W. K. У шуми на Зелен-гори, ријетко.
Dentaria bulbifera L. На Трескавици (Beck). По шумама уз Жељезницу; на Зелен-гори, Маглићу и Волујаку, а осим тога још и по шумама уз Сутјеску и Дрину на више мјеста раширена и мјестимице доста често.
Alyssum petraeum Ard. По стијенама уз Сутјеску, овдје ондје.
Alyssum montanum L. На Трескавици, Вратлу, Сухој гори и Маглићу (Beck); на Брегочу и Волујаку, доста често.
Alyssum Wulfenianum Bernhard. На Маглићу, Волујаку, овдје ондје.
Aubretia croatica Schott. По стјеновитим обронцима према врху Трескавице (Beck). На Маглићу, на тешко приступачним стијенама, на висини око 2100—2200 *м*, веома ријетко.
Lunaria rediviva L. У шуми на Зелен-гори.
Peltaria alliacea L. По стијенама и шипразима уз Сутјеску; на Трескавици и Волујаку, овдје ондје.
Draba aizoides L. По обронцима стијена на Трескавици, Маглићу и Волујаку, ријетко. Око Сухе, овдје ондје.
Draba ciliata Scop. На Маглићу у висини око 2200 *м*, ријетко; на Волујаку, такођер веома ријетко.
Draba muralis L. По стијенама уз Жељезницу; око Тјентишта и Мјешаића, овдје ондје.
Kernera saxatilis Rchb. На Трескавици (Blau, Beck), на Маглићу (Beck); на Брегочу и Волујаку.
Iberis sempervirens L. На Маглићу, ријетко; на Брегочу, такођер ријетко.
Thlaspi arvense L. Уз пут око Трнова, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Thlaspi alpinum Crantz. На Трескавици (Blau, Beck); на Вратлу, Сухој гори и Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку.
Biscutella laevigata L. На Трескавици (Beck). На Маглићу, Брегочу и Волујаку, овдје ондје.
Hesperis matronalis L. По травнатим обронцима уз Жељезницу; у Зелен-гори, уз Цаферов поток.

Malcolmia serbica Pančić. По обронцима Маглића, ријетко.
Sysimbrium officinale Scop. Крај путева и ограда на више мјеста; око Трнова, Калиновика, Фоче и Устиколине.
Sisymbrium Loeselii L. Крај пута око Фоче и Устиколине, ријетко.
Sisymbrium Irio L. Крај путева око Трнова, Калиновика и Фоче.
Sisymbrium Columnae L. По неплодним мјестима око Тјентишта.
Sisymbrium strictissimum L. У Зелен-гори; уз Дрину, ријетко.
Sisymbrium Alliaria Scop. По воћњацима у Фочи, а и на другим мјестима доста често.
Erysimum cheiranthoides L. Уз Жељезницу, ријетко. Крај пута између Сухе и Тјентишта, овдје ондје, а осим тога још и око Мјешаића, ријетко.
Erysimum odoratum Ehrh. По травнатим обронцима уз Жељезницу; око Калиновика и Влахоља; око Сухе, Тјентишта и Мјешаића.
Erysimum crepidifolium Rohb. На Маглићу, ријетко; на Брегочу само у једном примјерку нашао.
Erysimum helveticum DC. По стијенама на Маглићу, Брегочу и Волујаку; на потоњем мјесту нашао сам два примјерка још у цвијету.
Lepidium campestre R. Br. Крај пута уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Lepidium graminifolium L. Крај пута око Фоче и Калиновика.
Hutchinsia alpina R. Br. На Маглићу и Волујаку; на Трескавици, ријетко.
Hutchinsia petraea R. Br. Као и пређашња врста; осим тога још и на Брегочу, доста често.
Capsella bursa pastoris Moench. У Фочи, Калиновику, Трнову, Устиколини и другим мјестима обична.
Aethionema saxatile R. Br. На Трескавици, Маглићу, Волујаку и Брегочу, није ријетка.
Sinapis arvensis L. Раширена око Фоче, Трнова, Калиновика и Устиколине.
Sinapis nigra L. Уз Жељезницу; крај Дрине код Фоче; а и на другим мјестима.
Neslea puniculata Desw. (= *Vogelia paniculata* Hornem). Код Трнова и Турова (Beck). Око Тјентишта и Мјешаића; уз Жељезницу, овдје ондје.
Diplotaxis muralis DC. Крај пута близу Фоче.
Raphanus sativus L. Гаји се.

7. Cistiflorae.

Resedaceae.

Reseda lutea L. По каменитим обронцима уз Жељезницу; крај пута око Трнова, Калиновика, Тјентишта, Брода на Дрини, око Фоче и Устиколине раширена и доста честа.
Reseda phyteuma L. Крај пута око Фоче, овдје ондје, а осим тога још и око Тјентишта, ријетка.
Reseda luteola L. Крај пута уз Жељезницу; у долини Сутјеске, овдје ондје.

Violaceae.

Viola pinnata L. На Волујаку, на висини око 2100 *м*, веома ријетко, само један примјерак нашао у цвијету.
Viola palustris L. На мочварним мјестима у шуми на Зелен-гори.
Viola odorata L. Око Трнова и уз пут уз Жељезницу често, а и на другим мјестима мога пута раширена.
Viola alba Bess. На Маглићу, ријетко.
Viola silvestris Lam. По шумама и ливадама раширена.
Viola canina L. Уз Жељезницу, овдје ондје.
Viola mirabilis L. У шумама уз Жељезницу; на Трескавици, Маглићу и Волујаку; на Зелен-гори расијана, ријетко.
Viola biflora L. На Трескавици, Сухој гори и Маглићу (Beck), а осим тога још и на Волујаку нарочито међу клековином; на Брегочу, ријетко.

Viola tricolor L.
Облик *Viola saxatilis* Schmidt. На Маглићу и Волујаку; на Брегочу, ријетко. На Троскавици, веома ријетко.
Viola declinata Waldst. et Kit. На Трескавици (Beck).
Облик *V. lutea* Pantocsek. На Маглићу, Волујаку и Брегочу, често веома кржљава.
Viola Zoysii Wulf. На Трескавици и Маглићу (Beck); на Брегочу и Волујаку на висини преко 2000 *м*.
Viola alpina Jacqu. На Волујаку око 2100 *м*, ријетко.

Cistaceae.

Helianthemum vulgare Gärt. По каменитим мјестима уз Жељезницу; око Калиновика, Влахоља, Сухе, Тјентишта, Мјешаића; око Фоче и Устиколине, мјестимице доста често. На Маглићу и Волујаку.
Helianthemum alpestre Dunal. На Трескавици, Маглићу (Beck). На Волујаку и Брегочу.
Helianthemum glabrum Koch. На Трескавици и Маглићу (Beck). На Волујаку и Брегочу.
Helianthemum fumana Miller. Око Сухе, Тјентишта и Мјешаића, ријетко.

Hypericaceae.

Androsemum officinale All. По влажним хладовитим мјестима у Зелен-гори, веома ријетко.
Hypericum perforatum L. По сухим ливадама, обронцима и крај пута на више мјеста: око Трнова, Влахоља, Калиновика; око Сухе, Тјентишта, Попова моста, Брода на Дрини, Фоче и Устиколине.
Hypericum quadrangulum L. По шипразима уз Жељезницу, овдје ондје, око Калиновика и Влахоља, око Сухе.
Hypericum tetrapterum Fries. Између Крбљине и Калиновика (Vandas). Осљи дол, Зелен-гора, ријетко; чешће уз Сутјеску и Дрину.
Hypericum Richeri Villars. У алпинском региону на Трескавици (Beck). На Маглићу и Волујаку на висини преко 2000 *м*.
Hypericum androsaemifolium Villars. У предалпинском региону Маглића (Beck), на Брегочу и Волујаку, ријетко.
Hypericum montanum L. У шуми уз Сутјеску, око Тјентишта и Мјешаића, око Белени расијан, ријетко.
Hypericum hirsutum L. Као и пређашња врста а осим тога и на другим мјестима уз пут и свуда, чешће од ње.

Elatinaceae.

Elatine Hydropiper L. По влажним мјестима уз један поток између Превиле и Под-Витеза.

8. Columniferae.

Tiliaceae.

Tilia grandifolia Ehrh. По шумама уз Сутјеску, овдје ондје; око Тјентишта, Мјешаића и Белени.
Tilia parvifolia Ehrh. Као и пређашња врста, а осим тога и на другим мјестима по шумама расијана и чешће од пређашње.
Tilia tomentosa Mönch. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck), на југ окренутим обронцима уз Сутјеску између Сухе и Тјентишта расијана, доста често.

Malvaceae.

Malva alcea L. По каменитим и сухим мјестима крај пута око Сухе, Тјентишта и Мјешаића, овдје ондје.

Malva moschata L. По ливадама око Калиновика, Влахоља, Осьи дол; уз Сутјеску и Дрину на више мјеста, а осим тога још и на путу између Под-Витеза и Пала.
Malva silvestris L. Уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, Фоче и Устиколине, а и на другим мјестима раширена.
Malva vulgaris Fries. Око Фоче и Брода на Дрини.
Althaea officinalis L. Уз Сутјеску око Тјентишта ријетко.
Althaea pallida W.K. Уз Сутјеску близу Сухе, веома ријетко.
Lavatera thuringiaca L. У понору Сутјеске код Сухе у мноштву (Beck), а и на другим мјестима уз Сутјеску.

9. Gruinales.

Geraniaceae.

Geranium macrorrhizon L. У шумским понорима у Сухој гори према Сутјески (Beck). На Маглићу и Волујаку; на Брегочу, ријетко.
Geranium phaeum L. Маглић, Суха гора (Beck). По хладовитим ливадама и шумама у Зелен-гори, на Волујаку; око Превиле и Под Витеза; у шумама уз Жељезницу; у предалпинском појасу код Трескавице.
Geranium silvaticum L. У предалпинским ливадама и алпинским травњацима на Трескавици, Сухој гори и Маглићу (Beck). На Зелен-гори, Брегочу и Волујаку, на Горњим барама.
Geranium pratense L. По травнатим обронцима на Волујаку и Маглићу; по шумским ливадама и међу шипразима уз Сутјеску око Тјентишта, Мјешаића и Белени, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Geranium palustre L. Око Пала (Beck). На једној мочварној ливади на Трескавици; на једној мочварној ливади у Зелен-гори и на ливади између Превиле и Под-Витеза.
Geranium sanguineum L. По шипразима на обронцима уз Жељезницу, око Калиновика и уз Сутјеску на више мјеста.
Geranium pyrenaicum L. Око Фоче и Устиколине.
Geranium columbinum L. Око Трнова, Тјентишта и Фоче, овдје ондје.
Geranium dissectum L. По ливадама и вртовима у Трнову; око Сухе.
Geranium rotundifolium L. Око Сухе, Тјентишта, Мјешаића и Фоче; око Устиколине, овдје ондје.
Geranium molle L. По ливадама уз Жељезницу, око Трнова, Мјешаића, Превиле и Под-Витеза раширен и мјестимице доста често.
Geranium lucidum L. На Маглићу и Волујаку; на Трескавици.
Geranium Robertianum L. По шумама уз Жељезницу; око Калиновика, Сухе, Тјентишта и Мјешаића а и на другим мјестима раширен.
Erodium cicutarium L'Hérit. У Фочи по вртовима и крај пута на више мјеста, доста често.

Oxalidaceae.

Oxalis acetosella L. По влажним хладовитим шумама у Зелен-гори.

Linaceae.

Linum flavum L. По сухим травнатим мјестима на Волујаку и Маглићу, овдје ондје; око Мјешаића и Белени, ријетко; на Брегочу и Горњим барама.
Linum capitatum Kit. Често у алпинском региону Трескавице, Вратло, Сухе горе и Маглића (Beck), а осим тога и на Волујаку и Брегочу.
Linum tenuifolium L. По каменитим обронцима око Калиновика, Влахоља, на Маглићу око Пријевора; уз Сутјеску на више мјеста.
Linum usitatisssimum L. Сије се мјестимице као око Фоче и Устиколине.

Linum alpinum Jacqu. У алпинском региону Трескавице и Вратла, на Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку.

Linum austriacum L. По сушним обронцима и неплодним мјестима уз Жељезницу; уз Сутјеску на више мјеста, а и крај Дрине, око Фоче па и даље према Устиколини расијан, али није чест.

Linum catharticum L. По травнатим обронцима око Калиновика; на Горњим барама и уз Сутјеску овдје ондје, око Фоче и Устиколине.

Balsaminaceae.

Impatiens noli-tangere. По влажним мјестима, уз Цаферов поток у Зелен-гори и уз један поток између Превиле и Под-Витеза.

10. Terebinthinae.

Anacardiaceae.

Rhus cotinus L. У понору Сутјеске (Beck). По обронцима уз Жељезницу раширен и обичан; око Тјентишта, Мјешаића и Белини.

11. Aesculinae.

Aceraceae.

Acer pseudoplatanus L. Расијан по шумама уз Жељезницу; у Зелен-гори, око Сухе, на Маглићу и Волујаку, на Трескавици; око Тјентишта и Мјешаића и Белени, око Превиле, овдје ондје.

Acer obtusatum Waldst. et Kit. Као и прећашња врста; мјестимице сачињава читаве скупове; чешће уз Сутјеску и на Пријевору.

Acer platanoides L. У понору Сутјеске (Beck). На Зелен-гори, Пријевору, обронцима Маглића и Волујака, око Тјентишта и Мјешаића, расијан али није чест.

Acer campestre L. У шипразима уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, на Зелен-гори, Јаворку, око Сухе, дуж Сутјеске и Дрине раширен и чест. Мјестимице и облик *Acer campestre suberosum.*

Acer tataricum L. У долини Дрине (Beck). Око Тјентишта, Попова-моста и даље дуж Дрине, раширен и чешће него уз Сутјеску.

Acer monspessulanum L. Уз Сутјеску раширен и доста чест.

Acer Heldreichii Orphanides. Boissier, „Diagn.“, сер. 2. V., стр. 71. Ово за јужну Европу карактеристично дрво нашао сам у неколико примјерака само на Пријевору и то једно стабло око 15 *м* високо, дочим остала бијаху све ониска дрва.

Polygalaceae.

Polygala vulgaris L. По сушним ливадама и травнатим мјестима уз Жељезницу; на подножју Трескавице, око Калиновика, Влахоља, у Зелен-гори; на Маглићу и Волујаку расијана.

Polygala comosa Schkuhr. На предалпинским ливадама Вратла (Beck). По каменитим обронцима уз Жељезницу; око Калиновика; на Горњим барама и уз Сутјеску на више мјеста; по обронцима Маглића и Волујака око Сухе и на Брегочу.

Polygala calcarea Schultz. На Трескавици и Вратлу (Beck). На Маглићу, Брегочу и Волујаку, расијана.

Polygala major Jacqu. На Маглићу, Волујаку и Трескавици, ријетко и то већ у прецвалом стању.

Polygala amara L. Уз Жељезницу; и око Калиновика и Зелен-гори, расијана и ријетко.

12. Frangulinae.

Celastraceae.

Evonymus europaeus L. По шипразима уз Жељезницу; око Калиновика, уз Сутјеску на више мјеста, а осим тога и на другим мјестима мога пута раширен.
Evonymus verrucosus Scop. Такођер раширен и доста често, особито уз Сутјеску и Дрину.
Evonymus latifolius Scop. Уз Сутјеску, овдје ондје; у Зелен-гори, ријетко.

Staphyleaceae.

Staphylea pinnata L. У понору Сутјеске (Beck). Око Тјентишта и Мјешаића. Уз Дрину, ријетко.

Aquifoliaceae.

Ilex aquifolium L. У Зелен-гори, ријетко; уз Сутјеску на обронцима, ријетко.

Vitaceae.

Vitis vinifera L. Код Фоче има неколико винограда. Подивљала свуда у долини Дрине, нарочито између Фоче и Бастаћа (Beck). Уз Сутјеску између Тјентишта и Попова моста, ријетко.

Rhamnaceae.

Rhamnus cathartica L. По шумама и шипразима уз Жељезницу; у Зелен-гори; по шумама уз Сутјеску на више мјеста, расијан.
Rhamnus saxatilis Jacqu. На Маглићу и Волујаку; око Сухе, веома ријетко.
Rhamnus fallax Boiss. На Сухој гори, Маглићу и у понору Сутјеске (Beck). На Волујаку, доста често.
Rhamnus alpina L. На Трескавици, Маглићу, Волујаку, овдје ондје.
Rhamnus rupestris Scop. По стијенама на Маглићу и Волујаку.
Rhamnus frangula L. Уз Жељезницу по шумама и шипразима, у Зелен-гори; уз Сутјеску, овдје ондје.

13. Tricoccae.

Euphorbiaceae.

Euphorbia helioscopia L. По вртовима у Трнову; око Тјентишта, Фоче и Устиколине.
Euphorbia platyphyllos L. Уз Жељезницу по њивама; око Трнова и Фоче, расијана.
Euphorbia stricta L. На влажним мјестима у шипразима уз Сутјеску на више мјеста; у Зелен-гори; по влажним мјестима између Превиле и Под-Витеза.
Euphorbia angulata Jacqu. По шумама уз Жељезницу; у Зелен-гори и око Сухе; а осим тога и око Превиле, овдје ондје.
Euphorbia carniolica Jacqu. У шумским понорима на Маглићу (Beck). У шуми око Сухе, Гусни пут, на Волујаку и Брегочу, ријетко.
Euphorbia verrucosa Jacqu. Крај пута уз Жељезницу; око Тјентишта и Мјешаића, овдје ондје.
Euphorbia epithymoides L. По шумовитим обронцима око Сухе; на Пријевору, ријетко.
Euphorbia procera M. B. По влажним мјестима у Зелен-гори.
Euphorbia amygdaloides L. По окрајцима шума уз Жељезницу, око Трнова у Зелен-гори; око Тјентишта, Мјешајића и Белени; око Превиле и Под-Витеза на више мјеста.
Euphorbia capitulata Rchb. На Маглићу, ријетко.

Euphorbia cyparissias L. Крај пута и по обронцима на више мјеста: уз Жељезницу, око Калиновика; уз Сутјеску око Тјентишта, Мјешаића, Белени, а и на другим мјестима раширена.
Euphorbia salicifolia Host. На једној ливади између Превиле и Под-Витеза.
Euphorbia esula L. Уз Жељезницу, ријетко; око Пала.
Euphorbia nicaensis All. По неплодним мјестима око Тјентишта и Мјешаића, ријетко.
Euphorbia saxatilis Jacqu. На Маглићу на висини око 2000 *м*; на Волујаку, ријетко.
Euphorbia myrsinites L. У Загорју (Blau). Око Калиновика и Влахоља.
Euphorbia peplus L. По вртовима у Фочи.
Mercurialis perennis L. По шумама уз Жељезницу; у Зелен-гори, у Јаворку; уз Сутјеску на више мјеста.
Mercurialis annua L. По вртовима у Фочи.

14. Umbelliflorae.

Umbelliferae.

Sanicula europaea L. У шумама уз Жељезницу; у Зелен-гори; уз Сутјеску на више мјеста; по шумама око Превиле и Под-Витеза, раширена.
Astrantia major L. На Трескавици (Beck). У Зелен-гори, на Пријевору, ријетко; око Мјешаића и Превиле, овдје ондје.
Astrantia carniolica Wulf. У шуми на Пријевору и Волујаку, око Сухе, овдје ондје.
Eryngium campestre L. У долини Дрине (Beck). Око Влахоља, Калиновика; уз Сутјеску, на више мјеста; око Фоче и Устиколине.
Eryngium amethistinum L. У Загорју код Калиновика, Крбљина (Blau, Vandas). Око Тјентишта, овдје ондје.
Eryngium alpinum L. На Волујаку, ријетко.
Trinia vulgaris L. По сухим каменитим мјестима око Сухе, ријетко на Волујаку и Брегочу.
Trinia Jacquini DC. По обронцима Маглића, овдје ондје.
Carum carvi. По ливадама и травњацима у Зелен-гори, Горње баре, а и на другим мјестима раширен.
Aegopodium podagraria L. Око Трнова и Калиновика; уз Сутјеску на више мјеста; око Фоче, Превиле и Пала.
Bunium alpinum Waldst. et Kitt. По алпинским травњацима Трескавице (Beck). На Маглићу и Волујаку, ријетко.
Pančićia serbica Visiani. На Маглићу (Beck), на Трескавици (Blau, Beck), и у Зелен-гори.
Pimpinella saxifraga L. По сухим травњацима на Горњим барама; на Волујаку.
Bupleurum aristatum Bartl. У долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck). По стијенама уз Сутјеску; око Мјешаића и Белени.
Bupleurum ranunculoides L. На Трескавици (Blau). На Маглићу и Волујаку, ријетко.
Bupleurum junceum L. По стијенама на Волујаку, ријетко.
Bupleurum exaltatum M. B. По стијенама на Брегочу и Волујаку, ријетко.
Bupleurum Karglii Vis. Уз Сутјеску по стијенама, овдје ондје.
Oenanthe media Griseb. На једној мочварној ливади уз Жељезницу.
Seseli glaucum Jacqu. По стијенама уз Жељезницу, ријетко.
Seseli coloratum Ehrh. Око Влахоља, ријетко.
Cnidium apioides Sprengel. Уз Сутјеску, овдје ондје.
Athamanta cretensis L. По стијенама уз Жељезницу; уз Сутјеску на више мјеста; око Попова моста и на Брегочу.
Athamanta Mathioli Wulf. Уз Сутјеску, овдје ондје. Око Влахоља, ријетко.
Ligusticum ferulaceum All. На Маглићу, ријетко.
Meum mutellina Gärtn. На Волујаку (Вратница), ријетко.
Selinum carvifolia L. По влажним ливадама између Превиле и Под-Витеза, овдје ондје.

Angelica silvestris L. У понору Сутјеске (Beck). По влажним ливадама у Зелен-гори и око Под-Витеза.

Peucedanum cervaria Lap. На Маглићу; по сухим обронцима Волујака (Вратница), овдје ондје.

Peucedanum austriacum Koch. У понору Сутјеске (Beck). На Маглићу, Волујаку и Брегочу; око Попова моста.

Peucedanum oreoselinum Moench. По сухим ливадама на Горњим барама, овдје ондје.

Heracleum sphondylium L. По влажним ливадама у Зелен-гори; на ливадама између Превиле и Под-Витеза, расијан; на Трескавици.

var. *H. elegans* Jacqu. На Трескавици (Beck).

Pastinaca sativa L. У понору Сутјеске (Beck). По ливадама и крај путева на више мјеста: око Влахоља, Калиновика, око Мјешаића, Тјентишта и Белени.

Siler trilobum Scop. По шумама уз Жељезницу; око Трнова; на Зелен-гори; уз Сутјеску на више мјеста. У шумама између Превиле и Под-Витеза, овдје ондје.

Laserpitium latifolium L. Као пређашња врста, расијана, није ријетка ни на другим мјестима.

Laserpitium alpinum W. K. На Волујаку (Вратница), ријетко.

Laserpitium archangelica Wulf. По шумским ливадама у Зелен-гори, ријетко.

Laserpitium siler L. По обронцима уз Жељезницу и уз Сутјеску, овдје ондје.

Orlaya grandiflora Hoffm. У долини Дрине, код Трнова (Beck). Око Калиновика; уз Сутјеску и Жељезницу.

Daucus carota L. По сушним ливадама и травњацима на више мјеста, раширена.

Torilis anthriscus Gmel. Уз Жељезницу и Сутјеску; крај ограда на више мјеста.

Anthriscus silvestris Hoffm. По ливадама и травњацима на више мјеста: око Трнова, Калиновика, Влахоља, на Зелен-гори; уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје, по ливадама између Превиле и Под Витеза.

Anthriscus alpestris Wim. et Grab. По влажним мјестима на Трескавици (Beck).

Anthriscus cerefolium Hoffm. Крај ограда по вртовима у Фочи.

Anthriscus vulgaris Pers. Око Влахоља.

Chaerophyllum aromaticum L. У долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck), око Тјентишта, уз Сутјеску, овдје ондје.

Chaerophyllum coloratum L. По стијенама у долини Сутјеске (Beck).

Chaerophyllum hirsutum L. По влажним шумским ливадама на Трескавици (Beck); у Зелен-гори. На ливадама између Превиле и Под-Витеза, ријетко.

Myrrhis odorata Scop. У шумским понорима Сухе горе, на Маглићу (Beck). На Трескавици и Волујаку; у Зелен-гори.

Smyrnium perfoliatum Mill. По обронцима Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck); уз Сутјеску на више мјеста.

Araliaceae.

Hedera helix L. По шипразима и шумама свуда раширена и обична.

Cornaceae.

Cornus mas L. Уз Сутјеску на више мјеста, раширена, а и на другим мјестима уз пут, овдје ондје.

Cornus sanguinea L. Као и пређашња врста.

15. Saxifraginae.

Crassulaceae.

Sedum maximum Suter. По стијенама уз Сутјеску, овдје ондје.

Sedum cepaea L. Међу шипразима по хладовитим мјестима у долини Дрине између Фоче и Бастаћа често; у долини Сутјеске (Beck). Уз Жељезницу по хладовитим стијенама на више мјеста.

Sedum hispanicum L. По шипразима и хладовитим стијенама уз Сутјеску, овдје ондје; у Зелен гори.
Sedum atratum L. На Трескавици (Beck). По стијенама на Маглићу, Волујаку и Брегочу, расијан.
Sedum album L. По стијенама уз Жељезницу, уз Сутјеску, око Тјентишта, Мјешаића и Белени; око Влахоља.
Sedum dasyphyllum L. По стијенама уз Сутјеску, овдје ондје; око Калиновика и Попова моста.
Sedum acre L. По стијенама и обронцима уз Жељезницу, овдје ондје; уз Сутјеску, а и на другим мјестима уз пут према Броду на Д.
Sedum sexangulare M. K. По каменитим обронцима уз Жељезницу; око Калиновика и Влахоља; око Тјентишта и Мјешаића, рјеђе од прећашње врсте.
Sempervivum tectorum L. По обронцима Волујака, овдје ондје.
Sempervivum montanum L. На Маглићу и Волујаку, ријетко.
Sempervivum hirtum L. По сухим стијенама уз пут између Сухе и Тјентишта и Попова моста, ријетко.

Saxifragaceae.

Saxifraga aizoon Jacqu. По етијенама уз Жељезницу, на Трескавици, Маглићу, Брегочу и Волујаку, раширена и доста често.
Saxifraga elatior M. K. По обронцима стијена на Маглићу, ријетко на Волујаку.
Saxifraga aizoides L. На обронцима Маглића око 1700 *м* висине, ријетко.
Saxifraga stellaris L. По влажним стијенама на Волујаку, ријетко.
Saxifraga cuneifolia L. Као и прећашња врста, веома ријетко.
Saxifraga sedoides L. По обронцима стијена на Маглићу идући према Улобићима, ријетко.
Saxifraga androsacea L. На Маглићу и Волујаку.
Saxifraga rotundifolia L. По влажним, травнатим мјестима на Трескавици често, а осим тога и на Маглићу, Волујаку и Брегочу, такођер доста често.
Saxifraga coryophylla Griseb. На Трескавици, Вратлу (Beck).
Chrisosplenium alternifolium L. Уз Цаферов поток у Зелен-гори.

Parnasieae.

Parnassia palustris L. По алпинским ливадама на Трескавици, Вратло (Beck); на једној мочварној ливади између Калиновика и Крбљине (Vandas); по влажним ливадама у Зелен-гори, овдје ондје.

Ribesieae.

Ribes alpinum L. На Маглићу и Волујаку, око Сухе, овдје ондје.
Ribes petraeum Wulf. Као и прећашња врста, а осим тога и на Трескавици, такођер ријетко.

16. Myrtiflorae.

Onagraceae.

Epilobium angustifolium L. По окрајцима шума уз Жељезницу; уз Сутјеску на више мјеста.
Epilobium hirsutum L. По влажним мјестима уз Жељезницу; крај потока и по влажним мјестима између Превиле и Под-Витеза.
Epilobium parviflorum Schreb. Као и прећашња врста, на више мјеста.
Epilobium tetragonum L. Уз Цаферов поток у Зелен-гори и уз један поток између Превиле и Под-Витеза.
Epilobium montanum L. По влажним стијенама уз Жељезницу; на Трескавици, Зелен-гори; у понорима Сухе горе према Сутјесци (Beck); око Тјентишта и око Превиле, овдје ондје.

Epilobium trigonum Schrank. На Сухој гори и Маглићу (Beck). На Трескавици, Брегочу и Волујаку.
Epilobium origanifolium Lam. По влажним мјестима на Трескавици и Волујаку, ријетко; око Превиле.
Circaea lutetiana L. У долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck). Уз Жељезницу; на Трескавици; Зелен-гори и између Превиле и Под-Витеза.
Circaea alpina L. У Зелен-гори и на Трескавици, овдје ондје; на Волујаку.

Lythraceae.

Lythrum salicaria L. Између Калиновика и Крбљине (Vandas), уз Сутјеску на више мјеста; у Зелен-гори, на влажним мјестима између Превиле и Под-Витеза; око Пала.

17. Thymelinae.

Thymelaeaceae.

Daphne mezereum L. У шумама уз Жељезницу, на Трескавици, Зелен-гори, Јаворку, око Сухе, на Маглићу и Волујаку; у шумама уз Сутјеску и Дрину, око Превиле и Под-Витеза.

18. Rosiflorae.

Rosaceae.

Pomeae.

Crataegus oxyacantha L. По обронцима Трескавице (Beck). Уз Сутјеску само на неколико мјеста.
Crataegus monogyna Jacqu. Уз Жељезницу; око Калиновика у Зелен-гори, Сухи, уз Сутјеску на више мјеста; уз Дрину, око Фоче, Устиколине, Превиле, Под-Витеза и Пала, мјестимице сачињава читаве скупине.
Cotoneaster vulgaris Ldl. По стијенама уз Жељезницу, око Сухе, на Маглићу и Волујаку; на Брегочу.
Cotoneaster tomentosa Ldl. Око Сухе, овдје ондје; уз Сутјеску, ријетко; на Брегочу, такођер ријетко.
Aronia rotundifolia Pers. На Трескавици, Маглићу, Волујаку и Брегочу, овдје ондје.
Pirus communis L. По шумама и шипразима раширена по цијеломе путу и свуда доста често.
Pirus amygdaliformis Villars. Уз Сутјеску, између Тјентишта и Попова моста, ријетко.
Pirus malus. Крај пута на више мјеста. Гаји се доста често.
Sorbus aucuparia L. У предалпинским шумама Трескавице (Beck). Уз Жељезницу, на Зелен-гори, око Сухе; на Маглићу и Волујаку, уз Сутјеску, овдје ондје; око Превиле, ријетко.
Sorbus aria Crantz. У предалпинским шумама Трескавице, на Сухој гори, Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку. Уз Сутјеску, овдје ондје.
Sorbus aria-aucuparia L. На Маглићу, Пријевору, ријетко; на Волујаку такођер веома ријетко.
Sorbus torminalis Crantz. По шумама уз Жељезницу, овдје ондје; у Зелен-гори; око Сухе ријетко; око Мјешаића.

Roseae.

Rosa pimpinellifolia DC. По обронцима уз Жељезницу, око Калиновика; уз Сутјеску на више мјеста, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Rosa reversa W. K. По стијенама уз Сутјеску, ријетко.
Rosa alpina L. На Маглићу и Волујаку; на Брегочу, ријетко.
Rosa rubrifolia Vill. Уз Сутјеску око Сухе, Тјентишта и Попова моста, овдје ондје.

Rosa canina L. У долини Жељезнице и Сутјеске на више мјеста; уз Дрину такођер на више мјеста.
Rosa rubiginosa L. Уз Жељезницу, овдје ондје.
Rosa tomentosa Smith. По шумама уз Жељезницу, у Зелен-гори; уз Сутјеску, овдје ондје.
Rosa repens Scop. Уз Жељезницу и Сутјеску; по обронцима Волујака око Сухе.

Potentilleae.

Potentilla rupestris L. По стијенама уз Жељезницу и уз Сутјеску; око Калиновика, Тјентишта и Мјешаића, око Устиколине.
Potentilla recta L. По каменитим мјестима уз Жељезницу и Сутјеску на више мјеста.
Potentilla hirta L. Уз Сутјеску око Тјентишта, Белени и Мјешаића, ријетко.
Potentilla argentea L. Око Устиколине, ријетко. Уз Сутјеску око Мјешаића, овдје ондје.
Potentilla reptans L. Уз Жељезницу и Сутјеску на више мјеста, између Превиле и Под-Витеза, а и око Пала, овдје ондје.
Potentilla tormentilla Sibthorp. Уз Жељезницу, овдје ондје; око Калиновика, у Зелен-гори, уз Сутјеску, око Мјешаића, ријетко.
Potentilla aurea L. На Сухој гори и Маглићу (Beck), на Волујаку и Брегочу, на Горњим барама расијана, није ријетка.
Potentilla grandiflora L. На Маглићу и Волујаку, ријетко.
Potentilla Clusiana Jacqu. По стијенама у алпинском региону Трескавице (Beck). По стијенама уз Сутјеску; на Маглићу и Волујаку; на Брегочу.
Potentilla caulescens L. По стијенама уз Жељезницу и Сутјеску, на више мјеста.
Potentilla fragariastrum Ehrh. По стијенама уз Сутјеску, овдје ондје.
Potentilla micrantha Ram. По шипразима око Калиновика; уз Сутјеску на више мјеста; у Зелен-гори.
Fragaria vesca L. Међу шипразима и по шумама, раширена.
Fragaria elatior Ehrh. По шумама уз Жељезницу, у Зелен-гори; уз Сутјеску, око Под-Витеза и Пала.
Fragaria collina Ehrh. Уз Жељезницу, Сутјеску и Дрину, расијана и мјестимице доста честа.
Dryas octopetala L. На Трескавици, Сухој гори и Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку.
Geum urbanum L. Уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори, уз Сутјеску и Дрину, ондје ондје.
Geum rivale L. По влажним мјестима у предалпинским шумама на Трескавици и у понорима Сухе горе (Beck); у Зелен-гори; у шумама између Превиле и Под-Витеза, овдје ондје.
Alchemilla vulgaris L. Уз Жељезницу; око Трнова и Калиновика; у Зелен-гори око Сухе, а и на другим мјестима, није ријетка.
Alchemilla alpina L. На Трескавици и Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку расијана, није ријетка.

Rubeae.

Rubus saxatilis L. По алпинским травњацима на Вратлу (Beck), на Трескавици, Брегочу, Маглићу и Волујаку, овдје ондје.
Rubus idaeus L. У предалпинским шумама на Трескавици и Маглићу (Beck). Уз Жељезницу, у Зелен-гори; уз Сутјеску, на Волујаку и Сухој гори, око Устиколине.
Rubus caesius L. По шумама и шипразима уз Жељезницу, у Зелен-гори; уз Сутјеску и Дрину на више мјеста.
Rubus corylifolius Smith. Уз Сутјеску, овдје ондје.
Rubus fruticosus L. У Зелен-гори, ријетко.
Rubus hirtus Waldst. et Kit. Уз Жељезницу, око Трнова; у Зелен-гори, ријетко.

Poterieae.

Sanguisorba officinalis L. На једној влажној ливади у Зелен-гори.
Poterium sanguisorba L. Уз Жељезницу на више мјеста, око Калиновика, Влахоља, у Зелен-гори, око Тјентишта и Мјешаића; између Превиле и Под-Витеза.
Agrimonia eupatoria L. По ливадама и травњацима уз Жељезницу, око Трнова и Калиновика; уз Сутјеску, овдје ондје, а и на другим мјестима, није ријетка.
Aremonia agrimonoides Neck. Међу шипразима и по окрајцима шума уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори, уз Сутјеску, на више мјеста, између Превиле и Пала.

Spireae.

Spiraea ulmifolia Scop. По стијенама и каменитим обронцима, уз Жељезницу; око Сухе и Пријевора; уз Сутјеску, овдје ондје.
Spiraea aruncus L. По влажним шумама у Зелен-гори; на Маглићу и понору Сутјеске (Beck). На Трескавици.
Spiraea ulmaria L. Уз Жељезницу, овдје ондје; у Зелен-гори, уз Сутјеску, на више мјеста; по влажним ливадама између Превиле и Под Витеза.
Spiraea filipendula L. Уз Жељезницу и Сутјеску; на једној ливади између Под-Витеза и Пала.

Pruneae.

Prunus domestica L. Сади се на више мјеста.
Prunus spinosa L. Уз Сутјеску, овдје ондје.
Prunus avium L. На Трескавици (Beck). Уз Жељезницу и Сутјеску, расијана, а осим тога и на другим мјестима, појединце.
Prunus cerasus L. Сади се у Фочи.

19. Leguminosae.

Papilionaceae.

Genista procumbens W. K. По каменитим мјестима уз Сутјеску; око Влахоља, ријетко. На обронцима Волујака.
Genista sagittalis L. Уз Жељезницу, око Калиновика, Влахоља, по обронцима Маглића и Волујака, уз Сутјеску, на Горњим барама, а и на другим мјестима, раширена.
Genista germanica L. Уз Жељезницу; уз Сутјеску око Мјешаића, на обронцима Волујака.
Genista pilosa L. Уз Сутјеску, овдје ондје; око Устиколине, ријетко; око Влахоља.
Genista tinctoria L. По сушним ливадама око Калиновика, Тјентишта и Мјешаића.
Genista ovata W. K. У Зелен-гори, око Попова моста, ријетко.
Cytisus austriacus L. У долини Дрине и Сутјеске (Beck), у Зелен-гори, овдје ондје.
Cytisus capitatus L. По стијенама уз Жељезницу, овдје ондје; око Белени; по стијенама, уз Сутјеску, ријетко.
Cytisus nigricans L. Уз Жељезницу, овдје ондје, у Зелен-гори, ријетко; уз Сутјеску само на једном мјесту, близу Белени.
Ononis spinosa L. Крај путева, на неплодним мјестима расијан, није риједак.
Ononis hircina Jacqu. Око Влахоља, ријетко.
Anthyllis vulneraria L. По сушним ливадама на Горњим барама, око Сухе, Калиновика, а и на другим мјестима, доста често.
Anthyllis montana L. На Горњим барама и по обронцима Волујака, овдје ондје, на Трескавици. Облик *Anthyllis Jacquini* Kerner на Вратлу (Beck).
Anthyllis alpestris Kit. На Маглићу (Beck); на Брегочу и Волујаку, расијан.
Medicago lupulina L. По ливадама и пољима уз пут, на више мјеста.
Medicago falcata L. Крај пута уз Жељезницу и Сутјеску, на више мјеста; око Тјентишта, Мјешаића и Белени.

Medicago minima L. По ливадама у Загорју, Осљи дол; по ливадама између Превиле и Под Витеза, расијана.

Melilotus macrorrhizon Pers. По ливадама у Зелен-гори; уз Сутјеску, око Попова моста, у Приједјелу, овдје ондје.

Melilotus alba Desr. Уз Сутјеску, око Тјентишта и Мјешаића, око Устиколине, ријетко.

Melilotus officinalis Desr. Крај пута уз Жељезницу; око Трнова, Фоче и Устиколине, око Пала.

Trifolium rubens L. У понору Сутјеске (Beck). По шумама уз Жељезницу; у Зелен-гори мјестимице.

Trifolium noricum Wulff. По алпинским травњацима на Трескавици, Вратлу (Beck). На Брегочу и Маглићу.

Trifolium pratense L. По долинама уз Жељезницу и Сутјеску, раширена, а и на другим мјестима, обична.

Trifolium alpestre L. По шипразима и окрајцима шума уз Жељезницу; у Зелен-гори, око Белени; између Превиле и Под-Витеза, ријетко.

Trifolium ochroleucum L. На Трескавици (Beck). У Зелен-гори, Горње баре; уз Сутјеску. У горњој долини Дрине (Beck).

Trifolium pannonicum Jacqu. На Трескавици, код Пала (Beck), у Зелен-гори; по обронцима уз Сутјеску, овдје ондје.

Trifolium arvense L. По ливадама уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, а и на другим мјестима раширена.

Trifolium procumbens L. По ливадама у Зелен-гори; око Тјентишта и по Приједјелу; око Сухе и на Горњим барама, расијана.

Trifolium badium Schreb. По алпинским травњацима Трескавице, на Вратлу и Маглићу (Beck); на Брегочу и Волујаку, расијана.

Trifolium hybridum L. По влажним ливадама, око Пала (Beck); на ливадама између Превиле и Под-Витеза; у Зелен-гори.

Trifolium dalmaticum Visiani. Свуда у долини Дрине између Горажда и Фоче (Beck); уз Сутјеску обична, а и уз Жељезницу на више мјеста.

Trifolium patens Schreb. Уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје.

Trifolium filiforme L. У Зелен-гори и на Горњим барама.

Trifolium alpinum L. На Волујаку, ријетко.

Dorycnium herbaceum Villars. По ливадама око Трнова и Калиновика, око Влахоља. у Зелен-гори и на Горњим барама; уз Сутјеску, на више мјеста.

Dorycnium suffruticosum Villars. Овдје ондје око Сухе, а и на другим мјестима уз Сутјеску, али ријетко.

Lotus corniculatus L.

var. *vulgaris* Koch. По ливадама, травнатим и каменитим мјестима уз Жељезницу, око Трнова, Влахоља, Калиновика; у Зелен-гори, уз Сутјеску; око Фоче и Устиколине, раширена.

var. *Lotus alpinus* Schleich. На Трескавици, Вратлу, Брегочу, Маглићу и Волујаку, расијан и доста чест.

Galega officinalis L. У долини Дрине од Горазда, до Фоче (Beck); уз Сутјеску, на више мјеста.

Oxytropis campestris DC. По алпинским травњацима Трескавице (Blau, Beck); на Маглићу и Волујаку, ријетко.

Oxytropis Halleri Bunge.

var. *Oxytropis prenja* (Beck). На Маглићу, на висини око 2200—2300 *м*, веома ријетко.

Oxytropis montana DC. На Волујаку, ријетко.

Astragalus leontinus Wulf. На Волујаку, ријетко.

Astragalus depressus L. На Брегочу и Волујаку, ријетко.

Astragalus glycyphyllos L. Уз Жељезницу и Сутјеску, на више мјеста; око Сухе, Тјентишта, Мјешаића и Белени; по шумарцима између Превиле и Под-Витеза, такођер на више мјеста.

Astragalus vesicarius L. На Волујаку и Маглићу; на Брегочу, ријетко.
Coronilla emerus L. Уз Сутјеску, око Сухе, овдје ондје.
Coronilla vaginalis L. По стијенама на Маглићу, Брегочу и Волујаку; на Трескавици, ријетко.
Coronilla montana Scop. У Зелен-гори, ријетко.
Coronilla varia L. Уз Жељезницу и Сутјеску на више мјеста, а и на другим мјестима, није ријетка.
Hyppocrepis comosa L. Око Влахоља; по Сухој гори; на Брегочу и Волујаку, овдје ондје.
Onobrychis montana DC. На Трескавици (Beck). На Маглићу, Волујаку и Брегочу, ријетко.
Vicia silvatica L. По шумама уз пут на више мјеста; уз Жељезницу и уз Сутјеску; око Тјентишта, Попова моста, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Vicia cassubica L. Уз Сутјеску, овдје ондје.
Vicia dumetorum L. По шипразима уз Жељезницу и Сутјеску; у Зелен-гори, овдје ондје.
Vicia cracca L. По окрајцима шума и по обронцима раширена, и мјестимице доста често; на Маглићу.
Vicia oroboides Wulf. Уз Жељезницу, у Зелен-гори, на Јасенку, око Тјентишта и Белени, по обронцима Маглића и Волујака, доста често.
Vicia sepium L. По шипразима и по окрајцима шума уз Жељезницу на више мјеста, а осим тога и уз Сутјеску, на Зелен-гори и другим мјестима, раширена.
Vicia grandiflora Scop. По травнатим мјестима око Тјентишта и у Зелен-гори, ријетко.
Vicia angustifolia Roth. Око Фоче и Устиколине, а и на другим мјестима по обронцима, овдје ондје.
Vicia cordata Wulf. Уз Жељезницу, ријетко.
Ervum tetraspermum L. По њивама уз Жељезницу и по обронцима уз Сутјеску, на више мјеста
Ervum gracile L. Уз Сутјеску и Дрину, ријетко.
Ervum lenticula Schreb. Као и претходна врста.
Pisum sativum L. Гаји се у Фочи.
Lathyrus aphaca L. Уз Жељезницу и Сутјеску, на више мјеста; око Фоче и Устиколине, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Lathyrus pratensis L. По окрајцима шума крај пута, раширена и свуда доста честа.
Lathyrus silvester L. У шумама уз Сутјеску, ријетко.
Lathyrus latifolius L. По ливадама, овдје ондје.
Orobus variegatus Tenore. По шумама уз Жељезницу, у Зелен-гори; уз Сутјеску, овдје ондје.
Orobus niger L. Као и претходна врста, а осим тога још и по шумама између Превиле и Под-Витеза.
Orobus vernus L. На Маглићу, Пријевору, ријетко.
Phaseolus vulgaris L.
Phaseolus multiflorus W. Оба се гаје по вртовима у Фочи.

20. Hysterophyta.

Aristolochiaceae.

Aristolochia clematitis L. По шипразима уз Сутјеску (Beck). Уз Дрину, овдје ондје.
Asarum europaeum L. По шумама свуда раширен и веома обичан, особито по обронцима Маглића.

Santalaceae.

Thesium alpinum L. На Маглићу (Beck). На Волујаку и Брегочу, раширен.
Thesium pratense Ehr. У Зелен-гори, ријетко.

Loranthaceae.

Viscum album L. На јелама у Зелен-гори, ријетко.

BIBLIOTHECA
MUSEI
BOSNIAE ET HERCEGOVINAE
SARAJEVO

II. Sympetalae.

21. Bicornes.

Ericaceae.

Vaccinieae.

Vaccinium myrtillus L. У хладовитим шумама и међу шипразима по обронцима на Трескавици, Маглићу, Брегочу и Волујаку; у Зелен-гори.

Ericeae.

Erica carnea L. Ријетко по стијенама уз Сутјеску.
Calluna vulgaris Salisb. Око Тјентишта и Устиколине, ријетко.
Arctostaphylos uva ursi L. На Вратлу и Трескавици (Beck). На Маглићу и Волујаку, овдје ондје.

Piroleae.

Pirola secunda L. У предалпинским шумама Трескавице (Beck), по обронцима Маглића и Волујака, овдје ондје.
Pirola rotundifolia L. На Трескавици и у шумама уз Сутјеску, овдје ондје.
Pirola media Swartz. У Зелен-гори, а осим тога још и на Пријевору, ријетко.
Pirola uniflora L. По хладовитим шумама у Зелен-гори, ријетко.
Monotropa hypopitys L. У шумама уз Жељезницу, у Зелен-гори; у шумама уз Сутјеску, око Сухе, расијана, али мјестимице у групама, доста често.

22. Primulinae.

Primulaceae.

Primula acaulis L. Међу шипразима уз Жељезницу, а и на другим мјестима, раширена.
Primula suaveolens Bertol. *(Primula columnae* Tenore). На Трескавици расијана од подножја све до у алпински регион око 1900 *м* (Beck). На Маглићу и Волујаку.
Primula intricata Gren et Godr. На Трескавици, Вратлу и Маглићу (Beck), на Брегочу и Волујаку.
Soldanella alpina L. На Трескавици (Beck).
Cyclamen europaeum L. Међу шипразима уз Жељезницу, Сутјеску и Дрину на више мјеста.
Lysimachia nemorum L. По влажним ливадама у шумама, расијана и доста често.
Lysimachia nummularia L. Као и претходна врста, али много чешће, особито уз Сутјеску, а и на другим мјестима.
Andrasace villosa L. Често по Сухој гори и Маглићу (Beck), а осим тога и на Брегочу и Волујаку, такођер доста често.
Androsace lactea L. По стијенама на Брегочу, Маглићу и Волујаку, ријетко.

Plumbaginaceae.

Armeria Majellensis Boiss. На Брегочу.
Armeria canescens Host. По каменитим мјестима у алпинском региону на Трескавици, Сухој гори и Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку.

23. Contortae.

Oleaceae.

Ligustrum vulgare L. Уз Жељезницу и Сутјеску, а и на другим мјестима, раширен.
Fraxinus excelsior L. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck). Уз Сутјеску око Тјентишта и Белени, а и на другим мјестима, расијан али није чест.
Fraxinus ornus L. Уз Сутјеску (Beck). По шумама на цијеломе путу, свуда обичан и у мноштву.

Gentianaceae.

Gentiana lutea L. По алпинским ливадама, на Трескавици (Blau). По Пријевору и обронцима Маглића, ријетко.
Gentiana cruciata L. У горњој долини Дрине, између Фоче и Бастаћа, у долини Сутјеске (Beck). Уз Жељезницу; уз пут између Устиколине и Под-Витеза, овдје ондје.
Gentiana asclepiadea L. Уз Жељезницу крај шума; уз Сутјеску раширена, а и на другим мјестима, није ријетка.
Gentiana acaulis L.
var. *Gentiana dinarica* (Beck).
На Трескавици, Вратлу и Маглићу (Beck). На Волујаку, у висини око 1900 до 2000 *м*, ријетко.
Gentiana verna L. У предалпинским и алпинским ливадама на Трескавици и Вратлу (Beck). На Брегочу, Маглићу и Волујаку.
Gentiana angulosa M. Bieb.
Облик *Gentiana tergestina.* По стјеновитим ливадама на Брегочу ријетко.
Облик *Gentiana chalybea.* На Трескавици и Маглићу (Beck).
Gentiana utriculosa L. По ливадама у Зелен-гори и на Горњим барама, овдје ондје.
Gentiana germanica Willd. У Загорју (Blau). У Зелен-гори; око Тјентишта и по ливадама између Превиле и Под-Витеза.
Gentiana crispata Visiani. У Загорју (Blau). По обронцима Маглића, Волујака и Брегоча.
Erythraea centaurium Pers. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck); око Тјентишта и Попова моста; између Превиле и Под Витеза, на више мјеста, раширена.

Asclepiadaceae.

Cynanchum vincetoxicum R. Br. Уз Сутјеску на више мјеста, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Cynanchum laxum Bartl. Око Белени, а и на другим мјестима уз Сутјеску, ријетко.

24. Tubiflorae.

Convolvulaceae.

Convolvulus sepium R. Br. Уз Сутјеску, по влажним мјестима, расијана: око Тјентишта, Мјешаића и Попова моста.
Convolvulus silvestris Wild. = *Calystegia silvestris* Römer et Schult. Као и прећашња врста, а осим тога још и уз Жељезницу и у Зелен-гори.
Convolvulus arvensis L. Крај путева, раширен: уз Жељезницу, око Калиновика и Трнова; уз Сутјеску доста често, а и на другим мјестима, није риједак.
Cuscuta europaea L. На великој коприви *(Urtica dioica)* уз Сутјеску, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Cuscuta epithymum L. На *Thymus* и *Galium,* овдје ондје.

Asperifoliae.

Echinospermum lappula Lehmann. *Lappula myosotis* Mönch. У долини Дрине између Фоче и Горажда (Beck). Крај путева, на сухим неплодним мјестима, расијан: уз Жељезницу, око Калиновика, уз Сутјеску, на више мјеста.

Cynoglossum officinale L. По обронцима уз Жељезницу; у Зелен-гори и уз Сутјеску, овдје ондје.

Anchusa officinalis L. Крај путева, на неплодним мјестима уз Жељезницу, око Калиновика и уз Сутјеску, ријетко, а осим тога између Фоче и Устиколине, такође ријетко.

Symphytum officinale L. Уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје; на једној влажној ливади у Зевен-гори и на влажним ливадама између Превиле и Пала, овдје ондје.

Symphytum tuberosum L. По хладовитим шумама уз Жељезницу, у Зелен-гори, уз Сутјеску; између Превиле и Под-Витеза, расијано.

Onosma stellulatum W. K. У Загорју (Blau). По стијенама уз Сутјеску, овдје ондје.

Onosma echioides L. Као и претходња врста али чешће од ње, нарочито више Попова моста.

Cerinthe minor L. У долини Дрине између Горажде и Ошанице, у понору Сутјеске (Beck). Уз Жељезницу; око Влахоља и Калиновика, овдје ондје; око Устиколине, ријетко.

Cerinthe alpina Kit. На Сухој гори (Beck). У Зелен-гори и на Волујаку, ријетко.

Echium vulgare L. По пустим и неплодним мјестима крај путева на више мјеста, раширен, нарочито више Попова моста, гдје се скоро искључиво са чисто бијелим цвијетом налази.

Echium italicum L.

var. *Echium altissimum* Jacqu. Између Горажда и Фоче (Beck). Уз Сутјеску на више мјеста.

Pulmonaria angustifolia L. По шумама уз Жељезницу мјестимице, ријетко.

Pulmonaria officinalis L. Као и претходња врста, а осим тога још и на другим мјестима у шумама, раширена.

Pulmonaria mollis Wolff. По стјеновитим и хладовитим мјестима у Зелен-гори, ријетко.

Lithospermum officinale L. По шипразима и окрајцима шума уз Жељезницу, овдје ондје; око Калиновика; уз Сутјеску, на више мјеста.

Lithospermum purpureo-coeruleum L. У хладовитим шумама расијан, није чест.

Lithospermum arvense L. Око Фоче, овдје ондје.

Myosotis palustris With. Уз Жељезницу и Сутјеску на више мјеста, а осим тога и на другим влажним мјестима, нарочито између Превиле и Под-Витеза.

Myosotis silvatica Hoffm. По шипразима на Зелен-гори, по обронцима Маглића и Волујака.

Myosotis alpestris Schmidt. У алпинском региону Трескавице, на Маглићу (Beck), а осим тога и на Брегочу и Волујаку, гдје се и облик *Myosotis suaveolens* Kit. налази.

Myosotis intermedia Link. Око Фоче и Тјентишта.

Solanaceae.

Solanum tuberosum L. Сади се.

Solanum nigrum L. На влажним мјестима уз Жељезницу; око Трнова и Калиновика; уз Сутјеску, на више мјеста. Уз пут између Превиле и Пала, овдје ондје.

Solanum dulcamara L. Крај пута и по окрајцима шума уз Жељезницу; око Калиновика и Влахоља; уз Сутјеску и Дрину, на више мјеста, расијан и доста често.

Solanum miniatum Bernh. По обронцима између Тјентишта и Мјешаића, ријетко.

Lycopersicum esculentum Mill. Гаји се по вртовима у Фочи.
Physalis alkekengi L. По шипразима између Тјентишта и Белени мјестимице, ријетко.
Atropa belladonna L. Међу шипразима у понору Сутјеске (Beck). Уз Жељезницу расијана; уз Дрину, овдје ондје.
Hyosciamus niger L. Уз пут, на каменитим и пустим мјестима раширена, мјестимице честа.
Datura stramonium L. Око Фоче, овдје ондје.
Nicotiana tabacum L. Гаји се у долини Дрине између Горажде и Фоче (Beck). Између Фоче и Устиколине.

25. Labiatiflorae.

Scrophulariaceae.

Verbascum thapsus L. Крај пута уз Жељезницу, не далеко од Илиџе, доста често, око Фоче овдје ондје, и око Тјентишта.
Verbascum thapsiforme Schrad. По пашњацима између Горажда и Ошанице (Beck). Око Тјентишта, на Приједјелу, око Брода на Д., између Фоче и Устиколине, овдје ондје.
Verbascum speciosum Schrad. По обронцима и окрајцима шума између Тјентишта и Мјешаића; око Белени ријетко.
Verbascum lychnitis L. По џбуновитим и каменитим обронцима крај пута уз Жељезницу; око Калиновика; уз Сутјеску око Тјентишта, на Приједјелу, око Мјешаића и Брода на Д.
Verbascum nigrum L. По сухим, травнатим мјестима крај пута уз Жељезницу, овдје ондје; око Калиновика, Влахоља, Тјентишта, Брода на Д.; око Фоче и Устиколине.
Verbascum lanatum Schrad. Око Калиновика; уз Сутјеску, овдје, ондје; око Фоче и Устиколине.
Verbascum orientale M. B.
Облик *Verbascum austriacum* Schrad. По сухим каменитим мјестима између Тјентишта и Мјешаића, ријетко.
Verbascum phoeniceum L. Само у једном примјерку нашао код Тјентишта.
Verbascum blattaria L. У долини Дрине између Горажда и Ошанице (Beck). Уз пут уз Жељезницу; око Калиновика; уз Сутјеску, око Брода па Д. и између Фоче и Устиколине, раширена и честа.
Scrophularia nodosa L. Уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје, око Пала, мјестимице.
Scrophularia aquatica L. По влажним мјестима уз Жељезницу; по влажним мјестима у Зелен-гори и између Превиле и Под-Витеза.
Scrophularia Scopolii Hoppe. На Вратлу (Beck). На Трескавици, Маглићу и Волујаку ријетко.
Scrophularia laciniata W. K. По стијенама на Маглићу и Волујаку; на Брегочу, ријетко.
Scrophularia canina L. У долини Дрине (Beck). Уз Жељезницу и Сутјеску, на више мјеста: око Тјентишта, Мјешаића, Белени, Брода на Д., Фоче и Устиколине.
Scrophularia bosniaca Beck. По стијенама на Трескавици (Beck); на Маглићу и Волујаку ријетко.
Scrophularia glandulosa W. K. У алпинском региону Трескавице (Beck). На Брегочу и Волујаку, ријетко.
Scrophularia Hoppii Koch. На Маглићу и Волујаку; око Сухе, ријетко.
Scrophularia peregrina L. Око Тјентишта, ријетко.
Veronica anagallis L. Уз Жељезницу и Сутјеску на више мјеста; уз потоке по Зелен-гори; око Тјентишта, Мјешаића и Белени; између Превиле и Пала доста често.
Veronica beccabunga L. Као и претходна врста, али чешћа од ње, свуда обична.

Veronica urticaefolia L. fil. По шумама уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори, уз Сутјеску, по обронцима Маглића и Волујака; између Превиле и Под-Витеза, расијана.
Veronica chamaedrys L. По шумама на Трескавици, Маглићу и Волујаку.
Veronica officinalis L. По шумама и шумским ливадама уз Жељезницу, у Зелен-гори, а и на другим мјестима, раширена.
Veronica aphylla L. По стјеновитим и каменитим мјестима у алпинском региону Трескавице, на Вратлу (Beck); на Маглићу, Волујаку и Брегочу, ријетко.
Veronica austriaca L. По сухим мјестима између Тјентишта и Мјешаића, око Калиновика, на Брегочу; на Маглићу, овдје ондје.
Veronica latifolia Koch. По шумама на Трескавици, Вратлу (Beck); уз Жељезницу, у Зелен-гори, Јасенку, на Маглићу, Волујаку и уз Сутјеску, а осим тога и у шумама између Устиколине и Пала, раширена.
Veronica spicata L. У Загорју (Blau). По травнатим обронцима уз Жељезницу; у Зелен-гори и Приједјелу, овдје ондје.
Veronica satureoides Visiani. По стјеновитим и каменитим мјестима на Трескавици, на висини око 1900 *м*; на Волујаку и Брегочу, ријетко.
Veronica saxatis Scop. По травнатим обронцима стијена, на Брегочу у висини око 1500 *м*, на Волујаку, ријетко.
Veronica alpina L. На Волујаку и висини око 1800—2000 *м*, ријетко.
Veronica serpyllifolia L. По влажним ливадама у Зелен-гори; између Превиле и Пала расијана, али није честа, а осим тога још и по обронцима Маглића, уз Сутјеску.
Veronica arvensis L. По пољима уз Жељезницу; око Фоче, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Veronica hederaefolia L. Уз Жељезницу и Сутјеску на више мјеста; између Фоче у Устиколине, а и на другим мјестима, доста често.
Digitalis grandiflora Lam. По каменитим мјестима у шумама уз Жељезницу и Сутјеску на више мјеста, доста често.
Digitalis laevigata W.K. Уз Сутјеску више Сухе, ријетко.
Digitalis fuscescens W.K. Уз Сутјеску близу Тјентишта.
Digitalis lanata W.K. Уз Сутјеску, овдје ондје.
Digitalis ferruginea L. У долини Сутјеске и у долини горње Дрине (Beck). Мјестимице, као н. пр. близу Тјентишта, у мноштву и са *Digitalis fuscescens* W.K. измјешан.
Anthirrhinum orontium L. Уз пут крај Сутјеске и Дрине, мјестимице.
Linaria minor Desf. Као и претходна, али чешће од ње.
Linaria alpina Miller. По кршу на Волујаку око снијежних поља, мјестимице у гомилама.
Linaria arvensis Desf. Уз Сутјеску, само на једном мјесту.
Linaria vulgaris Miller. У долини Дрине између Горажде и Фоче; уз Жељезницу и Сутјеску, а и на другим мјестима, раширена и обична.
Linaria italica Treviranus. По каменитим сухим мјестима уз Сутјеску; око Тјентишта, Мјешаића и Белени.
Melampyrum cristatum L. У шумама уз Жељезницу и Сутјеску; по обронцима Маглића и Волујака, око Сухе, овдје ондје.
Melampyrum arvense L. По пољима око Калиновика и Влахоља.
Melampyrum nemorosum L. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck). По шипразима и по окрајцима шума уз Жељезницу и Сутјеску, на више мјеста, а осим тога и на другим мјестима, доста често.
Melampyrum pratense L. Код Мргелице у долини Дрине (Beck). Уз Сутјеску и Жељезницу, овдје ондје, а и на другим мјестима, често са претходном врстом заједно, такођер није риједак.
Melampyrum silvaticum L. По обронцима Маглића и Волујака, овдје ондје.
Alectrolophus maior Rchb. По ливадама око Калиновика, Влахоља, у Зелен-гори, по Пријевору, а и на другим мјестима уз пут, доста често.

Alectrolophus hirsutus All. Око Калиновика; уз Сутјеску, на Приједјелу, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Alectrolophus alpinus Garcke. На Маглићу и Волујаку.
Pedicularis Friderici Augusti Tommas. По алпинским стијенама на Маглићу (Beck). На Волујаку.
Pedicularis comosa L. У алпинском региону Трескавице, на Маглићу и Сухој гори (Beck). На Брегочу и Волујаку, ријетко.
Pedicularis leucodon Griseb.
Облик *Pedicularis bosniaca* Beck. На Трескавици.
Облик *Pedicularis fallax*. На Трескавици, Маглићу (Beck). На Волујаку, ријетко.
Pedicularis verticillata L. По алпинским травњацима Трескавице (Blau, Beck); на Маглићу (Beck), на Волујаку.
Pedicularis Hacquetii Graf. На Маглићу и Волујаку, ријетко.
Pedicularis acaulis Scop. На Волујаку, само на једном мјесту.
Bartsia alpina L. По Маглићу, Брегочу и Волујаку, често.
Euphrasia officinalis L. По ливадама раширена и свуда обична.
Euphrasia stricta Host. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck); уз Сутјеску; око Тјентишта, Мјешаића и Белени.
Euphrasia odontites L. (*Odontites rubra* Pers). У Загорју (Blau). Уз Сутјеску, овдје ондје; у Зелен-гори.

Labiatae.

Mentha silvestris L. Уз Сутјеску, крај потока на више мјеста, расијана.
Mentha aquatica L. По влажним мјестима уз Жељезницу и уз Сутјеску, а осим тога још и између Превиле и Пала, овдје ондје.
Mentha sativa Smith. Уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје.
Mentha arvensis L. По влажним мјестима уз Сутјеску, овдје ондје, а осим тога и уз пут међу Превилом и Палама, мјестимице.
Mentha pulegium L. У долини Сутјеске код Космана (Beck); уз Жељезницу и Дрину, овдје ондје.
Lycopus europaeus L. Као и претходња, а осим тога још и по влажним мјестима на путу између Превиле и Пала.
Lycopus exaltatus L. fil. У долини Жељезнице, овдје ондје.
Salvia glutinosa L. У долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck), код Калиновика (Blau). Уз Сутјеску на више мјеста, а и на другим мјестима по шумама и хладовитим шипразима, раширена и обична.
Salvia pratensis L. По травнатим обронцима уз Сутјеску на више мјеста; око Тјентишта, Мјешаића, Белени и Брода на Д.; око Устиколине, ријетко.
Salvia silvestris L. Крај пута уз Сутјеску, овдје ондје.
Salvia Bertolonii Visiani. У понору Сутјеске (Beck).
Salvia verticillata L. По обронцима и крај путева на више мјеста, раширена и свуда доста често.
Origanum vulgare L. Међу шипразима и травнатим обронцима уз Жељезницу, Сутјеску и Дрину, на више мјеста.
Thymus serpyllum L. По обронцима Маглића, Волујака, уз Сутјеску, око Калиновика, на Брегочу раширена, а и на другим мјестима није ријетка.
Thymus montanus W. K. На Пријевору и на Брегочу, овдје ондје; у Зелен-гори, ријетко.
Thymus humifusus Bernh. У алпинском региону Трескавице; на Маглићу (Beck).
Satureja montana L. У понору Сутјеске (Beck). По обронцима Брегоча; око Тјентишта и Мјешаића.
Calamintha acinos Clairv. По сухим обронцима уз Сутјеску, на више мјеста.
Calamintha alpina Lam. На Трескавици, Вратло (Beck). На Маглићу, Волујаку и Брегочу, раширена.
Calamintha grandiflora Moench. По шумама у Зелен-гори, раширена, а осим тога на Маглићу и Волујаку, овдје ондје.

Calamintha officinalis Moench. По шумама уз Сутјеску између Тјентишта и Мјешаића.
Calamintha thymifolia Rchb. По стијенама на Маглићу и Волујаку; на Брегочу, ријетко.
Clinopodium vulgare L. По шумама, крај путева и ограда на више мјеста, раширена и обична.
Melissa officinalis L. Крај ограда између Тјентишта и Мјешаића, овдје ондје.
Nepeta cataria L. По сухим травнатим мјестима, крај пута уз Сутјеску на више мјеста, а и уз Дрину, овдје ондје.
Nepeta citriodora Balb. Уз ограде уз Сутјеску, ријетко.
Nepeta pannonica L. Око Трнова у долини Дрине између Фоче и Бастаћа, у понору Сутјеске (Beck). У Зелен-гори; уз Жељезницу, овдје ондје.
Glechoma hirsuta W. K. По шумама и крај ограда, раширена и обична свуда.
Melitis melissophyllum L. По планинским шумама и по окрајцима шума на Трескавици, у Зелен-гори, на Маглићу и Волујаку, овдје ондје; по шумама уз Жељезницу, ријетко.
Lamium amplexicaule L. По пољима крај пута, на виша мјеста.
Lamium purpureum L. Раширена и обична свуда по пољима и вртовима.
Lamium maculatum L. По влажним мјестима уз Жељезницу, Сутјеску, а и на другим мјестима, овдје ондје.
var. *Lamium pallidiflorum*. По сухој гори и Маглићу (Beck). На Волујаку.
Galeobdolon luteum Huds. По шумама, уз Жељезницу, а и уз Сутјеску, овдје ондје; у Зелен-гори, расијана.
Lamium album L. По сухим мјестима уз пут између Тјентишта и Брода на Д., овдје ондје.
Galeopsis ladanum L. По обронцима уз Сутјеску, око Калиновика, по Горњим барама, овдје ондје.
Galeopsis tetrahit L. Крај пута између Фоче и Устиколине, а и на другим мјестима, расијан.
Galeopsis versicolor Curtis. По влажним и хладовитим мјестима уз Жељезницу, ријетко; у Зелен-гори, такођер ријетко.
Galeopsis pubescens Bess. Уз пут између Брода на Д. и Фоче, овдје ондје.
Betonica officinalis L. По сухим планинским ливадама око Калиновика, Влахоља, Осљи дол, Горње баре; око Тјентишта и Мјешаића, овдје ондје.
Betonica hirsuta L. По обронцима уз Сутјеску, ријетко; око Белени и по обронцима Брегоча, такођер ријетко.
Betonica alopecurus L. У предалпинским шумама Трескавице, око Калиновика (Blau); на Сухој гори и Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку, расијана.
Ballota nigra L. Крај ограда и путева уз Сутјеску на више мјеста; око Калиновика, Фоче и Устиколине, овдје ондје.
Stachys germanica L. По осојним мјестима уз Жељезницу; око Калиновика и Влахоља, уз Сутјеску и Дрину на више мјеста, раширен и доста често.
Stachys alpina L. У предалпинском и алпинском региону на Трескавици и Вратлу (Beck). На Брегочу, Маглићу и Волујаку; на Горњим барама, расијан. Уз Сутјеску, овдје ондје.
— subspecies *dinarica* Murb. На Брегочу, ријетко.
Stachys silvatica L. По шипразима уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори; уз Сутјеску на више мјеста, а и уз Дрину, није риједак.
Stachys palustris L. По мочварним ливадама на Зелен-гори; на једној мочварној ливади између Превиле и Под-Витеза.
Stachys annua L. По пољима уз Жељезницу; око Калиновика; око Фоче и Устиколине; уз Сутјеску, на више мјеста.
Stachis pubescens Visiani. По стијенама на Маглићу, Волујаку и Брегочу, овдје ондје.
Stachys recta L. По травнатим обронцима уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје, око Калиновика и у Зелен-гори, расијан.
Stachys subcrenata Visiani. По стијенама на Маглићу, Волујаку и Брегочу, овдје ондје.

Stachys labiosa Bertol. По обронцима Маглића према Сутјесци (Beck), на Волујаку, ријетко.
Leonurus cardiaca L. По Трнову и у околици, око Калиновика, Фоче и Устиколине, доста често.
Chaiturus marubiastrum Rchb. Крај пута уз Сутјеску; око Тјентишта и Мјешаића, а и на другим мјестима, овдје ондје.
Sideritis montana L. Уз Сутјеску, ријетко.
Marrubium peregrinum L. Као и пређашња, само на два мјеста нашао.
Marrubium candidissimum L. По обронцима уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје; око Калиновика; на Брегочу.
Marrubium vulgare L. По сухим пустим мјестима око Калиновика; уз Жељезницу, око Сухе; уз Сутјеску и Дрину на више мјеста, а и на другим мјестима, није риједак.
Scutellaria alpina L. По стијенама на Маглићу и Волујаку, ријетко.
Scutellaria galericulata L. По влажним ливадама и шумама на Зелен-гори, овдје ондје.
Scutellaria altissima L. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа у понору Сутјеске (Beck). У Зелен-гори; око Попова моста и на Приједјелу, овдје ондје.
Prunella vulgaris L. По травнатим мјестима раширена и свуда често.
Prunella grandiflora Jacqu. По осојним обронцима уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори, на Приједјелу, ријетко.
Prunella alba Pall. По обронцима уз Сутјеску на више мјеста; на Брегочу, расијана; око Калиновика и Горњим барама, овдје ондје.
Ajuga reptans L. По травнатим мјестима уз Жељезницу; око Калиновика, по Зелен-гори и уз Сутјеску и Дрину, а и на другим мјестима, раширена и доста често.
Ajuga genevensis L. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.
Ajuga pyramidalis L. По алпинским травњацима на Трескавици (Blau, Beck); на Маглићу и Волујаку, ријетко.
Ajuga chamaepytis Schreb. Око Фоче, ријетко.
Teucrium chamaedrys L. По стијенама и осојним обронцима уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори, Горње баре, по обронцима Маглића и Волујака, уз Сутјеску и Дрину а и на другим мјестима, раширен и обично.
Teucrium Arduinii. По стијенама уз Сутјеску, овдје ондје.
Teucrium montanum L. По стјеновитим мјестима уз Сутјеску, на Брегочу, овдје ондје.
Teucrium botrys L. По сунчаним обронцима уз Сутјеску, на више мјеста.

Gesneraceae.

Orobancheae.

Orobanche cruenta Bert. По ливадама и травнатим мјестима на разним биљкама као: *Lotus, Hippocrepis, Galium* а и на другима, расијана и мјестимице доста често.
Orobanche Scabiosae Koch. По планинским ливадама, ријетко, у Зелен-гори.
Orobanche epithymum L. На *Thymus serpyllum* L. расијана, овдје ондје.
Orobanche Galii Duby. На *Galium mollugo* и другим врстама овога рода на више мјеста, уз Жељезницу и Сутјеску, а и по Зелен-гори.
Orobanche Teucrii F. W. Schultz. На *Teucrum chamaedrys* и *Teucrum montanum* уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје, у Зелен-гори.
Orobanche Salviae F. W. Schultz. На *Salvia glutinosa* расијана, ријетко.
Orobanche minor Sutton. На *Trifolium pratense* и *Trifolium medium*, овдје ондје.
Phelipaea caerulea C. A. Mayer. На корјену од *Achillea* и *Salvia*, ријетко, у Зелен-гори и уз Сутјеску.

Selaginaceae.

Globularia vulgaris L. По обронцима Маглића и Волујака око Сухе; у Зелен-гори, овдје ондје.

Globularia cordifolia L. По стијенама на Маглићу, Трескавици, Волујаку и Брегочу, ријетко.

Verbenaceae.

Verbena officinalis L. У долини Дрине (Beck). Уз Сутјеску и Жељезницу, крај пута на више мјеста, а и на другим мјестима, расијана.

Plantagineae.

Plantago major L. Крај путева уз Жељезницу и Сутјеску; око Калиновика, Трнова, Фоче, а и даље између Превиле и Пала, доста често: у Зелен-гори и на Горњим барама, расијана.

Plantago media L. По сухим ливадама раширена и свуда доста често.

Plantago lanceolata L. По травњацима уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори, уз Сутјеску, Дрину а и даље на путу између Превиле и Сарајева, обична.

Plantago altissima L. На једној ливади у Зелен-гори, ријетко.

Plantago montana Lam. На Трескавици, Сухој гори и Маглићу (Beck). По обронцима Волујака, ријетко; на Брегочу, овдје ондје.

Plantago serpentina Lam. *(Plantago carinata* Schrad.) Око Трнова, у Загорју (Blau); у понору Сутјеске (Beck). По обронцима Маглића и Волујака, на Брегочу, овдје ондје.

Plantago (Lamprosantha) reniformis Beck. На Трескавици (Beck). Вратло, у Зелен-гори, доста често.

26. Campanulinae.

Campanulaceae.

Jasione orbiculata Griseb. У алпинском региону Трескавице (Blau, Beck). По обронцима Маглића.

Phyteuma pauciflorum L. На Маглићу, у висини преко 2000 *м*, ријетко.

Phyteuma Sieberi Sprengel. На Маглићу и Волујаку, овдје ондје.

Phyteuma orbiculare L. У вишем предалпинском и алпинском региону на Трескавици (Blau, Beck); на Вратлу и Маглићу (Beck). На Волујаку и Брегочу.

Phyteuma Scheuchzeri Allioni. По стијенама на Маглићу, веома ријетко.

Phyteuma spicatum L. По шумама, на влажним ливадама у Зелен-гори, на Трескавици и у шумама између Превиле и Под-Витеза, овдје ондје.

Phyteuma canescens W. K. У шипразима по обронцима Маглића, на путу са Пријевора према Улобићима, ријетко.

Campanula pulla L. По травњацима у алпинском региону, на Маглићу и Волујаку, расијана, није ријетка.

Campanula caespitosa Scop. По стијенама на Маглићу и Волујаку веома ријетко.

Campanula rotundifolia L. По травњацима и сухим ливадама уз Жељезницу; око Калиновика, Влахоља у Зелен-гори; уз пут крај Сутјеске око Тјентишта, Мјешаића, а осим тога још и између Превиле и Пала, на више мјеста.

Campanula bononiensis L. У долини Дрине између Фоче, Брода, Бастаћа и у долини Сутјеске, између Космана и Сухе (Beck). Уз Жељезницу на више мјеста; око Калиновика и Влахоља.

Campanula rapunculoides L. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа, у понору Сутјеске (Beck). Уз Жељезницу на више мјеста, а осим тога још и уз пут између Устиколине и Пала, није ријетка.

Campanula trachelium L. По шипразима у долини Сутјеске (Beck); уз Жељезницу и Дрину, овдје ондје, а осим тога још и између Превиле и Пала, расијана.

Campanula latifolia L. У шумским понорима на Маглићу према Сутјесци (Beck); на Волујаку и на Зелен-гори, овдје ондје.

Campanula pyramidalis L. По каменитим обронцима и стијенама уз Сутјеску, овдје ондје; на Маглићу, ријетко.

Campanula patula L. По травнатим мјестима уз Жељезницу, а и на другим мјестима, овдје ондје.

var. *pauciflora* DC. По ливадама у предалпинском и алпинском региону на Трескавици, Сухој гори и Маглићу (Beck).

Campanula rapunculus L. По обронцима и сухим ливадама уз Жељезницу, око Калиновика, Влахоља; у Горњим барама, а и уз Сутјеску, овдје ондје.

Campanula persicifolia L. По шумама уз Жељезницу, у Зелен-гори, на Јасенку; уз Сутјеску на више мјеста; у горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck). У шумама између Превиле и Пала, овдје ондје.

Campanula spicata L. По стјеновитим обронцима Маглића и Волујака, ријетко.

Campanula cervicaria L. По шипразима и шумама; уз Сутјеску и Дрину овдје ондје, а осим тога још и између Превиле и Под-Витеза, расијана.

Campanula glomerata L. По сухим ливадама око Калиновика и Влахоља; по окрајцима шума око Тјентишта, Мјешаића и Белени, овдје ондје, а осим тога и око Превиле.

var. *macrodon* Pančić. У понорима Маглића према Сутјески (Beck).

Campanula trichocalycina Ten. По обронцима Маглића уз пут на Улобиће, ријетко.

Campanula barbata L. На Волујаку расијана и ријетка.

Campanula sibirica L. По травнатим мјестима између Превиле и Под-Витеза, ријетко.

Edrajanthus Kitaibelii A., DC. По стијенама у алпинском региону на Трескавици (Blau, Beck). На Маглићу, Волујаку и Брегочу.

Edrajanthus tenuifolius A., DC. (*Campanula tenuifolia* W. K.) На Трескавици и Маглићу (Beck); на Волујаку, раширен.

Edrajanthus serpyllifolius A., DC. У алпинском региону на Трескавици, по стијенама на Вратлу (Beck).

Specularia speculum A., DC. Уз пут између Фоче и Устиколине, ријетко.

Cucurbitaceae.

Cucumis sativus L.

Cucurbita pepo L. Гаје се по вртовима у Фочи.

27. Rubiinae.

Rubiaceae.

Sherardia arvensis L. По њивама и крај путева уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика, Брода на Дрини, Фоче и Устиколине, раширена и обична.

Asperula arvensis L. На Приједјелу и око Брода, овдје ондје.

Asperula taurina L. По шумама у Зелен-гори, ријетко.

Asperula cynanchica L. Између Горажде и Ошанице у долини Дрине (Beck). По стијенама уз Сутјеску око Сухе, нарочито према Грабу.

Asperula odorata L. На Трескавици (Beck). У Зелен-гори, по Пријевору.

Asperula longiflora W. K.

var. *maioriflora* Barb. По обронцима Маглића, ријетко.

Galium aparine L. По шипразима уз Жељезницу и Сутјеску у Зелен-гори. На путу између Превиле и Под-Витеза, доста често.

Galium cruciatum Scop. По шумским ливадама и обронцима уз Жељезницу, Сутјеску и Дрину; крај ограда око Тјентишта и Мјешаића, а и на другим мјестима, овдје ондје.

Galium vernum Scop. Као и претходна врста, али још и по другим мјестима и то веома раширена.

Galium tricorne Withering. Уз Сутјеску око Тјентишта, а и на другим мјестима, овдје ондје.

Galium uliginosum L. На једној мочварној ливади у Зелен-гори.

Galium palustre L. Као и претходна врста, а осим тога још и на мочварним ливадама између Превиле и Под-Витеза.
Galium rotundifolium L. У буковим шумама на Пријевору, око Улобића, овдје ондје.
Galium verum L. По сухим, травнатим мјестима, крај пута на више мјеста; уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори, уз Сутјеску и Дрину, доста често.
Galium purpureum L. У долини Дрине између Горажда и Ошанице, у понору Сутјеске (Beck). По стијенама уз Жељезницу; на Брегочу, ријетко.
Galium silvaticum L. По шумама уз Жељезницу, овдје ондје; на Трескавици, у Зелен-гори, Маглићу и Волујаку; у шумама између Превиле и Под-Витеза.
Galium aristatum L. У горњој долини Дрине између Фоче и Бастаћа (Beck). У шумама уз Сутјеску, на Пријевору; око Тјентишта и Белени, ријетко.
Galium mollugo L. Крај пута уз Жељезницу; око Трнова и Калиновика; уз Сутјеску на више мјеста; по сухим ливадама између Превиле и Под-Витеза, овдје ондје.
Galium lucidum Allioni. По стијенама уз Жељезницу и уз Сутјеску на више мјеста; око Калиновика и на Брегочу.
Galium austriacum Jacqu.
var. *Galium anisophyllum* Villars. У алпинском региону Трескавице, на Вратлу, Сухој гори и Маглићу (Beck). На Волујаку и Брегочу.

Caprifoliaceae.

Sambucus ebulus L. Крај путева, по чистинама и пољима на више мјеста уз Жељезницу; око Калиновика; уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје.
Sambucus nigra. У понорима Маглића око 1600 *м* (Beck). Уз Жељезницу око Трнова, Калиновика у Зелен-гори; око Сухе, уз Сутјеску и Дрину на више мјеста, а осим тога и на путу између Превиле и Пала, раширена.
Sambulus racemosa L. У Зелен-гори; уз Сутјеску овдје ондје, око Превиле и Под-Витеза, ријетко.
Viburnum lantana L. На подножју Трескавице (Beck). Уз Жељезницу ријетко; уз Сутјеску око Сухе, а и на другим мјестима крај пута; уз Дрину, овдје ондје, око Устиколине, ријетко.
Viburnum opulus L. У шумама уз Жељезницу ријетко, у Зелен-гори, уз Сутјеску око Сухе, Тјентишта, Мјешаића, а и уз Дрину, овдје ондје.
Lonicera caprifolium DC. По обронцима уз Сутјеску, по окрајцима шума око Попова моста, Мјешаића и Белени, ријетко.
Lonicera xylosteum L. У шумама и шипразима крај Жељезнице, у Зелен-гори, на Јаворку, уз Сутјеску, око Сухе, Тјентишта, Мјешаића и Белени, по обронцима Маглића и Волујака; по шумама између Устиколине и Пала, раширена.
Lonicera nigra L. У Зелен-гори; по обронцима Маглића и Волујака, ријетко. На Трескавици, веома ријетко.
Lonicera coerulea L. По каменитим обронцима Волујака, веома ријетко.
Lonicera alpigena L. На Трескавици, у Зелен-гори, на Пријевору, по обронцима Маглића и Волујака, овдје ондје; око Превиле, ријетко.

28. Aggregatae.

Valerianaceae.

Valeriana officinalis L. По окрајцима шума и шипразима уз Жељезницу овдје ондје, у Зелен-гори, уз Сутјеску на више мјеста; по шумама између Превиле и Под-Витеза, а и око Пала, овдје ондје.
var. *Valeriana subalpina* Beck = *Valeriana sambucifolia* Neilr. У шумским понорима Маглића према Сутјесци (Beck).
Valeriana tripteris L. По влажним мјестима на Трескавици; у Зелен-гори; на Пријевору. У шумама око Превиле, ријетко.

Valeriana montana L. По влажним шумским мјестима и по хладовитим стијенама уз Жељезницу; на Трескавици, у Зелен-гори; на Маглићу и Волујаку, доста често.
Valeriana saxatilis L. У Зелен-гори, само на једном мјесту нашао.
Valerianella olitoria Moench. По пољима уз Жељезницу, по вртовима у Фочи.
Valerianella auricula DC. На једној њиви близу Жељезнице.

Dipsaceae.

Dipsacus silvester Mill. По необрађеним мјестима, по окрајцима ливада и шума, а крај путева уз Жељезницу, око Трнова, Калиновика; уз Сутјеску, на више мјеста. У долини Дрине (Beck). На путу између Превиле и Пала, овдје ондје.
Dipsacus pilosus L. *(Cephalaria pilosa* Gren.) У понору Сутјеске (Beck). По шипразима и крај ограда око Тјентишта, Мјешаића и Белени, ријетко.
Dipsacus laciniatus L. По влажним мјестима у Зелен-гори, ријетко, а осим тога и по влажним ливадама између Превиле и Пала, расијан.
Knautia arvensis Coult. По сухим ливадама и по окрајцима шума уз Жељезницу; око Трнова, Калиновика, Осљи дол; уз Сутјеску на више мјеста, а осим тога и уз пут између Фоче и Пала, овдје ондје.
Knautia silvatica Dub. *(Scabiosa silvatica* L.) По шумама уз Жељезницу, у Зелен-гори, ријетко, а осим тога и у шумама између Превиле и Пала, такођер ријетко.
Knautia longifolia Koch = *Scabiosa longifolia* W. K. У шумама око Превиле, овдје ондје, на Трескавици, ријетко.
Succisa pratensis Mönch. По влажним ливадама, међу шипразима уз Жељезницу; око Трнова у Зелен-гори, а осим тога и по влажним ливадама између Устиколине и Пала, раширена.
Scabiosa leucophylla Borbás = *Asterocephalus holosericeus* Visiani. У долини Дрине код Чајнице (Životsky); у долини Сутјеске (Beck). Уз Жељезницу, око Калиновика, Осљи дол; на Брегочу, горњим барама; око Тјентишта, Мјешаића, Белени, а осим тога и по пашњацима и ливадама између Устиколине и Пала, раширена и свуда доста често.
Scabiosa Hladnickiana Host. У понору Сутјеске, по стрмим обронцима Маглића (Beck). На Волујаку.
Scabiosa silenifolia W. K. У алпинском региону Трескавице (Blau), на Вратлу и Маглићу (Beck); на Брегочу и Волујаку, ријетко.
Scabiosa lucida Vill. По обронцима Маглића; на Брегочу и Волујаку.
Scabiosa columbaria L. Око Калиновика и Влахоља; уз Сутјеску око Тјентишта и Мјешаића, а и на другим мјестима, расијана.
Scabiosa ochroleuca L. Уз Сутјеску око Тјентишта; низ Дрину око Трошња и Брода, овдје ондје.
Scabiosa graminifolia L. *(Asterocephalus graminifolius* Spr.) По стијенама уз Сутјеску, овдје ондје, на Брегочу и Волујаку, ријетко, само на два мјеста нашао.

Compositae.

Tubuliflorae.

Eupatorium cannabinum L. Уз Жељезницу овдје ондје; по влажним ливадама у Зелен-гори, а осим тога и по влажним мјестима и уз потоке на путу између Устиколине и Пала, расијан.
Adenostyles albifrons Rchb. = *Adenostyles albida* Cass. У предалпинским шумама на Трескавици, Сухој гори и Маглићу (Beck); на Волујаку.
Adenostyles alpina Bluff et Fing. По обронцима Маглића и Волујака, ријетко.
Homogyne silvestris Cass. По влажним мјестима у Зелен-гори; у шумама при успону на Пријевор, ријетко.

Homogyne alpina Cass. По травнатим мјестима на Трескавици (Blau, Beck); у Зелен-гори; по обронцима Маглића и Волујака, ријетко.

Tussilago farfara L. По влажним, глиновитим мјестима уз Жељезницу; у Зелен-гори; крај потока уз Сутјеску и Дрину на више мјеста, а осим тога и уз пут између Устиколине и Сарајева, раширена.

Bellidiastrum Michelii Cass. На Трескавици, Маглићу (Beck); на Волујаку, и Брегочу, овдје ондје.

Bellis perennis L. По ливадама и пашњацима, раширена, свуда обично.

Stenactis dubia Cass. = *Stenactis annua* Nees. У понору Сутјеске (Beck).

Erigeron canadensis L. У понору Сутјеске (Beck), око Тјентишта, Мјешаића и Белени, ријетко.

Erigeron acer L. Крај пута уз Жељезницу; око Калиновика, у Зелен-гори, и уз Сутјеску, овдје ондје, а осим тога уз пут између Превиле и Под-Витеза, ријетко.

Erigeron alpinus L. По каменитим мјестима у алпинском региону Трескавице, на Сухој гори и Маглићу (Beck). На Волујаку и Брегочу, овдје ондје.

Solidago virgaurea L. По шумама и шипразима уз Жељезницу, овдје ондје; у Зелен-гори; по шумама између Превиле и Пала, ријетко.

Buphthalmum salicifolium L. По обронцима међу шипразима уз Жељезницу; на подножју Трескавице, овдје ондје; уз Сутјеску око Тјентишта; на Приједјелу, а осим тога уз пут између Устиколине и Пала, расијан.

Telekia speciosa Baumg. На Трескавици (Blau, Beck), код Под-Витеза, свуда у понорима Сухе горе, Маглића, и у долини Сутјеске (Beck); на Зелен-гори.

Inula helenium L. По влажним ливадама у Зелен-гори, и на јеној влажној ливади близу Под-Витеза.

Inula germanica L. По сушним обронцима уз Сутјеску, ријетко; уз Сутјеску на неколико мјеста, а осим тога и уз пут између Превиле и Под-Витеза, ријетко.

Inula ensifolia L. По каменитим неплодним мјестима око Влахоља; на обронцима Волујака, ријетко.

Inula salicina L. По ливадама и крај шума уз Жељезницу; уз Сутјеску на неколико мјеста; по ливадама између Устиколине и Пала, расијана.

Inula hirta L. По ливадама и сухим шумским мјестима око Калиновика и Влахоља; Осљи дол, Сухе баре; уз Сутјеску на више мјеста, али није честа, а осим тога и на једној ливади између Устиколине и Под-Витеза.

Inula conyza DC. У понору Сутјеске (Beck), око Тјентишта, Мјешаића и Белени, ријетко.

Inula Oculus Christi L. Само на једном мјесту између Попова моста и Мјешаића.

Inula britannica L. По ливадама уз Жељезницу, и по ливадама између Устиколине и Под-Витеза, расијан, ријетко.

Pulicaria vulgaris Gaertn. По влажним мјестима уз Жељезницу, Сутјеску и Дрину расијана, али није честа.

Pulicaria dysenterica Gaertn. По влажним ливадама у Зелен-гори, и по ливадама између Превиле и Пала, овдје ондје.

Bidens tripartitus L. По влажним и мочварним мјестима уз Жељезницу и крај јама између Под-Витеза, Пала, овдје ондје.

Bidens cernuus L. Као и прећашња врста између Под-Витеза и Сарајева, овдје ондје.

Xanthium spinosum L. Често око Фоче (Beck), а осим тога још и око Брода, Устиколине и крај пута између Под-Витеза и Пала, овдје ондје.

Artemisia camphorata Vill. По каменитим мјестима у понору Сутјеске (Beck); око Попова моста, а и на другим мјестима уз Сутјеску и Дрину, али ријетко.

Artemisia absinthium L. У долини Дрине (Beck); у Загорју (Blau), уз Жељезницу; око Калиновика и Влахоља, уз Сутјеску на више мјеста; око Фоче и Устиколине, а и на другим мјестима између Превиле и Сарајева, овдје ондје.

Artemisia procera W. = *Artemisia naronitana* Vis. L. По стијенама уз Сутјеску близу оружничке постаје Сухе.

Artemisia pontica L. По осојним мјестима уз Сутјеску, овдје ондје.
Artemisia campestris L. По стијенама уз Жељезницу; око Калиновика; уз Сутјеску, по обронцима Маглића и Волујака, а и крај пута уз Дрину, овдје ондје; осим тога још и крај пута између Под-Витеза и Сарајева, овдје ондје.
Artemisia vulgaris L. По шипразима крај путева уз Жељезницу и Сутјеску; око Тјентишта, Мјешаћа и Фоче, а и на другим мјестима уз пут, овдје ондје.
Tanacetum vulgare L. Само на једном мјесту уз Жељезницу, близу Илиџе.
Achillea clavennae L.
var. *Achillea capitata* Wild. По стјеновито-каменитим мјестима у алпинском региону Трескавице (Blau, Beck); на Маглићу, ријетко.
Achillea abrotanoides Vis. По стијенама и каменитим мјестима у алпинском региону Трескавице (Blau, Beck), на Сухој гори и Маглићу (Beck); на Брегочу и Маглићу.
Achillea lingulata W. K.
var. *buglossis* Frivaldsky. На обронцима Маглића, ријетко.
Achillea millefolium L. На Сухој гори (Beck). По ливадама и травњацима уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори, Горње баре, на Брегочу; уз Сутјеску на више мјеста; по обронцима Маглића и Волујака, око Сухе, а осим тога још и уз пут између Устиколине и Сарајева, расијан.
Achillea tanacetifolia All. У Зелен-гори и по обронцима Маглића и Волујака, овдје ондје; на Брегочу ријетко.
Achillea virescens Fenzl. По каменитим мјестима међу шипразима у долини Дрине, у понору Сутјеске (Beck).
Anthemis tinctoria L. У долини Дрине (Beck). По осојним обронцима уз Жељезницу; уз пут из Сутјеску, овдје ондје, а осим тога још и између Превиле и Под-Витеза, овдје ондје.
Anthemis austriaca Jacqu. Уз Жељезницу близу Илиџе, а осим тога још око Фоче, овдје ондје.
Anthemis arvensis L. Крај пута уз Жељезницу; око Калиновика, Фоче и Устиколине, а осим тога још и уз пут између Превиле и Пала, расијана, и није ријетка.
Anthemis cotula L. Уз Сутјеску и Дрину, крај Брода.
Chysanthemum leucanthemum L. По ливадама и њивама уз Жељезницу, по травнатим мјестима око Трнова, Калиновика, Фоче и Устиколине, а осим тога и уз пут између Превиле и Сарајева, расијан.
Chrysanthemum montanum L. По обронцима уз Жељезницу, овдје ондје, у Зелен-гори, око Калиновика, Горње баре. На Вратлу (Beck). По обронцима Брегоча и Маглића, а осим тога и уз пут између Устиколине и Под-Витеза, овдје ондје.
Chrysanthemum atratum L. На Вратлу (Beck). На Волујаку, ријетко.
Chrysanthemum parthenium Pers. Уз Сутјеску по шумама, овдје ондје.
Chrysanthemum macrophyllum W. K. На Сухој гори и Маглићу; уз Жељезницу; у Зелен-гори; у шумама уз Сутјеску, а и по шумама између Превиле и Под-Витеза, расијан, и није риједак.
Chrysanthemum inodorum L. У долини Дрине (Beck). Уз Сутјеску, овдје ондје, а осим тога и уз пут између Фоче и Устиколине.
Matricaria chamomilla L. Око Фоче и Брода, на Дрини, овдје ондје, а осим тога и на путу између Пала и Сарајева.
Carpesium cernuum L. Уз Сутјеску, око Тјентишта, само на једном мјесту нашао.
Gnaphalium silvaticum L. По шумама уз Жељезницу и Сутјеску, у Зелен-гори, око Калиновика, а осим тога и по шумама између Превиле и Пала, расијан и није риједак.
Gnaphalium norvegicum Gunner. По алпинским травњацима на Трескавици (Blau, Beck); на Сухој гори и Маглићу (Beck); на Волујаку и Брегочу, овдје ондје.
Gnaphalium uliginosum L. Крај обала Сутјеске и Дрине, овдје ондје.

Gnaphalium dioicum L. По сухим ливадама око Калиновика, ријетко; на Приједјелу, такођер ријетко.

Doronicum cordifolium Sternb. = *Doronicum columnae* Ten. На Трескавици (Blau, Beck): на Сухој гори и Маглићу (Beck), у Зелен-гори, на Маглићу, а и у шумама између Превиле и Пала, овдје ондје.

Doronicum austriacum Jacqu. На Сухој гори, у понорима Маглића према Сутјесци (Beck); на Волујаку и на Јаворку.

Arnica montana L. Ријетко по алпинским травњацима Трескавице, на Вратлу (Beck).

Senecio vulgaris L. Уз пут крај Жељезнице, близу Илиџе; уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје, око Фоче и Брода, а осим тога још и уз пут између Пала и Сарајева, доста често.

Senecio nebrodensis L. На Маглићу и Сухој гори (Beck). По стијенама уз Сутјеску; на Волујаку и Брегочу.

Senecio Jacobaea L. По сушним ливадама уз Жељезницу, и око Устиколине, овдје ондје, а осим тога и на путу између Превиле и Пала, ријетко.

Senecio lyratifolius Rchb. У алпинском региону Трескавице; у Зелен-гори; уз Сутјеску, овдје ондје.

Senecio Fussii Gmelin. У понору Сутјеске (Beck).

Senecio Jacquinianus Rchb. На Маглићу (Beck); на Волујаку и Брегочу.

Senecio nemorensis L. По хладовитим шумама у Зелен-гори, а осим тога и по шумама између Превиле и Пала, овдје ондје.

Senecio capitatus DC.
var. *discoidea* Rchb. У алпинском региону Трескавице, на Вратлу (Beck); на Волујаку, ријетко.

Cineraria crassifolia Kit. Само на једном мјесту између Устиколине и Превиле.

Calendula officinalis L. Гаји се по вртовима у Фочи.

Echinops sphaerocephalus L. Крај пута уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје, а осим тога још и уз пут између Превиле и Пала, ријетко.

Cirsium lanceolatum Scop. Крај пута по пустим мјестима уз Жељезницу, око Калиновика; уз Сутјеску и Дрину на више мјеста, а осим тога и уз пут између Устиколине и Сарајева, раширен.

Cirsium eriophorum Scop. Код Трнова (Beck). Уз Жељезницу, овдје ондје; на Приједјелу, а осим тога и по пашњацима између Превиле и Пала, ријетко.

Cirsium palustre Scop. По влажним и мочварним мјестима у Зелен-гори; на једној мочварној ливади између Превиле и Под Витеза.

Cirsium canum M. B. На једној влажној ливади код Влахоља, и у Зелен-гори, ријетко.

Cirsium pauciflorum Spreng. У шумским понорима на Трескавици (Blau); у понорима Маглића, према Сутјески, и на сухој гори (Beck). У Зелен-гори, и на Волујаку, ријетко.

Cirsium erisithales Scop. Крај шума уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје, а осим тога и око Превиле, али ријетко.

Cirsium oleraceum Scop. По влажним ливадама уз Жељезницу, ријетко.

Cirsium rivulare Lk. У Зелен-гори, ријетко.

Cirsium acaule All. Између Крбљине и Калиновика (Vandas); на сухим мјестима уз Сутјеску: око Тјентишта; на Приједјелу, а и уз пут између Превиле и Пала, расијан.

Cirsium arvense Scop. Крај путева уз Жељезницу; око Калиновика, уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје; на путу између Устиколине и Сарајева, расијан.

Carduus acanthoides L. Крај пута уз Жељезницу; по обронцима око Влахоља; уз Сутјеску и Дрину, расијан, а осим тога и уз пут између Превиле и Под-Витеза, није риједак.

Carduus crispus L. Међу шипразима код Пала (Beck). Уз Жељезницу и Сутјеску, а и уз Дрину, овдје ондје.

Carduus hamulosus Ehrh. По сухим мјестима крај пута, недалеко од Превиле, а осим тога још уз Дрину, ријетко.

Carduus personatus Jacqu. У понорима Сухе горе, према Сутјесци (Beck); око Тјентишта, овдје ондје.

Carduus nutans L. Крај пута код Брода; између Фоче и Устиколине, а и уз пут између Превиле и Сарајева, расијан и ријетко.

Carduus collinus W. K.
var. *suhensis* Beck. По алпинским травњацима Маглића и Сухе горе (Beck); на Брегочу и Волујаку, ријетко.

Lappa minor DC. У долини Жељезнице, овдје ондје; око Пала.

Lappa major Gärtn. У Зелен-гори по влажним мјестима.

Lappa tomentosa Lam. Уз Жељезницу; у Зелен-гори, уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје, а осим тога и уз пут између Превиле и Пала, овдје ондје.

Onopordon acanthium L. Крај пута, по пустим мјестима око Калиновика; око Фоче, а осим тога још и уз пут између Под-Витеза и Сарајева, овдје ондје.

Carlina acaulis L. По каменитим пашњацима, овдје ондје, уз Сутјеску.

Carlina vulgaris L. По сухим и каменитим мјестима око Влахоља, а и уз Сутјеску, овдје ондје.

Carlina acanthifolia All. Око Калиновика (Vandas).

Serratula tinctoria L. У шуми на Зелен-гори, ријетко.

Kentrophyllum lannatum DC. = *Carthamus lannatus* L. У долини Дрине (Beck). Крај пута уз Сутјеску, ријетко.

Centaurea jacea L. По ливадама и травнатим обронцима уз Жељезницу, а у Зелен-гори; уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје, а осим тога, и уз пут између Устиколине и Пала, расијана.

Centaurea vochinensis Bernh. У Зелен-гори, по травњацима, овдје ондје.

Centarea cana Sibth. et Sm. По стијенама уз Сутјеску код Сухе, ријетко.

Centaurea nervosa W. На Брегочу, ријетко.

Centaurea nigra L. По шипразима уз Жељезницу; уз Сутјеску и Дрину, овдје ондје, а осим тога и уз пут између Устиколине и Под Витеза, ријетко.

Centaurea montana L. У Зелен-гори, овдје ондје.

Centaurea cyanus L. По њивама у долини Жељезнице; у долини Дрине (Beck), а и на другим мјестима уз пут, расијана.

Centaurea amara L.
var. *cuculligera* Rchb. У долини Сутјеске (Beck).

Centaurea calcitrapa L. У долини Дрине, често (Beck); у долини Жељезнице и уз Сутјеску, а осим тога и уз пут између Фоче и Пала, раширена.

Centaurea stenolepis A. Kerner. У долини Сутјеске (Beck).

Centaurea scabiosa L. Уз Сутјеску, око Тјентишта и Мјешаића, а осим тога и око Фоче, овдје ондје.

Xeranthemum annuum L. По каменитим мјестима уз Жељезницу и Сутјеску, овдје ондје; уз Дрину, ријетко.

Xeranthemum cylindraceum Smith. Међу шипразима у долини Дрине (Beck). Уз Сутјеску, ријетко.

Amphicarpus Neumayeri Vis.
var. *Velezensis* Murbeck. По стијенама уз Сутјеску више Сухе.

Liguliflorae.

Lampsana communis L. У долини Сутјеске (Beck). По шипразима уз Жељезницу, око Калиновика, у Зелен-гори уз Дрину, а и уз пут између Фоче и Пала, расијана.

Aposeris foetida Less. По шумама у Жељезницу, у предалпинским шумама на Трескавици, у Зелен-гори; на Маглићу и Волујаку; уз Сутјеску, а и по шумама између Устиколине и Пала, раширена и обична.

Cichorium intybus L. Уз пут у долини Жељезнице; око Калиновика, уз Сутјеску и Дрину, а осим тога и уз пут између Фоче и Сарајева, раширена.

Leontodon autumnalis L. По ливадама у долини Жељезнице; око Тјентишта, Калиновика, Осљи дол и уз пут између Превиле и Пала, овдје ондје.

Leontodon hastilis L. Као и прећашња врста, али ређе од ње.
Leontodon incanus Schrank. По обронцима Волујака, ријетко.
Leontodon crispus Vill. По стјеновитим обронцима Маглића и Волујака, ријетко.
Picris hieracioides L. По ливадама крај путева уз Жељезницу; око Влахоља и Калиновика; уз пут између Фоче и Пала, расијан.
Tragopogon pratensis L. По ливадама у долини Жељезнице; у Зелен-гори и око Превиле, овдје ондје.
Tragopogon orientalis L. По травњацима између Превиле и Пала, ријетко.
Scorzonera glastifolia Willd. По ливадама у Зелен-гори, ријетко.
Scorzonera rosea Waldst. et Kit. У предалпинским, на Трескавици, Сухој гори и Маглићу (Beck); у Загорју код Калиновика (Blau). На Брегочу у Волујаку.
Hypochoeris radicata L. По ливадама, травњацима и крај пута у долини Жељезнице; уз Сутјеску, а и уз пут између Устиколине и Пала, расијан.
Hypochoeris maculata L. По шумама у Зелен-гори, а осим тога и по шумским ливадама између Превиле и Пала, мјестимице.
Taraxacum officinale Wigg. По травњацима и пољима расијан и свуда доста често.
var. *Taraxacum alpinum* Koch. По алпинским травњацима на Маглићу, Брегочу, Волујаку и Трескавици, расијан.
Prenanthes purpurea L. У шумама у Зелен-гори; у предалпинским шумама на Трескавици, Маглићу и Волујаку, расијан и није редак.
Lactuca sativa L. Гаји се.
Lactuca scariola L. По обронцима уз пут крај Жељезнице и Сутјеске; по неплодним мјестима око Тјентишта, Мјешаића и Белени, а и уз пут између Фоче и Под-Витеза, овдје ондје.
Lactuca muralis Fres. У хладовитим шумама уз Жељезницу; по обронцима Трескавице, око Калиновика и Влахоља у Зелен-гори; уз Сутјеску на више мјеста, а и око Превиле и Под-Витеза, овдје ондје.
Mulgedium alpinum Cass. На Трескавици (Beck) у Зелен-гори; мјестимице.
Mulgedium Pančićii Visiani. У предалпинским шумама Трескавице (Blau); уз Сутјеску; у Зелен-гори, овдје ондје.
Sonchus oleraceus L. По обрађеном земљишту и по вртовима, и око Фоче; у долини Жељезнице, а и на другим мјестима, расијан.
Sonchus asper L. Као и прећашња врста расијана. У долини Дрине (Beck).
Sonchus arvensis L. У долини Жељезнице уз пут, овдје ондје, а и на другим мјестима по пољима, овдје ондје.
Crepis setosa Hall. fil. Крај пута уз Жељезницу и Сутјеску, а осим тога и на путу између Устиколине и Пала, расијан.
Crepis incarnata Tausch.
var. *Crepis dinarica* Beck. На Трескавици (Beck). По обронцима Маглића и Волујака, а и на Брегочу, ријетко.
Crepis aurea Cass. По обронцима Волујака, овдје ондје.
Crepis alpestris Tausch. По каменитим обронцима на Брегочу, ријетко.
Crepis biennis L. По ливадама уз Жељезницу и Сутјеску, на више мјеста; уз Дрину око Брода и Устиколине, а осим тога и уз пут између Превиле и Пала, расијан и није риједак.
Crepis pulchra L. Око Фоче и Устиколине, овдје ондје.
Crepis montana Tausch. По предалпинским и алпинским ливада Трескавице, на Вратлу, Сухој гори и Маглићу (Beck). На Волујаку и Брегочу.
Crepis succisaefolia Tausch. По влажним ливадама у Зелен-гори, овдје ондје.
Hieracium pilosella L. По сухим травњацима на путу у Калиновик; по обронцима уз Жељезницу и Сутјеску, а и уз пут између Фоче и Пала, раширен.
Hieracium piloselloides Vill. По стијенама уз Сутјеску, ријетко.
Hieracium cymosum L.
subsp. *Hieracium sabinum* Seb. et Maur.
α) *genuinum.* По алпинским травњацима на Трескавици и Маглићу (Beck). На Волујаку и Брегочу, ријетко.

Hieracium murorum L. По стијенама уз Жељезницу и Сутјеску; по обронцима Маглића и Волујака и на Брегочу расијан и није риједак.

Hieracium canescens Schleich. По вишим алпинским ливадама на Маглићу и Сухој гори (Beck).

Hieracium villosum Jacqu. По стјеновитим и каменитим мјестима у вишем предалпинском и алпинском региону на Трескавици (Blau, Beck); на Вратлу, Сухој гори и Маглићу (Beck). На Брегочу и Волујаку, расијан.

Hieracium Waldsteinii Tausch.

Облик *Hieracium gymnocephalum* Griseb. По обронцима Маглића према Сутјесци (Beck).

Hieracium taygetum Boiss. По стијенама Сухе горе према Сутјесци (Beck).

Hieracium lanatum Vill. По стијенама на Волујаку, овдје ондје.

Hieracium umbellatum L. У шумама и по окрајцима шума у Зелен-гори, овдје ондје.

Hieracium vulgatum Koch. По шумама у Зелен-гори и у шумама уз Сутјеску, овдје ондје, а осим тога још и по шумама између Превиле и Пала.

O algama, sakupljenima u okolici travničkoj.

(Uz dodatak nekojih oblika, sakupljenih u Jajcu i u Dalmaciji kod Solina.)

Piše

Roman Gutwiński,

profesor na c. i kr. državnoj gimnaziji u Krakovu.

I. UVOD.

U godištu X. (1898.) ovoga lista objelodanio sam raspravu pod istim naslovom, u kojoj je naročito uvaženo glavno gorje Vlašić-planine. Dobrohotnom predusretljivošću dostavio mi je preč. prof. Erich Brandis u oktobru 1898. novih proba alga u 16 staklenki, koje ali većom česti potiču iz Kruščice, pa će tako doprinijeti upotpunjenju skupne slike travničke flore alga. Istraživanje ovih proba dalo je 162 vrste, od kojih su 81 vrsta i 15 varijeteta nove za spomenutu okolicu.

U sistematičkom dijelu, što slijedi, označujem ove nove vrste i varijetete zvjezdicom *.

Od njih su ali 39 vrsta i 4 varijeteta nove za floru alga cijele Bosne i Hercegovine, pa se tako ukupni broj do sada poznatih alga ovih zemalja povećava za toliko.

Ove uopće za Bosnu i Hercegovinu nove vrste i varijetete štampane su u sistematičkom spisku ***debelim*** slovima.

Nu da ovoj raspravi podam nekakova uporišta i u pogledu općih zaključaka o geografskoj rasprostranjenosti alga, iznosim ovdje prije sistematičkog nabrajanja u spomenutom materijalu otkrivenih alga nekoje primjedbe prof. E. Brandisa, koje se odnose na taj predjel te na prirodu i položaj nalazišta, koja će se ovdje prikazati.

Najzad mi je primijetiti, da je u spisak uvršćeno nekoliko vrsta i varijeteta, što ih je prof. Brandis sakupio u Jajcu na mjestu, gdje se Pliva dijeli od Jezera, te nekoje iz izvora kod Solina u Dalmaciji, i to onoga, što daje već od Diokleciјanovih vremena gradu Splitu i okolici vodu za napitak.

Krakov, krajem novembra 1901.

II. OKOLICA TRAVNIKA.

Od prof. Ericha Brandisa.

Najbliža okolica Travnika tek je slabo zanimljiva za botaničara, kojemu je poznata flora susjednih zemalja: Hrvatske, Kranjske i Štajerske. Sama dolina je u glavnome zapadno-istočnog smjera, kô što je i tok našeg potoka Lašve. Varoš je prilično stiješ-

njena strmim brdima: prama sjeveru gorskim čokorom Vlašićem (vapnenac) sa prostranom visoravni, čiji su najviši vršci visoki 1919 i 1940 *m*, dok Travnik leži 500 *m* nad morem; prama jugu je Vilenica sa diabasima i škriljevcem, koja već u blizini Travnika dosiže visinu od 1235 *m*; ona je ogranak nekoliko kilometara dugog gorskog lanca. Odmah istočno niže varoši je kratak klanac, čija se južna strana izvisuje jedva 60 do 80 *m* nad potočnom površinom; odavle kakova 4 *km* dalje na istok proširuje se dolina u prilično veliko polje, uz koje se prislanja drugo proširenje kod sela Viteza, 14 *km* istočno od Travnika.

Ovdje dakle, Vitezu na jugu, leži Kruščica. To je šumski kompleks, što u obliku uvale zaprema oko 150 *km* čiste izrasle šume. Baš pred svršetkom ove uvale, koji je obrnut k sjeveru, sastaju se pojedine sporedne dolinice sa svojim vodama, dok visovi od 1200 do 1500 *m* zaokružuju cijeli taj kraj. Kruščicom se naziva cijela šuma, tako i glavni potok, pa i selo pred ulazom. Po tome razlikujem:

1. 2. maja 1898. Barovito mjesto na putu kraj potoka, 494 *m* nadmorske visine.
2. 2. maja 1898. Barovito mjesto na putu kraj potoka, 494 *m* nadmorske visine.
3. 2. maja 1898. Barovito mjesto kod pošljednje „turske“ pilane, 510 *m* nadmorske visine.
4. 2. maja 1898. Barovito mjesto više velike baruštine, 510 *m* nadmorske visine.

Kod zadnje „turske“ pilane uspinje se put strmo i vodi k vrlo primitivno uregjenom kupalištu Ilidži; prva izvisina u gustoj šumi zove se značajnim imenom Sipovo brdo zbog toga, što konji pri uzlazu od napora kašlju; ovdje su dva barovita mjesta, jedno za drugim.

5. 25. maja 1898. Gornja bara, 800 *m* i 6. 25. maja 1898. dônja bara oko 750 *m* nadmorske visine.

Od Sipova brda dolazi se za po prilici jedan sat na vis malo prije pomenutog ruba Kruščice, gdje se nalazi vrelo sa izvrsnom pitkom vodom, a odmah uza nj močvara, koju narod naziva općenitim izrazom „bare“.

7. 2. maja 1898. Bare, po prilici 1500 *m* nadmorske visine.
8. 2. maja 1898. Vrelo za Barama prama jugu, 1466 *m* nadmorske visine.

Ovdje valja napomenuti, da hidrofilno kamenje, što je ovdje, mjestimice opkoljuje prostrane mase vapnenca, dok se ne mogu sjetiti, da sam u Kruščici naišao na vapnenac.

Slijede nekoja barovita mjesta gorske kose Vilenice; najbliže je udaljeno kakov sat hoda od Travnika.

August 1898. Visokovci, oko 900 *m* nadmorske visine, zaselak općine Sipovika; odmah niže ovoga leži nalazište.

August 1898. Zlokići, malo mjesto, nastanjeno muslimima, 839 *m* nadmorske visine.

Odavle vodi put duž ivice toga gorskog lanca prama zapadu k visu Mravinjcu sa selom Pećinama.

Barovito mjesto više Pećina, 1300 *m* nadmorske visine. Pošavši dalje istim smjerom dospijeva se u općinu Goleš, zvanu takogjer Goleš-Komar, nedaleko prilično dugog prokopa nove želježnice Bugojno—Jajce; ovamo spadaju tri nalazišta:

1. Goleš u šumi, augusta 1898., 1000 *m* nadmorske visine.
2. Ispašište, augusta 1898., 750 *m* nadmorske visine.
3. Željeznička stanica Goleš, august 1898., 669 *m* nadmorske visine.

Od svih ovdje spomenutih nalazišta sasvim su neodvisna ova tri na putu na Vlašić više sela Paklareva:

1. Nova čatrnja u ilovastom tlu, predjel krša, 1480 *m* nadmorske visine.

2. Stari bunar, u koji se silazi po jednom deblu, čije su grane samo u toliko okresane, da preostale batrljice služe kao prečke, 1469 *m* nadmorske visine.

3. Šuplji dub, u kom se za vrijeme suše kroz nekoliko nedjelja sačuva kišnica, u kojoj bude svakojakih životinjica, što se i prostim okom može opaziti, — oko 1500 *m* nadmorske visine; sva tri mjesta jesu manje više u omorikovoj šumi.

III. SISTEMATIČKI DIO.

Razred: **Chlorophyceae** (Kütz. ex p.) Wittr.

Red: ***Confervoideae*** (Ag.) Falk.

Familija: **Oedogoniaceae** (De-Bary) Wittr.

Genus (Rod): **Oedogonium** Link.

O. spec.? — Goleš s gornje strane, šuma; u besplodnim, za odregjenje neprikladnim eksemplarima.

Familija: **Ulotrichiaceae** (Kütz.) Borzi em.

Genus (Rod): **Hormiscia** Fries.

1. *H. zonata* (Web. et Mohr.) Aresch. De-Toni, „Sylloge algarum", knj. I., str. 163. — Potok Kruščica.

Genus (Rod): **Conferva** L.

2. *C. bombycina* (Ag.) Lagerh. De-Toni, „Sylloge algarum", knj. I., str. 216. — Paklarevo, šuplji dub. Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji, koji već od vremena Dioklecijanova daje vodu Splitu i okolici.

Red: ***Siphoneae*** Grev. em.

Familija: **Vaucheriaceae** (Gray) Dumort.

Genus (Rod): **Vaucheria** DC.

V. spec.? — Jajce, u mulju; u besplodnim, za odregjenje neprikladnim eksemplarima.

Red: ***Protococcoideae*** (Menegh.) Kirchn.

Familija: **Palmellaceae** (Decais.) Naeg. em.

Genus (Rod): **Scenedesmus** Meyen.

3. *S. quadricauda* (Turp.) Bréb. — Barovito mjesto više Pećina.
4. *S. obliquus* (Turp.) Kütz. — Kruščica, barovito mjesto.

Red: ***Conjugatae*** (Link) De-Bary.

Familija: **Desmidiaceae** (Kütz.) De-Bary.

Genus (Rod): **Gonatozygon** De-Bary.

5. *G. Ralfsii* De-Bary. Ralfs, „Brit. Desmid.", tab. XXVI., sl. 6. De-Toni, ozn. mj. str. 801. Long. = 136 μ, lat. = 11 μ. — Goleš, u šumi.

Genus (Rod): **Closterium** Nitzsch.

6. *C. acerosum* (Schrank.) Ehrenb. form. ad sl. 8., tab. I. u Gutwiński, „De nonnullis algis novis“, str. 36., accedens et dimensionibus tantum diversa. Long. = 484—506 μ, lat. = 39—35 μ; lat. apic. = 6·6 μ. — Kruščica, megju eksemplarima *Hildenbrandtia;* Goleš, u šumi.
7. ***C. strigosum*** Bréb. Klebs., „Desmid. Ostpr.“, tab. I., sl. 3. Long. = 238 μ, lat. = 17 μ; lat. apic. = 3·3 μ. — Paklarevo, nova čatrnja.
8. ***C. Lunula*** (Muell.) Nitzsch. Ralfs, „Brit. Desmid.“, tab. XXVII., sl. 1. — Goleš, tlo ispašišta.
9. *C. Dianae* Ehrenb. Ralfs, ozn. mj. tab. XXVIII., sl. 5. — Goleš, tlo ispašišta.
10. ***C. Jenneri*** Ralfs, ozn. mj. tab. XXVIII., sl. 6. — Goleš, zajedno sa gornjom vrstom.
*11. *C. moniliferum* (Bory) Ehrenb. Ralfs, ozn. mj. tab. XXVIII., sl. 3.*a*. — Goleš, s pregjašnjima.
*12. *C. Leibleinii* Kütz. Ralfs, ozn. mj. tab. XXVIII., sl. 4. — Goleš, s pregjašnjima.

Genus (Rod): **Penium** Bréb.

13. ***P. margaritaceum*** (Ehrenb.) Bréb. Ralfs, „Brit. Desmid.“, tab. XXV., sl. 1. Long. = 96—77—57 μ, lat. = 17 μ. — Goleš, ispašište.
14. *P. lamellosum* Bréb. Delponte, „Desmid. subalp.“, tab. XV., sl. 11. Long. = 165 μ, lat. = 53 μ. — Goleš, sa *Clost. Leibleinii, moniliferum* i t. d.

Genus (Rod): **Tetmemorus** Ralfs.

15. ***T. Brebissonii*** (Menegh.) Ralfs. Wolle, „Desmid. Unit. St.“, tab. LI., sl. 36. Long. = 75 μ, lat. = 22 μ. — Goleš, zajedno sa pregjašnjom vrstom.

Genus (Rod): **Disphinctium** Naeg.

16. ***D. Palangula*** (Bréb.) Hansg. var. *De-Baryi* Rabenh. De-Toni, „Sylloge algarum“, knj. I., str. 879. Long. = 37·4 μ, lat. = 14·4 μ; lat. isthmi = 13·2 μ. — Paklarevo, dub.

Genus (Rod): **Cosmarium** Corda.

*17. *C. granatum* Bréb. De-Toni, ozn. mj. str. 931. — Barovito mjesto više Pećina.
*18. *C. Meneghinii* Bréb. De-Toni, ozn. mj. str. 937. — Goleš, tlo ispašišta; barovito mjesto više Pećina.
19. ***C. subcrenatum*** Hantzsch. De-Toni, ozn. mj. str. 1000. — Zlokići, vrelo.
20. ***C. caelatum*** Ralfs, „Brit. Desmid.“, tab. XVII., sl. 1. — Kruščica, „Bare“.
21. ***C. costatum*** Nordst. var. ***subhexalobum*** Boldt., „Studier.“, str. 20., tab. I., sl. 23. Long. = 35 μ, lat. = 29 μ, lat. isthmi = 11 μ, lat. apic. = 14·5 μ; crass. = 18 μ. — Goleš, u šumi.

Genus (Rod): **Euastrum** Ehrenb.

22. ***E. binale*** (Turp.) Ralfs. Gay, „Conjug.“, tab. I., sl. 8. — Barovito mjesto više Pećina.
23. ***E. denticulatum*** (Kirch.) Gay, „Conjug.“, str. 335. De-Toni, ozn. mj. str. 1106. — Barovito mjesto više Pećina.

Genus (Rod): **Staurastrum** Meyen.

24. ***S. punctulatum*** Bréb. Ralfs, „Brit. Desmid.“, tab. XXII., sl. 1. — Goleš, tlo ispašišta.

Razred: **Bacillarieae** Nitzsch.

Red: ***Raphideae*** H. L. Smith.

Familija: **Naviculaceae** (Kütz.) Heib. p. p.

25. *N. major* Kütz. V. H., „Synopsis des Diatomées“, tab. V., sl. 3. i 4. — Kruščica, „Bare“.

26. *N. viridis* (Nitzsch) Kütz. V. H., ozn. mj. tab. V., sl. 5. — Kruščica, barovita mjesta i u mulju kod pošljednje „turske“ pilane; takogjer Kruščica, „Bare“; Goleš, u šumi; Sipovo brdo, dônja bara; više Pećina, močvara.
var. *commutata* Grun. V. H., ozn. mj. tab. V., sl. 6. — Kruščica, zajedno sa tipičkim oblikom; Goleš, ispašište i na željezničkoj stanici; Zlokići, vrelo.
*var. *distinguenda* Cleve, „Finl. Diatom.“, tab. I., sl. 1. — Goleš, u šumi; Visokovci, barovito mjesto.
var. *minor* Cleve, „Finl. Diatom.“, tab. I., sl. 2. — Kruščica, „Bare“ i Visokovci, barovito mjesto.
27. *N. borealis* (Ehrenb.) Kütz. — Kruščica, „Bare“; vrelo za „barama“ i barovito mjesto; Visokovci, barovito mjesto; Goleš, na željezničkoj stanici; Paklarevo, stari bunar.
28. *N. Brebissonii* Kütz. V. H., tab. V., sl. 7. — Kruščica, „Bare“ i močvarna mjesta; Visokovci, močvare; Sipovo brdo, barovita mjesta; barovito mjesto više Pećina.
29. *N. Stauroptera* Grun. u „Wien. Verhandl.“, 1860., str. 516., tab. II., sl. 18.; V. H., ozn. mj. tab. VI., sl. 7. — Kruščica, barovito mjesto i u mulju kod zadnje „turske“ pilane.
var. *parva* Grun., ozn. mj. V. H., tab. VI., sl. 6. — Kruščica, barovito mjesto i „Bare“; Visokovci, močvare; Goleš, u šumi.
*30. *N. Tabellaria* Kütz. var. *stauroneiformis* V. H., ozn. mj. tab. VI., sl. 8. — Goleš, u šumi.
*31. *N. gibba* (Ehrenb.) Kütz. var. *major* Grun., „Navicul.“, tab. (2.) IV., sl. 16. — Kruščica, u mulju, predzadnja „turska“ pilana.
var. *brevistriata* V. H., „Synopsis des Diatomées de Belgique“, str. 78., tab. VI., sl. 5. — Goleš, u šumi.
32. ***N. bicapitata*** Lagerst. V. H., tab. VI., sl. 14. — Kruščica, barovita mjesta.
var. *hybrida* Grun. V. H., tab. VI., sl. 9. — Kruščica, u mulju kod zadnje „turske“ pilane; Paklarevo, šuplji dub.
33. *N. subcapitata* (Greg.) Ralfs. V. H., ozn. mj. tab. VI., sl. 22. — Kruščica, barovito mjesto „Bare“, vrelo za „barama“; Visokovci, barovita mjesta; Sipovo brdo, bare.
34. *N. mesolepta* Ehrenb. Grun., ozn. mj. tab. (2.) IV., sl. 22.*a*; V. H., ozn. mj. tab. VI., sl. 10. i 11. — Visokovci, barovita mjesta; barovito mjesto više Pećina; Zlokići, vrelo; Paklarevo, šuplji dub.
var. *stauroneiformis* Grun., ozn. mj. sl. 22.*b*. — Kruščica, u mulju kod zadnje „turske“ pilane; Visokovci, barovito mjesto; Paklarevo, nova čatrnja (frequentissime).
var. ***angusta*** O. Müller, „Riesengeb.“, tab. III., sl. 22. — Kruščica, barovito mjesto.
35. ***N. polyonca*** Bréb. V. H., ozn. m. Suppl. *A.*, sl. 14. — Goleš, ispašište.
*36. *N. oblonga* Kütz. Schum., „Diatom. d. h. Tatra“, tab. III., sl. 46.*a*. — Kruščica, „Bare“ i u mulju kod zadnje „turske“ pilane; Goleš, u šumi i na ispašištu.
37. ***N. peregrina*** (Ehrenb.) Kütz. var. ***meniscula*** (Schum.) V. H., ozn. mj. str. 82., tab. VIII., sl. 20. i 21. — Barovito mjesto više Pećina; Goleš, na željezničkoj stanici.
form. ***upsaliensis*** (Grun.) V. H., tab. VIII., sl. 23. — Barovito mjesto više Pećina.
38. *N. cincta* (Ehrenb.) Kütz. var. *Heufleri* Grun., „Navicul.“, tab. (1.) III., sl. 32. — Kruščica, barovito mjesto; Goleš, u šumi.
*39. *N. gracilis* Kütz. Grun., „Navicul.“, tab. (2.) IV., sl. 27. — Kruščica, „Bare“; Goles, ispašište.
40. *N. radiosa* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. VII., sl. 20. i 17. — Kruščica, „Bare“; Goleš, na željezničkoj stanici; barovito mjesto više Pećina; Jajce.
41. *N. rhynchocephala* Kütz. Grun., „Navicul.“, tab. (2.) IV., sl. 31.*b*; V. H., ozn. mj. tab. VII., sl. 31. — Goleš, u šumi; Visokovci, barovito mjesto.
42. *N. cryptocephala* Kütz. var. *lanceolata* Grun., ozn. mj. tab. (2.) IV., sl. 28.*a*. — Kruščica, u mulju kod zadnje „turske“ pilane; Visokovci, barovito mjesto; Goleš, na željezničkoj stanici; Jajce.
var. *intermedia* V. H., ozn. mj. tab. VIII., sl. 10. — Goleš, u šumi; takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.
var. *minor* Grun., „Navicul.“, tab. (2.) IV., sl. 28.*d*. — Goleš, u šumi; Jajce, mulj.

*43. *N. Reinhardtii* Grun. V. H., ozn. mj. tab. VII., sl. 5. i 6. — Kruščica, „Bare"; Jajce, mulj.

44. *N. Gastrum* Ehrenb. var. *exigua!* Greg. V. H., ozn. mj. tab. VIII., sl. 32. — Kruščica, u mulju kod zadnje „turske" pilane.

45. *N. Placentula* (Ehrenb.) Kütz. V. H., ozn. mj. tab. VII., sl. 26. — Kruščica, barovito mjesto.

46. *N. dicephala* Ehrenb. Grun., „Navicul.", tab. (2.) IV., sl. 45. — Kruščica, u društvu sa dvima pregjašnjim vrstama[1]); Goleš, u šumi, na željezničkoj stanici; barovito mjesto više Pećina; Zlokići, vrelo.

*47. *N. occulata* Bréb. V. H., ozn. mj. tab. IX., sl. 10. De-Toni, „Sylloge algarum", knj. II., dio 1., str. 89. — Kruščica, u mulju kod zadnje „turske" pilane.

48. *N. elliptica* Kütz. De-Toni, ozn. mj. str. 89. — Kruščica, barovito mjesto; barovito mjesto više Pećina; Goleš, u šumi i na željezničkoj stanici.

var. *oblongella* (Naeg.) V. H., „Synopsis des Diatomées", str. 92., tab. X., sl. 12. Grun., ozn. mj. tab. (2.) IV., sl. 4. — S tipičkim oblikom.

49. *N. mutica* Kütz. var. *producta* Grun. et Cleve. V. H., ozn. mj. tab. X., sl. 20.*A*. — Kruščica, barovito mjesto.

*var. *quinquenodis* (Grun.) V. H., ozn. mj. tab. X., sl. 21. — Kruščica, zajedno sa tipičkim oblikom; barovito mjesto više Pećina.

50. ***N. pusilla*** W. Sm. [= *N. tumida* var. *subsalsa* Grun., „Navicul.", tab. (2.) IV., sl. 43.*b*]. De-Toni, ozn. mj. str. 129., br. 466. — Kruščica, barovito mjesto.

*51. *N. Carassius* Ehrenb. Grun., ozn. mj. tab. (1.) III., sl. 31. — Jajce, mulj bez zelenog raslinstva.

*52. *N. ambigua* Ehrenb. Grun., „Navicul.", tab. (2.) IV., sl. 33. — Goleš, ispašište; barovito mjesto više Pećina.

53. *N. limosa* Kütz. Grun., „Navicul.", tab. (3.) V., sl. 8.*b*. — Goleš, u šumi; Zlokići, vrelo; Visokovci, barovito mjesto.

var. *bicuneata* Grun., ozn. mj. tab. (3.) V., sl. 7. — Goleš, ispašište.

var. *inflata* Grun., ozn. mj. sl. 8.*c* i sl. 10. — Kruščica, barovita mjesta; barovito mjesto više Pećina.

var. *truncata* Grun., ozn. mj. sl. 8.*d,e*. — Goleš, ispašište; barovito mjesto više Pećina.

*54. *N. gibberula* Kütz. De-Toni, ozn. mj. str. 148., br. 532. Grun., „Navicul.", tab. (3.) V., sl. 8.*a*. — Kruščica, barovito mjesto i mulj kod zadnje „turske" pilane; barovito mjesto više Pećina.

55. ***N. ventricosa*** Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. XII., sl. 24. — Kruščica, „Bare".

56. ***N. fontinalis*** Grun. V. H., tab. XII., sl. 33. — Goleš, u šumi.

*57. *N. alpestris* Grun., „Navicul.", tab. (3.) V., sl. 4. — Kruščica, više velike močvare.

58. ***N. sinuata*** Schum., „Diatom. d. h. Tatra", tab. IV., sl. 50.*c*. — Kruščica, barovito mjesto.

59. *N. Iridis* Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. XIII., sl. 1. — Visokovci, barovito mjesto.

var. *amphigomphus* (Ehrenb.) V. H. A. Schmidt, „Atlas", tab. XLIX., sl. 32.—34. — Goleš, u šumi; barovito mjesto više Pećina.

*var. *amphirhynchus* (Ehrenb.) Grun., „Navicul.", tab. (3.) V., sl. 5. i 11. — Goleš, u šumi i na ispašištu; Kruščica, barovito mjesto: ovdje eksemplari 40 μ dugi, 11—12 μ široki; neskraćeni krajevi 2·5 μ široki.

var. *undulata* Grun., ozn. mj. tab. (3.) V., sl. 6. — Kruščica, barovito mjesto.

var. *affinis* (Ehrenb.) V. H. Grun., „Navicul.", tab. (3.) V., sl. 2. — Kruščica, „Bare", barovito mjesto i mulj kod zadnje „turske" pilane; Visokovci, barovita mjesta; Goleš, na željezničkoj stanici.

60. *N. Bacillum* Ehrenb. — Barovito mjesto više Pećina.

61. *N. bacilliformis* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XIII., sl. 11. — Zajedno sa gornjom vrstom.

---

[1]) Osim tipičkog oblika našlo se je u materijalu iz Kruščice nekoliko eksemplara, koji se od gore navedene slike razlikuju po svojim lako i plitko trovalovitim postranim konturama.

*62. *N. Pupula* Kütz. V. H., tab. XIII., sl. 15.*A* i 16. — Kruščica, mulj kod zadnje „turske" pilane, barovita mjesta; Goleš, u šumi; Visokovci, barovito mjesto.

63. *N. Rostellum* Grun., „Navicul.", tab. (2.) IV., sl. 10. — Kruščica, barovito mjesto; Goleš, u šumi; Paklarevo, stari bunar.

64. ***N. Seminulum*** Grun., ozn. mj. tab. (2.) IV., sl. 2. — Goleš, u šumi.

*65. *N. Atemus* (Kütz.) Grun., ozn. mj. tab. (2.) IV., sl. 6. — Sa pregjašnjom vrstom.

66. ***N. contenta*** Grun. u V. H., ozn. mj. tab. XIV., sl. 31.*A* i „Naviculaceae" u „Wien. Verhandl.", tab. (2.) IV., sl. 8.*a* (sub nomine *N. trinodis*). — Kruščica, vrelo za „barama".

67. *N. minutissima* Grun., ozn. mj. tab. (2.) IV., sl. 3. — Goleš, u šumi.

68. ***N. minuscula*** Grun. u V. H., ozn. mj. tab. XIV., sl. 3. — Goleš, na željezničkoj stanici.

69. ***N. Esox*** (Ehrenb.) Kütz. Cleve, „Finl. Diatom.", tab. I., sl. 3. — Goleš, u šumi.

Genus (Rod): **Stauroneis** Ehrenb.

70. *S. Phoenicenteron* (Nitzsch) Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. IV., sl. 2. — Kruščica, barovito mjesto i u mulju kod zadnje „turske" pilane; Goleš, u šumi; Visokovci, barovito mjesto; barovito mjesto više Pećina.
var. *lanceolata* (Kütz.) Brun. De-Toni, „Sylloge algarum", str. 204. — Goleš, na željezničkoj stanici i u šumi; Visokovci, zajedno sa tipičkim oblikom.

71. *S. anceps* Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. IV., sl. 4. — Kruščica, „Bare" i barovita mjesta (vrlo mnogobrojan); Goleš, ispašište; Visokovci, barovita mjesta; barovito mjesto više Pećina; Paklarevo, stari bunar.
var. *linearis* (Kütz.) Rabenh. V. H., tab. IV., sl. 8. — Kruščica, zajedno sa tipičkim oblikom.

Genus (Rod): **Pleurostauron** Rabenh.

*72. *P. Legumen* (Ehrenb.) Rabenh. *(Stauroneis Smithii* Grun. u V. H., ozn. mj. tab. IV., sl. 10.). — Kruščica, barovito mjesto; Goleš, na željezničkoj stanici; Visokovci, barovito mjesto.

Genus (Rod): *Pleurosigma* W. Sm.

73. *P. acuminatum* (Kütz.) Grun. Long. = 176—198! μ, lat. medii = 25 μ, lat. apic. = 5·4 μ; striae transversales = 10—12 in 10 μ. — Jajce, mulj.

Genus (Rod): **Frustulia** Ag.

74. *F. rhomboides* (Ehrenb.) De-Toni, „Sylloge algarum", knj. II., dio I., str. 277.
var. *saxonica* (Rabenh.) De-Toni, ozn. mj. *[Vanheurckia crassinervia* Bréb. V. H., tab. XVII., sl. 4.]. — Kruščica, „Bare".

75. *F. vulgaris* (Thwait.) De-Toni, ozn. mj. str. 280. *[Schiz. vulg.* Thw. V. H., XVII., sl. 6.]. — Goleš, ispašište i na željezničkoj stanici; Zlokići, vrelo; Visokovci, barovito mjesto; Kruščica, zadnja „turska" pilana (mnogobrojan).

Familija: **Cymbellaceae** (Kütz.) Grun.

Genus (Rod): **Cymbella** Ag.

*76. *C. Ehrenbergii* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. II., sl. 2. — Kruščica, u mulju kod zadnje „turske" pilane; barovito mjesto više Pećina.

*77. *C. cuspidata* Kütz. De-Toni, ozn. mj. str. 350. — Kruščica, zadnja „turska" pilana.
var. *naviculiformis* Auersw. V. H., ozn. mj. tab. II., sl. 5. — Kruščica, sa tipičkim oblikom i na jednom barovitom mjestu; Goleš, ispašište; Visokovci, barovito mjesto; barovito mjesto više Pećina.

*78. *C. amphicephala* Naeg. V. H., ozn. mj. tab. II., sl. 6. — Visokovci, sa pregjašnjom vrstom.
79. *C. subaequalis* Grun. V. H., ozn. mj. tab. III., sl. 2. — Kruščica, „Bare".
80. *C. obtusa* Greg. V. H., ozn. mj. tab. III., sl. 1. — Kruščica, barovito mjesto; Jajce, mulj.
81. *C. pusilla* Grun. V. H., ozn. mj. tab. III., sl. 5. — Kruščica, „Bare".
*82. *C. levis* Naeg. *[Cymbella gracilis* var. *levis* Ky. (= *C. pisciculus* Greg.) V. H., tab. III., sl. 1.*b]*. Long. = 48·4 μ, lat. = 12 μ; striae = 14 in 10 μ. — Kruščica, zadnja „turska" pilana, mulj.
83. *C. affinis* Kütz. V. H., tab. II., sl. 19. — Vrelo kod Solina, koje daje već od Dioklecijanovih vremena Splitu i okolici vodu za napitak.
*84. *C. delicatula* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. III., sl. 6. — Kruščica, „Bare".
85. *C. gastroides* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. II., sl. 8. — Kruščica, zadnja „turska" pilana i barovita mjesta.
86. *C. cymbiformis* (Kütz.) Bréb. V. H., ozn. mj. tab. II., sl. 11.*a*. — Kruščica, „Bare"; Jajce, mulj.

Genus (Rod): **Encyonema** Kütz.

*87. *E. caespitosum* Kütz. A. Schmidt, „Atlas", tab. X., sl. 57. i 58. — Kruščica, zadnja „turska" pilana.
88. *E. ventricosum* (Ag.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. III., sl. 15.—17. — Kruščica (mnogobrojan); Goleš, u šumi i na ispašištu; Sipovo brdo, dônja bara; Jajce, mulj. Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.
*89. *E. gracile* Rabenh. V. H., ozn. mj. tab. III., sl. 20. i 23.*a*. — Kruščica, „Bare"; barovito mjesto više Pećina.

Genus (Rod): **Amphora** Ehrenb.

90. *A. ovalis* (Bréb.) Kütz. V. H., ozn. mj. tab. I., sl. 1. — Kruščica, barovito mjesto i kod zadnje „turske" pilane; Goleš, na željezničkoj stanici; barovito mjesto više Pećina.
var. *Pediculus* (Kütz.) V. H. form. *exilis* Grun. V. H., ozn. mj. sl. 9. — Jajce, mulj.

Familija: **Gomphonemaceae** (Kütz.) Grun.

Genus (Rod): **Gomphonema** Ag.

91. *G. montanum* Schum., „Diatom. d. h. Tatra", str. 67.
var. *subclavatum* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXIII., sl. 38. — Kruščica, barovito mjesto; Visokovci, barovito mjesto; Goleš, ispašište.
var. *medium* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXIII., sl. 37. — Goleš, ispašište.
var. *commutatum* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXIV., sl. 2. — Kruščica, zadnja „turska" pilana; Goleš, u šumi; barovito mjesto više Pećina.
92. *G. gracile* Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. XXIV., sl. 13., 16. i 17. De-Toni, „Sylloge algarum", knj. II., dio 1., str. 426., br. 13. — Kruščica, zadnja „turska" pilana i „Bare"; Goleš, ispašište; Visokovci, barovito mjesto; Sipovo brdo, dônja bara; barovito mjesto više Pećina.
93. *G. parvulum* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. XXV., sl. 9., 11. i 12. — Kruščica, mulj kod zadnje „turske" pilane i jedno barovito mjesto; Sipovo brdo, gornja bara; barovito mjesto više Pećina.
*94. *G. angustatum* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. XXIV., sl. 48. — Kruščica, „Bare" i vrelo za „Barama"; Sipovo brdo, dônja bara; Visokovci, barovito mjesto.
var. *productum* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXIV., sl. 52.—54. — Kruščica, zadnja „turska" pilana; Jajce; Sipovo brdo, dônja bara; Zlokići, vrelo.
95. *G. Sarcophagus* Greg. (= *G. aequale* Greg.). V. H., tab. XXV., sl. 3. De-Toni, „Sylloge algarum", knj. II., dio 1., str. 429., br. 1745. — Goleš, u šumi.

96. *G. exiguum* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. XXV., sl. 34. — Potok Kruščica.
*97. *G. abbreviatum* Ag. V. H., ozn. mj. tab. XXV., sl. 16. — Kruščica, zajedno s pregjašnjom vrstom.
98. ***G. calcareum*** Cleve. V. H., tab. XXV., sl. 23. — Kruščica, zadnja „turska" pilana.
99. *G. olivaceum* (Lyngb.) Kütz. V. H., ozn. mj. tab. XXV., sl. 25. — Kruščica, više velike bare; Sipovo brdo, dônja bara; takogjer u vrelu kod Solina u Dalmaciji.
var. *vulgare* (Kütz.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXV., sl. 21. — Jajce, mulj.

Genus (Rod): **Rhoicosphenia** Grun.

*100. *R. curvata* (Kütz.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXVI., sl. 1.—3. — Potok Kruščica. Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

Familija: **Cocconeidaceae** (Kütz.) Grun.

Genus (Rod): **Cocconeis** Ehrenb.

101. *C. Pediculus* Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. XXX., sl. 28. i 29. — Goleš, na željezničkoj stanici.
102. *C. Placentula* Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. XXX., sl. 26. i 27. — Jajce, mulj.
var. *lineata* (Ehrenb.) V. H., tab. XXX., sl. 31. i 32. — Jajce, sa tipičnim oblikom; potok Kruščica. Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

Familija: **Achnanthaceae** (Kütz.) Grun.

Genus (Rod): **Achnanthes** Bory.

103. ***A. undulata*** Schum., „Diatom. d. h. Tatra", tab. II., sl. 26. — Sipovo brdo, dônja bara.
104. *A. parvula* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. XXVI., sl. 25.—29. — Visokovci, barovito mjesto.
105. ***A. exigua*** Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 29. — Kruščica, barovita mjesta; Goleš, u šumi.
106. *A. Clevei* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 5. i 6. — Izvor kod Solina u Dalmaciji, koji još od Diokleeijanovih vremena daje varoši Splitu i okolici vodu za napitak.
107. *A. Biasolettiana* (Kütz.?) Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 27. — Goleš, u šumi.
108. *A. gibberula* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 47. i 48. — Goleš, s pregjašnjom vrstom.
*109. *A. microcephala* (Kütz.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 21.—23. — Goleš, u šumi.
110. *A. minutissima* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 35.—37. — Kruščica, barovita mjesta i vrelo za „Barama".
111. *A. linearis* (W. Sm.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 24. — Goleš, u šumi.
*112. *A. lanceolata* (Bréb.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 9. — Goleš, u šumi, na željezničkoj stanici; Sipovo brdo, dônja bara; Kruščica, vrelo za „Barama" više velike bare; mulj kod zadnje „turske" pilane i jedno barovito mjesto. Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.
form. ***minutissimaeformis*** nob. Forma statura *Achnanthidis minutissimae* u V. H., ozn. mj. tab. XXVII., sl. 35., sed structura ad typicam formam accedens. Long. = 24 μ, lat. = 6·6 μ, apex = 2·75 μ; striae 11 in 10 μ. — Goles, u šumi.

Red: ***Pseudorhaphideae*** H. L. Smith.

Familija: **Nitzschiaceae** Grun.

Genus (Rod): **Nitzschia** Hass.

113. *N. Tryblionella* Hantzsch var. *Victoriae* Grun. De-Toni, „Sylloge algarum", knj. II., dio 2., str. 498. i 499. Long. = 53 μ, lat. = 20 μ. — U izvoru kod Solina u Dalmaciji.

*114. *N. thermalis* (Ehrenb.) Auersw. var. *minor* Hilse. V. H., ozn. mj. tab. LIX., sl. 22. — Goleš, u šumi.

*115. *N. Denticula* Grun. var. *Delognei* Grun. V. H., ozn. mj. tab. LX., sl. 9. — Goleš, zajedno s pregjašnjom vrstom.

116. *N. linearis* (Ag.) W. Sm. var. *tenuis* (W. Sm.?) Grun. V. H., ozn. mj. tab LXVII., sl. 16. — Kruščica, jedno barovito mjesto i više velike bare; Jajce, mulj. Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

117. *N. intermedia* Hantzsch. V. H., ozn. mj. tab. LXIX., sl. 10. — U izvoru kod Solina u Dalmaciji.

118. ***N. subtilis*** (Kütz.?) Grun. De-Toni, „Sylloge algarum", knj. II., dio 2., str. 539. Long. = 82 μ, lat. = 6·6 μ; sed puncta carinalia tantum 5—6 in 10 μ. — Jajce, mulj bez zelenog raslinstva (april).

119. *N. Heufleriana* Grun. V. H., ozn. mj. tab. LXVII., sl. 13. — Goleš, na željezničkoj stanici.

120. *N. Palea* (Kütz.) W. Sm. De-Toni, ozn. mj. str. 540. V. H., ozn. mj. tab. LXIX., sl. 22.*b*. Long. = 46 μ, lat. = 5 μ. — Jajce, sa *N. subtilis*-om; Visokovci, jedno barovito mjesto.

*var. *debilis* (Kütz.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. LXIX., sl. 28. — Goleš, na željezničkoj stanici.

*var. *tenuirostris* Grun. V. H., ozn. mj. tab. LXIX., sl. 31. — Barovito mjesto više Pećina.

121. *N. amphibia* Grun. V. H., ozn. mj. tab. LXVIII., sl. 15. i 17. De-Toni, ozn. mj. str. 543., br. 2132. Long. = 26·4 μ, lat. = 4·4 μ; puncta carinalia tantum 6 in 10 μ. — Goleš, u šumi.

Genus (Rod): **Denticula** Kütz.

122. *D. frigida* Kütz. V. H., ozn. mj. tab. XLIX., sl. 38. — Jajce, mulj bez zelenog raslinstva (april).

Genus (Rod): **Hantzschia** Grun.

123. *H. Amphioxys* (Ehrenb.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. LVI., sl. 1. — Kruščica, jedno barovito mjesto, više velike bare i u mulju kod zadnje „turske" pilane; Goleš, u šumi i na ispašištu; Visokovci, jedno barovito mjesto; Zlokići, vrelo; Paklarevo, prva čatrnja; Paklarevo, bunar i šuplji dub.

*var. *intermedia* Grun. V. H., ozn. mj. tab. LVI., sl. 4. — Kruščica, jedno barovito mjesto.

Familija: **Surirellaceae** (Kütz.) Grun.

Genus (Rod): **Suriraya** Turp.

124. *S. biseriata* (Ehrenb.) Bréb. V. H., ozn. mj. tab. LXXII., sl. 3. (form. *minor obtusa*). — Goleš, na željezničkoj stanici; barovito mjesto više Pećina.

125. ***S. robusta*** Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. LXXI., sl. 1. i 2. De-Toni, ozn. mj. str. 571., br. 2233. Long. = 231 μ, lat. = 57 μ, costae = 1·6 in 10 μ. — Kruščica, jedno barovito mjesto; barovito mjesto više Pećina.

*126. *S. splendida* (Ehrenb.) Kütz. V. H., ozn. mj. tab. LXXII., sl. 4. — Kruščica, zajedno s pregjašnjom vrstom.

127. *S. ovalis* Bréb. var. *ovata* (Kütz.) V. H., ozn. mj. tab. LXXIII., sl. 8. (sub nomine *S. ovata* var. *aequalis* Kütz.). — Jajce, mulj bez zelenog raslinstva (april).

*var. *minuta* (Bréb.) V. H., ozn. mj. tab. LXXIII., sl. 10. — Jajce, s pregjašnjom varietetom; Goleš, na željezničkoj stanici; Visokovci, jedno barovito mjesto; Zlokići, vrelo. Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

var. *angusta* (Kütz.) V. H., ozn. mj. tab. LXXIII., sl. 12. — Goleš, na željezničkoj stanici i u šumi; Visokovci, jedno barovito mjesto; Zlokići, vrelo; Kruščica, „Bare". Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

var. *pinnata* (W. Sm.) V. H., ozn. mj. tab. LXXIII., sl. 13. — Kruščica, „Bare". Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

Genus (Rod): **Cymatopleura** W. Sm.

128. *C. Solea* (Bréb.) W. Sm. V. H., ozn. mj. tab. LV., sl. 5. — Goleš, na željezničkoj stanici.

Familija: **Diatomaceae** (Grun.) Kirchn.

Genus (Rod): **Diatoma** DC.

129. *D. vulgare* Bory. De-Toni, ozn. mj. str. 635., br. 2538. — Goleš, u šumi.
*var. *capitulatum* Grun. — Jajce, mulj bez zelenog raslinstva (april).
var. *Ehrenbergii* (Kütz.) Grun. — Potok Kruščica, 25. aprila 1898.
*var. *grande* (W. Sm.) Grun. — Potok Kruščica, 2. maja 1898.

130. *D. hiemale* (Lyngb.) Heib. V. H., ozn. mj. tab. LI., sl. 1. i 2. — Goleš, u šumi.
var. *mesodon* (Ehrenb.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. LI., sl. 4. — Kruščica, vrelo za „Barama"; Goleš, u šumi i na tlu ispašišta; Visokovci, barovito mjesto; Jajce, mulj bez zelenog raslinstva; barovito mjesto više Pećina; Zlokići, vrelo. Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

*131. *D. anceps* (Ehrenb.) Kirchn., „Algenflora von Schlesien", str. 204. V. H., ozn. mj. tab. LI., sl. 6. — Goleš, u šumi (august).

Familija: **Meridionaceae** Kütz.

Genus (Rod): **Meridion** Ag.

132. *M. circulare* (Grun.) Ag. De-Toni, ozn. mj. str. 642. — Kruščica, kod zadnje „turske" pilane (u aprilu); Goleš, na željezničkoj stanici; barovito mjesto više Pećina; Jajce, mulj bez zelenog raslinstva (u aprilu); takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

133. *M. constrictum* Ralfs. De-Toni, ozn. mj. str. 643. — Kruščica, zajedno sa pregjašnjom vrstom (u aprilu) i barovita mjesta (u maju); Visokovci, barovito mjesto.

Familija: **Fragilariaceae** (Kütz.) em. De-Toni.

Genus (Rod): **Synedra** Ehrenb.

134. *S. Ulna* (Nitzsch) Ehrenb. De-Toni, ozn. mj. str. 653. — Visokovci, barovito mjesto; barovito mjesto više Pećina.
var. *subaequalis* (Grun.) V. H., tab. XXXVIII., sl. 13. — Jajce, mulj bez zelenog raslinstva (u aprilu).

135. *S. Acus* Kütz. — U izvoru kod Solina u Dalmaciji.
*var. *angustissima* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXXIX., sl. 10. De-Toni, ozn. mj. str. 657. Long. = 231! μ, lat. medii = 4·4 μ, lat. apic. = 2 μ. — Jajce, mulj bez zelenog raslinstva (u aprilu).

Genus (Rod): **Fragilaria** Lyngb.

*136. *F. virescens* Ralfs. V. H., ozn. mj. tab. XLIV., sl. 1. — Kruščica, „Bare"; Goleš, u šumi i iza ispašišta; Visokovci, jedno barovito mjesto; Sipovo brdo, gornja bara.

137. *F. capucina* Desmaz. V. H., ozn. mj. tab. XLV., sl. 2. — Kruščica, „Bare".
138. *F. construens* (Ehrenb.) Grun. De-Toni, ozn. mj. str. 688. i 689.
*var. *binodis* (Ehrenb.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. XLV., sl. 25. i 24. *A*. — Kruščica, „Bare".
*var. *Venter* Grun. V. H., ozn. mj. tab. XLV., sl. 21. *B* i 24. — Kruščica, zajedno s pregjašnjom vrstom.

Familija: **Eunotiaceae** (Kütz.) De-Toni.

Genus (Rod): **Cystopleura** Bréb.

139. *C. turgida* (Ehrenb.) Kuntze, „Revis. gen. plant.", II., str. 891.
var. *granulata* (Ehrenb.) Brun. V. H., ozn. mj. tab. XXXI., sl. 6. — Kruščica, jedno barovito mjesto.
140. *C. gibba* (Ehrenb.) Kuntze. V. H., ozn. mj. tab. XXXII., sl. 1. i 2. — Kruščica, zajedno s pregjašnjom vrstom; barovito mjesto više Pećina.
var. *ventricosa* (Ehrenb.) Grun. De-Toni, ozn. mj. str. 781. — Kruščica, zajedno sa tipičnim oblikom.
141. *C. Zebra* (Ehrenb.) Kuntze. De-Toni, ozn. mj. str. 784. — Barovito mjesto više Pećina.

Genus (Rod): **Eunotia** Ehrenb.

142. *E. Arcus* Ehrenb. De-Toni, ozn. mj. str. 790. — Kruščica, jedno barovito mjesto.
var. *minor* V. H., ozn. mj. tab. XXXIV., sl. 3.. — Kruščica, vrelo za „Barama".
143. *E. gracilis* (Ehrenb.) Rabenh. nec Smith. V. H., ozn. mj. tab. XXXIII., sl. 1. i 2. — Potok Kruščica (u aprilu).
*144. *E. exigua* (Bréb.) Rabenh. V. H., ozn. tab. XXXIV., sl. 11. — Kruščica, „Bare".
145. *E. pectinalis* (Dillw.) Rabenh. De-Toni, ozn. mj. str. 793. — Kruščica, „Bare"; Sipovo brdo, dônja bara.
146. ***E. praerupta*** Ehrenb. V. H., ozn. mj. tab. XXXIV., sl. 18. i 19. — Kruščica, „Bare".
var. ***curta*** Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXXIV., sl. 24. — S tipičnim oblikom.
*147. *E. paludosa* Grun., „Oesterr. Diatom.", tab. (6.) III., sl. 10. — Sipovo brdo, gornja bara.
148. ***E. Diodon*** Ehrenb. form. ***minor*** V. H., ozn. mj. tab. XXXIII., sl. 5. — Kruščica, jedno barovito mjesto.
149. ***E. impressa*** Ehrenb. var. ***angusta*** Grun. V. H., tab. XXXIII., sl. 22. — Barovito mjesto više Pećina; Kruščica, jedno barovito mjesto.
150. ***E. robusta*** Ralfs var. ***tetraodon*** V. H., „Synopsis des Diatomées de Belgique", str. 144., tab. XXXIII., sl. 11. — Kruščica, „Bare".

Genus (Rod): **Pseudo-Eunotia** Grun.

151. *P. lunaris* (Ehrenb.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. XXXV., sl. 3. i 4. — Kruščica, „Bare" i barovita mjesta; Goleš, u šumi i na ispašištu; Sipovo brdo, dônja bara.
152. ***P. subarcuata*** (Naeg.) Grun., „Diatom. d. Ins. Banka", str. 8. V. H., ozn. mj. tab. XXXV., sl. 2. — Kruščica, „Bare"; Goleš, ispašište.

Genus (Rod): **Ceratoneis** Ehrenb.

153. *C. Arcus* (Ehrenb.) Kütz. V. H., ozn. mj. tab. XXXVII., sl. 7. — Potok Kruščica (frequentissime!).
form. ***curta*** Holmboe Jens, „Undersögelser over Norske Ferskvandsdiatoméer", I., str. 31., tab. I., sl. 10. — Potok Kruščica, megju eksemplarima *Hildenbrandtia* (u aprilu).

Red: ***Cryptorhaphideae*** H. L. Smith.

Familija: **Melosiraceae** (Kütz.) De-Toni.

Genus (Rod): **Melosira** Ag.

154. *M. varians* Ag. (= *Lysigonium varians* De-Toni, ozn. mj. str. 1329.). — Potok Kruščica; Jajce, mulj bez zelenog raslinstva (u aprilu). Takogjer u izvoru kod Solina u Dalmaciji.

*155. *M. distans* (Ehrenb.) Kütz. var. *nivalis* (W. Sm.) Brun. V. H., ozn. mj. tab. LXXXVI., sl. 25.—27. — Kruščica, „Bare".

156. ***M. Roeseana*** Rabenh. var. ***dendroteres*** (Ehrenb.) Grun. V. H., ozn. mj. tab. LXXXIX., sl. 13. — Kruščica, „Bare" i vrelo za „Barama" (u maju).

157. *M. arenaria* Moore. V. H., ozn. mj. tab. XC., sl. 1. i 2. — Potok Kruščica (25. maja 1898.).

Razred: **Myxophyceae** *(Cyanophyceae).*

Red: ***Gloeosipheae.***

Familija: **Rivulariaceae** (Stiz.) Rabenh.

Genus (Rod): **Calothrix** Ag. em. Thr. et Born.

*158. *C. solitaria* Kirchn. Hansg., „Prodromus", str. 51. Crass. cell. veget. = 8·8 μ; crass. cell. basilar. = 11 μ. — Zlokići, vrelo.

Familija: **Nostoceae** (Kütz.) Born. et Flah.

Genus (Rod): **Anabaena** (Bory) Wittr.

*159. *A. flos aquae* (Lyngb.) Bréb. *α) genuina* Kirchn. Hansg., ozn. mj. str. 68. — Goleš, ispašište.

Familija: **Lyngbyaceae** *(Oscillariaceae)* Hansg.

Genus (Rod): **Microcoleus** Desmaz.

160. ***M. tenerrimus*** Gom. *(M. oligothrix* Crouan), „Monogr. des Oscillar.", str. 93., tab. XIV., sl. 9.—11. — Paklarevo, stari bunar.

Genus (Rod): **Inactis** Kütz.

161. ***I. tornata*** Kütz. var. ***crustacea*** (Kütz.), Hansg., ozn. mj. str. 80. Crass. cum vag. = 2·2 μ; long. cell. = 1·37 μ. — Potok Kruščica (25. aprila 1898.).

Genus (Rod): **Lyngbya** (Ag.) Thur.

162. ***L. autumnalis*** (Ag.), *Phormidium autumnale* Gomont, „Monogr. des Oscillar.", str. 207.—209., tab. V., sl. 23. Crass. = — 5 μ. — Potok Kruščica, megju eksemplarima *Hildenbrandtia rivularis* (25. aprila 1898.).

163. ***L. geminata*** (Menegh.) = *Oscillat. geminata* Menegh. Gom., ozn. mj. str. 242., tab. VII., sl. 6. — Crass. = long. cellulae = 5·5 μ. — Paklarevo, nova čatrnja.

164. ***L. formosa*** (Bory) = *O. formosa* Bory. Gom., ozn. mj. str. 250. Crass. = 4·4 μ, long. cell. = 2·2—4·4 μ. — Potok Kruščica (25. aprila 1898.).

Razred: **Flagellatae.**

Familija: **Euglenidae** Stein.

*165. *E. viridis* Ehrenb. — Goleš, u šumi; Paklarevo, nova čatrnja.

*166. *E. pyrum* (Ehrenb.) Schmitz. — Kruščica, vrelo za „Barama"; Paklarevo, zajedno sa pregjašnjom vrstom; Paklarevo, šuplji dub.

Насеља у Босни и Херцеговини с обзиром на геолошки састав земљишта.

Од

дра **Отона Јаукера.**

Увод.

Од највећег значаја за распоред људских насеља у култивисаним крајевима јесте плодност земљишта, са којег су становници приморани да себи набављају храну и др. У најбоље култивисаним и најгушће насељеним крајевима стјеновиту подлогу земљину покрива дебели слој хумуса и иловача, што баш и чини земљу плодном. Због тога се може вјеровати, да геолошки састав земљишта није баш од особита значаја за култивисање и насељавање.

Али не треба заборавити, да је разнолики састав стијена узрок сасвим различном растварању и образовању хумуса и да се, као што је уопће познато, различне врсте стијена морфолошки врло јасно распознају, јер облици и вегетација, којом су покривене, дају различан изглед, који нарочито пада у очи. Због тога су појмови: тријаски кречњак, гранитне планине, кретацејски плато, терцијерно земљиште и др. не само геолошки, већ и морфолошки. Н. пр. прелаз са земљишта, које се састоји из мушелкалка на ономе, које је из кајпера и шареног пјешчара, лако је да се распозна по самоме изгледу земљишта, за тим по томе, да ли превлађују шуме, земљорадња или виноградарство, да ли је влажно или не, каква је подјела земљишта, ријечни токови и т. д.[1]) Према томе јасно је од колико је значаја за култивисање и насељавање земљишта његов разнолики геолошки састав. Радова, у којима се покушавало да расправља то питање било је и раније; да поменемо: од старијих: Ј. Г. Кол (Kohl), „Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche“ (Липско 1841.) и К. Јансен (Jansen), „Die Bedingungen des Verkehrs und der Ansiedlungen der Menschen durch die Gestaltung der Erdoberfläche, nachgewiesen an der Cimbrischen Halbinsel“ (Кил 1861.); од новијих: Кистер (Küster) и Кеземахер (Käsemacher), „Die Volksdichte der Thüringer Triasmulde“ („Forschung zur deutschen Landes- und Volkskunde“, III. св.); Х. Фридрих (Friedrich), „Das Waldenburger Bergland“ (Inaug.-Diss., Вратислава 1894.); Магнус, „Die Siedlungverhältnisse Norwegens“ (1899.); А. Косу (Cossu), „Die Bevölkerung

[1]) Види такође интересантне примјере са Шварцвалда код Ф. пл. Хине-а (Huene): „Eine orographische Studie am Knie des Rheins“. „Geographische Zeitschrift“, VII. год., 1901., стр. 140. и д.

Sardiniens nach der Bodenbeschaffenheit“ (1899.), и др. М. пл. Смиљанић, „Beiträge zur Siedlungsgeschichte Südserbiens“ („Abhandl. der k. k. geogr. Gesellsch. in Wien“, II. св., 1900.). Ову разлику између појединих формација, која нам показује, да је извјесно земљиште плодније од другог, може у извјесном степену да уклони висока култура и рационално експлоатисање земљишта[1]).

Сасвим је друкчије у Босни и Херцеговини. Изузев карсно, нема земљишта, које тако јасно и очигледно утиче на култивисање и насељавање; али и у њему има извјесних разлика. Влажније области (као виши дијелови карста у Крањској), које су покривене густом, високом шумом и имају хумуса, много се мање разликују од познатих нам кречњачких области, него ли оне безводне области, које су даље на југу. Ту се испољава необична противност између стјеновитих, карсних висоравни, које су пусте и безводне и бујно зелених поља, често и баровитих, за тим између еоценског пјешчара, верфенских шкриљаца и дилувијалног наноса у котлинама. Отуда од Босне и Херцеговине нема згодније земље за испитивања ове врсте[2]).

Пошто у овом случају није ријеч о подјели становништва у политичком нити у висинском погледу, већ га дијелимо на области разних геолошких формација, то је највише и употребљавана геолошка карта (размјер 1 : 576.000)[3]); области, које припадају појединим формацијама, како која којој одговара, бијаху пренијете на специјалну карту (1 : 75.000). Поједине сам области измјерио планиметром, број становника на истима узео из пописних спискова и из тога одредио релативан број становништва[4]). На којој је висини насеље и да ли је на страни (Hangsiedlung), у долини (Thalsiedlung) или на коси — бйлу (Rückensiedlung), може се видјети на карти, јер је на истој све то представљено. Нијесу узете у обзир веће, ненасељене површине.

Пошто се карсне појаве у Херцеговини показују у свој својој величини и разноликости и далеко надмашују наше карсне области у Крањској и Истрији, то специјалних одлика карста негдје и нема, а негдје се опет знатно испољавају; ту имамо простране висоравни поред великих поља, што, наравно, мора имати битно други утицај на насељавање но кад су, као од прилике у Крањској, карст и поље сасвим згодно једно поред другог.

Из свега се тога види, да проучавање тих области може имати добрих пошљедица; али су и велике тешкоће, које се одмах на путу појављују. Што литературе о Босни и Херцеговини имамо, већином су путописи, који садрже интересантних појединости о народним обичајима и говору, о историји и старинама, али све то мало вриједи за нашу тему. „Wissenschaftliche Mittheilungen“ баве се већином о преисторијским и римским остацима, осим тога о социјалним, политичким и религиозним питањима и већим су дијелом посвећена народним причама и обичајима;

---

[1]) Како је ово и у добро обрађеним крајевима често једва могућно види Хине, на озн. мј. стр. 147. „Велика разноликост облика, благодети земљишта и климатски односи највише се испољавају у великим разликама густине становништва.“ Добрих примјера за то има код Смиљанића у областима Јабланице и Ветернице.

[2]) Да ово радим подстаче ме госп. проф. Ед. Рихтер (Richter) за вријеме једног научног пута кроз Босну и Херцеговину (1897.); уз то ми бјеху на расположењу сва помоћна средства из географичког института градачког универзитета, на чему овом приликом највише захваљујем свом уваженом професору.

[3]) Из „Основи геологије Босне и Херцеговине“.

[4]) Области, које се у Босни не могаху узети у цјелини — онако — како се јављају, ограничавао сам врло уско, да би на тај начин ограничени комад земљишта могао потпуно одговорити формацији, којој припада.

врло се мало говори о плодности земљишта, експлоатисању истог и насељавању. Тек су у најновије вријеме почели тачније испитивати земљу у морфолошком и климатолошком погледу: Цвијић, Балиф, Пенк и Рихтер; новијих геолошких тековина имамо од Кацера.

Много се губи у овоме раду, што нема геолошке карте. Од велике је користи, што се почело испитивање Босне у геолошком погледу (што је до данас једино опширно обухваћено!) нарочито ради опће прегледности, а наравно, да се и у детаљима тиме много добило; само је често сасвим немогуће, да геолошке границе нађемо на терену специјалне карте. Једино сам се служио картом Рикеровом[1]) за рудне планине у Босни и за њихову најближу околицу а нијесам пропустио, а да из исте не употребим све податке.

Осим тога служио сам се пописним списковима, који су врло добро израђени — једва да таквих има у другим земљама. Али и ту има тешкоћа: 1. често се имена не слажу с онима на геолошкој и специјалној карти, те је каткад мучно да идентификујемо мјеста; 2. често су многа мјеста, на геолошки различном земљишту, обухваћена једним опћим именом и за иста је један број за становнике, један за куће. Ако се н. пр. једно такво „мјесто“ (Ortschaft) рачуна у алувијум или карст, онда лако настаје погрјешка, која се не може никако да избјегне.

Ако се ограничимо на специјалну карту, то и ту има несигурности. Н. пр. на питање: која мјеста припадају алувијуму? сјећамо се проматрања карста у Крањској и Истрији, гдје мјеста нијесу никада или врло ријетко на алувијуму, једно због поплава, а друго, што се тиме, у колико је могућно, штеди скупа земља за обрађивање; иста су на ивици поља, обично на страни или на каквом изданку земљишта. За тим настаје питање: докле се простире алувијум, т. ј. колика је висина, до које допиру мјеста, за која с правом можемо претпоставити, да вуку користи из области наноса?[2]) Разумије се, да је ту остављено много маха самовољи пишчевој; али због тога и резултати губе од своје вриједности.

Од извора и помоћних средстава поглавито је за овај рад употребљено: геолошка и специјална карта, регистар мјеста и планиметар, а од дјела:

1. Ф. Балиф (Ph. Ballif), „Wasserbauten in Bosnien und Hercegovina“ (I. св., Беч 1896., II. св., Беч 1900.).
2. Др. J. Цвијић, „Morphologische und glaciale Studien aus Bosnien und Hercegovina“ („Abhandl. der k. k. geogr. Gesellsch.“, II. св., 1900.).
3. „Ergebnisse der Viehzählung in Bosnien und Hercegovina“ (Сарајево 1895.).
4. Мојсисовић, Тице и Битнер (Mojsisovics, Tietze und Bittner), „Grundlinien der Geologie von Bosnien und Hercegovina“ (Беч 1888.).
5. Херм. пл. Гутенберг (Guttenberg), „Mittheilungen aus dem Narentagebiete“ („Kleine Beiträge zur Landes- und Volkskunde von Oesterreich-Ungarn“, 1876.).
6. М. Хернес (Hoernes), „Alterthümer der Hercegovina und des südlichen Theiles von Bosnien nebst Abhandlung über die römischen Strassen und Städte“ („Sitzungsberichte der phil.-histor. Classe der Akad. der Wissensch.“, 97. и 99. св.).
7. М. Хернес, „Dinarische Wanderungen“ (Беч 1888.).
8. „Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina von 1895“ (Сарајево 1896.).

---

[1]) Ант. Рикер (Rücker), „Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien“, Беч 1896.

[2]) Испореди замашне положаје насеља у Цвијића, „Morphologische Studien“, стр. 22.

9. Карте, *а)* Uebersichtskarte 1 : 750.000.
б) Generalkarte 1 : 200.000.
в) Specialkarte 1 : 75.000.
10. А. Лукшић, „Bosnien und die Hercegovina nebst vollständigem Lexikon aller Städte und wichtigeren Orte“ (Праг 1878.).
11. А. Пенк (Penck), „Die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel“ („Globus“, 1900.).
12. А. Пенк, „Geomorphologische Studien aus der Hercegovina“ („Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins“, 1900.).
13. А. Рикер (Rücker), „Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien“ (Беч 1896.).

Из свега досадањег јасно је, да се овим не може сматрати као завршено истакнуто питање, већ да је овај рад више први покушај у правцу, који може тек онда дати позитивних и уопће важне резултате, кад једном буде готова тачна геолошка карта.

Херцеговина.

Земљиште у Херцеговини састоји се највећим дијелом из кретацејског кречњака; само се на сјеверу поред истог јавља тријаски и јурски кречњак. Али од највећег је значаја за насељавање и обдјелавање алувијално земљиште, које по пространству долази иза креде, а по густини становништва у многоме је превазилази. Довољно плодни флиш заузима сасвим мали простор. Све су ријеке понорнице изузев Неретву и Требижат, чија је долина у средњем току кањонска, незгодна за насеља и саобраћај, а вода као да подземно отиче. У карсним дијеловима Херцеговине превлађује сточарство; број оваца и коза често је за 3—6 пута већи од броја говеда.

При првом почетку овога рада, у самом излагању, примјенио сам метод, који сам употребио за сву Херцеговину. Али да би такво разлагање, које је опширно, скратио и учинио прегледнијим, у колико се може, подијелио сам дотичне земље на поједине географске јединке, које излажем по реду са главним резултатима, као што ће се даље видјети. Овдје ћу пак опширније изложити само неколико примјера, да би показао метод, а тиме и сигурност овог расправљања.

Узмимо најприје околину Попова Поља. Област између Попова Поља и границе херцеговачко-далматинске може се дубоким улегнућем од Завале до Слана да подијели на два дијела. Сјеверозападни има просјечну висину 600 *м*. Многобројна су мјеста у карсним утолеглицама на висини од 400—600 *м* (само неколико преко 500 *м*); 1748 становника распоређено је на 85·16 *км*² (релативно 20·5). Други се дио спушта са сјеверозапада на југоисток од 680 на 450 *м*; земљиште је потпуно карсно, мјеста су у утолеглицама на висини од 300—500 *м*; на 136·18 *км*² долази 1382 становника (релативно 10·1).

Равно земљиште око Требињчице (управо долина) по самој природи својој може се подијелити на 3 дијела: 1. котлинасти дио код Требиња; 2. дио долине, у коме је сам карст; и 3. мање карсно земљиште.

1. Од Требиња на западу, а мјестимице и на југу „Поље“ потпуно прелази у карсно земљиште, што показују многобројне бразде, камене плоче, долине и т. д., али се ипак мора земљиште (и по геолошкој карти) узети за алувијално. Многобројна су насеља или на алувијуму или на ивици, а малена су: 16 мјеста (43 %) имају више од 100 становника. 8000 становника долазе на 79·53 *км*² (релативно 100, без Требиња 63·26).

2. Највиши дио долине (који се од прилике свршава секцијом специјалне карте Z. 34., C. XVIII.) представља право карсно земљиште[1]). Ријека је прилично дубоко усјекла своје корито и због тога не може да плови и да на тај начин гноји земљиште. Села, која су доста високо, леже на ивици, а на згодним, заклоњеним мјестима или на стрмим странама 40—60 *м*. Ту има 860 становника и то: 390 станују на сјеверној, 470 на јужној страни брегова (Sonnenseite); простор износи 86·6 *км*² (релативно 10·6).

3. Од границе између требињског и љубинског округа ријека почиње тећи ниво-ом равнице, гдје је земља плодна. Даље је на ниже обдјелавање у многоме отежако с једне стране због поплава, а с друге због силне воде, која односи земљу. Сва су мјеста горе по страни, те је тешко одредити чему припадају[2]). То је случај само на стрмој југо-западној страни, на сјеверо-источној има више и већих мјеста, која су на благој страни; на истој има многобројних увала, згодних за насеља. На сјеверо-источној страни станују 2690, на југозападној 2252 становника, простор износи 85 *км*² (релативно 58·1).

Карсни карактер Попова Поља испољава се у великој размјери. Околина је здрава, има благу зиму и умјерено топло љето; сва област, која износи 1850 хектара, правилно бива плављена од јесени до краја прољећа, само поље око Требиња од децембра до средине марта. Поља Чичево и око Требињчице јесу плодно, алувијално земљиште: 60% њива, 20% ливада, 20% паше. Дио долине у њеном горњем току већином је карсно земљиште, обрасло грмљем и пашом, а земљиште у доњем дијелу долине јесте због поплава плодно: 70% њива, 15% ливада, 15% непродуктивно. У Попову Пољу успјевају: маслине, јабуке, шљиве, смокве, дуње, винова лоза, трешње, духан и све врсте жита[3]).

Планински крајеви, који окружавају Попово Поље, имају хладну климу и најсиромашнији су по шумама у Херцеговини. Од Требиња, па на сјевер до Љубомирског Поља протеже се равнији дио земљишта (640—660 *м*) између два планинска бйла од прилике од 900 и 800 *м*; ту су насеља раштркана, иначе се земљиште према сјеверу спушта и готово је ненасељено. На 162·16 *км*² долази 953 становника (релативно 5·8). Друкчије је у том погледу и веома погодно Љубомирско Поље: на 9·87 *км*² долази 853 становника (релативно 86·4)[4]). Одатле је према сјеверо-западу карсно земљиште све немирније, више, по облицима дивље и разбијено. Просјечно има од прилике 900 *м*, а поједини врхови достижу 1100—1200 *м*; шума је густа, а људског је живота мање. Према сјеверу је земљиште у многоме ниже и по облицима мирније, али се истиче све јачи карст; 1820 становника распоређено је на 139·75 *км*² (релативно 13).

Као други примјер узмимо Гатачки котар (Гацко), чија површина износи 53·55 *км*²[5]), а на висини је од 950 *м*. Љети је ово подручје сухо, а у јесен мочарно. У равници, којом протиче Мушица, има мјестимице ниских брежуљака и иста при-

---

[1]) Исп. опис код Михајловића, „Das Popovo polje“. „Wissenschaftliche Mittheilungen“, I. св., стр. 249.—253. и Гролер пл. Милденсе (Groller v. Mildensee), „Mittheil. der k. k. geogr. Gesellsch.“, 1889.

[2]) Да ли на пр. Равно или Цваљина припадају алувијуму?

[3]) Исп. Балиф, „Wasserbauten“, I., стр. 14.—17. и Михајловић, на озн. мј. стр. 349. и д.

[4]) Мора бити, да је ова равница и у раније доба била густо насељена; то се види по многобројним споменицима и камењу на гробљу; исп. Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 183. и „Alterthümer der Hercegovina“, I.

[5]) По Балифу, на озн. мј. стр. 55.

јатно утиче на оног, који долази из околне карсне области, ма да је у ствари сурова и незграпна, зими покривена снијегом, који се одржи по 7 мјесеци, а у пролеће и јесен под баром[1]). Ипак је равница сразмјерно довољно насељена и добро обрађена и да жалосно социјално стање не смета рационалном обрађивању, земља би још много више користила становништву. Мјеста су на ивици равнице и на подножју планинског ланца код куле Фазлагића. Према висини и суровој клими број је становника добар 3984 (релативно 70·6)[2]). На југу је Пусто Поље са 426 становника на 11·7 $км^2$ (релативно 36·4); један је дио хумусом богат, остало је карсна паша; 40% ливада, 30% паше. Као продужење овога може се узети поље одвојено стрмцем; у истоме су: Церница, Кључ и Заградци. Високо је 820 $м$ и мало (10·12 $км^2$), али густо насељено (526 становника, релативно 52·9), плодно житом и има добрих паша. На земљи, која је иловача има 50% њива, 30% ливада и 20% паше[3]).

Идући голетним карсним земљиштем, које је покривено шипрагом и по гдјекојим усамљеним дрветом, долазимо у равно поље Корита. Оно се додуше не може означити баш као поље (т. ј. алувијално земљиште), ма да је на геолошкој карти тако стављено; али ипак за земљорадњу има куд и камо бољих погодаба но околно карсно земљиште. Има 13·55 $км^2$ са 354 становника (релативно 57·2). „Равница је некада била покривена великом шумом, али је сада пуста, стјеновита удолина, у чијим љевкастим улегнућима има добре земље“[4]).

Поред поља у сливу Неретве игра флиш знатну улогу. Већ се иза Гатачког Поља може повући пруга од Автовца до у близину Доброг Поља, али се иста не истиче на терену ни по врсти ни по начину насељавања. Широки појас флиша прати с обје стране горњи ток Неретве, који је ограничен оголићеним странама планинским (нарочито према југу). Ова је област од граница нашег окружја (код Медјеника) до седла Јабуке довољно густо насељена; мјеста су мала, раштркана по брдовитом земљишту и леже високо (осим Медјеника преко 800 и 1000 $м$). У Борчу се (од извора до Јањине) ријека усјекла дубоко у флиш 500—600 $м$, долина је уска, нема равнице, а стране су јој благо нагнуте. Мјестимице има и шљунковитих и стјеновитих тераса[5]); 990 становника живе на 59·31 $км^2$ (релативно 16·6).

Флиш с једне стране прелази седло и допире до планине Јабуке и Волујака, а с друге стране опет долину Сутјеске и залази горе до Лебршника. Област је богата шумом, ријека се дубоко усјекла, а врло ријетка насеља већином су преко 1000 $м$. На сјеверу област има 53·93 $км^2$, а на југу 14·11 $км^2$ и 547 становника. Рачуна ли се само јужни дио ове области (што је и правилније), то релативан број износи 38·7, а ако се узме сва област заједно само 7·5.

Остали дио Херцеговине, што нам преостаје, јесте карсно кречњачко земљиште, које у појединим дијеловима има различан изглед. Југозападни се

[1]) Исп. пл. Сакс (Sax), „Eine Reise von Sarajevo zum Durmitor“. „Mittheil. der k. k. geogr. Gesellsch.“, 1870., стр. 102. и д.; М. Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 192. и „Bosnische Gebirgsübergänge“, „Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins“, 1881., стр. 126. и д.; Лукшић, на озн. мј. стр. 51.

[2]) Балиф (стр. 30.) управо каже: „Гацко спада у ред оних виших мјеста на земљи, до којих се иста може обрађивати“.

[3]) Балиф, стр. 20. и 21.; Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 191.

[4]) Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 189. Да ли је то, дакле, поље?

[5]) Исп. Цвијић, „Mittheil. der k. k. geogr. Gesellsch.“, „Abhandl.“, стр. 19. и стр. 21. и д. И о раштркaним насељима и називу „село“.

дио уздиже у облику свода од прилике 1000—1400 *м* висине, раван је и врло слабо насељен. Одатле према сјеверозападу пружа се масив планине Бјеласице и Бабе; под густом је шумом, мјестимице сам карст, не баш насељен (1200—1800 *м* висок). Од Лепшика на сјевероисточној ивици поља пружа се појас по изгледу пустог, ненасељеног земљишта, које је сасвим карсно. Даље настаје област, по којој се у виду набора пружају многи паралелни брежуљкасти ланци; туда у дубини јури ријека (Врба), сва су мјеста мала на знатној висини (највећма преко 1000 *м*), а на земљишту, које је покривено наносом и има добрих паша и ливада. У колико се даље иде к седлу Чемерну, у толико више превлађује висока шума[1]). Ланац Лебршника и Волујака висок је, студен и ненасељен.

Кад се од овог окружја са 726·43 *км*² и 13·701 становником (релативно 18·8) изузму поља и флишне области, добија се врло неповољан број 14·9. Али то не би била истинита слика о насељености оног дијела карста, на коме има насеља; због тога морамо изузети области, које због висине не могу бити насељене: н. пр. област планине Бабе и Бјеласице са од прилике 95·51 *км*² и дијелове Лебршника и Волујака са 29·25 *км*²[2]). Онда за карст добијамо: 292·77 *км*² са 6333 становника (релативно 21·6). Дакле у односу на распрострањење и апсолутно становништво карст заузима прво, а у односу на густину пошљедње мјесто.

Невесињски котар има 1213·27 *км*² и 20·114 становника (релативно 16·5). Поред кретацејскога кречњака и алувијума главну улогу играју флиш и верфенски шкриљци. Највеће је поље око Невесиња, Невесињско Поље — највеће у Херцеговини, има 135·72 *км*². Поплаве су без значаја, трају врло кратко, љети и ријека пресуши. Њива има 30%, паша 30%, ливада 20%, непродуктивног земљишта 20%; изузев кукуруз сва се жита сију[3]). Није једноставна равница, већ се дијели у поједине затворене области, које не отичу; по њој има брежуљака, мјестимице прелази у карст тако, да је врло тешко одредити границу нарочито на југу. По Мојсисовићу је алувијално поље, на чијој западној ивици има неогених, слатководних творевина. Оне се пружају од Невесиња преко Придвораца у Кљун и туда нема тако много насеља као на супротној ивици поља. Овдје се баш налази узани појас земљишта, који је лако заталасан и обрастао дрвећем, те смета комуникацији са овим слободним пољем. Насељеност, обдјелавање и плодност веома су различни у појединим дијеловима. Овако описује Сакс (Sax) ову област: „Невесињско Поље највећим је дијелом каменито и мало обрађено, али има вегетацију, која чини прелаз и више припада југоевропској зони. Идући к Невесињу област је жива — с обје стране пута има села и ливада“[4]).

Занимање је поглавито земљорадња, али се поред тога у многоме баве и о сточарству (20.036 оваца, 7663 коза, а само 6307 говеда). Овдје станују 7722 становника (релативно 62·8). Насеља су на ивици планина, које су потпуно ненасељене, а стрмо се спуштају у поље. Веома је незгодно употребити име „Поље“ за јужни дио, гдје је на једној страни скаршћавање, на другој мочар, а овдје ондје између благих бйла вијуга поточић, који скоро за тим понире. Куће су раштркане преко

---

[1]) Исп. Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 130., 198. и 203.—205., и „Bosnische Gebirgsübergänge“.

[2]) Нема сумње, да су ови бројеви захватили много ниже и да није требало узимати у рачун још многе области; али исте спадају више мање у затурене планинске крајеве.

[3]) Балиф, стр. 6. и 7.

[4]) „Reise von Sarajevo nach dem Durmitor“, стр. 107.

цијеле површине и све их је више по најближим брежуљцима. На равници од 34·31 $км^2$ станује 1344 становника (релативно 39·1). Земљорадња се насупрот сточарству шири од средине па према ивицама.

Земља на југу прелази непосредно у бреговиту област, којом од Биограда протиче Заломски поток; по изгледу и облицима насеља ова нас област опомиње на све претходно само не на карсни терен. На Невесињско Поље помоћу долина, као на неким жицама, надовезују се Слато и Лукавачко Поље. Прво је на надморској висини од 1000 $м$, мочарно је, али има и добру земљу: 30% њива, 70% ливада; велико је 2·53 $км^2$; мјеста су на стрмим ивицама околних брегова, становника има 259 (релативно 102·8). Лукавачким Пољем протиче више потока, мочарно је за кратко вријеме, а има добру земљу: 50% њива, 50% ливада[1]). На 5·06 $км^2$ станују 640 становника (релативно 126·4).

На сјеверу се надовезује Крушевско Поље, од Невесињског Поља одвојено стрмим карсним земљиштем, које је без насеља; лежи од прилике 100 $м$ више. 622 становника живе на 6·41 $км^2$ (релативно 97). Просгор свег алувијалног земљишта износи 251·13 $км^2$ са 15.621 становника (релативно 62·2).

Од већег је значаја флишко земљиште, које је, како изгледа, продужење раније поменутог флиша с обје стране Неретве до изнад Улога. У почетку је граница доста јасна, али је даље нејасна. Равница се може приближно одредити од прилике са 118·6 $км^2$. Изузев Трновицу и Улог сва су мјеста раштркана по странама на приличној висини (900—1000 $м$); мјеста су мала и разбијена; од 21 само 6 имају више од 100 становника, 4 између 90 и 100 становника, остала испод или око 50 становника, скупа 1910 становника (релативно 16·1). О овој области Саке каже: „То нијесу заправо села (Ortschaften), већ један крај са раштрканим кућама". Мора се урачунати и површина у околини Обаља, која се састоји из верфенских шкриљаца, а обухвата 6·75 $км^2$ са 323 становника (релативно 47·8).

Тиме за карсну површину остаје 836·78 $км^2$ са 2180 становника (релативно 2·6). Али се овдје морају узети у обзир и веће ненастањене области и то: 1. Дио Велеша (1720 $м$ висина вијенца) са 55·71 $км^2$ (креда, на сјеверу нешто тријас и јура); 2. планина Црна Гора (1260 $м$) са 37·68 $км^2$ (креда); 3. највиши дијелови Црвањ планине (1640 $м$) са 43·76 $км^2$ (креда, на сјеверозападу тријас и јура); и 4. Морије (1200—1300 $м$) са 41·76 $км^2$. На тај начин за карсну област, која је настањена, долазе 2280 становника на 657·85 $км^2$ (релативно 3·3).

О котару Љубушком постоји Љубушко Поље, које има 49·32 $км^2$, а над морем је само 83 $м$; њиме протиче Требижат. То је најплоднија равница у Херцеговини; у њој успјева кукуруз, винова лоза, дуван и пиринач[2]). Ту су све погодбе за успјешно обдјелавање: плодна земља, стална влажност и блага клима. Има 10.125 становника (релативно 205·2). Какав је значај ово Поље имало и у старо доба, види се по многобројним римским и средње-вјековним остацима старина[3]). Мјеста су даље од поља, распоређена по странама тако, да је често врло тешко одредити чему припадају (нарочито на јужној и западној страни). Год. 1841. почето

---

[1]) Исп. Балиф, стр. 10. и 11.

[2]) Види Хернес, „Dinarische Wanderungen", стр. 136. и д.; Лукшић, стр. 70.; Гутенберг, „Mittheil. aus dem Narentagebiete".

[3]) Хернес, „Dinarische Wanderungen", стр. 130. и „Alterthümer der Hercegovina", I., стр. 533.—536. Кажу, да су овдје још и Римљани гајили винову лозу.

је важно предузеће — гајење пиринча. Од октобра до маја поплављено је 80% поља; земља је хумусом богата, врло плодна и добро обрађена[1]).

У алувијално земљиште мора се урачунати дио котлине Растока, а могу се додати и спорне општине Граба, Васаровине и Лисица, јер становници тих општина свакако имају учешћа на алувијалном земљишту. Балиф вели: „Од ових општина поједини не баш велики дијелови леже изван обојих поља на једноставним, затвореним странама карсног терена, гдје је земље за обрађивање врло мало; највећма се сади дуван, кртола, купус и др.“

Горњи се ток Требижата зове Тихаљина и тече дубоко усјеченом долином; на обима њеним странама нађено је многобројно надгробно камење, остаци римскога друма и т. д. Дио долине, који износи 11·25$км^2$ са 1392 становника има релативан број (врло повољан) 123·7. Долина даље иде у Имоско Поље, у коме љубушки котар заузима простор од 85·2$км^2$ и има 3874 становника (релативно 45·4). Равница је дјеломице суха, дјеломице мочарна. Језеро Креница, које увијек има воде на јужној страни; кад нарасте, спречава сваки саобраћај; вода је веома богата рибом. Има: 50% њива, 20% ливада, 10% паше, 10% шуме, 10% непродуктивно. Успијевају жита, винова лоза и дуван[2]). Насеља су на сјеверу и југу по брдским странама, а источни бреговити крај, који се веома испољава, покривен је кућама, које су густо једна до друге. И Церно на сјевероистоку од Љубушког припада пољу. Укупни број алувијалног земљишта износи 146·77$км^2$ са 15.775 становника (релативно 108·4).

Земљиште долине Неретвине поглавито се састоји из рјечног наноса. То је пространа равница, која је испод Габеле често изложена поплавама, али је мјестимице плодна. Мјеста Горица, Чапљина и Дретељ јесу горе по стрмим странама слично насељима Тасовчићу и Почитељу, која су према њима. Сав крај до у близину Требижата износи 35·83$км^2$ и има 3253 становника (релативно 90·7). Уз Требижат и Лукоч станује 1906 људи на равном земљишту, које може од прилике имати 7·8$км^2$ (релативно 244·31, доиста врло повољно). Укупно сва ова алувијална поља износе 190·4$км^2$ са 20.934 становника (релативно 109·9).

У експозитури Посушју најзнатније је Ракитно поље, које је на висини од 911$м$, а има 17·32$км^2$; двије трећине поља је под поплавом од децембра до фебруара, земљиште је осредње, пјесковито; 30% њива, 30% ливада, 40% паше. 2416 становника станују на ивици поља (релативно 139·4). Бреговити ланци, који окружавају поље као да су флишни. Плодном равницом Посушја, која је изложена поплавама[3]), протичу Ричина, Топола и Жупањица; област Посушја износи 16·41$км^2$ са 2427 становника (релативно 153·9). Земља је мање вриједности, пјесковита; 25% њива, 25% ливада, 50% паше. Веома је чудновато, што се источно одатле налази поље, које је велико 4·61$км^2$ и сасвим ненасељено. Око ове се равнице (по геолошкој карти) пружа појас флиша, који се на терену познаје по благим облицима хумова и брегова; нема екаршћавања, а насеља су густа. На 53·53$км^2$ долазе 2585 становника (релативно 48·6). Према томе је алувијум свуда јаче насељен од флиша.

На тај начин за карсно земљиште у експозитури Посушју остаје 89·07$км^2$ са 237 становника (релативно 2·6). При том се може још мислити, да флишна област

[1]) Балиф, стр. 18. и 19.

[2]) Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 144.—149.; Балиф, стр. 16. и 17.

[3]) Хернес, „Alterthümer der Hercegovina“, стр. 577.

Жупања овдје заплази знатно и да захвата Вучи-Поље, област Требиштове и половину Ракитног Поља (овдје управо станује оних 237 становника). Остало је ненасељено.

Отуда у љубушком котару има карсног земљишта 454·41 $км^2$ са 10.565 становника (релативно 23·2). То је за карст велики број, који се може објаснити само тиме, што је ово карсно земљиште на мањој висини (200—400 $м$), на југу и у плодној карсној котлини. Густих насеља, која су највише по удолинама, има особито на обима странама Тихаљине и то даље од ове.

За насељеност је веома интересантан Неретвин кањон (Narentadefilée), с којим се уједно улази у област тријаса (лијева обала) и јуре (десна). Ријека се дубоко у плато усјекла, долина има веома стрме ивице, те изгледа, да не може бити никаквог насеља. Отуда је ова ријека, која једина у Херцеговини не понире, узрок, што је земљиште у овом дијелу Неретвине долине за земљорадњу од слабе вриједности и што знатне сметње трпи комуникација, нарочито са запада на исток, какве има на свакој другој карсној равници, која је слична овој. Од једне ивице до друге долина захвата 159·18 $км^2$ са 1400 становника (релативно 8·7), чија су насеља горе по странама долинским, а у мјестима Стражеву, Дрежници и Грабовици. Хернес пише о томе[1]): „Долина Дрежанке изгледа страховита, има стрме ивице као ждријело, а сунце се дању појављује само неколико сати . . . . мала, плодна пољана, на којој роди винова лоза, воће и жито, храни густо становништво од преко 800 људи.“

Као примјер поремећеног земљишта узећемо коњички котар. Уз то ћемо на појединим мјестима показати, како је несигурна геолошка карта. Тако је код мјеста Луковца означено, да се ту верфенски шкриљац пружа са сјевером, али мјесто тог имена нема на специјалној карти, ма да постоје два мјеста Љута. Јужно од овог мјеста означен је поток, који тече југозападно у Врховину и са овом се улива у Неретву са истоком код Главатичева. Судећи по терену специјалне карте, ове би ријеке морале ићи кроз планину високу 1500—1700 $м$. Бјелемић је стављен поред Неретве, од које је међутим удаљен преко 4 $км$. Борачки поток, који треба са западом или сјеверозападом да утиче у Борачко језеро, могао би одговарати већином безводној Борачкој драги, као да његов дуги ток, око Бијелине долине на југу, жели да тече преко планине Прења. За то нека је и овом приликом наглашено, да је при таквим околностима готово немогуће добити сигурне субстрате за испитивање. Карта Рикерова (1:150.000) овдје у многоме помаже, пошто иста н. пр. показује и разлику између палеозојских шкриљаца и кречњака.

Планина Радобоље једина је, која представља велику тријаску површину[2]). Ту су од значаја верфенски шкриљци, који су већином оголићени (als Ausschnitte) на странама планинским. Лијевом страном долине прате они Неретву од Главатичева до Јабланице; у почетку се јављају као ужи појас, чија ширина доље све више расте. Јужно од Главатичева обухватају 11·08 $км^2$ са 147 људи (релативно 13·2). У басену Борачког језера на 12·93 $км^2$ долази 446 становника (релативно 33·7). Онда се овај појас продужава преко брда и долина; 1411 становника распоредило се на 29·86 $км^2$ (релативно 47·2). Сјеверна страна Прења има благ нагиб и веома је погодна за насеља. Даље се верфенски шкриљци пружају преко Доброгошћа и седла Папрача до у „идилску долину“ Јабланице. Чудновато је, како се на једанпут мијења изглед земљишта, кад престане тјеснац Неретвин; губе се стрме ивице

[1]) „Dinarische Wanderungen“, стр. 66.

[2]) Исп. додатак, I. св., бр. 7.

долинских страна, а мјесто њих се јављају брежуљци са благим странама, становништва је знатно више а ријека помало плави. На 42·01 $км^2$ долази 1804 становника (релативно 42·9, средња вриједност 39·7). Уз то још долази област Љуте, која је од прилике велика 18·67 $км^2$ и има 152 становника (релативно 8·1).

Планина Бокшевица на објема странама има верфенских шкриљаца и флиша, који се заједно јављају. Као сјеверну границу узимам крај секције Z. 30., C. XVIII. специјалне карте, пошто с оне стране почиње карта Рикерова, која садржи боље податке. Источни дио има 31·6 $км^2$ са 1495 становника (релативно 47·3); на југозападу на 10·01 $км^2$ долази 418 становника (релативно 41·7). Ту спада још и област планине Битовње и Подхума. Стране су под добром шумом, планинско бйло је голетно и на свој његовој површини (23·34 $км^2$) нигдје ненасељено. Брдовито земљиште између Солакове куле и Вратне горе износи 5·4 $км^2$ са 213 становника (релативно 39·4). Укупно област верфенских шкриљаца износи 199·52 $км$ са 6843 становника (релативно 34·2).

Палеозојског кречњака има 26·83 $км^2$ на планини Погорелици. Стране су под шумом, а становништва нема готово нигдје.

Из палеозојских шкриљаца састављено је брдско земљиште, чија је висина 400—1600 $м$, а површина му износи 142·09 $км^2$. Насеља су густа и расута по странама до 1100 $м$; 3586 становника (релативно 25·2).

Знатан простор заузимају млађе творевине, које се могу укупно изнијети као неогена котлина Лисичића. Сва област, која се према карти може означити као сасвим плитка, обухвата од прилике 87 $км^2$. На овом брежуљкастом земљишту живи 4188 становника; од њих на алувијалној равници, које има мјестимице и на јужној страни, станује од прилике 1618. Мјеста су на овим висинама: 3 (300—400 $м$), 7 (400—500 $м$), 5 (500—600 $м$), 2 (600—700 $м$), 0 (700—800 $м$), 1 (800—900 $м$), 0 (900 до 1000 $м$), 1 (1000—1100 $м$). Укупна област релативно показује 48·1.

Према томе за земљиште, које до сада није узимато у обзир, остаје 382·87 $км^2$ са 24.661 становником (релативно 64·4). Ако још одбијемо и област Коњица (са 1993 становника), чије становнике храни алувијално земљиште[1]), којег има мало само на два мјеста, али је добро обрађено, то релативан број спада на 59·2. Тај повољан однос објашњава се тиме, што се у многобројним улегнућима сјеверно од неогене котлине јављају час тријас, час верфенски шкриљци а час палеозоик. Густо су насељени и горњи дијелови долине Идбара, Бијеле и др. јужно од Неретве.

I. додатак.

У овом ћу дијелу говорити о областима, о којима до сада није било ријечи. Почетна проматрања за исте изводио сам тачно као и за досадање области; овдје ћу их изнијети укратко и прегледније. Области су поредане према формацијама.

A. Алувијум.

1. Грабско поље (код Требиња). Мјеста су на ивици поља, највећим дијелом на купама од наноса (Schuttkegel)[2]), што у Херцеговини веома пада у очи. Хумусног

[1]) Исп. Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 71.; Блау, „Ausflüge in Bosnien“. „Zeitschr. der Gesellsch. für Erdkunde zu Berlin“, 1867.; Лукшић и Рикер.

[2]) О варљивим облицима насипних хрпа исп. Пенк (Penck), „Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins“, стр. 34.

земљишта има мало: 10% њива, 10% ливада, 40% паше, а остало је непродуктивно[1]).

2. Љубињско Поље. Од прилике 400 *м* високо, земљиште пјесковито и шљунковито са слабим слојем хумуса: 35% њива (већином засађене духаном), 15% ливада, 30% паше, остало је непродуктивно[2]).

3. Билећко Поље и Чепелица. Чепелица и алувијално Мирушко поље[3]) одвојени су карсним бйлом и леже од прилике 100 *м* ниже; Чепелица је у многоме мочарна равница.

4. Планско Поље. Изгледа да је карсно, али је по геолошкој карти алувијално земљиште: 60% њива, 40% ливада.

5. Столачко Поље. И шљунковито и пјесковито и богато хумусом. Успјевају жита, духан и винова лоза[4]).

6. Цирничко Поље. Плодна земља. Успјевају жита, винова лоза, духан[5]).

7. Дио Неретвине долине у столачком котару. Ријека је најприје притешњена уским тјеснацем (од Хотања до Тасовчића), а за тим тече широком дјелтастом равницом, која је мочарна. Овдје се гоји пиринач, а стране су страховито жалосне[6]). Мјеста су живописна и налазе се већином високо по странама; у тјеснацу Брегаве нема никаква насеља. Само на неколико мјеста има путева из долине горе на висину, гдје су мјеста.

8. Равница Бишће (код Мостара). На висини је од 55 *м*, нема дрвећа, каменита, обрасла травом и није добро обрађена; бура веома бјесни[7]). У заклоњеним дијеловима (Благај, Јасенице) добро је обрађена и насељена.

9. Бијело Поље. Више је проширена долина него поље, лијева страна пада благо, десна стрмо. Клима је блага, али стока и бујице, које са планина надолазе, чине многе штете усјевима. Равница је и раније била добро насељена, што показују многобројне пронађене старине и остаци грађевина.

10. Мостарско Блато. Источну и сјеверну ивицу Мостарског Блата чине стрме, осредње планине, које се поступно пењу, а на југу и западу оно је плодно и изложено поплавама[8]). Земљиште је на сјеверозападу шљунковито, на југоистоку богато хумусом; 30% њива, 50% ливада, 20% паше; успјевају жита, винова лоза, духан[9]).

11. Алувијално Трнско Поље. Угровача је бујица у правом смислу, доноси велику количину воде и опет за кратко вријеме усахне[10]); заједно са ријеком Листицом, чија је вода богата рибом, створила је мало, али добро обрађено алувијално поље. Стране су стрме.

12. Полог. На геолошкој је карти код Полога (у општини Ливаде?) означена алувијална површина, али се положај исте не слаже са оним на специјалној карти.

---

[1]) Балиф, стр. 8. и 9., 12. и 13.

[2]) Исто.

[3]) О Билеку исп. Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 188. и „Bosnische Fahrten“, „Ausland“, 1877., стр. 431.

[4]) Балиф, стр. 10. и 11.

[5]) Исто.

[6]) Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 15.

[7]) Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 29.; Сакс, стр. 109.

[8]) Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 119. Сва се означења код Хернеса морају окренути за 45° на истоку; дакле сјеверо-сјевероисток, сјеверо-сјеверозапад и т. д.

[9]) Балиф, стр. 18. и 19.; Лукшић, стр. 70.; Гутенберг, стр. 168.

[10]) Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 158. и д.

13. Бротњо Поље. Има благу климу и плодну земљу, успијевају све врсте жита и воћа, винова лоза и дуван; шумовита брда спречавају буру (Бора)[1]. Куће су мале „подигнуте на граници камените пустиње и то у једној тјескоби, као да се бојаху, да ступе ногом у зелену оазу“[2].

14. Иван, Долац и Зимље планина. Пространо поље смјештано је у карсном земљишту, високом 1108 *м*; све је оно сама паша од мање вриједности и ненастањено. Зимље планина нешто је боља: 20% њива, 30% ливада, 30% паше, 30% непродуктивно; 525 становника.

Б. Области кретацејског кречњака.

1. Карсни плато јужно од Требиња. *а)* Сјеверни је дио немирно, карсно, бреговито земљиште. Мјеста су по улегнућима или заклоњена бреговима а већином на висини 500—700 *м*, поједине војничке станице још више 1200—1300 *м*; *б)* Јужним се дијелом пружају огранци Малог Орјена. На ивици појединих карсних котлина има већих мјеста (на висини 900—1000 *м*).

2. Карст љубињског котара. На југозападу је осредње, карсно, бреговито земљиште, које се спушта према сјевероистоку. Насеља су ријетка (већином 400—700 *м*).

3. Планина Ситница. Између два виса (1250 *м* и 1000 *м*) пружа се удолина, у којој има насеља; земљиште се спушта према сјеверу.

4. Карст билећког котара. Једнолико, равно земљиште спушта се степенасто са сјевера на југ и представља прави карст. „Голетни крај покривен је само једним зеленилом, у коме се виде поједини грмови и дрвеће“[3]. Насеља су на југу збијена, иначе веома раштркана; према висини долазе на (500—700 *м*) 24, на (700—800 *м*) 7, на (800—900 *м*) 10 мјеста.

5. Карсна област столачког котара. Становништво је распоређено врло једнако, земљиште је веома немирно и мјестимице планинско. Обала је пјесковита и слабо насељена. Југозападни дио до планине Зуба има просјечну висину 310 *м* и није особито густо насељен; мјеста су у долинама. Градачка се равница може сматрати сасвим као поље[4]. У Горњем Храсну има многих поља или управо великих долина, које су на карти означене каквом цистерном или током воденим (н. пр. Дубока, Грађевић, Пушишта, Крушево и т. д.). Планина Хергут диже се до 1000 *м*. Насеља су по средини и нижим дијеловима, пењу се до 800 *м*. Према Неретви је земљиште добро насељено и врло погодно за виноградарство.

6. Карст мостарског котара. И овдје су тако исто ненасељени поједини забачени планински дијелови и то: планине Чврсница и Чабуља (1500—1700 *м*), највиши дијелови и стране Прења и Велеша (1600—1700 *м*). Страна Велеша је слабо насељена, али земљиште на десној обали Неретве веома је добро насељено, ма да му се не може порећи карсни карактер.

7. Планина Радобоље. Састоји се из тријаског кречњака, према југозападу и сјеверу веома је врлетна. Мјеста су по удолинама на висини 1300—1500 *м*. Према југу планина се продужава: *а)* у дио, који личи на плато, али је без икаква насеља и *б)* у нижу подгорину, која је густо насељена.

---

[1]) На истом мјесту, стр. 121. и д.

[2]) Хернес, „Dinarische Wanderungen“ и „Alterthümer der Hercegovina“.

[3]) Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 182.—188.

[4]) Балиф, стр. 12. и 13.

II. додатак.

Сада ћемо изнијети величину области и број становника, да би се јасније уочила густина и карактер становања, у колико је то могуће изразити бројевима [1]).

Име	Величина површине у $км^2$	Број становника	Релативно
Алувијум.			
1. Грабско Поље	16·76	2.257	134·7
2. Попово Поље:			
а) котлинасти дио код Требиња	79·53	8.000	100
б) дио долине у коме је сам карст	80·6	860	10·6
в) мање карсно земљиште	85·0	4.942	581
3. Поље Љубомир	9·87	853	86·4
4. Љубинско Поље	9·78	1.977	202
5. Убовско Поље	8·4	380	45·2
6. Дабарско Поље	39·6	1.962	49·5
7. Билећко Поље	11·25	1.981	176
8. Поље Чепелица	15·1	982	65
9. Планско Поље	9·6	152	15·8
10. Гатачко Поље	53·55	3.984	70·6
11. Пусто Поље	11·7	426	36·4
12. Церничко Поље	10·12	536	52·9
13. Поље Корита	6·18	354	57·2
14. Неретвин алувијум у столачком котару	40·6	3.590	88·4
15. Столачко Поље	5·21	5.707	1095·3
16. Цирничко Поље	2·96	1.086	366·8
17. Хутовско Поље	18·14	725	39·9
18. Пољичка област у Убовском Пољу	0·95	238	334·7
19. Невесињско Поље:			
а) сјеверни дио	135·72	7.722	56·9
б) јужни дио	34·31	1.344	39·1
20. Слато Поље	2·53	259	109·8
21. Луковачко Поље	5·6	640	126·4
22. Крушевско Поље	6·41	622	97
23. Љубушко Поље	49·32	10.125	205·2
24. Долина Тихаљине	11·25	1.392	123·7
25. Имоско Поље	85·2	3.874	45·4
26. *а)* Долина Неретвина	35·83	3.253	90·7
б) Долина Требижата	7·8	1.906	244·3
27. Ракитно Поље	17·32	2.416	139·4
28. Посушје	16·41	2.427	153·9
29. Равница Бишће	45·37	3.557	78·4
30. Бијело Поље	42·74	2.341	54·7 са Мостаром 219·5
31. Мостарско Блато	33·03	2.269	68·6
32. Трнски алувијум (на с.-з. од Мостарског Блата)	2·64	536	202·2
33. Коћеринско Поље	8·9	1.048	117·7
34. Полог	2·53	582	230

[1]) Исп. Рацел (Ratzel), „Anthropogeographie“, II., стр. 188.

Име	Величина површине у $км^2$	Број становника	Релативно
35. Мокрањско Поље (Polje von Mokro)	2·3	726	315·7
36. Бротњо Поље	21·64	4.505	208·1
37. Иван Долац	8·88	—	—
38. Зимље планина	7·67	525	68·4
Области кретацејског кречњака.			
1. Карсни плато јужно од Требиња	209·62	2.095	9·9
2. Карст западно од Граба	*а)* 28·29	486	13·6
	б) 26·43	715	27·0
3. Карст сјеверно од Попова Поља	162·16	953	5·8
4. Карст сјеверно од поља Љубомира	139·75	1.820	13·0
5. Карст у љубињском котару	214·85	2.675	12·4
6. Карст сјеверно од Љубомир-Буковчака	190·72	1.082	5·6
7. Ситница планина	138·41	1.563	11·2
8. Карст билећког котара	277·38	5.036	18·1
9. Карст гатачког котара	292·77 [1]	6.333	21·6
10. Карст столачког котара	795·85	2.963	3·7
	34·53	250	7·1
11. Карст невесињског котара	657·85 [1]	2.180	3·3
12. Карст експозитуре Посушја	89·07	273	2·6
13. Карст љубушког котара	454·41	10.565	23·2
14. Карст мостарског котара	1159·71 [1]	23.174	19·9
15. Планина Радобоље	253·96	1.984	7·8
16. Прењ и Чврсница планина	87·5	—	—
	7·53	77	10·2
17. Карст коњичког котара	382·87	24.661	64·4
Флиш.			
1. Флиш у гатачком котару	59·31	990	16·6
2. Флиш код Улога	118·6	1.910	16·9
3. Флиш у Посушју	53·53	2.585	48·6
4. Флиш у горњем току Неретве	53·93	?	?
5. Флиш између седла Јабуке и Волујака	14·11	547	38·7
Верфенски шкриљци.			
1. Код Обаља	6·75	323	47·8
2. Верфенски шкриљци од Главатичева до Јабланице	95·88	3.808	39·7
3. Код Љуте	18·67	152	8·1
4. Бокчевица планина	31·6	1.495	47·3
5. Област Подхума	14·62	757	51·7
6. Битовња планина	23·34	—	—

Преглед.

У карсту густина становништва варира између 2 и 23 (релативно); ипак велики већином спадају у изузетке. Висоравни, чија је висина преко 900 *м*, по густини су

[1] По одбитку ненасељених области.

бројеви испод 10. Узму ли се у обзир читави котари, види се: н. пр. Билеће на положају осредње висине има 18·1, а Гацко на вишем положају 14·9. Да је насељеност неједнака види се по томе, што густина одмах расте на 21·6, чим се изузму ненасељене области. Простране карсне висоравни невесињског котара показују само 2·6. Напротив карсна област љубушког котара, која је нижа и испресијецана плодним котлинама, има 23·2. Средња густина свег карсног земљишта биће од прилике 13. Као свуда тако је и овдје висински положај од пресудног утицаја, али исти често знатно измењују: простирање и нагиб према сјеверу или југу, да ли је равница или заталасано земљиште, да ли се појављују удолине и т. д. Наравно, да су најнезгодније карсне висоравни, које се пружају у близини поља. Правило је, да су насеља по карсним котлинама. Налазе се између 280—1000 *м*, поједине војничке станице од 1200—1300 *м*.

Масе тријаског кречњака налазимо или као слабо насељене висоравни великог пространства или се јављају као у дубљини и више распарчаним дијеловима, који су довољно насељени (17·9). Средњу густину можемо преставити са 9·4. О положају и осталоме важи оно, што је речено за кретацејски кречњак.

И на земљишту, састављеном из верфенских шкриљаца, нема никаквих насеља на већим висинама (Битовња планина). Просјечна густина насељености јесте 45·5. Шкриљци су већином уметнути између слојева, а оголићени по странама.

Флиш се често јавља на ивици поља, а ријетко је самостално нагомилан. Средња је густина 31·9. Веома је згодна неогена котлина Лисичића, која је густо насељена, 89·9.

Најповољнији за насељавање јесте алувијум. Карактеристично је, да су сва главна мјеста котара и експозитура (изузев Улог) поред Поља или ријечног наноса. Густина поља варира између 100 и 200; Столац на веома малом пољу има 1095.; Гатачко на великој висини 70·6; поља на великој висини имају највећма између 30—80. Али су често баш мала поља на пространим висоравнима особите привлачне тачке, н. пр. Слато Поље (1000 *м*) 102·8; Луковачко Поље (860 *м*) 126·4; друга велика, као Зимље, Иван Долац и сасвим мала нијесу повољна. Сва су готово насеља на ивици алувијума и у колико су поплаве већ у толико их је више по странама. Мала бїла, која се пружају равницом добро су насељена. Алувијум је добро насељен само гдје ријека има проширења, иначе, гдје је ова стијешњена уским тјеснацима и клисурама, ту нема насеља. Густина варира између 30 и 230.

Досадање резултате можемо свести на ове главне тачке:

1. Може се поставити ова скала густине становништва: *а)* тријаски кречњак 9·4; *б)* кретацејски кречњак 0—20 (средина 13·6); *в)* палеозојски шкриљци 25·2; *г)* терцијер (флиш) 10—48 (средина 31·9); *д)* верфенски шкриљци 39—51 (средина 45·5); *ђ)* неоген (Лисичић) 89·9; *е)* алувијум на већој висини 30—80, иначе 30—230 (средина 165).

2. Веома варирају вриједности појединих области у једној формацији, али се ипак не може за то навести један једини узрок; ту има много узрока. Варирања су у алувијуму много јача но у креди.

3. Висина је од неповољног утицаја. Мјеста преко 1100 *м* нијесу или су сасвим мало насељена (горња граница насеља). Међутим на свакој висини, која је иста са висином кретацејског кречњака, алувијум је јаче насељен. Тако и већина других формација.

4. *У свакој формацији има дијелова, који нијесу насељени.*

5. Ако се за средњу густину становништва у Херцеговини узме 24, онда све формације, изузев кретацејски кречњак, прелазе средину; само овај због свог великог пространства и сувише обара релативан број насељености. Без креде средња би густина била 52·6.

6. Карактеристично је, да су у карсту насеља по котлинама и удолинама, у пољима по ивицама, у областима флиша и верфенских шкриљаца по странама и нешто по косама (Rückenansiedlungen).

Босна.

Говорећи о Босни, не ћу расправљати о свој земљи, јер би то било сувише опширно, а и што је у Херцеговини у већини случајева било могуће и лако одвојити поља од карста и флиша без обзира на геолошку карту. Босна је брдска земља и то распарчана у многе дијелове, те је често веома тешко одредити границе формација. За то ћемо узети поједине карактеристичне области, које ће нам нађене резултате у Херцеговини нешто потврдити, а нешто измијенити.

Према карактеру брдске земље нијесам много обратио пажњу на средњу висину колико на зону, која је увијек била најгушће насељена. Уз то покушао сам, да мјеста дијелим по њихову положају на странама, косама и т. д., што је због јако раштрканих насеља често врло тешко.

Као примјер поља у Босни узмимо област Бихаћ-Крупа. Неогена има ондје, гдје су се многе ријечне долине дубоко усјекле, код Крупе и Крчана; тако и код Глоговца и Поља на заравни јужно од Цазина. Те области износе 22·49 $км^2$ са 4203 становника (релативно 186·8). На западу с оне стране плато-а постоји Бихаћко *Поље, које по ивицама има неогених брежуљака. Оно обухвата 110·86 км²* и *лежи* на висини од 285 *м*. Многобројни огранци околних планинских ланаца заилазе у равницу, те се на њима јављају густа насеља. Овдје живи 14·372 становника, од којих 7649 долазе на алувијум (релативно 129·6).

На истоку се протеже плато, састављен из кретацејског, тријаског и јурског кречњака. Није једноставан, јер њиме протиче ријека Уна, која га попријеко просијеца. У почетку је Гомила, висока 790 *м*; она је као и њено продужење под шумом и ненасељена. Постоје на висоравни од 300—400 *м*. Земљиште сјеверно од Уне до линије од Језерског преко Цазина на поток Мутник обухвата 257·85 $км^2$, а нешто се уздиже од југа према сјеверу. Овдје живе 12·328 становника (релативно 47·8). Долина Уне није насељена, јер ријека тече уским, често 200—300 *м* дубоким кањоном, чије су стране стрме. Знатно је, да поменути плато на сјеверу поступно прелази у брежуљкасто земљиште, које просијецају многобројне ријеке; исто се пружа правилно — без поремећаја. Скроз је густо насељено, оштра се граница не дâ повући: све стијене припадају тријасу[1]). Једним уским појасем ненасељеног земљишта одвојено је на сјевер и југ од палеозоика, који је потпуно исто тако насељен. На земљишту, које је јужно од Уне и веома карсно, 6520 становника распоредило се сасвим неједнако по равници од 366·4 $км^2$; отуда изгледа, да број густине насељености 16·4 сасвим не одговара.

---

[1]) Можда није све тријаски кречњак; геолошка карта ријетко означава разлике фација. Види палеозојске шкриљце и кречњак на карти Рикеровој.

Кад погледамо на геолошку карту Босне, видјећемо, да се палеозоик јавља на три мјеста у великој маси (in drei grossen „Entblössungen“ — по Мојсисовићу). Најбољи су примјер рудне планине у Босни, које представљају непрекидну масу палеозојских шкриљаца. Један дио на западу и југу од Травника може се од прилике ограничити током Лашве, друмом на Комар, линијом преко Хоџине у Доњи Вакуф, Врбасом и уз Ровански Поток преко Копила на Гровицу и Лашву. То је бреговита земља са дубоко усјеченим долинама. Мјеста су већином по долинама и то мање по дну, а више по странама. Често су се тако дубоко увукла у долине, да готово изгледа, као да су се издвојила од осталих села (н. пр. Ђаковићи). По висини долазе на: (500—600 *м*) 5, (600—700 *м*) 14, (700—800 *м*) 10, (800—900 *м*) 8, (900—1000 *м*) 4 мјеста. Косе и врхови нијесу настањени, али су под добром шумом. 6041 становник распоредило се на 195·69 *км*² (релативно 30·8).

Јужно одатле по косама и странама нема насеља, сва је област Крушчичке планине са једном затвореном долинском котлином ненасељена. Главна се маса становништва прибрала на равне хумове, који се пружају на алувијуму Гровице и Лашве. На 170·78 *км*² станују 4294 становника (релативно 25·1). Број би био исти са оним, што је нађен на сјеверу, кад би, као у карсту, изузели насељене високе области. По висини долазе на: (400—500 *м*) 1·4, (500—600 *м*) 10, (600—700 *м*) 8, (700—800 *м*) 6, (800—900 *м*) 5, (900—1000 *м*) 1, (1000—1100 *м*) 1 мјесто. Из ових се проматрања види: 1. да распоред мјеста у већој области зависи од висинских разлика; 2. да се иста знатно више пењу и да се у неку руку подешавају према узвишењима и патолинама планина. У области од 366·47 *км*² станује 10.335 становника (релативно 28·2).

Палеозојско бреговито земљиште пружа се још много даље на југ и исток, али не показује никаквих битних промјена у насељености; и овдје има карактеристичног рашћења и опадања густине становништва са висином, само се та појава овдје мијења у томе, што се у области рударства око Фојнице максимална зона насељености јавља на много већој висини (600—800 *м*). Исти је случај у околини Вареша и других рударских мјеста. Сва палеозојска област износи 937·04 *км*² са 26·585 становника (релативно 28·39). Према висинском положају дијелимо мјеста на: (300—400 *м*) 3, (400—500 *м*) 17, (500—600 *м*) 37, (600—700 *м*) 60, (700—800 *м*) 38, (800—900 *м*) 22, (900—1000 *м*) 11, (1000—1100 *м*) 6, (1100—1200 *м*) 1.

Пошљедња маса палеозоика („paläozoische Entblössung“) јесте између Фоче и Чајнича. Ради поузданости земљиште је нешто уже ограничено. На западу је поремећено брдско земљиште, које достиже висину 1200—1300 *м*. Ту станује 11.210 становника на 456·69 *км*² (релативно 24·5). Косе су на већој висини под шумом и ненасељене. Поједина су мјеста (или много више салаши) на знатној висини. Долине истина веома привлаче насеља, али и овдје нијесу тако многобројно заступљена долинска насеља, колико насеља по странама. Тешко је означити величину и висински положај мјеста, јер су иста веома разбијена и расута по странама; од 63 мјеста сигурно 24 имају мање од 100 становника. Подјела на разне самосталне ријечне токове и засебне области види се већ из груписања; тако су на: (300—400 *м*) 3, (400—500 *м*) 10 (алувијално земљиште претежно), (500—600 *м*) 6, (600—700 *м*) 14 (на већим притокама), (700—800 *м*) 9, (800—900 *м*) 11 (у залеђу долина, које обично има облик котлине), осим тога има их и на већој висини (900—1000 *м*) 8, (1000—1100 *м*) 11, (1100—1200 *м*) 30 мјеста. Однос насељености види се и из односа густине појединих група: I. (300—500 *м*) 13; II. (500—700 *м*) 20; III. (700—900 *м*) 21; IV. (900—1200 *м*) 22.

Источни је дио долином Дрине подијељен на: горађанску и чајничку област. То су брдске области, веома разбијене и добро наводњене, достижу висину до 1100 и 1300 *м*. Насеља по странама сасвим превлађују. Мјеста су већином мала, тако да се број мјеста испод 100 становника односи према укупном броју као 21 : 25, 12 : 19, 16 : 17, 3 : 4, уопће као 69 : 88. Према висини мјеста су распоређена овако на: (300—400 *м*) 10, (400—500 *м*) 17, (500—600 *м*) 20, (600—700 *м*) 18, (700—800 *м*) 30, (800—900 *м*) 21, (900—1000 *м*) 6, (1000—1100 *м*) 3. На површину од 360·95 *км*² долази 12.193 становника (релативно 33·7).

Палеозоик са туфовима јавља се у области Сребренице. То је бреговито земљиште са висином од прилике 600 *м*, а обухвата на западу 326·92 *км*², на истоку 255·38 *км*²; површина „млађег трахитног туфа" око Сребренице износи само 68·33 *км*²: „са својим стрмим странама, уским планинским бйлима, типским купама и дубоко усјеченим долинама прави је контраст шкриљастим планинама, чији су нагиби благи" [1]). На западу је брдско земљиште добро насељено; превлађују насеља по странама и косама. Од 49 мјеста 13 има мање од 100 становника. На палеозојском земљишту станују 9338 становника (релативно 32·5), на трахиту 2328 (релативно 55·5). Тако велики број је отуда, што је урачуната и варош Сребреница, чија егзистенција зависи од рудника и минералних извора (Guberquelle). На југу и југоистоку су већи висови и према Дрини земљиште има врло благ пад; овдје станује главна маса становништва (13.267 становника; релативно 57·9). По великим долинама насеља су мала и раштркана, а иначе, гдје се јављају по косама и терасама, јесу гушћа. На овом дијелу туфа има 281 становник (релативно 10·6), што доказује, да је на западу онако великом броју узрок велика варош. У цјелокупној области палеозојског земљишта има 513·97 *км*² са 22.605 становника (релативно 43·9), трахитног 68·33 *км*² са 2609 становника (релативно 31·1). По висини долазе на: (200—300 *м*) 18, (300—400 *м*) 28, (400—500 *м*) 27, (500—600 *м*) 21, (600—700 *м*) 22, (700—800 *м*) 14, (800—900 *м*) 4, (900—1000 *м*) 2 мјеста. Веома је нагло опадање са висином.

Земљиште у области Сарајево-Прача одликује се својим мјешовитим саставом, који чине палеозојске стијене, верфенски шкриљци и тријаски кречњак. Ту су насеља по стрменима дубоко усјечених ријечних долина, често стрмих страна, или по косама и терасама на високом плато-у и по пространим пољима. Мјеста су већином висока (800—1000 *м*). 5690 становника има само у пољу Мокром (високо 900 *м*). Земљиште између стрмих ивица планина Јахорине и Романије готово све се састоји из палеозоика. Овдје станује 1396 становника, чија су сва насеља по странама. По висинском положају долазе на: (600—700 *м*) 4, (700—800 *м*) 3, (800—900 *м*) 4, (900—1000 *м*) 4, (1000—1100 *м*) 4 мјеста. У својој области од 360·21 *км*² има 7086 становника (релативно 19·6). Тако неповољан број није баш због промјене врсте стијена, но више због велике висине и неподесности терена.

У планинама Просари и Козари могу се јасно разликовати три дијела:

1. Палеозојска Просара планина, ниско (200—300 *м* висине) бреговито земљиште, које је испресијецано многобројним ријекама а има приближно радијалну структуру. На површини од 212·45 *км*² има 7160 становника, у које се могу урачунати још 3600 становника на ивицама алувијума (релативно 33·7). Ту су интересантне различне врсте насеља. У равници имамо велика мјеста, или збијена

[1]) „Grundlinien der Geologie", стр. 167. и Валтер (Walter), „Beiträge zur Kenntniss der Erzlagerstätten Bosniens". Беч 1888., стр. 99.

(Орлова, Јабланац), или дуж друма без прекида продужена села (Демировац, Међеђа). Иначе, ван равница куће једне општине веома су раздалеко једна од друге (Јабланица). Куће су у долини, на странама и косама, али ријетко прелазе преко 200 *м*, тако да центар овог брдског земљишта остаје ненастањен. Карактеристичан је н. пр. изглед Гастице: пратећи сваки завој стране, пружа се туда сад савијајући к ријеци, сад опет свраћајући к најближој страни долине. Тако је исто н. пр. стрменита ивица, која с лијеве стране прати поток Раковицу, по висовима посједнута густим кућама, док су мјеста на његовој десној страни на косама и по улегнућима.

2. Маринских неогених творевина, које се јављају код Новога, има овдје у долинама потока Раковице и Јабланице и допиру чак до виса Козаре планине. Брежуљкасто земљиште између Лубнице и Јургевице има 48·54 *км*² и 3510 становника (релативно 72·3). Веома раштркане куће распоређене су подједнако по косама и странама. На сјеверу овој формацији припада узани појас земљишта између Љутове и Јабланице. Област, која је под шумом, има 13·83 *км*² и 2570 становника (релативно 185·8). Али ипак многи би се становници могли придодати алувијуму. Напротив брдско земљиште на западу (215·1 *км*²) највећим је дијелом без насеља, а под густом шумом. По странама на сјеверу и истоку има 4359 становника. Средња вриједност за сву област износи: 277·47 *км*² са 10.439 становника (релативно 37·6).

3. Јужна страна Козаре планине састављена је из флиша и еруптивне масе. Можемо разликовати двије издвојене области: *а)* На јужној страни према равници у извјесној зони постоје многа насеља једно до другог; на тој од (прилике означеној) равници од 148·38 *км*² има 9499 становника (релативно 63·8). Најдоњи дио долина остаје слободан, куће су се повукле горе на косе, које прате ове долине и раштркане су. *б)* Највећи дио на сјеверу (243·38 *км*²) насељен је врло неједнако. На истоку је земљиште ниже, на западу више са врховима од 800—900 *м*. На вулканском земљишту има од прилике 1700 становника, на ивици према алувијуму 1908, на алувијуму само 777, на нижој источној страни од прилике 1060. Западни је дио висок, под шумом и, изузев неколико колиба, није насељен. Релативан број насељености (22·3) с једне је стране сувише мали, јер су урачунате велике ненасељене области, а с друге опет сувише велики, јер треба знати, да су многи становници на алувијуму.

I. додатак.

А. Поља.

1. Ливањско поље. *а)* У сјеверном дијелу јесте Ждраловац-Блато, највећим дијелом мочарно и покривено ливадама; неколико се мјеста, већином велика, налази на флишним брежуљцима, који прате овај дио поља. *б)* Други се дио пружа до Ливна и ту је веома стијешњен ниским и брежуљкастим земљиштем, које је терцијерно. Гдје планина пада стрмо, мјеста се протежу као села дуж друма и већином су велика (300—800 становника). *в)* Бушко Блато јесте поље, округло, равнога дна и веома мочарно. Насељено је на сјеверној ивици и у пољу дуж насипа, који иде преко поља.

Ливањско Поље најбољи је примјер поља са карсним одликама. Чудновато је, што је уздужно простирање истог велико, а попречно мало, што има стрме ивице и што је веома мочарно. Због тога и густина насељености знатно изостаје

иза средње густине насељености поља. Има 25% њива, 35% ливада, 35% паша, 5% непродуктивно[1]).

2. Гламочко Поље. Лежи на једној висини, у њу до 800 *м* утиснуто; на југу има стрме стране и мочарно је. Код Гламоча на западној ивици поља земљиште је неогено и брежуљкасто, те је веома погодно за насеља. На сјеверу је земљиште пјесковито и шљунковито, у средини чини прелаз к хумусном земљишту, какво је на југу; њива има 25%, ливада 25%, паша 50%[2]).

Б. Карсне области.

1. Планине Динара и Старетина. Обје су високе и гломазне карсне планине, мјестимице су под шумом, а скоро без насеља. Овдје се врло лијепо опажа контраст између пространих карсних висоравни и огромних поља (Ливањско).

2. Карст сјеверно и јужно од Гламочког Поља. На сјеверу је карсни плато, који је у многоме сличан са Морињама. Готово је без насеља. На сјеверу се земљиште спушта терасасто.

Источно од Велике Ријеке уздиже се плато 900—1000 *м* висине, на који се настављају планински ланци 1200—1400 *м* висине; још су под шумом и ненасељени. На странама су већа мјеста и то на: (400—500 *м*) 1, (500—600 *м*) 0, (600—700 *м*) 0, (700—800 *м*) 1, (800—900 *м*) 3, (900—1000 *м*) 3, (1000—1100 *м*) 3.

Сјеверно одатле земљиште је веома разбијено, те због тога и има врло различне врсте насеља: по долини, плато-у, странама, терасама и косама. По висини долазе на: (400—500 *м*) 5, (500—600 *м*) 8, (600—700 *м*) 5, (700—800 *м*) 11, (800—900 *м*) 8 мјеста. Неподесност терена показује се још у томе, што се не виђа правилно рашћење и опадање густине становништва.

В. Палеозоик.

1. Нови-Стари Мајдан. На сјеверу се издваја ниско, брежуљкасто земљиште; мјеста на рјечном наносу, Нови и Благај, јесу велика, а она по косама и странама јесу мала и раштркана.

Јужно одатле уздиже се бреговито земљиште, које је нешто више. Насељено је густо, села су по странама. Граница насеља овдје расте — одговара цјелокупном уздизању земљишта.

Мајданска планина заузима јужни дио. Мјеста су у близини и то при изласку из долина. Што је туда насељеност гушћа, може се донекле објаснити појавом угља, кога ту има много.

Г. Области мјешовитог састава.

1. Околина Вареша. Овдје су веће масе тријаског кречњака разбијене рјечним долинама у брежуљкасте купе, те је због тога земљиште веома немирно; ту има и палеозоика и верфенских шкриљаца. Земљиште је под добром шумом. Насеља су веома мала, од 48 мјеста 34 има мање од 100 становника, а од ових

---

[1]) Балиф, стр. 14. и 15.

[2]) На озн. мј., стр. 16. и 17.

опет 10 мање од 50 становника. Од прилике 14 је мјеста по странама, 10 у долини, 24 по косама. Према висини долазе на: (600—700 *м*) 1, (700—800 *м*) 2, (800—900 *м*) 9, (900—1000 *м*) 11, (1000—1100 *м*) 15, (1100—1200 *м*) 12 мјеста. Велика висина насеља овдје одговара висини земљишта.

2. Скопље. Овдје имамо проширену долину (не поље), опасану терцијерним брежуљцима, који заилазе у равницу, рашчлањавају је и чине, да је иста веома погодна за култивисање и насељавање. Мјеста су на ивици алувијума и веома велика. У области флиша имамо мјеста на: (500—600 *м*) 3, (600—700 *м*) 14, (700—800 *м*) 2. Дакле и ту, гдје је алувијум, који највише привлачи насеља, мјеста су даље, по страни.

3. Нови-Дубичка област, чији је састав мјешовит. Можемо разликовати три издвојене области:

1. Маринске неогене творевине од Уне до Кнезичка. Област је под добром шумом, на ивици треба да су долине (!). Мјеста су збијена и већином велика (1200—1400 становника); више је (15) насеља по странама но по косама (5).
2. Неогене слатководне творевине од Врахоловаче и Похорине до према Цитлуку. Мјеста су веома раштркана, сва су по косама, а долине сасвим слободне[1]). (Насеља на странама: насељима на косама = 25 : 21.)
3. На југу још имамо флишно земљиште, кроз које су пробиле еруптивне масе. И овдје су мјеста веома раштркана, те је због тога веома тешко одредити чему припадају. (Насеља на косама: насељина на странама = 24 : 30.)

4. Област Сребрник-Дôња Тузла. *а)* Област „млађег флишког пјешчара" представља брежуљкасто земљиште 400—500 *м* висине; граничи од прилике са Мајевицом, Шибошицом, па преко Кораја и Јање натраг до Мајевице. Сва мјеста (Ortsgemeinden) имају више од 100 становника. Насеља по косама изостају према насељима по странама (8 : 19), али су баш велика мјеста на висовима (Корај, Брусница, Челич).

Јужно одатле улази појас флиша и обухвата бйло Мајевице планине; код Докана и Сребрника има на два мјеста терцијерних, еруптивних стијена, а код Сребрника и флишних, кречњачких маса. Мјеста Горња и Дôња Тузла јесу на маринским неогеним творевинама. Доњи дијелови долина и нижи дијелови коса добро су насељени. Насеља на странама има колико и на косама.

5. Мотајица планина. 1. Узани појас гранита обухвата највиши дио. То је брдско земљиште, које је под добром шумом, али ненасељено. На ивици према алувијуму, а на косама и терасама, има неколико већих мјеста.

2. Нешто ниже јесте узани појас палеозојског земљишта, које је по средини под шумом и без насеља, а на истоку и западу насељено.

3. Област млађег флишног пјешчара јесте на јужној страни, која је подесна; мјеста су раштркана.

Д. Верфенски шкриљци.

1. Код Кулен Вакуфа. У области верфенских шкриљаца има у малом пространству и неогена. Мјеста су мала и раштркана по странама.

2. Код Власенице. Бреговито земљиште од 500—600 *м* висине. Интересантно је, да овдје, као и у Варешу, има више насеља по косама (13) но по странама (11).

---

[1]) Да ли због осојног положаја или ради гајења воћа?

З. Неогено брежуљкасто земљиште.

Област Зеница-Високо. Ово је земљиште између виших брда, добро наводњено и добро насељено. Насеља на странама сасвим превлађују (111); већа су мјеста у долини, на рјечном наносу (64), поред тога има насеља по косама (17) и по терасама (7). По висини долазе на: (300—400 *м*) 2, (400—500 *м*) 83, (500—600 *м*) 59, (600—700 *м*) 40, (700—800 *м*) 7. Максимална је зона од 400—600 *м*, опадање је на више брзо.

Е. Ерутивна област.

Област Вишеграда. Мјеста има само малих: од 60 мјеста 8 имају више од 100 становника, али 27 мање од 50. Претежна су насеља по странама. По висини долазе на: (200—300 *м*) 7, (300—400 *м*) 9, (400—500 *м*) 14, (500—600 *м*) 15, (600—700 *м*) 11, (700—800 *м*) 11, (800—900 *м*) 3, (900—1000 *м*) 1, максимум 400—800 *м*.

П. додатак.

Име	Величина површине у *км*²	Број становника	Релативно
1. Ливањско Поље:			
а) Ждраловачко Блато	89·38	2.549	31·8
б) Ливањско Поље са флишом	183·09	11.652	63·6
в) Бушко Блато	100·51	3.426	45·1
2. Гламочко Поље са флишном ивицом	51·75	1.676 2.843	Ал. 95·8 Фл. 82·9
3. Бихаћко Поље	110·86	14.372	129·6
4. Планине Динара и Старетина	117·39 168·52	(296)[1] —	— —
5. Карст сјеверно и источно од Ливањског Поља	230·96	(655)[2]	—
6. Карст сјеверно и источно од Гламочког Поља:[3]			
а) сјеверни кречњачки плато	567·44	—	—
б) страна према Великој Ријеци	56·3	2.679	47·5
в) источно од Велике Ријеке	143·83	3.986	27·7
г) сјеверно одатле	184·16	6.511	35·3
7. Карст источно од Бихаћа:			
а) сјеверно од Уне	257·85	12.338	47·8
б) јужно од Уне	366·4	6.521	16·4
8. Неогене творевине код Бихаћ-Крупа	22·49	4.203	186·8[4]
9. Околина Кулен-Вакуфа	407·63	3.719	9·1[5]
10. Флишна котлина Липе	6·65	446	67·6
11. Рудне планине у Босни[3] (Палеозоик):			
а) на западу и југу од Травника	195·69	6.041	30·8
б) јужно одатле	170·78	4.292	25·1
в) област Модрог камена	282·6	8.196	29·0
г) на потоку фојничком	287·97	4.691	27·9
12. Палеозоик код Фоче	456·69	11.210	24·5
13. Палеозоик Горажде-Чајниче	360·95	12.193	33·7

[1]) Становници спорни. — [2]) Становници несигурни. — [3]) Види текст. — [4]) Несигурно. — [5]) Означење несигурно.

Име	Величина површине у км²	Број становника	Релативно
14. Палеозоик Нови-Стари Мајдан:			
а) сјеверно брдско земљиште	68·23	3.095	45·3
б) јужно одатле	214·08	8.680	41·9
в) Мајданска планина	291·65	9.105	31·2
15. Околина Сребрнице:			
а) на запад	Пал. 326·92 Туф 68·33	9.338 2.328	32·5 55·5
б) на исток	Пал. 255·38	13.267	57·9
16. Област мјешовита састава Сарајево-Прача	360·21	7.086	19·6
17. Околина Вареша	Тријас 217·58 Верф. Пал. 59·73	6.651 2.688	30·5 45·0
18. Верфенски шкриљци код Власенице	97·25	2.664	27·3
19. Неогене творевине Зеница-Високо	683·64	41.247	60·3
20. Скопље:			
а) алувијум	18·05	4.048	224·2
б) флишна ивица	46·97	3.813	81·1
21. Област Нови-Дубица:			
а) марински неоген	89·88	4.570	49·9
б) неогене слатководне творевине	88·48	3.851	40·4
в) флиш са еруптивним масама	276·91	10.808	33·7
22. Козара планина:			
а) марински неоген	277·47	10.439	37·6
б) флиш и еруптивне масе	392·21	14.942	38·0
в) Просара планина	212·45	7.160	33·7
23. Еруптивна област Вишеграда	165·18	3.820	23·1
24. Област Сребрник-Дôња Тузла:			
а) флишни пјешчар	296·04	8.677 (11.628)	29·3 (39·3) [1]
б) област мјешовита састава	226·29	5.549 са Тузлом 13.738	25·7 (63·7) (!) [1]
25. Мотајица планина:			
а) гранит	38·81	1.481	38·1
б) палеозоик	77·73	1.536	19·7
в) флишни пјешчар	59·95	1.197	19·9

Преглед.

Мјесто кретацејског кречњака, који је у Херцеговини главни представник стијена, у Босни имамо тријаски и јурски кречњак, који образује високе, једноставне плато-е; исти су неједнако насељени и имају добру шуму. Висоравни преко 1000 *м*, на којима још има бîла од 1600—1800 *м*, слабо су насељене или никако. Густо је насељена област на страни према Пливи до Варцар Вакуфа (релативно 35·3 и 47·5). Поглавити узрок овој густини становништва јесте терен, чија је пластика веома промјенљива [2]). Али и сасвим равни, баш и карсни крајеви, често су

[1]) Несигурна мјеста узета у рачун.

[2]) Можда су томе узрок друге стијене (на геолошкој карти неузете у обзир) нарочито верфенски шкриљци, који се мјестимице, у малој количини, јављају по странама?

густо насељени, кад су само доста ниски (н. пр. Цазин-Крупа 47·8). Гдје се земљиште пење — насељеност опада (н. пр. јужно одатле на 16·4).

Од поља имамо само три добра примјера. У Ливањском Пољу пада у очи појава, која помрачава све, што је о томе познато у карсту. Ма да је висина осредња, ипак је густина насељености испод средине (49—51 релативно); томе је узрок велико пространство и што стрме стране и већином мочарна равница отежавају насељеност. Погодније је Гламочко Поље, јер је земљиште у истоме мање рашчлањено и боље распоређено (50—87). Утицај висине и овдје се дâ видјети, јер Бихаћко Поље, које је ниже, има релативан број 129·2.

Али палеозоик игра најзнатнију улогу у саставу земљишта у Босни. Већином се јавља као брдско и брежуљкасто земљиште, чија је висина промјењива, а насељеност различна. Мјеста су већином мала, веома разбијена и више их је по странама (Hangsiedlung). Густина насељености варира између 19·6—57·9, али у већини области између 24·5 и 33·7. Према висини могу се разликовати двије зоне: 1. земљиште у подгорини, чија средња висина не прелази преко 370 *м*, а насељеност је свуда прилично једнака (релативно 31·2, 33·7, 41·9, 45·3); 2. унутрашњи дијелови — брдско земљиште, које се диже 1100—1300 *м*. Планинска бїла на већој висини, гдје су под шумом, а без насеља, потпуно компензују са малим, добро насељеним алувијалним земљиштем поред ријеке. Насељеност је и овдје једнака (релативно 27·7, 27·9, 29, 25·2, 32·7, 30·8). Изузетак чине: околина Травника и Зенице, (45·3, са великим варошима на ријеци!), рударска област око Вареша (45) и згодна страна према Дрини код Сребрнице (57·9). Сувише је ријетко насељена само област Сарајево-Прача (19·6). (Мјешовит тип.)

Горња је граница насеља од прилике до 1200 *м*. Иначе се густина насељености управља по средњој висини цијеле области, т. ј. расте ли висина терена, пењу се и насеља више, али то није случај са зоном најгушће насељености — иста увијек тражи близину долина. Овдје се и не узимају у обзир рударска окружја, као Варешко, у коме су многобројна мјеста на висини од 1000—1200 *м*.

И верфенски шкриљци играју знатну улогу. Мјеста обично нијесу високо на пристранцима (Кулен Вакуф, Прача, Фоча) због тога, што су верфенски шкриљци већином оголићени по странама долинским. Гдје образују самостално брегoвито земљиште (код Власенице), превлађују насеља по бїлима.

Неогене слатководне творевине јављају се само као ниско брегoвито земљиште и већином су густо насељене. Насеља се поглавито држе страна и примичу се к већим ријечним наносима. Има такођер много насеља по косама. Сасвим сличне односе имамо код маринских неогених нагомилавања и флиша; густина овдје варира између 19·9—63·8.

Ако упоредимо резултате, нађене у Босни, са онима из Херцеговине, можемо рећи:

I. И овдје постоји скала густине насељености по формацијама и то: 1. Кретацејски кречњак (у Босни само неколико примјера) са релативним бројем 1·02. — 2. Тријаски, јурски и кретацејски кречњак, помјешани са 20·86. — 3. Терцијерне еруптивне масе (код Вишеграда) са 21·1 (релативно 23·1, несигурно). — 4. Палеозоик са 31·7 (у Херцеговини 25·2). — 5. Флиш: *а)* помјешан са еруптивним масама 34·2; *б)* флишни пјешчар с 36·2[1]). — 6. Марински неоген са 40·8. Алувијум

[1]) Туфови (код Сребрнице) и гранит не могу се овдје наводити као примјери, јер су области сувише мале и несамосталне.

(које поред ријека, које у пољима) са 52·02. — 8. Неогене слатководне творевине са 63·1. — 9. Алувијум у вези с неогеном 81·8[1]). — Ред се прилично подудара, само су неколике тачке измјењене[2]).

II. Карактеристична разлика између Босне и Херцеговине јесте у томе, што је величина површине у областима са различитом густином насељености различита. У Херцеговини видимо, да је највише кретацејског кречњака (5233·66 $км^2$; са површином тријаских и јурских стијена износи што више 6535·37 $км^2$), заузима дакле простор, који скупа све остале формације не достижу до половине (ове износе 2491·74 $км^2$). Али је баш креда најређе насељена. Напротив алувијум, који износи 1301·71 $км^2$ јесте најгушће насељен (релативно 165 према 13); све остале формације према истоме опадају у том погледу. Отуда у овој земљи има особитих непомирљивих противности. Сасвим друкчије ствар стоји у Босни. Овдје креду (285·91 $км^2$) знатно надмашује алувијум (684·65 $км^2$), од кога су опет моћније тријасне и јурске кречњачке масе (2335·08 $км^2$); али све превазилази и великим пространством све изједначује палеозоик (2943·65 $км^2$) и друге по утицају њему сродне врсте земљишта (неоген, верфенски шкриљци и флиш). На тај начин земљиште чини више утисак подједнако насељење области; само се на југу (Ливно, Гламоч, Романија) јављају јаче противности[3]).

III. Све формације у Херцеговини, које прелазе средњу вриједност, превазилази само једна, али пространа кретацејска површина; средину од прилике држи палеозоик. Напротив у Босни овај дио (34·2) лежи на средини тога низа и то такођер у близини палеозоика. Али противности нијесу тако велике (1·02—81·8) као у Херцеговини (9·4—165). Кад узмемо у обзир средину обојих земаља (30·73), то видимо, да тријас, јура, креда, еруптивне стијене и верфенски шкриљци стоје испод; при том еруптивне стијене и верфенски шкриљци нијесу од значаја, јер су или сувише малог пространства или су помјешани са другим формацијама; гдје се јављају чисти стоје и изнад средине. Али то је у објема земљама само карсно земљиште, које у многоме спрјечава насељавање.

IV. У појединим формацијама екстреми не варирају сувише много. Али свуда има површина, које су без насеља. То је већином због висине.

V. Видјели смо, да на брдском земљишту, које се поступно и правилно уздиже, насељеност до извјесне висине расте, па онда опада (у облику криве линије —

---

[1]) И флишни се кречњак око Сребрника не може узети баш као примјер, јер је област мала, те варош и сувише претеже (100·7 у кречњаку!).

[2]) Овдје има подударања са радом Косу-а: „Ueber die Bevölkerung Sardiniens nach der Bodenbeschaffenheit" (реферат у „Глобусу", 1899., стр. 227.). И он разликује скалу густине насељености. Чудновато је, да је густина насељености на алувијуму само 28 (дакле сходно средини цијеле земље). Напротив на миоцену имамо релативан број 99. Готово једна трећина становништва станује на миоцену, који покрива само десети дио земљишта; то се може објаснити тиме, „што се пети пружа око свег острва као узани појас земљишта, а у извјесној даљини од обале". За тим је питање, да нијесу ту урачунате многе области, чије су куће на миоцену, али је њихова економна област на алувијуму. У Босни је алувијум + терцијер најпогоднији дио за насеља. Осим тога број расте и за то, што се главна мјеста (Калиари и Сасари) налазе у овој области; то се врло добро слаже са положајем главних мјеста у Босни и Херцеговини. Изгледа, да је и у Србији исти случај, јер и тамо највећи дио насеља привлаче алувијум + неоген. (Б. Смиљанић, стр. 24. и д.)

[3]) При том се не смије заборавити, да земља није потпуно испитана, да тек многи примјери разне величине могу бити довољни и да се при тачнијим мјерењима бројеви могу очигледно помакнути. Ипак, као што смо видјели, промјене дијелова нијесу тако велике, да се не би изједначиле при већем броју примјера.

курве); гдје пак у распореду и у уздизању земљишта нема реда, ту се максимум насељености дијели на двоје. За Босну, док је брдовита, добија се слична слика, ма да се поред тога опажа, да има само неколико примјера, који су по висини и по положају неједнако распоређени (горе на ивици или у унутрашњости земљишта), те слика није потпуно правилна. Према висинском положају дијелимо мјеста од прилике овако:

100—200 *м*	54	700— 800 *м*	137
200—300 „	106	800— 900 „	62
300—400 „	139	900—1000 „	64
400—500 „	*194*	1000—1100 „	42
500—600 „	*191*	1100—1200 „	15
600—700 „	*204*		

Цјелокупна слика показује такођер извјесне карактеристичне моменте. 1. Максимум насељености одговара средњој висини посматране области, т. ј. зона, која је свагда најгушће насељена јесте увијек нешто испод средње висине цијеле области. 2. Насељеност на ниже јако опада, чему се може приписати: *а)* што су насеља више по странама, но по долинама[1]) и *б)* што у овом проматрању одступају и области на Сави (гдје је ниско брежуљкасто земљиште). 3. Опадање је на више брзо и јасно[2]). 4. Горња је граница насељима од прилике до 1100 *м*. Од 15 насеља између 1100—1200 *м* три су у области Фоче, других 12 у рударском окружју Вареша.

VI. О врсти насеља можемо од прилике рећи, да се на карсним висоравнима мјеста налазе у карсним улегнућима, равним удолинама, котлинама или на заклоњеним странама. Код поља су на ивици; ако су ова већа, мјеста се повлаче поглавито горе по странама. Земљиште, које је испресијецано ријекама и показује већу разноврсност, има насеља и по терасама, по бйлима и по странама. Ова превлађују одмах, чим се појави правилна ријечна мрежа. Узрок величини и збијености мјеста јесте нешто страх од поплава, а нешто, што се тиме хоће да уштеди скупа земља за обрађивање; због тога граде куће ондје, гдје је тврда стијена за исте добар основ. У брдској земљи, која се састоји из флиша, палеозоика и т. д. превлађују већином насеља по странама. Само у неколико области, поглавито у ниским брежуљкастим крајевима, има исто толико и насеља по косама-бйлима (Rückensiedlung); само око Власенице ова превлађују. Ријетка су насеља по терасама[3]). У насеља по долинама долазе поглавито веће вароши на ријечном наносу. Карактеристичан је положај појединих већих мјеста; гдје је проширена долина затворена каквом окуком, ту се мјеста налазе или у потпуној тјескоби или

---

[1]) Балиф („Wasserbauten“, II., стр. 147.) ову врсту насеља приписује „особитој наклоности Мухамеданаца, да се насељавају по косама“. Ја ћу можда имати још прилика у другом раду (über historische Siedlungen in Bosnien und der Hercegovina), да се на то вратим. И Смиљаниħ доказује, да се, бар у области Ибра, насеља по странама (Hangsiedlungen) и по бйлима (Rückensiedlungen) претпостављају онима у долини. Види у осталом и претежна насеља по странама алпинских крајева (Löwl) и норвешких (Magnus), гдје су свакако други узроци. И овдје често остаје ненасељено дно долине, а стране су насељене.

[2]) Овдје пада у очи подударање са једном другом облашћу. И у рударској планини (рударска област!), која се полагано уздиже, а обрађена је и густо насељена, опадање је са висином брзо. Р. Бушик (Buschik), „Die Abhängigkeit der verschiedenen Bevölkerungsdichten des Königreiches Sachsen von den geographischen Bedingungen“. (Diss. Leipzig.) Исп. и Смиљаниħ, стр. 25. и д. за Србију.

[3]) Или је само на карти тешко да се позна?

доље у уској долини (н. пр. Травник, Мостар, Сарајево, Стари Мајдан и т. д.). Многобројнија су мања мјеста т. ј. она испод 100 становника. Додуше врло је мало било случаја, гдје смо их могли бројевима доказати, међутим дешава се често, да су већа мјеста (Ortsgemeinden) разбијена у поједине дијелове (Theilorte), који имају сопствена имена[1]). Карактеристичне су још извјесне врсте насеља (Anpassungssiedlungen), какове се јављају на јужној страни Козаре планине, гдје је доњи и горњи ток потока слободан, а у извјесној зони густо су насељени: долина, страна и косе. Овамо спадају и различите врсте насеља на Просари планини и око Сребрнице, као што смо раније видјели.

VII. Између означених врста стијена и насеља не постоји каква стална веза. Да су н. пр. насеља по странама у вези већином са верфенским шкриљцима долази, као што је већ поменуто, отуда, што је ова стијена често оголићена на странама долинским; или што су н. пр. у неогену често велика мјеста, објашњава се тиме, што у пољима има мјестимице неогених брежуљака, гдје су вароши насељене; испореди Бугојно, Бихаћ.

VIII. Да видимо сад главна мјеста најприје у котарима, па онда у експозитурама, пошто се зна, да су иста у већини случаја и највећа мјеста. 1. Херцеговина: *а)* главна мјеста котара: Требиње, Љубиње, Билеће, Гацко, Столац, Мостар, Љубушки и Невесиње — јесу у пољима, а и Коњиц има два мала алувијална поља, којима располаже; *б)* главна мјеста у експозитурама: Почитељ на ријечном наносу, Посушје у пољу; Ластва, Оџани и Улог за свој опстанак свакако имају захвалити ријеци. 2. Босна: *а)* главна мјеста у котарима: Жупањац, Ливно, Гламоч, Бихаћ, Петровац, Бугојно, Сарајево и Травник имају своја сопствена поља; на ријечним су наносима: Дубица, Градишка, Бјелина, Брчка, Градачац, Сански Мост, Приједор, Нови, Бања Лука, Котор, Прњавор, Дервента, Рогатица, Високо, Фојница, Зеница, Жепче, Д. Тузла, Маглај, а и Грачаница мора се овдје урачунати. Поред великих ријека, а у тијесним, али згодним долинама, гдје нема поља и алувијума, налазе се: *а)* Прозор, Кључ, Јајце и Крупа; *β)* Фоча, Чајниче, Вишеград, Сребрница, Кладањ и Зворник[2]). На бйлима су Тешањ и Власеница; *б)* главна мјеста у експозитурама: у пољима Арежин Бријег, Купреш, Дôњи и Горњи Вакуф; поред већих ријека: Травно, Добој, Стари Мајдан, Горажде, Кладуша, Кулен Вакуф (сумњиви су: Дрвар и Козарац); поред мањих ријека на згодном положају: Крешево, Вареш и Варцар Вакуф. На висоравнима: Скендер Вакуф и Калиновик. Дакле од главних су мјеста: 17 — у пољима; 21 — на ријечном наносу, 10 — поред мањих ријека, 2 — на бйлима. Од експозитура: 5 — у пољима, 10 — на ријечном наносу, 6 — поред малих ријека, 2 — у карсту.

Укупни преглед.

I. По густини насељености имамо овај ред: 1. кретацејски кречњак 7·04. 2. Помијешани тријаски, јурски и кретацејски кречњак 15·13. 3. Терцијерне еруптивне масе 21·1 (односно 23·1). 4. Палеозоик 28·45. 5. Верфенски шкриљци 37·8. 6. Флиш (са еруптивом) 33·05. 7. Флишни пјешчар 36·02. 8. Марински неоген 40·8. 9. Алувијум 52·02. 10. Неогене слатководне творевине 76·5. 11. Алувијум са неогеном 123·4.

[1]) Исп. дјело о попису житељства, стр. LXXXIII., табела XII.

[2]) Под *β)* назначена мјеста јесу на источној страни Босне, гдје су флиш и палеозоик узрок, те има већих рјечних токова.

II. У Херцеговини као најважнија формација по пространству јесте кретацејско (тријаско, јурско), кречњачко земљиште, које је најрјеђе насељено насупрот алувијуму, густо насељеном. У Босни се напротив јавља посредовање — учествују и остале формације (нарочито палеозоик), које прикривају оштре противности.

III. Густина становништва, која је иначе повољна, опада само због карсних поља на; у оба случаја палеозоик држи средину.

IV. Односи у једној и истој формацији варирају у Херцеговини јаче но у Босни.

V. Поједини дијелови формација нијесу подједнако насељени. Свуда има омањих површина, које су сасвим без насеља.

VI. Горња је граница насеља од прилике 1100 *м*. Изузимају се само рударска мјеста у Босни.

VII. Терену, који се правилно уздиже или спушта одговара правилна курва насељености; њен је максимум нешто испод средње висине области.

VIII. Густина насеља на више опада брзо и јасно; тако и на ниже, јер је дно долина мање насељено но стране.

IX. За поједине дијелове земљине површине (уопће) постоје извјесне типске врсте насеља; за карсне равнице — насеља по котлинама, за поља и веће алувијалне равнице — насеља по ивицама, за брдско и брежуљкасто земљиште — насеља по странама (гдје-гдје и по бйлима).

X. Већина великих мјеста јесте на алувијуму, у унутрашњости брдских земаља и на бйлима. Али велики број чине мала или велика, веома разбијена мјеста (Ortsgemeinden).

XI. Оштра веза између врсте земљишта и врсте насеља у Босни не постоји. У Херцеговини се опажа, да је алувијално земљиште насупрот кретацејском кречњаку боље насељено на свакој висини.

XII. Главна мјеста у котарима и експозитурама држе се већином поља и ријечног алувијума; од 74 мјеста само је 6 на карсном земљишту.

Sabljarka (Pelecus cultratus Linné) i platnica (Leuciscus virgo Heckel).

(Dodatak narodnoj nomenklaturi riba.)

Napisao

prof. **M. Medić** (Zagreb).

(Sa jednom tablom.)

Malo koja riblja vrsta da nema poviše narodnih imena. Ovaj put voljan sam da iznesem najprije abecednim redom dosad pribrana imena vrste *Pelecus cultratus* Linné, izmegju kojih odabrah kao glavno sabljarka. Imena su pokupljena, izuzevši ona iz Bosanskoga Broda i poznate Pančićeve rasprave „Рибе у Србији", po Hrvatskoj i Slavoniji; a uz svako se napominje, gdje se govori, pa se kažu i vode, u kojima se riba pod kojim od njih hvata, — no vode su zbog boljega prijegleda metnute u zagradu[1]).

1. **Babov.** Pančić piše, da je ovo tursko ime, a zemunski ribari vele da su usta u ove ribe kao u kakve babe, pa po tome da se ona zove „babov" (vidi „Летопис Матице Српске", knjiga 166. str. 61.).

2. **Brdva.** Živike (Crnac), i Davor ili Svinjar (Sava).

3. **Gmitra.** Pančić.

4. **Kosač.** Pančić. Ovaj pisac napominje na str. 164., da ćemo na 94. strani naći imena kosalj i kosač. Ja sam u „Летопису Матице Српске" (knjiga 166. str. 72.) istakao, da je na posljednjem mjestu izostavljeno ime „kòsâlj", koje je Pančić svakako namijenio „sabljarci". Ujedno sam dodao, da zemunski ribari vrstu *Abramis ballerus* Linné zovu kosaljem; a kasnije sam doznao u Osijeku, da je ovaj „kosalj" tu po njemačkom imenu „Spitzer" (koje se čuje i u Zemunu) stekao ime „špicera" i „špicara", s kojima je srodno i Pančićevo „špice", što se govori u Biogradu („Rad jug. akad. znan. i umjet.", knjiga 126. str. 100.). Vrlo sam se obradovao, kad sam našao u kvestionaru, ispunjenu u Mitrovici (Sava), da se tamo hvataju „kosalji" (Spitzen), pa da „kosalja" ima u Bosutu (Sava i Bosut), a kosalja špicera kod Adaševaca i Vašice (Bosut). Inače sam razabrao za ime kosârka, kojemu je dodano njemačko „Spitzer", i to da se govori u Moroviću (Bosut i Studva); pa za ime kesega kòsalja od Lipovca (Bosut i Spačva), špicaljka od Županje (Sava), te špìcer i špicara još

[1]) Na zamolbu g. S. Brusine, kr. sveučil. profesora, izvoljela je kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada godine 1892. rasposlati na područne oblasti „kvestionare" njegove, da bi se sakupilo što više i što bolje ihtiološke gragje. Te sam kvestionare dobrotom ovoga zaslužnoga i neumornog zoologa proučavanja radi imao u rukama i ja; i to su oni kvestionari, što se napominju u ovom dodatku, a bez kojih ni on ne bi potpun bio.

od nekojih mjesta. A najposlije zabilježio je ime kosalj već i Gr. Lazić u svoju „Наравну Историју“, ali ga je krivo determinirao kao *Cyprinus idus*, jer je ovo jez, kojemu se nigdje ne kaže njemački „Spitzer“ (vidi i u „Rječniku hrv. ili srp. jezika“ kod riječi kosalj).

Ova imena dokazuju ponajbolje, da nije u redu, što je Pančić izjednačio u značenju riječi kosač i kosalj megju sobom i s riječju sabljarka. S istih razloga ne mogu da pristanu sabljarci baš ni imena „kosarica“ i „kosjerica“, koje je objavio g. D. Hirc u „Nastavnome Vjesniku“ (knjiga V. str. 167.), pa ni „kisir“, što ga je zabilježio g. prof. dr. A. E. Jurinac za Orljavu („Glasnik hrv. narav. društva“ za godinu 1887., str. 37.); ali imam još i drugih dokaza za to. Mjeseca augusta 1901. godine bio sam u Vrbovljanima (kod Okučana), pa tamošnji seljaci hvataju takogjer ribe i u Velikom i u Malom Strugu, i oni razlikuju dobro sablju od kusijèra; a o tome sam se uvjerio i u Staroj Gradišci, gdje mjesto „kùsijer“ kažu kùsîr (po zapadnom govoru). Ime „kusir“ pored imena sabljar čuo sam u Jasenovcu od g. Antuna Kirchhoffera, no njemu je kusir naš kosalj ili špicer, dok je kusir u Staroj Gradišci „Scheiberl“ ili *Blicca argyroleuca* Heckel, a „kosalj“ opet koza. Ovo ime „koza“ kazao mi je i ribar Stojanović, kad mi je dodavao iz čamca naša dva kosalja, što ih je uhvatio svojim gušćakom u Malom Strugu ispod Gornjega Varoša (jednoga dijela Stare Gradiške), ali još reče, da se ta koza zove ljeskar, ljeskarak i ljeskarica, što je malo zatim potvrdio i Andrija Matakunović.

Ostavit ću za drugi put, gdje se sve govore imena: kusir, kos, kosir, pa ljeskar, kozara i kozica, a i koza; ali bi se po njemačkome imenu „Ziege“ za sabljarku moglo pomišljati, da su „koza“, „kozara“ i „kozica“ samo njena imena[1]).

Pa kad se (kao što nam bilješka svjedoči) na ruskom i madžarskom jeziku zove sabljarka i imenom, koje je postalo po isporegjivanju njena tijela s kosom, može se ona na posljetku za nevolju i kod nas zvati „kosačem“, „kosaljem“, „kosaricom“ i „kosjericom“. No ja joj ovoga puta ipak ne ću ta imena priznati; a nadam se, da će biti i novih razloga za to nepriznavanje, kad se pokupe narodna imena riba i izvan Hrvatske i Slavonije, te se pri tome poslu malo bolje prouče i same ribe, koje dobiše ovo ili ono ime, a naročito što imaju poviše imena u jednom kraju.

5. **Peculjaš.** Petrijevci (Karašica), po raspravi g. D. Hirca u „Nastavnome Vjesniku“ (knjiga V. str. 167.).

6. **Sabler.** Petrinja (Kupa).

---

[1]) Rusima je „sabljarka“ po svoj Rusiji „чехонь“ ili „чеша“; a ovdje ondje kaže joj se i „сабля“ i „сабляница“, pa i „коса“, „косарь“, „коштуръ“ i „костуръ“ (L. P. Sabanjev, „Рыбы Россіи“, Moskva 1892., svezak II. str. 417.). Poljacima je ona „nad Nidą koza“ (inače oseledeć; dr. M. Novicki, „O rybach i t. d.“, Krakov 1889. str. 53.); po O. Hermanu „kozica“ je Slovacima *Cobitis taenia* Linné, a sabljarka je izmegju ostalih madžarskih imena i „kaszakeszeg“ („kasza“ je kosa; „A magyar halászat könyve“, Budimpešta 1887., svezak II. str. 767. i 765.). Hermanu je opet „kosz“ *Aspro zingel* Cuvier.

Gušćak je orugje za hvatanje ribe. U podugačak kolac, koji se zove botur, utakne se u izvrćenu jamu s jednoga kraja jedna motka, a sa strana, odmah do te motke, utaknu se poprijeko u gotove jame još dvije motke. Na te tri motke i dônji kraj od botura razapne se vrlo gusta mreža, i njome se motke saviju gore. Potok je s krajeva bio pregragjen, a na ona vrata nasred vode, gdje nema gragje, namjestio je ribar s dônje strane svoj čamac tako da se ne miče s mjesta, pa je onda gušćakom zatvorio vrata; i sjedeći na čamcu vagaše češće gušćakom, t. j. zaokrene ga i izruči u čamac, što je u njemu. Slično je sastavljen i rògâč ili rogalj ili šajtar, što sam ga vidio u Bosanskom Brodu, samo je na slobodnome (gornjem) kraju botura namještena vertikalno baoča, te se pri lovljenju s kraja vode jednom rukom drži za baoču, a drugom za botur (isporedi sliku 190. i 191. u Hermanovu djelu, svezak I. str. 304. i 305.).

7. **Sablja.** Zagreb (Sava); Dubica (Una); Krapje (Sava); Lonja (Trebež); Stružec, Osjekovo ili Osekovo, Gračenica, Repušnica i Kutinja ili Kutina (Lonja i Lonjsko polje s pritocima Vugrinovo, Topolnik, Strug, Rakitnjak, Melina, Čeprlin, Stara Lonja, Podrpanjka i Kostinca Jarek); Stara Gradiška (Sava); Živike (Crnac); Mačkovac (Sava); Bobovac, Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok (Sava); Spanjsko (Sava); Petrušević i Žitnjak (Sava); Virjanski Konaci (Drava); Sisak (po raspravi g. D. Hirca), i Vrbovljani (Veliki i Mali Strug, Sloboština i Sijerač).

8. **Sabljača.** Virje (Drava), po raspravi g. D. Hirca; Uskoke, dijel Stare Gradiške (Sava), po „Glasniku hrv. narav. društva“ (za god. 1892. str. 245.).

9. **Sabljak.** Sava (Sisak); po raspravi g. F. Heſela u „Glasniku hrv. narav. društva“ (za god. 1889. str. 75.).

10. **Sabljar.** Osijek (Drava, po raspravi g. D. Hirca); Brod (Sava); Zemun (Dunav i Sava); Mitrovica (Sava); Uštica (Stara Sava); Jasenovac (Veliki Strug i Sava); Topolovac (Sava i Lonja); Ilok (Dunav); Susek (Dunav); Kamenica (Dunav); Surčin (Surčinske Bare); Rajevo Selo (Sava); Surduk (Dunav); Belegiš (Dunav); Novi Banovci (Dunav); Stari Banovci (Dunav); Čortanovci (Dunav), i Opatovac (Dunav). Čuo sam ovo ime u Bosanskom Brodu, pa i mali sabljar da se zove tu sabljarac. A i Marsilius u svome djelu „Danubius Pannonico-Mysicus“ (Hagae et Amstelodami, 1726.) piše: „Rascianis, & Ungaris Sablar nuncupatur.“

11. **Sabljara.** Dubočac (Sava); Štivica (Crnac); Davor ili Svinjar (Sava); Račinovci (Sava), i Komletinci (Bosut i Spačva).

12. **Sabljarka.** Beočin (Dunav); Vukovar (Dunav); Osijek (Drava); Sašinci („Jezero“ na općinskom pašnjaku Leget tik kraj Save); Morović (Bosut i Studva); Beška (Dunav); Apševci (Spačva); Apševci, Podgragje, Nijemci, Gjeletovci (Bosut); Zemun (Dunav i Sava); a zabilježio je i Pančić ovo ime, pa i g. D. Hirc „za Savukod Gračenice“.

13. **Sabljaš.** Rijetko se govori u Zemunu („Летопис Матице Српске“, knjiga 166. str. 76.). Čuo sam i ovo ime u Bosanskom Brodu.

14. **Sabljica.** (Na Lonji, po raspravi g. D. Hirca.)

15. **Sabljika.** Općina Okučane (Veliki Strug); a ja sam u Vrbovljanima, selu ove općine, slušao gdje govore „sablja“, kao što sam sprijeda napominjao.

16. **Šnajder.** Šarengrad (Dunav), i Rajevo Selo (Sava). Ovo je ime načinjeno po njemačkom „Schneider“, koje se govori ponajviše na dônjemu tijeku Dunava i Save, i to od ribara Nijemaca. I Madžari zovu sabljarku „szabó“ i „szabóhal“; a O. Herman piše: „Peténi spominje sabljarku još i iz Tise, i interesno je, što je po pričanju podunavskih madžarskih ribara zabilježio od riječi do riječi: da ima tri vrste mesa, t. j. račje, kokošinje i riblje meso, i to kod uha (sic!) račje, na vratu kokošinje, a na legjima riblje meso. Zovu je i krojačem (a to je ovaj „šnajder“), jer je ozgo tanka, ima malo mesa, a velike su joj oči“ (II. svezak str. 710.). Ma Nijemcima je „Schneider“ ribica *Alburnus bipunctatus* Heckel (G. Henschel, „Prakt. Anleit. zur Best. unserer Süsswasser-Fische i t. d.“, Lipiska i Beč 1890. str. 144.), koje ima i kod nas i u Bosni.

17. **Zec.** Sisak (Kupa); Varaždin (Drava; prof. Gj. Sebišanović). U kvestionaru iz Dvora i Divuše spominje se zekica i zeka; a ovo su druge ribe. Zeka je iz Sane kod Prijedora *Alburnus lucidus* Heckel („Летопис Матице Српске“, knjiga 181. str. 93. i 102.).

Tako bismo imali zasad i bez ona četiri nepouzdana imena pod br. 4. ovih šesnaest imena za vrstu *Pelecus cultratus* Linné: babov, brdva, gmitra, peculjaš, sabler, sablja, sabljača, sabljak, sabljar, sabljara, sabljarka, sabljaš, sabljica, sabljika,

šnajder i zec. Većina imena pokazuje, da je pomenuta vrsta po narodnom shvaćanju najsličnija sablji; a to je shvaćanje ušlo i u jedan kvestionar, jer u njemu nagjoh, da je riba sablja „ozgo široka, ozdo kao sablja".

Iz jednih mjesta javljaju, da je sabljarka stalna riba, a iz drugih opet da je selica. Ja sam dokučio n. pr. u Dubici, da je u proljetno doba ima najviše, kad iz Save dogje u Unu, pa da tada plovi u hrpi, te da su nekada gatale babe gledajući te hrpe: ide riba kao vojska, bit će rata[1]). U Jasenovcu razabrah, da ljeti, kad je mala voda, ima malo i „sabljara"; a i da je njihovo meso izvrsno, pa s legja da nema kosti (dlaka) u njemu. Rekoše mi u Staroj Gradišci, da se „sablje" ob ljeto ne mogu ni vidjeti, te da su brze i lako uteku. Gotovo to isto kazuju o „sabljaru" i u Brodu; no tu tek potvrdiše, što Dubičani pričahu, t. j. da ide „u logoru po 200 komada".

I zbog toga ima pravo O. Herman, kad piše: „Vita sabljarka nije tako rijetka u našim rijekama, kao što mnogi drže; nego je to riba, koja živi u društvu (a to je pomenuta ‚hrpa' ili ‚logor'), dakle samo onda se dâ uloviti, kad ribar na nju slučajno naigje. Ja sam kod Apatina i Zemuna češće na nju naišao, i onda mi je toliko dolazila na udicu, da mi je dodijalo" (svezak II. str. 709.). A po kazivanju zemunskih ribara napisao sam opet ja, da je sabljarka „obična riba u Dunavu i Savi" („Rad jug. akad. znan. i umjet.", knjiga 126. str. 101.).

Sabljarka se mrijesti (bije, tare i t. d.) ponajviše u mjesecu maju, a ovdje ondje već u aprilu ili čak u junu. Duljine variraju po kvestionarima izmegju 20 *cm* i 50 *cm*, a težine od $^1/_2$ *kg* do 3 *kg*. Bit će, da se malo pregoni i što se tiče duljine i težine njene. A iz nekolika se kvestionara još razabira, da se i sabljarka pribraja u „kesege". U Šašincima n. pr. razlikuju kesegu deveriku, kesegu običnu, kesegu sabljarku i kesegu crvenperku; u Račinovcima kesegu sabljaru i kesegu klocaru, a u Apševcima kesegu crvenperku, kesegu široku, kesegu sabljarku, te kesegu bijelku ili bjelušavku.

*

Kad mi je prošastih ferija preparator „Bos.-herc. Zemaljskog Muzeja" g. E. Zelebor pružio staklo, u kome je bila riba, što je 11. aprila 1899. godine u prisutnosti njegovoj uhvaćena mrežom na ušću Lašve u Bosnu, pomislio sam na prvi pogled da je kakav šaran. Pa reče mi g. preparator, da je nju i ribar doista držao za „šarana". Ali kad je izvadismo iz spirita, te vidjeh njenu legjnu peraju i na njezinim ljuskama gotovo kao koralj (merdžan) crvenkaste bodljike, sjetih se namah Mehe Efemovića iz Bosanskoga Broda, koji mi je razgledajući s drugim ribarima sliku vrste *Leuciscus virgo* u Heckel-Knerovu djelu „Die Süsswasserfische der österreichischen Monarchie" (str. 175.) rekao, da je to hodica. Ma pogodio je Meho dobro, da je ta slika pravljena, kad se mrijesti ili „razbija" hodica, jer „se tad oboba ona"; a onda još reče, da ima nje u Lašvi i da je tamošnji ljudi zovu merdžan-ribom. Prošao je Meho unakrst Bosnu i Hercegovinu, pa otuda zna on, gdje koje ribe ima i kako je kuda nazivaju; a jer u Bosanskom Brodu radi zajedno s doseljenim apatinskim ribarima, to je od njih poprimio njemačka imena „Osling" i „Wilder Karpfen" za svoju „hodicu".

Iz dojakošnjega mog razlaganja, pa i sa same slike (vidi *tablu* uz ovu raspravu) razabira se jasno, da je taj primjerak mliječac vrste *Leuciscus virgo* Heckel, za koju

[1]) G. F. Hefele zabilježi, da u Sisku vjeruju u ovo: „Čim sabljak stane dolaziti, sjutradan bit će kiše". Heckel-Kner pišu takogjer, kako su nekada mislili ribari, da sabljarke navješćuju rat, ali i glad i kugu, kad se ukažu, pa da to biva samo svake sedme godine" („Die Süsswasserfische der österreichischen Monarchie", Lipiska 1858. str. 129.).

sam odabrao (a čut ćemo i zašto) kao ponajbolje narodno ime platnica. No mene su na ovome mliječcu zanimale najviše bodljike (ovako zovu kožne izrasli njegove u Staroj Gradišci; u Kostajnici im vele „bodeži“ i „boce“, u Dubici i Bosanskom Brodu „bobe“, a u Zagrebu „trnovi“ i „igle“), što su se osule po glavi i po polegjini upravo onako, kao što opisuju Heckel-Kner, a bješe ih sitnih i po koščicama u svih peraja. S nekih mjesta one su pootpadale, a to se pozna po ožiljcima, što ostaše iza njih; jednu sam pak bodljiku otkinuo i ponio sa sobom, da je natenani razgledam.

Pisci ovi ne spominju ništa, kakve su boje bodljike u živa mliječca pri kraju mriješćenja, a kakve opet kad se on čuva u spiritu, pa to je po mojemu sugjenju jedina opravdana zamjerka čitavom opisu njihovu. Ali je zato C. Th. E. pl. Siebold izrijekom naveo, „da su pod kraj razvoja ove trnovite kožne tvorevine tvrde i žute kao vosak“ („Die Süsswasserfische von Mitteleuropa“, str. 193.), no o boji njihovoj u spiritusnih preparata nema ni on nijedne riječi. Čini se, kao da se nije pazilo na to kod ove vrste, makar što Heckel-Kner ističu u opisu vrste *Leuciscus pigus* de Filippi, koje kod nas da nema a na italijanskom se jeziku zove „Pigo“, kako bodljike njene postaju u spiritu polako „crvenkastosmegje“ (rothbraun), baš kakve su i u lašvanske platnice. A da se bodljike i u spiritusnih preparata žute kao vosak, o tom sam se uvjerio na jednom primjerku platnice u zoologičkom odjelu „Narodnoga Muzeja“ u Zagrebu.

Zbog ove boje bodljika potražio sam u opisu sabljarke pomenuto djelo Marsiliusovo u knjižnici ovoga odjela „Narodnoga Muzeja“ u Zagrebu (kojom upravlja sada g. sveučilišni profesor dr. Aug. Langhoffer); i u opisivanju vrste, što ju je označio on kao *Orfus germanorum*, a nije ništa drugo već naš *Leuciscus virgo*, nagjoh da su bodljike (kao što kazuju i naši ribari) „tvrde i bijele“ [1]). I dr. H. Nitsche piše, da se *Leuciscus virgo* Heckel mrijesti mjeseca aprila i maja, pa da ima tada po „mliječcu kožnih bradavica, koje su nalik na trn i bijele se kao mlijeko“ („Die Süsswasserfische Deutschlands“, Berlin 1899. str. 21.). A najposlije ne kaže o mliječcu O. Herman ni onoliko, koliko ima u Heckel-Knerovu djelu (vidi „A magyar halászat könyve“, II. svezak str. 720.).

Dobro su uradili Heckel-Kner, što su ove bodljike, kad se otkinu s mliječaca iz spirita, isporedili po obliku s rogom kojega nosorošca, jer su s dônjega kraja zaista kao malko izdubene. Inače su one kao i rog u nosorošca nešto nakrive i šiljaste, ali se po njima vide uzduž po tri brida (tako je bar na ovoj bodljici u mene, koja je otkinuta s lijeve strane iz stražnje polovine tijela). U prolaznoj svjetlosti ova tvrda bodljika bješe više crvenkasta, a u odraznoj crvenkastosmegja; i g. E. Zelebor uvjeravaše me, da su u živa ovoga mliječca bile bodljike po boji gotovo ovake kao i sad. No ne mogu nikako prećutati, da je veća sličnost izmegju lašvanske platnice i slike dunavske platnice u Marsiliusovu djelu, nego li izmegju nje i slike u Heckel-Knerovu djelu, a navlastice što se tiče oblika bodljika i boje ljusaka. Izmegju ljusaka ima naime u lašvanske platnice po jedna poširoka pruga od samih crnih tačkica, a to je ono, što se ne raspoznaje lijepo sa slike u posljednjem djelu. Pa te sam pruge motrio poslije i na zagrebačkim platnicama (a i na dubičkoj plotici, o kojoj će kasnije u bilješci biti govor), i one se vide bolje na starijim primjercima. A

[1]) Budući da je teško doći do ovoga djela, prenosim ovamo iz njega to mjesto: „Generat Aprili, & Maïo, his mensibus masculus prominentias duras albas, internè cavas, figuratas, uti sunt aculei in rosarum vepretibus ex cute, & squamis excrescentes nanciscitur, sed quae in capite minores, minùs aculeatae, & coronatim dispositae persecto coitu omnes deperduntur“ (svezak IV. str. 13.).

8. novembra godine 1901. gledah na jednom primjerku, kako su mu se već počele zametati bodljike na pojedinim ljuskama, pa i boja njihova da je isprva zaista bjelkasta. Sve to vidjeh još bolje na drugom primjerku 15. novembra te godine, a navlastito zametke bodljika iznad očiju.

Ove su ljuske po Heckel-Kneru koncentrično isprutane (pruci tanki i valoviti), te sa slobodnoga spoljašnjeg kraja s mahačem (lepezom) od 5—7 radija. Malo ispred pominjane bodljike izvadio sam jednu ljusku, i ona je imala mahač od radija i s **unutrašnjega** kraja; o tome sam se takogjer uvjerio na platnicama, koje sam kupovao na Kaptolskom trgu zagrebačkom. Ali ovoga unutrašnjeg mahača nemaju sve ljuske, a naročito što su više sprijeda.

Budući da su u djelu „The Fresh Water Fishes of Europe“ (H. G. Seeley i t. d., London i t. d. 1886. str. 150.) dotadašnje odjelite vrste *Leuciscus virgo* Heckel i *Leuciscus pigus* de Filippi odregjene kao varijetete **jedne** vrste, pa jer je to usvojio i dr. H. Nitsche u svojoj pomenutoj krasnoj radnji (na str. 20.), to još s većim pravom tvrditi mogu, da je u mojim rukama bio tada mliječac vrste *Leuciscus virgo* Heckel. Jedino mi je žao, što dr. H. Nitsche nije po prijedlogu Englezâ poprimio znanstveno ime *Leuciscus pigus* Lacépède kao ime vrste, jer bih onda i ja pošao za njima.

Iz kvestionara, što sam ih napomenuo na početku, razabrah, da se nekakva riba u Zagrebu zove platnica, da je stalna u Savi, pa da se mrijesti maja i juna, i da tada ima po sebi „igle“. Odmah sam gledao da je dobijem u svoje ruke, pa da odredim, kojoj vrsti pripada to ime; ali nakon povratka iz Sarajeva ponovo sam je imao, kao što maločas napominjah, pred sobom, samo da se ne bih u čemu prevario (a bilo je nje do 19. novembra 1901., kad je ovaj članak otpremljen u Sarajevo, svakoga petka kad više kad manje). U ribara iz Stupnika bjehu n. pr. 20. septembra godine 1901. dva primjerka. Veći sam kupio i on je bio 40 *cm* dugačak. Na nj sam primijenio opis u Heckel-Knerovu djelu, ali me najviše iznenadila bočna pruga s lijeve strane. Kad je došla do 13. ljuske, najednom je tu prestala, pa se onda započela opet na ljusci, što se ozdo gornjim rubom uvrla izmegju 12. i 13. ljuske bočne pruge, i otišla je tim dônjim redom ljusaka sve do repne peraje. Poslije nijesam ovu nepravilnost razabrati mogao.

Šarenica u oka bijaše žućkasta i puna crnkastih pjega; prsne peraje i trbušne žutjele su se gotovo kao naranča; zadnja i repna peraja bjehu crvenkaste, a legjna se opet plavila nešto malo. Zatim sam želio vidjeti, dali je njena „košuljica“ (potrbušna opna, Bauchfell) crna i kakvi su joj zubi na donjoždrijelnim kostima. Rasporivši je, ukaza se crnilo, ma ne onako jako kao u zemunske efike („Rad jug. akad. znan. i umjet.“, knjiga 126. str. 92.), a jamačno zato, što je s jeseni i ta boja svjetlija. A zubi su upravo onaki, kao što treba: 6 u retku na lijevoj donjoždrijelnoj kosti i 5 na desnoj, a oblika kao na slici 96. u Heckel-Knerovu djelu. Ovu platnicu opisah malo prostranije, da budemo potpuno uvjereni, e se pod tim imenom prodaje u Zagrebu vrsta *Leuciscus virgo* Heckel. Ali se uz ime „platnica“ čuje tu i platica [baš kao i kod Slovenaca; vidi u Pleteršnikovu „Slovensko-nemškom Slovaru“ kod riječi „platnica“ pod br. 10) i „platica“ pod br. 3)], a ribar Gjuro Živičnjak zna, da se ovoj ribi kaže na njemačkome jeziku i „Frauen-Nerfling“.

No prije nego prijegjem na ostala mjesta, u kojima se po kvestionarima govori platnica ili drugo koje ime, valja da se povratim na imena, što ih sprijeda napisah po kazivanju Mehe Efemovića. Čuvši od njega ime „hodica“, dogje mi odmah na pamet slično odica, što ga je zabilježio općinski načelnik g. Stevo Prodanović za Drenovac

(Sumetica, Voćinska i Vojlovica); a onaj „h“ na početku prvoga svakako je osobina tamošnjega govora (i u Hrvatskoj Kostajnici slušah od ribara „hmalo“ mjesto „malo“). A zbog imena „merdžan-riba“ molio sam za razjašnjenje iz Zenice, ali ga još ne dobih kao ni iz Županjca, gdje se opet jedna riba zove „merdžanuša“ [1]). Njemačko ime „Osling“ bijaše mi poznato iz kvestionara brodskog, a prije dolaska u Bosanski Brod razabrao sam za nj u Jasenovcu i u Staroj Gradišci, pa ponovo i u Brodu, ma u sva tri ova mjesta čuh uza nj i „Wilder Karpfen“.

Tragao sam za imenom „Osling“ po njemačkim rječnicima i stručnim djelima, i jedva ga nagjoh u Marsiliusovu djelu, gdje je izjednačeno u značenju s imenima „Esling“ i „Nase“, koja pripadaju današnjoj vrsti *Chondrostoma nasus* Linné. Razgovarajući se s ribarima, koji „Osling“-a ističu kao vrstu, a ne znadu mu hrvatskoga ili srpskog imena, nastojah da dokučim, znadu li za podusta (a to je *Chondrostoma nasus)*, pa i po čemu ga razlikuju od „Osling“-a. U Jasenovcu mi je odgovorio g. Antun Kirchhoffer, da je njemu podust „patuc“, a „Osling“-a da ima u **Uni** te „da je crn iznutra, ali ne onako jako kao patuc“. A brat njegov g. Ignjat Kirchhoffer, koji je zakupnik ribolova u Gušću i prodaje ribu svakoga petka u Zagrebu, pokazao mi je 18. oktobra 1901. na platnici kod susjednoga ribara, da je **to** „Osling“ [2]).

Možda će tkogod reći, da današnji ribari naši primjenjuju krivo ovo njemačko ime, budući da je ono isprva bilo ime za podusta. Ali ja opet mislim obrnuto, t. j. da je u tom pogriješio Marsilius; a to sudim po tome, jer je njemu „platnica“ (kao što je Bloch poprimio od njega) „in Ungarn Jakeseke und bey den Illiriern Jass“ (t. j. jaz) [3]). Jaz i platnica, da grdne razlike! „Neiskusan bubnjar, kad vadi efiku (tako se zove u Zemunu platnica, njem. „Eferl“) iz bubnja, misli od nje da je jaz, ta dosta je nalik na nj“ („Rad“, knjiga 126. str. 91.); a od ovakoga ribara mora da je i Marsilius čuo ime „jaz“ za našu „platnicu“ [4]).

---

[1]) U posljednjem času obratio sam se na svoga dobrog znanca iz Bihaća, sadašnjega upravljaj. učitelja u Zenici g. Petra Mirkovića, i on mi je odmah odgovorio ovo: „Riba u Lašvi, što je Vi zovete ‚merdžan-ribom‘, nije nikoja druga nego pastrma. ‚Merdžan‘ je turska riječ a znači crven dragi kamen; ele, po pastrmi imaju crvene pjege, poredate kao drago kamenje — crveno, pa zato je prozvaše ‚merdžan-riba‘.“ — Zar da Meho ne zna, što je pastrma? Baš ovaj odgovor daje nam još više povoda, da se raspitujemo, koje je tumačenje pravo.

[2]) Za vrstu *Chondrostoma nasus* Linné objavio sam u „Nastavnome Vjesniku“ (knjiga VIII. str. 463.) četrdeset narodnih imena, od kojih uzeh kao glavno „podust“. Lanjskim putovanjem doznadoh, da se podustu u Jasenovcu kaže i batuc (Luka Dragić), u Staroj Gradišci mrnja i mrnjača; a Sava Dragaljević, koji se doselio iz Dvora u Vrbovljane, reče mi, kako se podust u pregjašnjoj postojbini njegovoj zove jovača. Ime „jovača“ nije ušlo u dvorski kvestionar, ali ga je g. načelnik Stevo Prodanović uvrstio u drenovački. No u dvorskom kvestionaru bješe nekoliko imena nepoznata značenja, pa stoga se obratih na prijatelja svoga g. Lazara Savića, kr. kotarskog suca, da mi pošalje tih riba. I pod imenom oštroglav dobih iz Une i Žirovca podusta. A iz Divuše javljaju, da u Uni hvataju oštroglava, kojemu je običnije ime biovica. U Kostajnici sam zabilježio ime oštroglavac i biovica, i po tome bi vrsta *Chondrostoma nasus* imala sada 47 narodnih imena. Otkuda imena „oštroglav“ i „oštroglavac“? Gj. Sebišanović piše: „Podusti puštaju u Dravi od 1. aprila sve do danas, t. j. 3. maja ikru i mlijeko, te su na glavi i po licu obasuti mnogim sitnim blijedim prištićima, koji se vide kao nemanjaste šiljaste bradavice“ („Glasnik hrv. narav. društva“ za god. 1889., str. 234.). Istini za ljubav valja mi dodati, da ribari kostajnički govore „rijać“ (a ne „rijač“), pa da je Bugarima Pančićev „morunaš“ *Abramis melanops* Heckel (Gerov: „Rječnik bugarskoga jezika“), a i da se u Orubici (Sava) čuje ime „bivovica“.

[3]) Marsilius je napisao: „Ungaris Jakeseke, Rascianis Jass nuncupatur.“

[4]) Nijesu bolji ni oni ribari, po kojima je g. F. Hefele zabilježio, da je jezu još ime „bijeli ili divlji krap“ („Glasnik hrv. narav. društva“ za god. 1889., str. 76.). „Bijeli krap“ ili „bijeli šaran“ zove se u Zagrebu samo „klen“; a „divlji krap“ je naš „Wilder Karpfen“ ili platnica, koju i ovaj pisac napo-

Prema ovome imali bismo dosad za vrstu *Leuciscus virgo* Heckel ova hrvatska ili srpska i njemačka imena: efika, merdžan-riba (ako bude imao Meho pravo), odica, platica, platnica, te „Eferl“, „Osling“, „Wilder Karpfen“ i „Frauen-Nerfling“. A sad ću tek po obećanju da istaknem, gdje se sve govori narodno ime platnica ili koje drugo, što je s njime jamačno sinonimno; no žao mi je, što se ne ću moći držati abecednoga reda.

1. **Platnica.** Zaprešić (Sava i Krapina); Zabok (Krapina); Selnica, Mali i Veliki Bukovec te Kapela-Dubovica (Drava, Bednja i Plitvica); Španjsko (Sava); Jakuševec i Mičevec (Sava), i Pisarovina (Kupa i Kupčina). U ostalome dolazi ime „platnica“ i u „Ribama“ g. sveučil. prof. dra. M. Kišpatića (str. 296.), i to za vrstu hajn ili pečenica (drugdje deverika, sinj i t. d.), pa neodregjeno i u „Pabircima i t. d.“ g. sveučil. prof. S. Brusine (n. pr. u Dubici i u Slunju), — ali ćemo se sad zacijelo složiti svi u tome, da joj ono ne pripada[1]).

2. **Platica.** Kraljevec, Čemekovec, Prosinec, Vučilčevo i Rozgo (Sutla); Martinska Ves (Sava); Severin (Kupa), te Brod (Kupa i Kupica). Pančiću je „platica“ *Blicca argyroleuca* Heckel, a i „platika“; pa to je „platica“ i g. dru. M. Kišpatiću (str. 299.). O. Herman ima takogjer u „Mesterszótár“-u imena „platyicza“ i „platyika“, a oba mu znače što i hajn gdjegdje u nas, t. j. *Abramis brama* Linné, upravo kao i Slovencima pored pravoga pomenutog značenja (ali po jednome starom rječniku)[1]). No O. Herman misli za riječ „platyicza“, da dolazi od „latice = late = širok (széles)“, te da je rumunjskoga podrijetla; a od imena „platyicza“ da je postalo „platyika“. Doista napominje on, da i Rumunji tu ribu zovu „platyicza“ (II. svezak str. 768.). Ma po trećem izdanju Vukova „Рјечник“-a platica je u Bosni daska; a i u Lici su platice kao brvna, kojima pode štale za marvu (a to su opet srijemske „platine“, koje meću n. pr. po ćuprijcama preko jendeka ispred kuća). Pa ovo ističem toga radi, da se zna, e se riječ „platica“ govori u narodu i sa drugim značenjem[2]).

3. **Platišnica.** Ovo se ime čuje u općini Skrad kod Dobra-Pošte (Dobra), ali uza nj stoji još „bjelica crvenperka“.

4. **Plotica.** G. dr. M. Kišpatić piše, da „na Korani zovu pločica ili plotica“ našu platnicu (str. 313.); ali po tamošnjem kvestionaru bila bi ovo *Abramis brama* Linné. Žao mi je, što se moram potužiti, da kvestionari nijesu ispunjeni ni potpuno ni pomnjivo pa da se na njemačke ili čak i znanstvene nazive za narodna imena rijetko kad pouzdati možemo. Inače se govori ime „plotica“ u ovim mjestima: Petrinja (Kupa); slunjski kotar (Glina); Dubrave (Bistrac, Ribnjak i Dobra); Krnjak (Korana, Radonja i Rijeka); Gliboki Brod i Ribari (Kupa); Ferenci, Zaluka, Zajačko Selo, Podbrežje i

---

minje po imenu, ali ne znade onda, koja je to riba (str. 78.). Jamačno se po ovome nestručnjačkom pisanju poveo i Gj. Sebišanović, jer je i njemu jez „bijeli krap“; ali je najčudnovatije, što je g. D. Hirc baš u Sisku (gdje je g. F. Hefele čuo ime platnica) dobio platnicu „u svadbenom ruhu“, te što je tek nakon „mnogo godina“ i kod tolikih ribara svakoga petka u Zagrebu jedva u Gundincima doznao za ime njeno „krastavka“ („Nastavni Vjesnik“, knjiga V. str. 168.). Pa i ovo jedino narodno ime njegovo ne vrijedi mnogo, jer „krastavkom“ ili „krastašem“ (kao što mi rekoše u Vrbovljanima) može se zvati svaka riba, koja „se okrasta“ za vrijeme mriješćenja. A u ostalome je i on na str. 160. napomenuo, kako je ribarima „jez ili jaz“ i *Leuciscus virgo* i *Idus melanotus*.

[1]) Riječ „платьница“ poprimio je Miklošić u svoj „Lexicon palaeosl.-graeco-latinum“ s tumačenjem „sensus ignotus“; J. Habdelić ima u svom „Dictionar“-u imenicu „platnica“, ali kaže izrijekom da je „platnica kolna (orbile)“. Pa i Voltidži je unio u svoj „Ričoslovnik“ ovu riječ su dva značenja: komad platna i dućan, u kome se prodaje platno.

[2]) Marsiliusu je „platika“ naš hajn ili sinj ili ploska, pa to je i u Klenku (Sava).

Mirkopolje (Kupa); općina Rječica (Kupa i Blatnica); Stative Donje (Dobra); općina Draganić (Kupčina); Hrašće (Kupčina); Svinica (Svinica); Glina (Glina i Maja), i Dubica (Una).

Napomenuo sam sprijeda, kako se po „Pabircima i t. d.“ jedna riba u Dubici zove „platnica“; ma evo po kvestionaru od godine 1892. glasi to ime plotica, pa i ja sam slušao gdje ovako govore u kući zakupnika ribolova g. Nikole Cvetkovića. Mladi gospodar Joco Pejić reče mi, „da je plotica poput jeza ili šarana; od jeza ima ona krupniju ljusku, a opet nema testere kao šaran“ (ovo je 3. koščica šaranske legjne peraje, kojoj se u Kostajnici veli „fatalo“, t. j. hvatalo). Momak njihov Mišo Severović kazivaše, kako je plotica „slična jezu, ali da je krupnije i žućkaste ljuske, pa da u proljeće muško ima bobe, i to od marta do maja, te da tad u čevrndijama (virovima) 20—50 komada trče naokolo i sabijaju se vrtence (usprav kao „vrtena“ što stoje), i da se muškarci češu bobama oda ženske, koje su drobastije, bez bobî i hrane se vodenim pužićima.“ Od ovoga inače vragoljastog momka doznadoh, da se „potrbušna opna“ zove „košuljica“, pa da ona u plotice nije onako jako crna kao u podusta ili podustve (potvrdio je dakle, što je kazao i g. Antun Kirchhoffer za „Osling“-a). Lazar Mataruga, ribar u Bosanskoj Dubici, baš je malko prije otišao od kuće na liječenje u jedno obližnje selo, nego što sam mu banuo pred kuću; ali mi je poslije otpisao, da je dosad „hvatav'o i — plotice“[1]). Moje je uvjerenje, da je dubička „plotica“ što i zagrebačka „platnica“ već i stoga, jer je vrsta *Abramis brama* poznata u Hrvatskoj Dubici kao sinj, a u Bosanskoj Dubici kao „ploska, ajn i šiljan“. Istina je, da bi se moglo pomišljati i na bodorku, koja se najlakše raspoznaje po mliječcima za vrijeme mriješćenja, jer H. Gervais i R. Boulart pišu u djelu „Les Poissons“ (prvi dio str. 112.) ovo: „A cette époque, les écailles du mâle se recouvrent de tubercules; il y en a de un à trois sur chacune d'elles“; a kakvi su pak mliječci vrste „platnica“, to znamo već otprije. Na ovo me poregjenje navelo, što sam u Stulićevu „Rječosložju“ našao riječ „plòtica“ za riblji rod *Leuciscus* (ali po jednome ruskom rječniku), pa i što je bodorka iznutra crnkasta[2]).

G. D. Hircu „plotica“ je *Blicca argyroleuca* u Severinu (a općinski šumar g. Dragutin Hrska napisa godine 1892. „platica“); a u Neretvi su „plotice“ opet druge ribe. Kad još dodam, da ćemo i riječ „plotica“ naći u pomenutome Miklošićevu rječniku, pa da se riba „plotica“ hvata u Uni kod Bihaća i u Sani kod Prijedora, onda sam prikupio o njoj na jednu hrpu sve, do čega sam doći mogao.

5. **Plotnica.** Banija (Kupa); Remetinec, Lučko i Ježdovec („Sava i po istoj otvorena Savišća“, t. j. rukavi njeni). Josip Burić i Pavao Škornjak iz Remetinca, Janko Trsun iz Lučkoga i Juro Biškupić iz Ježdovca napominju pored „plotnice“ kao zasebnu vrstu „hajna ili pečenicu“; a u Bjelostjenčevu „Gazophylacium“-u dolazi takogjer

[1]) U „Rječniku hrv. ili srp. jezika“ nema glagola hvatavati, ali ima riječ „čevrntija“.

[2]) L. P. Sabanjevu je naša bodorka *(Leuciscus rutilus* Linné) „плотва, плотица, плоть, плотвица, плотвичка, плотичка, плотушка i t. d.“ (str. 222.), pa i Poljaci imaju slična imena. U Svinici se zove „plotica“ i „bijelka“ i „bjelica“; u Baniji se ističe „plotnica bijela“, a iz Dvora sam dobio pod imenom „bjelica“ vrstu „platnica“. Lako može biti, da je ovdje ondje „plotica“ i *Leuciscus rutilus;* no ova se vrsta zove kladnjačom i u Hrvatskoj Dubici. A da budem još pouzdaniji, što se tiče značenja imena „plotica“, zamolio sam poštovanu gospogju Mariju Ervačanin, kćer g. Nikole Cvetkovića, da mi pošalje u Zagreb jedan primjerak. I kad sam ga dobio sa jednim malim sinjem (sinjarkom), osvjedočio sam se ponovo, da je plotica zaista *Leuciscus virgo* Heckel. Pa to će biti ona jamačno i drugdje na našoj strani. Ali u ove plotice bješe košuljica dosta crna, a osim repne i zadnje peraje bjehu i trbušne peraje njene djelomice crvenkastožute.

riječ „plotnicza“, ma s tumačenjem da je „Psetra“ ili „Pseltra“ (a to je sasvim druga riba).

6. **Plotvica.** Tounj (Tounjčica i Rudnica).

7. **Plodica.** Živike (Crnac), i Stara Gradiška (Sava). Ovako ribari Nijemci izgovaraju ime „plotica“; ali je u Živikama ispunio kvestionar g. učitelj Matija Petrović, pa stoga sam ga samo uvrstio ovamo.

8. **Erflin.** Varaždin (Drava). U kvestionaru čitamo: „Izgleda kao klen, samo ima manju glavu i žute splave (peraje).“ Ne mogu dakle da pristanem uz g. dra. A. E. Jurinca, kad piše da varaždinski ribari „ne razlikuju“ jeza i našu platnicu, već obje vrste da zovu „nerfl“ ili „erfl“ („Izvješće kr. vel. gimn. u Varaždinu koncem školske godine 1879./1880.“, str. 4.), makar što mu to potvrgjuje i Gj. Sebišanović u „Ihtijološkim refleksijama“ str. 72.), pa što je i Marsilius poprimio ime „jaz“ za platnicu, a i u Zemunu i u Sisku i drugdje neiskusni ribari brkaju ove dvije vrste, — jer se jez ili jaz raspoznaje od platnice po kosim ustima i sitnijim ljuskama, pa i po boji tijela i donjih peraja, poradi kojih ga u Dubici i zovu „Rothkarfl“. A varaždinski ribari (Mijo Oreški, pa gradski lugari Petar Mrazović, Gjuro Ivić i Mijo Mikulec) i ne isporegjuju platnicu s jezom, već s klenom!

Dr. Josif Pančić nema nikakva narodnog imena za platnicu, ali misli da je verozub „poznat u nauci pod imenom *Leuciscus virgo* Heckel“ („Рибе у Србији“, str. 64.). No dr. M. Novicki opisuje ribu „wyrozub“, a L. P. Sabanjev opet „вырѣзубъ“, i obojici je to srodna vrsta *Leuciscus frisei*.

Budući da sam uvjeren, kako se jednim imenom i po nekolike vrste riba nazivati mogu, stoga ne smijem tvrditi, da su sva napomenuta imena u svim mjestima imena jedne iste vrste, naime naše „platnice“. A jer nema sumnje, da vrstu *Leuciscus virgo* Heckel u Zagrebu ribari iz različnih krajeva zovu „platnicom“, to sam navlastito zbog hercegovačkih i dalmatinskih „plotica“ poprimio ovo ime kao najpriličnije. Ali ćemo akcenat ovome imenu ipak morati promijeniti, jer je zabilježen onako, kao što se u Zagrebu čuje po kajkavskom narječju.

Sprijeda je napomenuto, da je platnica stalna riba. Ona se mrijesti (ili „prosipa“) negdje mjeseca aprila, negdje aprila i maja, a negdje opet maja i juna. Duljina njena može da bude od 20—50 *cm*, a težina od $^1/_2$—2 *kg*.

Флора херцеговачких гробаља.

Пише

професор **Антун Пихлер (Pichler)**
(Мостар).

Већ прије више хиљада година одликоваше људи поједине биљке, приписујући им нека тајна својства, било за лијечење разних болести, било за сваковрсне чаролије. Свећеници користише се оваким биљкама, а пјеснике би одушевљавало њихово дјејствовање. Тако ућоше овакове биљке мало по мало у симболику разних вјера, у којима се некоћ усредоточила сва знаност и од којих се људство у тешким и чемерним данима једино надало спасу својему. На тај се начин ове биљке усадише управо у душу народâ, па ако су ови с временом и заборавили ону идеју, која се спајала с овом или оном биљком, сачувала се ипак у људству за њих од кољена на кољено симпатија.

Међу биљке, нарочито одликоване ма у којем правцу, ваља свакако убројити оно дрвеће, које је — у најужој свези с вјером — својим хладом заштићавало храмове и олтаре или је засађено по гробиштима ко симбол бесмртности кроз столећа спомињало живуће на давно покопане своје претке. Становнике сјеверних земаља, којима је природа подарила кратко љето, опоминьали би бор и боровица (смрека) за зимног доба, кад је привидно замрла читава природа, да ипак има нешто, што се преко прага смрти зелени, те би у томе назријевали ти људи симбол бесмртности. Чемпрес жалобни *(Cupressus tristis)* шуштањем својих грана опомињао је старе Грке на грозоте Хадеса, а Германима и Славенима ширише би се груди при погледању на вишестољетне храстове и липе, те им се тако јачало вјеровање у бесмртност својих давно помрлих дједова.

На оваки начин стекоше становита дрвета и биљке, што су првобитно биле посвећене боговима, с временом значење гробишних биљака и мало по мало постала је отуд данашња жалобна флора, у којој ћемо пронаћи готово увијек трагове стародревних култа. С овим некадањим вјерама, с њиховим боговима и свећеницима угинуше и храмови и олтари, али се до у садашњост одржало оно некоћ боговима посвећено дрвеће па и по гдјекоји обичај, што се и данас још обавља на гробљима у становите дане, дапаче се и данас још на ново сади по гробиштима онаково дрвеће, јер и ако су свећеници новијех вјера настојали да истријебе обичаје поганског подријетла, то оставише ипак народу на вољу, да сачува оно дрвеће и гајеве старих богова. Некадање вјеровање претворило се у празновјерје, које се тврдо усадило у народну душу, па живи и даље и опире се жилаво просвјети новог

доба. Безброј врела и старог дрвећа привлачи и данас још дјевојке дорасле за удају, да у ноћно доба становитих дана на таковим тајанственим мјестима изражавају жеље својих срдаца разним чарањем. У хладу некад боговима посвећених гајева и данас се игра коло, ко прије више стољећа. На громилама из прехисторичког доба леже на пола у земљу утонули богумилски стећци, покривени травом и маховином, а усред тог старог надгробног камења дижу се хумци новијех гробишта. Уз стари какви храст прислонио се крст, а погдјегдје подигоше под сјеновитом липом и сиромашну капелицу.

Могао бих овдје без особите муке избројати ботанички богоштовни апарат старог вијека, могао бих још и поредати боговима посвећене биљке сјеверних народа, затим Германа и Славена, но не ћу да то распредам, јер ће бити достатно, ако се при описивању флоре херцеговачких гробаља ограничим једино на дрвеће посвећено некадањим славенским боговима и ако уза то истакнем и оне гробишне биљке, које су са истока посредовањем Грка и Римљана, те Арапа дошле у наше крајеве.

Ако критичним оком посматрамо списак биљака са херцеговачких гробаља, то их можемо сврстати без икакве потешкоће у три категорије, при чему се не осврћемо даље на модерна, то јест она нова гробља, што су уређена у новије доба, јер флора њихова никако није значајна за наша посматрања.

У прву категорију стављамо муслиманска гробља по варошима, по којима уз приличан број ендемичких медитеранх биљака находимо ово карактеристично гробишно биље и дрвеће, од којег је по гдјекоје оријенталног подријетла: севлија или чемпрес вазда зелени *(Cupressus sempervirens* L.), јоргован *(Syringa vulgaris* L.), лала или лужарка звончикаста *(Sternbergia lutea* W. K.), коситерница *(Ephedra nebrodensis),* жута златоглавка *(Asphodeline lutea* Rchb.), старославенска, боговима посвећена бијела липа *(Tilia argentea* Desf.) и богу Перуну посвећени орах *(Juglans regia* L.).

Гробља кршћанска по варошима и гробља свих вјера по селима сачињавају другу категорију. По њима находимо остатке некадање шумске флоре, нарочито облике из регије храста. Ово храстовље често је једино зеленило у каменом мору голог херцеговачког крша и давно би било пало под сјекиром сељачком, која управо бијесно знаде похарати шуму, да чувство пијетета за прах предака, који под сјеном овог дрвећа снивају вјечни санак, није било тако снажно, те се сачуваше ови вишестољетни храстови до данас. Дапаче и за бурних ратних времена поштедише ратујуће странке то дрвеће и тако налазимо и сада још по овим гробљима стољетне храстове, чемпресе, коштеле *(Celtis australis* L.) и орахе.

У трећу категорију иду она гробља, по којима уз управо споменуто шумско дрвеће налазимо такођер и липу, које иначе нема нигдје у околици, која је дакле нарочито засађена у гробље.

Што се тиче распрострањености овог гробишног дрвећа и биљки, ваља навести ово.

Чемпрес вазда зелени *(Cupressus sempervirens* L.), типично дрво истока, који се и данас засађује по муслиманским гробиштима, налази се опћенито по свим гробљима. Његови најстарији ексемплари биће они у харему Карађоз-бегове џамије у Мостару и они у Почитељу на Неретви.

По херцеговачким гробљима сади се бијела липа, *Tilia argentea* Desf. У Херцеговини налазимо ово дрво осредње величине у најнижем субалпином појасу. У долинама, гдје влада велика врућина, нема је нигдје ко дивљаке. Стабла липе по гробљима и крај џамија једва да су старија од каковних стотину година. Жарко

херцеговачко љето без кише и сухо вруће каменито тло биће да су криви, што се липа не може повољно развити и што је кратког вијека. Да липу народ особито воли види се отале, што ће и данас још, чим које старије стабло угине, на његовом мјесту одмах засадити младу липу и што је има посвуда по Херцеговини. Осим ове врсте са бјелкастим листом не нађох по херцеговачким гробљима ниједну другу врсту липе. Напротив има по гробљима у Босни више стољећа старих горостасних црних липа *(Tilia ulmifolia* Scop.) ситнога листа.

Храст се заправо не може назвати гробишним дрветом, али како је био у давнини посвећен богу Перуну, то ћемо оне вишестољетне дубове, што их находимо по таковим гробљима, гдје се крај богумилских стећака уздижу крстови из новијег доба, донекле моћи сматрати остацима некадањих, боговима посвећених гајева, и не ћемо погријешити, ако рекнемо, да је сада храст исто онаково гробишно дрво као липа.

Најљепши оваки храстик биће свакако онај, у којему је католичко гробље села Крушева на Мостарском Блату. Његова стабла поносно се дижу измед околног грмља. Мањи, али врло лијепи храстови гајеви налазе се на католичким гробљима у Циму крај Мостара и у селу Бакре у Броћанском Пољу котара мостарског.

Док ове храстике бројимо у гајеве, који су у давнини били посвећени боговима, можемо све остале гробишне гајеве сматрати остацима некадањих шума и по њима створити приличну слику, како је некоћ један дио Херцеговине био шумовит.

Форме храстовог стабаља, што их находимо по овим гробљима, идентичне су са појединим стаблима, који осамљено стоје у оближњој околици или с онима по храстицима, које је власт загајила, те се сада по мало подижу. Врсте храста: ситногранати *(Quercus pubescens* Willd.), мрки цер *(Quercus cerris* L.), збијени храст или рудељ *(Quercus conferta* Wk.) и македонски храст *(Quercus macedonica* Griseb.), што расту по гробљима, готово се увијек нађу и по оближњој околини. Ситногранати храст најчешћи је око Мостара, мрки цер и збијени храст на западним рубовима Мостарског Блата и по многим другим мјестима. Македонски храст, који се почиње појављивати између Домановића и Стôца, налази се понајвише по загајеним шумама и посвуда по гробљима. Чесмику *(Quercus ilex* L.), која се у осамљеним красним ексемплариma налази овдје ондје, нијесам за чудо нашао на ниједном гробљу.

Орах *(Juglans regia* L.), који је некоћ био посвећен богу Перуну, опћенито се појављује у низинама херцеговачким, али пада свакако у очи, да су два најстарија орахова стабла узрасла у муслиманском гробљу крај градске митнице мостарске на раскршћу цеста, што воде у Љубушки и у Радобољу.

Кошћела *(Celtis australis* L.), која је у приличном броју заступљена такођер по загајеним шумама и по авлијама, находи се у врло старим и красно развијеним ексемплариma посвуда по старим, нарочито муслиманским гробљима. Како се ово дрво понајвећма налази у близини људских станова, биће да није без основа мишљење народа, да је кошћела прије више стољећа по Млечанима пресађена из Далмације у Херцеговину.

Импортиран је надаље у нашу домовину и јоргован *(Syringa vulgaris* L.), што расте по многим старијим муслиманским гробљима; по млађима никако га нема. Засађен је ко и ружа на гробовима дјевојака, као симбол младости. По гробљима херцеговачким замјењује јоргован и ружу грмље шипка *(Punica granatum* L.), које се са својим свјетло црвеним цвјетовима и сјајним, загасито зеленим листовима незаборавно доима сваког странца.

Засебна појава неких мостарских гробаља јесте грмље коситернице *(Ephedra nebrodensis)*, које је својим мрким зеленилом прекрило читаво гробље, тако да из овог зеленила провирује тек овисоко надгробно камење. Овај је грм типична гробишна биљка и само изузетно наћи ће се по гдјекоји џбун у удолинама крша на Хуму и по стрмим обронцима Подвележја.

Нарочита биљка муслиманских гробаља јесте свјетло црвена одлика столисне руже *(Rosa centifolia* L.), којој је народ дао име „троњка". У ње је ванредно угодан мирис а цвијет јој није врло пун.

По католичким гробљима врућег појаса Херцеговине прилично је распрострањен ружмарин *(Rosmarinus officinalis* L.). Ко што муслимани јоргован и ружу, тако засађују католици ружмарин на гробове дјевојака и момака. Њиме киге католици у многим нашим крајевима младенце и сватове.

Бршљан *(Hedera helix* L.), који се у старо доба употребљавао ко жалобна биљка, што је и у садашњости посвуда у обичају, служи за чудо у нашег народа ко знак веселља. Његовим гранчицама киге католици и православни о Божићу прагове и врата, затим печеног на ражњу брава (веселицу, заоблицу), којему ће у губицу поринути здраву, читаву јабуку.

Уз ово набрајање гробишног дрвећа и грмља, надовезаћемо још оно неколико ситнијих биљки, што служе на исту сврху. Жута златоглавка *(Asphodeline lutea* Rchb.) кити својим ванредно лијепим цвјетовима суре зидове око муслиманских гробаља, сграђене од прикупљеног камења. Чини се, да се ова биљка употребљава по гробљима већ од давнине, али свакако ће бити старија употреба чемпреса. Познато је, да душе палих у боју хомерских јунака корацају Хадесом по ливадама златоглавке, одакле се даде закључивати, како поштивање ове биљке ко знака мртвачког култа сиже далеко у давнину. Ова биљка расте додуше у Далмацији по разнијем мјестима, па се по гдјегдје нађе и у нижем појасу нашег крша по странама изложеним сунчаној жеги, али је она у својем мноштву ипак изразито обиљежје муслиманских гробаља по Херцеговини. Нијесам никада чуо, да жуту златоглавку и данас још засађују муслимански становници; тим више може се она означити типичном гробишном биљком. Ријетко кад наћи ће се она у православним гробљима, а никад је нијесам видио по гробљима католика. Ко средство за чарање ова је биљка у нас на добру гласу те се дјевојке радо киге „травом златоглавом", јер она узвисује њихову љепоту.

Велика звончикаста лужарка *(Sternbergia lutea* W. K.), којој је народ дао име „лала", врста се по својим жутим цвјетовима међу наше најљепше јесенско цвијеће, те су њоме засађена скоро сва муслиманска гробља, која у јесен, кад је љетна жега сажгала сву траву, управо цвјетовима лале добивају пријатни изглед.

У гдјекојем католичком и православном гробљу находи се перуника или замбак *(Iris germanica)*. Како је у Малој Азији и Арапској *Iris sepulchrorum* одавна позната ко гробишна биљка, навело ме је на то, да у тој појави тражим аналогију соном употребом замбака код нас. Но како је та биљка код нас ипак поријетка и како се она не да у свезу довести с митологијом нашег народа ни ко средство за лијечење ни чарање, то сам ово питање напустио до згоднијег времена. Подробније истраживање довело ме је међутим до увјерења, да ће ту ипак бити ријеч о митолошкој биљци и да је управо то узрок, што ју находимо по неким гробљима католика и православних.

У Хрватској и Славонији па и по неким крајевима Далмације познат је замбак под именом „перуника", дакле ко биљка, што је била посвећена Перуну,

богу погапскијех Славена. У народу по Херцеговини заборавило се ово митолошко име, али се биљка ипак сачувала ко украс гробишта, па је употребљавају и у народној медицини. Њен сатрти тучак, ако се пије помијешан с водом, лијечи од жућанице, стучени фришки поданци лијече ране од ударца и т. д. Перунику наћи ћемо и по гробљима Славоније. Тешко се може одговорити на питање: да ли је замбак, као богу Перуну посвећена биљка, ушао у гробишни култ нашег народа или је преко Средоземног мора из Арабије дошао на херцеговачка гробља, па одавле у Славонију.

Католици украшавају гробља и то већ одавна биљком, коју народ зове уопће удовицом *(Chrysantemum)* и која је у Европу дошла из Источне Азије. Католици засађују ју по гробовима одраслих и дјеце пред душни дан (2. новембра).

Прошеница *(Celsia orientalis* L.), која се означава ко гробишна биљка Муслимана, ријетко се находи по гробљима у нашим крајевима и с тога се таковом не може сматрати за Херцеговину.

Примог *(Acanthus),* којим су се у старом вијеку опћенито украшавала гробишта, расте код нас у врсти *Acanthus spinosus* L. (велецвјетни примог) посвуда по нижим, врућим крајевима Херцеговине те га често налазимо такођер по гробљима, но ја отале ипак не ћу да изводим е је и ова биљка у митолошкој свези са нашим гробишним култом.

Коначно ваља ми још споменути, да католички сељаци обичавају нова гробишта китити јабукама, лимуновима и наранџама, натакнутим на рачвасте мотке, дугачке око један метар. Овај обичај имаће свакако митолошку основу, но није ми успјело, да распитивањем сазнадем што позитивна о постанку и правом значају овог прастарог народног обичаја.

Sojenica u Dônjoj Dolini.

(Drugo iskopavanje god. 1901.)

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

I. Sojenica.

Mjesto, gdje se je u D. Dolini nastavilo iskopavanje u ljetu 1901. ne veže se neposredno uz onu površinu, što je pretražena godine 1900., nego 23 *m* dalje uz rijeku (*slika 1.*, i *tabla II., 1.*).

Već prethodne godine opazilo se na tomu mjestu, kako iz obale strše grede jednog kućnog duvara, pa jer se je bilo bojati, da bi ih povodnja mogla razoriti, započeo sam radnju na ovom mjestu.

Postignuti rezultat pokazao je, da je taj naum bio sretan, jer je pošlo za rukom, da se na tomu mjestu otkrije gragjevna arhitektura tako uspješnim načinom, kako se to rijetko kada dogagja. Možemo reći, da smo pri tom poslu imali tim više sreće, što je Sava i te godine bila isto onako jogunasta i ćudljiva kao i prošlih godina. Uspjeh je polučen samo na taj način, što se je mjesto iskapanja ogradilo nasipom, koji je bio toliko snažan, da je odoljevao, ako ne velikoj bujici, a ono barem navali osrednje vodurine. Sreća je htjela te je ove godine tek tada nastala velika povodnja, kad je već rad toliko uznapredovao, da je bilo moguće pregledati u cjelokupnosti rezultat iskapanja i načiniti nacrt čitave situacije. Poslije toga voda je doduše poplavila ne samo iskopnu površinu, već i obje obale, pa je čak i čador, razapet na prilično izvišenom mjestu, valjalo maknuti, da ga ne odnese voda.

Površina, što se raskopala na tome mjestu, zaprema 25 *m* u duljinu, a doprlo se u obalu kakovih 10 *m*.

Glavice greda, koje su nosile podnicu naselja, pomolile su se 5—6 *m* ispod površine obale, no kopalo se i dublje sve do 7·5 *m*, a mjestimice i do 9 *m*, jer je za većinom starijih nahogjaja, osobito što se tiče artefakta od jelenje rožine, valjalo segnuti do u toliku dubinu, gdje su ležali posred kolja u nekoj sivoj homogenoj naslagi ilovače.

Premda su pomenuti omjeri o sebi maleni, prikazuju kubikovani ipak priličnu radnju i to tim veću, što se je prilikom iskopavanja često puta valjalo boriti s nabujalom savskom vodom, te se je veliki dio rada utrošio na nasip, koji je imao da nas brani od vode.

Na označenoj površini odgrnule su se tri prilično sačuvane zgrade. Njihovo arhitektonsko ustrojstvo očuvalo se u toliko, da nam je na osnovu očuvanih ostataka lako

upotpuniti sliku negdašnjeg obitavališta sojeničara. Odgrnuta je još jedna četvrta zgrada, koju je uništio požar, a poznaje se tek po gustoj naslagi gorevine, koja je prikrila podvalu (Rost). *(Tabla II., slika II.)*

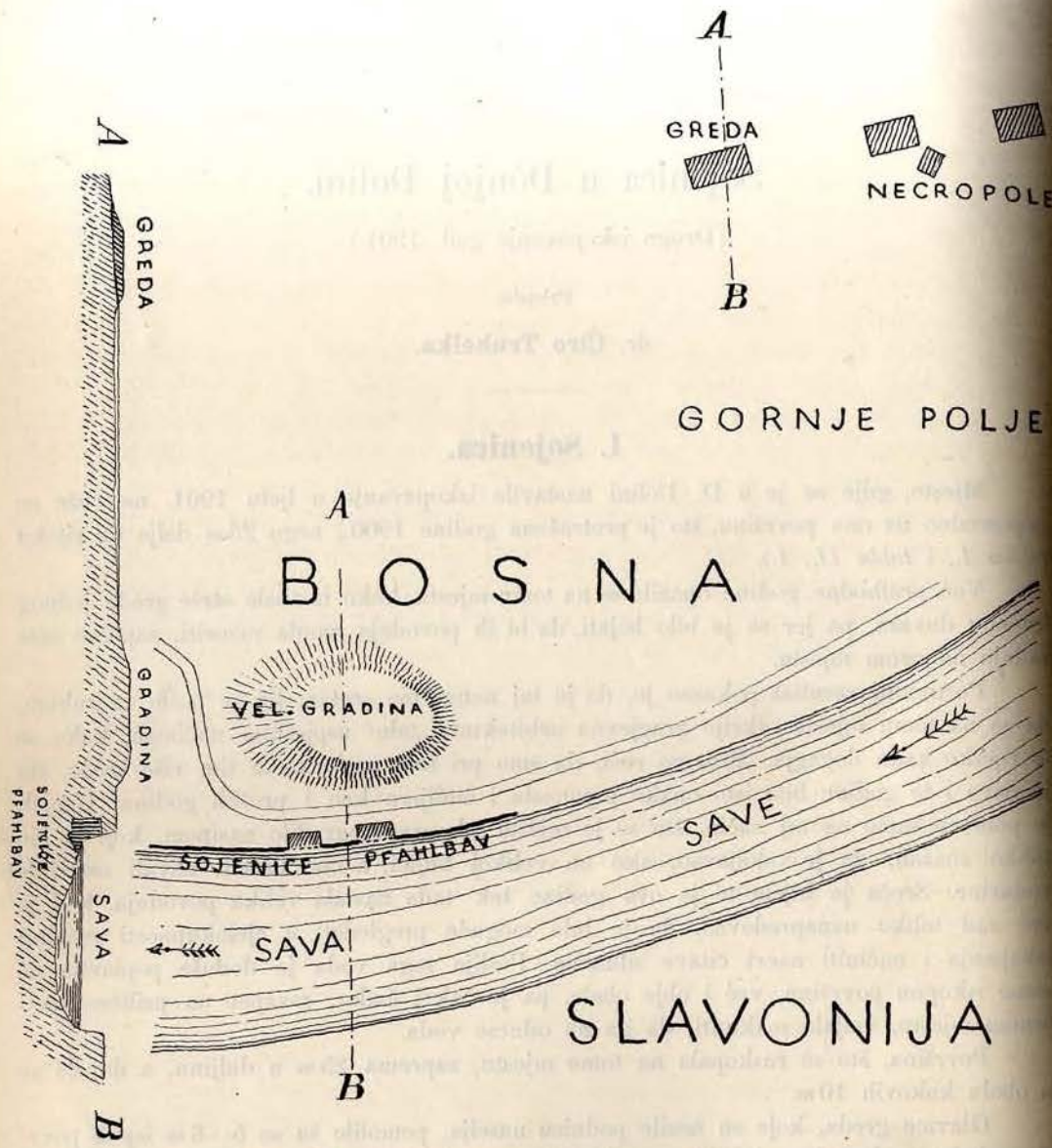

Slika 1. Situacija sojenice, gradine i grede u Dônjoj Dolini.

Prva od tih zgrada je ona, od koje je jedan dio gredâ voda sama razgalila. Godine 1900. vidilo se je još kako iz obale proviruju 6 redova greda, no voda je tri odvalila i odnijela.

Tim redovima greda bilo je omegjašeno čelo kuće, okrenuto k rijeci, a mjerilo je u dubinu 6 *m*. *(Tabla II., A.)* Cijelu zgradu pokrila je 5—6 *m* visoka naslaga zemlje, koja se vremenom staložila, te je potpuno zaodjela pojedine dijelove gragjevine. Drvo se našlo vrlo rastrošeno, jer je bilo čas pod vodom, čas na suhom, već spram toga,

kako je voda dolazila ili opadala. Pod uplivom vode razmekšalo se kao spužvasta masa, koja je popuštala i najslabijem pritisku. Krajem, što je bio obrnut k rijeci, bilo je drvo u toliko očuvano, da se je zemlja oko njega mogla odgrtati, dok se je protivnim krajem od okolne zemlje raspoznavalo tek po boji.

Bolje očuvani dio te prve gragjevine obuhvaćao je dvije male odaje od 2·28 × 2·62, dotično 2·28 × 2·5 *m*, a za njima bijaše oveći prostor, kojemu je širina bila koliko ukupna širina onih dviju odajica, dok mu se duljina nije mogla dosad ustanoviti.

Na toj se gragjevini moglo vrlo lako proučiti ustrojstvo gornje gragjevine. Temelj joj bijaše vjenčanica, načinjena od ponešto debljih balvana; ta je vjenčanica sastojala na dugoj strani od jedne, na užoj strani od dvije grede položene jedna povrh druge, izmegju kojih bijahu provučene uzdužne grede, tek primitivno uglavljene, tako da su im glave krstoliko provirivale.

Slično bijahu ustrojeni ostali duvarovi; povrh svakog reda uzdužnih ležao je red poprečnih greda, a gdje su se s ovima križale, bile su slabo uglavljene. To se je opetovalo dotle, dok nije dostignuta željena visina duvara. Taj duvar nadvisila je valjda opet vjenčanica slična onoj u temelju, ali joj se nije našao pouzdani trag.

Zaglavci na uglovima bijahu posve jednostavni: pojedine grede bile su na uglovima sedlasto izdubljene, u udubinu legla je poprečna greda, a gornja ju je opet pritisla svojom težinom.

Kao gragjevni materijal upotrebljavali su se neotesani jednostavni jedinci, u vjenčanice 20 *cm* debeli, a u duvaru tek 10—15 *cm* debeli.

I predgrade bijahu slično sagragjene kao što i vanjski duvarovi, jer su im pojedine grede bile provučene kroz vanjski duvar. *(Tabla II., slika 6.)*

Slike 4., 5. i *6.*, na *tabli II.*, predočuju nam taj način gradnje.

Razumije se po sebi, da je tako šupalj način gradnje iziskivao, da se barem nutrašnje strane duvarova oblijepe ilovačom, koja je branila vjetru da propuhuje.

Izmegju ove zgrade *(A)* i one uz nju *(C)* nalazi se most *(B)*, 2·7 *m* širok, a raskopan do u duljinu od 7 *m*. Za nas je on tim zanimljiviji, što nam tačno pokazuje, kako su bile ustrojene pödne podvale za oveće površine.

Ni ovdje, kao ni u okolnim duvarovima, nema traga čavlima, da učvrste spojeve.

Pojedini dijelovi podnih podvala sastoje od jedinjaka, debelih 12—15 *cm*. Počivali su na tri paralelno, u razmacima od po 60 *cm* postavljenim balvanima, a poredani su bili na gusto. Da se ne pomiču, pritiskivale su ih ozgor tri grede, koje ležahu tačno povrh onih odozdô. Za bolju tvrdinu valjda su gornji i dônji balvani mjestimice bili pritegnuti obručevima od granja ili, možda, drvenim čavlima.

S onu stranu mosta nalažaše se druga, veća zgrada *C;* od koje se sačuvala jedino temeljna gragja, dotično okvir podnožja.

Pročelje te zgrade bilo je za 3 *m* dalje od obale nego li prvašnja; mjerila je u pročelju 5·7 *m* širine; duljina se nije mogla ustanoviti s razloga, što se s radnjom nije toliko uznapredovalo, da se odgrne i stražnje pročelje gragjevine.

I ovu gragjevinu dijelio je popriječni duvar u dvije česti, od kojih je čest u pročelju razdijeljena drugim poprečnim duvarom na dvije odajice *d* i *e*, velike 3·20, dotično 2·00 × 3 *m*.

I ovdje je stražnji kraj zauzimala oveća odaja *(f)*.

Ustrojstvo ove gragjevine razlikovalo se od pregjašnje u toliko, što je duvar u pročelju, koji je okrenut k rijeci, mnogo deblji. Ovdje naime nije podnožje sastojalo od samo jedne već od dvije uporedno ležeće, ponešto rastavljene grede, a time se temelj proširio na 60 *cm*.

Tijesni 70 *cm* široki prostor dijeli tu gragjevinu od one uz nju *(D)*; pročelje ove ležalo je u istom pravcu s prvašnjom. U toj zgradi bijaše prostrana soba *(i)* široka 4·70 *m* a pošlo je za rukom tačno opredijeliti i njenu duljinu, koja iznaša 4·5 *m*.

U toj je prostoriji ustanovljeno i ognjište *(k)* u sredini dna.

Zapadni dio te zgrade bio je prema rijeci uništen, ali se djelomično održao na strani bližoj obali. Ako prvotni oblik zgrade na osnovu onoga, što se očuvalo, rekonstruiramo, naćićemo i tu, da se je, kao u pregjašnjih sastojala od dviju odajica *g* i *h*, dubokih 2·5 a širokih 2·0, odnosno 2·6 *m*.

No dok su te odajice kod ostalih gragjevina obrnute k rijeci, k sjeveru, kod ove su obrnute k zapadu.

U pojedinostima ova se gragjevina lošije očuvala, ali nam je gotovo važnija od onih drugih dviju, jer nam je ovdje moguće ono, što kod ostalih nije, a to je: ustanoviti omjere cijele kuće, koje iznašaju u duljinu 7, u širinu 5 *m*, što odgovara razmjeru 5 : 7.

Po tome je osnovni oblik sojenice u D. Dolini dugoljasti četvorokut, razdijeljen poprečnim duvarom u dvije česti, a od ovih je opet manja pola drugim poprečnim zidom razdijeljena u dvije manje izbice. U onoj većoj odaji u dnu bilo je smješteno ognjište; u njoj se danju živilo, radilo i kuhalo, a one dvije manje bile su spremnice ili ložnice.

Ako sravnimo tu predhističku gragjevinu sa današnjom kućom bosanskoga seljaka, naći ćemo, da su veoma slične i u ustrojstvu i u rasporegjenju. I ovdje zauzima veću polovinu gragjevine ona odaja, u kojoj je smješteno ognjište a zovu je kathexohen „kuća"; manja polovina podijeljena je takogjer u dvije male odaje, a služi ženama i djeci za spavanje.

Ove male odaje, „izbe", natkrivene su šišetom, povrh koga leži tavan; isto smo mogli ustanoviti i za izbe u D. Dolini kod gragjevina, što su otkopane god. 1900., premda se kod ovih konstrukcija nije tako dobro očuvala kao kod onih, o kojima govorimo u ovom izvještaju.

Općenito se opazilo, da kod primitivne seoske arhitekture, koja nije skučena nikakovim gragjevnim propisima, vladaju neka pravila u pogledu omjera. U bosanske seljačke kuće odnosi se duljina spram širine 12 : 8 aršina, to je 3 : 2, u sojenici, o kojoj je govor, taj je odnos 7 : 5.

Upotrebimo li sada taj razmjer i kod ostalih dviju gragjevina D. Dolinske sojenice, to ćemo dobiti, da su omjeri kuće *A* iznašali 5·00 prama 7, kuće *B* 5·5 prama 7·7 *m*.

Uz opisanu treću gragjevinu nalazi se opet tijesni prostor *(m)*, koji je djelomično bio pokriven daskama, a iza njega bijaše četvrta gragjevina, od koje se ali očuvao samo dio jednog duvara, dok je sve ostalo razoreno. Iz jakih naslaga pepela i ugaraka vidi se, da je ta gragjevina nekada izgorjela.

Po dosadašnjim opažanjima prilikom otkopavanja može se uzeti, da nisu samo stanovi i spajajući ih mostovi počivali na solidnoj podlozi od dasaka, već da su zgrade i unaokolo, osobito sa strane okrenute k rijeci, bile popogjene daskom. Popogjeni su bili ne samo podovi stanova, nego i prostori, što su rastavljali gragjevinu od gragjevine, a širina im iznašala ukupnu širinu obiju streha.

Ovo podište doduše nije bilo od piljene daske već od cijepane a megju njima smješten je i po koji jedinjak. U samoj zgradi pokrio bi se pod još i slojem dobro nabite ilovače.

Ali i pred pročeljem kuća prama rijeci bijaše u otkopanoga dijela naseobine široki i prostrani trijem, koji je ležao na debelim gredama, koje su počivale na stupovima *(tabla II., slika II., E)*.

Pred drugom gragjevinom vidila se još jasna substrukcija tog trijema, a pred ostalim još samo tragovi.

Trijem pred prvom gragjevinom bio je 2 *m* širok, pred ostalima 4 *m*.

Pokušajmo sada upotpuniti sliku sojenice, kako je u raskopanom prostoru razgaljena, pa ćemo naći, da je ovdje jedna široka ulica — onaj most *B* — rastavljala skup kuća u dvije česti, a pred cijelim redom kuća prolazio je zgodni trijem, kojim se prolazilo od kuće do kuće.

Razumljivo je, da se ustrojstvo krova nije dalo raspoznati u potankostima, jer se krov oborio prije, no što ga je zemlja zatrpala, a njegovi ostaci jako su se raspali, pošto su ležali u višem sloju zemlje, koji je prama stanju vode bio čas na suhu a čas pod vodom. Time je razorni atmosferni proces brže uništavao drveninu, nego u nižim naslagama. Pretraživši sloj, u kom ležaše krovna gragja, ustanovilo se, da je krov gragjevine *A* bio od slame, a u onih *B* i *C* od drveta.

Preostaje nam još da reknemo koju o rasporedu kolja, na kojem je počivala ta sojenica. Tlocrt iskopavanja god. 1901. pokazuje, da je temelj samo tamo otkopan, gdje se je to moglo učiniti bez štete za gragju povrh njega, a već iz tog nacrta se raspoznaje, da su glavni direci ravnim pravcem slijedili istu liniju, koju su imali i duvarovi zgrada. Gdje se pravac niza stupovlja kao u gragjevine *C* od niza duvara malo razilazi, tu se je po svoj prilici gornji dio zgrade uslijed velikog pritiska vode vremenom pomaknuo iz prvobitnog položaja.

I iskopavanje god. 1901. kao i ono prethodne godine pokazalo je, da stupovi nisu poredani uvijek apsolutno ravnim pravcem ili „po koncu“, već da izmjenice stoje na ovu ili onu stranu od idealnog pravca nešto odmaknuti; dalje se opazilo da su stupovi poredani često u dva reda.

Ovo se može razjasniti načinom gradnje, koji je još danas u običaju u posavskog naroda kod zgrada, sazidanih na stupovima. Grede se naime ne uglavljuju tesanim zglobom sa glavama stupova, koje ih nose, već su na ovima tek položene a vlastita težina ih drži u ravnotežju. Da se pako greda ne pomakne iz svog položaja, istesao se na vrhu stupova mali rog, uz koji se prislanja strana grede. Ti rogovi smješteni su izmjenice sa lijeve i desne strane te ne daju gredi da se pomiče. Taj način konstrukcije ali je zahtjevao, da stupovi ne stoje u apsolutnom pravcu već u vijugastom, a odklon od osi grede ravna se prema njenoj debljini.

Gdje su bili stupovi tanji, ili gdje se je htjelo postići osobitu čvrstoću, podvostučavao se je red tih stupova.

Prijeke grede, što su počivale na uzdužnim gredama, samo su na uglovima konstruktivno spojene i plitko uglavljene.

Prostor izmegju onih stupova, što nose pročelje sojenice, bijaše ispunjen gustim redom omanjih kolaca, a ovi su megju sobom opet spojeni pleterom i sačinjavahu na taj način plot. Taj plot, koji se je, kako se čini, često pomnjivo popravljao (o čemu svjedoče mjestimice guste grupe kolčića, kojima su se oštećeni kôci nadomještali) imao je naročitu svrhu. Njime se naime uz povodnju odbijalo granje i druga naplava, da se ne slegne pod podnicu te da ju ne zamulje.

Pri povoljnom stanju vode, kada se sojenica nalazila na suhom, ta je ograda pružala zgodno zaklonište za marvu. Da se marva u istinu rado zadržavala u hladu ispod podišta i plandovala, dokazuje debeli sloj gjubreta na tlu ispod sojenice.

Premda, ko što je rečeno, nije temelj na cijeloj površini odgrnut, naročito ne ispod mosta *(B)*, opažamo ipak u tlocrtu množinu stupova, koji sa gornjom gragjom nisu u nikakovu konstruktivnom savezu, a položaj im je sasvim drugi.

Svi ti stupovi potiču od sojenica još starijega doba, što je najbolji dokaz, da je ova sojenica bez prekidanja postojala kroz više perioda. Otkopane gragjevine idu u najmlagju periodu.

Da su oni prividno neuredno ukopani stupovi stariji, dokazuje i okolnost, što su slabije očuvani i što se nalaze u dubljim slojevima.

Godine 1901. nije bilo moguće tačnije ispitati vertikalne naslage, a to s toga, što je 9. septembra Sava otpočela rapidno nadolaziti. S mukom je tek uspjelo neprestano nadolazeću vodu nasipom bar dotle zaustaviti, dok se nije sačinio horizontalni nacrt, a jedva bje gotov dostignu voda visinu nasipa i poplavi čitavo odgrnuto mjesto. Za nekoliko dana narasla je do preko 5 metara, pa je prešla i rub obale te se razlila po cijeloj okolici, poštedivši jedino nekoliko izvišenijih mjesta, megju kojima „Gradinu“ i „Grede“.

Što god je niže rečeno o horizontalnom profilu, sve se osniva na opažanjima za vrijeme otkopavanja; tačan opis biće moguć istom dojduće godine.

Najdublji sloj sojenice sastoji od homogene, sive ilovače, mjestimice pomiješane pijeskom, izmješanim sitnim prahom škriljavca, koji je lako propuštao vodu. U tom su sloju ukopani stupovi, a šiljci im dopiru kadšto 3 *m* duboko u zemlju. U gornjim redovima ovoga sloja nalazilo se mnogo ostanaka jela (kosti), obragjene kosti i jelenske rožine, koji pripadaju svakako najstarijoj perijodi sojenice; našao se i po koji crijep zemljano zrno i utez.

Povrh tog sloja leži 15—30 *cm* debela naslaga gjubreta; ova se pod velikim teretom, što ju je pritiskivao, stisnula u čvrstu masu, pa se pri prelomu ljuskasto lupi.

Nad slojem gjubreta je opet jedan sloj, sivo-crn, nejednak, pun crepovlja, komadića pečene ilovače, drveta i ugljena, pepela i sličnog; debeo je 1—1·5 *m*, a ispremiješan je komadima čiste ilovače i druge naplave. Taj sloj dopire sve do podnih podvala sojenice, a prilično je bogat raznim nahogjajima, što su ih nekad ili stanovnici odbacili ili ih je voda naplavila.

O sloju, što pokriva gornju gragju sojenice, mogu ponoviti samo ono, što sam o tome naveo u mojem prvom izvještaju, jer što sam tamo naslućivao, ovdje se je obistinilo rezultatima otkopavanja. I ovaj je put horizontalni profil ispresijecan poprečnim slojevima, koji se od onih vodoravnih razlikuje po tamnijoj boji, nejednačijoj sadržini i množini zemljanih hrbina i druge primjese. Prostor, omegjen takovim dvima naslagama nasipa, opet je ispunjen čistom naplavom a ispremiješan s preostatcima gragje.

Ti poprečni slojevi podudaraju se posve sa onim uskim prostorima, što rastavljaju jednu kuću od druge, po čemu prostor, što ga oni omegjašuju, odgovara unutrašnjosti same zgrade.

Prostor, što je rastavljao kuće *C*, *D* i onu treću jednu od druge, bijaše vrlo tijesan — samo 60 *cm* širok — a prama tomu je i poprečni sloj bio takogjer vrlo uzak.

Mnogo je širi prostor izmegju kuća *A* i *B*, pošto se izmegju njih nalazi širok most; poprečni sloj povrh toga prostora takogjer je širi.

Dok nam ti poprečni slojevi predstavljaju vertikalnu konstrukciju, horizontalna konstrukcija označena je horizontalnim naslagama, pri čemu su se doljnji slojevi prilično nepromijenjeni očuvali, dok su se gornji ponešto razmaknuli i iskrivili.

Tako se nekadašnji svakako strmi krov raspoznaje jedino po opruženoj, slabo svedenoj i mjestimice prekinutoj, širokoj prutici; ova je crta u kuće *A* ispremiješana slamom, u ostalih ostatcima daske.

O cjelokupnoj naseobini i njenom obimu ni danas mi još nije moguće išta izvjesna reći, jer se otkopanje provelo samo na već spomenutom prostoru, dok je ostala obala

obrasla gustim šipragom, a pouzdan sud ne da se izreći na osnovu prostog površnog pregleda. No toliko stoji, da se još oko 100 *m* na više od odgrnutog mjesta nalazi u obali krnjetaka, što potiču iz sojeničkog doba.

Dônji kraj naseobine mogao se naprotiv pouzdano ustanoviti. Dao sam naime odgrnuti skrajnji red stupova duž dônjeg ruba obale, na kojoj je počivao trijem naseobine, a na kraju toga niza stupova naišao sam na dvostruki, gusti red okomito i tijesno zabijenih kolaca, poredanih u poprečnom smjeru prama obali. Ti od kolaca sagragjeni duvarovi idu daleko u obalu a oba su reda rastavljena 1 *m* jedan od drugog.

Zbog visoke vode nisam doduše mogao pretražiti taj dvostruki red duboko u obalu, no nije isključeno da dopire donde, dokle i kuće.

Bilo mi je zagonetno, čemu su služila ta dva duvara, odnosno onaj prostor izmegju njih i tek profesor Pigorini u Rimu, kojemu sam nekoliko o našim sojenicama saopćio, upûtio me je, kako da tumačim stvar.

Po Pigorinijevu iskustvu valja pitanje, kako je mogla sojenica opstojati u obali tako ćudljive rijeke, tumačiti onako, kako nas je poučilo iskustvo u terramarama Italije, naime da je cijela naseobina sa strane rijeke bila ogragjena nasipom. Taj nasip trebao je biti što moguće viši, da u slučaju poplave zaštiti naseobinu isto onako, ko što smo doduše samo oskudnim nasipom zaštićivali naše radnje prilikom iskapanja.

Vrlo je dakle moguće, da oba ona palisadna duvara na dônjem rubu naseobine predstavljaju vanjski oklop prehistoričkog nasipa. Svakako izgleda da su odgovarali toj zadaći, pošto je prostor izmegju njih ispunjen nabitom ilovačom, koja, opkoljena jakim palisadama, bijaše dovoljno čvrsta da otkloni i najjaču navalu vodurine.

Ko što je već spomenuto, otkopan je tek neznatan — po prilici 3 *m* dugi — dio tog duvara, i to 60 *m* niže mjesta, gdje se je kopalo god. 1901. Megjutim može se uzeti, da je sizao ne samo dalje u obalu nego i u samo korito, pa da se zatim protezao ispred trijema paralelno s obalom.

Da se to s izvjesnošću utvrdi, valjaće sačekati vanredno nisku vodu, pa se ufamo, da će nam Sava u godini 1902. i u tome ugoditi.

II. Nahogjaji iz sojenice.

U glavnome odgovaraju predmeti, što su se našli pri otkapanju god. 1901., prilično onima godine 1900., tek jedan komad zavrijedio je, da se posebno spomene, a to zbog njegove rijetkosti i poteškoća koje je valjalo svladati, da se spasi.

To je gotovo posve dobro očuvan čun, izdubljen iz jake, zdrave hrastove klade. *(Slika 2.)*

Našao se ispod podnih podvala kuće *A*, a bijaše uklopljen koso upoprijeko spram negdašnjeg obalnog pravca, te mu kljun ležaše kakova 2 *m* više nego li zaritak. Taj dio ležaše ali preko 9 *m* duboko pod površinom obale, pa se već otuda vidi, kako ga je mučno bilo dignuti iz zemlje.

Čun, u kog je kljun već odavno uništen truležom, mjeri sada 4·70 u duljinu, a širok je straga 70, u sredini 67 *cm*, dok se odavle, sve do kljuna, sužuje pravilno, te je na kljunu, u koliko se je održao, širok 57 *cm*.

Ni dubina čuna nije svugdje jednaka: u sredini je 19, prama kljunu povećava se do na 21·5 *cm*, dok se prama stražnjem kraju postepeno umanjuje.

Vrijedno je spomenuti oblik zaritka, koji se sasvim razlikuje od običajnoga oblika, jer se završava 70 *cm* širokom, 66 *cm* dugom daskom, koja je služila kao sjedalo.

Čun je vrlo pomno izragjen, bokovi na rubovima debeli su samo 2 *cm*, ozdol ali 3·5 *cm*, tek na stražnjem kraju izragjen je čun mnogo deblje i masivnije.

Dok je čun još ležao na svome mjestu, bilo je na dnu čuna, kakovih 60 *cm* pred sjedalom, više tragova ogorjeline, koji kao da su poticali od tinjajuće žeravice, a unutar tog nagorjelog ćenara nalazi se neoštećen kvadratični prostor velik 40 × 40 *cm*.

Ribari, koji su se desili kada se čun dizao, razjasniše mi vrlo vjerojatno značenje ovih ogarina. Tu se po njihovom tumačenju nalazilo od zemlje nabito ognjište, kako ga i danas još savski ribari zimi u svojim čunovima načinjaju, da si na žeravici takova ognjišta griju ozeble ruke. Ogorjeline unaokolo potiču od popadale žeravice i označuju opseg ognjišta.

O starini našeg čuna može se navesti ovoliko:

Ležao je, ko što je rečeno, pod podnim podvalama kuće *A (tabla II.)*, utisnut izmegju više stupova, od kojih su se neki gotovo doticali čunova gornjeg ruba. Jedan stup otkinuo je od stražnjeg kraja čuna komadić u veličini trećine svojega obima, iz čega se može zaključiti, da je kolac zabijen u zemlju kad je savski mulj već prikrio bio čun; čun je dakle ležao u zemlji prije nego što je sagragjena ta kuća, koja se nalazila nad njime. Oštećeno mjesto čuna pak glatko je izbito, dok okolni njegov dio nije bio nimalo raspuknut, iz čega opet slijedi, da je u času kada se onaj kolac zabijao čun bio već toliko rastrunuo, da se drvo nije više svojom tvrdinom opiralo kolcu te ga ovaj tek izrunio, dočim je ostali dio čamca ostao neozlegjen. Na samom kolcu nije se opazilo na mjestu, gdje je probio čamac nikake ozljede.

Kada uvažimo žilavost i dugovječnost hrastovine, kako se dugo osobito pod vodom opire truležu, možemo od prilike nagagjati, koliki je prošao niz godina, te je čun ležao u mulju prije no je postala ona gragjevina, što smo je više njega otkopali. Sama ta zgrada pripada onoj periodi, za koje se u nas prvo željezno doba primiče svome kraju a započinje perioda La-tène.

Da je čun ne samo nekoliko desetaka godina već nekoliko stoljeća stariji od gragjevine, koja se našla iznad njega, to nam potvrgjuje jedan predmet, nagjen na sjedalu ovog čuna. To je broncana igla s profiliranom glavicom, što je prikazana na *tabli VIII., slika 1.* Po svojem karakterističnom obliku pripada ova igla bez svake sumnje broncanoj dobi, a pošto je ležala na samomu čunu u istome sloju, ne može biti nikakve dvojbe, da i čun potiče iz iste dobe.

Dizanje i smještanje ovog čuna bijaše najteži posao cijeloga rada u godini 1901. Po nesreći Sava je onda rapidno rasla, te je valjalo bez prestanka osiguravati nasip i crpsti vodu, koja je u dubljim slojevima mjestimice šibala iz zemlje.

Pošto se sa čuna digla zemlja, koja ga je prikrivala, valjalo je načiniti oko njega skelu, koja ga je imala nositi, a tanke bokove valjalo je podupirati zgodnim daskama, koje se uza njih priljubiše, te im braniše da se raspu.

Pri tome je valjalo postupati što opreznije, jer je drvo, premda se na prvi pogled pričinjalo da je izvrsno očuvano, tako da se je i sama struktura njegova razabirala, bilo tako meko, da je popuštalo i najslabijemu pritisku prstiju.

Kad se dovršila ona skela te se čun nalazio kao uklopljen u njoj, odgrnusmo ispod njega zemlju, te ga digosmo i iznesosmo na izvišenije mjesto na obali. Jedva što se obavio taj mučni posao, provali Sava naš nasip, što je čuvao mjesto, gdje se radilo, i učini kraj svakom daljnjem poslu oko sojenice.

Pošto smjestismo čun na suho, načinismo oko njega drugu skelu, a u njoj smjestismo čun na nizu kolana, tako da je u njima ležao kao u bešiki. Da se putem ne saviju bokovi, podbočismo ih iznutra tankim obručevima.

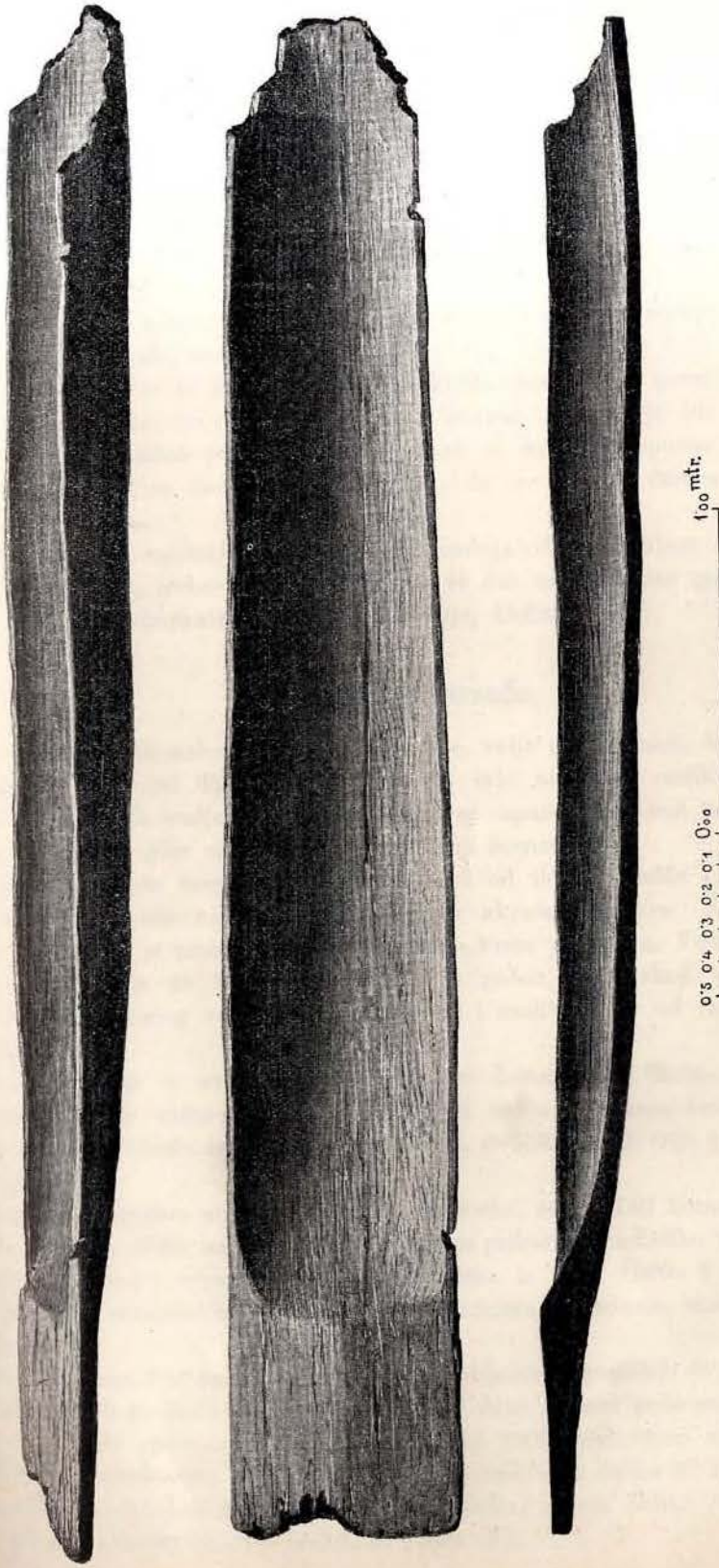

Slika 2. Čamac iz sojenice u Donjoj Dolini.

Kada poslije toga otklonismo staru skelu, što je bila oko njega, utovarismo ga u čamac — transport kolima sasvim bi ga bio razorio — i donesosmo ga tako u Sijekovac a otale željeznicom u Sarajevo.

Bojazan, da bi se prilikom transporta sasušio i raspucao, prisili nas, da ga češće škropimo vodom. Megjutim pade i kiša, pa nam donekle olakoti taj posao.

Pošto ga smjestismo u sarajevski muzej, valjalo ga je kroz puna tri mjeseca, isprvice svaki dan, poslije svaki drugi, pa treći dan natapati pokosti (firnisom); da pak zapriječimo iskrivljenje, oblijepismo ga s nekoliko redova obloga, koji se sasvim priljubiše uz njegov oblik.

Pri impregnaciji upotrebismo isprvice mješavinu pokosti i petroleja a kasnije, kad se već sva voda istisnula, samu pokost.

Razumije se, da se je čun pri tome u nekoliko sasušio. U širinu suzio se je za 2 *cm* a u obimu za 6 *cm*, no oblik mu se posve očuvao, premda je bio na dva mjesta raspuknut dok je još ležao pod sojenicom, a sušeći se donekle i ispucao na više mjesta. No te pukotine lako se dadoše ispuniti, tako da je tvrdina čamcu za budućnost zajamčena.

Pomnji, koja se upotrebila oko opisanih radnja od časa nalaza čuna pa sve do definitivnog smještenja, treba da zahvalimo, što se naš muzej može podičiti najdragocjenijim predmetom, iskopanim u sojenici u Dônjoj Dolini.

Nahogjaji od ilovače.

Što se tiče ostalih nahogjaja iz ove sojenice, valja mi istaknuti, da se i god. 1901. našlo obilje predmeta od ilovače. Kako se ovi vrlo neznatno razlikuju od onih iz godine 1900., ne ću ih ovdje pobliže opisivati, već upućujem u tom pogledu na table uz ovo moje izvješće, gdje su iznešeni ponajvažniji komadi.

Na prvomu mjestu megju njima su mosuri od ilovače *(tabla III., slika 1—8)*, od kojih su tri komada na postranim plohama ukrašeni krstom. Na dva komada *(slika 1.* i *2.)* ispunjen je prostor megju krakovima krsta piknjama. Veći broj mosureva — (našlo se u svemu 15 komada) — dobro je pečen, tek nekoji veći, koji imaju oblik na srijedi utančanog valjka slabo su pečeni i razlikuju se od ostalih po znatnoj primjesi pljeve.

Uteza se našlo u svemu 6 komada; tri komada su obična četverouglasta, prama gornjem kraju sužena oblika, kao što ga imaju oni mnogobrojni utezi što su iskopani god. 1900. Ostala tri komada su plosnata, srcolika a duž triju gornjih pobočnih stranica izljebljeni.

I ovaj put nagjosmo mnogo zrnja od ilovače, svega 140 komada, od kojih je 70 komada urešeno. Slike na *tabli IV.*, gdje ih je prikazano nekoliko izabranih, pokazuju, da su i oblikom i ornamentikom slični onima iz god. 1900. I sad su najčešći utezi sa spiralnim ornamentima, dok su oni sa uparcima, brazdama, utisnutim piknjama i okruzima rijetki.

Osim velike množine razbacanih krnjetaka od ponajviše velikih ili prostijih posuda, našlo se 30 omanjih posuda od ilovače; glavni oblici njihovi prikazani su na *tabli V.*

Ako te posude sravnimo sa iskopinama iz god. 1900., naći ćemo nekoliko komada, koji se oblikom podudaraju: zdjelica s jednom ručicom *(slika 8., 10., 11.. 13., 14.)*, kupa sa dvije ručice *(slika 20.* i *22.)*, jedan pehar prosta oblika *(slika 1.)* i jedna kruglasta posuda s horizontalnim brazdama *(slika 5.)*.

I za onu u *slici 6.* prikazanu zdjelicu te za oba lončića *(slika 3. i 4.)* nalazimo analogijâ megju predmetima iz god. 1900. To vrijedi i za zdjelice, što su prikazane u *slikama 12., 15.* i *18.*, koje nam treba smatrati dječinjim igračkama.

Novi su oblici: malena zdjelica sa visokom nožicom *(slika 2.)*, pehar sa sisaljkom ispod ruba, zdjelica sa pregradom u sredini u podobi naših slanica *(slika 19.)*, tri mala pehara sa tri nožice *(slika 9., 16., 17.)* (dva od njih provigjena su jednom ručicom); jedan eksemplar ima na ručici suprotnoj strani na trbušnoj plohi tri šiljka u podobi bradavice.

Izmegju predmeta od ilovače ističe se jedan utez svojom ornamentikom, jer je urešen udubljenim svastikama na svim plohama *(tabla VII., slika 20., a—c)*. Kukasti krst na osnovnoj plohi kantoniran je duguljastim utiskom pa nam po tom predstavlja inačicu svastike. Na jednoj strani *(slika 20.)* prikazan je pravnim i valovitim crtama neki lik, čije značenje ne umijem protumačiti.

Prilikom otkopavanja god. 1900. u D. Dolini nije se našlo idola, kojima je ripačka sojenica upravo obilovala, no tu prazninu popunjuje iskopavanje god. 1901., jer su se našla dva plosnata kipa od ilovače, sasvim nesavršena i obična oblika *(tabla VII., slika 21., 24.)*. U obadva su ruke tek naznačene sa dva klinčića, glava je odlomljena, no izgleda da po konturama nije odgovarala naturalističkom obliku. Dônji dio tijela ima oblik klinaste ploče bez i najmanjeg traga dônjih udova. Po tome su ti idoli skroz konvencionalno izragjene stilizovane tvorevine, kod kojih je izvorna ideja posve nejasna.

Izmegju mnogobrojnih ulomaka od ručica (drškova) ovogodišnjih iskopina spomenuću tek jedan, što je na gornjoj strani provigjen dvama plosnatim roščićima *(tabla VII., slika 22.)*. Taj komad je vrlo pomno izragjen i izglagjen, a oblikom podsjeća na ansa cornuta sjeveroitalijanske terramare. Kod nas nailazimo češće na taj oblik, a naći ćemo ga i u grobištu dônjo-dolinskom.

*

Na mjestu je, da se ovdje usporedi prehistoričko lončarstvo sa onijem načinom, kojeg se narod u nekim krajevima Bosne još i danas drži pri izragjivanju svojih posuda, jer nas on donekle podsjeća na prehistorička vremena.

U D. Dolini ima i danas još tradicija, a početci sižu im još u drevno doba; kao primjer možemo navesti onaj čun iz sojenica, što je izdubljen iz hrastova debla upravo onako, kako posavski ribari još i danas izdjelavaju svoje čunove. No ima još toga megju ribarskim narodom duž Save, što je sasvim tugje današnjem naprednom duhu i što nadovezuje na prastare običaje.

Tako u D. Dolini još i danas postoji onakovo lončarstvo, kakovo je bilo običajno za prehistoričkog doba i koje, i ako ne po obliku, a ono svakako alatom i načinom rada stoji još i danas na stupnju sojeničkih vremena.

Kao opća karakterizacija prehistoričke fabrikacije lončarskih tvorevina važi: pečenje proizvoda na otvorenoj vatri, a kao specijalna karakterizacija: da su predmeti izragjeni prostom rukom. Ono prvo naći će se i danas još u D. Dolini, ono pošljednje doduše je uginulo, ali je kolo, na kojem lončari Posavljani danas izragjuju svoje posude vanredno primitivno.

No ima još nešto, čime se naši današnji lončari u D. Dolini ni najmanje ne razlikuju od prehistoričkih: i danas još nema tamo lončarskih zanačija kao takovih, nego se tim zanatom bave obični seljaci, u koliko su za to stekli neke spreme, pa i ti

smatraju to tek nuzgrednim zanimanjem, kojega se laćaju tek kad nemaju prečeg posla, i to obično za zimskih večeri.

Proizvode ne prodaju po sajmovima, već ih kupuju najbliži susjedi, davajući za njih svoje proizvode druge koje vrste.

Kolo, kojim se ti lončari služe, jeste u najvećoj mjeri primitivno: jedna metar duga daska; jedan njen kraj služi „majstoru" kao sjedalo, a u drugi je kraj zabijen po prilici 15 *cm* dugi klin; na njega dolazi truba, izdubena od komada grane, a na ovu se pričvrsti drvena ploča, promjera 30—40 *cm*. Ploča se na onom klinu lako okreće. Na nju se postavi za posudu potrebita grüda ilovače, i dok lončar ljevicom kreće ploču, desnicom će izraditi oblik posude.

Kad se posuda dovoljno osuši, peče se na otvorenoj vatri naloženoj na dvorištu, ili, zimi, u kućnoj peći, a to se obavi vrlo brzo.

Takov lak i prost način pečenja moguć je ali samo pod izvjesnim okolnostima te iziskuje osobit materijal.

Nije svaka zemlja za to prikladna, već jedino neka osobita, siva ilovasta i masna zemlja, što se nalazi kao uklopina u savskoj obali.

Zemlja se ta dobro pročisti i promijesi te joj se, da se brže ispeče, pridoda $^1/_3$ pijeska, samljevena od neke vrsti rastrošenog granita, što ga lome na desnoj obali Save više Kobaša. Taj granit ima svojstvo, da raspadajući se pod dojmom atmosfernim tvori glínu, a baš time se čini zgodnom primjesom ilovači, od koje se hoće načiniti posude.

Tom primjesom, kojom se odlikuje većina prehistoričkih posuda a raspoznaje se na prelomu po tinjavcu svijetlećim zracima, postaje ilovača sposobna, da se i pri slaboj vatri dopeče.

No time još uvijek nije dovršena procedura, jer takova posuda lako puca; i najmanji uzrok, kao slaba promjena temperature dovoljan je, pa da se raspukne.

Da se tome doskoči, „okali" se posuda, a to biva tako, da se još ražarena posuda dohvati kliještama i baci u studenu vodu, u koju se ukuhalo nešto brašna ili mekinja.

Čini se, da baš ta primjesa znatno doprinosi čvrstoći posude — jer ako se okali u čistoj vodi ostaće posuda opet prskava, a tom primjesom se postizava i ona crnosjajna boja, koja se opažava na površini većine prehistoričkih posuda. Čestice brašna sagore naime na usijanoj površini posude, a ugljen prianja uz poroznu površinu kao neka vrsta pokosti.

Valjda samo u rijetkim slučajevima potiče kod prehistoričkih posuda ona crna boja zbilja od grafita, a u većine biće to prevlaka ugljena, koja se dobivala onim načinom, kojim ju i danas još dônjo-dolinski „lončari" postizavaju.

Taj postupak označuje narod „kalenjem", a uspjeh u istinu je izvanredan, jer je tim načinom napravljena posuda gotovo neistrošna te može i po nekoliko godina stajati na vatri, a da mu ova ni malo ne naškodi.

Zašto baš kalenje u brašnenoj vodi podaje posudi osobitu jakost, nisam bio kadar pronaći a i sami lončari, koji se od starine bave tim poslom, ne znaju razloga; biće i tu da vrijedi ono, što vrijedi kod mnogih inih narodnih sredstava, u kojih je doduše poznat učinak, a nepoznat razlog koji ga je proizveo.

Vrijedno je ovdje spomenuti još jednu vrstu narodnog lončarstva, koja je i danas još u Bosni u običaju, te i ona potiče još iz drevnih vremena. I ona nas svojim primitivnim srestvima podsjeća na prehistorička vremena, a ornamentima na najprimitivniju eiparsku keramiku.

Tim lončarstvom zanima se kao kućnom industrijom seljačko stanovništvo oko Kiseljaka. Izvrstan materijal pruža mu sama humovita okolica svojom homogenom ilovastom strukturom.

I tu se prave posude na kolu na primitivan no ipak savršeniji način nego u D. Dolini.

Kolo sastoji od masivne, željeznim obručevima okovane hrastove ploče, koja se lako vrti na željeznom klinu. Klin je učvršćen u krstasto podnožje, a cijela je sprava vrlo niska, jedva 30 *cm* visoka, tako da radnik pri poslu sjedi čučeći.

Ilovača, što je upotrebljuju, vrlo je plastična, te se od nje dadu lako načiniti vrlo tanke i raznoliko profilovane posude, izmegju kojih su najčešći: razni bardaci, ibrici i one bogato profilovane, bocama slične „maštrafe“ sa dugim vratom.

Što je najzanimljivije na tim posudama, to je primitivna ornamentalna tehnika bojadisanja, koje sasvim podsjeća na staro ciparsko, a možda je s njim i u tehnici identično.

Bojadisanje se preduzima kad se posuda na zraku osuši, a kao boja upotrebljava se neka vrsta crvenila (Röthel), koja se dobavlja sa Zec-planine kod Fojnice. Crvenilo se stuca i samelje, te se vodom razžidča u tanku kašu pa se pernatim vrhom kokošijeg pera njome šara po posudi. Kada se posuda ispeče, izilazi ornamenat, koji doduše po sebi nije nimalo nalik na ciparski, crveno-smegj na žućkastoj osnovi.

Kiseljačani već peku posugje u peći, no i ona je djelomično još otvorena.

Sagragjena je od kamena i ilovače i u osnovi je dugoljasto-ovalna oblika, oko 70 *cm* široka a 1·40 *m* duga (iznutra).

Visina joj je 1·20 *m*, te radnik može lako unutra segnuti. Ozgor je posve otvorena, tek za kišnog je vremena pokriju krovom. Vatrište zauzima dônju trećinu, a natkriveno je primitivnom rešetkom od kamena ili ovećih crijepova, uzidanih u peć u obliku šupljikavog svoda. Na tu rešetku slažu posude, koje valja peći, podgriju je isprva po istiha pa polako daju sve veću žar, koja će posude sasvim ispeći.

I ta peć je dakle samo po stranama zatvorena, da se žar bolje održi na okupu, dok je ozgora otvorena; možemo uzeti, da su se i prehistorički lončari služili takvim pećima da dopeku one finije posude i žare, u kojima nema one primjese pijeska, što je opažamo u prostijeg sugja.

Artefakti od rožine i kosti.

I ove se godine u sojenici nakupilo dosta nahogjaja od kosti i rožine. Daleko veći dio kostiju potiče od ostataka ljudske hrane a vrlo je raznovrstan. Ne mogu se upuštati na pobliže opisivanje tog materijala, jer mi ne dostaje dovoljno osteologičkog znanja, no profesor Woldřih u Pragu preuzeo je tu zadaću i možemo se od njega nadati zanimljivom izvještaju. S toga upućujem na njegovo izviješće, koje će se priključiti ovomu mojemu.

Dobar dio kostiju, osobito rožine, predstavlja nam razno orugje, bilo tek u zametku obragjivanja, bilo već gotovo izragjeno ili pako uslijed porabe već i slomljeno.

Na *tabli VI.* ima 5 sjekirastih batića od jelenjeg roga i jedna kijača, načinjena od jelenje rožne krove. Drugi jedan mlat izragjen je slično ali je mnogo manji. Megju ovim komadima je jedna sjekira od rožine *(slika 2.)* osobito zanimljiva time, što joj je čudna naprava za učvršćenje držala. Ona je u sredini s obje strane plosnato izdubljena, kako bi se mogla utisnuti u rašljasto procijepljeni kraj držala, te se uza nj pričvrsti uzicom. Ovaj način učvršćenja o držalo svakako je najprimitivniji i podsjeća na slične slučajeve iz kamenog doba. Osim spomenutih rožnatih sjekira (ili bolje budakâ) nagjeno je fragmenata od još pet komada.

Od ostalih obragjenih komada od jelenjeg roga vrijedna je spomena jedna ostva, načinjena od jednog ovrška jelenjeg roga *(tabla VII., slika 18.)*, a upotrebljavala se

valjda za hvatanje povećih riba, — jedan bikonični, dugoljasti bombak glatko polirane površine *(tabla VII., slika 16.)* i najzad, kao najljepši komad, rebrasto svijen, sveden ukras *(tabla VII., slika 19.)*. Na rubovima zarubljen je graviranim uzdužnim crtama a na jednom bridu sa šest grupa koncentričnih polukružnica. U sredini i na krajevima ima po dvije vertikalno poredane rupe, po čemu se taj ukras mogao pričvrstiti na nekakvu postavku. Držim, da je taj pomno izragjeni komad služio kao nakit oko vrata, ili, još prije, na prsima, jer se svedenim svojim oblikom sasvim priljubljuje uz grudi. Moguće da je bio prišiven kao ogrlica na kojem plaštu.

Osim raznih komada alata i okova od rožine i kosti, od kojih su nekoji prikazani na *tabli VII., slika 1.* i *3., 13.* i *15.*, našlo se i dosta igala sa ušicama od ptičije krilne kosti. *(Slika 4.* i *9.)* Kod onih prostijih služi onaj široki, plosnati zaglavak kao tupi kraj, kod jedne opet igle kraj za udijevanje probijen je četverouglasto *(slika 8.)*, dok je kod jedne druge taj kraj izragjen u ornamentalnu zupčastu ploču.

Da su se u toj sojenici izdjelavali i strijelni šiljci od koštanih trijesaka, dokazuju nam tri takova predmeta *(tabla VII., slika 12.)*, kojima je vrh četverobridan.

U *slici 17.* najzad prikazana je amajlija, izdjelana od megjegjeg zuba. Komad taj prebijen je na ušici a korjenasti dio manjka. Jedna strana je zuba sve do sredine pomnjivo izbrušena te ima sasvim ravnu, sjajno uglagjenu površinu, dokaz, da su se takovi privjesci izragjivali s osobitom pomnjom.

Predmeti od kovine i dr.

I ovaj se put našlo u sojenici sarazmjerno malo predmeta od kovine, no ipak je megju njima nekoliko značajnih komada, koji razjašnjuju doba naseobine.

1. Kao najstariji broncani komad ističe se 20 *cm* duga nakitna igla *(tabla VIII., slika 1.)*, u koje je vretenasta glavica uriješena jednom okruglom pločicom, ispod koje se nalaze dvije epitrahilju slične pločice. Ova se igla, kako je već rečeno, našla na samom čunu u dubini od 9 *m* a bila je bez ikakove patine, tek je mjestimice prevučena tankim slojem crnkaste hrgje. Po obliku nesumnjivo pripada broncanoj dobi.

2. Kolutasta fibula od broncana lima, uriješena pupčastim grbicama i piknjastim redovima *(tabla VIII., slika 2.* i *2. a)*. Kolut je pričvršćen sa dva klinčića na plosnatu fibulu u spodobi luka. Promjer 6 *cm*. Već megju nahogjajima iz sojenice od predhodne godine našao se sličan komad, a isti je oblik fibule u grobištu, u kojem su stanovnici ovih sojenica svoje mrtvace sahranjivali, vrlo običan.

3. Fibula srednje la-tenske dobe od bronca s ponešto odebljalim lukom. U nje je zavraćeni kraj nožice ukrašen malenim profilovanim dugmetom. Glava fibule se sastoji od 9 pari spiralnih zavoja. Duga 5·5 *cm*, široka 3·7 *cm*. *(Tabla VIII., slika 8.)*

4. Maleni kolut, uriješen gustim nizom zarezaka, u koga je jedan kraj zašiljen a drugi splošten i u ušicu savijen. Žica je savita gotovo u dva zavoja a služila je kao nakit oko sljepočnica. Promjer 3·5 *cm*. *(Tabla VIII., slika 9.)*

5. Dva fragmenta narukvice, načinjene od vrlo tanka broncana lima u spodobi jake, gusto rebraste gužve sa gustim nizom izvajanih kolutova uriješen. *(Tabla VIII., slika 3.)*

6. Astragalna šipka sa 8 na šipci poredanih kolutova, dužina 8 *cm*, koja je, kako je to konstatovano nalazima iz sojeničke nekropole, služila kao završni član pojasa. Na jednom kraju još se vidi rupa, u kojoj je nekoć bila usagjena ušica, kojom bi se pričvrstila uz kraj pojasa. *(Tabla VIII., slika 10.)*

7. Malo broncano dlijeto sa četverobridnim drškom i uskom, ravnom oštricom; duljina 9 *cm (tabla VIII., slika 5.)*.

8. Sličan, jako zahrgjao komad, dug 10 *cm. (Tabla VIII., slika 4.)*.

9. Udica od bronca s vrlo oštrim šiljkom i kukom, okruglom sploštenom glavom a po obliku posve slična modernoj. Duga po prilici 3 *cm. (Tabla VIII., slika 6.)*

10. Malo broncano pupčasto dugme. Promjer 1·7 *cm. (Tabla VIII., slika 17.)*

11. Malen, masivan, graškolik broncani bombak. Promjer 1 *cm. (Tabla VIII., slika 21.)*

12. Završni fragmenat broncane ogrlice (torquis). *(Tabla VIII., slika 7.)*

Od plemenitih kovina našao se samo jedan komad. To je ukras od srebra u spodobi triju krugova, koji su spojeni na doticajnim tačkama. Visina 2 *cm. (Tabla VIII., slika 18.)*

Od željeznih predmeta našla se tri noža, od kojih je jedan dobro očuvan te ima ravnu oštricu, a na dršku čiviju, kojom je bio prikovan sap. Duga 16·5 *cm*. Ostala dva komada su fragmenti manje više savijenih oštraca. *(Tabla VIII., slika 11., 12.* i *13.)*

Osim toga našlo se jedno četverobrido, 18 *cm* dugo i na oba kraja zašiljeno šilo te jedno slično, dugo 10 *cm. (Tabla VIII., slika 14.* i *15.)*

Od jantara našla se samo dva plosnata, tanka, kolutasta zrna, promjer 1·2 *cm (tabla VIII., slika 19.)*, a inače se našlo od nakita četiri plosnata, probušena, kamena koluta, koji su valjda služili kao zrna ili kao privjeske. Kod dvaju, od siva škriljevca *(tabla VIII., slika 23.* i *26.)*, rupa se nalazi u sredini, kod drugih dvaju *(slika 22.* i *24.)*, od crveno i bijelo pjegastog mramora, rupe su blizu ruba.

Najzad valja spomenuti malenu sjekiru od pješčenjaka sa ušicom, koja jedva da je služila kao orugje, nego prije kao amajlija ili privjesak. Duga 5·5 *cm*, široka 2·3 *cm (tabla VIII., slika 27.)*; malen, krugljast bombak od kamena *(tabla VIII., slika 25.)*; dva velika prstena od kamena *(tabla III., slika 10.* i *11.)* i probušen kolutić, izdjelan od iverka veprovog zuba *(tabla VIII., slika 20.)*.

(Nastaviće se).

Tabla I.

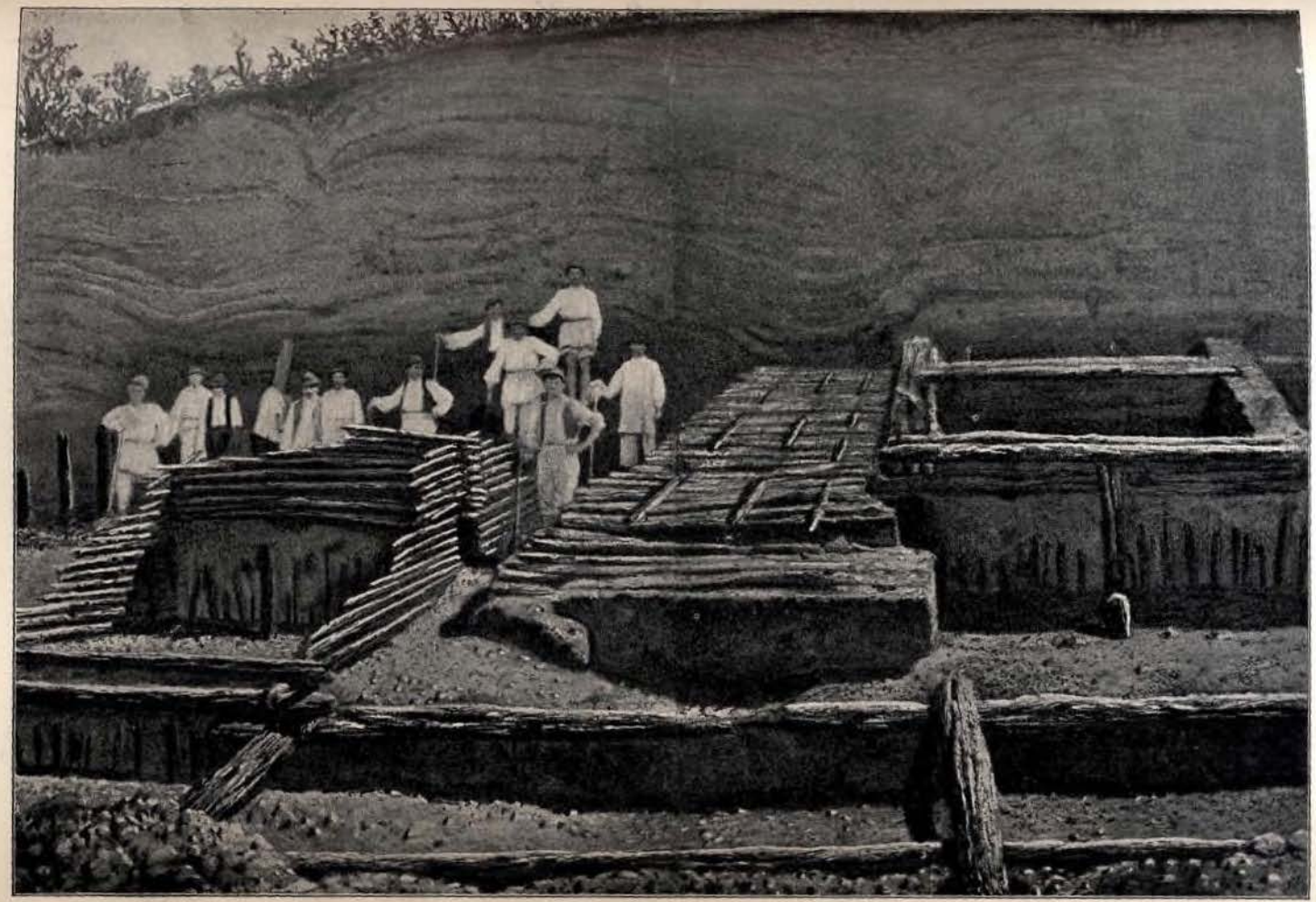

Dvije iskopane kuće u sojenicama u D. Dolini.

Tabla II.

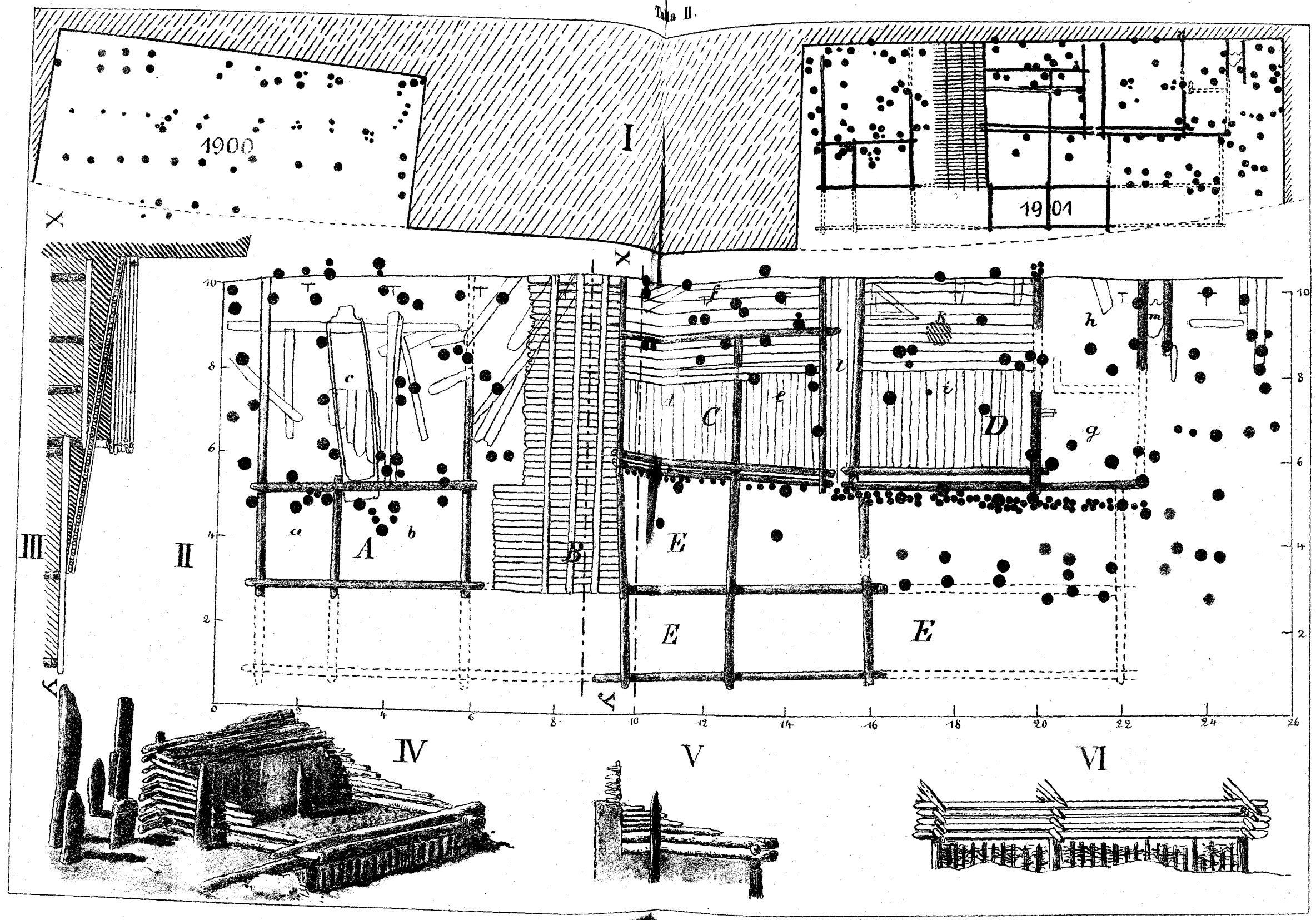
1900
I
1901
X
X
III
II
IV
V
VI
A
B
C
D
E
E
E
a
b
c
d
e
f
g
h
i
k
l
m
0
2
4
6
8
10
12
14
16
18
20
22
24
26

Tabla III.

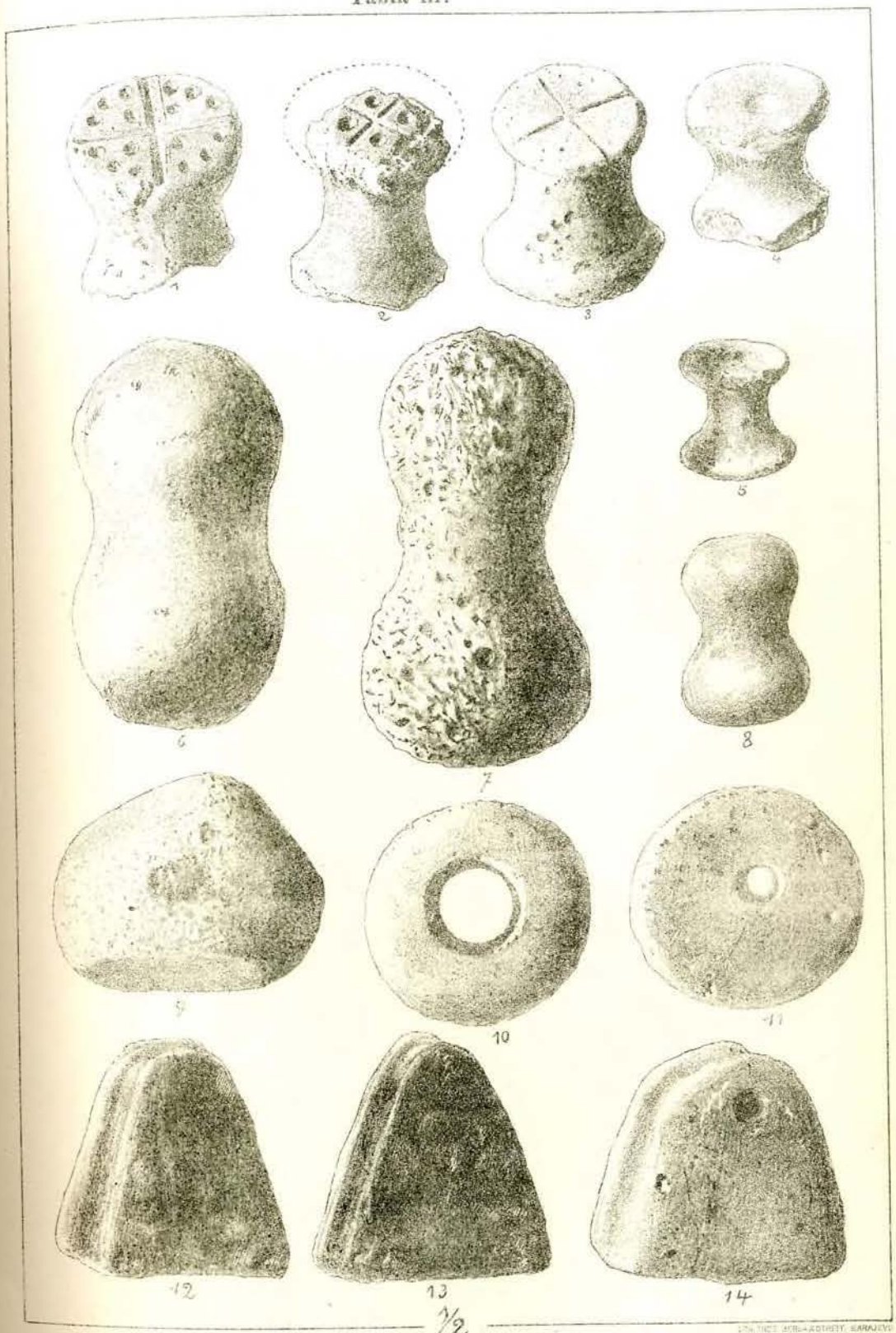

1/2.

Tabla IV.

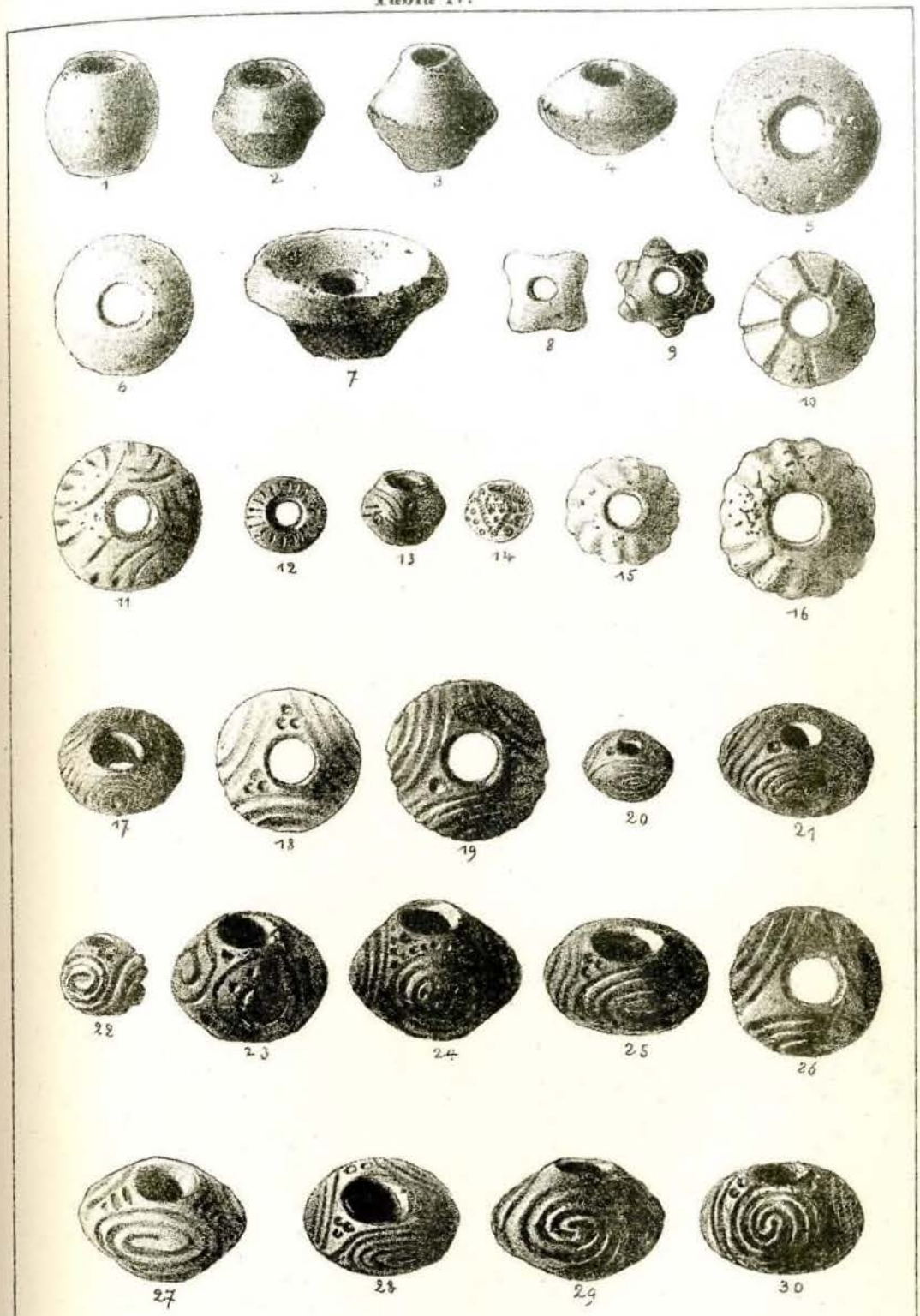
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30

1/2

Tabla V.

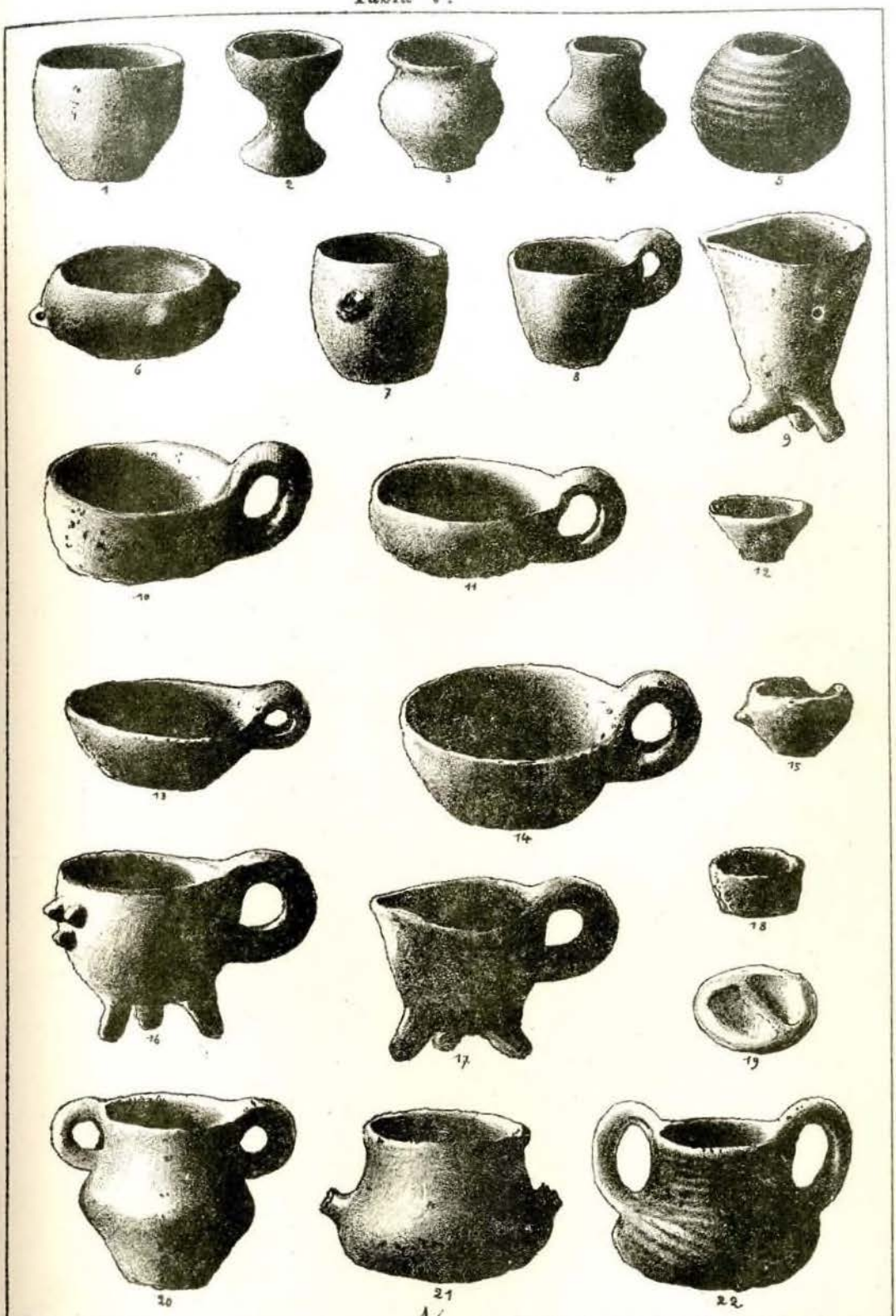

1/3

LITHANST. BENDA & STREET, SARAJEVO

Tabla VI.

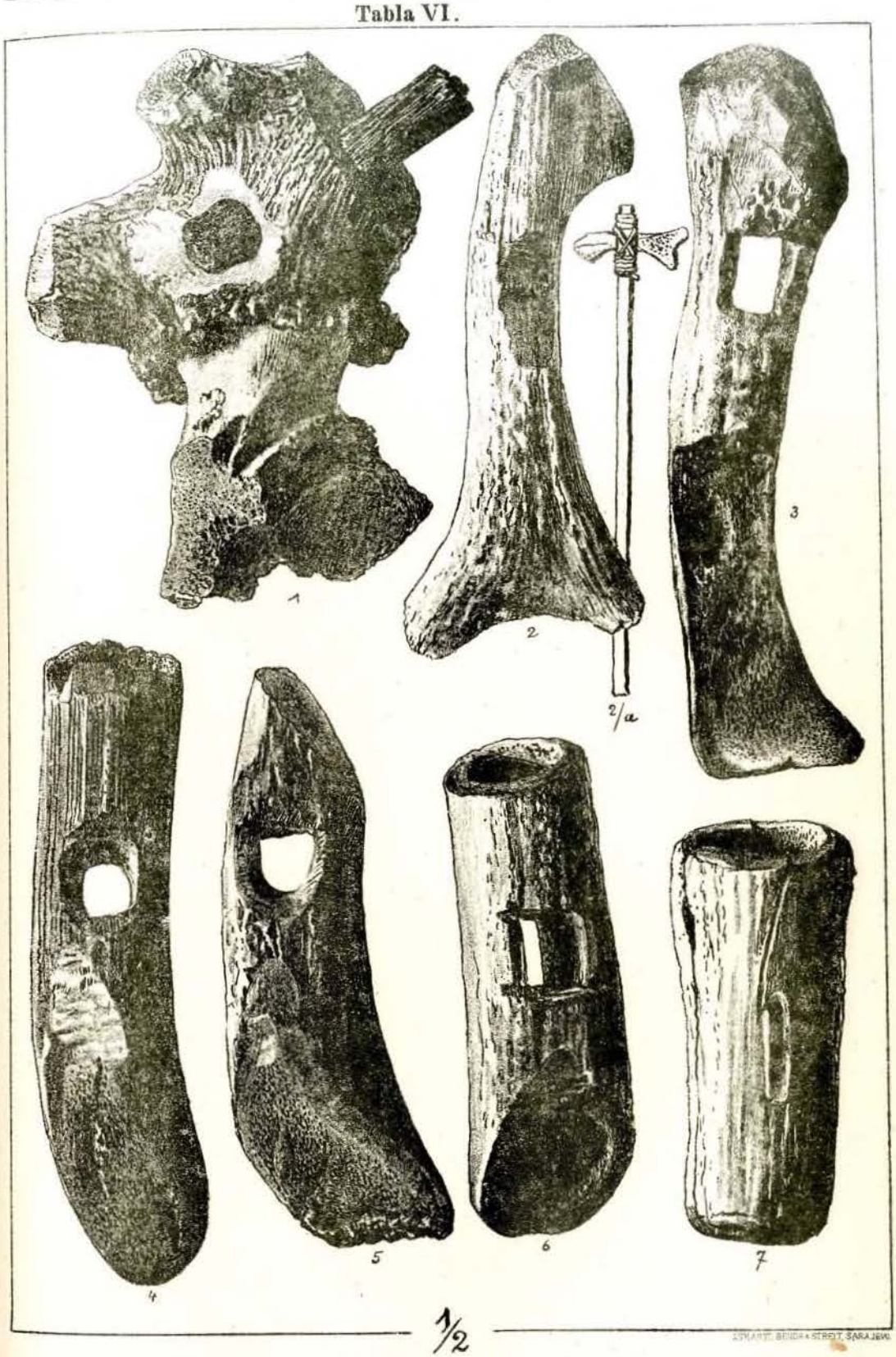

Tabla VII.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
18a
19
20c
20b
20
21
22
20a
23
24
1/2

Tabla VIII.

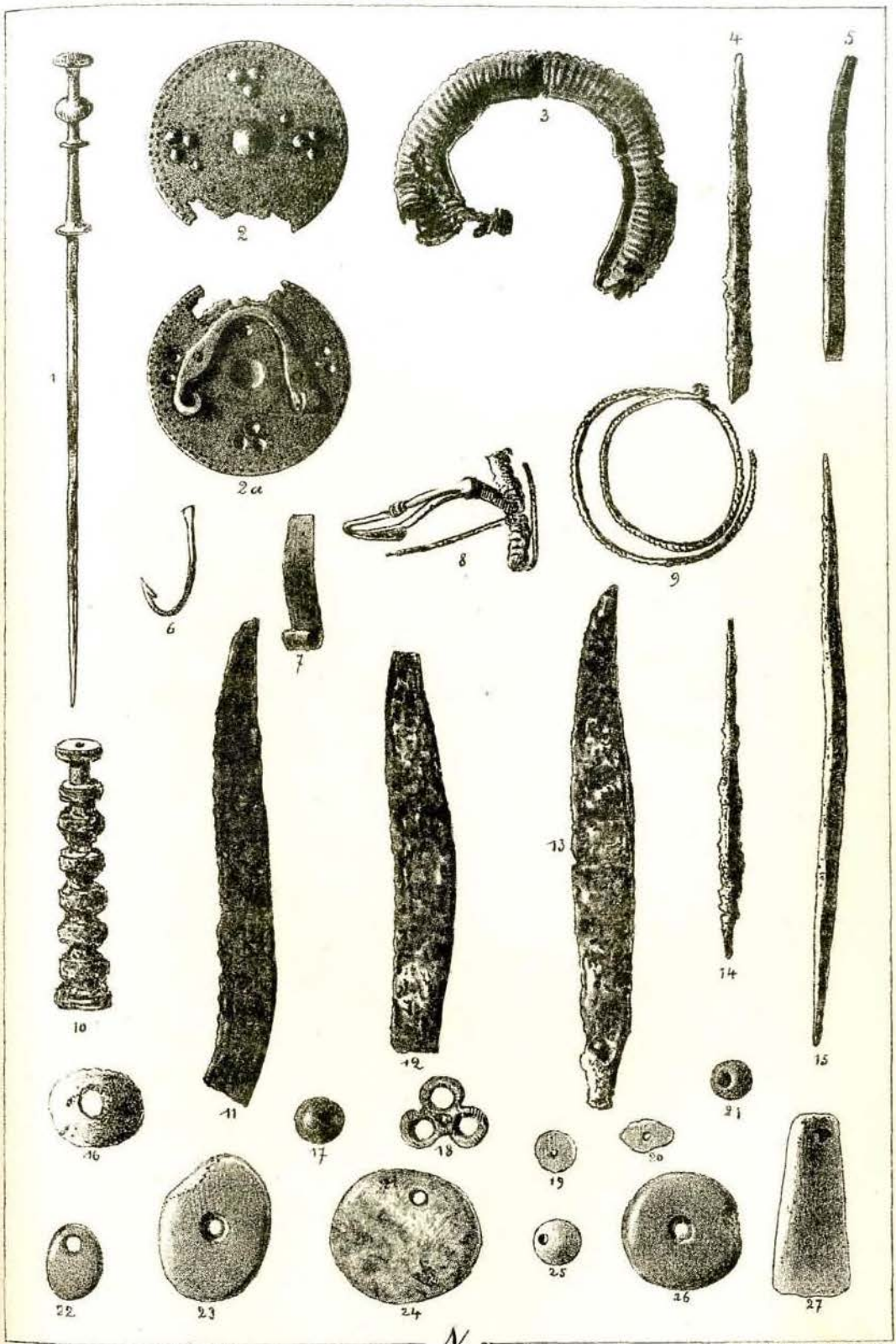

1/2

Књижевност. — Književnost.

„**Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina**“ (Беч, 1900., VII. свеска са 13 табли и 305 слика у тексту, 696 страница).

Седма свеска овог нашег издања, која је по садржини, обиму и опреми равна пријашњима, разаслала се 16. децембра 1900. разним знанственим заводима, с којима наш музеј стоји у свези па и појединим учењацима, многогодишњим пријатељима нашег рада, те су нам ови, потврђујући пријетак књиге, о њој дојавили своје за нас врло драгоцјено мнијење.

Спрам обичаја, којег смо се и досад држали, износимо овдје појединa мјеста из стиглих нам писама на ту цијељ, да наше поштоване читатеље извјестимо о мишљењу стручних кругова у погледу рада око знанственог проучавања Босне и Херцеговине.

Г. А. Фос (Voss), директор музеја за науку о народима (Museum für Völkerkunde) у Берлину пише 20. марта 1901.: „*Част ми је овиме најпонизније дојавити моју искрену захвалност за љубезно ми достављену седму свеску дјела* ‚Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina‘, *која је по богатству и врсноћи својег садржаја равна својим прије изданим дружицама.*“ (*„Ich beehre mich, meinen tiefgefühlten Dank für die gütige Uebersendung des siebenten Bandes der nach Inhalt und Trefflichkeit ihren Vorgängern ebenbürtigen* ‚Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina‘ *ganz gehorsamst auszusprechen.*“)

Г. Алекс. Конце (Conze), генерални тајник царског њемачког археолошког завода у Берлину, 25. јануара 1901., вели: „ . . . *која свеска (VII.) поновно посвједочава, како је ванредно успјешно дјеловање земаљског музеја у Сарајеву*“ („ . . . *welcher Band auf's Neue von der überaus erfolgreichen Thätigkeit des Landesmuseums in Sarajevo Zeugniss ablegt*“).

Г. А. Бастиан, главни управитељ краљевских музеја у Берлину, 11. јануара 1901. потврђује пријетак те свеске, „*која својим драгоцјеним садржајем обогаћује библиотеку овог музеја*“ („*welche als schätzbare Bereicherung der Bibliothek des Museums einverleibt wurde*“).

Г. О. Хамди (Hamdy), генерални управитељ царског музеја у Цариграду, пише 22. фебруара 1901.: „*Управо сам примио седму свеску дјела* ‚Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina‘, *коју имадосте доброту подарити библиотеци овог царског музеја. Док ми је част умолити Вас, да примите моју највећу благодарност за овај дар, јесам и т. д.*“ („*Je viens de recevoir l'exemplaire du tome VII de l'ouvrage* ‚Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina‘ *que vous avez bien voulu attribuer à*

la Bibliothèque du Musée Impérial. Je m'empresse de vous en exprimer mes plus vifs remerciements que je vous prie de bien vouloir agréer en même temps que l'assurance de ma haute considération.")

Г. Др. Роберт Мунро, одлични антрополог и археолог енглески у Единбургу (Шкотска) вели у писму од 13. јула 1901.: *„Поштовани господине. Част ми је да овиме потврдим пријетак седме свеске Вашег одличног издања* ‚Wissenschaftliche Mittheilungen'. *Био сам више мјесеци одсутан од куће те сам тако ову књигу примио тек иза повратка, чиме се разјашњава, што овако касно дојављујем моју захвалност на овом красном дару. Радујем се, што се ево увјерих, како се марљиво бавите знанственим проучавањем Босне."* („*Dear Sir, I have the honour to acknowledge receipt of the 7th volume of your excellent* ‚Wissenschaftliche Mittheilungen'. *Being absent from home for some months I only received the book on my return home which explains the delay in acknowledging this handsome gift. I am delighted to see how actively you prosecute scientific researches in Bosnia.")*

Г. професор Др. И. Ранке, чувар кр. баварских прехисторичних збирака државе у Монакову (München): *„И ова је свеска ванредно богата и од велике вриједности по знаност, а опрема јој је управо савршена. Ја ћу о њој у листовима за које радим што прије донијети приказе."* („*Der Band ist wieder ausserordentlich reich und von hohem wissenschaftlichen Werth und vortrefflichster Ausstattung. Ich werde in den mir zur Verfügung stehenden Zeitschriften sobald als möglich darüber berichten.")*

Г. професор Помпео Кастелфранко (Castelfranco), академичар и надзорник старина у Милану (Италија) вели ово (писмо од 30. јануара 1901): *„На моју велику радост примио сам седму свеску Ваше прекрасне публикације* ‚Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina', *коју сте ми љубезно спремили. Ово дјело има за сваког учењака ванредну вриједност, јер нас упознаје са земљом, која нам је досад била скоро непозната. Како се ја од много година овамо бавим палео-етнологијом, налазим у томе дјелу драгоцјена објашњења о старим насеобинама и народима у Босни и Херцеговини и доказа за то, да су у давнини постојали етнографски односи ових земаља са долином Пада. — Ова публикација служи на особиту част одличним особама, које управљају Вашим министарством и ја бих желио, да и друге владе у Европи слиједе Ваш примјер."* („*J'ai reçu avec le plus vif plaisir le VIIe volume de la magnifique publication annuelle sur la Bosnie et l'Herzégovine que vous avez la bonté de m'envoyer. Ces communications ont une valeur considérable pour les personnes studieuses, car elles servent à faire connaître une région qui nous avait été jusqu'ici à peu près inconnue. Pour moi, qui depuis de très longues années m'occupe de paléoethnologie, j'y trouve des renseignements précieux sur les anciennes populations de la Bosnie et de l'Herzégovine, et j'y rencontre parfois des documents qui viennent prouver d'anciens rapports ethnographiques entre ces régions et la Vallée du Pô. Cette publication fait le plus grand honneur aux personnes éclairées qui dirigent votre Ministère; et il serait à désirer que les autres Gouvernements de l'Europe imitassent l'exemple que vous donnez au Monde.")*

Равнатељство гласовитог манастира Херцогенбург (Herzogenburg) пише 4. јануара 1901.: *„...има част дојавити најсрдачнију захвалност на овом драгоцјеном дару тиме, да се и. н. господа прелати управо диве одличному знанственому раду поштованога земаљског музеја у Сарајеву"* („*...beehrt sich für diese munificente Spende den innigsten Dank auszusprechen und die Bewunderung der p. t. Herren Prälaten für die hervorragende wissenschaftliche Leistung des löblichen Landesmuseums in Sarajevo auszudrücken").*

Г. професор В. Урбан у Бечу истиче у писму од 7. јануара 1901.: *„И ова свеска доноси ко и њезине предшастнице много новога и поучнога те заслужује највеће признање."*

(„Auch dieser Band bietet, wie die vorhergegangenen, viel des Neuen und Lehrreichen und verdient die grösste Anerkennung.“)

Г. свеучилишни професор Др. Емил Рајш (Reisch) у Бечу писмом од 8. јануара 1901.: *„...која је свеска по својим изврстним и достојно опремљеним расправама о старијој повјести Босне и Далмације од нарочите вриједности за археолошка истраживања“ („...welcher Band durch seine vortrefflichen und würdig ausgestatteten Beiträge zur älteren Geschichte Bosniens und Dalmatiens von ganz besonderem Werthe für die archäologische Forschung ist“).*

Г. професор Др. Роберт пл. Шнајдер (Schneider), управитељ антикних збирки прејасног царског дома у Бечу вели између осталог у писму од 11. јануара 1901.: *„...која је публикација због богате садржине побудила моје потпуно занимање. С тога имам част за овај драгоцјени дар дојавити моју најсрдачнију захвалност“ („...deren reicher Inhalt mein volles Interesse hat. Ich erlaube mir, für dieses werthvolle Geschenk meinen verbindlichsten Dank auszusprechen“).*

Г. Др. Матија Мух (Much), владин савјетник у Бечу вели: *„...Одликовасте ме дјелом, које у једну руку сјајно засвједочава непрекидну марљивост раденика, позваних да проучавају земљу, а у другу руку пружа доказ, да се тамошња управа вазда и најусиљеније брине за тај рад“ („...Sie geruhten, mich mit einem Werke auszuzeichnen, das für den ununterbrochenen Fleiss der zur Erforschung des Landes Berufenen und für die dauernde und erfolgreiche Fürsorge seiner Leitung in gleicher Weise glänzendes Zeugniss gibt“).*

Г. професор Др. Маркесети (Marchesetti), равнатељ природо-хисторичког музеја града Трста потврђује у писму од 21. јануара пријетак седме свеске *„...ове тако важне публикације бос.-херцег. музеја у Сарајеву“ („...dieser überaus wichtigen Publication des bosn.-herceg. Landesmuseums in Sarajevo“).*

Г. професор Др. Константин Јиречек, писмо од 28. јануара 1901.: *„...која је свеска са богатим својим садржајем поновни доказ савршеног старања највише управе Босне и Херцеговине за знанствено проучавање ових земаља“ („...welcher Band mit seinem reichen Inhalt ein neues Zeugniss gibt für die treffliche Fürsorge der bosnisch-hercegovinischen obersten Landesverwaltung um die wissenschaftliche Erforschung dieser Länder“).*

Г. Јосип Хампел, управитељ археолошког одјељења мађарског народног музеја у Будимпешти пише 9. јануара 1901.: *„...изјављујем моју понизну благодарност те честитам високому министарству к радостному успјеху, што има да захвали наша знаност љубезном старању ц. и кр. владе“ („...sage ich dafür ergebensten Dank und beglückwünsche das hohe Ministerium zu dem erfreulichen Erfolge, welchen unsere Wissenschaft der liebevollen Fürsorge der k. u. k. Regierung zu verdanken hat“).*

Г. свеучилишни професор Спиро Брусина у Загребу вели у својем писму од 27. марта 1901.: *„...да се седма свеска достојно прикључује изврстним пријашњим свескама ове важне публикације сарајевског музеја. Ја се радујем што овом згодом могу дојавити, да ћу уз припомоћ југославенске академије у Загребу почети проучавати младотерцијарну фауну молуска Босне и Херцеговине и молим већ сада, да ми се у овом мојем раду пружи драгоцјена тамошња потпора.“*

Г. свеучилишни професор Др. Јосип Бруншмид, равнатељ археолошког одјељења хрватског народног музеја у Загребу вели 4. марта: *„И ова седма свеска доноси*

обиље изврстних расправа те се одликује ко и пријашње свеске и по садржини и по читавој опреми.“

Слично потврдише пријетак овог нашег издања гг. Шене (Schöne) генерални директор кр. пруских музеја, Др. Ото Хиршфелд (Hirschfeld) свеучилишни професор и Др. А. Геце (Götze) у Берлину; управа ц. кр. универзе у Грацу; г. Др. Фр. пл. Висер (Wieser), ц. кр. дворски савјетник у Инсбруку; г. Софус Милер (Sophus Müller), директор народног музеја у Копенхагену (Данска); управа британског музеја у Лондону; г. Јон Евенс (John Evans) у Хемел-Хемпстеаду (Енглеска); г. Саломон Рајнах (Reinach), директор музеја de St. Germain у Паризу; г. Хенри Мосер у Паризу; господа Фелиће Барнабеј (Barnabei) посланик талијанског парламента, Др. Павло Орси директор археогошког музеја, Л. Пигорини директор прехисторичког етнографског музеја, професор Гвидо Кора (Guido Cora) и Др. пл. Сикел (Sickel) одсјечни предстојник, сви у Риму; г. Јулије Писко ц. и кр. аустро-угарски конзул у Шангај-у (Shangai); Његовог царског и краљевског Величанства врховни коморни и врховни мештарски уред, предсједништво ц. кр. врховног рачунарског двора, аустријска секција њемачко-аустријског алпинског друштва, за тим господа: Ото Бендорф (Benndorf) дворски савјетник и свеучилишни професор, Ф. Хегер владин савјетник и управитељ антрополошко-етнографског одјељења ц. кр. природо-хисторичког музеја, барун Хелферт, пл. Инама Штернег (Sternegg) одсјечни предстојник, Др. Фр. Кенер (Kenner) дворски савјетник, Др. Д. Х. Милер (Müller) свеучилишни професор, Др. Фрањо Штајндахнер (Steindachner), дворски савјетник и интендант дворског музеја и Др. Ц. Шретер (Schröter) свеучилишни професор, сви у Бечу; и т. д.

Под конац ових вијести додајемо, да је међутим већ изашла и разаслана и VIII. свеска више споменуте наше публикације. О суду, који је она нашла у знанственом свијету, проговорићемо до згоде.

Različito. — Различито.

Blatna kiša u Mostaru 10. i 11. marta god. 1901.

U nedjelju 10. marta pogjosmo u rano jutro ja i moji lovački drugovi na koturačama na Bunu, da po brežuljcima megju Bunom i Bunicom gonimo lisice. Bijaše krasno vrijeme; tihi vjetar južnjak zapuhivao je naše koturače, a nebo bijaše čisto plavetno ko ono napuljsko. No već oko 10 sati prije podneva pojaviše se oveći oblaci na obzorju te postajahu sve gušći i tmurniji. Kad se sakupismo oko 1. sata poslije podne na ugovorenom mjestu, bijaše već tako tamno ko oko 6 sata. S našeg počivališta na nekim starodrevnim razvalinama na Kičinu pogledasmo ko zreći u začudno obojeno nebo i svi smo mislili, da ćemo do kože mokri doći kući. To nas je ponukalo da što prije krenemo kakovoj kućici, kako bismo se ondje zaklonili od nevremena. Pogjosmo s toga prema Buni te se svi oko 5 sati poslije podne sastadosmo u Kovačevićevom hanu. Tmurni oblaci zadobiše megjutim žućkasto mrku boju te se spustili na niže. Odlučismo da ćemo se s mjesta vratiti u Mostar. Praćeni dosta snažnim južnjačkim vjetrom, stigosmo svojim kućama a da nas nije pokvasila ni kapljica.

Kad sam oko $10^1/_2$ sati u večer svoju koturaču iz avlije gurkao u trijem mojeg stana, zapazih na njoj nekoliko velikih mrljavih kapljica. Moja supruga, kojoj sam pokazao te mrlje, primijeti, da one zacijelo dolaze od kapljica kiše i od prašine na dosta prašljivoj cesti od Bune do Mostara. Zapazio sam tom prigodom, da su i na sjedalu koturače bile ovakove mrlje pa sam odatle zaključivao, da su kapljice kiše, koje padoše na to sjedalo, već pri padanju bile blatne, da je s toga pala na nas blatna kiša.

U rano jutro javi mi služavka, da pada „žuta kiša", što se i potvrdilo, jer na staklu od prozora zapazih posve jasno blatne kapljice.

To me je potaklo te sam nakupio nekoliko litara kišnice, koja je bila mutna i okerasto žuta. Raspitivanjem utvrdio sam, da je čitave noći skoro bez prekidanja padala kiša. Dana 11. marta bilo je to isto, i kiša je bila mutna i blatna. Obzorje pokazivalo je pak istu onu začudnu boju, koju sam prethodnog dana zapazio na Buni.

Sabranu kišnicu ostavio sam na miru, a kad sam ju 15. marta, dakle peti dan promatrao, nagjoh, da je još uvijek mutna, a u talogu, što se je u priličnoj množini nakupio, nagjem jedan *Oniscus aquaticus (?)* i gusjenicu od nekog leptira (Eulenart).

Prigodom vožnje dana 18. marta zapazio sam, da je snijeg na Veleži i Prenju u visini od 1200 do 1500 metara žućkast, onaj pako iznad 1500 metara sasvim čist. Ovo me je u velike začudilo, no ubrzo se snagjoh, jer se sjetih da je iza blatne kiše od 10. i 11. marta poslije nekoliko dana pala čista kiša, da je dakle na rečenim brdima pao snijeg, koji je u visini od 1500 do 2000 metara pokrio prijašnji sloj žućkastog snijega. Da sam imao zgode ispitivati ovaj snijeg, jamačno bi se time potvrdilo ovo moje mišljenje.

I 20. marta poče oko 1. sata poslije podne padati kiša, i jer mi se činilo da je nečista, sabrao sam i od nje priličnu množinu. Bila je okerasto žuta i ostavila je talog upravo ko ona od 10. i 11. marta. Sačuvao sam i ovaj talog.

Kad je 4. aprila nastupila pri jakom južnjaku velika vrućina, okopnio je ubrzo novi, posve bijeli snijeg na vršku Veleži, zvanom Brasina i na Kamencu, Obrljenu i Osobcu te se je pojavio žućkasti sloj, koji je na prvi pogled oštro kontrastirao od čiste bjeline snježnih poljana na okolnim vršcima, bolje zaklonjenim od sunčanih zraka.

Prof. **A. Pichler.**

Пабирци из народног ветеринарства.

Као што је народ измишљао, а још и данас измишља разне лијекове за лијечење болести на своме тијелу, тако је он измислио лијекове и за лијечење својих домаћих животиња. Но како народ слабо познаје узрок болести код животиња и развој истијех, то је народно ветеринарство врло слабо развијено и за то наш народ много страда због помањкања (крепавања) домаћих животиња, од којих му материјално благостање врло много зависи.

У најновије вријеме, пошто су у највише котара намјештени изучени ветеринари, по могућности се болести животиња сузбијају, али ипак не у довољној мјери, јер народ још и данас радије прибјегава домаћим срествима, него да би се повјерио изученом ветеринару.

Све главније, а особито заразне болести имају своја народна имена па и свој начин лијечења, те ћемо нешто од тога изнијети на јавност, да се сачува од заборава, јер по свој прилици нијесмо далеко од времена, када ће научно ветеринарство досадашње народно сасвим замијенити.

I. Болести говеда.

1. Говеђа куга (Rinderpest, *Pestis bovina).*

Код говеда је најопаснија болест „говеђа куга“, која се је посљедњи пут у горњој Херцеговини појавила за вријеме устанка 1875. г. те поморила на стотине говеда. Прије се је појављивала врло често, а данас је, благодарећи строгој пажњи власти и нема. (Задњи пут похарала је Босну и Херцеговину године 1883.)

Говеђа куга прије са већ окужене говеди, а познаје се по томе што теку сузе на очи, говече пати од прољева те убрзо скапље. Од говеђе куге употребљава се као лијек трава названа „балач“ и то лист од исте траве, који је велик као длан а изрезуцкан је као говеђи језик. Друга трава, која се употребљује као лијек од куге спада у *Liliaceae* и има главицу састављену од више чесана. Прва биљка расте у планинским кршима, а друга на висоравнима.

Осим ових биљака народ добро пази ако се коме што присниje, као на примјер: да у глуво доба ноћи обнесе јаје око тора говеђег или што друго, да се тај присан одмах испуни. Али канда сви ти љекови и „присани“ слабо помажу, јер 1875. год. могло се видјети по стотину комада мртве говеди у једној долини.

2. Шушкавац (Rauschbrand, *Anthrax emphysematicus).*

Шушкавац јест заразна болест, а од њега нема лијека. Узрок тој болести је нека животиња, која се налази у гомили камења и она уједе говече, те се одмах надме и крепа. Та је животиња по некима крилата и има кљун, те обично кљуном удари говече или за плеће или за рогове у главу. Једни кажу, да се та болест зове „шушкавац“ по томе што у говечета шушка испод коже, а други опет по животињи „шушкавцу“, која шушне — удари — говече. Неки Мирић, сељак из Домрка у Гацку причао ми је, да су му љети крепавала говеда од шушкавца у тору, те он раскопа гомилу, која је била у тору и нађе шушкавца те га убије и говеда престану крепавати. Замолио сам га да ми опише шушкавца и из тога његова описа позитивно сам могао закључити, да је та, у гомили нађена животиња био шкорпијон.

Она страна у говечета, са које је удари шушкавац поцрни и то се баци, а остало народ не ће бацити, него поједе, дочим од куге крепало говече народ баци све, а не поједе ништа.

3. Цркавац *(Antrax apoplecticus).*

Цркавац се још зове улић, поганац и пречац и за неколико минута говече од њега цркне, ако му се одмах не притече у помоћ. Цркавац може бити, још осим говечета, на коњу, овци, кози па и на човјеку.

Као лијек од цркавца употребљује се мед, са којим се залаже говече, да му не би мука окренула на срце, и онда му се увлачи спреж.

То бива овако: ископа се корјен од јаловог кукуријека — спрежа — и остружe се, па се онда прореже говечету кожа на прсима и увуче му се спреж кроз кожу. Ако на томе мјесту добро отекне, народ вели да је спреж муку потегo и да ће говече остати живо; у противном случају убрзо крепа. Пошто је већ опасност прошла и болесно говече почело јести, онда се спреж извади и рана намаже су чим маснијем да се замири; послије се и оток постепено врати.

Месо од говечета, које је крепало од цркавца народ је јео до у новије вријеме, премда је то са великом опасности скопчано, јер су мени позната четири случаја смртна услиједа тога, што су јели говеђе месо од говечета, које је од цркавца крепало. Познат ми је и таки један случај, да је један сељак обуо опанке од фрешке (неосушене) коже са говечета од цркавца крепалог и одмах се на њему појави поганац, те је замало остао жив. Кад се једе месо од крепалог говечета, баце само дроб и џигерицу са срцем, а остало једу.

Цркавац по народном вјеровању није заразан.

4. Сичија (Ruhr, *Dysenterie*).

Од сичије говече страшно измршави, вазда пати од пољева и живи по неколико мјесеци док крепа. По народном вјеровању двоје говеда у једно исто вријеме у једном тору не може бити сичијаво, него само једно и кад оно крепа одмах друго добије сичију и тако може много говеда да крепа. Да би се то предупредило, треба продати кожу са сичијавог говечета и купити бакрен суд за кожу, те ће сичија одмах престати.

Од љекова употребљују мед и масло, помијешано заједно и узаврело на ватри, па се са тијем залије болесно говече. Ако то не помаже, онда прже суви сир и то даду говечету да једе, али ако је права сичија ништа не ће помоћи, говече крепа. Месо од сичијавог говечета не ваља јести, јер је гадно и мршаво.

5. Ваше (Räude, *Scabies*).

Ваше се зову мале ране по говечету, које буду обично по свему хрбату и говече смрша, а длака почиње да се гули. Ране се често салију у једну велику рану, из које иде жућкаста течност, и изгледа рана као храстова кора. Као поуздан лијек од ваша народ употребљује воду, у којој је духан добро искухан. Духан, који се употребљује за кухање, треба да је добро жесток и скухан у бакреном суду. Пошто је духан скухан треба да пренохи у суду а сјутра дан ваља са тијем намазати ране од ваша. Тако се понавља неколика пута а послије се маже са петролеумом и маслиновим уљем, те се ране брзо замире, и огуљена кожа покрије се длаком.

6. Вимоболест.

Вимоболест појављује се само код крава и то на тај начин, да се у вимену крављем појаве гуке и на сисе се музе крв. Вимоболест се појављује услиједа тога, што то „учини“ која „чинилица“ из непријатељства, а најбоље је одмах „заварчити“. Видио сам једног сељака, који заварчује сполним органом и то на овај начин. Сполним органом дохвати до гуке на вимену три пута и рече се: „Ујсту, ујсту натраг! Ујсту натраг незнало ти се за траг!“ На више мјеста граде на оној гуки чивитом „соломуново слово: ✡ и пале под вименом барут са чешла, тако да пламен од барута дохвати болесно мјесто на вимену, а уз то треба и крави дати мало барута да поједе. Да се не би вимоболест појављивала, треба чувати млијеко кад се вари да не прекипи, а ако случајно прекипи, треба одмах мало соли и зелене траве бацити на ватру. Ако се гука не врати него се провали и случајно уцрва, онда треба српом извадити црве и више се не ће они у рани показати, те ће се и рана брзо замирити.

Гатања.

Ако крава не ће да „води“, треба јој у соли дати траве кравовода и девет фрешких риба гаовица, а ако је крава већ водила, да не би повађала треба узети главњу и водом је утрнути над кравом.

Да не би крава повађала треба чувати да је ко не удари метлом или пратљачом.

Ако хоћемо да нам крава отели мушко, треба на Божић наложити мрву од тељига, а ако краву, онда љуску од преслице. Да би крава прије водила, дају јој бибер са соли.

II. Болести коња.

1. Сипња (Dampf, *Asthma*).

Кад коњ кашље, особито у јутру пошто се напије воде и када узбрдо иде, а бије боковима — слабинама — кад зобље зоб, онда се каже да је таки коњ сипљив. Од сипње се даје врло много лијекова, а као први и најпоузданији лијек јест овај. Коњ се свеже и повали а онда се закоље мало крме — свињче — коме је равно тридесет дана и она врућа

крв крмећа сасне се коњу у грло. Ако коњ од тога остане жив, онда ће се од сипње за дуго времена излијечити, али мало који остане жив. Код других сам видио да кувају сомину и оном водом залијевају сипљивог коња; или му дају размућену карабоју да попије. Но како сви ови лијекови слабо или баш никако не помажу, то сипљивог коња сељаци најрадије продају Хумљацима, јер код њих има нека трава вријесак названа, па који коњ њу пасе на томе се сипња не познаје. У горњој Херцеговини сипљиве коње пусте да опасу „црни околац“ т. ј. траву, која прва расте послије снијега у прољеће.

Да би се боље продао сипљив коњ и да би он сипу „укрио“, мећу му кну у уши и у нос или му дају растопљену штирку (пеглу) да попије и онда се за неколико сати не познаје да је сипљив.

2. Гутунар (Drüse, *Adenitis equorum).*

Најопаснија коњска болест јесте гутунар, али ипак код сељака ријетко да коњ крепа од гутунара, већ ако је мало и нејако ждребе. Гутунар је заразна болест, али који коњ једном болује на њега више не ће гутунар доћи, а да би се коњи свакако сачували од гутунара, треба у гриви или у зобници коњској носити зашивен комад меса од јазавца — „јазавчине“.

Гутунар може да се размине на кашљу, а може и да скочи једна или више гука на врату, прсима или вилицама и онда се каже да је гутунар изишао на изван. Гуке се послије провале и из њих тече гној и крвава течност.

Најобичнији лијек од гутунара јест крметина т. ј. дебело свињско месо, које се крижа коњу у мале комадиће у зоб да их поједе, а ако не ће тако да једе, онда се узме и расцијепи дрво па се у ту расцјепину метне комад крметине и гурне коњу далеко у грло, да га мора прогутати. Много бољи и поузданији лијек, који се употребљује онда, када крметина није могла помоћи, јесте јазавчина, која се даје или исто онако као свињетина, или се кува, па се даје кувана и коњ се залијева са оном чорбом. Као добар лијек препоручују неки и варено вруће млијеко, које се салијева коњу у грло, те му олакшава кашаљ. На једном мјесту видио сам, гдје гутунарљиву коњу сипљу петролеум у грло и у ноздрве.

Од гутунара може остати на коњу болест, која се зове суварак и ако се јазавчином не излијечи, онда ће суварак послије прећи у сипњу.

3. Вашце (Schweifgrind, *Eczema chron. impetignosum).*

Вашце може бити и на коњу и народ употребљује као лијек од тога бакрен комадић, као мале чивијице, и така један, два или три комадића закуца коњу у врх од „куде“ — репа и вашце ће одмах проћи и коњ оздравити; само још оне огуљене раниче треба који пут намазити чистим маслиновим уљем, да се прије замире.

4. Каракуш (Spath-Gallen, *Spavanus-Synovitis).*

Каракуш је оток у коња у кољенима предњих ногу, а долази од тога, што се коњ уморан напије студене воде, а не наћера се да ту воду загрије брзим ходом. Да се каракуш излијечи треба на оба кољена обријати длаку у кругу колико талијер, па онда стући спрежа и соли и то метнути на обријано мјесто, пошто се је прије мало помазала нога маслиноним уљем. Ако се је вода салила у мјехур, онда ће се овај наћи у првих ногу изнад најдоњег чланка или у кољенима стражњих ногу. Гдје се тај мјехур нађе, треба кожу расјећи и мјехур извадити. Рана се натаре мало сољу и послије се замири.

5. Рошца (Neubildungen auf der Hornhaut des Auges, *Dermoid).*

Рошца су у очима, те коњ од тога веома измршави, изгуби вид, тече му слуз на очи и не ће да једе. У народу имају посебни вјештаци, који изрезују рошца. Најприје завале коња, увуку конац у иглу и то провуку кроз један крај рошца па онда потегну и одкину све до онога црног у оку. Рану натару сољу и брзо се смири.

6. Зазубице (Gaumengeschwulst, *Grugivitis).*

Зазубице се зову кад у коња нарасте око зуба толико меса, да он више не може да жваће сламу, сијено или траву, а долази понајвише од тода, кад коњи у јесен пасу по смрзлој земљи.

Зазубице треба одмах срезати и то на овај начин. Узме се ваљкасто дрво и метне се коњу у зубе, да му неда саставити вилица. Онда се оштрим ножем испара узрасло месо и то се добро запржи у ватри усијаном машом. Најпослије се помијеша ситан луг, обично просијан на сито, са ситном соли и са тијем се добро натаре испарано и запржено мјесто. Ако је операција добро изведена, зазубице се не ће поврнути, а ако није добро изведена, кроз кратко вријеме зазубице опет нарасту.

Пошто се зазубице срежу, спари се јечма у врућој води и одмах се натакне коњу у зобници, да би коњ меко жито лакше појео и да би од оне пâре рана омекшала.

7. Црви (Bremsenlarven, *Gastrophilus equi).*

У коњу могу бити мали црвићи, које он избацује у ђубрету и од којих јако смрша. Од црва даје се коњу ситно исјецканог луча, у коме има подоста смоле. Од тога се црви потрују и послије их коњ избаци у ђубрету. Једни дају воду у којој има натрвена сапуна, а неки и лукшију, то јест воду у којој је луг куван. На више мјеста мећу коњима у прољеће буков лист, да би их излијечили од црва, особито док се лист још није добро развио. Неки обаре сочивицу — леће — и дају коњима као изврсно средство против црва.

На коњу још може бити:

а) Бâга (Sehnenklapp, *Tenonitis),* коју лијече посебни вјештаци, привијајући на њу спреж са соли, модрим каменом, па и сурменом (сичаном).

б) Губа (Schäbe, *Scabies),* која се лијечи црном смолом, што накапље из луча, кад овај гори.

в) Пречац (Milzbrand, *Anthrax),* њега лијече увлачећи спреж на грудима као и код говеда, и

г) Ране испод кичице (Mauke, *Dermatitis),* т. ј. изнад копите, што долази обично од нечистоће а лијечи се на тај начин, да се замијеша бијела земља, названа ума са мастиком и то се привије коњу на рану, те се рана брзо замири.

Гатања.

Пошто се човјек врло много служи коњем, то о њему у народу има много гатки. Тако народ вјерује, да коњ може бити бахтли или сретан по цијелу кућу, којој припада, па да у свему пође напредак тој кући, а тако исто може бити и чивтели, то јест несрећан.

Да ли је коњ бахтли — срећан, или баксуз, чивтели — несрећан, може се лако познати по нишанима или биљегама на њему. Ако је коњ путаст, то јест ако има бијел колут око лијеве стражње ноге, добар је, а још је бољи ако је путаст у лијеву стражњу и десну прву. Ако је путаст у три, такођер је добар; у двије прве или стражње и тако и тако, то јест може и бити и небити добар; али ако је путаст у све четири ноге, невала ни четири паре. Ако му је у пути црна флека, онда је баксуз и људи, који држе до добра коња, не би таког коња ни пошто купили.

На коњу могу бити два зла нишана — биљега: куршум нишан и летама нишан.

Куршум нишан је, кад у коња имају два вијарца на челу, један поред другога, а не један изнад другога, и ако је путаст, па има у пути црну биљегу. Човјек, који јаше на таком коњу, погинуће му или коњ или он на њему или пак обадва; прије док се ишло на војне, такога коња не би нико купио нити на њему јахао, само ако се разумијевао у коњским нишанима.

Летама нишан је, ако коњ има два упоредна вијарца и из очију траке, као да су му сузе текле; ако је путаст па има црну биљегу у пути или ако је брњатаст, па му брња (бијело) прешло на доњу губицу, за тим ако му је онај вијарац на врату, што је налик на криву сабљу, окренут доље. Таки је коњ баксуз преко сваке мјере и може бити несретан по цијелу армију војске, кад се у њој нађе. Један ми је старац причао, да је био уза Смајил-агу Ченгића, кад су једном пошли на Дробњаке. Смајил-агин коњушар Кариман Циганин, нешто стимавао коње под војском па видио на једноме летама нишан и молио Смајил-агу да га одстрани из војске, „јер — вели — морамо сви заглавити због њега. Смајил-ага то узео за шалу и поведе се око шездесет коња у једну појату под некијем брдом, на коме се бијаху усташи ушанчили. У једно доба усташи отискоше повелики камен, ми се разбјежасмо, а камен посред појате, па у коње. Стаде вриска коња, а неки потрчаше да виде колико их је мртвијех, кад само онај убјен, што је имао летама нишан, а све друго здраво. Казаше то и Смајил-аги, те он спреми Каримана да прегледа све коње, и кога нађе с баксуз нишаном, да одмах и њега и сахибију му спреми кући.“

Ако коњ има и баксуз нишане, а сабља му на врату није окренута њему, него од њега, онда побија све баксуз нишане и може бити добар.

Кад џамбаси — вјештаци — купују коње, они осим нишана гледају и на боју длаке. Алатаст коњ може бити добар к'о икакав, али је сваки злочест и пакосан, за то мирни људи нерадо купују таке коње. Вранац је добар само онај, који има кратак, збијен и покупљен врат, али су таки ријетки. Најбољи су коњи доратасти и зелени.

Коњ може отићи од очију, то јест, може се урећи па да одмах крепа или да му пође назадак; за то код муслимана међу разне амајлије на коња са записима, а док је још коњ мали — ждребе — веже му се кашика и ките на врат, да се свијет не чуди њему, него кашики и китама.

Коњ по народном мишљењу може бити виловит, и таки коњ не може бити скуп, да се све у њему плати драм тежине по дукат. Народ вјерује да у великим и дубоким вировима (водама) има коњ виленњак, пастух, па кад он излети из воде, те опасе (обије, опходи) кобилу, која се ту у близини нађе, онда ће она ождријебити вилена коња или бедевију.

III. Болести оваца.

По народном мишљењу на земљи су три благословена сјемена и то: овца, пчела и пшеница, а од три та сјемена, опет је овца човјеку најкориснија, јер од ње нема ништа, што није корисно, ал' зато опет овца и јест у највећој погибељи, било од болести, било да јој могу чини наудити.

Болести оваца, које народ познаје ове су:

1. Мукавица (Schafrotz).

Мукавица је врло опасна и заразна болест оваца, која може да уништи више крдова (чопора). Овца, која оболи од мукавице, ороне, оћорави у једно или ослијепи у оба ока, смрша и угине. Колико ми је познато народ је врло оскудан са лијеком од ове болести, управо га и нема, него се свуче двоје сирото дјеце: брат и сестра, голо и тако голи изнесу сô на подину и омрсе браве. То народ употребљује као лијек од мукавице, а неки иду у хоџа те праве записе, или зову свештенике те у тору читају молитву.

2. Жућеница, жутица (Gelbsucht, *Icterus*).

То је такођер врло опасна овчија болест, за коју народ мисли бар у неколико да је заразна, јер ако се у селу појави та болет, онда гледају да се у паши овце не састају са тијем овцама. Жућеница се познаје по томе, што је месо од таког брава, то јест крепалог од жућенице (неки кажу и жутица) жуто и има слабо срце, а велику надуту жуч. Као лијек од жућенице са успјехом народ употребљује жутотрн, куван у води и онда се са том водом залијева болесна овца. Уз то се дава жучна трава помијешана са медом, да би болест прошла. Да болест не би дошла на још здраве овце, мијеша се кора од жутотрна и жучна трава са соли, те се то дава здравој стоци, да се не поболи.

3. Метиљ (Leberegelkrankheit, *Distomatosis*).

Од метиља се поболе оне овце, које пасу по пољима, у којима има траве метиља. Таких мјеста има у Херцеговини више, али је најопасније поље у Гацку, гдје годишње стотинама оваца крепа од метиља, те нма села, која ни једног комада оваца не смије зазимити због метиља.

Ако се овца ометиља, то јест ако пасе метиљ у прољеће, онда се болест појави рано у јесен; ако ли су сачуване у прољеће, па су пасле метиљ преко љета, онда у јесен оболе мало касније, а ако су у саму јесен пасле метиљ, онда оболијевају преко зиме или рано у прољеће.

Да ли је овца обољела од метиља познаје се по томе, што јој отече гуша и што промакне; мало иза тога мора да угине, а то бива услијед тога, што се у мркој џигарици развију исти онаки листићи, какви су и у траве метиља, па пошље оживе и кад дођу у жуч, животиња мора угинути.

Од метиља се употребљава више лијекова, али само има једно сигурно средство и то је трава пријештап названа. Ако овце пасу у пољу по неколико дана метиљ, па се онда крену у брдо (пријештап расте само у брдима) те пасу дан два пријештап и тако се често мијења, онда се овце не ће побољети од метиља.

Пријештап је у стању уништити метиљ све дотлен, док се овај почне развијати, за то овце из брда, које се у рано прољеће догоне у поље, те ту пасу мјесец или два, па

се послије опет гоне у брдо, никако или бар врло ријетко оболе од метиља. И сијено у коме има подоста пријештапа, ако се овце нијесу рано ометиљале, може помоћи да овце не оболе.

Од других срестава, која се употребљују као лијек од метиља, видио сам да се мијеша сомина са соли и даје овцама, а неки кувају рујевину и смрековину, те са оном водом залијевају ометиљане овце.

Кад је кишна и мокра година, те метиља има подоста, онда се могу и говеда побољети од метиља и угинути, али то бива ређе. Метиља највише има у баруштинама.

4. Власац (Lungenwurm, *Bronchitis verminosa).*

Власац јесу ситни кончићи, бијели и дуги, који се налазе у душницима и бијелој џигарици, а долази од тога, што марва пасе оно младо жито, што се просуло приликом жетве, па у јесен изникне по стрништу, а зове се власац. Од власца не могу обољети велике овце, него само шиљеж, то јест јањци, који су се тога прољећа ојањили.

Власац задуши шиљеж и оно мора брзо да угине, пошто прије промакне, а власац оживи.

Од власца лијече марву на тај начин да је залијевају ракијом, обично румом, или водом у којој је скухан јасен, али сва та средства врло слабо помажу. За марву, која болује од власца каже се у народу обично, да је влашљива.

5. Помрав (Bremsenschwindel, *Vertigo oestrosa).*

Помрави су црви, који се налазе у носу у мрежгравцима или су у роговима до главе и то обично код шиљежи, јер велики брав не може обољети од помрава. Помрав долази обично од тога, што се јањци пуштају у прљине, ту шмрчу (купе у нос) прашину, од које се послије замећу црви или помрави. Од помрава марва крепава обично у прољеће пошто дан отопли, те они црви оживе и почну се копрцати. Од помрава више гине мушка марва од женске.

Од помрава је најбоља добра храна, да је марва јака, па онда се залијева у грло и у нос румом или мастиком, те марва почне кијати, и ако су црви у носним межгравцима (у *носној дупљи*) *онда ће их искијати и избацити. Ако су пак у глави гдје почињу рогови*, онда треба рог пробушити, усути у њ рума и онда зачепити воском. Рум ће доћи низ рог до црва и подавити их, или ће их истјерати на ону шупљину на рогу, која се послије очепи, или пак на носну дупљу.

Ако помрави оду дубље у главу према мозгу, онда марва мора угинути.

Марва која болује од помрава, тешко дише, кија и кашље, много јој слузи иде на нос и рог јој слабо или никако не расте.

6. Жабине *(Dyspepsie).*

Кад марва не ће да пасе траву, него се непрестано протеже, онда се каже да је она добила жабине, те јој треба дати мало меда да поједе. Уз то двоје дјеце узму капе и сједе једно код главе, а друго код репа, окрену се једно другоме и повлаче капама уз болесно марвинче, као да што парају и пита једно друто: „Што то радиш друже?“ — „Парам жабине.“ — „Парај, парај док испараш.“ Тако три пута пита једно друго и одговара једно другоме на измјенице. Онда се марвинче пусти са тим увјерењем да ће оздравити, ако је било болесно од жабина.

7. Окретање (Drehkrankheit, *Hydatidosis cerebri).*

Ако се овца непрестано окреће у кругу и остаје иза стоке, онда се каже да се је она окренула, те је треба лијечити. Као лијек од тога употребљује се гнијездо од птице, које се нађе на грани; то гнијездо треба сагорјети на глави болесне марве. Ако то не поможе, а обично не ће помоћи, онда му треба дати три црва испод камена да поједе. Не помаже ли ни то, онда треба болесну марву одбити у шуму, да тамо сама угине. Заклати је не ваља ни под коју цијену, јер ће се одмах друго окренути, а кад сама угине онда више не ће друго обољети.

Да се не би више ова болест појављивала, требају чобани да пазе на то, да се никад у игри не окрећу у кругу.

8. Крепаћ (Milzbrand, *Anthrax*).

Ако овце крепају, а незна се узрок томе, то јест није позната болест, онда се то зове: крепаћ, а појављује се обично кад је сушно љето. Од крепаћа кухају пелин и са тијем залијевају обољелу марву, или мијешају маслиново уље са кафом и са тијем залијевају. Не помаже ли ништа то, онда треба ићи у гатара те отворити, од чега је крепаћ дошао и шта ће му помоћи. Гатари обично кажу да је учин, те препоруче записе или молитве. Познато ми је више случајева, гдје су се фамилије у блиском роду до крви завађале због тога, што гатар каже да је тако и така жена потурила чине пред овце, те ове послије крепају, те фамилија посумња на коју жену и око тога се до крви завади. Једном сам сâм морао ићи да мирим двије завађене фамилије, које је завадио неки гатар, да бих зло предупредио, јер жена на коју су рекли да је потурила чине, хтјела је учинити самоубијство, а њезин муж да потуче све, који су му на жену срамоту изнијели.

Гатање.

„Овца и пчела на гатци стоје“ — вели народна пословица и збиља наш народ врло много гата и варује, да не би овце какво зло постигло и да би их што више имао. Велики Петак, Ђурђев-дан и Илијин-дан, јесу дани, кад вјештице и чинилице подмећу чине, да би сметнуле чије овце и ископале тор онога, са ким су у завади. За то у те дане чобани су пажљивији него ли обично па и дању и ноћу пазе на овце, да им не би која „зла душа“ чини потурила. Оне жене, које су чинилице дођу на стазу куда ће овце наљећи и ту метну под камен или под бусен „чини“, које се обично састоје од празног јајета напуњена ноктима, длакама, окрајцима од разнобојне преће, понајвише црне, угљена и других разних ствари. На „чинима“ се обично намијени да крепају овце или јањци или пак обоје, и народ вјерује да тако мора бити.

Вјештице дојашу на вратилу или грабљиту ноћу у стају или тор и ту остригу са овна звонара или јагњета ралчета (најпрвог) мало вуне и онда подметну чини под праг доњи у стáји, или их закопају на стругу у тору и онда стока мора, како народ вели, гинути, ко да је ко метлом мете.

Овце могу и стуве побити на да крепају у рано прољеће или да се јалове, и онда се каже: да их је побило нешто у вјетру. Ако је чобан стувљив или торни — овчарски — пас, онда они бране своје стадо и стуве му лако не ће нашкодити. Један ми је сељак причао једном приликом, како је он са још неколико стува (ја пишем „стува“, јер тако народ изговара) ударио на тор Павла Г. и појавили му овце уз планину, али их стигне Павле са шаровом, псом, и веома их поломи и отме им овце. На моје питање, шта би било са овцама да их Павле не оте, рече ми, да би се све појаловиле и врло их много крепало.

Са „чинима“ може се и млијеко пренијети са туђе стоке у своју. Један очевидац причао ми је о томе ово: „На Ђурђев дан рано пошао сам да се купам, кад пред торином Трипа М. стоји једна жена, погледа на све стране и кад се увјери да је нико не види, свуче кошуљу, простриje је на врата и поваља се на њој три пута говорећи: „У Трипе неколико, а у мене свеколико“; онда устаде, трену кошуљом, обуче је и оде. Тога љета Трипо ми се тужио да му овце слабо дају млијеко.“ Да би се овце сачувале од „чина“, „намјене“ и других шкодљивих ствари, те да би биле здраве, забиљежио сам ово:

Овчију кланицу, стају или тор не ваља градити у сриједу, а код неких у петак и сриједу, нити у те дане ваља сјећи грађу за то, а у те дане не ваља ни тор прегрaђивати, ни љесе плести за тора. То не ваља чинити за то, да не би овцама било шкоде од „горе“, то јест, да их не би вуци клали.

Кад се овце први пут спраћају у кланицу, тор или торину[1]), ваља на врата метнути сјекиру, која ће ту и ноћити.

Кроз овце не ваља јаје носити, да не би овцама скакале гуке на вилицама и на вимену.

Од прве до потоње Госпојине (од 15. августа до 8. септембра) не ваља тор на ново заснивати, јер је то „неснованица“, да се бравима не би какво зло догодило.

Вука не ваља никад тако споменути у овцама, тору, љетној колиби или кући, него кад се о њему говори, треба рећи: „онај из горе“. Ако ко спомене име „вук“, треба одмах да неко рече: „Уста му за морем, налет га било од овога тора“. Ако чобан погуби овце па оне „замркну“, треба метнути сјекиру у пасје корито, да их не би вуци поклали. На

---

[1]) Кланица или стаја зове се кућа, у коју се преко зиме спраћају овце. Тор је ограда од љеса, у коју се љети спраћају овце и може се помицати по њиви ради ђубрења. Торина је камена ограда, у коју се спраћају овце у јесен и прољеће.

више мјеста замећу узо на веригама ради тога. Ако чобан жели знати, јесу ли му брави поклани од вукова или нијесу, треба да запреће шаку брашна на огњиште, па послије неког времена да то извади; ако се буде расуло по плочи, брави су поклани, ако ли буде уједно, брави су здраво. На једноме сам мјесту видио, гдје бацају живи угљен (ватру) у воду, па ако угљен потоне, вуци су поклали браве, ако не потоне, овце су здраве. Да не би змија (бајурина, баја) уједала овце, треба добро пазити, да се њезино име не спомиње, него кад се о њој говори треба рећи „она из траве“. Не ваља иглом бости на Јевдокију, на Мученике и на Бадњи дан. На Јеремијев дан ваља да домаћица устане и да прије сунца облети трком око куће лупајући у таву и вичући:

„Јеремије у поље
А све змије у море.“

У сриједу и петак не ваља расклапати ножица са којима се овце стригу, нити у те дане ваља овце стрићи.

Ако у прољеће вјетар јако звижди, те изгледа као да људи звијучу, онда чобаница код оваца треба да виче све док „звијукалице“ прођу: „Прођи с Богом путниче, уз бијелу (пред часни пост) нећељу нит' сам ткала нит' прела.“ Ово се виче ради тога што народ мисли, да у ономе вјетру лете стуве (стухе) те да не би овце побиле.

Да не би вук када дође у овце могао уста отворити и овцу заклати, треба отворити гребени и овце кроз њих пропустити, па их онда склопити говорећи: „Гребени се склопише, вуку се уста затворише“. Тако три пута и вук и кад дође у тај тор, не може уста да отвори, нити што закоље.

Ако јањци крепају с кôца[1]), то јест у прољеће док су још мали, онда треба једно јагње крепало узети и бацити га на трн, шљиву или јасен, па ће крепавање престати.

IV. Болести коза.

Од свих домаћих животиња на козу најрадије долази болест, и управо само су двије болести, од којих козе чешће пате, а то су губа и усов или копитњак, а обоје су заразне.

1. Губа (Räude, *Scabies*).

Губа је најопаснија козја болест, а тим прије што је народ оскудан у срествима против те болести. Колико ми је познато само су два срества, која су од мало веће користи, и то су „лучна смола“ и кувана нечист. Лучна смола добива се на тај начин, да се расцијепи зубља луча и у ту цјепотину метне комадић лоја, па се онда запали и у једну посуду заједно хвата и смола од луча и маст од лоја. Та се смјеса послије охлади и згусне, те се губа са њоме маже.

Са нечисти се губа лијечи на тај начин, да се нечист (екскременти) скувају у једној посуди, те се онако врућом мажу заражене козе. Губа са коза може да пређе и на човјека, те се лијечи на исти начин као и код коза; за то се пастири добро чувају, кад раде око губавих коза, а особито се чувају да губаву козу не би ногом ударили, јер по народном вјеровању одмах би губа прешла на ударача.

2. Усов или копитњак (Gürtelausschlag, *Herpes*).

Кад код коза опане длака (кострет) по трбуху и појаве се ране у облику кругова или коњских копита, онда се то зове усов или копитњак, а заразна је, али много мање опасница од губе. Усов се лијечи тако, да се гријe у ватри коњска плоча — потковица — и са њоме се пâре козе по трбуху; уз то се даје козама трава копитњак, помијешана са медом.

V. Заједничке болести.

1. Убој (Quetschungen, *Hematome*).

Кад се животиња сама убије или је пак ко други убије, онда јој треба вадити убој и то понајприје убојним каменом. Узме се у једну посуду воде и онда се у ту воду умаче убојни камен (убојни се камен зове комад камена затворене црвене боје, кога има готово свака тежачка кућа у Горњој Херцеговини) и трља се о комад гвожђа у истој посуди

[1]) Котац се зове приградa у кући, кланици или тору, гдје стоје јањци или козлићи.

са водом дотлен, док сва вода не добије црвено-модру боју. Онда се та вода дâ животињи да попије, а то се понавља неколико пута.

Ако је убој на нози или другоме коме мјесту гдје се може завити, онда се кува морска сô или корјен од коприве, те се то привија на убијено мјесто.

Ако се је од убоја салила крв, онда се животиња залијева укуханим медом и маслом.

2. Уједъ змије (Schlangenbiss).

Кад змија уједе животињу одмах је воде на воду, ако је има у близини и ту рану оперу водом, а око ране боцкају иглом па и то перу. Онда се даје змијина трава, које има девет врста, а лист им је изрезуцкан, са медом или без меда. Ако опасност није ни тада прошла, онда се тражи особа која зна бајати, и та особа шапће на ухо уједеном хајвану ове ријечи: „Мрак, мрак рогом боде, земљи говори: не ради оног злог хајвана, но ради овог доброг уједеног“. Ово се понавља неколико пута, а има да се говори различније формула, али ја сам забиљежио само ову. Једни обају траву или воду, па онда дају животињи да једе и пије.

Змија, по народном вјеровању, може животињу и запухнути, а да је не уједе, те онда глава отече и животиња се надме, а никакав лијек против тога не даје се запухнутој животињи.

3. Бјеснило (Wuth, *Lyssa*).

Врло се често догађа да бијесно псето или вук угризе домаће животиње и онда се одмах предузима лијечење истих и то на тај начин, да се псето или вук, ако је то могуће убије и расијече на двије половине, те се животиње натјерају да прођу између тих половина. Послије тога се умијеси у пријесно колач хљеба од јечмена брашна и то се носи коме, који умије записати од бијеса те овај на томе колачу запише овако:

м	а	р	г	о
б	а	р	г	о
†	а	р	г	†
	†	†	†	
†		†		†

Онај колач хљеба, на коме је запис изломи се и даде угриженој животињи да поједе, за три дана, а уз то се даје још с тијем и шипурњаче, то јест оних лоптица што се налазе обрасле на шипуру (дивља ружа, Rosa).

Записа има многоразличних, као на пр. запис од три дана, шест дана, девет дана и двадесет дана, који је највећи; прва се два дају животињама, а друга два само човјеку, јер послије осам дана животињи се не може помоћи[1]).

Ако је животињу угризла мачка, пас првоштенац или вук, онда нема лијека, јер је сваки вук првоштенац, пошто већ прва штенад одгризу вучици сисе, те послије не може одхранити своју вучад. Псе првоштенце народ одмах баци у јаму да угину, само ради тога што од њих нема лијека, ако би побјеснили, те кога угризли.

Биље, које се употребљује у народном ветеринарству.

Балач, спада у разр. Malvengewächse, *Malvaceae.*
Буква, *Fagus silvatica.*
Вријесак, die Besenhaide, *Calluna vulgaris.*
Жучна трава, спада у Laubfarne, *Filices.*
Дуван, а најбољи је der Bauerntabak, *N. rustica.*
Жутотрн, *Berberideae.*
Змијина трава, Schlangenwurz, *Calla palustris.*
Јасен, Esche, *Frax. ornus.*
Копитњак, die gemeine Haselwurz, *Asarum europaeum.*
Коприва, die kleine Nessel, *Ur. urens.*
Крановод (ботаничко име није ми познато).
Кина (Henna, *Alcana tinctoria).*
Леће, Linse, *Ervum Lens.*
Луч, Föhre, *Pinus sylvestris.*
Метиљ, *Lysimachia.*
Пелин, der Wermuth, *Artemisia Absinthium.*
Пријештан (ботаничко име није ми познато).
Сомина[2]), Sadebaum, *Juniperus sabina.*
Спреж, Nieswurz, *Helleborus.*
Шипур, Rose, *Rosa.*

[1]) Поред све моје добре воље, да прикупим све записе од бијеса, за сад ми није пошло за руком, јер онај који те записе пише, тврдо је увјерен да би записи изгубили своју моћ, ако би их он казао.

[2]) Сомина расте као грмље у великим гредама и камењу, а има игласто лишће, као и смрека. Употребљује се највише код оваца помијешана са соли, ради побацивања плода, ако су се овце мркале (оплодиле) прије времена, или ако су се оплодиле под овновима ркачима, т. ј. који нијесу добро кастрирани. Сомина игра велику улогу у народној медицини.

Том. А. Братић.

O pticama, koje žderu otrov.

Potaknut jednom bilješkom, što ju je napisao gosp. Eisenmenger, šumarnik grofa Trauna u „Mittheilungen des niederösterreichischen Forstvereines“ pod naslovom: „Der Fasan — ein Giftfresser (Gnjetao otrovožderac)“, ovdje ću da objavim neka moja opažanja o pticama, koje žderu sjemenje otrovnih solanaceja. Nadam se da će objavljivanje ovakih bilježaka dati povod, da se ova stvar znanstveno dalje proučava i riješi.

Još za mojih gjačkih godina često sam zapazio, kako na stabljike tatule ili kužnjaka *(Datura Stramonium,* Stechapfel), izrasle na nekom buništu, za ljute zimske mrzavice padaju mnogi zelenduri zelenci *(Chloris chloris,* Grünling) te lakomo zoblju otrovno sjemenje, a da im ovo nikako ne naudi.

Ko grimiz crvene bobice razvodnika ili paskvice *(Solanum dulcamara,* Bittersüss), kojih se djeca boje ko žive vatre, jer da su otrovne, zoblju kosovice *(Merula vulgaris* Leach, Amsel) u zimno doba vrlo rado. Vrepci *(Passer domesticus* Briss., Sperling) opet vole sjeme duhana *(Nicotiana tabacum),* koji se u Herceg-Bosni u velike gaji. S toga će seljaci, da od vrebaca sačuvaju one stabljike duhana, koje ostavljaju za sjeme, omotati prozirnom tkaninom sve dok sasvim dozriju. Vidio sam takogjer, da se razne ptice hrane i sjemenjem bunike *(Hyoscyamus niger,* Bilsenkraut). Moje kokoši u jesen će radije nego drugu hranu zobati dozrele bobice pomoćnice ili crne paskvice *(Solanum nigrum,* Schwarzer Nachtschatten) i vole listove ove biljke nego one od kupusa.

Kad u kasnu jesen polazim u lov na jarebice, svraćam se po vinogradima redovno busenju crvene pomoćnice *(Solanum miniatum,* Rothbeeriger Nachtschatten), jer ću tamo vazda naići na trčke *(Perdix cinerea* Briss., Rebhuhn), gdje pohlepno zoblju bobice ove biljke. Otkad sam to zapazio, od onda sam vrlo često pretraživao guše ubijenih trčki (jarebica) i našao sam u njima mnogo više bobica od rečene otrovne biljke, nego drugog sjemenja, puževa ili ličinki od kukaca i buba.

U svim djelima o bilinskom svijetu sve su vrste solanaceja ili u svim ili u pojedinim sastojinama svojim označene ko otrovne zbog alkaloidâ, u njima sadržanima. Tatula i bunika vrlo su otrovne biljke, otrova ima i u svim dijelovima duhana, a za pomoćnicu ili crnu paskvicu veli se, da bobice njezine sadržavaju solanin, da su dakle takogjer otrovne. Jedino se razvodnik (Bittersüss) označava ko neškodljiva biljka.

Prof. **A. Pichler.**

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, april—juni. **1902.** Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Метеор из Завида.

Пише

др. **Фридрик Берверт (Berwerth),**

универзитетски професор у Бечу.

(С 1 таблом и 3 слике у тексту.)

Мјесеца августа године 1897. приопћио ми је господин рударски капетан Иван Гример (Grimmer), да неколико метеорских камена падоше у Босни. По његовим обавијестима, за које сам му врло захвалан, пало је ово камење 1. августа (20. јула по старом календару) око $10^1/_2$ сати прије поднева у зворничком котару те се послије тог догођаја нађоше на три мјеста у свему четири комада. Највећи од њих пао је у селу Завиду, званоме такођер Равни Завид (44° 33′ сјеверне ширине и 18° 37′ источне дужине од Гринвича [Greenwich]) у близини Рожња. Два друга камена, један тежак 2542 *г* а други 220 *г* падоше у Равним Њивама општине Витиница. Четврти најмањи комад, тежак 48 *г* нашао се у селу Богичевићи у општини Скочић.

Онај највећи камен, по чијем је падалишту прозвана скупина ових метеорита, разбише донекле налазници и разнијеше поједине комадиће. Госп. рударски капетан Гример мисли на основу учињене процјене, да му је првотна тежина могла бити какових 90 *кг*. Нешто преко 60 *кг* добављено је у облику великих одломака још на доба у земаљски музеј у Сарајеву, гдје су прилично потпуно састављени у цјелину. С њима приспјеше у музејске збирке и остала три комада.

Кратки извјештај о опажањима пригодом падања овијех метеорита и о облику и изгледу њихову објавио је госп. Брезина (Březina) у овом „Гласнику“, год. 1897. (IX.), 4. св., стр. 621. („Метеорити из зворничког котара у Босни“). Од онда је мени госп. рударски капетан Гример о правцу падања ових метеорита дојавио нека опажања, која се понешто разилазе од оних госп. Брезине. По Гримеровим извидима могао се правац падања директно одредити по овом: 1. по опрженим листовима једног дрвета, којег се камен при падању дотакао; 2. по смјеру рупе што ју је метеорит издубио у земљи; 3. по смјеру, којим је метеорит разбацао земљу при својем паду. По овим подацима био је правац падања 10^h 10° (од прилике југ-исток-југ) према 22^h 10° (сјевер-запад-сјевер), што се установило компасом. Кад се узме у обзир магнетичка деклинација са округло 9°, долазимо до тога, да се правац падања од југа према сјеверу одмакнуо само за 11° (према истоку, дотично западу).

Код мојих истраживања располагао сам одломком великог камена у тежини од 2690 *г* и са неколико иверака, што ми је равнатељство земаљског музеја одобрењем

високе босанско-херцеговачке земаљске владе доставило за збирку метеорита у природословном дворском музеју, на чему изричем најусрднију благодарност високој влади и музејском равнатељству у Сарајеву, а посебице још и госп. рударском капетану Гримеру за пријатељско посредовање у овој ствари.

Одломак метеорита, који се налази у музеју, има пет страница са преломом и двије странице са кором. Плохе на ломовима укрштавају се у оштрим кутовима, што доказује круту састојину метеорита. Кором превучена већа плоха налази се отрага, мања пак постранце. Кора је танка, једва $^1/_2$ *мм* дебела, црне је боје и без сјаја. На отражњој страници види се превлака у облику троске са слабо избоченим сјајним наборима од талења. Поједине малене, округласте грботине у кори ваља нам тумачити ко тешко таливе дијелове камена, а плитке грботине ко заостале избочине од лôма. На постраној плохи распознају се слаби трагови отицања (Driftspuren). Двије од оних овећих ломовних плоха јесу изразите плохе плазалице (Rutschflächen), а покривене су раскиданим металним оклопом црне боје, која прелази у жуто, управо ко што је то случај код оклопа на метеоритима из Пултуска и Тренцана. Види се, да је ковни сјај (Metallspiegel) настао због тога, што се је трло зрње рубачког кучадана (Magnetkies), што га ту има у приличној множини. Плазањем масе настала је такођер изванредно красна линеарна упоредна структура, која се иначе означава ко „растезање“ (Streckung). Поврх свега тога распознају се у маси исто тако удешене мање плохе плазалице. Једна од њих тече упоредо са плохом коре те је у савезу с инфилтрацијом коре, услијед које је једно зрнце рубачког кучадана опточено и донекле спржено. Друга једна омања плоха плазалица показује свој крај на површини, преко којег се касније превукла кора. Плохе оклопа не показују одређени правац те се укрштавају у најразноликијим кутовима. Све то служи као доказ, да је чврста маса била подвржена знатном помицању и да се камен, кад му се плохе расклимају услијед плазања, мора распасти у полиедричке (многоплохасте) комаде. И наш одломак распуцао се у правцу плоха плазалица. Разумљиво је с тога, да имамо посла са полиедрички убличеним каменовима, на којима се појављују плохе са секундарном кором. На преломима овијех видимо, како метални оклоп сасвим прелази у нову кору од талења, што доказује да та кора у хондрита (Chondrit) садржава много жељеза. Хемијско истраживање талене коре подаће нам у томе погледу нужно разјашњење.

Камен је на прелому мрк и храпав. Не бих никако рекао, да је прелом земљаст, јер му се хабитус његов не подудара с нашим назорима о земљастом прелому на камењу наше земље. Уопће може се прелом сравнити с онијем у ситнозрнасте седре, али се не смије изравно с њиме идентифицирати, пошто је више налик прелому камења са полукристаличким саставом. При добру свјетлу и употребом повећала запазиће се ко главно обиљежје прелома, да су дијелови раздвојени у заокруженим до сасвим округлим цртама; то је случај такођер ондје, гдје у главној маси не леже хондри. Мјестимице се врло добро распознаје мрежасти плетеж јасне боје, чије петље заокружише тамна, мрка или јасна жућкаста зрнца. По изгледу може се тај плетеж присподобити ситно шупљикастому сунђеру (спужви), чије су поре испуњене минералним састојинама. Овај мрежасти плетеж понајглавнији је узрок, што је прелом храпав. Уз ове мрежасте облике прелома виђају се, додуше врло ријетко и такови ломни дијелови у главној маси, који имаду контуре од равних и паралелних црта у облику лепезе. На длаку слични су ови преломи маленим комарастим окаминама: то су лепезасти оливин-хондри. Мрежасти плетеж заједно са разно-

ликим хондрима дају понајвише прелому хондрита типички изглед метеоричког камена. У колико се досада знаде, нема ниједан камен нашег планета оваки прелом.

Како се типус камена подудара с оним седрастих хондрита, могу се ограничити на то, да истакнем главнија обиљежја његове вањске карактеристике. Ко састојни дијелови сиве масе избијају свјетло јасни и загасито мрки хондри са оним често описаним својствима. Премјер ријетко када прелази 5 *мм.* Из темељне масе издижу се круглице само понешто. На комаду, што је пред меном, круглице су чврсто усађене у масу, а отисак једне испале круглице не може се разабрати. Под становитим условима, нарочито ако је комад у већој мјери разломљен, чини се додуше, да се броцитне круглице олупише од темељне масе, јер међу иверјем, што ми је достављено на истраживање, нашао сам засебну бронцитну круглицу, разломљеку у облику полукругле. Спрам тога једва да ће имати класификаторног значења околност, да ли је хондрум у чврстој или слабој свези са темељном масом. Премјер овог засебног у главном прорезу разломљеног хондрума мјери 8 *мм.* Површина му је грбаста. Упоредо са површином види се танка љускаста олупина, настала по свој прилици од притиска. Надаље се на површини види неколико сјајних зрнаца рубачког кучадана; у нутрини је хондрум свјетло-сиве боје. Грађа му је љускаста. На површинама, што дијеле љуске разабире се нека ситна влакнаста творевина. На прелому, који пролази попреко љусака измјењују се свјетле и тамно-мрке бразде. Наслућујем, да тамне бразде садржавају хомогени бронцит, а свјетле бразде више влакнасти бронцит. Оливин-хондри прикривени су и међу њима само ће се ријетко распознати такови, који су лепезасте грађе. На прелому пада у очи осим хондра још и рубачки кучадан по својем металном сјају. Он је у бридастим зрнцима на густо и доста правилно расијан по маси. Кад и кад састају се та зрнца у скупове, а пригодице творе једру рудну масу. Усред оваких скупова обично је усађена језгра у облику леће са глатком површином, коју су застрла зрнца кучадана. Има и зрнаца гвожђа, али их је тешко наћи. Пјеге од хрђе откриће нам њихова скровишта. Сиву масу нашег метеорита сачињавају, коштo је то случај и у других хондрита, у главноме оливин и бронцит. Како је боја ових главних састојина те мјешавине сублизу једнака, тешко се могу разликовати једна од друге, но извјежбано око ипак ће моћи да их распознаје. Свјетлосиви мрежасти плетеж, који се јасно види на новом прелому, састоји увијек од бронцита. Зрнца у узловима мреже јесу понајвише оливин. Боја му је жућкасто тингирана, док је бронцит изразито сивкаст. Сви други саставни дијелови нијесу подесни за посматрање с вана.

Спрам уобичајена врстања у бечкој школи реда се метеорни камен из Завида у скупину сивих хондрита, те га можемо погледом на његов многоплохасти лом означити сивим хондритом облика бречије (breccie).

Минералошки састав. Микроскопским истраживањем пронађени су силикати: оливин, бронцит, неки моноклини пироксен (?), плагиоклас, стаклена супстанција и непрозирна мјешавина од магнетног кучадана, хромита и никел-гвожђа. Ова минерална мјешавина слаже се с нормалним саставом седрастог метеорног камења.

Оливин. Безбојни оливин појављује се у потпуним кристалима, скелетима и ћошкастим, округлим и посве неправилним зрнцима. Чешће се нађу у призматичкој зони кристални прорези. На једном базалном прорезу запазих нормалну призму m : m = 49° (110) и брахипинакоид (010). Слични шестеространи прорези виђају се

почешће на такозваним порфиричким оливин-хондрима. У једном таковом хондруму нашао се ледац оливина оног облика, што га приказује *слика 1.* Облик овај карактерисан је оним кровастим крајем и зарезима на призматичкој зони. Равница прореза одређује се због изласка позитивне бисектриксе (Bisectrix) ко макропинакоидна плоха $\infty P \bar{\infty}$ (100), а избачене кровне плохе (у куту од 60°) припадају брахидому (Brachydom) $P \bar{\infty}$ (011). Зупци и зарези призматичке зоне настали су такође тиме, што су се наставиле брахидомне плохе. Спрам базе и брахипинакоидних плоха је кристал распуцан. У поларизираном свјетлу показује се кристал ко јединствен индивидуум, који је али изгубио свој хомогени састав у толико, што се по правокутном систему с којих пукотина распада у округла зрнца. Ова су зрнца у срчики чисти оливин с изразитим поларизационим бојама, док зоне на рубовима показују боје најнижег реда, што упућује на молекуларне промјене супстанције оливина. Ово се прилично оцћенито још изразитије опажава код већих, у одломке распанулих оливина.

Са распадањем управо описаног оливин-кристала у мала зрнца доводим у свезу постанак скупова зрнастог оливина, нарочито у оним случајевима, гдје су овакови агре-

Слика 1.

Слика 2.

Слика 3.

гати мање више правилно омеђашени. Кад и кад запазићемо омање скупове зрнастог оливина, *слика 2.*, које по својем омеђашењу чине утисак ко да су постали управо на овом мјесту. У особито подесним случајевима омеђашују ове зрнасте оливин-скупине равне црте те су због тога врло сличне другим облицима оливина у овом камену.

Слика 3. предочује оливин скелетног облика, омеђашен с трију страна; нутрашњост му је испуњена прашнатим, у плагиоклас суспендованим бронцитом.

На подесним прорезима добро се разабире да се оливин цијепа по правилу: $\infty P \bar{\infty}$ (100), $\infty P \bar{\infty}$ (010) и OP (001), и то на прва два начина (100 и 010) у оштрим и кратким издерима, а на трећи начин (001) и грубим валовитим пукотинама. У погледу хондритичког изобличења развија се оливин најрадије лепезасто или мрежасто. Прорези оваковог лепезастог система показују облике штапа или кратких греда; ове пошљедње су на обим крајевима заокружене те су по вањском изгледу врло сличне ламелама гредастог гвожђа у жељезних метеорита. Поновно се опазило на плохама прорезаних оливин-греда, да позитивна средишња црта излази из правца. Ос највеће еластичности лежи упопреко греде. Пружност по дужини подудара се дакле с правцем главне оси. Како се прорези оливин-греда једног моносоматичног хондрума колебају међу дугољастим танким и дебелим лећастим облицима, то би се могло претпоставити, да су греде оливин-мреже израсле више ко дебеле стабљике него ко уплоштени листови.

Гредасти оливин нашао се и изван хондра, те је овдје мрежасто срастао с бронцитом. Пошто се овакова мјеста спрам своје околице не истичу доста самостално, нијесам их могао убројити у хондруме. Од седам греда у облику дебелих леђа припадају њих пет једном индивидууму. Између оливин-греда лежале су пруге бронцита, које су опет понајвише биле дијелови једног главног индивидуа. Није дакле неисправно, ако се крај оваковог распоређаја помишља на паралелно срашћење обају минерала. У прорезу оливин-греда опет се запазило, да средња црта γ излази из раног смјера. То се је видјело и у средње црте једне бронцитне греде, али се значење њезино није дало одредити. Донекле могло се ипак доста поуздано утврдити, да је оптична плоха оси у бронцита положена косо к оној у оливина. По овоме није дакле оливин срашћен с бронцитом по сталном правилу. Што оливин воли да расте мрежасто, у томе бих ја назријевао карактеристично обиљежје метеорског оливина. У много случајева доказало се, да је оливин у реду силиката најстарији. Осим многих порфирних кристала доказују то и обилна зрнца, на којима се јасно види тенденција, да се у вањском обличју усавршавају. Нијесу ријетки случајеви, да круглице оливина спрјечавају бронцитне кристале у њихову развитку, одакле слиједи, да је у оливина јача кристализациона снага него у бронцита. У рано излучених оливина, дакле понајвише у развијених кристала, налазе се уклопци стакла смеђасте боје. Једном се нашао такав уклопак стакла са чврстом разуљом (*либелом*). У млађих зрнаца оливина нема никако оваковог смеђег стакла. Још су у оливин уклопљена и зрнца бронцита и хромита.

Ко што у других хондрита има и овдје оливин свог удијела при стварању хондра, а посматрани су ту скоро сви досад познати облици стварања оливин-хондра. У камену најпше се моносоматички и полисоматички хондри оливина. К првој врсти ваља прибројити врло лијепо израсла мрежаста индивидуа па и оне оливин-хондре, познате ко лепезасте кругле. Полисоматичке грађе јесу хондри *порфирног, зрнастог и мрежастог облика, ови пошљедњи састављени од више индивидуа*. У погледу њиховог устројства упућујем на Чермаков (Tschermak) опис уз његове слике у атласу под насловом „Atlas über die mikroskopische Beschaffenheit der Meteoriten“. Завидски оливин-хондри не показују управо ни најмање различности у грађи и саставу од тамо описаних типова. Само гледе њиховог сношаја спрам главне масе камена треба ми истакнути, да ми се чини, да оливин-хондрима мањка оштро изражени кругласти карактер бронцитних хондра, који су спрам своје околине много самосталнији и више омеђашени од оних првијех. То опажање посвједочено је и искуством, које не познаје невезане оливин-хондре. Ваља ми истакнути још и то, да се такозвани порфирни хондри у завидском метеору само непотпуно подударају с појмом једном хондрума. У том метеору почивају оливини на нејасно ограниченој бронцитној мрежи, која се разграњује по околини. Погледом на ово имамо ту више посла с локалном разликом у развоју спрам остале камене масе, а мимо тога мањка хондрима тјелесна самосталност. Код једног зрнастог оливин-хондрума, иначе добро омеђашена, запазих ипак оливин-ступић, који је половином сио у круглу, док му се други дио утиснуо у околну камену масу. Ходри оливина израсли су без сваке сумње на овим својим мјестима те су ту и излучени. Критичному поступању с оливин-хондрима у свих хондрита морамо препустити да се пронађе, у колико им је услијед рашћења, развијања и састава њихова настрадао хондрумски карактер.

Бронцит. У погледу развојних облика микроскопски посматраних бронцита ваља истакнути, да се бронцит у ниједном случају није развио у потпуне кристале, него се појављује обично ко кристалоид, у лиснато влакнастом облику, у зрнцима и у облику познатих хондра. Сви прорези бронцита од највећег до ситнозрнастог примјерка јесу свјетло безбојни или су прозирни са траговима зелене боје. Код свију овећих индивидуа развило се омеђашење у равном смјеру призматичке зоне. При томе је правило, да је развој слиједио главну ос без редовног стварања заглавака; прорез по дужини је равнокутан а ријетко кад наћи ће се узане прутице. Значајнији су свакако кристалоиди с конкавним плохама по рубовима у облику лу̑ка и с крпастим распоређењем; у њих не може се примјетити да су равне плохе омеђашене. Већи дио бронцита сатворио се свакако касније од оливина; већи бронцити излучени су али, о чему не може бити сумње, упоредо с оливином. И у тој периоди показује оливин већу снагу за кристализовање, а бронцит у присподоби с оливином скоро никад није дотјерао до самосталних облика. Већ истакнутим протуправилним срашћењем и измјеничним уклопљивањем засвједочена је такође периода истовременог излучивања бронцита и оливина.

Већим је бронцитима ко и оливину својствено неправилно јако распуцивање, што се појављује само у метеорима. Има додуше и прореза без пукотина, но ово су тек изнимке. Ово замашно распуцивање, којему морамо тражити узрок у наглој промјени температуре, свакако је упливисало на карактер камена те је несумњиво бар донекле проузроковало његову сиву боју.

У већих прореза, ориентираних по бази *OP* (001) увијек ће се доказати ломљивост по глатким, одсјеченим, ко влас ситним издерима. У смјеру $\infty P \breve{\infty}$ (010) јесу издерине лома грубље а најмање је потнуна ломљивост у смјеру $\infty P \bar{\infty}$ (100) и *OP* (001).

На ôсној слици базалне плохе могао се оптични кут ôси ($2\,\vee$) процијенити са више од 40°. Оптичко владање у паралелном и конвергентном свјетлу добро ће послужит, да се бронцит може разликовати од оливина, с којим се иначе лако може замијенити у хондритима. Поларизационе боје бронцита иду од сивомодрог до у жуту боју првог реда, док се у оливина већим дијелом нађу боје виших редова. Надаље се вазда појављују у бронциту блиједе ôсне слике без бојали прстенова, док су те слике у оливина увијек оштре те у свези с унутрашњим лемнискатима. У бронцитне ламеле једног хондрума нашло се, да је оптички карактер позитиван.

У неколицине ректангуларних прореза види се фино ламеларни састав по призматичкој зони. Многе ламеле ишчезавају косим правцем; правилности у томе ипак нема, али се чини, да су у оваким случајевима то проузроковале танке моноклине ламеле.

Далеко већу улогу од индивидуализованих бронцита ваља приписати оним лиснато-влакнастим формама у саставу хондрита. Види се наиме, да лиснато-влакнасти бронцит са неком правилности сачињава средство за испуњавање између порфирних оливина и бронцита. Стога има бронцит ове врсте на прорезу хондрита изглед мрежастог плетежа попут паучине. Та се мрежа опажава нарочито на мјестима, гдје су се нагомилали овећи кристали. Дакако да су у оваким скупинама понајвише заступљени оливини, пошто већих бронцита има тек у мањем броју. Оне партије камена, које су познате под именом „оливин-хондра порфирног облика“, пружају најсавршенији и најпрегледнији агрегат оливина. Употребивши јаче повећање распознаће се у ових порфирних оливин-хондра, да сиву кристаличку масу сачињава бронцит, који се утиснуо међу оливине у лиснато-влакнастој

творби, управо онако ко у правих хондра. Листићи и влаканца бронцита положени су окомито к површини оливинâ. У прјечкама и влакну лежи најмања ос еластичности паралелно к уздужном смјеру. Доста често може се распознати, да у лепезастом саставу имамо основу за изобличење у круглу. Ово нас по вањском изгледу сјећа на ћуперасте гранофиричке творбе у бјелуткових порфира (Quarzporphyre), но никако се с њима не могу чинити даљња сравњивања. Спрам тога почивају оливини порфирних хондра у кристаличком бронцитном плетежу, који се на прорезу приказује ко мрежа, док је по тјелесном облику спужваст, те се може присподобити мрежи у паласитима, у којима је улогу бронцита преузело гвожђе.

Мрежаста раздиоба бронцита може се у мање или више јасним, јачим или тањим пругама прослиједити из порфирних хондра кроз читаву масу; и код слабијег повећавања одмах се распознаје бронцит по својој сивој прашинастој множини, која изгледање камења знатно увјетује. Треба још истакнути, како се мутно сиве бронцитне масе пригодице увлаче у пукотине већих оливина и бронцита, или испуњују њихове шупљине. Касније ћемо говорити о појављивању плагиокласа у бронцитној мрежи.

У састављању хондрита судјелује и зрнасти бронцит. Зрнца су увијек кругласта и никад нијесу ћошкаста. Кад и кад сабрана су зрнца у скупине ко рибја икра, а међу њима налази се скоро увијек плагиоклас. Мања зрнца као да лебде усред гротличавих партија плагиокласа (tümpelartige Plagioklaspartien) и леже ко острва пред распуклинама бронцита, тако да се чини е су одломљени дијелови његови. Прашкаста зрнца свакако су састојина мрежастог бронцита.

Нијесам се могао увјерити да има и прутастог бронцита. Могло би се додуше наслућивати, да ће у многим округластим прорезима бити и бронцитних прутића; но пошто се прутасти прорези по дужини не нађоше — (прјечкасти попречни просјеци листића држали су се досад прутастим обликом), то се чини, да прутаске творбене форме уопће никако нема.

О саставу бронцитних хондра не да се уопће ништа нова рећи уз оно, што је о тим зачудним творбама из досадањих описа већ познато, те преостаје само да се припомене, да су у завидском камену бронцити у хондрима нађени у лиснато-влакнастој творби. Кад би у прјечкастим бронцитним прорезима хондра било прутица, то би се могло спрам искуства очекивати, да су те прутице развијене у смјеру главне оси. И ако се оптичким средствима врло тешко могу одредити обично доста узане бронцитне прјечке у хондрима, то се ипак може установити, да су у разноврсним системима тих прјечака највеће и најмање оси еластицитета напизмјенце положене једном паралелно, а други пут окомито према дугачким бридовима прјечака. У једном прорезу лежали су бронцитни листићи паралелно $\infty P \breve{\infty}$ (010; — одређивање Чермака). Спрам тога не могу се прјечке никако сматрати прутицама (Stengel), него ко попречан прорез љускасто поређаних бронцитних плочица. Иста ова лисната грађа бронцита у хондрима дала би се ваљда доказати и за све друге хондрите. Како се је распознао љускасто-лиснати састав бронцита у хондрима, то се једноставним начином могу протумачити и такозвани „једри хондри“, јер се ови морају сматрати хондрима, насјеченим у равној плохи бронцитних плочица. Овакав бронцитни лист влакнасто је састављен у својој равној плохи; влаканца поредана су или метласто или у радиалним зрâкама, или у лијепим кристалним творбама попут иња по прозорима. Ако се служимо јаким повећањем, то се ова влаканца приказују ко у реду нанизана ситна, заправо прашкаста зрнца, која у темељној маси опет спаја плагиоклас.

Инако пристају за све наше бронцитне круглице старији описи, што их гледе ових зачудних састојина хондрита у најсавршенијем облику написаше и у сликама предочише први истражиоци метеорита. Погледом на ово могу се ограничити на навод, да су и у завидског метеорита сви бронцитни хондри полисоматичко сатворени. Круглице изграђене су већим дијелом са радиалним зрäкама и ексцентрично смјештеном исходном тачком (excentrischer Radiationspunkt); често су састављене од више лиснатих система, али има и лијепо лепезастих па и таких круглица, у којима се зрäка измјењује са зупчастим рубовима; ријетке су круглице у облику решетке. Ако би се доказало, за што има доста разлога, да се љускасто лиснати састав бронцитних круглица находи и у хондрима осталих хондрита, то се оне досад ко „једри хондри“ означене круглице не би у постојећем распореду и даље могле одржати ко нарочита одлика.

У погледу омеђашења бронцитних хондра на рубовима можемо доћи до ниже изложених разматрања, спрам којих се усјеклине и друге неправилности у течају омеђашења никако не би више могле сматрати ко зачудне појаве. Кад се сјетимо, да се бронцит нађе у млађем мрежастом бронциту у облику зрäкастих изданака такођер изван бронцитних круглица, онда можемо очекивати, да између најфинијих радиално-зрäкастих мрежастих бронцита и савршених бронцитних круглица постоји неки прелазни степен; с оваким прелазом имамо примјерице посла, кад се мрежасти бронцит искристализује у овећем простору с одређеним границама. У таком је случају бронцит додуше хондритски изграђен, али нема кругласти облик. Овакова само случајна омеђашења хондритског излучења бронцита почешће су запажена на метеориту из Завида. При томе се донекле ипак могла одржати кругласта форма, или је у прорезу кроз исходну тачку лепезастог система изашло обличје лепезе са кругом, но иначе се повлачи граница увијек у равним цртама. Има коначно и форми сасвим случајног облика и без и најситнијег кругластог означења. Овакове у одређеном простору настале хондритичке творбе могли бисмо означити ко дијелове хондра (Theilchondren), пошто су тек дијелови кругле.

Све ове појаве воде сасвим систематским редом до спознаје и до доказа, створена другим начином: да је садањи састав хондрита настао талењем, да су праве бронцитне кругле па и сва друга лиснато-зрäкаста бронцитна излучења творбе једне те исте врсте и да има међу њима различности једино погледом на доба, кад су те творбе настале; спрам овога су потпуније кругле старија, а мрежасти бронцити са својим хондритичким изданцима млађа излучења. Узевши све то у обзир, ваљаће досада подржаване особујности хондра посматрати с другог гледишта, а њихови односи спрам остале хондритне масе изискују ново проучавање. И млађи петрографи, који хондрите држе за творбу талења, нијесу ништа мијењали на досадањем мишљењу гледе хондра. Но ако се полази с тог исходишта, да су хондрити у својој садањој форми продукат талења, од којег су настали и хондри и све друге састојине, то суђство оливинских и бронцитних хондра спрам остале мјешавине нема у себи више ништа зачуднога.

Моноклини пироксен. (Monokliner Pyroxen.) У ламеларно грађеним бронцитним прорезима поновно се нађоше врло танке ламеле, које се доста примјетно губе у косом правцу те ће ваљда припадати моноклином пироксену. Остатак креча пригодом хемијске анализе, који је преостао иза како се један дио употребио на сачињање лабрадорита, подудара се с овим мишљењем.

Плагиоклас. Кад се проучавају препарати у обичном свјетлу под слабијим повећавањем, запазиће се између оливина и бронцита, кроз које се свјетло оштро

ломи, нека стаклу слична супстанција без боје и структуре (са слабијим ло̂мом свјетла), која испуњава сав простор између других дијелова мјешавине. Гдје се та маса у већим скупинама гротличасто алотриоморфно појављује између оливина и бронцита, врло је налик на бјелуткова излучења у земаљском камењу. Она се надаље врло јасно распознаје ко темељна маса у лепезастим оливин-хондрима. Под јачим повећавањем можемо ју даље прослиједити: у влакастим завојима и ситнијем разграњивању између овећих састојина, ко утиснуту масу између ситног и најситнијег зрња, затим у мрежастом бронциту и у бронцитним хондрима, па и у другим дијеловима камена. Како је ова безбојна супстанција опћенито проширена, добива она значај основне масе, у којој су сви остали мјешавински дијелови суспендовани, заправо баш онако, као што је случај у ефузивном еруптивном камењу, гдје старија излучења почивају у стакловној основној маси. Под обичним свјетлом не може се у тој безбојној супстанцији запазити ни траг какове структуре; нема ту ничега, што би подсјећало на распуклине, па нема ни неправилних пукотина. Од свих осталих састојина мјешавине распознаје се та супстанција врло лако и оштро не само по томе, што се у њој свјетло слабо ломи, већ и по томе, што јој мањка свака структура и својствено изобличење. Под поларизованим свјетлом показује та безбојна основна маса двојако држање. Гротлићаста маса, која се у обичном свјетлу показује апсолутно хомогеном, распада се под поларизованим свјетлом код слабих сивкасто-модрих боја у три неправилна зрна, управо онако, као што ће се привидно хомогене партије бјелутка, кад исте посматрамо у парализованом свјетлу, разлучити у зрнасти агрегат. Једно од оних зрна показивало је фино ламеларне двоструке пруге (Zwillingstreifen), док су друга два зрна валовито ишчезавала. У три пута запажена су двоструко (близначки) испрутана зрна, о чијој плагиокласној природи не може бити сумње. Погледом на финоћу ламеларног састава и јер су мањкали оријентирани прорези, није се ни једна оптичка метода могла примијенити за одређивање плагиокласа. Као што морамо у комплексу близначко испрутаних зрна она њима у свему сродна зрнца, што валовито ишчезавају, означити плагиокласом, тако треба да у плагиоклас убројимо и осталу безбојну супстанцију, која се приказује у слабој сивкастој боји, ако николе помрачимо те препаратом крећемо, при чему се указују промјенљиве метласте сјенке. Није се одлучним начином запазити могла апсолутна изотропија безбојне супстанције, спрам чега нема разлога да помишљамо на то, да овдје има Чермаковог маскелинита (Maskelynit). Попречном анализом утврдила се такођер плагиокласна мјешавина, јер су се нашли елементи за творбу пскролистника (Feldspath). На основу постигнутих бројки не да се израчунати одређена плагиокласна мјешавина, јер алкалија сама за себе траже више глине, но што је анализа показује.

Стакло. Стаклена супстанција ограничена је на уклопе (Einschlüsse) у овеће оливине и бронците. У првих најоше се почешће смеђа, округласта стаклена тјелешца, у једном случају нашло се пак у кристалу уклопљено стакло с мјехурићима. У бронциту нађена су жућкаста стаклена јајашца, поредана у низу.

Руде и гвожђе. Састојине од руде и жељеза могу се у јасном свјетлу до у најситније дијелове оштро разлучивати. Рубачки кучадан (Magnetkies) приказује се жуто, бронцит црно, а никаљско жељезо смеђе (као челик).

Кучадан је обилно и правилно раздијељен по читавој мјешавини. Понајвише је зупчастог облика; зрнасти облик од подређене је важности. Заједно са жељезом окружује веће кристале и бронцитне хондре. Зрнца од кучадана творе доста често

централно исходиште за скупине крпастих бронцита и оливина. Доста правилно запазиће се, да су на кучадан сјела врло ситна хромитна зрнца, ко да су на њ пала као иње. Рјеђе се кучадан спојио са жељезом. У бронцитних хондра најоше се ситна зрнца кучадана у друштву хромита.

Хромит увијек се појављује у ситним храпавим зрнцима, која су на рубовима кад и кад смеђасто прозирна. Његова зрнца радо се сабиру у скупине те их налазимо у прашкастим ројевима по плагиокласу мрежастих оливин-хондра. Ваља истакнути, да у сусједству оливина увијек постоји једна међашна зона без хромита. Погдјекад сатворише се сасвим самостални, потпуно једри хромитни хондри, при чему је у подређеној множини судјеловао и оливин. Од кучадана и жељеза не бјежи хромит, па се с тога доста често сва три налазе заједно.

Никаљско жељезо појављује се само у маленим честицама зупчастог облика. Не показује склоност за састављање скупина, с тога су његове честице обично изоловане, но доста појединачно расијане по камену. Једанпут нашло се у зрну жељеза уклопљено зрнце оливина. Поновно се уз жељезна зрнца најоше жути колобари, настали оксидацијом; то ваља свакако већ за то забиљежити, јер се метеорит једва што је пао већ и нашао.

Хемијски састав. С љубезним привољењем госп. дворског савјетника Е. Лудвига (Ludwig) провео је у његовом лабораторију госп. др. Ц. Хедлмозер (Hödlmoser) попречну анализу (Bauschanalyse) нашег метеорита. Резултат анализе и метода, по којој се одређивало жељезо, објављене су у Чермаковим „Miner. petrogr. Mittheilungen“, свеска XVIII., стр. 513. Састав хондритâ, молекуларне пропорције састојних дијелова и размјерне бројке атома, разабиру се из овог прегледа:

I. Анализом пронађени постотни састав метеорита.

II. Вода и жељезо прве анализе пропорцијално раздијељени, а безводна супстанција редуцирана на 100.

III. Молекуларна пропорција друге анализе.

IV. Молекуларна пропорција друге анализе срачунана на 100.

V. Размјерне бројке металних атома.

VI. Размјерне бројке металних атома срачунане на 100.

	I.	II.	III.	IV.		V.	VI.
SiO_2	41·90	41·43	69·05	38·74	Si	64·57	33·61
Al_2O_3	1·92	1·98	1·94	1·09	Al	2·14	1·11
FeO	27·40	27·09	37·62	21·11	Fe	29·32	15·27
CaO	4·60	4·53	8·08	4·53	Ca	8·07	4·20
MgO	22·79	22·53	56·32	31·60	Mg	79·00	41·12
Na_2O	1·05	1·04	1·67	0·94	Na	3·04	1·58
K_2O	0·41	0·40	0·42	0·24	K	0·51	0·27
S	1·01	1·00	3·12	1.75	S	5·46	2·84
Fe	0·15	—	—	—		—	—
H_2O	0·39	—	—	—		—	—
	101·62	100·00	Mol.Z. 178·22	100·00	MAZ	192·11	100·00
S-у еквивалентна O-множина	0·51				A.Z.	448·04	
	101·11						

Пронађени су трагови кобалта, никла и мангана. У комаду, тешком 86 *г*, нашао сам специфичну тежину са 3·55.

Резултати анализе одговарају саставу типичног перидотитмагма (*п*) с маленом примјесом алуминиума у срчике, прикладна за творбу искролистника. Погледом на ово је хемијским истраживањем хондритичка седра карактеристизована ко потомак перидотита.

Спрам алкалија и размјерног постотка калцијума је садржина глине прениска те се множина плагиокласне супстанције не може поуздано прорачунати. Размјери (по множини) састојина, прикладних за творбу искролистника, допуштају да се може закључивати на примјесу лабрадорита.

Петрографска нарав хондрита.

Док је минералошки састав седрастих хондрита и другијех метеорита у главному већ одавна познат, постоје у погледу њихове петрографске творбе прилично оштро изражена противна мишљења.

Неки учењаци заступају мнијење, да су становити хондрити метеоричке седре, док су опет други истраживатељи мишљења, да структура хондрита нема ништа заједничкога са седрастим творбама, напротив да су постали отале, што се је укрутила талевина (Magma). Прво мнијење заступа Чермак ванредно духовитим начином те је у својему атласу метеорита седрасту нарав многих хондрита управо одлично приказао. За противно мишљење: да наиме структура хондритâ упућује на постанак њихов из растаљене масе, изјавише се петрографи млађег доба Вајншенк (Weinschenk), Ренард (Renard), Линк (Linck) и други.

Истраживањем, проведеним на завидском хондриту, испоставило се у погледу састава, да размјери међу дијеловима мјешавине неоспорно упућују на постанак од талења. На сродство по структури са којим еруптивним каменом наше земље не може се никако помишљати, али има довољних података, који нам могу ко код камења нашег планета послужити ко доказ, да састав нашег хондрита има своја почела у мјешавини, кад је била растаљена.

Управо одлучну снагу за то, да су се дијелови хондрита искристализовали из растаљене масе, има засвједочена разлика у старости између оливина и бронцита. Даљњи несумњиви знак за истакнуту творбу лежи у томе, што су се оливин и бронцит кристалички спојили и срасли, међу осталим и у познатом поикилитичком облику. Како оливин и бронцит прелазе један у други, при чему се оливин спрам бронцита развија у шчемереним формама, то такођер у томе видимо доказ, да су се излучили из ражареног житког стања. За оваково постајање говоре надаље и изврсно успјели скелетни оливини па и они са растрганим рубовима, за тим усјечено рашчлањени бронцитни кристалоиди. Излучење из растаљене мјешавине доказује коначно и то, што се појављује хипидиоморфна зрнаста форма структуре, код које се алотриоморфни плагиоклас јавља као остатак кристализовања између оливина и бронцита; овдје има плагиоклас исту улогу ко бјелутак у гранитима и бјелутковим диоритима.

Не смије се превидјети, да у оливина и бронцита превлађују заокружене контуре и кругласти облик зрнаца и да се ријетко кад опажају одломци са оштрим бридовима. Околност, што се у прорезима ко паучина расијани мрежасти бронцит прислања уз сферичке облике растења, посве сличне онима у бронцитних круглица

(чији постанак из талевине никад не бијаше препоран), надаље околност, што свагдје има плагиокласа управо ко што има стакла у млађем еруптивном камењу, упућује нас у свези са напрво набројеним осебујностима структуре, да у томе видимо знакове, да је хондрит претурио магматичку периоду, из које се је непосредно развило садашње кристалиничко стање камена.

Свакако је особито карактеристично обиљежје нашег хондрита, што је код искристализовања мјешавинских састојина из талевине ипак дошло до структуре, која се баш никако не подудара са саставом ма којег еруптивног камена наше земље. Код кристалиничке творбе хондрита морали су дакле постојати услови сасвим различни од оних, под којима постаје кристализовано еруптивно камење земаљско. Ако ма коју кристалиничку структуру овог камења сравнимо са оном у нашег хондрита, утврдиће се прије свега ова генерална разлика: Док у еруптивном камењу нашег планета спрам стеченог искуства на маленом простору нема хабитуелне разноликости у дотичној, поједином камену својственој структурној врсти, изражава се у хондриту ко правило на врло скученом простору управо калајдоскопна разноврсност. Много тога подсјећа на то, да су те неправилности у саставу пошљедица кристализационог процеса, који се разноврсно одиграо већ према овом или оном мјесту. Опажавају се локализације у груписању мјешавинских састојина, које застиру инако обичајни значај кристалиничког камења. Насупрот поља с порфирном структуром (позната су под именом оливин-хондра порфирног облика), сатворених од оливина и мрежастог бронцита, стоје хипидиоморфно-зрнасти творбени облици, који отале настадоше, што плагиоклас испуњава просторе између оливина. Партије, гдје се скупише велики кристалоидни оливини и бронцити, измјењују се са хрпама оливинског и бронцитног зрња. Ванредно је значајно, што има и таквих хрпа оливинског зрња, које се сатворише унутар одређеног простора те су омеђашене оријентираним равним цртама. У неких прореза не да се занијекати оливинска форма па морамо ту појаву онамо тумачити, да се кристали оливина распадоше у хрпе зрња. Шаролику мијењу у структурној слици умножавају још и фино зрнасте или прашку сличне бронцитне партије, које се највише приближавају седрастом карактеру те се досад обично означаваше ко маса детритусног облика. Важни елеменат у карактеристичној мијени хондритног састава јесу и познати разноврсни оливин-хондри и бронцитне круглице.

Ова разматрања доводе нас на помисао, да се у цјеловитој структури очитује разноликост. Ако фиксирамо једну тачку хондрита, показаће нам се, да се је кристалинички излучио из талевине, док напротив из цјеловите слике хондрита избија седрасти карактер. Чини се, да управо због ове само ходритима својствене петрографске двоструке нарави, све до данас није било могуће поуздано и правилно распознати начин њихове петрографске творбе.

Из ове сасвим засебне кристалиничке творбене форме у хондриту ја себи представљам, да у њему има двоврстна структура, наиме седраста и кристалиничка, које иду упоредо, или (да будем јаснији) једна изнад друге; то јест кристалиничка форма покрива седрасту структуру.

Овдје желим упозорити на то, да на нашој земљи ипак има форми камења, које показују додуше само ванјску, али ипак јасно примјетљиву сродност са петрографским опстојностима хондрита. Ту помишљам на становите метаморфне творбе, нарочито оне које иду у ред дресве (Hornfelse). Наравно да се не може учинити испоређивање са одређеном метаморфном творбом; но трагове ових сличности у

форми можемо ипак у толико прослиједити, у колико у метаморфног камења и у минерала одиста има изненадних промјена и сличних творбених облика ко што и у хондритита. Да овакове међусобне односе потање обиљежим, подсјећам на управо јединствени расталени облик у зрњу пироксена код силикатног камења. Сличну вањску појаву показују зрнца бронцита и оливина, што су суспендована у плагиокласу. Питамо: да ли је само игра случаја, што у неком метаморфном камењу имадемо исто онаково скупљање минерала ко у хондриту? Спомињем минерале у неких врста метаморфног камења, сабране у центричке структурне форме и на мрежасте творбене облике, примјерице андалусита у дресви. Моје је мнијење, да су сродне појаве они мрежасто израсли оливини и оливин-хондри у хондритима. Крпасти и раздерани оливини и бронцити могу се такођер испоредити метаморфним творбама. Да све те односе проучавам, томе ми не достаје материјала, али ваља да моје мнијење онамо изјасним, да најближе сроднике хондрита треба тражити у скупини метаморфног камења наше земље. Постанак и једних и других ишао је засебним путевима, али се у обима може установити нешто заједничког, да су наиме хондрити и оно земаљско камење метаморфне творбе и да су и једни и други на свој сопствени начин произашли од разасулог камења. Полазећи с овог гледишта губи се зачудност бивства хондрита спрам камења наше земље и ми можемо под сигурно устврдити, да се на нашем планету не ће ништа наћи што је истовјетно са хондритима, јер на овој земљи нема нити може бити перидотичког разасутог камења (Trümmergestein).

На основу свих ових посматрања створих себи коначно ово мишљење: да је завидски хондрит преталена метаморфоризована метеорска седра.

Прије него што ћу проговорити о томе, како се то преталивање одиграло, изложићу неке примједбе о најизразитијим својствима хондрита. Оно разграђено распуцање и раскидање великих оливина и бронцита чини утисак, да је ту било опћените, по читавом хондриту разастрте катакласе. Налазимо и валовитог нестајања, што је такођер споредна појава катакласе. Мјешавински дијелови тако су раскидани, да их можемо присподобити с оним свестраним ломовима у набрзо расхладњелог ражареног стакла. За просуђивање привидне катакласе треба држати у виду важну чињеницу, да су распуклине у оливин-кристалима испуњене мрежастим бронцитом, чиме су одломци опет спојени. Та чињеница у очитом је протусловју са метаморфозом насталом од притиска. Но та би се могућност дала помишљати само онда, кад би се мрежасти бронцит сматрао производом растирања, што се али погледом на творбу бронцита никако признати не може. Лиснато-влакнасти бронцит, који служи ко спојно средство, искристализовао се од расталене масе па је стога сасвим искључена секундарна структура, настала притиском. Напротив може се оно катакластично раскидање тумачити ко пошљедица брзе промјене температуре, којој је била изложена расталена маса нашег хондрита.

За ријешење питања: да ли се седра посвема или дјеломично расталила, биће, како ја мислим, од важности то, што има оливинâ са стакленим уклопима и опет таковиx без истијех. Стаклене уклопе налазимо једино у већих оливина, а ови су увијек ванредно распуцани. Опажава се вазда и то, да комади постали распуцањем у својој срчики имаду непромијењену оливин-супстанцију; на рубовима спрам распуклине запазиће се у поларизованом свјетлу молекуларна промјена, која се изражава својом врло блиједом бојом. Уклопљеног стакла нема у зрњу оливина стопљеног изгледа. У овоме се јасно изразава хабитуелна разлика међу оливинима. Све ове

околности служе ко доказ за то, да су из седре без икакве промјене преузети они старији оливини, у којима има стакла (к њима треба убројити и кристалографско омеђашена индивидуа), а да су бронцитом превучене распуклине само секундарне појаве. Претходно остаје неодлучено: да ли су оливини без стаклене примјесе одиста млађи, послије преталивања сатворени оливини. Гредасти оливин у хондрима не бих се усудио — већ због његовог високог ступња таливости — безусловно означити као од талења на ново искристализовани оливин[1]).

У седре, која је у појединим дијеловима састављена од разноврсних твари те се угрије до талевне температуре, мора да постоје градуалне разлике у таливости оних по састојинама различитих партија. Ако је примјерице једно са плагиокласом превучено мјесто већ досшјело до житкости, опираће се тому оливини. Између обију стоји бронцит у средини.

Спрам разнолике таливости појединих састојина хондрита и спрам разноврсне њихове подјеле у првобитној седри, могу се она напрво изложена зачудна својства хондрита разјаснити. Полазећи с овог гледишта постаје нам слика нашег хондрита све то познатија.

Кад горе описане околности држимо на оку онда произлази, да имамо посла са парцијелним талењем седре. С овијем се подудара и она нехармонија у раздиоби састојина. Да је талење и поновно кристализовање било потпуно, онда би се спрам искуства био сатворио камен од веће јединствености.

Биће да је са дјеломичним талењем хондрита у најужој свези некаква промјена температуре, услијед које се расталена маса на брзо охладњела. За ово пошљедње говоре мимо оног распуцавања великих оливина и бронцита још и ове појаве. Бронцитне кругшице без сваке су сумње производ напрасног кристализовања. Кругласте творбе јављају се на нашој земљи свагдје, гдје се природно растаљено стакло набрзо расхлади. И умјетно стакло, ако се напрасно расхлади, обично ће излучити кругшице. Изврстан примјер ове врсте видио сам једном, кад је изгорјела творница стакла. Кад је пожар букнуо, била су управо два казана под ватром и њихова садржина већ расталена. Гасећи ватру бацаше из тулумба студену воду на ове казане, чиме се на брзо расхладише и укрутише, па се у оној бјелкасто-мутној стакленој цјелини (Glasmatrix) нађоше на стотине бијелих кругшица, великих ко ашламе.

И оптично владање плагиокласа можемо довести у свезу са кристализационим процесом, насталим од брзог расхлађивања.

У оној талевини излучише се прије свега бронцитне кругшице, онда се искристализовао мрежасти бронцит, најпослије се излучио плагиоклас. Рудачки кучадан и жељезо немају сопствени облик, али се ипак чини, да и они иду међу првотна излучења.

Ове петрографске опстојности, по којима се камен брзо усијао а талевина брзо расхладила, силе нас да мислимо, е је хондрит кроз сразмјерно кратко вријеме био изврнжен великој врућини, која је управо била довољна, да се лако таливе састојине потпуно, а остале само дјеломично расталише.

Погледом на начин, како су се састојине излучиле и смијешале те сатвориле овакове околности у структури, па и погледом на то, што и оно раскидање потиче

[1]) Да то буде јасно, ваља поћи путем експеримента. Морозевићева (Morozewicz) експериментална истраживања о творби минералија у магми имаду погдјекоје упутство, које важи и за постанак структуре хондра. Ја ћу само подсјетити на „кругласте агрегате“ од оливина, који се добише пригодом творбе енстетит-базалта (Чермак: „Miner. petrogr. Mittheilungen“, св. XVIII., стр. 173.).

од уплива велике врућине, мора да је постојало таково жариште, које је произвело пирогенетичку претворбу метеоричке седре.

На основу Чермаковог темељитог разлагања о творби метеорита морамо држати, да оваково камење долази од небесног тијела, раскиданог експлозивним вулканским дјеловањем.

По овој теорији може се мислити, да је метеоричка кристална седра у вулканском жаришту, у којем је постала, такођер постигла своју претворбу у метаморфни камен. Можемо себи замишљати, да се у становитој вулканској фази сталожена седра касније расталила и да је поновним кристализовањем постигла облик, сродан метаморфним творбама. И пошто већи дио камених метеорита иде у ред хондрита, мора да се је речени процес догодио у тако великом обиму, какав нам није познат са ове наше земље[1]). Плохе плазалице и оне с оклопом (Rutsch- und Harnischflächen), због којих је хрондритова маса добила значај бречије, могле би се доводити у свезу са коначним механичким раскидањем ове масе. Чермаково мнијење о творби метеорита налази потпору у саставу и каквоћи хондритâ, јер нас све појаве силе на замишљање, да су метеорити постали од једне или од више планетарних звијезда, чија је маса једноврсна.

Због тога што звијезде репатице (Kometen) стоје у свези са звјезданим роjевима (Sternschnuppen), доводише се метеорити, чија се појава са оном звјезданих роjева у главноме подудара, у неки однос са кометима. Но овој се хипотези противи чињеница, да се у часу, када највише падају звјездани роjеви, досад није запазило најбројније падање метеорита. Било сад, да ми себи замишљамо метеорите ко одломке планетарних маса са одређеним путем по свемиру, или ко периодичне звјездане роjеве, — у једном и другом случају можемо изразити мисао, да има метеорита, који круже око сунца. Ако је правац овог кружења близак сунчаној атмосфери, или ако метеорит по својој планетарној брзини има снагу да лети кроз горњу регију сунчане атмосфере, без да падне на земљу, то је топлина у тој сунчаној регији по свој прилици довољна, да доведе материју метеоричке седре до ступњевито разноврсног претаљивања. Из оног, овом пригодом напрасно насталог угријања седрасте масе и из оног исто тако брзог расхлађивања њезине талевине, могла би се такођер изводити већ изложена праузрочна свеза, значајна за зачудну петрографску каквоћу хондрита. Звјездознанцима треба да се препусти ријешење питања, да ли има у сунчаној атмосфери потребне топлине од по прилици 1500 до 2000° Ц. Ако је седрасто камење оваким начином задобило своју хондритичку творбу, то се оне оклопњасте плохе даду протумачити онамо, да су се те плохе сразиле с другим метеоритима, којих у свемиру има силни број.

Сведемо ли петрографска својства завидског камена у цјелину у тој намјери, да одаберемо ону значајку (карактеристику), која му (изузевши ходра) подаје типично обиљежје, то се мени чини, да то типично обиљежје састоји у оној мрежастој раздиоби бронцита и да исто треба сматрати ослонцем за класифицирање. Бронцитна мрежа маркира управо изврсно седрасту нарав, њоме је испреплетен

---

[1]) Андерсон у Единбургу обрео је 21. фебруара 1901. (касније се то констатовало и на многим другим звјездарнама) у звјезданој скупини Персеус нову, одједном расвјетљену звијезду друге до треће величине, чија је свјетлост убрзо опет изгинула. Гледе узрока оног напрасног расвјетљења ове звијезде истакло се „да су се у садржини звијезде догодиле револуције, које су имале за пошљедицу силно ригање жари“. С овим би се подударала петрографска каквоћа метеоричке седре, наиме њезино преталивање и тиме узрокована претворба у хондрит.

читави камен и твори његов спужвасти сплет. Спрам мојег искуства овај се творбени састав завидског метеорита изражава и у других хондрита. Бронцитна мрежа има дакле за све хондрите опћениту важност те се може сматрати првом раздјелбеном основом за петрографско класифицирање хондритâ. Да грађу метеорита из Завида у кратко и згодно означим, назвао ју ретикуларним или мрежастим хондритом те предлажем уједно, да се та ознака дадне и осталим хондритима исте каквоће.

Тумачење табле.

Све три слике на овој табли израђене су по природи у обичном свјетлу.

Велика слика (помножена 30 пута) приказује микроскопски састав хондрита. Четири хондрума налазе се у паровима десно и лијево крај руба слике. Један хондрум, онај с лијеве стране, јесте „зрнасти оливин-хондрум“ са бронцаном превлаком. Остале три кругле јесу бронцитни хондруми. Лијева круглица је скоро паралелно са плохом бронцитног листа насјечена и позната је од прије као „једри бронцитни хондрум“. Прорези обају хондра с десне стране показују ексцентричну влакнасто-лиснату грађу. Горња кругла има разбацаних зрнаца од рудачког кучадана; овећа зрнца леже уз обруб. Остали дио слике показује врло јасно седрасту структуру камена. Кристали оливина или њихови одломци и зрнца, у мањем броју и бронцитни кристали, леже ко првотни дијелови седрасте мјешавине у кристалиничкој састојини бронцита (мрежасти бронцит), насталој каснијим преталивањем, а видљивој у иорезној плохи у облику мреже, управо онако, ко што се таковa мрежа у промјенљивим формама појављује и у кластичком камењу наше земље. Од руда означен је кучадан бронцано жутом, гвожђе жељезастом, а бронцит црном бојом.

У мањој слици доље на десно приказан је дио бронцитне мреже у већем повећању (88 пута). Сивкаста бронцитна мрежа заокружује велике и мале оливин-кристале и одломке. Црна су зрнца жељезо и кучадан.

Мања слика с лијеве стране приказује гредасти оливин од једног „лепезастог оливин-хондрума“. Греде теку по главној оси те су упоредо (100) насјечене. Гдје греде показују просјеке листова, тамо иду ламеле упоредо са плохом (010). Ламеларних творба једва да ће бити, јер се у других слично грађених хондра никад није опазила ламеларна творба гредастог оливина. Греде су међу собом паралелно оријентиране и срашћене плагиокласом на пегматитички начин. У плагиокласу сабрао се мјестимице хромитни прашак (у слици црне боје), којег од оливина вазда разлучује зона плагиокласа, у којој хромита никако нема. (Повећано 225 пута.)

Табла.

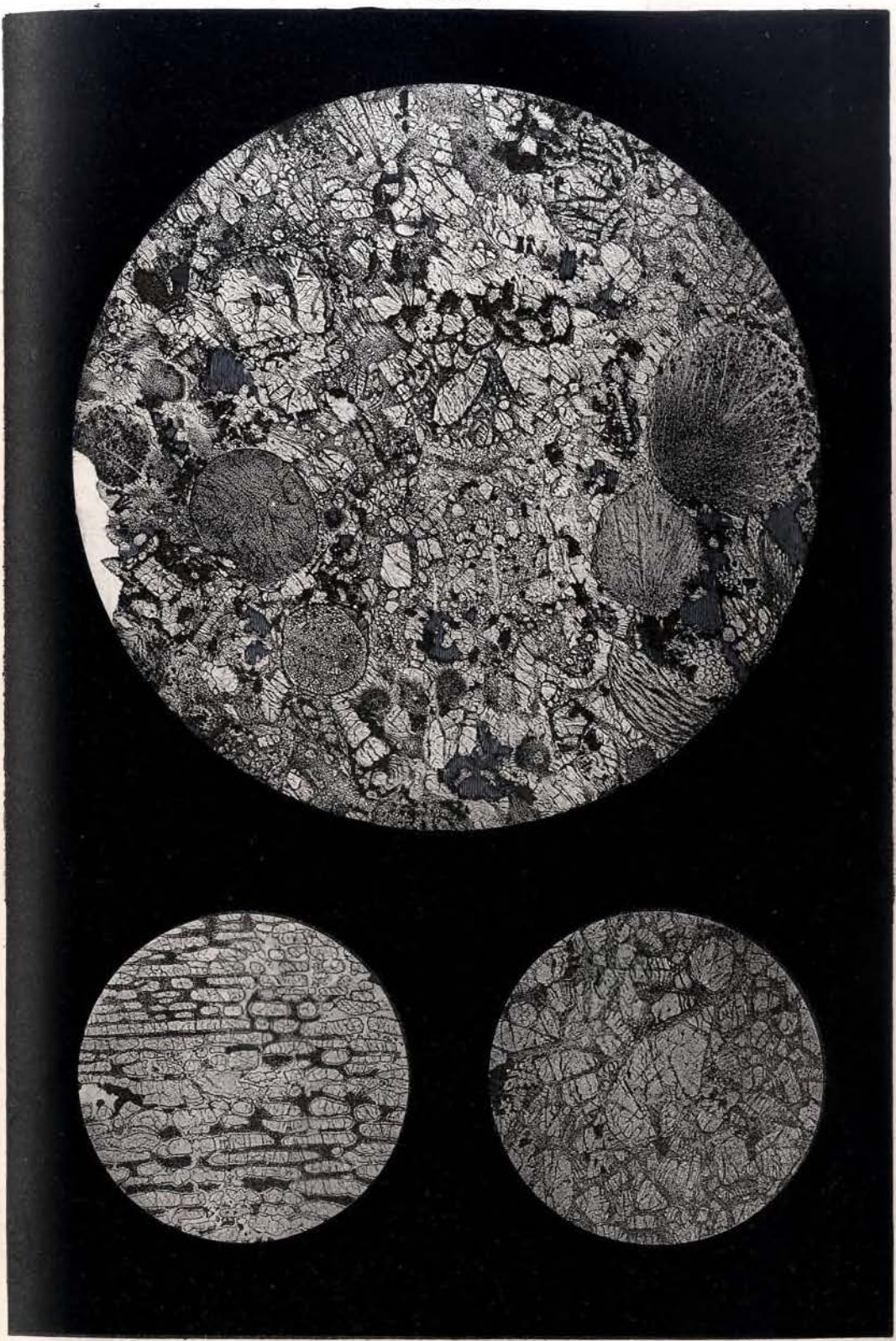

Chromolith. u. Druck v. Th. Bannwarth, Wien.

Historički gradovi u Albaniji.

Piše

c. i kr. generalni konzul **Teodor Ippen.**

(Sa 29 slika u tekstu.)

I. Tvrgjava Skadar.

Na južnom kraju Skadarskog jezera, ondje gdje iz njega otiče rijeka Bojana, nanizao se lanac oniskih brežuljaka a na najzapadnijemu od njih uzdiže se Skadarski grad. Ovomu humku dadoše Barletius, Müller, Hahn i Hequard ime Rosafa, i ako je to ime sasvim nepoznato sadašnjemu stanovništu, koje ne zna ni za drugo koje ime ovoga humka. Priča o postanku i gragjenju skadarskog grada, što je po Marinusu Barletiusu zabilježi Hequard u svojem djelu: „Histoire et Description de la Haute-Albanie“ i što je po njemu objaviše i drugi autori, koji su pisali o Skadru, nije u narodu nikako poznata. Ova priča tumači ime Rosafa ovako: da su taj grad podignule dvije sestre Rosa i Fa. Kako su zli dusi nastojali da osujete tu gradnju, zazidaše jednu sestru, onu koja se zvala Fa, živu u gradske zidine i tako se smire oni pakosni dusi. Pravilno tumačenje imena Rosafa imamo da zahvalimo profesoru dr. Jirečeku, koji u svojem djelu „Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer“ razjašnjava, da je „Rosafa“ ime neke varoši u Siriji, iz koje potiču sv. Sergije i sv. Bacchus; dva sata od Skadra niza rijeku Bojanu postojala je nekoć opatija, posvećena ovim svecima (isporedi ovaj „Glasnik“, XI., 1899., prva sveska, strana 13. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, VIII. sv., 1900., str. 231.). Monasi ovog samostana biće da su u slavu ovih svetaca onom humku u Skadru dali ime Rosafa, ko što se iz sličnih pobuda i po drugim stranama stanovitim mjestima, vanredno udaljenima od Palestine, nadjenuše imena, koja potiču iz svete zemlje, kao primjerice: brdo Karmel, brdo Tabor, Maslinovo brdo, Emaus i slično. Povjest svetaca Sergiusa i Bacchusa zaboravila se tečajem vremena u narodu, a onda je valjda postala ona priča, što ju je zapisao Barletius. Danas se, kako sam već istaknuo, u stanovnika grada Skadra ne zna niti za ime Rosafa, ni za onu uz to ime vezanu priču. Degrand zabilježio je ovu istu priču u svojem djelu „Souvenirs de la Haute-Albanie“ (str. 72.), ali kod njega je ona izišla u slavenskom ruhu, jer se u njoj spominje: da je neki kralj Vukašin sa svojom braćom Uglješom i Gojkom sagradio ovu tvrgjavu.

Griješili bi, kad bi u ovoj i u sličnim narodnim pričama o Skadru tražiti htjeli historičko zrno za postanak Skadra, jer se Slaveni ovdje pojavljuju tek u X. stoljeću, a tvrgjava je postojala za cijelo već daleko prije za bizantinske vladavine.

Obronci skadarskog humka padaju strmo i vrlo hridovito spram sjevera *(slika 1.)*, zapada *(slika 2.)* i juga *(slika 3.)*; s toga leži ulaz u grad na istočnoj strani, gdje jedna usedlina taj humak veže sa drugim brežuljcima *(slika 4.)*. Tloris grada ima

Slika 1. Tvrgjava Skadar, sjeverna strana.

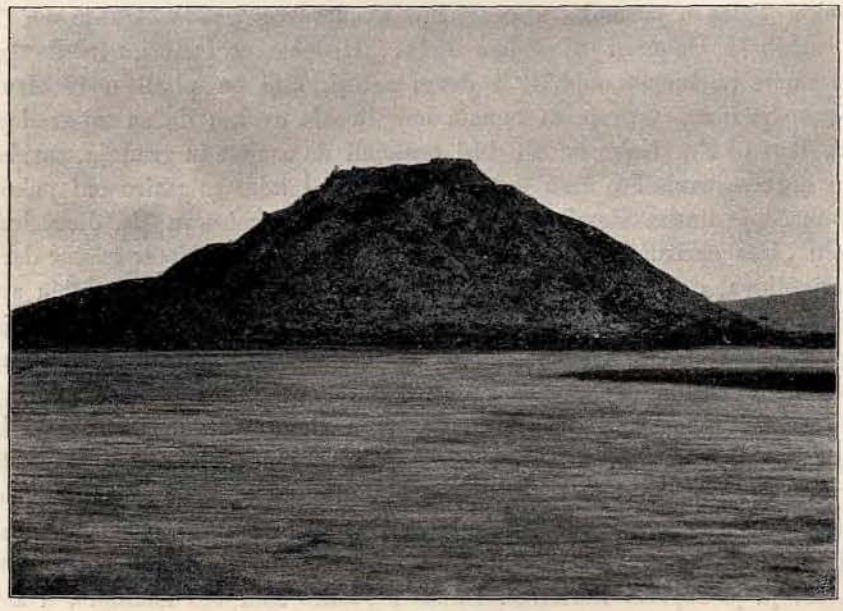

Slika 2. Tvrgjava Skadar, zapadna strana.

oblik jajeta a šiljak, na kojemu tvrgjava počiva, penje se pomalo od istoka prema zapadu. U današnjem svom obliku ima grad tri dvorišta. Ulaz u tvrgjavu vrlo je čvrsto osjeguran i sastoji od triju vrata na čemer, koja su ispod triju kula; zidovi su kod ulaza dvostruki *(slika 5.)*. Prvo je dvorište pusti prostor, na kojem nema ni ruševina; dijeli ga od drugog dvorišta visoka tabija (Bastion, — *slika 6.)*. Iz ostataka, odr-

žanih do današnjeg dana ne može se raspoznati, da li je ulaz iz prvog u drugo dvorište bio zatvoren vratima. Sadanji ulaz omegjašen je na lijevo uzanom stranicom tabije, visokom oko 8 *m*, u kojoj se u visini od 5 *m* vide dvije jake gvoz-

Slika 3. Tvrgjava Skadar, južna strana.

Slika 4. Tvrgjava Skadar, istočna strana.

dene karike; na desno je pak oniski zid potpornjak, na kojemu počiva zaravanak drugog dvorišta. Ovo drugo dvorište ima oblik velikog četverokuta i vidimo tu više zgrada i starih i novih. S desne strane od puta, koji vodi u treće dvorište, leži na upravo spomenutom zaravanku džamija sa razrušenom munarom *(slika 7.)*, koja sada

služi ko skladište za municiju, zbog čega se njezina unutrašnjost ne može razgledavati. Po narodnom pričanju ova je džamija nekoć bila crkva. Današnji oblik ne može

Slika 5. Ulazna kapija tvrgjave Skadar.

Slika 6. Tvrgjava Skadar, tabija izmegju prve i druge avlije.

da potvrdi to mišljenje, no ipak valja spomenuti ostatak jedne zidine megju džamijom i munarom, koji se prikazuje kao polje crkvenog zida sa značajnim šiljastim lûkom;

još se iznad tog lûka vidi početak i rebro od čemera na krst (Kreuzgewölbe). Po ovome dalo bi se zaključiti, da je ovdje nekoć bila ili crkva ili samostanski trijem

Slika 7. Džamija u drugoj avliji Skadarske tvrgjave.

Slika 8. Tvrgjava Skadar, magazin u trećoj avliji.

(Kreuzgang) gotičkog sloga. Na žalost ne može se istraživanje proslijediti u tome pravcu, da li se taj ostatak zidine nastavlja u ponutrici džamije. Pokraj džamije je

druga zgrada, koja sada služi ko vojnički zatvor (apsana). Na lijevo od puta ima nekoliko novijih vojničkih zgrada, ostataka od zidova starijih gragjevina i nekoliko čatrnja.

Jaki, široki zid dijeli drugo dvorište od trećeg, a oba spajaju malena vratašca. Treće je dvorište trokutnog oblika. Na ovom prostranom trećem dvorištu leži u lijevom kutu sada samo još veliki magazin *(slika 8.)*, koji služi ko skladište oružja. Šiljak trokuta svršava se polukružnom tabijom, s koje se otvara bez ikakve zapreke vidik na sjever, zapad i jug. I u ovom dvorištu ima čatrnjâ, kazematâ i drugih podzemnih prostorija. Stariji stanovnici Skadra sjećaju se, da je ovdje nekoć ležala palača vezirâ iz porodice Bušatlija; kad su ovi godine 1830. uklonjeni, stanovaše ovdje sve do godine 1865. otomanski guverneri. Sada je čitavi prostor zapušten i prazan; iz nestale bolje prošlosti zaostala je samo jedna jedina glavica rimskog stupa.

Ponovne eksplozije barutane pretvoriše tvrgjavu skadarsku u hrpe kamenja i ruševina, jedino se prilično održali tvrgjavinski bedemi, koji se predstavljaju ko čisti spomenik mletačke umjetnosti u gragjenju utvrda, na kojima Osmanlije nijesu upravo ništa izmjenjivali. Na istočnoj fronti vidimo osim kule s ulaznim vratima još tri iz bedema izbačene kule, od kojih jedna tvori sjevero-istočni ugao tvrgjave; iz sjevernog bedema izbočile se takogjer tri kule, dok na južnom bedemu vidimo samo jednu.

Kako sam već istaknuo, skadarska je tvrgjava po svojem današnjem obliku čisto mletačka gragjevina. U posjed ove tvrgjave i njezinog područja došla je mletačka republika ustupnim ugovorom od 14. aprila 1396., izdanim po knežu Gjurgju II. Stracimiru Balši, dotadanjem gospodaru Skadra, te je u vlasništvu Venecije ostala sve do godine 1479., kad je uslijed zaključenog mira od 26. januara 1479. predana Turcima, koji je podsjedaše deset mjeseci, ali je nikako ne mogoše osvojiti. Ovo u mnogočem začudno podsjedanje našlo je svog historiografa u Marinusu Barletiusu, koji nam je ostavio potanki opis pod naslovom „De Scodrensi expugnatione“. Iza kako se je domaća porodica Bušatlija učinila gospodarom sjeverne Albanije, imao je Skadar da pretrpi nekolika podsjedanja sa strane turske vojne sile, koju spremaše na Bušatlije, da osujete njihove težnje za samostalnošću.

U jednom povremenom izvještaju, pohranjenomu u spisima c. i kr. kućnog dvorskog i državnog arhiva u Beču čitamo: da je rumelijski valija Kara-Huseki-paša zajedno sa Kapudan-pašom i bosanskim vezirom Siri-Selim-pašom podsjedao Mahmud-pašu Bušatliju u skadarskoj tvrgjavi od kraja augusta do 23. novembra godine 1787. Dana 23. novembra 1787. napadne Mahmud-paša podsjedače; rumelijski valija pobježe što ga nosiše noge a druga dva zapovjednika, koji su potajice bili u sporazumljenju s Mahmud-pašom potegoše se svojom vojskom natrag a da ih ovaj nije napastovao. Arnauti, koji su progonili rumelijskog valiju, već imenovanog za našljednika Mahmud-paše, odrubiše mu glavu te je donesoše paši Bušatliji u Skadar.

Godine 1831. podsjedao je Mustafa-pašu Bušatliju u Skadru veliki vezir; u zidanim vanjskim tabijskim ogradama pokazuju još i danas rupe, što ih izdubiše topovska zrna i često se nagju i odlomci gjunleta. Podsjedanje svršilo se time da se tvrgjava predala carskoj vojski. Rasulo, koje je započelo ovim podsjedanjem nastaviše mnoge eksplozije barutana, i tako se danas prikazuje Skadarska tvrgjava ko razvalina, koja se sve to više ruši.

II. Tvrgjava Leš (Alessio).

Lanac brežuljaka, koji na lijevoj obali prati rijeku Drin u njezinom dônjem toku, izbacio je od prilike dva sata prije no što Drin uvire u more jedan humak tik uz

obalu rijeke. Na suprotnoj desnoj obali približuju se brežuljci takogjer riječkomu koritu. Ovdje leži uz lijevu obalu današnja kasaba Leš (Alessio), koja sastoji od dugog sokaka

Slika 9. Tvrgjava Leš (Alessio), sjeverna strana.

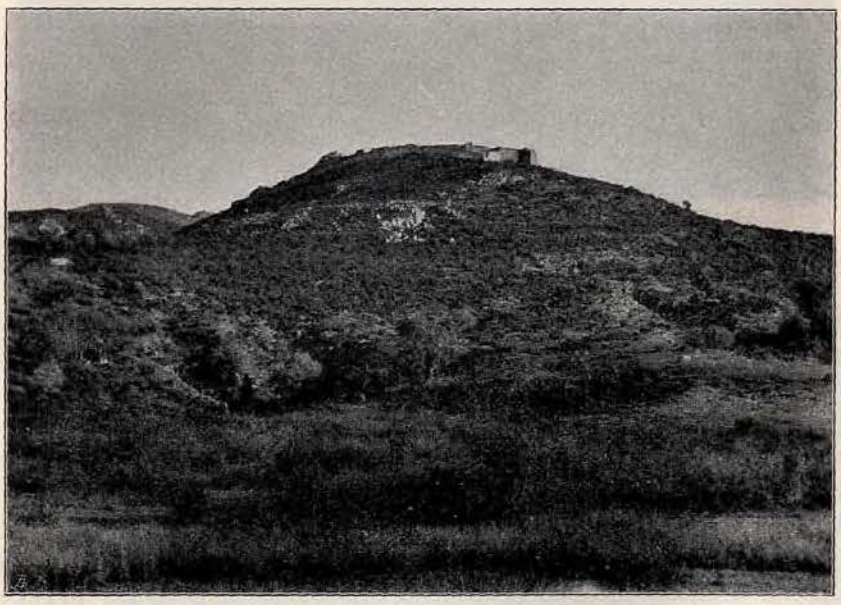

Slika 10. Tvrgjava Leš (Alessio), zapadna strana.

poredanih dućana, koji se povlači uz rijeku Drin. Kad ostavimo taj sokak te se popnemo na humak, naći ćemo ovdje staru tvrgjavu lešku.

Humak, visok od prilike 200 metara, sasvijem je osamljen spram sjevera, zapada i juga *(slike 9., 10., 11.)*; samo ga s istočne strane sa onim gore spomenutim lancem

veže jedan mnogo viši greben, na čijem šiljku leži jedno turbe, koje je vidljivo sa svih strana već iz prilične daljine. U tom je turbetu grob nekog dobrotvora — svetog čovjeka, kojemu niko više ne zna za ime; narodu je jedino poznat ko „džumerd-kasap“ (darežljivi mesar), jer je za života darežljivo davao sirotinji mesa, odakle i dolazi ona oznaka.

Iz lešanske čaršije doći ćemo kaldrmom, koja se povlači sa sjeverne strane brijega, za kakova $^3/_4$ sata do tvrgjave Leš. U blizini glavne kapije (vrata) nanizala se na drugom jednom obronku mahala zvana „Varoš“, u kojoj stanuju lešanski muslimani. U tvrgjavu ulazimo kroz glavnu kapiju, okrenutu k istoku *(slika 12.)*; pred njom vidi se skupina grobalja, gdje počivaju članovi porodice lešanskih begova i gdje je turbe

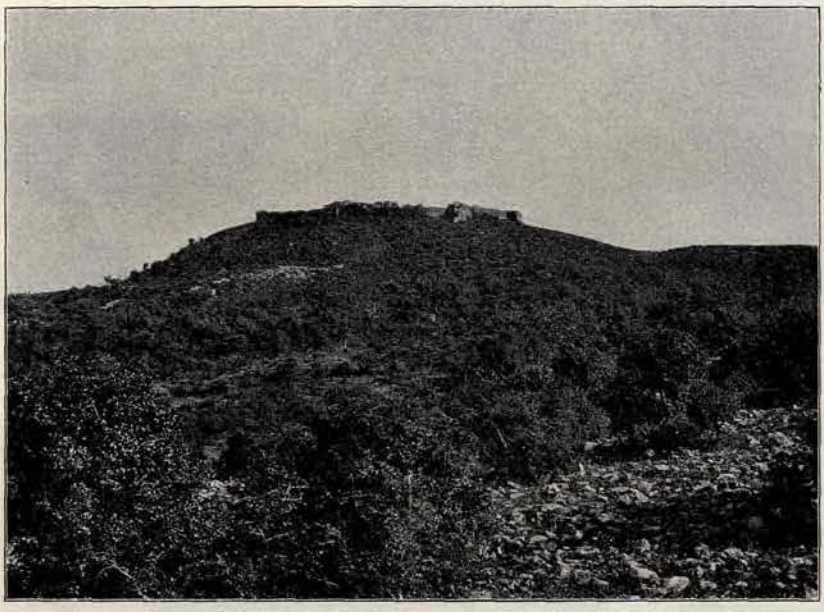

Slika 11. Tvrgjava Leš (Alessio), južna strana.

nekog muslimanskog sveca, kojemu se ime danas već ne zna. Iznad kapije uzidana je mramorna ploča sa turskim natpisom, koji kazuje: da je ovaj grad popravljao sultan Selim I. (1512.—1520.). Kapiju je nadvisila kula; spram toga sastoji ulaz od vanjskih i unutarnjih vrata *(slika 13.)*, megju kojima se nalazi zatvoreni šćemereni prolaz.

Tvrgjava ima oblik četverokuta, čije su dulje strane okrenute k sjeveru i jugu, dok kraće strane gledaju k istoku i zapadu.

Kako smo već spomenuli, pregragjivao je ovu tvrgjavu sultan Selim I., zato je veliki dio današnjih zidina turska radnja; prvobitni raspored bedema, kapija, kula i tabija valja ali svakako pripisati Mlečanima. No ovdje je postojala nekakva utvrda već i prije nego što su Mlečani tvrgjavi dali sadašnji oblik. Po mišljenju generalnog konzula pl. Hahna ležao je tu starogrčki grad Akrolissos i navodi on dalje, da sadanji istočni bedem tvrgjavinskog platna počiva na temeljima iz grčkog doba.

S istočne su strane dvostruki bedemi a megju njima kazemati; na sjevernoj i južnoj fronti nalazi se po jedna baterija, dok se jugo-zapadni ugao svršava tabijom, kraj koje se u zapadnoj fronti nalaze druga vrata *(slika 14.)*, ispod kojih leži jedno turbe,

čiji se bijeli zidovi iz ravnice već iz daljine zapaziti mogu. U ponutrici tvrgjave leži uz južnu frontu prostrani zaravanak, koji se povlači od istočne kapije k onoj na zapadu.

Slika 12. Istočna kapija tvrgjave Leš.

Slika 13. Glavna unutarnja kapija u tvrgjavi Leš.

U središtu unutarnjeg tvrgjavinskog prostora nalazi se ruševina džamije; njezine su zidine donekle srušene a krova već nema. Ta džamija sastoji od trijema i glavnog

prostora, u kojemu se u istočnoj užoj strani nalazi mihrab; uz lijevi duvar dozidana je munara. Nigdje nema ni najmanjeg traga, po kojemu bi se dalo utvrditi, kada je

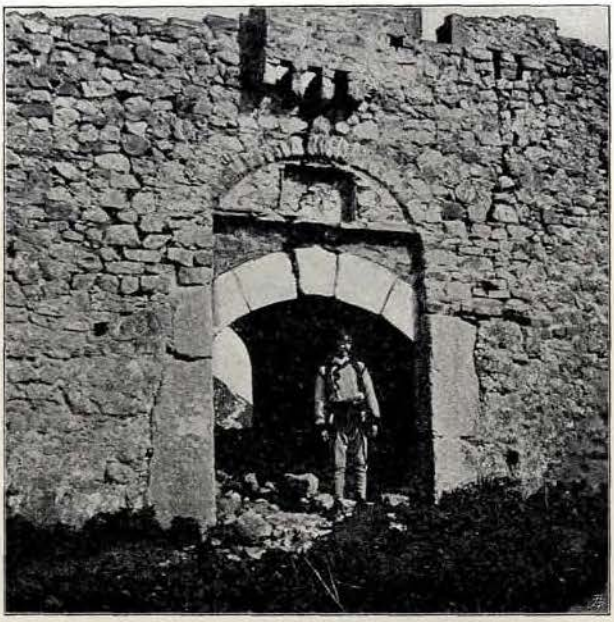

Slika 14. Zapadna kapija tvrgjave Leš.

Slika 15. Ruševine u tvrgjavi Leš.

ta džamija sagragjena; u ostacima njezinih zidina i megju razbacanim ruševinama nije se našao ni kamen sa natpisom ili kakovim šarama, sa likom grba ili drugom kojom

skulpturom; ali svakako možemo postanje te džamije staviti u isto doba, kad je za sultana Selima I. pregragjivana ova tvrgjava, ja bih dapače rekao, da je džamija starija. Običaj je bio u Osmanlija, da odmah čim osvojiše koju varoš ili tvrgjavu, njezinu crkvu pretvore u džamiju pa je s toga vjerovatno da su tako uradili i u leškom gradu. Iz Barletiusove povjesti glasovitog Skender-bega poznato nam je, da je ovaj albaneški narodni junak 17. januara 1467. umro u Lešu i da njegovo mrtvo tijelo ondje sahraniše u crkvi sv. Nikole. Nigdje se ne veli, gdje je ležala ta crkva, da li u sâmoj tvrgjavi ili u dônjoj varoši uz obalu rijeke Drina. Dosad se obično tražila ova crkva u čaršijskoj mahali i mnogi su mislili, da je malena i vrlo skromna džamija ove mahale nekad bila ona crkva sv. Nikole; ali se u njoj nije našao ni najsićušniji znak, po kojem bi se moglo misliti, da je tu bio grob Skender-bega. Ja ću ovdje naglasiti, da su po mojem mnijenju čovjeka od takove slave ko što je bio Skender-beg, svakako sahranili na vanredno odličnom mjestu. U Lešu, kakav je bio godine 1467. nije Skender-beg za cijelo stanovao u neznatnoj čaršijskoj mahali, dakle ondje, gdje uz obalu Drina obitavaše siromašni lagjari, već je on imao svoj konak u tvrgjavi pa su sigurno u njezinom području odredili i mjesto za njegov grob. Neda se ni pomisliti, da je u ono doba ovakova tvrgjava bila bez crkve. Spram svega toga mislim da ne će biti pogrešno, ako crkvu sv. Nikole i s njome i grob Skender-bega stavimo u lešku tvrgjavu.

Barletius pripovijeda i to, da Osmanlije, kad su Leš osvojili, otvoriše grob Skenderbegov i da izvadiše njegove kosti da od njih načine amajlije, kako bi oni, koji ih nose zadobili istu sreću u bojevima, ko što ju je imao Skender-beg. Osvojenje Leša po Osmanlijama u godini 1478. odnosilo se svakako na tvrgjavu, nikako pak na dônju, valjda neutvrgjenu varoš. Iza toga pretvoriše, o čemu ne može biti sumnje, crkvu u džamiju a kontinuitet, koji je za bogomolje u ovim zemljama vazda zasvjedočeno pravilo, dozvoljala da otale izvodimo, da današnja džamijska ruševina u leškoj tvrgjavi leži na istom mjestu, gdje je za doba prije Turaka bila crkva sv. Nikole.

Francuski konzul Hecquard spominje u svojoj knjizi „Histoire et Description de la Haute-Albanie", strana 56., da se na nekojim još postojećim lûkovima, jedinim ostacima palače nekadanjih gospodara ovog grada, vide tri grba usječena u mramor; jedan grb da pokazuje po jedan muški i ženski lik sa svetačkim okrugom oko glava i dvostrukim krstom izmegju likova; u drugom štitu da je lav kako uspravno stoji a u trećemu orao sa zmijom u kandžama; ova treća slika da je grb porodice Kastriotića.

Lûkovi, koje spominje Hecquard održali su se do danas te se vežu uz prednju frontu džamije kao produženje prednjeg zida uz lijevi ugao. Ali se u zidovima ovih lûkova ne nalaze ni mramorni kamenovi niti ikakvi grbovi, a ni u oronjenom kamenju u okolini nije se što takova našlo.

U sjevernom dijelu unutarnjeg gradskog prostora ležale su zgrade, koje su bili saraji, to jest palača leških begova. Po ruševinama, koje su se do danas sačuvale *(slika 15.)* vidi se, da su tu bile tri zgrade, pred kojima se nalazila avlija, koja je spram velike tvrgjavinske avlije bila ogragjena visokim duvarom. Izmegju palače i džamije nalaze se pod zemljom dvije čatrnje. Saraje napustila je porodica leških begova tek pred 60 godina. Ta porodica ne broji megju stare, feudalne familije zemlje, već je došla u Leš prije kakovih 150 godina iz brdovitog kraja zvanog Matja te je malo po malo došla do odlučne uloge.

Generalni konzul pl. Hahn utvrdio je na osnovu grčkih i latinskih izvora, da je lešku tvrgjavu oko godine 385. prije Hr. sagradio gospodar (tiran) od Sirakusa, Dioni-

sije stariji. Hahn upozoruje na to, da se desno od istočne tvrgjavinske kapije nalaze stari zidovi, koji čine osnovu sadanjih bedema, i da će ti zidovi biti ostaci prvobitne grčke gragjevine. Ovaj pisac misli dalje, da su od ove akropole dva zida ko ogranci tekli dolje sve do obale Drina. Ja ću s moje strane uz ovo dodati, da zaravanak pred današnjom katoličkom varoškom crkvom u čaršijskoj mahali leži na starom zidu, koji se izdiže iz korita Drina; od ovog zida cijepa se jedan drugi, koji ide pravcem prema brdu i ravno k tvrgjavi. Fundamenti ovog zida i pojedine od njega otpale ogromne kamenice nahodimo kakvih 100 koračaja daleko od sjevernog izlaza iz čaršije. Ovo govori, rekao bih, za Hahnovo mišljenje.

U ranijem srednjem vijeku veže se grad Leš vrlo tijesno s imenom albaneške dinastičke porodice Dukagin (ili Dukadžin). O toj znamenitoj porodici sačuvale su nam se dosta slabe vijesti; u glavnomu sastoje one iz uspjeha istraživanja, što ih je u talijanskim arhivima proveo njemački historičar dr. Karlo Hopf i objelodanio u svojem djelu „Chroniques gréco-romaines inédites on peu connues publiées avec notes et tables généalogiques“, Berlin 1873. U samoj Albaniji ne može se upravo ništa naći, ni povelja, ni natpisa ili nadgrobnih spomenika, što bi nam davalo obavijesti o jednom ili drugom članu porodice Dukadžina. Jedini objekt ove vrste bijaše srebrni krst u crkvi opatije sv. Aleksandra u Orošima u kraju Mirdita, čiju je sliku iznio A. Degrand u svojoj knjizi: „Souvenirs de la Haute-Albanie“ na strani 144. Ali je gosp. Degrand pogrešno objavio natpis s ovog krsta; on čita:

1447. a. di. 7 Agosto questa crosi
fecie fare Polo Dukagin in
tempo di Pr. Sigeli Piro Duchae
mi Adamovici feci

Pravilno glasi taj natpis ovako:

1447. a. di. 7 August questa crosi
fecie fare il Senor Polo Ducagin in
tempo di Pr. Sigeli Piro Duca e
mi Nicsa Adamovic feci

Ovog krsta više nema, jer je godine 1896. izgorio zajedno sa crkvenim oltarom, na kojem je stajao. Biće da je ovaj krst darovao onaj u rodoslovnoj tabeli u Hopfovoj knjizi spomenuti Pavle II., gospodar Bube, Salite, Gjurikuća, Levruška i Bušine.

Jedino, odakle bi se pomjestnim istraživanjem i proučavanjem moglo što šta doprinijeti k tačnijem poznavanju povjesti rečene porodice, sastoji u tome, da se u za sad poznatim podatcima spomenuta mnogobrojna imena raznijeh posjeda porodice Dukadžina na licu mjesta traže i utvrgjuju, jer će se tako moći konstatirati područje, u kojemu se odigravala povjest te porodice. Rezultat mojeg ovakovog istraživanja sastoji u ovom:

Prvi u listinama spomenuti Dukadžin ima naslov: Seigneur de la Zadrima, de la Montagne noire, de Pulati et Sati, te se povrh toga o njemu veli, da je osvojio i sela Fandi i Flati i tamo sagradio kaštel Fleti.

Zadrima je kraj uz ravnicu na lijevoj obali Drina izmegju Skadra, dotično Vau-Dejnsa, gdje Drina izbija iz gorskog klanca pa sve to Leša.

Montagne noire (Crna brda, albaneški Malizi) jeste danas ona skupina sela u kotaru Puka, koja se nanizala uz konjski put od Skadra do Prizrena, i to uz onaj dio tog puta, koji ide od gorskog presedla Čaša-Malit dalje do Vezirove ćuprije na rijeci Drinu.

Pulati je područje, koje se stere na desnoj obali Drina upravo nasuprot današnjeg kotara Puka; sada se pod tim imenom razumijeva jedino dolina potoka Kiri, dok se prije to ime odnosilo na čitavi gorski kraj izmegju Skadra i Gjakova.

Kraj Sati valja tražiti, kao što sam razložio u ovom „Glasniku“ god. XII., 1900., 1. sv., strana 83., uz samostansku ruševinu sv. Nikole u Šatima na desnoj obali Drina, od prilike dva sata istočno od Skadra.

Flati ili Fleti zove se danas selo u kotaru Puka uz konjski put od Skadra u Gjakovo; onaj dio tog puta, koji spaja Čafa-Malit sa prevozom preko Drina, zvanim Vau Spas, prosjeca upravo to selo.

Fandi je parohijalno selo u Mirditima te leži u gornjoj dolini potoka Fandi, što izvire na gorskom presedlu Čafa-Kumuls. Imenom Fandi zove se ali i čitavo pleme, koje je nastanjeno u toj dolini.

Po narodnoj predaji ovaj je prvi Dukadžin u crkvi sv. Marije (Sta Maria di Fandi) ubio biskupa njegovog područja, na što ga biskupovi ljudi utuku, ali jedan od njegovih podanika imenom Stefan Progatz iz Kalameri spasi malog sinčića svojeg gospodara, koji je u tomu pokolju od svih članova porodice jedini ostao na životu. Ova crkva „Sta Maria di Fandi“ biće da je identična sa današnjom župnom crkvom u N-derfandna, jer je i ova posvećena blaženoj Gospi, dok je današnja crkva u selu Fandi posvećena drugomu svecu. N-derfandna bijaše opatija otaca sv. Benedikta; biće dakle da je onaj u narodnoj predaji spomenuti biskup bio opat tog samostana, jer je područje spomenutog Dukadžina imalo svojeg naročitog biskupa u mjestu Sarda (danas Surža). Ono mjesto Kalameri, gdje je od pokolja spaseni mali Dukadžin odrastao, sjeća nas na današnje selo Kulumri, koje leži u blizini mjesta Fleti.

Pod kraj XIV. i početkom XV. stoljeća spominju listine mnoge Dukadžine s ovim naslovima:

Progan, gospodar od Leša (Alessio);

Gjuragj, gospodar Zadrima (Baladrina) i Kakariča (Gjurikući), umro 1409.;

Tanus, gospodar od Fandi;

Leš, gospodar od Burišana, Bengareta, Bolchia.

U narednim dvijem generacijama spominju se:

Pavle, gospodar od Buba, Salita, Gjurikući, Levruško, Bušina i njegov sin

Leš, koji godine 1444. posvaja Dajnum, god. 1456.—1457. Zadrimu i Chosati, god. 1458.—1469. Palazzo Arinelli, Skaramani i sv. Martin.

Od ovijeh mjesta je Alessio ili Leš općenitije poznato, a o Zadrimu i Fandi već sam govorio.

Baladrina, današnji Baldren, je selo odaljeno jedan sat na sjever od Leša uz put u Skadar; ono leži na desnoj obali Drina nasuprot Zadrima.

Kakariči dalje je na sjever od Baldrena za još jedan sat takogjer uz put u Skadar. Oba ova sela imadu i danas još svoje stare crkve, što dokazuje, da su i ta sela vrlo stara. Tri imena Burišan, Bengaret i Bolchia meni su sasvim nepoznata.

Levruško, današnji Livrušku i susjedna sela Bušati i Bušala jesu mjesta u kotaru Puku nedaleko od lijeve obale Drina.

Bušina možda da je identična sa selom Budžoni, koje je odaljeno od prije spomenutih sela kakova dva sata na sjever te pripada kraju Satši takogjer u kotaru Puku.

Buba mogla bi biti današnje selo Bobi, koje leži u blizini upravo spomenutih mjesta.

Salita ili Selita i Gjurikući (znači crveni kamen) jesu seoska imena, koja se često nagju u Albaniji; jedno selo Selita je parohijalno mjesto na jug od Mirdita od prilike tri sata udaljeno od Oroši, glavnog mjesta Mirdita.

U pogledu Dajnuma upućujem na moju raspravu u ovom „Glasniku", god. XII., 1899., 2. i 3. sveska, str. 607.

Chosati nije mi poznato.

Palazzo Arinelli podsjeća na Arnjeti, kojim se imenom označava onaj dio ravnice Zadrima, što leži izmegju sela Daiči, Gjadri i Bliništi.

Skaramani zove se jedan odjelak sela Nenšati u kraju Zadrima.

Sv. Martin je ruševina neke crkve na obronku brda, koje se uzdiže iznad sela Nenšati.

Iz ovijeh podataka razabire se, da je porodica Dukadžina posjedovala područje, koje se od obale Jadranskog mora kod Leša prostire s obiju obala Drina u pravcu Prizrena i to sve do onog mjesta, gdje su sastavci Bijelog i Crnog Drina. Spram danas uobičajene geografske terminologije posjedovali su dakle Dukadžini kotare Leš (Alessio), Puka i Mirdita pa i područje biskupije Pulati. Za cijelo ovo područje održalo se ime Dukadžin još i nakon što ga osvojiše Osmanlije; sandžak Dukadžin postojao je nekako do godine 1850.; glavno mjesto u njemu bijaše Peć (Ipek) a obuhvaćao je taj sandžak veći dio malo prije navedenih kotara. Sada je to ime ograničeno na kotar Puka, rjegje se upotrebljava takogjer za oznaku jednog dijela biskupije Pulati.

Posjed porodice Dukadžin bijaše podvržen mnogim mijenjama. Čini se, da u drugoj polovini XIV. stoljeća jedan dio kraja Pulati već ne bijaše u njezinim rukama, jer se u to doba gradovi Šati i Dajnum, koji pripadaše ovomu kraju, nahode u posjedu Gjurgja II. Balše, koji te gradove ugovorom od 14. aprila 1396. ustupljuje Mlečanima. Nekoliko godina kasnije označuje se gospodarom ovih gradova Koja Zakarija, koji se zajedno sa svojim vazalom Joninom, gospodarom od Zafale ugovorom od 7.—12. novembra 1400. podlaže Mlecima. Godine 1403. spominje se opet novi gospodar od Pulati-a, neki Damjan Dušman, koji se u Skadru podvrgava mletačkomu kontu [1]).

U ono doba izgube Dukadžini i Leš. U ratu što ga je godine 1392. Radić Crnojević, gospodar gornje Zete otpočeo sa Gjurgjem II. Balšom, kojemu su Dukadžini očevidno bili vazali, zaposjedne Crnojević varoš Leš, a kasnije osvoji i tamošnju tvrgjavu. Prije nego što je Crnojević navalio na Balšu, sklopio je sa Mlecima ugovor, s kojim se obvezuje, da će grad Leš posvojiti za Veneciju. Kad ga republika podsjeti na ovaj ugovor, predade joj ovaj grad godine 1393.

Ovo ustupanje ratificirala je porodica Dukadžina tako, da je s Venecijom sklopila ugovor, po kojem za sebe osjegurava jednu trećinu svih prihoda i koristi.

Leš je ostao pod mletačkim gospodstvom od 1393. do 1478. godine, kad ga mjeseca septembra za vrijeme podsjedanja Skadra osvoje Osmanlije. Od onda spada Leš bez prekidanja k pašaluku skadarskomu.

III. Tvrgjava Kroja.

Ova tvrgjava leži na hridovitoj klisuri, koja se sama za sebe izbočila iz obronka onog brda, koji ko kamena zidina na desno zatvara dolinu rijeke Išmi. Spram zapada opada ta klisura ko goli zid skoro okomito i jedva se možeš na nju uspeti *(slika 16.)*, južna je strana nešto prohodnija ali ipak prilično strma *(slika 17.)*, na sjevernoj strani

[1]) Profesor G. Gelcich, „La Zedda e la dinastia dei Balšidi", str. 188., 211. i 230.

je pristupačna, a na zapadu svršava se šiljkom, koji je utvrdama tako osjeguran, da o ulazu ne može biti ni govora *(slika 18.)*.

Slika 16. Tvrgjava Kroja, zapadna strana.

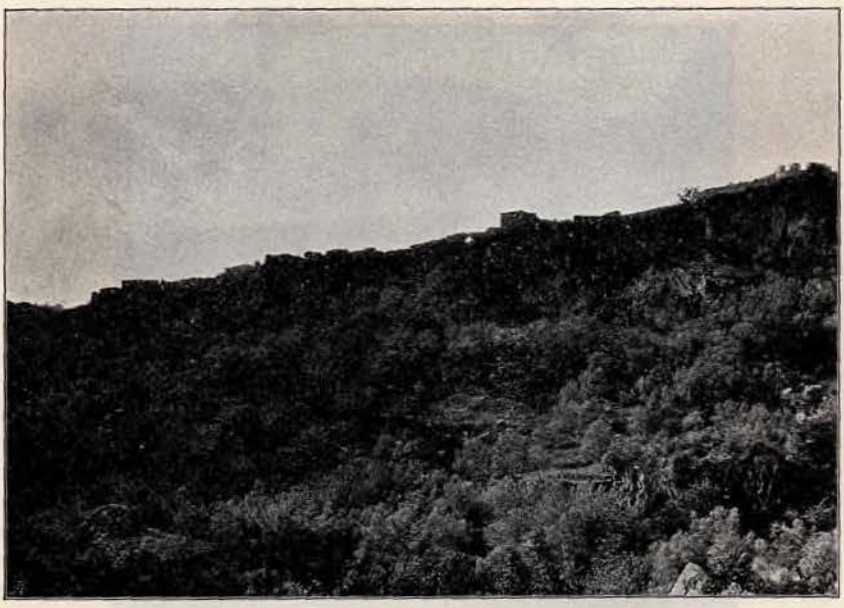

Slika 17. Tvrgjava Kroja, južna strana.

Vršak ovog tvrgjavinskog brda sastoji od trokutnog zaravanka, čija je baza na istočnoj strani a šiljak na zapadu i koji se spušta od istoka prema zapadu, tako da se prikazuje ko kosa ploha.

Tvrgjavu zatvaraju uokolo još dobro održani bedemi, iz kojih se izbočilo nekoliko tabija. Jedna je tabija na desno od ulazne kapije a uzlazi se na nju iz tvrgjave

Slika 18. Tvrgjava Kroja, sjeverna strana.

Slika 19. Tvrgjava Kroja, tabija na desno od kapije.

preko basamaka, koje počinju nasuprot džamije. U ovoj tabiji ima kazemata *(slika 19. i 20.)*. Druga tabija tvori zapadni šiljak tvrgjave, na njoj se sada diže turbe Baba

Mustafe Dolme, bektašijskog šeha *(slika 21.* i *22.)*; u ovoj tabiji nalazi se hodnik, kojim se dolazi do vrela Tasloja, koje leži izvan tvrgjave. Po ostacima od duvarova

Slika 20. Tabija tvrgjave Kroje.

Slika 21. Zapadna tabija tvrgjave Kroje.

vidi se, da je ovo vrelo bilo zaštićeno jakim utvrdama, što je u ostalom razumljivo, pošto u unutrašnjosti grada nema vode pa je isti bio upućen na to vrelo, koje izvire

na podnožju tvrgjavinskih bedema te je tako jako, da odmah ko mali potok otiče u dolinu. Viši dio tvrgjave pokriven je razrušenim zidovima, koji nam ne pružaju nikakve

Slika 22. Turbe Baba Mustafe Dolme kraj zapadne tabije.

Slika 23. Sahat-kula u tvrgjavi Kroja.

podatke, da bi mogli štogogj pouzdano reći o prirodi zgrada, koje su tu nekoć stajale. U sjeveroistočnom kutu je nezgrapna četverouglasta kula, koja je u novije doba

služila ko sahat-kula *(slika 23.)*. Uz istočni bedem bijaše prislonjena nekakva zgrada, na što upućuju ostaci zidina. U dônjem dijelu tvrgjave nanizaše se moderne kuće,

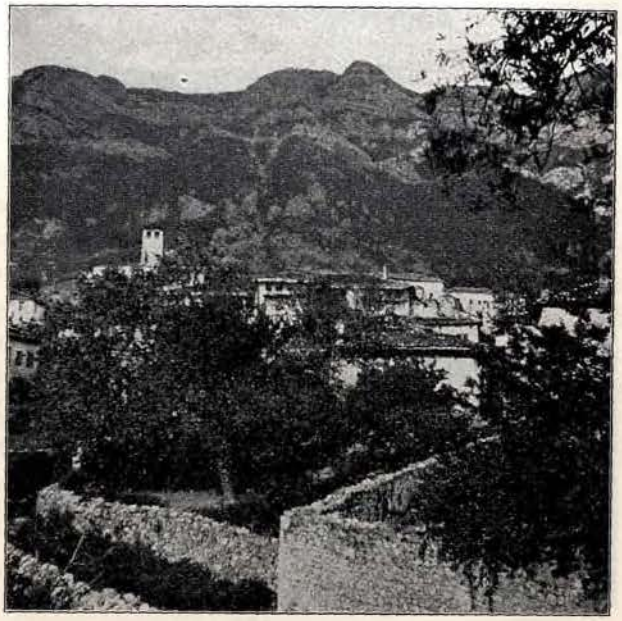

Slika 24. Ponutrica tvrgjave Kroje sa konakom kajmekana.

Slika 25. Ćošak kajmekanovog konaka.

biće ih oko 20 na broju. U sredini leži hućumetska zgrada, nekadanja palača porodice Toptan, koja je za doba feudalne vladavine bila gospodar kotara Kroja *(slika 24.)*.

Ta je zgrada sagragjena u stilu albaneških gospodskih kuća: osrednji dio sa širokom verandom, podignutom na stupovima (albanski šamašin, korumpirano od perzijske

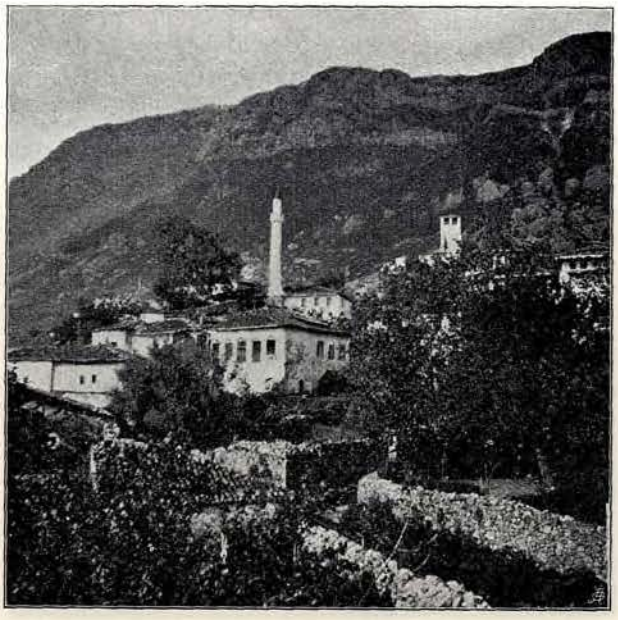

Slika 26. Ponutrica tvrgjave Kroje sa džamijom.

Slika 27. Česma na sjevernom zidu tvrgjave Kroja.

riječi Šahnišin) i dva izbočena okrajnja pavilona. Lijevi pavilon sastoji od sobe sa lijepo izrezanim i obojenim šišetom i krasnim izgledom u ravnicu uz morsku obalu. Veranda

ili divanhana ukrašena je originalnim slikarijama: varoši uz more, u kojem plivaju ogromne ribe i brodovi sa razmahanim jedrima *(slika 25.)*. Uz ovu hućumetsku zgradu nalazi se džamija, podignuta u novije doba *(slika 26.)*.

Kako se iz navedenoga razabire, ne pruža nam jednostavno razgledanje ove tvrgjave nikakove podatke, koji bi bili kadri da posvjedoče, gdje je ležala rezidencija gospodarâ od Kroje: porodice Thopia i kasnije Gjurgja Kastriota-Skender-bega i gdje nam valja tražiti katedralnu crkvu, koja je tu morala biti, pošto Kroja bijaše sjedište biskupa.

Uspomenu na gragjevine stare Kroje iz doba prije Osmanlija pruža nam neko kamenje, koje je uzidano u česmu, što se nalazi na vanjskoj strani gradskih bedemova kraj puta do glavne kapije *(slika 27.)*. Od ova tri kamena bar su dva bila nekoć u fasadi jedne zgrade; na njima vidimo nekakove životinje, možda lavove; jedan koraca na desno, drugi na lijevo a čini se da su ti lavovi u boju s drugim životinjama, što se ipak ne da jasno razabrati, jer su kamenovi upravo na tome mjestu odlomljeni. Radnja je surova te pripada, kako mi se čini, davnoj dobi. Treći kamen ima ornamenat, koji se sastoji od kruga sa zvijezdom od osam zraka. Dva druga kamena, uzidana u tu česmu pripadaju turskom vremenu.

Na jednom je ovaj natpis:

صاحب الخيرات
وزير الاعظم غازى
آورنوس سنه ٨٥٠

a na drugome

تاريخ تعمير جديد
سنه ١٢١٥

Prvi natpis glasi u prevodu: „Ovo dobro djelo je zadužbina velikog vezira Gazi Evrenosa, 850.“ a drugi: „Godina, kad je ovo opet uregjeno jeste 1215.“

Drugi natpis nije od važnosti, jer se odnosi na popravak česme, obavljen godine 1215. po arapskom računanju, dakle od prilike prije 100 godina. Tim je zanimljiviji onaj prvi natpis, u kojem se veli, da je ova česma zadužbina velikog vezira Evrenosa. Tamo označena arapska godina 850. odgovara godini 1446. poslije Hr. Jedan Evrenos bio je grčki guverner grada Bruse u Maloj Aziji, te se je poturčio, kad je sultan Osman godine 1317. Brusu osvojio. Ovaj Evrenos i njegovi potomci bijahu za vladavine sultana Orhana, Murada I. i njihovih našljednika glasoviti vojskovogje, te su obnašali najveća državna dostojanstva. Kako ovaj Evrenos nije mogao biti u životu godine 1446., to on nikako nije identičan s onim Evrenosom, koji se spominje u rečenom natpisu ko zakladnik opisane česme. S druge opet strane nije mogao Musliman već godine 1446. sagraditi ovu česmu, jer je te godine Kroja bila još u vlasti Gjurgja Kastriota; naprotiv držali su Turci grad Kroju od godine 1410. do 1443. u svojim rukama te ga definitivno osvojiše godine 1478. Spram toga je upravo zagonetno, kako se ima stvar sa natpisom na ovoj česmi. Ta bi se zagonetka mogla možda riješiti onamo, da natpis bilježi tek narodnu predaju i da je namješten dosta kasnije, nego što veli ona u njemu označena godina, dakle da one ličnosti, koje su namjestile ovu natpisnu ploču

nijesu pouzdano znali, kad je upravo Gazi Evrenos živio i kad je česma sagragjena, pa da su stavili godinu, koja nije ispravna niti s jednog ni s drugog gledišta. Svakako valja

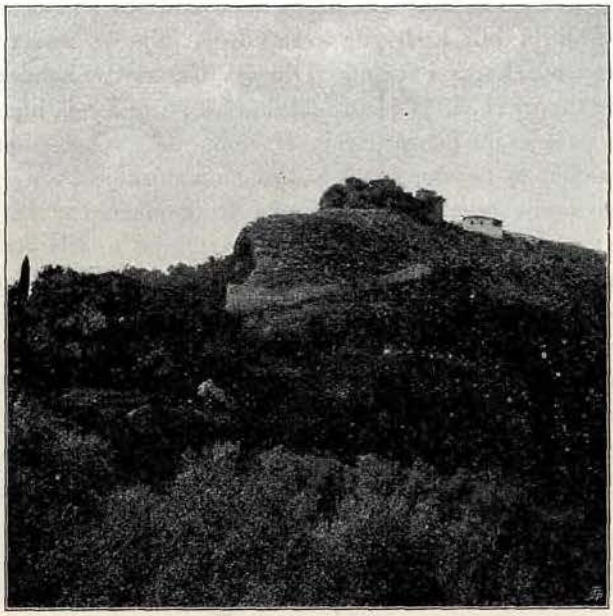

Slika 28. Tvrgjava Pertreila.

Slika 29. Tvrgjava Pertreila, tekija.

da još istaknemo, da su iza Gazi Evrenosa živjeli njegovi sinovi i unuci, koji su u turskoj vojsci zauzimali odlične položaje; tako je jedan Evrenos-paša sudjelovao u ratovima sa Skender-begom i kod obsjedavanja grada Berata godine 1454; neki Ahmed-beg Evrenos bio je godine 1478. u turskoj vojsci, koja je podsjedala Skadar [1]).

[1]) Hammer, „Histoire de l'Empire Ottoman", knj. III., str. 237.

Povjest grada Kroje vrlo je tamna i jedva da će se ikad moći rasvjetliti. U XIV. stoljeću bijaše Kroja vlasništvo domaćih knezova Karla (1359.—1387.) i Gjurgja Topija (1387.—1392.); iza toga vladaše Krojom naizmjence Jelena, sestra spomenutog Gjurgja i Niketas Topija pa je dospjela i pod vrhovno gospodstvo Mletaka[1]), dok je početkom XV. stoljeća osvojiše Turci. Ovima oteo je Kroju Gjuragj Kastriota godine 1443. pa stavi u nju svoju rezidenciju. Za ratova Skender-bega s Turcima podsjedaše Kroju dva puta: godine 1450. sultan Murad II. i godine 1465. sultan Muhamed II. Po Skender-begovoj smrti dospije Kroja god. 1467. u mletački posjed, no iza tromjesečnog podsjedanja osvojiše je Turci već godine 1478. Ugovorom od 26. januara 1479., sklopljenim izmegju Mletaka i sultana dogje Kroja u posjed osmanlijskog carstva a Turci joj dadnu ime Akče-Hisar.

Kroja postade sada sjedištem sandžak-bega ili paše od dva konjska repa (ikituglu-paša); ovo dostojanstvo naslijedilo se kasnije u porodici Toptana. Početkom XIX. stoljeća bio je Ahmed-paša gospodarom Kroje; zbog njegove nesmiljene oštrine nazvaše ga općenito Kaplan-pašom (tigar-pašom). Ovaj paša steče za svoju porodicu pogranični (s juga) sandžak Tirana time, što sinovi njegovi vjenčaše kćerke pošljednjeg gospodara sandžaka Tirana. Porodica Toptan ostavi sada Kroju te se preseli u Tiranu. Kad se sjeverna Albanija godine 1830. uzbuni protiv sultana Mahmuda II., ostadoše mu Toptane vijerni i sačuvaše tako od konfiskacije svoj čitavi posjed.

IV. Tvrgjava Pertreila.

Obadvije *slike 28.* i *29.* ove tvrgjave primio sam od gospodina vice-konzula pl. Kwiatkowskog u Draču, koji je imao dobrotu iste izraditi i meni staviti na raspolaganje. U povjesti Skender-bega često se spominje grad Pertreila; po navodima Skender-begovog historiografa Barletiusa ležala je ta tvrgjava 25.000 koraka daleko od Kroje. Ovaj je navod posve opravdan, jer se iz Kroje preko Tirana dolazi u Pertreilu za šest sati. Barletius veli dalje: da taj grad nije bio prostran, ali kako je položen na šiljku visokog brda, da se nije mogao olako osvojiti.

Grad Pertreila leži dva sata južno od Tirane uz lijevu obalu rijeke Arzen na klisuri, visokoj od prilike 400 *m*, koja spada gorskoj kosi zvanoj Krabe, što se povlači na zapad. Sa sjeverne, zapadne i južne strane pada ta glavica skoro okomito te se s toga dolazi gradu jedino s istočne strane.

Po obavjestima g. vice-konzula pl. Kwiatkowskog čine bedemi ove stare tvrgjave trokut te ih opasuju više kula, s kojima je jakost tvrgjave dakako povećana. Danas se prislonila uz tvrgjavu tekija jednog derviša.

---

[1]) Gelcich, „La Zedda e la dinastia dei Balšidi“, str. 169., 172., 178. i 224.

Турска и Француска у XVI. стољећу.

(Посланство Дубровчанина Серафина Гучетића.)

Написао

Вјекослав Јелавић у Паризу.

I.

Пошто би нас тијек наше расправе и тако довео да говоримо о одношајима што постојаху међу Турском и Француском за раздобља, које се протеже од ступања Фрање I. на француски пријесто до почетка године 1535., које нас овдје посебице занима, то ће бити најбоље, да одмах прикажемо француско-турске одношаје оног раздобља.

Могли бисмо рећи, да су од Камбрајскога (Cambrai) уговора од године 1529. ови одношаји носили печат несталности и недошљедности. Шта више у почетку свога владања Фрањо I. не само што се је показивао очитим непријатељем Османлија, већ је гојио и идеју какове крсташке војне противу њих. Тако је н. пр. Де Боаси (De Boisy), његов посланик на првом Камбрајском конгресу, који се бијаше састао године 1517., био примио тајне упуте, да поради, како би се склопио тројни савез међу француским краљем, њемачким царем и Фердинандом Католичким. Тај савез тројице најмоћнијих кршћанских владара имао је да подијели турско царство. Ну тој основи, коју бјеше зачео француски краљ, не би суђено да се оствари. Она је наиме наишла на одлучан отпор у владара, од кога се је Фрањо I. јамачно најмање надао да ће јој се успротивити, то јест у самога римскога папе Лава X. Медицејца.

Ово ће можда зачудити свакога, који зна, да је, откако султан Мехмед Фатих освоји Цариград, била главна брига римских папа, како би се у кршћанском свијету организирала крсташка војна, да се некадања пријестоница византијскога царства опет поврати у кршћанске руке. Пошто се пак та папинска жеља због различитих узрока није могла испунити, могло се је понадати, да ће римски двор обједручке прихватити и свим силама подупријети речени пројекат тројнога савеза, што га је засновао француски краљ. Ну, како рекосмо, Лав X. мјесто да подупре основу Фрање I., упро је из свих жила да је осујети, а разлог бијаше, што су из савеза, како га је француски краљ замислио, осим трију споменутих владара били искључени сви остали кршћански кнезови, па и сам папа. Дакако, да Лав X. није био у принципу противан савезу против Османлијске државе у Европи, ну он је тек хтио проширити Фрањину основу, пак је настојао, да се склопи „света лига“ против Турака, у којој су имали учествовати сви кршћански владари без разлике.

Него због разних прилика, о којима би нам овдје предуго било приповиједати, нити ова нова основа крсташке војне не получи жељена циља.

Након битке код Павије, у којој је, како је познато, француски краљ био заробљен, знатно се промијенише одношаји међу Француском и Турском. Мало вријеме након речене битке спреми француски двор посланика у Цариград. Тог посланика, чије нам је име остало тајним, пратило је 12 људи, који су носили богате дарове, што их је Француска слала силноме падишаху[1]). Пролазећи кроз Босну француски посланик и његови другови буду убијени из потаје. Из извјештаја млетачкога „бајила" (baïla = поклисара) у Цариграду Петра Брагадина[2]) разабире се, да је то убијство било наручено од самога босанскога паше, који се био полакомио за богатим даровима, што их је француски посланик са собом носио.

Након овога безименога посланства налазимо да је у Цариград приспио још један посланик. Његово је посланство било без сјаја и дарова, али му је за то име било познато. Звао се је Иван Франкопан или по француски Jean Frangipani[3]). Посланство Франкопаново било је дјело француске регенткиње Луизе Савојске[4]), ну оно се је ипак обавило знањем и у име краља Фрање I., који је на њ формално пристао из Мадрида. Франкопан је дошао у Цариград, да склони султана на рат против Карла V. То је посланство имало у толико успјеха[5]), што је уродило војном на Угарску и Мухачком погибијом.

Након мухачке битке настадоше у Угарској унутарња трвења и размирице, које је у главном проузроковала борба Ивана Запоље и аустријскога надвојводе Фердинанда о угарски пријесто. Француски је краљ подупирао Ивана Запољу, с којим је преговарао по своме поузданику Антонију Ринкону (Rincon). Ринкон је био

---

[1]) Хисторичари нијесу посвема на чисту, кога запада иницијатива, да се пошаље посланство у Цариград, јер док једни веле, да је то била намисао једино Фрањине мајке, Луизе Савојске, тадање регенткиње у Француској и да ју је она и привела у дјело, други мнију, да је сам француски краљ спремио посланство у Цариград. Да поткријепе своју тврдњу потоњи навађају једно писмо, што га је Фердинанд Аустријски писао своме брату Карлу V. 14. марта 1525. (неколико дана након битке код Павије), из кога произлази, да је француски краљ преговарао преко некога талијанскога племића с грофом Крстом Франкопаном и босанским пашом. Француски је краљ, по томе писму, наговарао босанскога пашу и грофа Франкопана, да продру у Фердинандове земље Штајерску и Крањску. Месић у својој расправи „Хрвати након бана Бериславића до Мухачке битке" (Рад југославенске академије св. 22.) вели, да је Франкопан одријешито одбио понуде Фридрика Гонцаге (Gonzage) (споменути талијански племић). Зачудно је ипак, да је Фрањо I. налазећи се у шпањолскому сужањству у Мадриду, дакле под оштрим надзором својих непријатеља, могао ипак преговарати с Турцима.

[2]) По тому извјештају, који је датиран 6. децембра 1525., дарови што их је француска мисија носила, састојаху од врло скупоцјенога рубина, златнога појаса, два златна свијећњака, 10 хиљада дуката и два коња вриједна 2 хиљаде дуката.

[3]) Шарије р (Charrière) у своме дјелу „Négociations de la France dans le Levant" вели, да је тешко опредијелити, ко је тај Франкопан, али додаје, да је врло вјеројатно, да је то члан одличне хрватске племићке породице, којој је тада гроф Крсто био најславнији представник. Него ако се уважи, да је Франкопанска кућа непрестано ратовала с Турцима, тешко се може вјеровати, да је један њезин члан служио као посредник међу француским двором и Сулејманом и да је наговарао султана на рат против кршћанскога свијета.

[4]) За то имамо свједочанство у службеном извјештају Фердинандових посланика Јеролима Задарскога и Корнелија Шепера (Cornelius Scepper) у Цариграду (год. 1533.), којима је велики везир Ибрахим, приповиједајући једном згодом о приликама које доведоше Сулејмана у Угарску год. 1526., рекао, да се је Луиза Савојска обратила на султана, молећи га да јој набави сина из сужањства.

[5]) Млетачки „baïlo" у Цариграду извјешћује, да је Франкопан био примљен, пред свој полазак из Цариграда, у подуљу аудијенцију код султана, који му је даровао златну одору, 10 хиљада јаспра и аутографско писмо за францускога краља.

шпањолски капетан, те спадаше у врсту оних смионих пустолова, којих бијаше сва сила у XVI. стољећу. Њега је Фрањо I. и касније употребљавао као поузданика француског краља и то два пут на цариградском двору[1]). Након другога посланства, при повратку из Турске у Француску, затече га трагичка смрт, јер су га год. 1541. царевци дочекали и убили.

Како је познато Запоља је био штићеник Сулејманов, који је пар година за тијем покренуо у његову корист војни поход на Угарску, који је довео турске чете до под бечке зидине. У исто вријеме (год. 1528.) француски краљ бјеше послао у Цариград тајно посланство, којему је привидно била сврха, да уреди нека питања вјерскога карактера (заштита католичких интереса у Св. земљи), али у истину значај тога посланства био је претежно политички. Француска се је наиме војска борила тада у Италији против Карла V., чије су чете подсједале папу Клемента VII. у тврђави св. Анђела. Интервенција Сулејманова у Угарској и напредовање Османлија пут Њемачке бијаше у прилог Фрањи I. Његов противник Карло V. такођер је настојао, да склони перзијскога „софија“ (владара) на диверзију против Сулејмана, али му то не пође за руком[2]).

Карло V. побиједио је у Италији, али појава огромне турске силе на прагу Њемачке није му дозволила, да се окористи својом побједом, већ га је напокон склонила да преговара о миру са својим такмацем. Ти њихови преговори уродише тако званим госпођинским миром, потписаним у Камбрају 5. августа 1529.

Камбрајским уговором француски се је краљ одрекао свих својих претензија на Италију. То бијаше по њ велика жртва, поготово ако се уважи, да је експанзивност Француске према Италији била — рекао бих — аксиом његове ванјске политике, као што и његових предшастника Карла VIII. и Људевита XII. За уздарје томе одрекао се је цар Карло V. са своје стране претензије на Бургундску и обећао Фрањи Сфорзи инвеституру миланске војводине. Камбрајски мир јесте преобратна тачка у политичкој хисторији Европе. Он је био више примирје него ли прави мир. Изузмемо ли можда Хабсбуршку кућу, која се је могла надати да ће њиме осигурати за се суверености над Италијом, тај мир није баш никога другога право задовољио. То што се је Фрањо I. одрекао Италије, тиштало га ко веома велико бреме, те ће за то овај владар једва чекати згодну прилику, да се ослободи те обвезе. Него установе Камбрајскога уговора нијесу биле поћудне нити истим талијанским владарима, и ако је Карло V. на сваки начин настојао, да им докаже, како је тај уговор јак бедем, који их је имао штитити против француске бујице. Булоњски конвент као да је био логични пошљедак Камбрајскога уговора. Карло V. хтио је,

---

[1]) Споменућемо овдје, да се је француски двор у својим преговорима с Турцима често служио странцима. Он је при томе изабирао онаке особе, које бијаху добро упућене у источне послове. Осим Рикона (Rincona) видјели смо, да се је Фрањо I. послужио талијанским племићем Гонцагом и Франкопаном. Тако ћемо надаље наћи и Дубровчанина Серафина Гучетића, чије посланство и јесте главни предмет наше радње.

[2]) Карло V. бијаше послао перзијскоме софију Измаилу Балбија, витеза реда св. Ивана Јерусалимскога, с власторучним писмом, датираним из Толеда 24. фебруара 1529. („Correspondenz des Kaisers Karl V.“, св. I.). Сврха Балбијева посланства била је, да склони перзијскога владара, е би ударио на Сулејмана, док је он био заокупљен у Угарској. Након великих напора и огромних потешкоћа пошло је Балбију за руком, да стигне преко Алепа у Вавилон, гдје је стао договарати се с перзијским намјесником. Није нам познат даљњи резултат његове мисије, ну судећи по познатим хисторичким догађајима, шпањолскому посланику није успјело да наврати софија на рат против Турака.

да још боље учврсти свој положај на апенинском полуострву. У ту сврху одлучио је наметнути свој протекторат талијанским владарима или боље склопити с њима савез у нади, да ће их тако компромитирати и увијек задржати у своме табору. Да то постигне, ови лице кринком јединога заштитника кршћанства, те се истицаше бранитељем мира на талијанском полуострву против офензивне политике француског краља. Међутим протекција Карла V. била је истовјетна моралној и територијалној хегемонији, коју је Шпанија имала вршити над читавом Италијом након Камбрајскога мира, поткријепљена Булоњским конвентом.

Осигуравши превласни положај у Италији, Карло V. предузе, да то исто учини и у Њемачкој. Његова је брига била, да зајамчи Хабсбуршкој кући како би загосподовала у централној Европи. Слика универзалне монархије непрестано је лебдила пред његовим очима. Он се је надао, да ће се његова основа остварити тим прије, што је његов брат Фердинанд био аустријски надвојвода и носио наслов римскога краља. Као њемачки цар Карло V. је био врло силан владар, али уза све то много је штошта пријечило његове намјере. Такова универзална монархија, под печатом вјерскога јединства у смислу римске цркве, имала је природне непријатеље у свим њемачким владарима, који бијаху пригрлили реформу. Реформа је проповиједала не само отпад од Рима, већ и народну самосталност. Мисао те самосталности потицала је њемачке владаре, да се еманципирају од шпанскога двора и његове супремације. Док су Турци опсиједали Беч и пријетили Њемачкој, ти су владари слушали глас инстинкта самообране, који им је уједно налагао, да се окупе око Карла V. као јединога кршћанскога владара, који је могао да сузбија турску бујицу и да спасе Европу. Него како се Турци повукоше испод Беча и како опасност ишчезну испред њихових врата, ти исти протестантски кнезови стадоше слушати глас политичкога егоизма, који је сада дакако био јачи од осјећаја кршћанске солидарности, што им га је турска опасност била удахнула. Они ће сада тражити једино, како да се ослободе шпањолске премоћи и по томе им се тако рекавши сама собом намеће мисао савеза с француским краљем, који се је такођер борио против универзалне монархије Карла V. Године 1531. протестантски кнезови склопише тако звани Шмалкалдски савез и позваше енглескога и француског краља, да буду заштитници тога савеза. Фрањо I. био би радо прихватио приједлог њемачких кнезова, ну ипак није могао тога учинити, јер му је Камбрајски уговор био забранио сваку свезу с њемачким и талијанским владарима. Уз то га је Карло V. узео и даље сумњичити, да се договара с Османлијама против Европе. Да те клевете посвема у прах обори одлучи француски краљ у јавности промијенити своје држање према Високој Порти. Пошто му би јављено, да Сулејман спрема нов поход против Њемачке, прегну из петних жила, да га од тога наума одврати. Он је хтио на тај начин такођер предобити и папу Клемента VII., пред којим га његов супарник не престајаше приказивати као пријатеља султана Сулејмана.

У ту сврху Фрањо I. пошаље капетана Ринкона у Цариград. Фрањин посланик не успије у своме посланству, јер затече султана већ на путу у Угарску[1]). Он

[1]) Капетан Ринкон имао је да превлада на свому путу големих потешкоћа. Он је ишао преко Млетака у Дубровник. Из једнога писма тадањега француског посланика у Млецима разабиремо, да је царев посланик чинио све што се је могло, да запријечи Ринкону прослиједити пут. Француски посланик умакну тешком муком царским галијама, што су крстариле по Јадранском мору. Него он се разболи и мораде остати дуље времена у Дубровнику. Кад се је опоравио (у почетку јуна 1532.) и кренуо пут Цариграда, Сулејман бијаше већ оставио на челу огромне војске своју пријестоницу.

остаде у турском табору само два дана, гдје га лијепо примише. Кад је изразио Сулејману жељу француског краља, да се окани војне против кршћана, султан му одговори, да би он то радо учинио, кад би се то прије било од њега затражило, ну да сада више не може ударити натраг, пошто би се могло мислити, да се је престрашио од Карла V.

Овај врло кратки боравак француског посланика у османлијскому табору, дозволио је ипак Карлу V. да рашири глас, како Фрањо I. опета преговара с Османлијом против њега. Француски се је краљ сада озбиљно побојао, да не остане потпуно осамљен у Европи. С једне га је стране било страх да султан не поплави читаву Европу, с друге опет, да Карло V., у случају побједе над Турцима, не окрене против њега своју славодобитну војску. Он одлучи за то приправити се на све евентуалности, да га догађаји не затеку неспремна и у неприлици. У ту сврху узе он преговарати с енглеским краљем Хенриком VIII. Резултат преговарања међу обадва владара биле су двије конвенције, склопљене једна у Булоњи (Boulogne), а друга у Калеју (Calais). У тим се конвенцијама Фрањо I. и Хенрик VIII. обвезаше бранити Европу у случају побједе Турака; а опет с друге стране опријети се прекомјерној амбицији Карла V., буде ли овај владар побиједио и буде ли хтио након своје побједе навалити на француског краља. Како је познато, турска је војска на путу прама Бечу наишла на малену тврђаву, коју је дуље времена опсиједала. Ту је тврђаву бранио гласовити хрватски јунак Никола Јуришић, некадањи Фердинандов посланик у Цариграду. Кисег се је додуше након неколико недјеља ипак уз часне услове предао, ну то дуготрајно опсиједање убило је у Сулејмановој војсци први жар. Нешто Јуришићев отпор, а нешто и поступање француског краља присилише султана да удари натраг. Он је сматрао, да је француско-енглески савез наперен против њега и да су Фрањо I. и Хенрик VIII. одлучили придружити се Карлу V. Тако је комбинација француског краља получила двије сврхе: она је одвратила од западне Европе турску бујицу и уједно запријечила Карла V., да експлоатише против Француске оне ловоре, што их је имао убрати у војни на султана.

Дошавши у Цариград, Сулејман даде приредити велике свечаности, као да је у Угарској однио побједу над кршћанима. Је ли га на то склонила воља, да обмане јавно мнијење или је можда хтио на тај начин дати макар неку привидну задовољштину свому повријеђеному поносу? У истину он је ипак осјећао, да је његов повратак из Угарске био исто што и узмак, а то га је ваљда и склонило да ступи с Фердинандом у преговоре о миру. Уз то бијаше одлучио завојштити на Перзију, те је увиђао, ако хоће да побиједи у Азији, да му треба имати осигурана леђа у Европи. У Цариграду се тада налажаху Јеролим Задарски (брат Николе Јуришића) и Корнелијус Шепер (Cornelius Scepper), Фердинандови посланици, с којима Сулејман потписа уговор мира[1]).

Него Сулејман ипак не хтједе склопити мира и с Фердинадовим братом Карлом V. Он именује уз то гласовитога поглавицу гусара Хајрадина Барбаросу адмиралом турскога бродовља у Средоземному мору, што је дакако било наперено против Шпаније, која је у Алжирским гусарима имала своје најљуће непријатеље.

---

[1]) Карло V. пише Гранвелу (Granvelle), свом посланику у Француској: „Le roy des Romains nous a aduerty quil auoit receu lectre de ses gens estans en Turquie, contenans quils auoient traicte bonne et honnorable paix entre luy et le Turcq.“ („Papiers d'État de Granvelle“, св. II., стр. 54.)

Пошто ево с појавом Барбаросе у одношајима међу Француском и Турском искрсава нов фактор, мислимо, да нам треба о њему овдје посебице прозборити.

Након пада Гранаде и погибије пошљедњега владара из куће Абенсераж, Араши се бијаху повукли на афричку обалу, онкрај Гибралтара. Отад Европи није више претила с те стране никаква опасност од шљедбеника Ислама, ну док се је на западу обарала једна мухамеданска држава, судбина је хтјела, да се у исто вријеме на истоку подигне друга, која је након пада Цариграда озбиљно запријетила Европи. Турска је пријетила главно на копну, њезина се сила осниваше у изврсној пјешадији и бијесној коњици. Копнена војска турске царевине тога времена може се сматрати ко најбоље организирана, те није чудо ако „бајило" (млетачки посланик у Цариграду) у XVI. стољећу приказује највећи дио свога извјештаја, управљена сенату пређасне републике, управо војничкому устројству османлијске државе. Барбароса и његови алжирски гусари представљају напротив поморску силу Ислама. Без њих Турска, према је имала врло добро развијену обалу, била би лишена фактора, који јој је био од потребе да њезину војничку силу употпуни, то јест да се успостави равновјесје међу њезином поморском и континенталном снагом. Сила прилика намеће дакле Сулејману савез с гусарским краљем. Но горди падишах не може да ступи и савез с гусаром, јер ријеч савез донекле имплицира појам једнакости, а то би било очито испод његова достојанства. За то он именује Хајрадина Барбаросу својим „капудан-пашом". Тиме легализира такођер међународни положај краља Алжирских гусара. За Европу Барбароса не ће више бити морски хајдук, кога можеш ко роба о први дуб објесити, већ напротив адмирал моћнога султана, с којим треба поступати као са себи равним [1]).

Откако је Сулејман оставио Европу и кренуо против Перзије, Хајрадин заузимље све важније мјесто у односима, што постоје међу Француском и Турском. Шта више за одсуства султанова он је једини прави представник Ислама у Европи, те није чудо, ако је Фрањо I. узнастојао, да ступи с њиме у директни дотицај. Он ће то учинити тим прије, што политичка ситуација постаје све заплетенија и што се је озбиљно бојати, да се Карло V. не окористи Сулејмановим одсуством и не покрене што год против Фрање I. Додуше међу оба владара постоји још мир, ну ипак тај мир сличи оној тешкој љетној спарини, која обично притисне земљу пред страшну олујину. Уз то Барбароса бијаше запосјео Тунис и тиме постао озбиљни такмац шпанске моћи у Средоземном мору. Хајрадин је сам увиђао, да му се треба договорити с француским краљем, а то поглавито зато, што је осјећао да ће га посјед Туниса довести у сукоб с њемачким царем. (Како ћемо даље видјети, слутња га није преварила.) У ту сврху он пошаље у Француску посебно посланство, које затече краља у Шателролту (Chatellereault) у децембру 1534. Тадањи млетачки посланик у Француској Марино Ђустиниано (Giustiniano) вели, да је „orator" (посланик) Барбаросе дошао у Француску, да склопи с краљем примирје на три године. Ђустиниано даље изводи, да је намјера Фрање I., како би помоћу Порте и Барбаросе задобио од Карла V., што му буде требало. Под крај децембра краљ и његова супруга повратише се у пратњи Барбаросиног посланика у Париз. Анонимни писац „Дневника једнога парискога грађанина", који је тачно

[1]) Хајрадин и његов брат Харуђ били су синови једнога грчкога ренегата. Они се бијаху утврдили у Алжиру, окле доминираху западним коритом Средоземнога мора. Као смиони морнари они се залијетаху из својих афричких гнијезда на обале Шпаније, Италије и саме Француске, ширећи посвуда страх и трепет. Против њих се је Европа служила витезовима реда Св. Ивана Јерусалимскога, који владаху у то вријеме на Малти.

и савјесно записивао све важније догађаје за владања Фрање I. и који је донекле репродуцирао, попут данашњих новина, све што се је у граду мислило и говорило о разним догађајима, вели, да је Османлија послао у Француску свога човјека, да склопи савез с француским краљем[1]).

Ми мислимо, да је још преурањено говорити о савезу међу Турском и Француском, али је тадање јавно мнијење без сумње тому узроку приписивало долазак Барбаросина посланика у Француску. Шта више може се рећи, да се је и по читавој осталој Европи вјеровало, да су Француска и Турска склопиле међу собом савез. Фрању I. довеле су ипак оваке гласине о томе савезу у велику неприлику. Он је добро осјећао, да му је савез с Турском могао прибавити само велику непопуларност у кршћанској Европи, и да ће Карло V. настојати, како би израбио ту непопуларност у своје сврхе. У данашње доба, гдје предоминира политика збиљских интереса, гдје вјерски осјећаји немају готово никаква утјецаја на правац међународне политике, такав би савез био сасвијем могућ, али у XVI. стољећу, у доба вјерске реформе, у доба страшних ратова међу крстом и полумјесецом, оваки савез између потомака крижарских витезова, између „најстаријега сина католичке цркве“ и султана морао се причињати ко нешто нечувено, управо монструозно. Францускога краља ометаху тим више оваке вијести, што су садржавале уза све то и неку језгру истине. Он је у истину сам предвиђао, да ће му ваљати склопити, и то у врло кратком року, савез са Сулејманом. Да је идеја тога савеза била већ дозрела у његовој глави, за то нам ено конкретна доказа у стјецају тадањих прилика, које нам допушта да посланство Барбаросе сматрамо као неку врсту прелаза за посланство La Forêta, које је Фрањо I. мало за тим спремио у Цариград и које је у истину склопило савез с Турцима.

Тај француско-турски савез врло је важна појава у хисторији политичких доктрина. Шеснаесто стољеће у истину није само периода црквене реформе и духовне реакције против свјетовних обичаја, који су узели све више преотимати маха у крилу римске цркве, већ је такођер и доба ренесансе, препорода знаности и умјетности. Нови дах, који је стао провејавати све гране људскога душевнога дјеловања, није могао оставити недирнуту политику, то јест ону знаност, која тако рекавши синтетизира и рефлектира све идеје свога времена. Политика се је такођер почела обнављати под појмом нових доктрина, које су у славноме Флорентинцу Николи Макијавелију (Machiavelli) имале свога најодличнијега представника. И она се је почела ослобађати вјерских предсуда и теолошких формула, у којима ју је средњи вијек држао тако дуго закованом. На мјесто морално-метафизичких теорија и ситних интрига, у политику продире сада дух утилитаризма, смисао стварне реалности и непосредних интереса. Као што у многочем, Француска је и туде предњачила, носећи високо зубљу нових идеја. Савез с Турском, који одговараше битним пробитцима францускога народа, бијаше без сумње полазна тачка у еволуцији међународне политике. „Тај је савез био“ вели Де Лева[2]) „негација средњега вијека и то негација не мање силна од саме Лутерове реформе, а истодобно бијаше еклатантном афирмацијом новога европскога права.“

---

[1]) „Vers la fin du mois de decembre au dict an 1534 arriva en France l'ambassade du Turcq et allèrent à Chastelleraut, où y estoient le Roy, la Royne, puis suivirent le Roy jusques à Paris ou il alloit. Le bruit estoit qu'ilz estoient venuz de par le Turcq pour prendre alliance avec le Roy.....“ — „Journal d'un bourgeois de Paris“ издао га Л. Лалан (Lalanne).

[2]) De Leva: „Storia documentata di Carlo V.“

Него политички обзири не дозвољаваху још француском краљу, да навијести читавому свијету своје основе.

Он настоји паче да по могућности маскира то своје дјеловање и то нарочито пред њемачким кнезовима, које се боји отуђити. Он пише овијем потоњима, да ако шаље у Цариград своје људе и ако прима од турскога цара посланике, то ради једино за то, јер тако раде и други владари а навластито њемачки цар, који чинећи то исто не престаје ипак њега клеветати и приказивати као непријатеља кршћанства.

Ну пут бијаше утрт, а догађаји, који се збивају у Европи, показују, да су турско-француски односи уљегли с год. 1535. у критичку периоду, која може да постане судбоносном по читаву Европу.

II.

Год. 1535. по нас је од велике важности, јер се је у њој догодила мисија Серафина Гучетића, племића из Дубровника. Ну та је иста година и иначе врло знаменита, пошто су се у то вријеме збили велики свјетски догађаји, који су се силно коснули међународне политике. Како већ рекосмо, Сулејман се је већ више од годину дана налазио у Перзији[1]), гдје је војевао против перзијскога „софија“ Тамаспа. Његова је експедиција у Перзији наишла на велике потешкоће, које треба приписати нарочито природној неблагодарности краја, у коме је турска војска оперирала. Велики везир Ибрахим-паша био је додуше освојио перзијску покрајину Азарбејџан и уљегао славодобитно у град Тебриз, тадању пријестоницу перзијске државе (13. јула 1534.); ну још су увијек велики напори чекали турску војску на њезиноме путу у Багдад, гдје се је тада налазио Тамасп. Због несташице хране и воде на томе је путу погинуло много турских војника. Тај је поход трајао пуна два мјесеца, тако да је османлијска војска уљегла у Багдад истом 31. децембра 1534. Перзијски софи побјеже из града на врат на нос, прије него што су се Сулејманове чете пред њим појавиле. Освојење Багдада било је велика течевина по султана, пошто је тај град имао да осигура турске посједе у Азији и да врши у овој страни свијета онаку стратегичку улогу, какова у Европи западе Биоград.

Док је султан боравио у Перзији, Карло V. спремаше врло горљиво и у највећој тајанствености своју поморску експедицију против Барбаросе. Ипак те ратне припреме њемачкога цара не умакоше будному оку француске дипломације. Француски је краљ добро предвиђао опасност, што је могла букнути из ове експедиције по Француску. Побиједи ли Карло V. и уништи ли Барбаросину војску и бродовље, то ће он (Фрањо I.) изгубити изврснога савезника у Средоземном мору, а уз то ће се и у Европи још већма учврстити положај његова супарника. Уз потоњега ће наиме пристати читава кршћанска Европа, јер ће у њем видјети једи-

[1]) Ратови, што их је Турска водила на Истоку с Перзијом сличили су донекле ратовима католичких држава против протестаната. У истину су цариградски султани сматрали, да им треба искорјенити перзијску шизму, као што и католички владари сматраху својом мисијом, да им ваља силом угушити или барем зауставити покрет одвојења од римске цркве. Каогод што присташе Калвина и Лутера не налажаху милости код својих католичких противника, тако су и шљедбеници Алије, перзијски шијити били прогањани од османлијских сунита, привржсника традиције. Сулејман је у Азији водио политику свога оца Селима I., који је такођер био завојевао против Перзије.

нога браниteља кршћанскога свијета против османлијске премоћи. Фрањо I. добро је осјећао, да што се њемачки цар буде више осилио, то ће његов властити углед све више падати. Да предусретне ову погибељ стаде од овога часа водити врло обзирну — рекли бисмо — готово дволичну политику. Јавно се изјављује у прилог војнога похода на афричку обалу, те шта више навијешта да ће он сам активно судјеловати у овој новој крсташкој војни. То му међутим дозвољава, да побире у Француској нову десетину и да реорганизира своју војску. У потаји пак ради све противно. Он снује о савезу с Турском и за то шаље у Цариград посланство, које предводи Ла Форест, племић из Оверње (Auvergne). Ла Форест је кренуо из Француске свршетком мјесеца фебруара. По инштрукцијама, које носе датум од 11. фебруара 1535., француски је посланик требао отићи понајприје у Тунис к Барбароси. На томе га је путу имало пратити 12 људи, који сачињаваху мисију алжирскога краља на француском двору, о којој смо мало прије говорили. Сврха путовања Ла Форестова у Тунис бијаше у том, да обавијести Барбаросу о великим припремама, које је Карло V. покретао против њега, те да му препоручи, да учврсти како треба своја пристаништа, нарочито пак знамениту тврђаву Голету (арапски Хол-Кол-Уад).

У исто вријеме налазио се је у Француској дубровачки племић Серафин Гучетић[1]), кога посла Ибрахим-паша францускоме краљу. Он је био дошао почетком год. 1535. на француски двор, водећи са собом три коња, што их велики везир бјеше спремио на дар Фрањи I. Ми нијесмо додуше могли дознати, је ли Гучетић дошао заједно с Барбаросиним посланством и је ли изим дарова донио и каквих писама, ну како ћемо касније видјети, његова је мисија била врло важна, те је имала искључиво политички карактер. Из једне наредбе, коју је француски краљ управио из своје резиденције у Сен Жермен ан Лêу (Saint Germain en Laye) 24. фебруара државној благајни у Монпељеру (Montpellier) сазнајемо, да је Серафин Гучетић требао кренути концем фебруара натраг у Цариград. Краљ је у тој прилици наложио благајни, да изручи посланику 2250 фунти „tournois“ или 1000 златних шкуда. Половина те своте била је означена као награда за донешени дар, а другом је половином Гучетић имао подмирити своје путне трошкове[2]). Он је имао понајприје отићи у Цариград а затим се опет повратити у Париз.

Серафин Гучетић отпутовао је истога мјесеца у Турску. Пут га је водио наравно преко Венеције, и он је у то мјесто стигао половицом марта. Његов долазак у Млетке свратио је на се позорност прејасне републике и шпањолскога посланика Лопе де Сорија (Lope de Soria), који је дакако узнастојао да сазнаде штогод о сврси његове мисије у Цариград, да узмогне о томе тачно обавијестити свога владара. То му је донекле и пошло за руком, како се може просудити из писма, што га је Лопе де Сорија писао 21. априла 1535. Карлу V.[3]). У томе се писму вели, да је Серафин Гучетић прошао 20. марта кроз Венецију, долазећи великом брзином из Француске и да је изјавио пред једним својим пријатељем, који је то опет саопћио шпањолскому посланику, како га француски краљ шаље у

---

[1]) У разним француским изворима, од којих неке при крају наше радње текстуално (у старој француштини) износимо, Гучетићево је име писано на различите начине: „Gozo“, „Goso“, „Conche“ или једноставно „ragustien“ и „gentilhomme de Raguse“.

[2]) Оригинал ове наредбе чува се у париској Народној библиотеци у одјелу француских рукописа (Fonds français) св. 15.632, бр. 15.

[3]) Calender of State Papers Spanish V. II., бр. 199.

*

Цариград, да обавијести султана о силним војничким припремама, што их Карло V. чини у Барцелони против Барбаросе, те да султану истодобно препоручи, нека брижно бдије над Цариградом и да умножи своје ратно бродовље, које се налази под заповједништвом Хајрадина Барбаросе.

Из овога би се писма могло закључити, да се је на француском двору мислило, да Карло V. не намјерава само освојити Тунис и одатле изагнати Барбаросу, већ да жели такођер, како би се окористио Сулејмановим одсуством из Европе, пак да удари с морске стране на Цариград. Познији нас дакако догађаји поучавају, да то није била у истину намисао њемачкога цара; али је можда француска дипломација хтјела на тај начин јаче дјеловати на султана, упозоравајући га на опасност, која прijети самој његовој пријестоници од њемачкога цара. То је могло послужити и као згодно средство, да се склони султан на што скорији повратак у Европу.

У реченоме писму читамо још, да је Гучетић рекао поузданику шпањолскога посланика, да је Француска понудила своје луке Барбароси, да склони у њима своје бродовље, ако му догори до ноката. Одатле се даде извести, да је Гучетићева мисија била паралелна с мисијом францускога службенога посланика, племића Ла Фореста, јер је овај потоњи, како смо то горе показали, био примио сличне упуте за своје посланство Барбароси. (Он је наиме имао обавијестити алжирскога краља о Карловим спремама и препоручити му, да што боље учврсти туниска пристаништа.)

„Оставивши Венецију — пише даље Лопе де Сорија — „Гучетић је отпутовао у Ксавениго (?) у Склавонији (?), које мјесто припада овој републици и он је пред тамошњим намјесником исказао исте ствари, које су и мени пријављене. Гувернер је саопћио те вијести Синьорији и дужду, сматрајући их важним у садашњим приликама.“ Нема сумње, да шпањолски посланик разумијева под Склавонијом Далмацију а под Ксавенигом ваљда град Шибеник. Ипак је врло зачудно, да је наш Дубровчанин, кому је француски краљ повјерио тајну мисију, говорио о њој с тако мало резерве пред млетачким службеним личностима. Или је он можда сматрао пријасну републику као искрену пријатељицу Француске, којој се може без бојазни повјерити и тако велика тајна?

То би дакако одавало у њега велико непознавање тадањих политичких прилика, пошто се је млетачка република била већ очитовала приправном да ступи у савез с њемачким царем. Млетачки су наиме државници сматрали туниску експедицију корисном њиховој трговини, којој су алжирски гусари у Средоземном мору наносили грдне штете, те због тога не само што су гледали пријазним оком Карлове припреме против Барбаросе, већ су што више одлучили да придруже и неколико својих ратних лађа тој експедицији[1]). Серафин Гучетић морао је без сумње добро знати, да је привидна неутралност, коју је подржавала Венеција за вријеме супарништва међу Карлом V. и Франом I., била диктирана тако рекавши главно с бојазни пред пријатељем француског краља, султаном Сулејманом, и да је Венеција фактично пристајала уз њемачкога цара. Ако је Гучетић уза све то јавно говорио о сврси своје мисије, то је по свој прилици то чинио за то што се је надао, да ће на тај начин његова особа бити тим боље заштићена и да га млетачке власти не ће од страха пред Турчином сметати у путовању. Млечићи заиста, успркос свога пријатељства

[1]) Млетачко бродовље под заповједништвом Павла Бустинианија (Giustiniani) учествовало је у Туниској експедицији. Уз то је Контарини (Contarini), посланик републике на шпанскому двору добио налог од Сената, да прати цара у Алжир.

с Карлом V. нијесу се усудили задржати француског посланика, већ су ограничили своју услужност спрам цара на то, да су дојавили његову посланику све што су чули из уста дубровачкога племића.

На концу свога писма Лопе де Сорија обећава цару, да ће настојати да ухвати Гучетића при повратку из Цариграда у Француску. Отмица посланика било је средство, којим се је често служила дипломација у XVI. стољећу, кад јој не би пошло за руком, да се другим којим путем дочепа хартија, што су их имали при себи. Тако се је случило и са Серафином Гучетићем.

Кад се је поузданик француског краља у мјесецу аугусту превозио преко Јадранског мора враћајући се из Турске у Француску, дочека га чета цареваца, укрцаних на лађама војводе Урбинскога те га зароби заједно с једним слугом, који га је пратио. Они му одузеше писма, што их је са собом носио као што и један драги камен (туркиз) необичне величине. Затим поведоше заробљеногa посланика у град Сенигалију, посјед Фрање Марије Ровере, Урбинскога војводе. Кад је овај потоњи дознао, да су се царевци повратили с плијеном, похити брже боље из своје пријестонице Урбина у Сенигалију, гдје нађе царевце, који су чували заробљеногa Серафина Гучетића. Шпањолски племић, који је предводио чету, затражи од њега, да му преда кључе тамнице у Сенигаљској тврђави, у коју је био одлучио смјестити Серафина Гучетића и држати га под оштром стражом. Урбински војвода не усудивши успротивити се захтјевима шпањолскога племића, који је радио по налогу Лопе де Сорија, учини му по жељи.

Положај, у кому се је налазио Фрањо Марија Ровере спрам Карла V., оправдава донекле његово суђеловање при овој отмици посланика француског краља. Он је био штићеник њемачкога цара, према кому се је владао као вазал према сузерену. Године 1530., за свечанога крунисања Карла V. у Болоњи, Урбински је војвода носио пред њим сабљу као симбол царства.

Нетом је Фрањо I. дочуо о заробљењу Серафина Гучетића, даде налог својим посланицима, кардиналу Ди Белеју (Du Bellay) и бискупу Маконскому, овјеровљеним на папинскому двору, да пораде свакако око његова ослобођења. Оба посланика бијаху у Перузи, гдје се је у тому часу налазио и папа Павле III. За вријеме Туниске експедиције француска је дипломација развијала живахну дјелатност у Италији, јер је апенински полуоток био главни објектив француске ванjске политике. Фрањо I. добро је знао, да ће му требати у Италији водити поновно одлучан бој против Карла V., те је за то и настојао око тога, да предобије за се наклоност талијанских владара и то поглавито Венеције и папе. Споменута два француска посланика у Перузи показаше се заиста вјешти својој тешкој задаћи, јер им је пошло за руком да учине од папе, кога се општенито сматрало савезником Карла V., очита пријатеља Француске.

Примивши налог од свога владара, француски посланици отпремише без оклијевања Урбинскому војводи некога Марета (Marette) с писмом, у коме су од њега захтијевали, да пусти на слободу Серафина Гучетића, да му поврати заплијењена писма и да му дозволи прослиједити без запреке пут у Француску.

Марет је у исто вријеме имао тачне инструкције, према којима му је требало удесити рад. Ми ћемо овдје in extenso анализирати те инструкције, а њихов изворни текст доносимо у цјелости при крају наше радње.

Прије свега препоруча се изасланику, да не пази на излике и оправдања, којима ће се војвода без сумње послужити, кад му Марет саопћи сврху своје мисије.

Напротив треба да га упозори на то, како се је до сада увијек приказивао вјерним пријатељем француског краља и да је баш за то садање његово понашање непротумачиво. Његов чин не само да не доликује једному пријатељу, већ тешко да би се могло догодити, да и који непријатељ из бусије дочека посланика свога противника, да га баци у тамницу и да му отме писма, која са собом носи. Затим треба да Марет сврати позорност Урбинскога војводе на озбиљност ове афере, која може да уроди врло неугодним посљедицама. Могло би се наиме догодити да она постане praecedens за будуће актове ове врсте и да одсада никаков владар не узмогне спремити камогод свога човјека с бојазни, да га који други владар не дадне ухватити. Иза овога измјеничнога непоштовања посланичке неповредивости могле би дакако настати велике смутње и немири у кршћанскому свијету. Треба дакле ову опасност одмах уклонити и предупредити опасне посљедице, којима би она могла касније уродити.

Француски посланици надаље препоручују Марету да гледа, како би ослабио исприке, којима се је војвода већ послужио, да скине са себе одговорност због сукривње при отмици Серафина Гучетића. Тако је н. пр. рекао, како је цар од њега захтијевао, да његову поузданику примакне једну или више добро наоружаних лађа, а да није нити знао, у коју се то сврху од њега тражи. Он није могао на ино, а да не учини по жељи моћнога цара, те је додао, да би то исто био учинио и за француског краља, да је овај што слично од њега захтијевао. Кад су се цареви људи повратили са заробљеним дубровачким племићем, они су рекли војводи, да су ухватили једнога турскога уходу, који је дошао да извиди Италију. Гучетић се је додуше енергично бранио од те осваде велећи, да је послан францускому краљу и да носи писма управљена Фрањи I., али војвода није могао изнијети ствар на чисто, већ је препустио посланика на милост и немилост царевцима, који су га затворили у тамницу сенигаљске тврђаве, и који га још сада тамо чувају.

Посланици упозорују Марета на оваке изговоре Урбинског војводе, а зато му препоручују, да буде врло опрезан у одговору. Он треба одмах да изјави војводи, како сврха његове мисије није да критизира оно што је већ учињено, већ да потврди Гучетићеве исказе, у колико се тичу мисије, која му је била повјерена од француског краља. Он ће за тим затражити, да се посланик пусти на слободу. Буде ли војвода и надаље устрајао у своме освједочењу, да је Гучетић турска ухода и не буде ли због тога хтио на се преузети одговорност, да га ослободи, то ће му Марет у краљево име понудити јаку јамчевину. Ако и сада Урбински војвода не буде хтио удовољити краљевој жељи, онда нека се понада сигурним репресалијама. Али Марет треба ипак да приговори војводи, како није долично од њега, да мијеша цара у ову ствар, пошто француски краљ увијек лијепо поступа с људима, које Карло V. шаље или које му шаљу, те није вјеројатно да би он с његовим друкчије радио.

Ако унаточ свим овим приговорима војвода не усхтједне пустити Гучетића на слободу, Марет ће затражити од њега, да му властитом руком напише отказ, те ће га безодвлачно донијети у Перузу.

Одговор је Урбинскога војводе био нејасан и некако кривудав. Он се је очито трудио да збаци са себе сву одговорност у овако шкакљиву послу. У свому писму на француске посланике Фрањо Марија Ровере приповиједа, како је пред три мјесеца неки племић послан од Карла V. отишао гусарити (?!) по Јадранскому мору. Он

је том приликом повео са собом неколико војводиних поданика на лађама, које припадаху овим потоњима. (Војвода вели изричито, да међу тим лађама није било ниједне његове лађе.) Повративши се натраг они доведоше са собом неколико заробљеника („Шпањолаца и других"), те замолише војводу, да им позајми за неко вријеме сенигаљску тамницу. Војвода вели, како му није било познато, да се међу заробљеницима налазио каков посланик Фрање I. или да је који од заробљеника носио писма, управљена француском краљу. Него пошто су му непрестане тужбе и представке француског краља додијале, он је замолио шпањолског племића, да поведе своје сужњеве камогод другамо. Овај је то и учинио и онога дана, кад је кардинал Контарини (Contarini)[1]), млетачки посланик, оставио Урбино и пошао у Перузу пред папу, шпањолски је племић извео заробљенике из сенигаљске тврђаве, те их одвео изван граница Урбинског војводства. Војвода мисли, да је племић кренуо у Напуљско краљевство пред Карла V., који се је управо био повратио из Туниза[2]).

Из овога се одговора види, да је главна брига Урбинског војводе била, како би се оправдао од сукривње у отмици Серафина Гучетића. Ну то му ипак не пође за руком. Француски посланик Ди Белеј вели у свому писму француском краљу, да је чуо од вјеродостојне особе, како је Урбински војвода приповиједао, да је изручио споменутому шпањолскому племићу своје властите лађе на изричити писмени налог (resqueste et rescription) Карла V. Он је додуше касније преиначио своје приповиједање, и то кад му је та афера проузроковала непријатности од стране француског двора, тек нема сумње, да је прва верзија једина истинита. Ди Белеј вели надаље у своме писму, како је млетачки посланик Контарини добио налог од Сињорије, да склони Урбинског војводу, нек би мако са свога земљишта сенигаљске заробљенике. Како смо дознали из писма самога војводе на француске посланике у Перузи, Контарини је налог млетачке Сињорије тачно извршио. Чини нам се, да би овом згодом било од потребе упознати наше читатеље с приликама, које су навеле млетачку владу, да интервенира у овоме послу.

Гроф Сифуентес (Cifuentes), посланик Карла V. у Перузи, заузимао се је колико је могао за Урбинског војводу. Тако се је он 23. септембра тужио папи, како се на војводу „неправедно" навађује због заробљења „невјерника". Он је говорио у врло жестокоме тону, те се је при томе толико заборавио, да је учинио самога папу одговорним због „изазива и пријетња", којима је нишан Урбински војвода. На то је папа мирно одвратио, да он никога не изазиве и да никому не пријети, јер да он кому пријети, „то би показао дјелом а не лудим ријечима"[3]). Што се пак тиче посланика француског краља у Турској, папа рече грофу Сифуенту,

---

[1]) Гашпар Контарини, кога је папа именовао у мају 1535. кардиналом, бијаше један од најзнаменитијих људи свога времена. Он је био „оратор" (посланик) млетачке републике у Риму. О његовој великој учености и дипломатскому такту говори врло похвално њемачки хисторичар Леополд Ранке у својој повјести папа и вјерске реформе.

[2]) Пошто Урбински војвода игра првостепену улогу у епизоди, што ју приповиједамо, биће згодно, да изнесемо на овому мјесту суд, што је о тој ствари изрекао Марколини (Marcolini) у својој књизи „Notizie storiche della Provincia di Pesaro e di Urbino". По тому писцу Фрањо Марија Ровере био је човјек врло сангвинична темперамента и осветљиве ћуди, те није презао ни од пролијевања крви. Није дакле чудо, ако се је Карло V. послужио њиме, да зароби француског посланика при његову повратку из Турске.

[3]) „... que quant elle vouldroit le brauer se seroit deffectz et non de parolles."

да ако Фрањо I. шаље и прима посланства од Турака „он то чини на корист, а не на штету кршћанства“.

Овај нам је одговор папин шпањолскому посланику најбољим доказом, да је у односима међу папом и француским двором настао озбиљан преокрет и да су се диспозиције папе према Француској знатно побољшале[1]). То се има приписати у првоме реду дипломатској вјештини двојице француских посланика у Перузи, кардинала Ди Белеја и бискупа Маконскога, а затим и непријатељству, што је већ дуље времена владало међу папом и Урбинским војводом[2]) због војводства Камерино (Camerino). Француски су посланици гледали на сваки начин, да се окористе тим непријатељством те су нагонили папу, да дозове у Италију францускога краља. Млетачки посланик у Риму Антоније Сориано вели у извјештају млетачкому сенату, да су француски посланици потицали још више Павла III. против Урбинскога војводе, откако је овај потоњи ухватио Серафина Гучетића. Сориано вели такођер, да се је Фрањо I. хтио осветити за увреду Венецији, у чијој је служби стајао (као заповједник војске) Урбински војвода тиме, што је склонио папу да освоји град Перузу.

Док су француски посланици настојали да предобију на своју страну Павла III., дотле је заступник францускога краља бискуп од Лавора (Lavaur) вршио пресију на Синьорију, гледајући да испослује ослобођење дубровачкога племића. Он се је при тому највише пријетио султаном, који је у истину био врло незадовољан понашањем Венеције, јер ова држава не само да га није обавијестила о приправама Карла V. против Туниза, већ је шта више ступила у савез с њемачким царем. Француски посланик Ла Форест, који се је већ тада налазио у Цариграду, радио је такођер са своје стране, да подјари султана против млетачке владе[3]).

---

[1]) Павле III. није хтио ступити у савез нити с Карлом V. ни с Фрањом I. Он је устрајао у свому неутралному држању према једному и другому владару, те је једино тражио средства, како да се очува мир у Италији и да се запријечи, да ова земља опет не постане позорницом крвавих ратова међу Карлом V. и Фрањом I. Она два француска посланика радила су дакако да га предобију за Француску, те су му нудила у име Фрање I. помоћ у новцу и у војсци, и обећавала да ће француски краљ главом доћи у Италију, да се заузме за интересе св. Столице. Ди Белеј (Du Bellay) је такођер настојао дјеловати на папу хисторичким аргументима доказујући, како је обитељ Фарнезе, којој је папа припадао, старином из Француске. Све то додуше није могло склонути Павла III. да изађе из неутралности те да се изјави за францускога краља, али је ипак у потоње вријеме очито више нагињао на страну Фрање I. него ли Карла V.

[2]) Њихово је непријатељство потјецало поглавито отуд, што су се обојица отимала о посјед града Камерино. Урбински војвода имађаше неко право на овај град, јер је његов син Гуидобалдо (Guidobaldo) био узео за жену кнегињу Јулију, једину баштиницу војводства Камерино. Али папа је желио да Камерино припадне његовом посинку Пијеру Луиђи Фарнезе (Pier Luigi Farnese). Већ је Павле III. послао и војску, да заузме тај град, који би папинске чете биле и освојиле унаточ интервенције Карла V., кога је Урбински војвода био означио помирним суцем у овој распри, да се није Венеција умијешала и склонила папу да дигне опсаду. Питање наслједства Камерино остаде нерије-шено за живота Фрање Марије Ровере. Истом након његове смрти ово војводство пређе у руке Октавија Фарнезе, незаконитог сина Пијера Луиђија.

[3]) Фрањо I. није престао читаво то вријеме сплеткарити против млетачке републике. Док је у Млецима његов посланик истицао пријатељске осјећаје француског двора спрам Венеције, дотле је у Цариграду Ла Форест (La Forest) отворено окривљавао Млетке због њихова пријатељевања с Карлом V. С друге опет стране Фрањо I. настојаше да завади њемачкога цара с Венецијом, приказујући ову потоњу као савезницу Турака. Капелети (Capelleti) вели (у својој „Storia veneta“, 6. св.), е је сврха ове махинације била, да завади Млетке с царем и султаном и да их баци у наручај Француске. Него мудра и окретна млетачка дипломација знала је вјешто изиграти сплетке француског двора. Она је умјела парализирати ефект инсинуација Ла Фореста, а да се ипак није завадила с Француском. Сулејман је, повративши се у Цариград, навијестио Венецији, као пријатељској држави освојење Вавилона и опљачкање Тебриза.

Венеција је без сумње увидјела озбиљност свога положаја. Она се је побојала, да се Сулејман не окрене сада против ње. Њезини посједи на источној обали Јадранскога мора били су Турцима на ударцу. Желећи дакле одвратити од себе гњев Фрањина савезника, посла Урбинскому војводи кардинала Контариниja, да га склони, нека би пустио на слободу поузданика францускога краља. Контаринијево је посланство у толико успјело, да је Урбински војвода навратио онога шпањолскога племића да остави његову државу и да отиђе са својим заробљеницима у Напуљ у сусрет свому владару, који се је управо враћао славодобитан из Туниза.

Ево у пар ријечи описа Туниске експедиције. Карло V. бијаше отпловио 14. јуна из Каљарија (Cagliari, Сардинија), гдје су му се придружиле лађе његових савезника [1]), на афричку обалу. 16. јуна Карло узе подсједати Туниску тврђаву Голету. То подсједање трајало је готово мјесец дана. 14. јула би освојена Голета, а 21. истога мјесеца паде у руке цареваца град Тунис, из кога Барбароса бијаше већ прије тога утекао. Неки хисторичари веле, да су Шпањолци заклали 30 хиљада особа а 10 хиљада заробили. То је мало потешко вјеровати, јер кад је војска Карла V. дошла пред Тунис, она је нашла градска врата широм отворена. Велики дио грађана бијаше оставио Тунис [2]). 6. августа 1535. Карло V. потписа уговор с Мулеј-Хасаном, који је након бијега Барбаросина опета засио на туниши пријестô. Тврђава Голета би уступљена Шпањолцима, који у њој оставише посаду од 1000 људи под заповједништвом капетана Бернарда од Мендоце. 22. августа Карло V. повратио се је у Италију. Сада је свако с очитом забринутошћу пратио његове покрете, желећи погодити даљње основе њемачкога цара. Свак се је питао, хоће ли Карло V. гледати, да експлоатише своје побједе и да настави своје ратовање против Турске, или ће порадити око сазива опћенитога концила, да се ријеше нека пријепорна црквена питања. Могло се је што више мислити, да ће он покренути нову офензиву против Барбаросе, који, опоравивши се од заданих удараца, бијаше опета почео гусарити по Средоземном мору. Био је ударио на острво Минорку, а већ се је говорило да је наново освојио Тунис. Него гласови, што су се проносили о освојењу Туниса по Барбароси бијаху лажни, како се то види из писма, што га је цар Карло писао из Месине своме посланику у Француској, Гранвелу (Granvelle). То је писмо од 23. октобра 1535., а цар спомиње у њему и Серафина Гучетића. Карло V. вели за овога потоњега, да се је идући кроз Венецију на Исток издавао за трговца, који полази у Турску у трговачкому послу (овај се царев навод не подудара с оним, што је о Гучетићу писао Лопе де Сорија). Него кад је Фрањо I. припознао Гучетића својим поуздаником, Карло V. писао је Урбинскому војводи, да пусти дубровачкога племића на слободу. Кад је ово писмо дошло у руке Урбинском војводи, Гучетића бијаху већ повели у Напуљ. Фрањо I. зачувши да се Дубровчанин налази у Напуљу у рукама цареваца, нареди свому посланику Додику де Велију (Dodic de Vely), који је пратио Карла V., да га ослободи. То овому и пође за руком, јер у Карлову писму Гранвелу, из Напуља 14. децембра 1535., читамо, да је Серафин Гучетић ослобођен и да је већ отишао

---

[1]) Папинске су лађе стајале под заповједништвом Вирђинија Орсинија, млетачке под Павлом Ђустинијанијем. Малтешки витезови бијаху опремили горостасну једрењу „Sant Anna“, обучену у оклоп од олова. То је вальда био први покушај оклопњаче.

[2]) За пљачкање града Туниса пропала је гласовита Бени-Хафсова библиотека, која је садржавала врло богату колекцију ријетких рукописа.

у Француску. Фрањо I. захвалио се је посебице Карлу V. за ослобођење свога посланика, што је само доказом, колико му је та ствар лежала на срцу.

Ми нијесмо могли ништа више дознати о овому дубровачкому племићу. Вјеројатно је, да је још играо важну политичку улогу, пак ако је Фрањо I. тако упорно тражио, да га се ослободи, то је по свој прилици, што му је био намјерио повјерити још једну мисију на Исток, који је морао добро познавати. Серафин Гучетић могао је да буде користан француском краљу за вријеме великих догађаја, који су се збили након доласка Карлова у Италију, а које ћемо овдје укратко ну по могућности што испрпније испричовиједати.

Наши се читаоци сјећају, да смо мало прије рекли, како је све било упрло очи у Италију и жељно очекивало, што ће учинити Карло V. Један ненадани догађај имао је извести читав свијет из те неизвјесности. Тај неочекивани догађај бијаше смрт миланскога војводе Фрање Сфорце, због које питање о нашљедству миланске војводине изиђе опет на видик. Свако се сјећа, да се је Фрањо I. одрекао у Камбрајскому уговору својих претензија на Италију; али су нас догађаји довољно поучили, како је француски краљ мало држао до обећања. Ми смо видјели, да се је он био у истому уговору обвезао, да не ће више ступати у савез с њемачким кнезовима, док с друге стране није престао договарати се с њима и то у првом реду с онима, за које је знао да су цареви непријатељи. Тако се исто и Фрањо I. никако не могаше одрећи Италије и то нарочито миланске војводине, за којом је увијек тежио. Ако је дакле у Камбрају и обећао свечано, да ће напустити своје основе на Италију, он је то учинио само с политичкога опортунитета, док је in petto једва изгледао згодну прилику, да отвори својој амбицији широко поље на апенинскому полуострву. Смрт миланскога војводе пружи му ту прилику; ну он је предвиђао све запреке, које ће му подметнути Карло V., чија је политика спрам Француске била сада још непопустљивија него прије. Због тога је француски краљ и настојао да склони Сулејмана на дирвезију против Карла V., те је радио око тога, да се султан повратн у Цариград. Султан је дошао у своју пријестоницу под крај год. 1535. Ту је затекао не само Ла Фореста, већ и Барбаросу, с којима је стао преговарати о савезноме уговору међу Француском и Турском. Додуше тај уговор није био потписан или ако је и био потписан, то нам се није сачувао, те ми као резултат тога преговарања посједујемо једино турско-француски трговачки уговор од фебруара 1536. Али ако се савезни уговор и није потписао, савез међу Турском и Француском фактично је већ постојао и његов се је ефекат јасно очитовао у љету год. 1536., када се је француски адмирал Сен-Бланкар (Saint-Blancart) прикључио са својих 12 галија турскому бродовљу под заповједништвом Барбаросе и подупро га при његовим нападајима на сицилске обале и Пуљу.

Јосип де Лева пише у својој „Storia documentata di Carlo V.“, да је неколико мјесеци након што је Ла Форест потписао познати трговачки уговор с Високом Портом дошао у Цариград дубровчанин Серафин де Гоци (Serafin de Gozzi) с новим и јачим упутама и са замашнијим обећањима, те да је потписао с Турском нов уговор. Пошто споменути хисторичар ничим не поткрепљује ту тврдњу, а ми нијесмо нигдје ништа слична могли наћи, не можемо јамчити за њезину вјеродостојност, али, како поновно рекосмо, није нипошто немогуће, да наш Дубровчанин не би играо неку улогу у важним догађајима од год. 1536.

Допуњак.

1. Инструкције Марета (Marette) француског изасланика Урбинскому војводи. (Регистар кардинала Ди Белеја [Du Bellay], стр. 227.—230. Bibl. Nat. fonds français 5499.)

Marette apres auoir faict au duc durbin les recommandations du cardinal du bellay et de leuesque de mascons ambassadeurs pour le Roy deuers nr̃o sainct pere le pape luy dira quayant estez aduertiz du contenu de la lr̃o que luy presentera et ont bien voulu enuoyer deuers luy pour entendre la verite du faict affin que luy plaise y mectre ordre selon le contenu dicelle le pryant apres lauoir lue la depescher le pluz tost que luy sera possible.

Apres que ledict s^{r} aura leu ses lr̃es sil accorde le contenu en icelles ledict marette len mercyera selon que verra le debuoir faire pour le mieulx mais pour ce quil mest vraysemblable quil le veille et quil viendra a excuses et couleurs excuses et ledict marette luy remonstrera que actendu quil a tant dict et de si long temps. Il a dict porter serm^{t} au Roy et que mesmement que freschement il luy en a faict porter parolle dudict seigneur debura trouuer fort estrange que vienne a luy retenir ses lr̃es et ceulx qui sont enuoez vers luy pour les luy bailler chose qui ne se faict non seulement entre damy a amy mais agrand peine se faict elle entre ennemiz et la dessuz luy faire les pluz honnestez et pluz efficaces recommandations dont il se pourra aduiser et entre aultres luy fera bien viuement entendre quil ayt a considerer limportance de ceste affaire et combien la queue en pourra estre longue pour la consequence dont il est Et que cest donner une vraye ouuerture aux princes de arrester les seruiteurs les ungs des aultres qui seroit une playe si grande et commencement de telz discordz en toute la chrestiente que luy qui lauroit faicte ne la pourroit guerir quant il vouldroit dont il demeureroit grand^{nt} blasme et reprins de tous gens de bien et dhonneur et de ceulx qui desirent le repos commung de sorte quil seroit en danger que puis apres on sen print aluy dune part et daultre Et pourroit estre bien empesche a sen demesler Et pour se quil ayt bien poiser et considerer se faict auant que y entrer pluz auant et de y pouruoir de sorte que personne nayt matiere de sen lamenter.

Il est a presuposer que ledict ne pouuant nyer une partie du faict cherchera ses couleurs et excuses et entre aultres choses que pourra dire quil y a quelque temps que lempereur le rechercha de luy prester une barque ou plusieurs armees et equipeez et quil les consignast entre les mainz dun sien commiz fauorizant ledict commiz en sa charge en ce quil pourroit sans aultrement luy declarer ladicte charge ni se quil en vouloit faire et questant subget ou seruiteur de lempereur comme il est il ne pourroit a moins que de luy accorder ceste resquete comme il eust faict au Roy treschrestien en caz pareil la ou il en eust este requiz et dira que depuiz que eust faict deliurer ladicte barque ou barquez nen eust nouuelles synon puis quelques jours enca les gens dudict empereur sont retournez a Seniguille et ont ramene ung Ragustien auec ung sien seruiteur lequel lon pense estre une espie du turc pour descouurir lestat de lytalie touteffoys quil nen scait aultre chose. Et par aduenture aduouera bien ledict duc que icelluy ragustien adict estre enuoye deuers le Roy treschrestien et auoit lr̃es a luy adressantes mais quoy quil se fit cela ne gist point en sa congnoissance il en a laisse faire aux gens dudict empereur comme la raison le vouloit. Lesquelz arriuez quilz furent au port requierent les seruiteurs dudict duc de leur prester la Roque dudict Seniguille ce quilz feirent de sorte que quant il y arriua uenant durbin pour scauoire que scestoit il trouua que le ragustien estoit desia dedans icelle roque et sil auoit lr̃es les gens dudict empereur les auoient desia prinses et retenues ou enuoyeez a leur maistre Et encore pourra par aduenture dire que ledict ragustien est entre les mainz desdictz seruiteurs de lempereur et quil leur a baille la clef du lieu ou il est en guarde. Soucenant par cela ne quil ny a eu de sa faulte en la prinse ne quil nest a ceste heure en sa puissance den pouuoir faire aultrement ni de pluz auant sen mesler. Et par aduenture fera ce

que de nouloir pryer lesdictz seruiteurs de lempereur destre contans quil retire ledict ragustien de leurs mainz pour lenuoyer au Roy ou bien de nouloir enuoyer en toute et extreme diligence deuers lempereur pour essayer daccoustrer cela selon la fantaisie dudict et suiuant la resqueste que luy en font lesdictz Srs Cardinal et ambassader. Quoy que ce soit il est a presumer que ledict duc ayant eu tant de loisir a forger sa response et estant si guarny dinuentions et de subtilitez quil est ne fauldra alleguer les excuses susdictes ou daultres encore plus malicieuses.

A se marette luy replicquera sanz monstrer de trouuer larrest la prinse ne ce qui sen est ensuyuy jusques icy ni bon ni mauluais que quant au prisonnier encore que le tout soit alle comme ledict duc le compte et quon ne feust pour riens reprendre du passe toutefoys aceste heure entendãt ce quil en entend et scachant veritablement que ledict ragustien a dict estre depesche deuers le Roy et auoir lrẽs a luy adressantes et que luy est recherche par les mynistres dudict seigneur de le mectre en liberte et luy laisser fournir son voyage il ne peult refuser la resqueste que luy en est faicte et affin que ne se puisse excuser disant que la ou il se trouuera cy apres que ledict ragustien me soit enuoye deuers lesdictz s^rs^ amiz soit espie du turc il pourra estre blasme de lauoir laisse aller ainsi aladuenture ledict marette luy offrira de la part desdicts seigneurs quil lenuoye a leurs despens vers ledict seigneur en bonne et seure garde ou bien quil le face consigner entre les mainz desdictz s^rs^ ou des depputez par eulx qui luy bailleront cautionz suffisantes de le mectre et deliurer entre les mainz du Roy affin quil soit congnei si son dire est verite ou mensonge. Et seroit pareillement recouuere dudict S^r^ audict duc recepisse de la personne dudict ragustien affin que lon ne luy en puisse riens demander. Et dira que faisant aultrement ledict s^r^ Roy naura tant soit peu doccaõn de sen contanter. Car de mesler lempereur ne ses gens en ceste partie et se couurir de luy il ny a propoz ne apparence nestant croyable que veu le bon traictement que ledict seigneur Roy faict faire par ses pays et royaulme a tous allans et venans deuers ledict empereur sanz en retenir ung seul et les faisant acomoder de toutes choses ledict empereur voulust retenir ne faire retenir ceulx qui vont et viennent deuers ledict seigneur Roy de quelque part quilz puissent venir quant bien ils y viendront de la part de turqs, juifs ou aultres Infidelles quilz quilz puissent estre car on sait bien que peult enuoyer deuers eulx et receuoir gens deulx toutefoys et quantes bon luy semblera pour estre chose accoustumee de tout temps par ceulx quy ne recoingnoissent point de seigneur et superieur et ainsi en a tousiours este et encore est a prest. Parquoy veu que ledict Ragustien est en la maison du duc et que personne ne se peult empescher de le deliurer. La couuerture de lempereur ne daultre quil que soit ne doibt estre receu pour bonne. Et pour ce requiera ledict marette de rechef quil en face ainsi que dessuz. Et quant aux lrẽs dira que messieurs amb^eurs^ ont este aduertiz de Raguse que ledict Ragustien en portoit au Roy. Et si ont entendu de pardecza de plusieurs et est chose si notoire quelle ne se peult nyer que lesdictes lrẽs furent en larriuee dudict Ragustien veues entre les mainz des mynistres dudict duc. Et depuis son arriuee au lieu de Seniguille luy furent baillees Parquoy ne pouuant prendre excuse que ne sceust quelles sadressoient audict Sr Roy il ne doibt faillir de luy faire deliurer et le prisonnier et les lrẽs sans trop ouuerte declaraõn de luy faire tort et de se gouuerner enuers luy aultrement quil ne debueroit faire.

Et en cas de reffuz des choses susdictes et la ou ledict duc ne fera response et depesche pertinente selon les demandes susdictes ledict de marette le requiera de rescripre aux amb^eurz^ pour response de la lr̃e quil luy ont enuoyee et quil aura la lr̃e dudict duc il le requiera en oultre de luy faire bailler par escript et signe de sa main la response quil luy aura faicte aux remonstrances et replicques aluy faictes affin quil en demeure descharge. Et que par faulte de memoyre ou aultrement on ne puisse dire cy apres quil eust en sa scharge offrant de bailler aussi par escript les demandes et remonstrances.

Et la ou ledict duc ne luy accordera ceste resqueste il demandera acte dudict reffuz et sen reuiendra.

2. Писмо кардинала Ди Белеја и бискупа Маконскога војводи Урбинскому (озн. дј. стр. 230.).

Monsieur nous auonz este aduertiz que depuis quelques jours enca ung Ragustien que on nous a nomme Seraphin de conche a este prins par vos barques ramene deuers vous et arreste. Et que ledict seraphin disoit aller deuers le Roy treschrestien et estre garny de lrẽs aluy adressantes qui est la cause que nous enuoyons deuers vous le Sr de marette ce porteur vous pryant que si ainsi est luy veillez leuer tout empeschement que luy auoit este donne par le consentement de vous ou des vrẽs ou coment que ce soit faire tellement que sans aultre delai il puisse librement acheuer son voyage Et la ou il luy auroit este prins lrẽs ou aultres choses concernantes ledict seigneur ou a luy adressantes les luy faire rendre ou a nous pour les enuoyer surement audict seigneur. Nous scauoz monsieur que la ou vous ferez aultrement se seroit directement contreuenir non seulement aux tant honnestes offres que freschement auoz faictz faire aux seigneur et la que dictes luy auoir tousiours porte mais ce seroit faict chose non accoustume entre princes et viole le droict des gens. Et pour se que nous ne voulons penser cela de vous nous ne vous en ferons par ceste lrẽ plus longue remonstrance. Joinct que nous auons donne charge audict de marette vous en communiquer pluz au long. Dequel nous vous prions croire de ce quil vous en dira comme ferioz nous mesmes et prions nous en faire response au pluz tost affin que nous en aduertissions ledict Sr et en facions au demeurant ainsi que verrons pour le myeulx. Et a tant monsieur nous pryons nr̃e sauueur quil vous donne bonne vie et longue.

De Peruse 18 septembre 1535.

3. Одговор војводе Урбинскога кардиналу Ди Белеју и бискупу Маконскому (озн. дј. стр. 231.).

Cest la response faicte par le duc durbin au sieur de marette sur ce quil luy a dict et declare de la part de messeigneurs cardinal du Bellay et euesque de mascons ambassadeurs pour le Roy deuers nr̃e sainct pere suyuant les lrẽs et Instructions quil en auoyt.

Quil y a troys moiz ou enuiron quung gentilhomme seruiteur de lempereur sen alla en courz sur la mer menant auec luy aucuns subgetz dudict duc auec certaines barques qui leur appartenoient sanz quil en eust aucune dicelluy duc desquilz retournants admenerent certains prisonniers tant espagnolz quaultres et voulant tenir seuerment ceulx prisonniers prierent ledict duc quil leur vouloist accomoder de la roque de Seniguille et la leur prester ce que ne leur peult reffuser pour les raisons quil a dictes audict marette. Nayant entendu quentre lesdicts prisonniers il y en eust aucun enuoye deuers le Roy treschrestien ne quy eust lrẽs adressantz a sa magieste. Et voyant icelluy duc que lesdicts prisonniers luy tournoient plustost en fascheux que aultrement feist entendre audict gentilhomme de lempereur quil eust a les leur et oster de la rocque ce quil a faict en sorte que desiours que le cardinal Contarin partit de ce pays pour venir deuers nr̃e sainct pere lesdicts prisonniers ont este enleuez et menez comme il semble audict duc vers le royaulme de naples et aultre chose nen a sceu.

4. Разговор међу папом и грофом Сифуентом (Ciſuentes), послаником Карла V. у Перузи (озн. дј. стр. 234.).

..... ausci viens scauoir que le comte de ciffuentes alla hyer faire plaincte au pappe dequoy on brauoit le duc durbin pour la prinse des infidelles et de ceulx quy les vont fauorisant auec aultres assez sottes parolles et se prenoit a sa sainctete des propoz quy auoient este portez audict duc aquoy elle respondit prudemment disant entre aultres choses que quant elle vouldroit le brauer se seroit deffectz et non de parolles et que quant bien le Roy auroit nouuelles du turc et gens de par luy il nen seroit a reprendre et quil failloit presupposer et estimer dung tel poin ce quil faisoit il le faisoit pour le bien et non pour le dommaige de la chrestiente.....

De Peruse 24. septembre 1535.

5. Писмо кардинала Ди Белеја француском краљу Фрању I., у коме посланик обавјешћује свога владара о своме дјеловању код папе, да се ослободи Серафин Гучетић и о раду француског посланика у Венецији у ту исту сврху (озн. дј. стр. 236. и 237.).

Au demeurant sire estanz peu apres que nous arriuasmes en ce lieu aduertiz de quelquez endroictz et depuiz particulierement par Monsr de Lauor que leduc durbin auoit faict prendre ung gentilhomme que le turc enuoyoit deuers vous auec lr̃es et presens a vous adressainz. Apres auoir faict toute diligence den scauoir la verite nous auonz enuoye par deuers luy auecques lr̃es et instruction dont nous vouz enuoyonz le double et ensemble toute la response quen auonz peu tirer. Il nest rien pluz vray (sire) que ledict duc a faict faire la prinse et a les lr̃es et presens entre les mainz ou lon dict y auoir une turquoise dinusitee grandeur et quil vint en poste a Seniguille arriue que fut le prisonnier et la confesse a plusieurz maiz nous ne scauonz silz vouldront le temoingner ailleurz quoy que ce soit nous vous eclaircissronz la chose le pluz quil nous sera posible pour vouz aduertir a la journee de ce que en pourronz entendre bien ma dict ung personnage de grand reputacion a moy du bellay que ledict duc luy a compte que a la resqueste et rescription de lempereur il auoit preste ses barques et les auoit liurees a ung sien commiz. A daultres le dict en aultre sorte maiz nous ne scauonz comme dict est si estanz interroguez ilz adueront leur dire quoy que ce soit vous jugerez par la response dudict duc que le contarein passant par luy luy aura faict le bec pour la deschargo de la seigneurie. Nous scauonz (sire) que Monsr de lauor en aura faict enuers icelle seigneurie querimonie competente ce que nous feronz icy pareillement a leur ambassadeur mais ce sera de sorte que nous ne puissionz par trop les desesperer estre cause de precipiter ces seigneurs et les retirer de leur bonne volunte si aulcune ilz en auoient enuers vouz car quant tout est dict le principal ressentement et que pluz ils auront a craindre sera celuy du turc Et pouuoz estre asseure (sire) quilz en trouueront en grand peine actendy mesmement que scauonz de bon lieu que par les dernieres lr̃es quilz ont eues ilz ont admizque ledict turc se plainct fort quilz ne lont aduerti de bonne heure de lentreprise de lempereur et pour ce (sire) nous auonz aduerti mongs^{r} de lauor quil face ce que dessuz a la forest affin quil y sache jouer son rollet. En ce que auonz mande audict duc durbin nous ne vouluz entrer en protester et manifester pour ne vouz trop lier a vouz en ressentir si est ce que luy auonz enuoye est de la substance mesmes et si on demeuriez en vr̃e entier. Maiz entant que touche lempereur cest avouz (sire) a aduiser ce quil vous plaira en faire. Ce pendant nouz ne ne laisseronz den escripre a mons^{r} de velly par le premier moyen que nouz aurons de ce faire et aussi en parlerionz nouz au conte de ciffuentes si ce nestoit que nous sommes bien asseurez quil en respondroit comme il en feust ignorant et en seroit son proffict comme il a accustume de faire en beaucoup moindres occasions. Nouz ne voulonz obmectre (sire) a vouz dire que de tout ce que dessuz auant que y toucher noez en auonz aduerty nr̃e sainct pere qui a trouue la chose orde et salle et de trez mauluaise consequence nous disant entre aultres parolles que telles facons de faire luy diminuoient fort lesperance quil auoit conceue de pouoir moyenner quelque bon effect auec ledict empereur.

De Perouse le (?) septembre 1535.

Nalaz iz Vranjske.

(Uz nekoliko dodataka o bosanskoj numizmatici.)

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

(Sa 9 slika u tekstu.)

Lanjskog ljeta (1901.) iskopao je seljak Sava Medan u svojoj njivi u Vranjskoj u kotaru bilećkom hrpu srebrnih novaca, koji su dobavljeni za zemaljski muzej. U muzej dospjelo je svega 203 komada a bili su većinom dinari dubrovački (184 komada), ali je bilo megju njima i 19 komada bosanskih bana Stjepana Kotromanića.

Zanimljiv je ovaj nalaz ne toliko zbog rijetkosti bosanskih novaca iz doba prije Tvrtka, koliko radi toga, što nam on nedvojbeno dokazuje, da su prvi bosanski novci kovani ne samo posve po uzoru dubrovačkih, već da su po svoj prilici kovani u samom Dubrovniku. Ako sravnimo u tom nalazu bosanske komade sa dubrovačkima, osvjedočićemo se lako, da su i u jedne i u druge grupe kalupi izragjeni od istih majstora. Sličnost u izradbi je tolika, da je lik na zaličju i u dubrovačkih i u bosanskih novaca — Isus stojeći, okružen u mandorli — posve isti, a samo na licu naći ćemo bitnih promjena, jer je u dubrovačkih novaca prikazan sv. Blaž, u bosanskih pako slika banova s mačem i krstom (bolje žezlom) u ruci.

Obje vrste novaca u ovom nalazu nijesu ali samo tipološki i stilistički tijesno srodne, već su i kovane po istom zakonu. Težina i po tome novčana vrijednost posve se podudaraju, jer u ona 19 bosanska komada iznosi poprečna težina komada 1·65 *g*, dok je u dubrovačkih 1·61 *g*. Neznatna razlika od 0·04 *g* jedva da je spomena vrijedna, ako uvažimo, da se u ono davno doba novac nije baš najtačnije mjerio, a osobito se nije mjerio komad po komad već odmah čitava libra ili unča.

Tako je u ono 19 bosanskih komada maximum 1·95 *g*, minimum tek 1·51, a pošto ni serije, koje sam vagao — bosanskih 19, dubrovačkih 184 komada — nijesu razmjerne, razumije se po sebi, da ni poprečna mjera u manjoj seriji ne će biti toliko pouzdana kao ona u većoj.

I ovaj nam dakle nalaz iz nova dokazuje, da se je bosansko novčarstvo osnivalo na dubrovačkom; to nam valja zaključiti ne samo po tipološkoj srodnosti nego i po sličnoj mjeri i vrijednosti pojedinih novaca.

Već sam imao prilike istaknuti, da su neki novci, kovani za banova Kotromanića, prije nego se Tvrtko zabanio, kovani ili u samom Dubrovniku ili upotrebom kalupa,

pozajmljenih iz Dubrovnika[1]). Na tim je novcima na licu prikazan ban Bosne sjedeći, a na zaličju kao i u dubrovačkih zaštitnik Dubrovnika sv. Blaž sa natpisom S·BLA-SIVS RAGVSII.

Ovaj se natpis može samo tako protumačiti, da je ovaj novac kovan u samom Dubrovniku, te bismo mogli lako pomišljati i na to, da se kovač zabunio te dohvatio mjesto običnog kaluña sa likom Spasitelja, što bi ga otisnuli i na dubrovačkim i na bosanskim novcima, kaluf sa likom sv. Blaža. Ali da to nije učinjeno tek pukom zabunom već namjerice, dokazuje nalaz iz Lisogpolja u Srbiji od god. 1883.[2]), gdje je u 134 komada te vrste nagjeno ne manje već 26 otisaka iz raznih pečata.

Da li je Bosna time bila sporazumna, to nije poznato, a možda se tek kasnije dosjetiše, da bi kogod po slici dubrovačkog zaštitnika na bosanskom novcu mogao izvoditi, da je Bosna zavisna od Dubrovnika, našto zamijeniše sliku sv. Blaža sa slikom Spasitelja.

I taj lik nalazimo na dubrovačkim novcima, ali na zaličju a on je i za bana Tvrtka posve istovjetan i u izradbi i u kompoziciji sa onim na dubrovačkim novcima. Toj vrsti novaca pripadaju i oni bosanski komadi, koji se nagjoše u Vranjskoj.

Za ovu vrstu znamo ali pouzdano da je već kovana u Bosni, ali pečatima koje je izrezao dubrovački majstor, jer na 18. marta 1365. zaključio je dubrovački *Consilium Rogatorum „de concedendo domino bano Bosnae, quod possit facere fieri in Ragusio aliqua cunia cum Christo ab uno latere et ab alio cum bano cum spata“*, a 1. aprila iste godine dobio je dozvolu za priregjivanje tih kaluña neki Radoje.

Rezanje takih kaluña bijaše u ono vrijeme posao zlatarski, a ovi su majstori valjda radili pod nadzorom uprave.

Da su u ono vrijeme razne države udešavale svoj novčani sistem po uzoru drugih država i da su u svojim novcima nasljedovali ne samo sadržaj već i oblik novca, nije bilo rijetko. Kao primjere mogli bismo navesti novce, što su ih kovali banovi Pavao i Mladin Šubić po uzoru mletačkih groševa a osobito one obilne groševe, što ih je kovao Uroš I. u Brskovu i koje prozvaše *„grossi de Breskoa“*.

Ali dok su Mlečani proti ovim imitacijama u mnogo prilika prosvjedovali i odregjivali stroge kazne protiv onoga, u koga bi se takav groš našao, bijaše Dubrovnik posve sporazuman, da se u Bosni nasljeduje njegov novac. U novčanom prometu vladao je izmegju Dubrovnika i Bosne potpuni reciprocitet te su i dubrovački groši i polugroši (mezzanini) vrijedili i u Bosni. Tako je već dubrovački kronista Filip Dediversis (1434.) u svojoj kronici zabilježio: *„hae duo monetae* (t. j. groši i polugroši dubrovački) *per universam Bosnam tanquam bonae ac sunt expenduntur pretio et valore Ragusino“*. Samo bakreni novac nije imao pristupa u Bosni, jer se u njoj folari nisu kovali.

Historičkih podataka o bosanskom novčarstvu imademo na žalost vrlo malo. Nešto sam o tome pribrao u svojoj radnji o „državnom i sudbenom ustrojstvu Bosne u doba prije Turaka“[3]) a držim, da je na mjestu da to ovdje ponovim i u nekoliko popunim.

Kada se Tvrtko zakraljio (1376. god.) promijenilo se lice bosanskih novaca, jer nas od tog časa na njima ništa više ne sjeća dubrovačkih. Na licu nalazimo kraljev grb a na zaličju sv. Grgura, kojega odsada nalazimo kao zaštitnika kraljevine Bosne na svim novcima bosanskim.

---

[1]) Isporedi moju radnju „Bosanski, srpski i bugarski novci zemaljskog muzeja u Sarajevu“. „Glasnik zem. muzeja“, god. 1894., str. 390.

[2]) Isporedi „Starinar“, I., 32. i d.

[3]) „Glasnik zem. muzeja“, XIII., 1901., sv. 1., str. 79.

Ali i veličina a s njome i vrijednost novca se promijenila; težina groša poskočila je znatno te dosiže u nekih komada 2·60 *g*. Ako toj promjeni i nemamo pismenog tumača, sva je prilika, da je Tvrtko poprimio mletački novčani sistem.

Mi to možemo zaključiti ne samo po većoj vrijednosti novca, koja se približuje mletačkoj, već i po jednoj listini od 2. aprila 1404., što ju je kralj Ostoja izdao Mlečanima. U njoj se veli: *„Item promittimus, quod de brevi fieri faciemus monetam nostram, quae accureret per totum nostrum regnum taliter, quod subditi et fideles Venetiarum erunt equales omnibus nostris subditis et aliis quibuscunque forensibus, qui venirent in nostro regno.“*

Iz ovoga se može zaključiti, da se prije toga neko vrijeme u Bosni nije kovao novac, a to nam razjašnjuje, za što se dosad nije našao ni jedan novac, koji bi se mogao pripisati Dabiši.

Za nemira, koji je nastao iza Tvrtkove smrti nije valjda kralj Dabiša imao vremena da misli o kovanju novca pa je u to vrijeme, kako se dalje u listini veli, kolao u Bosni samo dubrovački novac. Iz navedenog mjesta može se dalje zaključiti, da je Ostoja naumio kovati novac, koji je ravan mletačkome te time provesti ravnopravnost u novčanom prometu izmegju obih država.

Za tim se veli u istoj listini: *„Si vero deliberaremus, quod non fieret nostra moneta, promittimus facere cum effectu, quod moneta dicti dominii ducis et communis Venetiarum accurreret per totum nostrum regnum sicut accurrit ad presens moneta Ragusiniensis“* [1]).

Za narednih godina nemamo za sada daljega spomena o bosanskom novčarstvu pa nam nije ni poznato, kako je Ostoja održao obećanje, što ga je zadao Mlecima. Tek kad se zakraljio Toma, nalazimo opet vijest, koja se odnosi na kovanje bosanskih novaca. God. 1444. boraviše naime dubrovački poslanici kod bosanskog kralja u Bobovcu, a 20. augusta iste god. uputi ih dubrovačko vijeće: da uznastoje sklonuti kralja da dokine *zeccu* (kovnicu novca), koju je podigao [2]).

Toma je prema tome podigao kovnicu a time je njegov novac, koji odsada u istinu obilnije nalazimo, valjda potiskivao dubrovački iz prometa. Da se on nije dao sklonuti da Dubrovniku za ljubav dokine tu kovnicu, najbolje razaznajemo po tome, što je dvije godine kasnije dobio dubrovački poslanik opet nalog, da isposluje dokinuće ove kovnice a ako ne uzmogne kralja sklonuti drugime, da od njega zahtijeva isplaćivanje duga, što ga je još Tvrtko u Dubrovniku uzajmio [3]).

Čini se, da su Dubrovčani napokon bar donekle uspjeli, te je godine 1451. došlo do sporazumljenja izmegju Bosne i Dubrovnika.

Mi imademo u zapisima „Lettere e Commissioni di Levante“ dubrovačke arkive o tome dvije vijesti iz te godine. Jedna veli: da se kralj Toma zakanio da ne kuje više sam novac, već da sabere sve što imade iskovanoga i da ga pošalje u Dubrovnik, gdje će se prekovati u dubrovački *(che li si dovesse batere in moneta di Ragusa).*

Drugu vijest od 18. jula 1451. nalazimo u uputstvu, spremljenu dubrovačkom poslaniku Marinu Restiću u Bosnu, koji je imao da provede dogovore o toj stvari na kraj, i gdje vijeće dubrovačko pristaje na to, da ono kuje za bosanskog kralja novac *„come li nostri (danari) poprii“.*

Kako se vidi, Toma se odlučio pridržati bosanski novac, ali kovati ga u Dubrovniku.

---

[1]) „Glasnik društva srpske slovesnosti“, XII., str. 213.

[2]) „Lett. e Commiss. di Levante, 1440.—1445.“

[3]) Na ozn. mj.

Pitanje o bosanskom novčarstvu nije ipak dugo mirovalo. Čini se naime, da je Toma ne samo opet počeo kovati novac, već da je dubrovačkome uskratio i kurs po Bosni, koji je ovaj od uvijek imao. Kad je naime Stefan Tomašević zasio na prijesto, poslaše Dubrovčani naročite poklisare preda nj, da u njega zatraže: neka im se vrati staro pravo, po kojem je njihov novac kolao po Bosni.

Kralj ih usliša, te im u toj stvari izda listinu u kojoj veli: и нась умилено помолише........ да бисмо ѡслободили, да пинезь нихь дубровачки ходи по русагу кралевьства ми, како е и прьво ходиѡ и ми, чувше нихь почтене и приличне мобе а праве, сатворисмо милость нашу госпочку много почтованому граду дубровнику, нашимь драгим и срьчанимь приѣтелемь, кнезу и властеломь и всои ѡпћини властео дубровачкихь, ѡслободисмо и учинисмо, да нихь динари дубровачки ходе слободно и да се спрате по нашемь русагу, да слободно нимь трьгую нихь трьговци и-ни всаки чловѣкь, како е прьво било за прьве господе кралевь босаньсцихь; за то тврьдо заповидамо слугамь кралевьства ми, воеводамь, кнезовомь, жупаномь, цариникомь, всакога станиѣ лудемь всакому у свою правь, да имь никторь не има прѣзь тои ниедну забаву учинити[1]).

Ovime smo ukratko iscrpili poznate vijesti o bosanskom novčarstvu za doba banova i kraljeva bosanskih, a još nam je samo spomenuti, da se u Bosni kovao i krivi novac. O krivotvorenju bosanskoga novca nemamo do duše vijesti ali znamo, da su neki spekulativni ljudi kovali krivi novac mletački i dubrovački.

Tako su neki ljudi za banovanja Tvrtkova a u vrijeme ustanka protiv njega, uslijed kojeg je morao da bježi u Ugarsku, kovali krivi novac mletački. Vijeće mletačko, da tome stane na kraj, pisalo je Tvrtku i zahtijevalo, da se krivci kazne. U ime odgovora piše ban Tvrtko duždu list od 29. marta 1366., koji je i u drugom vidu zanimljiv i u kome čitamo:

Porro de vestra injuria propter falsariam monetam et iniquam actionem per homines nostrorum nobilium vobis illatam multum aggravamur et deo celi teste dicimus sicut vos proprii in personis contristamur. Cum enim ipsi nobiles nostri regni sicut primo deo et nobis aliqualiter infideles, nosque miserabiliter de nostro regno una cum nostra genitrice pepulerunt et totaliter eiecerant. Nosque per misericordiam omnipotentis dei et gratiam incliti principis domini Ludovici dei gratia regis Hungarie, iustitia nostra et fidelitate requirente, simus iterum in nostrum regnum aliqualiter recepti, licet non in toto non valentes ita subito ipsos nobiles pro nostra et etiam pro vestra iniuria punire et incarcerare. Igitur vestram reverendissimam magnificentiam presentibus postulamus valde dignanter et diligenter, quod quousque simus stabiliti et in nostro regno bene confirmati, nostram voluntatem bonam profecto reputare vellitis[2]).

God. 1434. zatekoše opet Dubrovčani nekog Bošnjaka, koji je patvorio dubrovačke mezaline (polugroše) a malo vijeće zaključi da uhvaćenog krivca pošalje Sandalju, koji mu je bio gospodar, da mu sudi radi tog zločina.

---

[1]) Miklosich, „Monum. Serb.“, 491.

[2]) „Commemoralium“, VII., 50. u mletačkom arkivu. Ljubić, „Monum. Sl. mer.“, IV., 84.

Broj	Lice	Zaličje	Opaska
	I. BOSANSKI NOVCI.		
1.	Slika banova punolika, u desnici drži mač, u ljevici dugo žezlo s krstom na vrhu. Ban odjeven je u duge svite, preko ramena pala mu široka vrpca. Biserna okolica. Natpis uokolo: TVERTCO — BAIIBOSIIIE	Spasitelj punolik, blagoslivljući desnicom, stoji u mandorli. Biserna okolica. Natpis s obadvije strane u polju. IC XC	2 komada, od kojih je jedan dvostruko otisnut i zbog toga nejasan.
2.	TVERTCO — BAИBOSNI	IC XC	1 komad.
3.	·TVERTCO — BAIIBOSII — I·	IC XC	1 komad.
4.	··TVERTCO — BAИBOSИ·	IC XC	3 komada.
5.	TVERCOB — AИIBOSИIE	IC XC	7 komada.

6.	· TVRTOO · B — ПИВОSИ ·	IC	XC	4 komada.
7.	Nečitljiv.	IC	XC	1 komad.

II. DUBROVAČKI NOVCI.

I.	Sv. Blaž stoji uspravno s biskupskom palicom u ljevici, desnicom dijeli blagoslov; u polju ispod desne ruke križić ✻	Isus stojeći uspravno blagosivljući s desnicom, okružen mandorlom. U polju:		
	Uokolo:			
1.	S · BLASIV — · S · RAGVSII	IC	XC	2 komada.
	Isti tip. Natpis:			
2.	· S · BLASIV · S · RAGVSII	IC	✝C	1 komad.
3.	· S · BLASI — VS · RAGVSI	IC	✝C	2 komada.

II.	U polju pod desnicom sv. Blaža zvijezda ★			
1.	· S · BLASI — VSRAGVSII	IC	XC	1 komad.
	Isti tip.			
2.	SBLASI — VSRAGVSI	IC	XC	3 komada.
3.	· S · BLASI — VS · RAGVSII	IC	✝C	1 komad.
4.	SBLASIV — SRAGVSII	IC	XC	3 komada.

III.	U polju pod desnicom sv. Blaža cvijet od sedam piknjica ⁘ Natpis:			
1.	SBLAASV — SRAGVSII	IA	XA	1 komad.
2.	SBLAASIV — SRAGVSII	IA	XA	5 komada.
3.	SBLAASIV — SRAGVSI	IA	XA	1 komad.

IV.	U polju pod desnicom sv. Blaža nema nikakova znaka.			
1.	SBLAASIV — SRAGVSII	IA	XA	8 komada.
2.	·S·BLAASI — RAGVSI	IA	XA	1 komad.
3.	SBLAASI — RAGVSII	IA	XA	3 komada.
4.	SBLAASI — VS·RAGVSI	IA	XA	3 komada.
5.	SBLAASI — VSRAGVSII	IA	XA	7 komada.
6.	:S:BLAASI — VSRAGVI	IA	XA	2 komada.
7.	S·BLASIV — S·RAGVII	IA	XA	1 komad.
8.	SBLASIVS — RAGVSII	IA	XA	1 komad.
9.	SBLAASIA — S·RAGVSI	IA	XA	2 komada.
10.	SBLAASIV — SRAGVSI	IA	XA	15 komada.
11.	SBLAASIV — SRAGVSII	IA	XA	121 komad.

Старине из околине Бос. Петровца.

Приопћио

Вејсил Ћурчић,

асистент босанско-херцеговачког земаљског музеја.

(Са 38 слика у тексту.)

Котар Петровац.

Упоредо са плодном околицом бихаћком, која је тако богата предхисторичким насеобинама, стере се дугољаста долина (Längenthal) од Рипча па до Сипе и Врточа. Она обухваћа три поља: Бјелајско, Медено и Петровачко поље, а пала је међу двије планине: Срнетицу, која лежи на истоку, и Црљевицу и Клековачу са западне стране те се протеже преко ресановачког плато-а све до врела Сане. Ову пространу долину опколило је високо вапнено горје: са сјевера Грмеч планина, са запада Рисовац и Чава, с југа Осјеченица. То горје је у тектонском смислу наставак истарско-далматинског набраног тла (Faltensystem) а прилично је богато шумама и изворима. Тим више нас изненађује што у тој равници наплазимо на особности, што су карактеристичне за подручје крша, као што су долаче, то јест љевкасте издубине, у којима се слијева кишница и снијежне отопине и којих има доста у Петровачком пољу.

Има тамо мноштво омањих и овећих избочина, по којима тло постаје валовита карактера. Природно је да тај кршевити феномен уплива и на хидрографске прилике, и заиста осим неколико незнатних извора по подножју околних обранака, не протичу овом равницом ни ријеке нити који овећи поток. Тек за великих киша у прољећу и јесени укаже се мјестимице по који поточић, да га наскоро нестане у какву ждријелу кршевитог тла.

У омањим и мање дубоким долинама постају често стицањем водâ баре, које се сасуше, чим настане вруће љетно доба. Оскудица воде узрок је, те се у нашој равници само у близини врела налази овећих насељених мјеста. Сама мјеста леже на врло плодном орањем и ливадном земљишту. Остали, ненапућени дио равнице покрит је танким слојем црвене иловаче врло слабих увјета за вегетацију и служи за нужду као испаша. Сасвим је другојачији крај, што га запремају испоставе у Дôњем Ушцу и у Кулен-Вакуфу уз хрватску границу; овај је крај изразито горског и шумског карактера. Дугољаста долина (Längenthal), која почима у равници бихаћкој, стере се уз Уну, те се сужује у кланцу међу Рипчом и Кулен-Вакуфом, да се послије прошири у југоисточном правцу у лијепу долину.

Уз Унац је долина уска и опкољена стрмим странама; тек код Дôњег Унца и Дрвара опет се проширује и прима у се поток Појило. Долине уз Уну и Унац врло су плодне и од велике важности по пољопривреду. Но још је од веће користи сточарство, којим се народ бави по околним висоравнима, које су травом тако бујне, да по њима може пасти веома велик број марве, по чем су управо јединствене у цијелој земљи. И тако је сточарство главни извор привреде за тамошње житељство. Особито се држи велик број оваца и коза, која врста стоке налази довољне хране по брдовитом и шумовитом тлу. Број велике рогате марве заостаје додуше за многим котарима Босне, но ипак је спрам тамошњих прилика доста повољан. Годишња производња корисних животиња велика је те се може осим домаћих потреба и извозити; извози се стока, вуна и сирова кожа.

Индустрија дрвима стоји на прилично ниском степену због оскудице довољних путева, јер изузевши досад сграђене цесте, могла би једино још ријека Уна служити као средство за промет.

Уна као и остале босанске ријеке, прокрчила је себи пут кроз дубоке, често врло романтичне увале и кроз врло плодна поља. Вода јој садржи врло много вапна; из ње се таложи много седре, тако да мјестимице од талога настану читави огромни прагови (Barren). Овећих водопада има код манастира Ермања, код Кулен Вакуфа, Стрбачког брijега, Рипча, Бихаћа и т. д. Овим наслагама седре знаду се становници користити и то тако, да по њима, често у дугим низовима, сграде млинове на ступовима; такав низ млинова налази се код Рипча, Бихаћа и т. д. (Испореди Радимски „Pfahlbau von Ripač bei Bihać“, „Wissenschaftliche Mittheilungen“, св. V., 1897., стр. 29.)

На другој страни пак штетне су те наслаге, јер у највећем степену прије че сваки саобраћај по води, који би погледом на множину воде у овој ријеци могао бити од велике важности за онамошњи крај, док је поради наведених запрека скучен тек на кратке даљине.

Почевши од земаљске међе (на даљину од каквих 10·5 *км*) па до манастира Ермања Уна је прикладна само за сплављење, док је онај комад, што је без седрених наслага (а то је потез од Ермања [манастира] до Кулен-Вакуфа), прикладан и за вожњу чамцима и при најнижем стању воде. Од Кулен-Вакуфа па до Рипча (34 *км*), гдје Уна тече кроз стрме и тијесне кланце, може се опет само сплавити по њој. Више Рипча напушта Уна тјеснац и протиче пространим и плодним бихаћким пољем. Због тога што горњи ток ријеке не допушта пловидбу, није се ондје могао ни развити живљи промет.

По томе дакле, што је тај крај у неку руку као затворен и одијељен од околних земаља, житељство му се одало локалној индустрији дрвених производа, особито резбарству. Индустрија им се одликује особито умјетнички израђеним пре слицама са разноврсним мотивима, „водирима“ (водене посуде, у које се стављају брусови), пратљачама, тасовима за воду и другим оруђем.

Од остале кућне индустрије ваља напоменути ткање вунених ћилима; рâд је сасвим примитиван, ну ћилими су сасма чврсти а избор боја веома укусан.

Пошто овај крај обилује дивљачи, а обилне ријеке врло добром пастрмом, становништво се бави и ловом и рибарством.

Укупни број житељства котара петровачког заједно са испоставама Дôњи Унац и Кулен-Вакуф износи 29.526 глава, од ових отпада на пољодјелце 28.635. Цијели котар има 1425 $км^2$ површине, од које отпада на изравно продуктивно тло 295 $км^2$ но ипак се обрађује око 474 $км^2$ површине.

Пољодјелство котара Петровца одбацило је год. 1898.:

кукуруза	42.983 *q*	хељде	69 *q*
јечма	28.357 „	махуница	3.671 „
пшенице	5.381 „	крумпира	18.860 „
зоби	4.513 „	иних трговинских билина	1.428 „
прохе	740 „	сијена	137.132 „
крупника	638 „	црних шљива	1.062 „
ражи	1.257 „	повриа	20.005 „
наполице	10.271 „		

Године 1895. било је:

коња, магараца и мула	5.659	комада	коза	46.720	комада
говеда и бивола	34.670	„	свиња	7.722	„
оваца	122.955	„	кошница за пчеле	2.793	„

Толико о господарственим приликама петровачког котара.

Данашњем стању котара одговарале су и прилике у прадавно доба. Предхисторичком човјеку биле су познате предности као и незгоде тла, па је спрам тога оне уважавао а ових се клонио.

И предхисторичке насеобине су готово истога положаја као и данашње. Предхисторички човјек населио се такођер по крајевима богатим шумом и водом, да се користи ораницама, ливадама и пашњацима. Особито ливаде и испашишта била су важна по људе, којима је сточарство било главно занимање. Тако у Петровачком пољу наилазимо тек на ријетке доказе наставања у предхисторијско доба, док је баш противни случај на рубу поља, гдје је шумски и горски крај обиљем вегетације пружао обилну храну стоци предхисторичког човјека. Што се мјестимице далеко од руба, дакле и у самом пољу налазе трагови културе, то јест громиле од камења, то су ови могли настати чисто тако у ранијој као и у каснијој периоди и обратно, или су можда тек знаци, да су громиле настале тако, што је пражитељство чистило поље од камења.

Свакако нам ови трагови доказују, да се је тло већ у давном времену обрађивало. Није међутим искључено, да су поједине громиле служиле и као гробнице, но код већине сигурно то није био случај.

У осталом слично се опазило на Гласинцу па и по другим мјестима.

У Петровачком пољу само је једна некропола равних гробова, и то у сјевероземаном крају у „Трбучком долу“ код Зелиновца, али се то гробиште није до сад истражило.

Унаоколо цијелог поља по пристранцима брегова нанизано је мноштво градина, а најгушће око реченог гробишта, то јест по оним висовима, што омеђују тамошњу долинасту усјеклину.

Што залазимо даље у брда, културни останци некадашњих житеља све су гушћи: кад год се је мијењао карактер краја, мијењале се и прилике насеобинске. Многи висови, што окружују плодна поља и висоравни, окруњени су градинама, а пружали су становништву у случају нужде ваљана заклоништа пред непријатељским нападајима. Тако је н. пр. уначка долина свуд унаоколо управо утврђена таковим градинама. Неким од тих утврђених мјеста служили су се и Римљани,

који су их по начину своје ратне технике преудесили за обрану. Велики број громила по висовима свједочи нам, да је тај крај био некад густо напучен. Покушаним копањем получило се је у некојим од њих више нахођаја него ли у онима по пољу.

На жалост је претражен само мален број громила; нашло се у њима окосница и предмета, што су обичавали стављати уз мртваце. Громиле служиле су дакле као гробови, што доказује и њихов облик па и положај. Кад би се узело систематички откапати и претраживати те громиле и градине, без сумње би нам такав рад у много чему разбистрио тадашње прилике.

Нахођаји из громила незнатни су, но ипак можемо по њима установити вријеме, кад су постале. Извјештај овај показаће, да се копањем за покус у котару петровачком уз случајне нахођаје дошло поглавито до облика из бронцаног и за њим настављајућег се првог жељезног доба. Чудновато је, што ла-тенско доба није баш никаквим предметом заступано, спрам чега изгледа, да келтичка култура из блиских бихаћких насеобина није никако допрла у петровачки крај. Можда нам нахођаји, што су карактеристични за оне двије периоде, потврђују, да је, док је у околном подручју већ владала келтичка култура, петровачко житељство још увијек живило животом старијег доба.

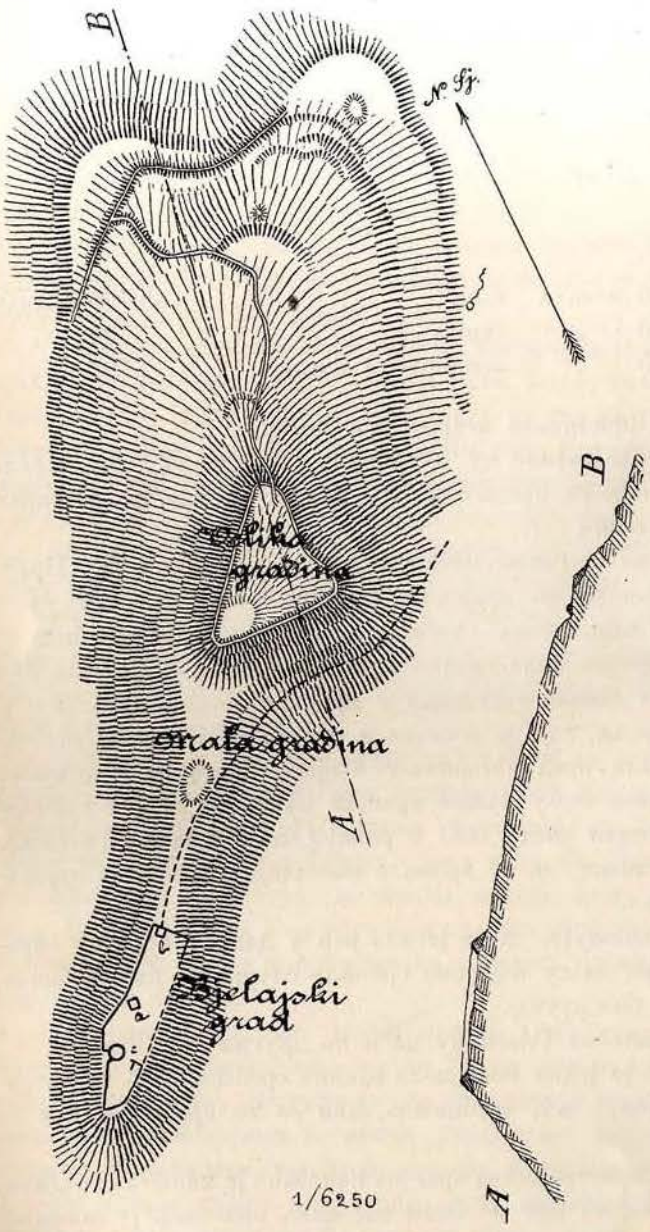

Слика 1. Велика и Мала градина, затим средовјечна рушевина „Бјелајски град“ у Бјелају.

Изгледа, да су се Римљани у погледу насеобина држали истог избора као и праставновници; то наше мишљење оснива се на чињеници, што се на мјестима пријашњих градина најоше кречом зидане утврде и што у петровачком котару постоји римска цеста, која је спајала с једне стране са морском обалом, с друге стране са подручјем Саве и Дунава.

Цеста од Солина преко Книна настављала се кроз Уначко поље, па је пролазила Црљевицу и Бравско поље, гдје и данас још има доста римских миљоказа[1]).

И средњи вијек заступан је с неколико важних грађевинских споменика.

Бјелај или Билај.

Западно, изнад мјеста Бјелаја, на стрмој и само са сјевера олако приступној главици има градина троугластог облика, звана „Велика градина“; дужина јој је 140 *м*, највећа ширина 110 *м*.

На сјеверном пристранку те узвишене простире се предграђе, заштићено са четири насипа; цијела грађевина дуга је 440 *м* а широка 270 *м*. По цијелој њеној околици разасути су крњетци од посуђа и груде печене иловаче.

Западно од Велике градине протеже се каковних 400 *м* дуга, с обје стране стрмнита коса, на којој ниже Велике градине лежи велика громила, звана „Мала градина“, која је можда некоћ служила ко мјесто за жртве. *(Слика 1.)* На најскрајнијем југозападном крају ове косе лежи средовјечна рушевина „Бјелајски град“, која састоји од самога града и једнога предграђа.

Нутарњи, по свој прилици старији град има масиван округао торањ, сазидан од седрених коцака и висок 16 *м*, и готово исто толико високе градске зидине, сазидане од седре и ломљена комена. Уз торањ је градска капија са шиљастим луком. Дуљина града са предграђем мјери 153 *м*, ширина 40 *м*. Предграђе, чији су зидови већ опали, потиче свакако из каснијег времена. Усред тога дворишта налази се џамија; њезини зидови врло су слични зидовима предграђа и као да потичу из истога доба. И једна чатрња очувала се у градском дворишту све до данас.

Слика 2. приказује нам код *a)* рушевине џамије, код *b)* капију предграђа или дворишта, код *c)* улаз у град и најзад код *d)* чатрњу.

Народна предаја вели, да су Бјелајски град саградили Мађари.

У љету године 1898. обавио сам приликом истраживања предхисторијских громила по котару Петровцу копање за покус на југозападној страни Велике градине.

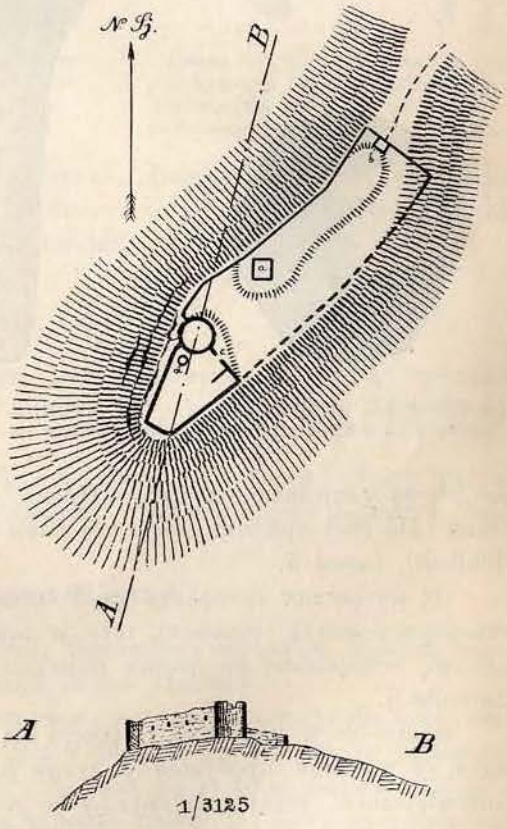

Слика 2. Средовјечна рушевина „Бјелајски град“.

Горњи слој (насап) имао је дебљину од 2 *м*, земља је као катран црне боје а пуна крњетака, печених груда од иловаче, костију и т. д. На први поглед упада у очи, што је врло мало орнаментираних

[1]) Исп. Балиф (Ballif): „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“, I. дио, Беч 1893.

крњетака, а што их има, то потиче од посуда, прављених руком; материјал је нешто бољи и прилично боље печен него у крњетака без орнамената. Понајвише су смеђе и црне боје, затим сиве. Између орнаментираних крњетака најчешћи су они, што су напросто урешени утисцима прста. Рубови посуда и пречке око горњег врата такођер су урешене утисцима од прста или дубоким, дугољастим браздама. Нашло се ту орнамената, који су иначе ријетки у осталим дијеловима Босне. То су хоризонталне пруге унаоколо трбуха посуде, које састоје од упараних црта или плоснатих бразда, а каткада теку и вертикално.

Других орнамената није се нашло.

Ручице од посуда понајвише су смјештене радијално и ријетко се извисују изнад руба, а гдје је то случај, тамо имају ручице по два рошчића.

Осим крњетака нашло се 6 биконвексних зрна *(слика 3.)* од иловаче и један клин за калуфе. Глава клина је проширена у облику колута с рупом и једном

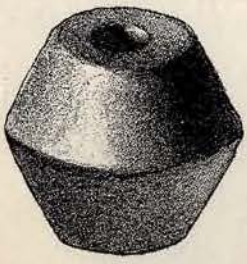

Слика 3. ($^1/_1$). Зрно од иловаче са Велике градине.

Слика 4. ($^1/_2$). Клин за калуф од иловаче за Велике градине.

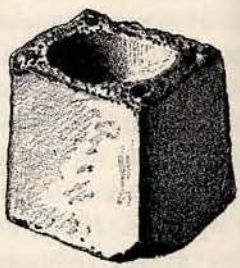

Слика 5. ($^1/_2$). Калуф од иловаче са Велике градине.

браздом за улијевање на рубу. Према дôњем крају постепено се сужује и сплоштава. По свој прилици да је тај клин служио код прављења бронцаних келтова (Hohlkelt), *слика 4.*

Од иловастих артефакта са Велике градине у Бјелају ваља споменутм још четвероугли калуф (саљевак), што је приказан у *слици 5.;* он је од црно печене иловаче, помијешане са финим пијеском. На сва четири угла виде се јамице за клинчиће [1]).

Нашло се и неколико предмета од кости, од којих ваља споменути: један мален, у средини пробушен колутић од рожине *(слика 6.)*, дугме од јабучице (Hüftenknochen), једну полукругљу са јамицом у средини, која је ваљда употребљавана за накит *(слика 7.)*, затим разне говеђе и крмеће зубе, један пробушен вепров зуб, просто одрезан јелењи парожак, који је служио као гладилица *(слика 8.)* и једну малу пребијену иглу.

---

[1]) Сличан комад нашао је Радимски приликом покусног копања на Арежином брijегу (у Градини), Грахову на сјевероистоку. „Wissenschaftliche Mittheilungen“, св. III., стр. 291., сл. 12.

Од бронцаних артефакта нашла се малена баштија округле главице; врат јој је урешен с дванаест црта унаоколо *(слика 9.)*. Најпослије ваља споменути, да се је нашло и једно зрно од јантара.

Ово мало предмета из Велике градине даје нам подлогу да можемо закључити, да је та градина постала за бронцаног доба.

Под бријегом, на којем стоје споменуте три градине извире врело, које такођер називљу „градином".

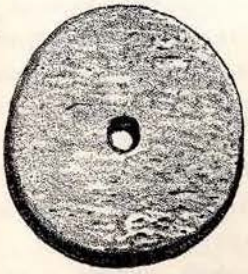

Слика 6. (1/1). Округла плочица (колутић) од рожине са Велике градине.

Слика 7. (2/3). Дугме од јабучице (Hüftenknochenknopf) са Велике градине.

Слика 8. (2/3). Гладилица од јелењег парошка са Велике градине.

Слика 9. (1/1). Игла од бронца са Велике градине.

Источно од тога врела налази се једна стара црква, „Бијела црква", која сад служи за становање. Народна предаја вели да је подигнута на мјесту, гдје је године 1463. уморен претпошљедњи краљ босански Тома Остојић.

Бусије.

У дјелу „Wissenschaftliche Mittheilungen", св. VI., стр. 142. (сл. 10.) приказан је мач од бронца, што је осамљен нађен пригодом грађења цесте у селу Бузији код Бјелаја, недалеко од Петровца.

У тој биљешци пише се мјесто Бузија, но пошто у цијелом котару петровачком нема села тога имена, може се та биљешка односити једино на село Бусије.

Цимеше (опћина Бјелај).

Источно од села Бјелаја стере се дуга, мјестимице шикаром обрасла коса. На њеном подножју лежи скупина кућа, којој је име Цимеше.

Више Цимеша налазе се темељне зидине неке с истока на запад управљене старе цркве са апсидом на источном крају, те бродом у сподоби крста. Ова се рушевина зове „Манастириште" или „Грчка црквина". Дуљина јој је 10 *м*, ширина 6 1/2 *м*.

Бријег се постепено спушта све до петровачке цесте. На њему су пространа испашишта, која су свуда посута громилама.

Покојни рударски капетан Радимски изразио је мнијење, да на површини Бјелајског поља има у свему 3000 громила, а на испашишту између бјелајских кућа до 120.

На први поглед могли би се ти бројеви сматрати вјероватнима, но кад се ствар поближе посматра, долази се до закључка, да је број 2000—3000 превисок.

Ту се је поновило просто оно, што се је случило прије неколико година гледе броја гласиначких громила.

Прва оцјена гласиначких громила дала је број од каковних 100.000, оцјена покојног кустоса Фиале 20.000. Но моја честа путовања уздуж и попријеко Гласинца довела су ме до закључка, да гробиштних громила на Гласинцу никако не може бити у оволиком броју.

У Бјелајуу се показало, да свака громила није уједно и гробиште, а то се је видјело и на Гласинцу.

У непосредној близини споменуте Црквине (Манастиришта) одгрнули смо 12 громила. Промјер им се креће између 6—8 *м* а висина између 45—65 *м*. Грађене су од сакупљеног камења и земље; кад и кад су обрасле травом а по некда су смјештене између литица. Кад и кад нашло се у громили по који крњетак или по која груда од печене иловаче и комада опека, али римске провенијенције. Костурова, изузевши једино два случаја, није никако било, но и ови као да припадају каснијој периоди, бар за цијело онај с двјема наруквицама, које потјечу из добе сеобе народа *(слика 10.)*.

Слика 11. (2/3). Римски стилус од позлаћена сребра из Цимеша.

Те наруквице су од бронцане жице удебљаних крајева, а нарешених попречним врпцама са издубеним цртама и зарезима; уз пречке прикључују се гирланде. Облик подсјећа на оне готске наруквице из петог стољећа.

Дно громиле и гроб, у ком су лежали мртваци, изграђен је од ломљеног камена и малтара без примјешане опеке.

Уз други костур, који је лежао једва 15 *цм* испод површине једног обичног каменог хумка, није се нашло никаквих предмета.

У трећој једној громили нашао се један римски стилус од позлаћена сребра, гравиран цртицама, управљеним уздужним правцем *(слика 11.)*.

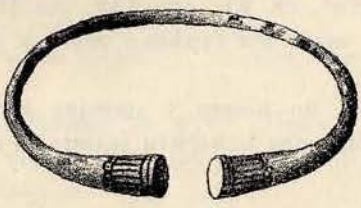

Слика 10. (2/3). Наруквица од бронца из добе сеобе народа из Цимеша.

Тај комад ваљда је случајно доспио онамо, а то се је догодило по свој прилици и са друга два предмета: један фино изглађени троугласти инструменат од кости и један римски кључ од гвожђа.

Иначе није ништа више опажено.

Цимешама на сјеверу, на Коњском бријегу, отворено је седам громила, но успјех је био незнатан као и у Цимешама.

И овдје није било костурова изузевши једну громилу, у којој су у средини њеној лежала два костура, по прилици 15 *цм* испод површине. Скелети бијаху обрнути један западноисточно, други јужносјеверно. Но што је код обих било необично, то је помањкање икаквог трага од лубање. Можда су то скелети двају погубљеника из новијег доба.

Поразбацано у громилама нашло се фрагмената црвено печених опека, земљаних груда и животињских кости.

Нађена је и једна римска кољенаста бронцана фибула са завршцима у подоби лукових главица; иначе не бијаше трага нити костурима нити каковим предметима.

По прилици два сата хода на југ лежи на Осјечености мала градина („Градина“), чији се зидови очували до висине од 7 *м*[1]).

Медено поље.

На југу Меденог поља налази се прилично пространа „Градина под Осјеченицом“, звана такођер „Градић“, гдје има мноштво поразбацаних крњетака од иловастог суђа и печених груда од иловаче.

Каков сахат хода сјеверно од реченог мјеста налази се градина „Самоград“ са једном громилом.

Даље на сјеверу има рушевина, о којој мјесна предаја вели да је то рушевина неке цркве.

Ваганац бјелајски (опћина Бјелај).

Југозападно од Ваганца бјелајског лежи пространа градина „Градић“, опкољена каменим зидом, грађеним без малтара.

А још даље југозападно у Ограђеници, предиј Осјеченица, лежи рушевина градића званог „Вршчић“.

Пола сата од мјеста Ваганца бјелајског лежи опет једна градина, утврда од камена без малтара, гдје има поразбацаних комада од опека и крњетака од иловастог посуђа.

У нутрашњости су двије хрпе од камења и опеке. Биће да је то градина, коју су касније Римљани настанили[2]).

Громилâ има свуд раштркано, и по ливадама и по ситној шуми. Приликом претраживања громила у околици Бјелаја одгрнуло се и овдје 6 громила, промјера 6—8 *м*, висине 60—70 *цм*, но није се у њима ништа нашло.

Вођеница.

Дуж цесте Петровац—Бихаћ опазио сам око 60 раштркапих громила, а ваљда их има још и по ливадама, зараслима шикаром.

Западно од Вођенице лежи рушевина неке зграде, коју народ назива „Дреновац“. Како је она сагрђена од опека и малтара, биће то по свој прилици нека римска грађевина.

У самој Вођеници налази се рушевина „Црквина“, гдје се по причању тамошњих становника приликом откопавања нашло оружја и црквених предмета. У њеној околици има обиље старобосанских (богумилских) надгробних споменика са орнаментима полумјесеца и крста.

Јужно од Вођенице леже останци пространог града „Облаја“.

Врановина.

Овому селу на сјеверу лежи такођер једна градина, коју народ напросто назива „Градином“.

---

[1]) „Гласник зем. музеја“, 1890., стр. 157.

[2]) Петар Мирковић, „Гласник зем. музеја“, 1890., стр. 155.

Петровац.

У самој вароши налази се рушевина чврсте тврђаве из турскога доба.

Приликом градње водовода нашло се ниже тврђаве врло често римских опека и црвенкастог комађа од цементе. Наслућује се, да је у околици петровачкој лежала римска постаја „Персетис“. Ту се је нашао један римски новац.

У подручју петровачке општине, с обје стране цесте што води у Бихаћ, налази се 46, а на коњском путу што води у Дôњи Унац, 12 громила.

Од оних 46 громила у петровачком пољу одгрнуло се њих три; промјер им је био 7—8 *м* а висина 60—70 *цм*. Све три биле су празне, а судећи по материјалу биле су то громиле камења, сабраног и у хрпе сложеног приликом тријебљења ливада.

Вароши на истоку лежи пространа четвероугласта градина „Тук“ са једном громилом и поразбацаним крњецима иловастог посуђа[1]).

Буковача.

Сјеверозападно од цркве истога села има округла градина „Стражбеница“, гдје има много поразбацаних крњетака од иловастог посуђа.

Дринић.

Од Дринића 2 сата хода прама југоистоку лежи округла градина „Козила“. Сјеверо западно од ове градине има друга градина звана „Градина Тук“.

Ревеник (општина Колунић).

Јужно од тога мјеста налази се пространа округла градина звана напросто „Градина“, са троструким бедемом, по којему се виде останци малтарисаних зидова. Разбацано је овуда комађе опека и крњеци од иловастог посуђа. По свој прилици је ово предхисторијска па касније римска насеобина.

Брду „Жута главица“ на сјеверозападу лежи рушевина малога градића, звана „Градић“ са до 1 *м* високим зидинама, а још даље у истом смјеру, у предјелу Кадињача налази се овећа рушевина са незнатним останцима зидина[2]).

Рашимовац (општина Петровац).

Сјеверно од тога мјеста налази се градина „Градић“ са једном громилом а у близини друга градина „Леденац град“, такођер са једном громилом. Источно од Рашимовца лежи градина „Сајиновац град“ са једном громилом.

Ту има разбацаних крњетака од иловастог посуђа и комађа печене иловаче. Ова је градина по народном предању римски дворац[3]).

---

[1]) Бује (Boué), св. II., стр. 378. — Јукић, стр. 51. — Блау, стр. 176. — Томашек (Tomaschek), стр. 510.

[2]) „Гласник зем. музеја“, 1890., стр. 155.

[3]) „Гласник зем. музеја“, 1890., стр. 155.

Јањила.

Јужно од тога села налази се римски миљоказ без натписа.

Пô сата селу на сјеверу виде се темељи римске утврде, коју народ назива „Градац“. Утврда је опасана зидом у облику округа, који мјери 35 *м* у промјеру. Има ту разбацаних опека и крњетака од иловаче.

Јањилима на југу налази се малена четвероугласта рушевина „Црквина вочара“; ту има разбацаног комаља и опека. По предаји то је црква, али ће по свој прилици то бити римска грађевина.

Сјевероисточно од ове Црквине има малена градина „Градић“.

Смољана.

Госп. котарски предстојник Маташевић у Бос. Петровцу поклонио је бос.-херц. зем. музеју 41 комад бронцаних предмета, што су се године 1896. нашли у Смољани. Ево тих предмета:

Велики украшени тутулус *(слика 12.)*, саљевен од бронца с оничком грбом и трноликим наставком у средини.

По горњој површини теку двије пруге у сподоби правилне звијезде унаоколо грбе и на рубу. Те су пруге састављене од малених зареза. На дôњој страни има малена рупа за прикопчање. Промјер тутулуса је 9 *цм.*

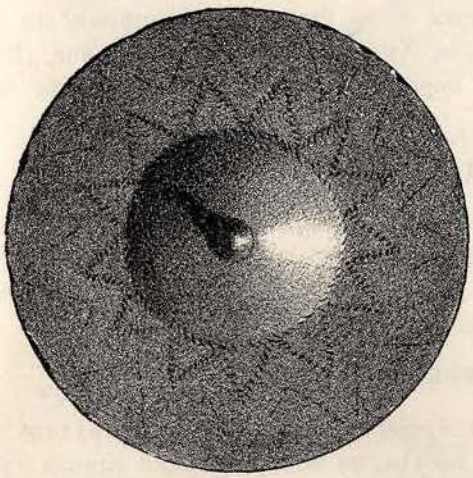

Слика 12. (2/3). Бронцани тутулус из Смољане.

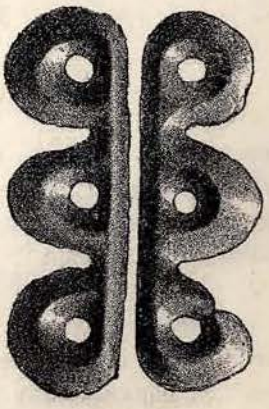

Слика 13. (1/1). Бронцане *пафте за појас из Смољане.*

Слични бронцани тутулус нашао се у Крехину Градцу код Мостара са још некојим артефактима из бронцанога доба као покладни налазак (Depôtfund)[1].

Сви остали комади јесу просто од бронца саливене пафте за појас, *слика 13.*, састављене од једне бридасте шипке, на којој се налазе три полукругласта наставка.

[1]) „Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale“, Беч 1888., ново издање, XIV. год. — Др. Мух (Much): „Der Bronzeschatz von Krehingradac in der Hercegovina“, стр. 7. — „Wissenschaftliche Mittheilungen“, св. VI., стр. 141., сл. 9.

Пада у очи, што међу овим пафтама нема ни два једнака комада, па и рупе су разне величине и неправилне. Није дакле могуће салити их све на један калуп већ је за сваки комад употребљен посебни калуп.

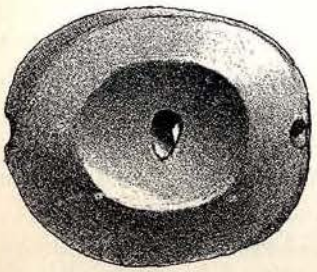

Слика 14. Јантарево зрно из равних гроба у Смољани.

Биће све те пафте начињене по данашњем начину у пјесковним калупима. Наше занатлије салијевају и данас још тако неједнаке саљевке, па их затим дотјеривају руком.

Нахођај у Смољани припада бронцаној доби.

Смољани на југоистоку лежи градина, којој је и опет име „Градина“ а западно још и друга „Градина“. Обје су посуте громилама и поразбацаним крњецима.

На земљишту Јована Кецмана лежи некропола равних гробова, из којих су у земаљски музеј досцјели ови комади: једно велико јантарево зрно, промјера 3·5—4 *цм*, три фрагмента од бронцаних прстенова и три ружице од посуда. По облику јантаревог зрна (слично зрно нашло се у „Језеринама“, котар Бихаћ) спадаће и ово гробиште Ла-тенској периоди.

Хрсовац (опћина Смољана).

Сјевероисточно од Хрсовца лежи на „Латинском врху“ римска тврђава, коју народ назива „Град Рисовача“; облика је округласта, очували су се темељни зидови а распознавају се у њима двоја врата.

Сахат хода од Хрсовца на југ долази се до градине „Бајрамовац“ са једном громилом и великим бедемом, а сјеверно од Хрсовца до округле градине „Ваганац град“ са једном громилом. У обима има поразбацаних крњетака иловастог посуђа.

Ваганац бравски.

Западно од овог села на „Крстатом врху“ лежи округла градина са поразбацаним крњецима од иловастог посуђа; народ ју назива просто „Градином“.

Сјеверозападно од Ваганца бравског друга је градина „Омаловац“, гдје такођер има крњетака од посуђа.

Скакавац.

Југозападно од тог села лежи на брјегу Облају округла градина звана „Градина“ са поразбацаним крњецима од посуђа, на источној страни слична градина истог имена; и ту има поразбацаних крњетака од иловастог посуђа.

У понутрици и изван бедема ове градине има громила.

Скакавцу на југ лежи малена градина „Рушевица“, гдје и опет има хрбина од посуда.

Ластве.

Ова опћина лежи на сјеверозападу од Петровца. Изнад скупине кућа, што се зове Раковица, има брежуљак, на којем лежи „Велика градина“. Дуга је 480 *м* а широка 270 *м*. Бедем је набацан од камења и земље *(слика 15.)*, висок је у одјелку *a—d* 1·54 *м*, на мјесту *a—b—c—d* 3 *м*, у самим тачкама *a*, *b*, *c*, *d* 4 *м*. У градину воде три улаза *a*, *b—c* и *d*, крај којих леже велике громиле од набацаног камења.

У затвореному простору има неколико громила; некоје од њих одгрнули смо и нађосмо ове предмете: У првој травом зарасло громили (од набаџаног камења и земље) није било мртвачких остатака, него само неколико хрбина од посуђа, направљених простом руком, надаље четири црвено печена, пирамидална, озгор одсјечена и пробушена утега за стан, затим један привјесак за фибулу од бронца

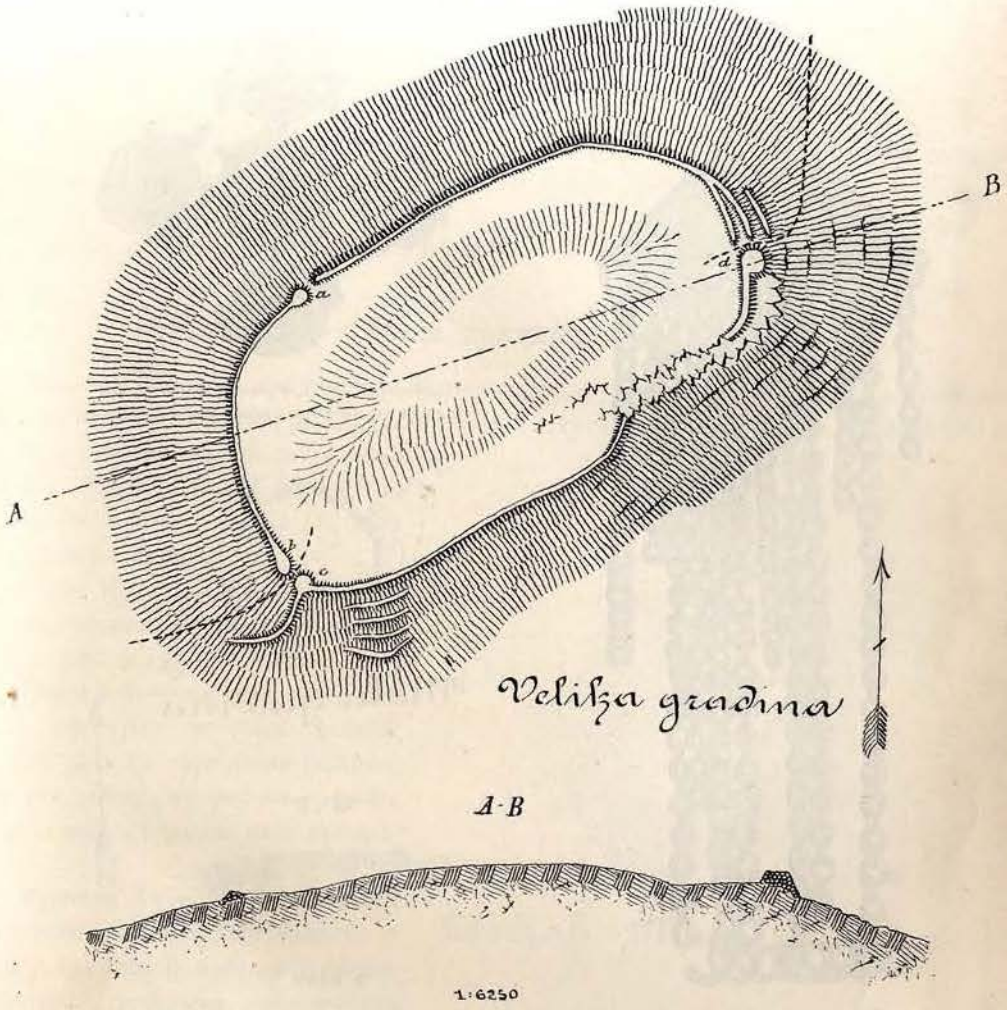

Слика 15. Тлорис и просјек Велике градине у Ластвама.

са ланчићима, *слика 16.* Горња честица тога уреса провиђена је ушицом а на дољем крају има ред рупица, у које су причвршћени ланчићи од бронца, које на дољем крају спаја само у комадима очувана жица у облику завијутка.

(На неколико двоспиралних фибула из Језерина и из Прозора у Хрватској нашли су се слични привјесци. — „Wissenschaftliche Mittheilungen", св. III., стр. 127.—134. Љубић. Попис 1889. Таб. XXI., сл. 107. и 108.).

Осим тога нашло се једно биконвексно и једно цилиндрично зрно од иловаче и једна црвенопечена ручица од иловасте посуде, чија оба горња краја завршавају рошчићима.

Промјер громиле мјери 7·50 *м* а висина 0·70 *м*.

У свему се одгрнуло у градини 15 громила а промјер им се кретао између 6 и 8 *м*, висина између 0·50—0·75 *м*. До наведених артефакта из прве громиле није се у другим 14 громилама ништа нашло.

Вриједно је да се спомене да смо за вријеме претраживања громила купили неке предмете од сељака из околице, који су те предмете, како веле, случајно

Слика 16. ($^2/_3$). Привјесак са фибуле од бронца из Велике градине у општини Ластва.

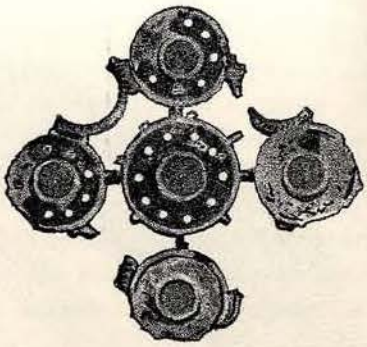

Слика 17. ($^1/_1$). Римска фибула на багламу из Велике градине у Ластвама.

Слика 18. Тлорис и профил Мале градине у Ластвама.

нашли у Великој градини. То су: једно $22^1/_2$ *цм* дугачко жељезно копље у облику ловорова листа и један жељезни четверобридни копљани шиљак.

Најзанимљивији комад свакако је бронцана фибула на багламу, *слика 17.*, јер је у толико управо чудноватог облика, што се крајеви крста завршавају округлим удубеним плочицама. У средини крста је округла, од осталих нешто већа плочица. Окрајне четири плочице спојене су међу собом бридастим прстеновима. Особито је лијеп емаљни украс, којим су плочице испуњене: почевши с руба редају се један широк округ маве боје, за овим долази узани жути округ а у средини округле плочице је црвена тачка. По оним бијелим тачкама у плавом прстену још се више истиче шаренило плочица.

Све четири плочице једнаке су и по боји и по техничкој изради па се види, да се је умјетник мучио да постигне ту једнакост.

На жалост је тај красни комад врло оштећен те се првобитни облик цијелога уреса данас више не може опредијелити.

Линденшмит доноси у својем дјелу „Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit“, књ. II., св. IV., таб. 5., сл. 1., донекле сличну фибулу, која се нашла у Хедернхајму, те вели да је римске провенијенције.

Мала градина (опћина Ластве).

Ниже Велике градине налази се у долини „Мала градина“, опасана омањим кршевитим долачама. Бедем је с поља висок 3 *м* а изнутра $^1/_2$ *м*.

И ту има крњетака од иловастог посуђа.

Тлорис и прорез те градине приказан је у *слици 18.*

Лишчијак — Мала градина код Крњеуше.

Наспрам „Велике градине“ у Ластвама лежи више Трбучког дола на чуњастом хумку немало троугласта градина „Лишчијак“. Дуга је каковних 100 *м*, широка 140 *м*; са сјеверозападне стране заштићена је зидом, чији је бедем висок 8 *м*. Код тачака *a* и *b* у *слици 19.* били су првобитно бунари.

Више Мале градине издиже се Велика градина а на супротном брijегу опет једна без имена.

Између брегова с ове и с оне стране прострла се мала долина, Трбучки дол са обрађеним пољима, у којима лежи некропола равних гробова, која до данас није претражена.

Мјерник Хуго Једличка, некад у употреби код окружне области у Бихаћу, сакупио је приликом својих службених путовања различитих предмета од бронца, који по његовим наводима потјечу из Трбучког дола, а и данас се налази у њега.

Слика 19. Тлорис и прорез Мале градине „Лишчијак“ код Крњеуше.

Због тога, што су поља преко љета засијана, није се ту могло предузети копање, макар да се је сељацима обећавала примјерна одштета. Морао сам се због тога ограничити на то, да на пристранку и прелазу изнад ове некрополе, између Мале и Велике градине, предузмем покусно копање. Узлазећи на Градину наилазио сам на хрбине од иловастог посуђа, а на

горњем рубу шуме, дакле при почетку тамошње мале висоравни зване Преседло, запазих неколико урешених хрбина како стрше из земље. Кад сам помњиво претражио то мјесто, показало се, да те хрбине потичу од неке малене, сасвим разлупане посуде од иловаче, која је служила за сачување пепела неке спаљене дјетиње лешине, од које се нашла и по која малена кост. Урес те посуде састоји од орнамента у облику трокутâ и од појасева, састављених од косо запараних цртица,

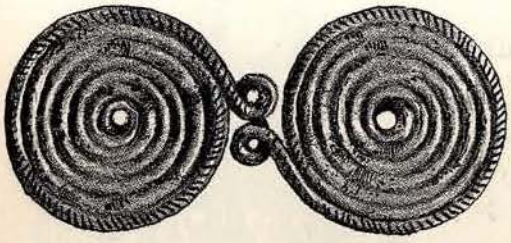

Слика 20. ($^2/_3$). Двострука спирална фибула од бронца са Преседла код Крњеуше.

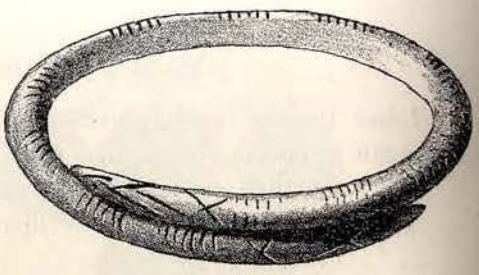

Слика 21. ($^1/_1$). Масивна бронцана наруквица са Преседла код Крњеуше.

Слика 24. ($^1/_1$). Урешена шупља кост са Преседла код Крњеуше.

Слика 23. ($^1/_1$). Накитна башлија од бронца са Преседла код Крњеуше.

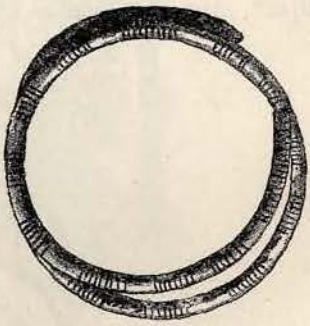

Слика 22. ($^1/_1$). Наруквица од бронцане жице са Преседла код Крњеуше.

Слика 25. ($^2/_3$). Пробушени мећећи зуб (амулет) са Преседла код Крњеуше.

које често заједно са оним првим орнаментом творе облик четворине.

Ручице заступају округле брадавице, чији су рубови урешени попречним цртицама. Одмах уз те хрбине нашао сам малена бронцана дугмета са ушицама, а у непосредној близини костур са овим прилозима:

Двије двоструке спиралне фибуле од бронцане жице са средњим чланком у подоби осмице; ваљски им је завој украшен косим браздама, крајеви жица су завинути, *слика 20.* Надаље се нађоше: једна масивна наруквица од бронца са зашиљеним крајевима, урешена зарезима, *слика 21.*; једна наруквица од бронцане жице, такође гравирана, *слика 22.*; велика накитна башлија од бронца са двије кругличе на глави, *слика 23.*; једна мала накитна башлија са плоснато искуцаном главом и урешеним вратом; један ошироки прстен од бронцана тенећета; једна пробушена — шупља кост са

паралелним браздама унаоколо, *слика 24.;* један пробушени међеђи зуб, који је вађда служио као амајлија, *слика 25.* и једно мало зрно од иловаче.

Мислим да су ту на Преседли некада били равни гробови, које је киша мало по мало растрошила и разнијела; овако може се и протумачити она множина хрбина и других предмета по цијелом сјеверном обронку Лишчијака.

За мојег боравка у овом крају понудио ми је неки сељак из Трбучког дола овелику накитну башлију, *слика 26.*, и ја сам ју купио; она је прама горњем крају све то дебља и четворобрида, озгор има дугме од дебела бронцана тенеђета, које је на рубу урешено тачкама.

По казивању овог сељака и та је башлија као и фрагменат шупље наруквице нађена на споменутом обронку.

Башлија потиче без сваке сумње из бронцанога доба, док остали предмети више нагињу карактеристици првог жељезног доба.

Некропола у Трбучком долу и Мала градина претражиће се, чим се тому пружи прилика. Градина не ће по свој прилици пружити ништа особита, али ће нам можда дати података за проучавање питања, у којем је одношају стајала са градинама у околици.

Слика 27. Мало жељезно копље са Мале Градине код Крњеуше.

Слика 26. (2/3). Велика бронцана накитна башлија са Преседла к. Крњеуше.

Незнатним покусним копањем на Малој градини добио сам ове предмете: два мала жељезна копља, дугачка 65 и 80 *мм*, док су им оштрице дуге 30 и 40 *мм*, *слика 27.;* једно зрно од иловаче и фрагменат неке црвено печене посуде од иловаче с јако завинутим рубом и малим језичастим наставком.

Случајни нахођаји из овог краја ови су: једно жељезно копље, дугачко 22 *цм*, и комад оштрице од бронцане сјекире.

Велико Сеоце.

Сјеверно од овог села лежи на једној, шумом обраслој коси уз лијеву обалу Уне елиптичка градина звана „Чурчина градина“ са обичним бедемом, који је свуд унаоколо затворен; висина му је на западу 6 *м* а на истоку 4 *м*, док је прама унутрашњости раван; дуљина му је (са сјевера на југ) 140 *м*, ширина 90 *м*. Унутра бедема има 50 громила, док их изван њега никако нема, по чему се чини, да је та градина служила за погребне сврхе.

Ниже Чурчине градине у стрмој стијени, што се спушта до Уне, има тешко приступачна пећина, која је затворена зидом.

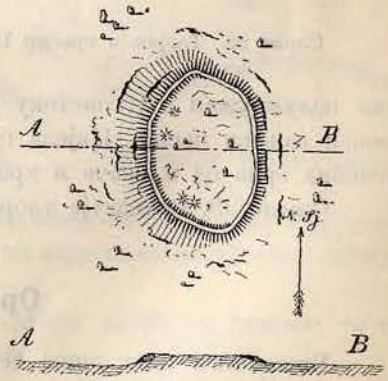

1/6250

Слика 28. Тлорис и пресјек Чурчине градине.

Слика 28. приказује тлорис и просјек Чурчине градине.

Великом Сеоцу на југу налази се рушевина неке цркве, коју народ назива „Црквином св. Ивана“, од које се виде само темељи (10 *м* дуги, 5 *м* широки) са апсидом на западној страни.

Уз ту рушевину налазе се три старобосанске надгробне камене плоче без орнамената.

Горњи Штрпци.

На сјеверозапад изнад овог мјеста, које се не смије замијенити с оним налазиштем у вишеградском котару, гдје се нашао знаменити покладни нахођај (Depôtfund) од сребра, *лежи* на хрватској међи неправилно округла градина звана „Штрбачка градина“; она је дуга 230 *м*, широка 180 *м*, и сва је обрасла шикаром.

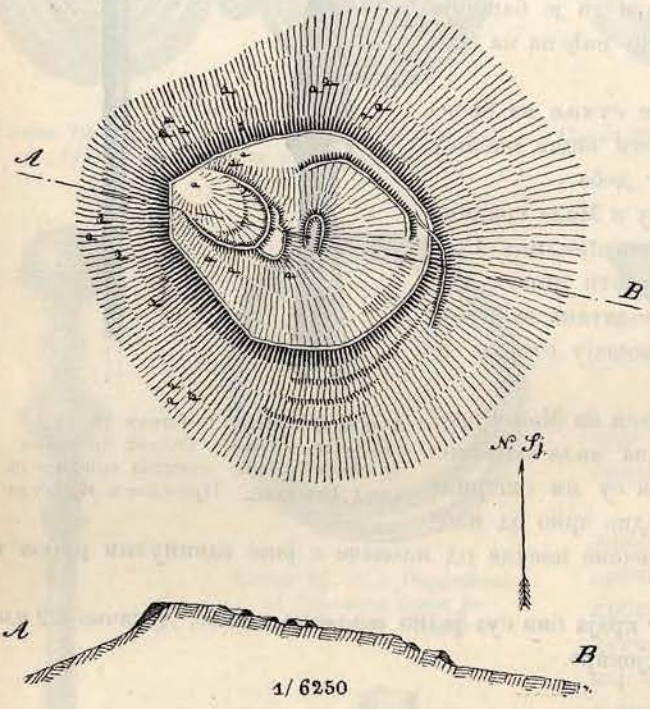

Слика 29. Тлорис и просјек Штрбачке градине.

Главни насип на југозападној страни висок је 10 *м*, онај на сјевероисточној до 6 *м*; на јужној страни протежу се пред главним насипом три концентрична ваљска насипа (Vorwälle). У унутрашњости повлачи се на источној страни паралелно са главним један споредни насип, дугачак 140 *м*.

На висоравни, што је окружује главни насип, има елиптички насип у подоби прстена; промјер му је 20 и 30 *м* а бедем је висок 3 *м*.

На сјеверозападу, на највишој тачки висоравни, има полукружан к југоистоку управљен насип од 50 *м* промјера, уз који се веже омањи ваљски насип. Цијела грађевина прилично је комплицирана. Ту има много печених зрна од иловаче и хрбина од иловастог посуђа.

Слика 29. приказује тлорис и просјек Штрбачке градине.

Орешац или Орашац.

Више тога села диже се рушевина неког незнатног средовјечног градића. Кула, висока 8 *м*, сачувала се до данас. На њој се виде трагови касније преграђивања. Усљед тих поправака промијенила је кула свој првобитни облик. Већи дио градића и џамија сагрђени су за доба турске владавине. Тлоцрт и просјек градића приказује *слика 30.*

Крај куће Беге Куртовића лежи у самом селу хумак „Црквина“, који је са сјеверне стране умјетно терасован; на вршку тога хумка налази се 13 старобосанских надгробних плоча од вапненца, од којих су двије на ужим странама заобљене. Овакову једну плочу приказује *слика 31.*

1/60

Слика 31. Старобосанска надгробна плоча са Орашке црквине.

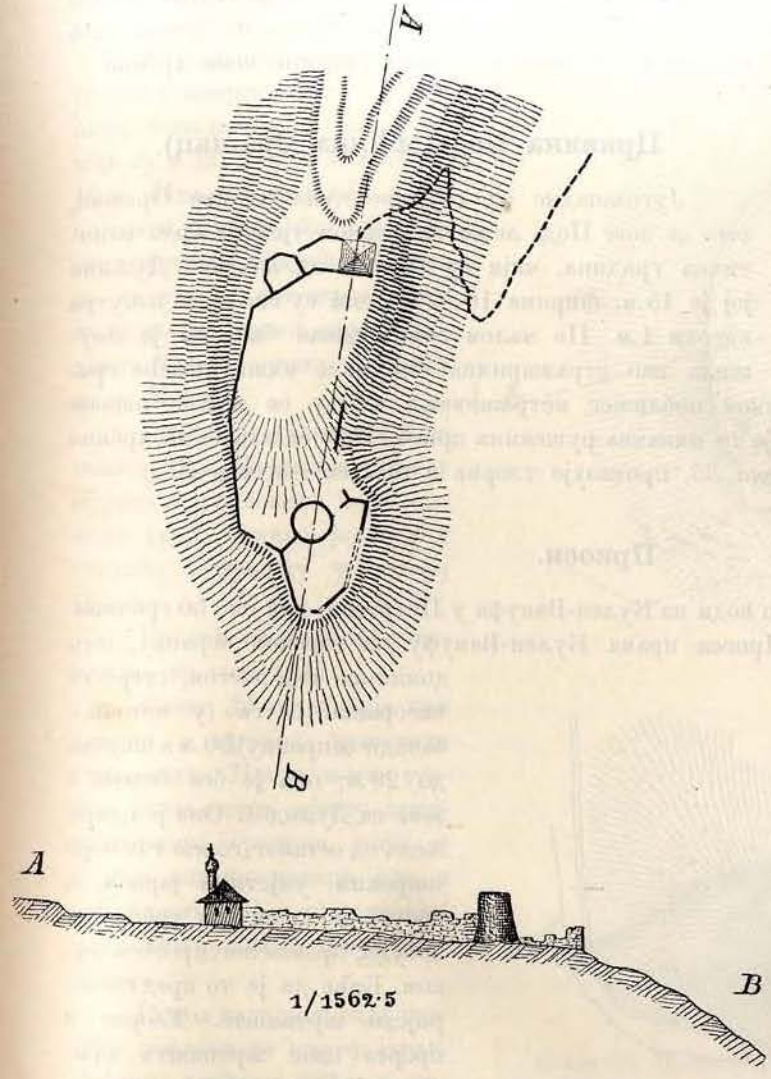

Слика 30. Тлоцрт и прорез Орашке средовјечне рушевине.

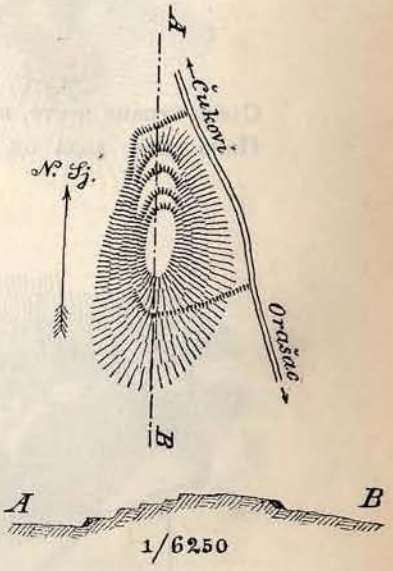

Слика 32. Орашка црквина.

На висоравни, коју су људи тражећи благо преровали, има обдјеланог седрастог камења, груда малтара и сличних предмета; и ако се не виде никакви темељи, биће да је ту некад постојала црква.

Јужно и сјеверно од Црквине има по један ониски насип од камена; то су по свој прилици зидови некадашње цркве, *слика 32.*

Најпослије ваља ми споменути, да се по казивању Мухамед-бега Куленовића село Орашац звало некада Бјелај.

Сјевероисточно у шуми званој Крш лежи на рубу кршевите висоравни „Пркос“ пространа градина „Градина у Кршу“, која влада цијелом орашком равницом.

Највећа дужина градине мјери 580 *м*, највећа ширина 284 *м*; на неким мјестима има у свему 5 концентрично заокружених бедема, чији се крајеви завршавају на југозападној страни мјеста на ивици стрме стијене.

Бедеми су од камена. Сјеверозападни бедем је висок 4 *м*, југоисточни 6 *м*. Та грађевина је једна од највећих у цијелом котару. Унутар бедема нашло се често хрбина од иловастог посуђа, прављеног простом руком те један утез од стана. У западном крају градине нема хрбина.

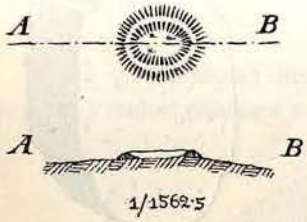

Слика 33. Тлорис и просјек градине Под.

Црквина Под (општина Орашац).

Југозападно од скупине кућа општине Орашац, што се зове Под, лежи на равном тјемену брда елиптичка градина, чији су бедеми од камена. Дужина јој је 15 *м*, ширина 10 *м*. Бедеми су споља и изнутра високи 1 *м*. По малом обиму рекао бих, да је служила као стражарница оне мало више лежеће градине у Клишевићу. Приликом поближег истраживања нијесу се нашли какови зидани темељи а по томе није то никаква рушевина цркве. Није се нашло ни хрбина ни других артефаката. *Слика 33.* приказује тлорис и просјек градине Под.

Пркоси.

С обје стране цесте, што води из Кулен-Вакуфа у Петровац, има око 50 громила. Пола сата хода од Пркоса прама Кулен-Вакуфу на горском огранку, што доминира над цестом, стере се висораван, дуга (у источно-западном правцу) 50 *м* а широка до 20 *м*; она је без бедема а зове се Дулидба. Она је одијељена од осталог горског повора широким, умјетним јарком, а посута је мноштвом хрбина од посуђа, прављеног простом руком. Биће да је то предхисторијско жртвиште. Тлорис и прорез овог жртвишта приказан је у *слици 34.*

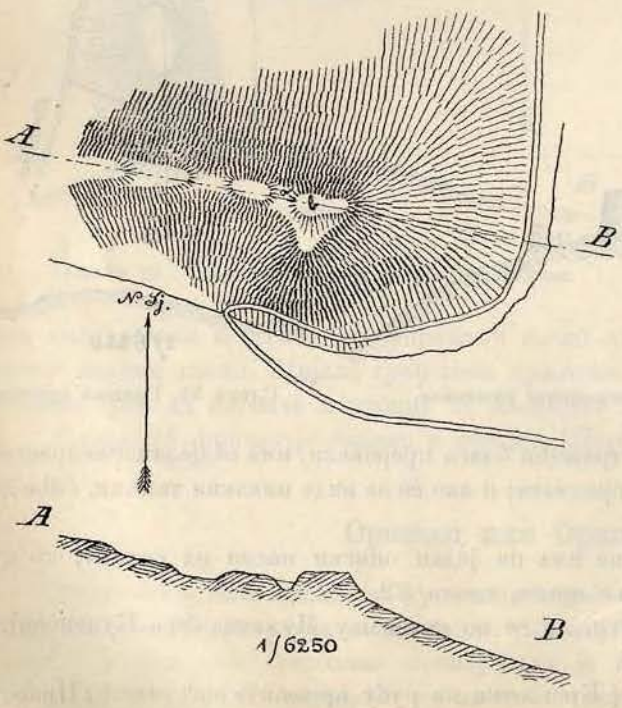

Слика 34. Тлорис и просјек Дулидбе.

Сјевероисточно од рушевине куле Али-бега Човке лежи рушевина неке цркве, чији су се зидови дјеломично одржали.

Островица код Кулен-Вакуфа.

На југозападној страни овог села, на лијевој обали Уне

а на горском равном тјемену између Кулен-Вакуфа и једнога краја села Островице, лежи рушевина пространог градића Островице. На жалост разнесоше доста камена с ових зидина и употребише га за градњу оружничке касарне и општинског уреда па и за градњу моста.

Унутрашњост тог лијепог градића испреплетена је зидовима некадашњих грађевина, који су и данас још високи до 10 *м*. Има ту и једна добро одржана чатрња, без које нема средовјечнога градића. Прича се, да су ону шестероугласту кулу на сјеверној страни подигли Турци, јужну округлу кулу Мађари.

Градић је дугачак 114 *м*, широк 83 *м*. Тесано камење у кулама и у зидовима који опасаше град, слично је оном у градићу Острошцу у котару Цазину.

Градић се спомиње у повељама из год. 1447.

Слика 35. приказује нам тлорис и просјек рушевине Островице. Прије њега стајала је на истом мјесту предхисторичка градина, чији се 4—6 *м* високи насипи још и данас распознају; они опасаше у великим луковима пристранке бријега.

Испод западног зида градића повлачи се широк јарак. Градина имађаше 282 *м* у дужини, 211 *м* у ширини.

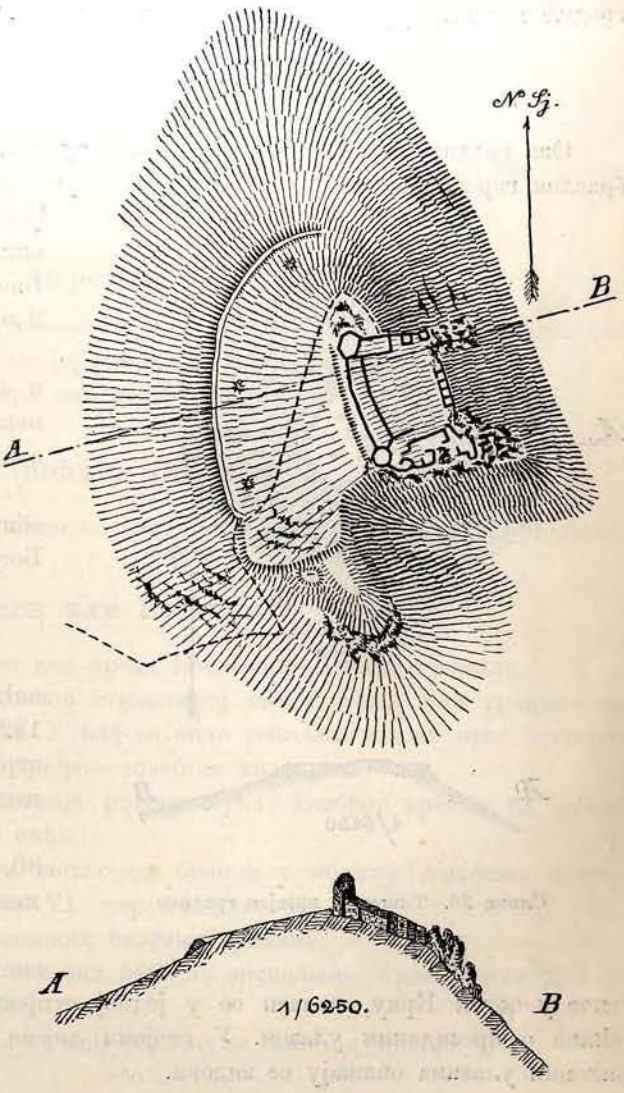

Слика 35. Предхисторичка градина и средновјечни градић Островица.

У њеном западном крају има три а уз кућу Смаје Пехливановића једна громила.

Островици на западу налазе се темељни зидови неке црквене рушевине; дуги су 14 *м*, широки 6 *м*. Улаз је на западној страни. То црквиште назива народ „Островичка“ или „Грчка црквина“.

Островици на сјеверу лежи рушевина средовјечног маленог градића званог Хавала са нешто остатака зида и 3 *м* високом округлом кулом[1]).

[1]) Бује (Boué), св. II., стр. 347. — Јукић, стр. 50. и 139., Ашбот (Asboth), стр. 131. — Лопашић, стр. 144.

Очијево мало (општина Кулен-Вакуф).

Југозападно од тога мјеста простиру се насипи, звани „Градина“; они су осредње величине; у близини има једна громила.

Љутица градина.

Ова градина лежи сахат далеко на југу села Островице на највишем, шикаром обраслом горском тјемену, које је уједно међа спрам Хрватске. Градина је сграђена од набацаног камена, има неправилно округли облик са два улаза. Висина насипа је споља 3 *м*, изнутра 2 *м*. Промјер градине износи 118 *м*.

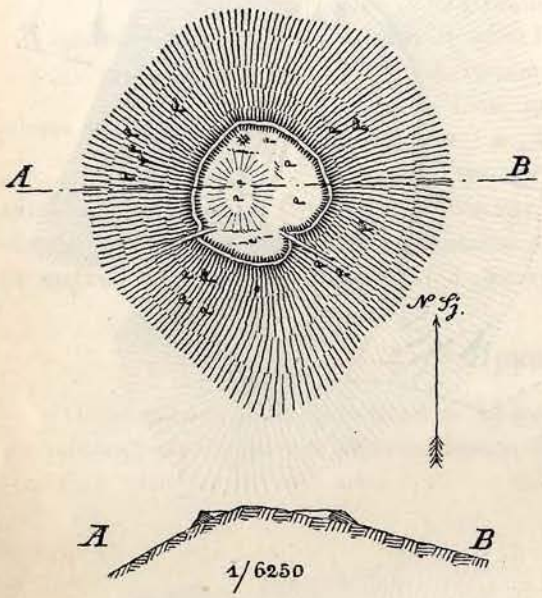

Слика 36. Тлорис и просјек градине Љутице.

Унутар насипа има 4 громиле и нешто хрбина од посуђа, а извана неколико сплоштених, једва $^1/_2$ *м* високих громила.

По причању тамошњих житеља обитавао је у тој Градини Љутица Богдан.

Мали Цвјетнић.

Крај куће кнеза Илије Кнежевића налази се равни насип, дуг 132 *м*, а што с једне што с друге му стране девет громила, од којих откопасмо двије.

На југоистоку тога насипа има 80, на југозападу даљних 400 громила.

Малом Цвјетнићу на запад више онога мјеста, гдје Челебића поток утиче у поток Крку, налази се у једној стијени десне обале у висини од 25 *м* пећина с президаним улазом. У стијени лијеве обале још су три пећине, а на њиховим улазима опажају се зидови.

Велики Цвјетнић.

Сеоцу Грбићу на југозапад на десној обали Крке, налази се на једној узвисини градина, звана напросто „Градина“, са траговима предхисторичке насеобине. Насип је висок $3^1/_2$ *м*. Много хрбина од посуђа разбацано је посвуда. Југозападно од Великог Цвјетнића има око 500 громила.

Очигрије (општина Велики Цвјетнић).

Сјеверно од тога мјеста лежи градина, звана такођер „Градина“, с једном громилом. („Гласник зем. музеја“, 1893., стр. 487.)

Трубари.

По висоравни „Трубарско поље“ има преко 1000, понајвише малих громила.

Западно од села Трубара лежи на осамљеној клисури „Градина“ једна громила, начињена на тај начин, што јој је људском руком нешто откопавањем а нешто и насипањем дат правилан облик. Громила, која се пружа од сјевероистока према југозападу дуга је 60 *м*, широка 30 *м*, висока 16 *м*. Унаоколо подножја ове громиле на самој ивици клисуре повлачи се 5 *м* широка тераса. Посвуда има поразбацаних хрбина од иловастог посуђа. По причању околног становништва нашло се ту много уломака од бронца и жељеза па и костију.

Осретке.

На хумку званом „Градина“, што лежи источно од брда Вукелице, има малена градина са промјером од 8 *м*, док су јој насипи широки 3 *м*.

На јужном обронку тога хумка има девет громила.

Селић (опћина Осретке).

Сјеверно од мјеста Селића налази се градина, која се и опет зове „Градина“.

Бастаси или Бастахи.

На југоистоку тога села леже код врела Басташине четири громиле.

На сјевероистоку села, на десној стјеновитој обали Унца има градина са троструким насипом, звана Градина. У њој се виде темељни зидови неке четвероугласте грађевине, сличне кули а грађене кречним малтаром.

По својој прилици биће то касниja римска кућа. Безброј хрбина од руком прављеног посуђа свагдје се може наћи.

У градини нашло се цијело копље од бронца у облику ловорова листа. („Wissenschaftliche Mittheilungen“, св. VI., стр. 141., сл. 6.)

Тому мјесту на истоку има какових стотину громила.

У предјелу Заглавици лежи какових 500, по висоравни Хрњади око 250, у предјелу Каменици око 700 громила.

Више врела Басташице нашао се већ споменути келт од бронца.

Бобољушке.

На путу из Бобољушака у Рмањ у шуми Загорју има око 500 громила.

Горњим Бобољушкама на сјевер једна је градина, а југоисточно од Дôње Бобољушке такођер је једна градина; народ назива обје просто „Градина“.

У првој нашао се срп од бронца и уломак чекићи од камена. („Wissenschaftliche Mittheilungen“, св. VI., стр. 141., сл. 7.)

Дрвар (испостава Дôњи Унац).

Год. 1894. добавио је зем. музеј од тадашњег управитеља Д. Уначке испоставе, госп. Фрање Топића, збирку предхисторичких предмета, што ју је он прикупио

приликом претраживања некојих громила у подручју ове испоставе, и то у селу Дрвару.

Топићевим копањем добише се двије велике накитне башлије од бронца, *слика 37.* и једна велика и једна мала спирала од бронцане жице наочарског облика, које су служиле као привјесак.

Слика 37. Накитна башлија из Дрвара.

У једној громили код хана Булата у Дрвару нашла се још једна такова спирала и два малена дугмета од бронца са рупицама на дôњој страни, док друге двије громиле у Цвјетњиу крај Дрвара дадоше два спирална прстена, два зрна од јантара и један колутић од камена.

Изузевши оне двије башлије, које по свој прилици припадају бронцаном добу, остали су артефакти карактеристични за громиле гласинаначке.

Крај хана Булата налазе се једанаест громила разне величине; на једној од њих стоји римски миљоказ с именом цара Клаудија и бројком XXXXIII.

Јужно од тога мјеста пролази калдрмисана римска цеста, широка 3·8 *м*. Околина је богата нахођајима римског новца.

Једна од споменутих громила одгрнута је за покушај и нађена је у њој округла озидана јама, у којој су лежали један велики и један мали костур, оба главом окренути к југу.

Прилози ови су: три прстена и један мали прстенчић од бронцане жице, два пробушена камена колутића, једна пробушена коштана плочица и неколико комада узице од лика.

На десној обали Унца, одмах више узлаза према Петровцу, стоји други један римски миљоказ с нечитљивим натписом, а југозападно одавле седам громила.

По̂другу километар сјеверно од овога находи се трећи римски миљоказ, означен бројком XXXVI.

На цијелој пруги између ова два миљоказа повлаче се у камену бразде за кола; мјестимице има и по три колотечине с размаком од 120 *цм*. Између тих двају миљоказа има с обје стране цесте шест громила.

На вршку једне узвисине, западно изнад утока потока Радуље у поток Дрвар, има градина, подигнута од земље, испремјешане камењем. Не да се установити њезин облик; дуга је 40 *м*, широка у основи 10 *м*, а висока $3^1/_2$ *м*, положена је сјеверозападно-југоисточно.

Западно одавле има остатака зидова, зиданих кречним малтаром; међу овима су остатци неке четвероугласте грађевине са 3·5 *м* дугим страницама. Ту се нашло неколико комада римског новца из доба од Аугуста до Пробуса; једна фибула од бронца, једна од жељеза, затим једно бронцано копље, оштрице од жељезних ножева и т. д., најзад хрбина од посуђа руком прављеног, пепела и костију.

У једној равној громили на потоку Радуљи нашло се бронцаних уломака и хрбина од иловастог посуђа, надаље једна фибула посве карактеристичног италског облика са змијоликим луком и спиралним дискусом на подставку; игла ове фибуле провиђена је главицом а креће се на трнолику чепињу.

По Монтелиусу припада тај облик фибула III. италској периоди бронцаног доба.

Надаље нашло се овдје још спирала и то: једна у подоби осмице, неколико у подоби наочара, па такођер и уломака од облика из каснијег ла-тенског доба.

Има и типичних римских бронца, особито фибула, које по свој прилици потјечу од каснијих покопавања [1]).

Врточе (општина Дрвар).

У овом мјесту често се налазе римски новци.

У Дôњим Врточама лежи једна градина с два насипа, на чијим се поворима виде остаци цементованих зидова; то су по свој прилици зидови неке римске утврде. Има ту и безброј хрбина од слабо печеног, руком прављеног иловастог посуђа, печених груда од иловаче, костију људских и животињских.

На маленом хумку крај села Дôње Врточе на лијевој обали Унца повлаче се паралелно с једног до другог хумковог руба насипи, с вањске стране избачени; између њихових крајева и стрмих литица хумка има по један улаз. (Wissenschaftliche Mittheilungen", св. IV., стр. 194., сл. 19.—22.)

Дôњим Врточама на сјеверу, на десној обали Унца, лежи предхисторичка градина а сјевероисточно од Горњих Врточа, такођер на десној обали ријеке, друга, слична градина. Обима је име „Градина".

Виспољана између тијех градина посута је прилично на густо громилама.

Обје градине састоје од једноставних насипа, а у унутрашњости њиховој има много хрбина од иловастог посуђа.

Југоисточно одавле, на хумку, нашло се врло великог, лијепо оклесаног четвероугластог камења; један од њих урешен је 40 *цм* високим релијефним ликом Меркура.

Ту стоје темељи неке мале рушевине (цркве) с округлом апсидом на источној а улазом на западној страни. Ова је црква подигнута на јасно видљивим темељима неке овеће римске зграде и од њеног материјала.

Некојих 700 *м* још даље на југ лежи рушевина римске насеобине, гдје се налазе: уломак Јупитровог жртвеника, уломци ступова, комади неког лиснатог орнамента, цијеви за гријање и слично.

Крај ове рушевине у сјеверном правцу има гробова са костурима, ваљда римских, а говори се да се у њима нашло предмета од сребра.

Недалеко одавле, на хришћанском гробљу Спасовини, постављен је на један гроб као споменик лијепо профилирани оквир од врата, који је овамо донешен по свој прилици са споменуте римске насеобине.

У дворишту куће Пере Рађана нађен је године 1893. један римски маусолеј са двије гробнице, којих је ту ваљда и више било, а при једном крају тога дворишта стоји римски гроб, састављен од камених плоча. Од прилога нашло се ту римских царских новаца, затим једна фибула, један појасни запонац, минђуша, наруквица, све од бронца и неколико посуда и сл.

Ту је нађен и уломак римског надгробног споменика с натписом.

У исто вријеме нађена је крај куће Јандрије Грубара међу надгробним плочама римска провинцијална фибула.

Крај села стоји римски миљоказ без натписа, а има ту и римских колотечина [2]).

---

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", св. IV., стр. 170.—172., сл. 1.—9.

[2]) Исп. Хернес (Hoernes), „W. Ak.", 1881., стр. 931. — „Archäol.-epigr. Mittheil.", 1880., стр. 206. — Балиф и Пач (Patsch), „Römische Strassen in Bosnien", стр. 13. и 47. — „Гласник зем. музеја", 1891., стр. 399. Фиала, „Гласник зем. музеја", 1894., стр. 424. — „Wissenschaftliche Mittheilungen", св. VI., стр. 172.

Шиповљани (опћина Дрвар).

Источно од овог мјеста у предјелу званом „Подградина“ на лијевој обали потока Висучице има много громила.

На сјевероистоку од села има тридесет римских гробова, од њих је један одгрнут и нађена су у њему три скелета. Овај гроб био је покрит једном скулптираном плочом од камена. Између надгробног камења има уломака од ступова и сличних комада обрађеног камења. По околици налази се доста римског новца.

Трнинић бријег (опћина Дрвар).

Висови на сјевероистоку села на десној обали Унца густо су посути громилама.

Црљевица (опћина Дрвар).

Код хана Црљевице има 9, а југозападно одавле 43, јужно код хана Радића с обје стране јахаћег пута преко 100 громила и трагова маленог округластог бедема.

Југозападно од хана Црљевице лежи градина, којој је и опет име „Градина“.

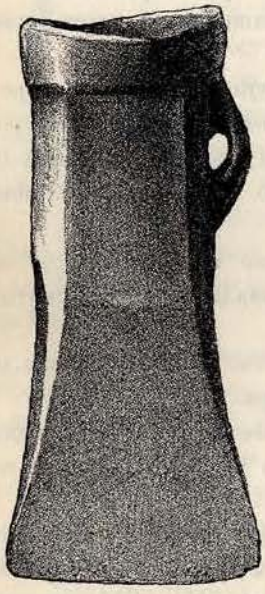

Слика 38. Бронцани келт из Д. Унца.

Висућ-град (опћина Дрвар).

Врло добро сачувана рушевина градића на стрмој стијени лијеве обале ријеке Висучице има осмероугласту кулу, очуване капије и неке нузгредне зграде.

Градић се спомиње у повељама од године 1461.

Ниже тога градића нађоше се врло често у потоку хрбине од посуђа, руком прављеног; југозападно од градића леже 200 громила.

Западно од градића лежи „Градина“ са много хрбина од иловастог посуђа. Градина је елиптичког облика и опкољена је неправилно концентричним насипима. Дужина спољашњег насипа мјери 80 *м*, највећа ширина 56 *м*.

Југозападно ниже Висућ-града лежи рушевина капеле, дуга је 7 *м* а широка 4 *м*[1]).

Дôњи Унац.

Више врела Басташице у испостави Д. Унац нашао се прије неколико година у неком, громили сличном хумку један келт од бронца.

Други један бронцани келт потиче из самог Дôњег Унца, а управитељ испоставе Виктор Крварић поклонио га је земаљском музеју.

По облику слабо се разликују ова два келта; рубови су им око отвора дебели и широки а сваки има по једну ушицу. Први од њих сужује се клинасто према

[1]) Исп. Петар Мирковић, „Бошњак“ (календар), 1885., стр. 57. — „Гласник зем. музеја“, 1889., св. I., стр. 14. — Фра Маргетић-Јајчанин, „Гласник зем. музеја“, 1889., св. III., стр. 78. — Топић-Фпала, „Гласник зем. музеја“, 1894., стр. 421. — „Wissenschaftliche Mittheilungen“, св. IV., стр. 174.

оштрици, а на уској страни је бридаст; онај други је такођер на горњој половици уских страна бридаст, али при дôњој половици су му рубови затупљени. Величином су оба врло неједнака. Први, мањи, дуг је $10^1/_2$ *цм*, ширина оштрице 5 *цм*, отвор 35×28 *мм*.

Други је дуг $14^1/_2$ *цм*, широк на оштрици $6^1/_2$ *цм*, отвор мјери 43×32 *мм*. Шупљина је потпуно глатка.

Оба келта, *слика 38*. јесу без обичајног сальевеног украса.

По Босни и Херцеговини нађе се кад и кад сличних келта, но већином осамљено и као да су локални производи. Други облици са украсима нађени су понајвише као покладни нахођаји, а потичу по свој прилици са стране, особито из Угарске.

Sojenica u Dônjoj Dolini[1]).

(Drugo iskopavanje god. 1901.)

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

III. Grobište sojeničara.

Već kod pokušajnog kopanja godine 1900. u Gornjem Polju naišlo se na pojedine raštrkane grobove te se ovom prigodom sabraše neki nalazi, iz kojih se moglo zaključivati, da ovdje imamo posla sa grobljem sojeničara. Ovaj zaključak činio se tim opravdaniji, što je megju tim nalazima, a osobito u pogledu oblika posugja, bilo začudne sličnosti sa posugjem, što se našlo u sojenici; sve to potvrdilo se kopanjima, što su se poslije toga preduzela. Prilikom pokušajnog kopanja godine 1900. radilo se samo o malenoj površini, 54 m^2, a nahogjaje opisao sam u mojem prvom izvještaju.

Groblje leži kakovih 600 m zapadno od Gradine, a po prilici 200 m daleko od savske obale. S jedne strane ga opasalo močvarno tlo savske obale a s druge plitki široki gjol, koji je nekad bio koritom potoka ili jaruge, ali se vremenom zaglibio i zamuljio te promijenio svoj tok, čim se je nekadanje korito jaruge pretvorilo vremenom u gjol.

Izmegju obih ovih močvara izdiže se 30 m široka, dugoljasta pruga zemlje te se proteže, vazda paralelno spram savske obale, sve do sela Gornje Doline. Ta izvišena pruga zemlje nešto je slična opalom bedemu, i na prvi pogled izgleda da potiče od ljudske ruke, no biće da je postala prirodnim načinom, jer su s jedne strane pomenuti potok, s druge Sava, za vrijeme poplava na tomu mjestu slagali svoj talog i tako stvorili prirodni bedem. Ova je izvisina po današnje žiteljstvo od osobite važnosti s toga, što je suha i onda, kada izokolne usjeve sasvim prikrije voda.

Možda je to bio uzrok, da su ju sojeničari izabrali za grobište.

Narod naziva tu prugu Gredom, svakako zbog njena dugoljasta oblika, a naročito s toga, što ona kao most spaja sela Dônju i Gornju Dolinu, koja leže 1 km razdaleko.

„Gredu“ obragjuje nekolicina žitelja; ja ću joj ime pridržati, a pojedine ću parcele razlikovati imenom njihovih posjednika.

Raskopavajući tu gredu nije bilo moguće proslijediti posao pravilnim nizom, jer su neke česti bile zasagjene pa se moglo samo raditi na onima, koje su bile neobragjene.

[1]) Sr. „Glasnik“, XIV. (1902.), sv. 1., str. 129. i d.

Prilikom ovih istraživanja učinjena su ova opća opažanja: mrtvaci odnosno žare ležale su kadšto sasvim plitko, kadšto u priličnoj dubini (do 1 *m*). Plitka grobišta su većinom oštećena oranjem: cijeli kosturi sa dodacima pomaknuti su iz svoga prvotnoga položaja ili su sasvim razneseni, a žare su ili posve ili djelomice razorene. Tako su se raznijeli na sve strane fragmenti ovećih predmeta ili pojedini dijelovi nakita; našlo ih se često na samoj površini, i to čitave zbirke. Te nalaske, koje je plug po njivama raznio, spomenuću u izvješću na po se kao „razbacane nahogjaje".

Struktura tla sastoji se u glavnom od naplavljena materijala, no čestim prekopavanjem i preoravanjem izgubila je svoju jednoličnost, tako da se i u dubljim slojevima nailazi na primjere od malenih ulomaka posuđa, ugljena i sličnoga. Često i mnogo se nalazi u toj zemlji pečenih zemljanih gruda, a dosta puta baš u velikoj množini i jako debelih. Te grude potiču od garišta, na kojima su spaljivali mrtvace. Na Šokićevoj Gredi odgrnusmo jedno čitavo takvo garište, koje se sasvim dobro očuvalo. Bila je to okrugla kotlolika jama promjera 1·80 *m*, ravna dna i slabo položenih strana. Dno i stijene jako su crveno pečeni, a sloj ilovače, koji se uslijed žari ispekao, debeo je 10—12 *cm*.

Pošto jamu pomnjivo očistismo, ne nagjosmo u njoj ni pepela ni ugljena, a tragova pepela bilo je tek u pukotinama. I po ostalim garištima, u koliko ih otkopasmo, ne naigjosmo na ostatke pržotine; biće da je u tih sojeničara zahtijevao običaj, da se ta garišta, pošto bi na njim spalili mrtvaca, pomno očiste i pometu.

Način sahranjivanja mrtvaca na ovim gredama bio je različit. Neke bi ukopali čitave i na po se, druge bi neredno strpali u skupne jame, te bi ove napunili truplima. Druge bi opet spalili na lomači, a pepeo i paljevinu bi sahranili ili u žare ili pako u posebnu jamu, koju bi zasuli zemljom.

Skeletni grobovi reprezentiraju stariji način pogreba. Ali se i ovdje kao i na Glasincu primjetilo, da su skeletni grobovi najviše ženski.

Položaj tih kostura ne veže se na stanoviti pravac, te nijesu poredani pravilnim redom, već jedni licem na istok, drugi na zapad ili na koju drugu stranu.

Gdje kosturi ne bijahu preplitko ukopani, pa ih plug nije mogao taknuti, mogao se u najmanje tančine opredijeliti položaj pojedinih mrtvačkih dodataka. *Slika 3.* predočuje nam raspored jedne grobnice, iskopane u Šokićevoj bašči u G. Dolini, koja je nagjena sasvim neoštećena, pa je u tom stanju i prenešena u zemaljski muzej, a da ni jedan komad nije pomaknut iz svog prvotnog položaja.

Prikazuje nam jedan od najkarakterističnijih ženskih grobova, snabdjeven prilično obilnim nakitom.

Na čelu kostura leži mala naočarasta spirala od broncane žice, koja je svakako bila pričvršćena ili uz kakovu kapu ili se je njome pričvršćivala marama na glavi.

Na obim šljepočicama bila su po četiri šljepočna koluta od broncane žice a krajevi prelažahu jedan preko drugoga; i oni su bili pričvršćeni ili uz kapu ili maramu.

Oko vrata ovila se velika broncana ogrlica (torquis) i red jantarovog dugoljasto sploštenog zrnja, dok je nakit na prsima sastojao od ništa manje već sedam fibula.

Gore u sredini grudne kosti bijaše malena čunolika fibula od bronca s dugačkom nožicom, niže nje velika okrugla plosnata fibula, urišena pupčastim izbočinama, a na lijevoj strani prsiju drugih pet fibula, pričvršćenih okomito jedna nad drugom.

Ruke položene unakrst preko krila nakićene su širokim narukvicama od plosnate, spiralno uvijene broncane žice, te po jednom drugom debelom broncanom narukvicom suženih krajeva, koji prelaze jedan preko drugog.

Kao pojas služila je uzica, kolik prst debela, sva osukana od uske broncane prutice. Čini se da se taj pojas, kad su mrtvo tijelo polagali u grob odriješio te mu jedan kraj visi niz desni kuk, dok drugi kraj djelomično opasuje bokove.

Mrtvacu su dodali uz lijevu nadlakticu malen željezni nož a do koljena plosnatu zdjelicu od ilovače sa probušenim nastavkom na donjoj strani. Biće da je zdjelica bila pričvršćena uzicom o pojas.

Naročito valja spomenuti, da se uz taj kostur kao i uz mnoge druge nalazilo četiri zrna od ilovače, dva urešena špiralama, a dva glatka. Tijem se potvrgjuje naše u prvom izvještaju iznešeno mišljenje: da to zrnje nije služilo pri tkanju, nego kao nakit. Zrnje je ležalo tik desne strane kostura, dva ozgor, dva nešto niže onih. Biće da su bili pričvršćeni o pletenicu, koja se je pri polaganju mrtvaca pomakla nešto na desno. Kod drugih kostura našlo se to zrnje na prsima niže ogrlice, a služilo je za nakit vrata.

Osim navedenih predmeta bijaše u tom grobu više lijevog koljena vršak uresne igle od bronca, ukrašen sa dvije glavice a niže desnog koljena zrno od bronca i jedna šipka, uriješena sa tri glavice sa petljom ispod svake.

Uz ovaj način sahranjivanja nalazimo na dolinskim gredama i mnogo jednostavniji; pobacali bi naime u kotloliku jamu bez reda ljudske lešine; takve grobnice prikrivaju zamršenu gomilu okosnica i porazbacanih kostiju. Takav skupni grob našao se na Gredi Mate Petrovića Malog i u njemu ostataka od kakovih 6 do 8 kostura, a uz njih po gdjekoji nalaz manje vrijednosti. Samo jedno zgnjeteno zlatno zrno imade megju ovim nahogjajima neku vrijednost.

Biće da su takovi skupni grobovi nastali ušljed pošasti ili kakove katastrofe, pri čemu je opća strava natjerala narod, da mimo svečanog narodnog obreda sahrani lešine što brže i jednostavnije.

Još valja spomenuti iznimne slučajeve sahranjivanja, gdje naime ne nalazimo čitav

Slika 3. Raspored jedne skeletne grobnice u Šokićevoj bašči.

kostur već tek pojedine mu dijelove zakopane. Tako se našao na istoj gredi grob, a u njemu jedino lubanja, okićena običnim nakitom i desna noga, dok ostalim dijelovima kostura nije bilo traga. Ne možemo uzeti, da je tu grobnicu razorio plug, jer je ležala 50 *cm* duboko u zemlji, osim toga lubanja je dobro očuvana, a nožne kosti ležale su tik lubanje, a ne možda u prirodnom odstojanju od nje. Valjda će za uvijek ostati neriješen povod takova načina sahranjivanja.

Spaljivanje mrtvaca na lomači bilo je u tim grobnicama isto tako obično kao i polaganje mrtvaca u grob. Mrtvaca bi ili spalili na naročitom krematoriju a pepeo bi sasuli u jajoliku žaru, poklopljenu zdjelom, ili bi paljevinu: kosti, ugalj i pepeo smjestili u jarke, duge 1—1·5 *m*, široke 40 *cm*.

I u grobnicama kosturskim i u onima sa paljevinom bilo je dodataka, ponajviše posuđa, i to: žara raznoga oblika, zdjelica, pehara, pa čak i kašika. U posebnim posudama prilagahu pokojnicima u ime poputbine raznu hranu i piće, a tu poputbinu ili bi zajedno sa lešinom ili njenim pepelom sahranili ili bi ih kašnje, prigodom koje svetkovine, posvećene štovanju pokojnika, iznijeli na grob. Grobovi valjda nijesu bili označeni vanjskim biljegom, pa se skoro zaboravilo na pravo mjesto svake grobnice i tako bi te prinose i žrtve zakopali često daleko od grobova. Za to se u tim gredama nalazi mnogo žara i zdjela na mjestima, gdje u blizini ne bijaše nikakova kostura.

Za sahranu pepela služile su proste žare, grubo načinjene u obliku zvona sa četiri grbice po bokovima, a pokrivali su ih širokim i dubokim zdjelama. U žaru bi smjestili mrtvački pepeo, pa bi ga kadšto pokrili omanjom zdjelicom. U nekojim žarama bijaše još po koja manja posuda, zdjelica za piće, pehar, a u jednoj čak i kašika, što dokazuje, da su ti predmeti služili mrtvacu za poputbinu u drugi svijet. U jednom grobu našla se ta poputbina očuvana, a sastojala se od zdjelice, pune prosa, koje se doduše oksidacijom pretvorilo u ugljen, ali je oblik zrnja ostao prirodan.

Kod bogatijih grobova nagjosmo uz žaru još poviše većih sporednih žara, koje prvotno sadržavahu žrtve za pokoj mrtvaca, tako na Gredi Šokića uz jednu pepelsku žaru dvije druge ogromnih omjera, na Gredi Mate Petrovića Malog opet jedan grob, a u njemu uz mrtvačku žaru ništa manje nego deset raznolikih žara, zdjelica i pehara. (Mate Petrovića ml. greda, grob 46.)

Nakit, koji se sastojao od bronca, jantara ili emajla i gvozdeno oružje u žarama nije tako dobro sačuvano kao u skeletnim grobovima, jer su svi ti predmeti u plamenu lomače uslijed oksidacije više štetovali nego li oni u skeletnim grobnicama, gdje taj proces nije bio tako nagao i razoran.

1. Groblje na Gredi Mate Petrovića mlagjeg.

Groblje, što leži najbliže, i to kakovih 700 *m* udaljeno od sojenice, jeste ono na Gredi Mate Petrovića mlagjeg. Grobovi leže u sredini Grede prilično na okupu, dok su prama krajevima Grede osamljeni i često vrlo razmaknuti.

Ne gledeći na pojedine, plugom porazbacane nahogjaje, otkrili smo ovdje u svemu 42 nalazišta. Od ovih su 35 kosturna groba, megju kojima ih je opet 28, što manje što više snabdjevenih dodacima, zatim su 2 sa slojevima mrtvačke paljevine, 3 sa mrtvačkim žarama, jedna (XIII.) jama sa razbacanim kostima, jedan (XI.) skupni skeletni grob i najposlije dva groba (IX. i XXIX.), u kojima su sahranjeni samo dijelovi mrtvaca.

Na jednom se mjestu našao takogjer jako ispečeni sloj ilovače, koji se uslijed česte vatre crveno ispekao, a valjda je na tom mjestu neko vrijeme bio krematorij (XVIII.).

Evo nahogjaja s ovoga groblja:

I. Dvostruki grob.

Kostur položen pravilno u smjeru istočno-zapadnom i vodoravno, nad njim djetinji kostur u istom položaju, a glava mu ležala na prsima pregjašnjega skeleta.

1. Na desnoj strani kosturevâ blizu boka bijaše broncani ispupčani štit, promjera 28 *cm*, uokviren s dva ispupčena obruča i gustim redom pupčastih dugmeta; srednja izbočina štita uzdiže se u više redova nad ćenarom a na vršku je ravna i okićena 2·6 *cm* visokim četverostranim profiliranim dugmetom. Štit je iskovan od vrlo tankog broncanog tenećeta. *(Slika 4.)*

Slika 4. Štit od broncana lima. $^1/_4$ nar. vel.

2. Polukrugljasta zdjela od bronca sa prikovanim drškom, koji je nadvisio rub zdjele; promjer otvora 20·5 *cm*, visina 11 *cm*. Zdjela je pomnjivo izvajana i jedan od najljepših komada ovog grobišta. *(Slika 5.)*

Slika 5. Broncana posuda. $^1/_3$ nar. vel.

Slika 6. Gvozdeni štit. $^1/_4$ nar. vel.

3. U broncanoj zdjeli bijaše plitica od ilovače sa probušenim drškom, urièšena sa dvije malene kvrgice; promjer 19 *cm*, visina 7·5 *cm*. *Tabla IX., slika 2.*

4. Na lijevoj strani kostura ležao je opet jedan štit ali od željeza, vrlo zahrgjao, koji se oblikom od prvašnjeg samo u toliko razlikuje, što mu je sredina polukrugljasto ispupčana. Promjer 29 *cm*, visina 3 *cm*. *(Slika 6.)*

5. Na prsima kostura ležala je broncana fibula u podobi lûka; luk je urièšen naborima a nožica je vrlo duga i uska; igla ima dvije zavojnice. Duljina 8·5 *cm*, visina 2·6 *cm*.

6. Kraj desnog koljena kostura ležala je plosnata, zemljana zdjelica za piće, promjera 14, visine 4·5 *cm*. *Tabla IX., slika 1.*

U ostalom našlo se u blizini tih dvaju kosturova:

7. Jedna broncana šipka duga 8 *cm*, uriješena sa osam kolutastih ploča nanizanih na šipku. *Tabla IX., slika 6.*

8. Maleni željezni nož, dug 13 *cm*. *Tabla IX., slika 5.*

9. Jedno neurešeno zrno od ilovače, promjera 5·5 *cm*. *Tabla IX., slika 3.*

10. 2 mala koluta od bronca, 3 staklene bobice i ulomaka od željeza. *Tabla IX., slike 7.—11.*

II. Kostur, položen 40 *cm* duboko u pravcu od sjeverozapada jugoistoku. Tom kosturu bilo je priloženo samo jedno zrno od ilovače.

III. Kostur, položen 40 *cm* duboko, horizontalno, u smjeru od zapada k istoku. Lešina je bila vrlo iskićena ženskim nakitom i imala je:

1. Na vratu veliku ogrlicu od debele sukane broncane žice, u koje su oba otvorena i rastanjena kraja savita u ušice; duljina 20 *cm*, širina 18 *cm*. *Tabla IX., slika 15.*

2. S obje strane lubanje oko šljepočnica po četiri velika šljepočna koluta od broncane žice, kojima krajevi nešto prelaze jedan preko drugog, promjera 8 *cm*. *Tabla IX., slike 12.* i *13.*

3. Na podlakticama više ruke bijaše po jedna narukvica, promjera 5·7 *cm*, od masivne broncane šipke, iznutra ravne, svana zaobljene, suženih krajeva, urešene crtastim ornamentima a krajevi im prelaze za trećinu obodnice. *Tabla IX., slike 17.* i *18.*

4. Čunjasta fibula sa jako ispupčanim šuplje salivenim lukom. Na jednoj strani tog luka bila je prikovana željezna igla, ali ju hrgja sasvim izjela, s druge strane dugačka, djelomično odlomljena nožica; duljina 7 *cm*. *Tabla IX., slika 19.*

5. Dvije čunolike fibule, u kojih je luk uriješen nizom jantarovih kolutova, nanizanih na broncanu žicu i tako izbrušenih da izgleda, da je luk od jednog masivnog komada jantara. Oba kraja luka uriješena su profiliranim dugmetom. Igla i nožica je u oba komada okrnjena; duljina fibula, u koliko su se očuvale, 6·3 *cm*. *Tabla IX., slika 16.*

6. Sasvim okrugla plosnata fibula od broncana lima sa pupčastom izbočinom u sredini i redom u kolo poredanih grbica; unutar ovoga kola dva su manja kola od gusto izvajanih manjih zrna. Od sredine prema toj okolici poredana su unakrst četiri reda sitnih izbočina. Ta ploča je pričvršćena su dva broncana klinčića o plosnati luk fibule; promjer koluta 8 *cm*.

7. Oko kukova kosturovih našao se pojas, koji je bio ukrašen sa četiri reda pupčastih dugmeta, koji su bili pričvršćeni uz komad kože ili tkanice. U svemu je 176 komada tih dugmeta. *Tabla IX., slika 23.*

8. Taj pojas bio je skopčan broncanom pupčastom paftom, koja je s dônje strane na srijedi imala ušicu, kojom je bila prišivena o jedan kraj pojasa, dok je jedna kuka na rubu služila da se zatiče o drugi kraj pojasa; promjer 6·5 *cm*. *Tabla IX., slika 24.*

9. Na desnoj strani kostura, ispod nadlaktice, našla se u jednom pravcu četiri spiralama ukrašena zrna od ilovače, koja su po svoj prilici bila pričvršćena o pletenicu.

10. Dva mala kolutića od bronca, od kojih je jedan zatvoren, promjera 2·7 *cm*, *tabla IX., slika 22.*, a drugi otvoren, promjera 4 *cm*. Ovaj potonji načinjen je od ulomka šljepočnog koluta. *Tabla IX., slika 21.*

11. Četiri dana iza kako je taj grob raskopan, na 22. juna, našla se na mjestu pod nogama istoga kostura, nešto na desno, zdjelica od bronca, posve slična onoj iz groba I. Da je i ona pripadala ovomu grobu, ustanovilo se tačnim opredjeljenjem situacije pojedinih nahogjaja, pa i po tom, što u blizini nije bilo drugog kojeg groba

do li jedino toga, a sudeći po njegovim ostalim bogatim dodacima mogao je posjedovati i tu skupocjenu posudicu. *Tabla XI., slika 3.*

IV. Grob sa žarom. Žara, na njoj prosta zdjela sa jednom kvrgom na rubu, promjera 25·5 *cm*, visine 12 *cm*. Tom zdjelom *(tabla X., slika 1.)* bili su pokriti ostanci ogorjelih kostiju i ulomak malenog prstena od bronca. Žara je prilikom oranja oštećena i nije ju bilo moguće upotpuniti.

V. Kostur, položen tačno sjeverojužno.

Prilozi:

1. Dvije fibule oblika, koji predstavlja prelazni tip od čertoškog k la-tenskom, jer mu se glavica sastoji od dvije uporedno položene spiralne cijevi, od kojih se jedna jednim krajem nastavlja u iglu, dočim se drugi ispod lûka fibule ovija širokim lukom od jednog kraja cijevi drugome. Sačuvan je samo jedan primjerak, dok je drugi sasvim uništen. Duljina obluka 4·5 *cm*, širina luka 5 *cm*. *Tabla X., slika 3.*

2. Kraj desnog nožnog zgloba ležaše zdjelica od ilovače, koja je prvobitno imala dva drška, koji sada manjkaju; urièšena je na ovratku nizom tačaka, a ispod ovih grupama kosih crtica. *Tabla X., slika 2.*

3. Malo stakleno zrno. *Tabla X., slika 4.*

VI. Kostur, položen južnosjeverno, 40 *cm* duboko, opruženo i horizontalno, snabdjeven bogatim ženskim nakitom, i to:

1. Jednom torquiranom velikom ogrlicom, promjera 20·5 i 18 *cm*. *Tabla X., slika 12.*

2. Na šljepočnicama po 6 šljepočnih kolutova sa prebačenim krajevima, promjera 8 *cm*. *Tabla X., slike 10.* i *11.*

3. Na svakoj ruci po jedna narukvica od plosnate, četverouglaste žice, ovite u 17 uvojaka, promjera 6·5, visine 6 *cm*. *Tabla X., slike 16.* i *17.*

4. Na prsima dvije oblučaste fibule od bronca sa dvije zavojnice, sa proširenim, kosim crticama urešenim lukom i sa četverastom, s obje strane izrezanom nožicom. Duljina 8 *cm*, visina 5·5 *cm*. *Tabla X., slika 7.*

5. Mala fibula na lûk sa dugom trouglastom nožicom i slabo narebrenim oblukom, koji je urešen na krajevima po jednim, u sredini sa dva zrna; duljina 4·5 *cm*; igla i njena zavojka manjkaju. *Tabla X., slika 15.*

6. Slična malena fibula na lûk, u koje je usred luka pričvršćen kolutić, o koji se mogla zadjeti koja privjeska; zavojka igle je dvostruka; duljina 4 *cm*. *Tabla X., slika 13.*

7. Pojas, urièšen sa četiri reda malih pupčastih dugmeta, u svemu 161 komad. *Tabla XI., slika 1.*

8. Okrugla plosnata pafta od broncana lima, urièšena vijencem okruglih izrezaka, koji su ukrašeni koncentričnim kružnicama. Ispupčano središte pafte urièšeno je sa četiri srcolika izreska; promjer 6 *cm*. *Tabla XI., slika 2.*

9. Gjerdan, koji se sastojao od 2 broncana i 27 jantarevih zrna razna, ponajviše kolutasta oblika; našao se ispod ogrlice. *Tabla X., slike 18.—27.*

10. Srebrna igla od sukane četveraste žice, na jednom kraju uvita u ušicu; duljina 18 *cm*. *Tabla X., slika 28.*

11. Više tjemena kosturova ležala je malena, kruglјasta posuda bez ručica, promjera 10 *cm*, visine 9 *cm*. *Tabla X., slika 6.*

12. Lijevo, kraj nogu kosturovih, mala crna žara, debelo izragjena, s uvinutim vratom i sa pet malih nastavaka na obodnici; visina 18·5 *cm*, promjer 19 *cm*. *Tabla X., slika 5.*

13. Kraj ove žare bijaše fibula na lûk sa unatrag zavinutom, zmijolikom nožicom i zavijenom iglom; podstavka samo je jednostruko savita; duljina 4·7 *cm*. *Tabla X., slika 14.*

14. Ulomak okrugle, lijepo uriješene uresne ploče od bronca, koja je nekoć krasila nožicu velike rano-la-tenske fibule. Dospio je valjda slučajno u blizinu ovog groba. *Tabla X., slika 8.*

VII. Kostur, položen zapadnoistočno, vodoravno, bez priloga.

VIII. Dvostruki grob: kostur bez priloga, položen zapadno-istočno, na njegovim nogama lubanja djetinjeg kostura, položena sjeverozapadno-jugoistočno, i ovaj bez priloga.

IX. Dijelovi kostura, položeni južnoistočno, a našlo se samo: lubanja i lijeva noga, od koje je goljenica ležala s desne strane lubanje, gornji kraj kraka bijaše priključen uz goljenicu. Ostali dijelovi kostura nijesu možda istruhnuli, nego ih nije nikako ni bilo u grobnici.

Prilozi:

1. S obje strane šljepočnica bijahu po četiri malena koluta, jako prebačenih krajeva a sastoje od tanke nabrane žice s uvijenom ušicom na jednom kraju. *Tabla XI., slike 6.* i *7.*

Ispod lubanje našle se tri fibule i to:

2. Mala fibula čertoškog oblika, od bronca, duljina 5·5 *cm*. *Tabla XI., slika 4.*

3. Plosnata fibula na lûk, od bronca, a predstavlja prelazni oblik od zmijolike fibule k čertoškoj, s malenim diskusom na nožici, duljina 6·5 *cm*. *Tabla XI., slika 5.*

4. Trouglasta plosnata fibula sa koncentričnim prutastim kolutima, koja je bila prikovana uz željeznu fibulu, od koje se samo jedan dio održao; visina 5·5 *cm*, širina 5 *cm*. *Tabla XI., slika 9.*

5. Zdjelica od smegje ilovače, s ručicom, kratka vrata, s pupčastim i okomitim prutastim ornamentom na izbočini; visina 8 *cm*, promjer 14 *cm*. *Tabla XI., slika 8.*

X. Kostur; desno niže nogu mu jedna zdjelica s ručicom, najprostijeg oblika. Promjer 10·5 *cm*, visina 7 *cm*. *Tabla XI., slika 10.* S desne strane lubanje ležaše plosna zdjelica, na rubovima uriješena kosim zarescima, sa nožicom. Promjer 10 *cm*, visina 4·5 *cm*. *Tabla XI., slika 11.*

XI. Gomila nabacanih kostiju od nekoliko kosturova u jednoj jami sa samo nekoliko ulomaka gvožgja i bronca neopredjeljiva oblika.

XII. Grobnica sa dva kostura, jedan, položen 30 *m* duboko, upravljen sjeveroistočno-jugozapadno, imao je ovaj nakit:

1. Jednu čertošku fibulu na lûk od bronca, prelaznog oblika, sa spiralnom cijevčicom na glavi, kojoj se krajnja žica ovija širokim lukom pod fibulu. Duljina 3·5 *cm*.

2. Jednu fibulu sa nožicom čertoškog oblika, plosnatim listolikim lukom bez spiralnog zavoja, na gornjem kraju uriješenu okruglom pločicom; ona nam dakle predstavlja prelazni oblik izmegju čertoške fibule i serpeggiante; duljina 7 *cm*, visina 1·7 *cm*.

3. Lančić od 10 okruglih karika broncane žice; duljina 7·5 *cm*.

Drugi kostur, slično položen, ležao je 45 *cm* duboko, ali nije imao nakita.

XIII. Jama, promjera 1·5 *m*, duboka 60 *cm*, s mnogo nabacanih kostiju, megju njima ponajviše slomljenih i nepotpunih nahogjaja, od kojih su bolje očuvani:

1. Maleno, zgnječeno zrno u spodobi ananasa, od zlatna lima. *Tabla XI., slika 19.*

2. Malen, nepravilan kolut od sukane srebrne žice, kojoj krajevi prelaze jedan preko drugog; promjer 3 *cm*. *Tabla XI., slika 24.*

3. Dvostruka ukosnica sa izbočenim potkovastim lukom i dvije zavojke sa strane: duljina 12·5 *cm*. *Tabla XI., slika 22.*

4. Dva komada lûka od čertoške fibule prelaznog oblika, duljina 6 i 4 *cm*. *Tabla XI., slike 20.* i *21.*

5. Jedno zrno od ilovače, promjera 4·5 *cm*. *Tabla XI., slika 12.*

6. Razna zrna od stakla i jantara, megju kojima jedno zrno plavetna stakla sa ornamentom zupčasto prelomljene crte u bijeloj boji; jedno malo, plavetno zrno sa bijelim crtežima u obliku oka; oveće, žuto zrno sa prvašnjim, samo plavim crtežima i jedno malo stakleno zrno u obliku vaze. *Tabla XI., slike 13.—18.*

7. Gvozdeno jako ishrgjalo koplje. *Tabla XI., slika 23.*

XIV. Grob s kosturom, položenim istočnozapadno, bez drugih nalaza.

XV. Grob s kosturom, kao prije.

XVI. Grob s kosturom, kao prije.

XVII. Osamljeno nagjena zdjela od bronca, koja spada grobu br. III., a ležala je desno niže nogu tamo nagjenog kostura. Vidi grob III.

XVIII. 25 *cm* ispod zemaljske površine nalazi se jako ispečen sloj ilovače, promjera 1 *m*, a u dubini od 70 *cm* drugi pečeni sloj ilovače. Oba sloja potiču iz raznih vremena a predstavljaju nam garišta, čestim spaljivanjem crveno pečena, te su služila kao krematorij za mrtve ili za žrtve, koje bi im prinašali.

XIX. Osamljeno nagjena posuda od crne ilovače, sa dvije ručice, vrlo tankih duvarova. Trbuh je jako izbočen, išaran gustim okomitim brazdama, a prekidaju ih šest okomitih izbočina; utegnuti vrat uriješen je sa 5 paralelnih brazda. Promjer 20 *cm*, visina 14 *cm*. *Tabla XI., slika 25.*

XX. Osamljeno nagjeno, krstoliko uriješeno dugme od bronca sa grbicom u sredini; krakovi krsta prošireni su. Duljina krakova 5 *cm*. *Tabla XI., slika 26.*

XXI. Grob s kosturom, položenim sjeveroistočno-jugozapadno, sa ovim prilozima:

1. Čertoška fibula od bronca sa dugmetom na glavi, duljina 7·5 *cm*. *Tabla XI., slika 29.*

2. Čertoška fibula bez dugmeta na glavi, s oštećenom nožicom, duljina 6 *cm*. *Tabla XI., slika 30.*

3. Niz od 89 žutih i 19 plavih staklenih zrna. *Tabla XI., slike 31.—37.*

4. Razni ulomci malih šljepočnih kolutova i slično.

5. Malena crna posuda bez ručica, krugljasta oblika i visoka vrata, trup uriješen je kosim crtama; promjer 8 *cm*, visina 9·5 *cm*. *Tabla XI., slika 27.*

6. Mala posuda s tragovima od dviju odlomljenih ručica, bez šarâ, promjera 7·5 *cm*, visine 7 *cm*. *Tabla XI., slika 28.*

XXII. Grob s kosturom, čiji je prvotni položaj oranjem poremećen; od nakita našlo se samo:

1. Malen kolutić od bronca. *Tabla XII., slika 3.*

2. Dva koplja od željeza sa slabo vidljivim rebrom; omjeri su ovi: duljina listova 26 *cm* i 23 *cm*, širina listova 4 *cm* i 3·9 *cm*, duljina sapa 16 i 14 *cm*, ukupna duljina 42 i 37 *cm*. *Tabla 12., slike 1.* i *2.*

XXIII. Razbacani nahogjaji:

1. Lijepa fibula iz ranije la-tènske periode, sa spiralom na glavici, koja je urièšena nizom petljica savitih od tanke žice i lančićem. Luk je ovalan, izbočen, pomnjivo graviran, a vršak nožice urièšen je dugmetom. Duljina 6 *cm*. Spirala sastoji od 4 para. *Tabla XII., slika 4.*

2. Dva mala noža od željeza savite oštrice, duljina 15, odnosno 8 *cm*. *Tabla XII., slika 5.*

3. Ulomak lančića od tri centrične karike, promjera 5 *cm*. *Tabla XII., slika 6.*

4. Nekoliko raznolikog staklenog zrnja. *Tabla 12., slike 7.—12.*

XXIV. Grob s kosturom, položenim istočnozapadno, u njem od nakita i oružja:

1. Dva željezna koplja sa jasno izraženim povorom; omjeri su mu: ukupna duljina 43 i 37 *cm*, duljina lista 26 i 24·5 *cm*, širina lista 4·5 6 *cm*. *Tabla XII., slike 14.* i *15.*

2. Slabo uviti željezni mač sa jakim hrptom i zašiljene oštrice, duljina 37·5 *cm*.

3. Željezna pafta, duga 16, široka 3 *cm*, sa jakim povorom duž sredine, koji se na obje strane završuje u kuke. *Tabla XII., slika 16.*

U blizini kostura našao se i ulomak malog kalupa za salijevanje od pjeskovca *(tabla XII., slika 18.)* i šiljak broncanog bodeža (4 *cm* dug) *(tabla XII., slika 17.)*; šiljak je ležao blizu lijeve lopatice.

XXV. Zvonolika žara od crveno-pečene ilovače sa četiri dugoljasta nastavka, postavljena diametralno ispod ruba. Visina 35 *cm*, promjer dna 17 *cm*, promjer otvora 22 *cm*. Bila je poklopljena trbušastom zdjelom, koja je takogjer imala četiri nastavka. Visina 21 *cm*, promjer 34 *cm*. *Tabla XIII., slika 2.*

Žara je ispunjena do trećine tamnom masom ugljena i sagorjelih kostiju, a povrh toga ležaše ulomak broncane ogrlice, koja ima na jednom kraju zarez, u koji je bio usagjen umjesto odlomljenog dijela drugi komad žice i pričvršćen sa dvije čivije. Ali i ovaj naknadno popravljeni komad fali.

XXVI. Razbacani nahogjaji i to:

1. Ulomak trougle, tanke, ispupčenim kružnicama i piknjama urièšene broncane pločice od fibule.

2. Malena fibula srednje la-tènske periode od broncane žice s dvije krugljice na unatrag zavinutom kraju nožice, od kojih jedna obuhvaća luk fibule. Duljina 5 *cm*, visina 1·5 *cm*. Kraj nje se našao i ulomak luka od sasvim slične fibule.

3. Luk broncane fibule ranije la-tènske periode, ornamentirane površine, a na kraju nožice urièšen s dva profilovana dugmeta. Duljina 5, visina 1·5 *cm*.

4. Ulomak bogato urièšene narukvice od bronca, ukrašen nizom poprečnih šipki, koje su u sredini i na krajevima urièšene oblim zrnima. Komad je dug 3·2 *cm*, širok 1·7 *cm*, a ima 5 poprečnih šipki.

5. Vrlo ogorjeli ulomak broncane šipke, urièšen nizom kolutastih ploča. Duljina 6·3 *cm*.

6. Bačvasti bobak od plave cakline, sa ispupčenim žutim, spiralnim kružnicama u podobi oka. Duljina 2 *cm*.

7. Osim toga malen, zelen, bikoničan bobak od stakla te omanji ulomci od bronca.

XXVII. Kostur, položen istočnozapadno, s bogatim prilozima:

1. Kaciga ilirskog oblika, od bronca, posvuda na rubu pokićena gustim nizom broncanih klinčića. Ležala je pod nogama kosturovim, *slika 7.*

2. Štit od broncanog lima, sa polukrugljastom jabukom na srijedi, koja se izbočuje u više stepenova te je na vrhu urièšena četverouglasto profilovanim dugmetom

Slika 7. Kaciga ilirskog oblika od bronca. $^2/_5$ nar. vel.

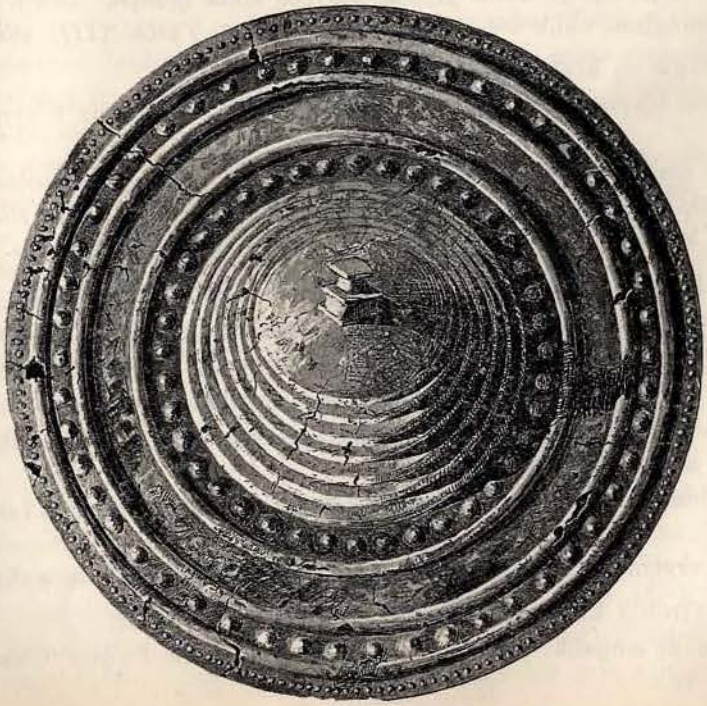

Slika 8. Štit od bronca. $^1/_4$ nar. vel.

od bronca. Rub štita je širok a uriješen unaokolo sa tri izbočena vijenca i dva reda malenih grbica. Promjer 37 *cm*. *Slika 8.*

3. Dvije šipke od bronca sa osam kolutastih ploča. Duljina 9·5 *cm*. Nagjoše se o bokovima kostura. *Tabla XIII., slike 3.* i *4.*

4. Dva željezna koplja sa jakim povorom. U oba koplja usagjen je vršak u posebne plosnate korice od željeznog lima. Ovi dulci nam prestavljaju po svoj prilici okov korica od drveta ili kože, koje su imale da očuvaju oštricu koplja od oštećenja. Omjeri: ukupna duljina 36·5, širina lista 6·2, duljina lista 23 *cm*. *Tabla XIII., slike 5.* i *6.*

5. Slabo uvinut nož od željeza. Duljina 23, širina 2·2 *cm*. *Tabla XIII., slika 1.*

6. Osim toga se našlo tragova broncane zdjele, koja je bila načinjena od sasma tanka lima te se je posve razdrobila.

XXVIII. Dječiji kostur, položen zapadnoistočno, s ovim prilozima:

1. Četiri cijela šljepočna koluta od broncane žice i ulomci od dvaju takovih kolutića od tanke žice prebačenih krajeva, od kojih je jedan splošten i uvinut u petlju. Promjer 3·5 *cm*. *Tabla XII., slike 21.* i *22.*

2. Prosta zmijolika fibula od bronca sa okruglom pločicom na jednoj strani luka. Duljina 7 *cm*. *Tabla XII., slika 19.*

3. Mala hamajlija u obliku male kutije od tanka broncana lima sa plosnatom ušicom. Promjer 3 *cm*. *Tabla XII., slika 20.*

XXIX. Razbacani ostanci skeleta, kraj njih niz plavih i žutih staklenih bobaka, u svemu 31 zrno i dugoljast brus od pjeskovca. *Tabla XII., slike 23.—27.*

XXX. Kostur, položen istočnozapadno, sa ovim prilozima:

1. Devet komada šljepočnih kolutova od torquirane broncane žice sa blizu dva zavoja; jedan kraj splošten i uvijen u ušicu. Promjer 6·0 *cm*. *Tabla XIII., slike 7.* i *8.*

2. Niz jantarevih zrna, od kojih se našlo 96 čitavih. Zrna su plosnata, okrugla, razne veličine; najmanje je kolik grašak, najveće kolik lješnjak. Druga dva zrna imadu plosnati, četvorouglasti oblik i četiri poprečne rupice. *Tabla XIII., slike 9.—14.*

XXXI. Grob sa kosturom i ovim prilozima:

1. Pet pari šljepočnih koluta od tanke broncane žice. Promjer 6·5 *cm*. *Tabla XIII., slike 16.* i *17.*

2. Jedna zmijolika fibula od bronca s okruglom pločicom na jednom kraju, koja je ali pomaknuta prilično k sredini igle. Duljina 8 *cm*. *Tabla XIII., slika 15.*

3. Deset komada bezobličnih zrna od jantara. *Tabla XIII., slike 18.—20.*

XXXII. Kostur, položen sjeveroistočno-jugozapadno. Prilozi: jedan šljepočni kolut sa zavinutim krajem, promjera 4·5 *cm* i jedna zemljana posuda u obliku žare, s dônje strane s ušicom na rubu. Visina 6·5 *cm*, širina 7·5 *cm*. *Tabla XIV., slike 1.* i *2.*

XXXIII. Grob s kosturom, položenim jugozapadno-sjeveroistočno. Prilozi:

1. Koplje od željeza sa slabo ispupčenim povorom, duljina 38 *cm*, duljina lista 25 *cm*, širina lista 6·5 *cm*. *Tabla XIV., slika 5.*

2. Malen čekić od komada rožine sa četvorouglastim sapom. Duljina 7 *cm*. *Tabla XIV., slika 4.*

3. Malen crveno pečen kolut od ilovače. Promjer 4·5 *cm*. *Tabla XIV., slika 3.*

XXXIV. Grob s kosturom, položen južnosjeverno. Prilozi:

1. Tri jednake zmijolike fibule sa oblom pločom na luku. Duljina 9·2 *cm*. *Tabla XIV., slike 10., 13.* i *15.*

2. Tri čitava broncana šljepočna koluta od tanke uvijene žice. Promjer 5 *cm*. Ulomci od još nekoliko šljepočnih kolutića. *Tabla XIV., slike 11.* i *12.*

3. Malen privjesak od bronca u podobi triju suvislih kružnica. *Tabla XIV., slika 14.*

4. Malen privjesak u obliku bobice. *Tabla XIV., slika 17.*

5. Dva koluta od bronca. *Tabla XIV., slike 19.* i *23.*

6. Maleno pupčasto puce od bronca sa širokom ušicom. *Tabla XIV., slika 18.*

7. Lončić utegnuta vrata. Visina 6·5 *cm*, promjer otvoru 6 *cm*. *Tabla XIV.. slika 7.*

8. Krugljasta posuda od ilovače. Visina 8 *cm*, širina 10 *cm*; promjer otvora 4·5 *cm*. *Tabla XIV., slika 6.*

9. Zrno od ilovače sa spiralnim ornamentom. Promjer 4·5 *cm*. *Tabla XIV., slika 8.*

10. Dugoljast mosur od ilovače, crveno pečen. Duljina 4·5 *cm*. *Tabla XIV., slika 9.*

11. Oveći zeleni bobak, maleni plavi i jedan rastrošen, sve od stakla. *Tabla XIV., slike 20.—22.*

12. Mali četverasti trn od bronca. *Tabla XIV., slika 16.*

XXXV. Grob s kosturom, položenim južnosjeverno, s bogatim prilozima:

1. Na obim šljepočicama po pet šljepočnih kolutića od torquinirane broncane žice, sa zavinutim krajem. Promjer 5 *cm*. *Tabla XV., slike 4.* i *5.*

2. Na prsima dvije jednake fibule na luk sa čvorastim lukom i četverouglastom nožicom, koja se završuje glavicom. Na fibulama nanizana su tri kolutića. Duljina 6 *cm*, visina 3·2 *cm*. Jedna ležaše na lijevoj, druga na desnoj strani prsiju. *Tabla XV., slike 11.* i *12.*

3. Zmijolika fibula od bronca, obična oblika. Duljina 8 *cm*. *Tabla XV., slika 16.*

4. Dvije zmijolike fibule od bronca, na luku su im prikovana po dva broncana roščića kao ures, noga završava kruškolikim dugmetom. *Tabla XV., slike 13.* i *15.*

5. Malena, posve okrugla, pločasta fibula od tanka broncana lima, urišešena grbicama. Rub je oštećen. Promjer 4 *cm*. Sve su ležale na prsima. *Tabla XV., slike 17.* i *18.*

6. Dvije masivne broncane narukvice, kojim krajevi nešto prelaze jedan preko drugog; na izvanjskoj su strani urišešene nizom zrnatih izbočina. Promjer 6 *cm*, izvana 7·5 *cm*. *Tabla XV., slika 8.*

7. Spiralne uvojke od uske broncane žice, koje su bile osukane oko uzice te su služile mjesto pojasa. Na tom pojasu bila su nanizana i dva pupčasta dugmeta od bronca, urišešena sa 8 krpastih nastavaka na rubu. *Tabla XV., slika 19.*

Pojas je obuhvatio bokove a jedan mu se kraj spuštao niz desnu stranu.

8. Uz krilo kostura ležalo je jedno zvjezdoliko zrno od ilovače sa četiri izbočine, išarane kružnicama. Promjer 4 *cm*. *Tabla XV., slika 6.*

9. Uz desni bok ležalo je na srijedi ispupčeno krstoliko puce a krajevi krsta prošireni su. Duljina 5 *cm*. *Tabla XV., slika 14.*

10. Komad lanca od bronca s privjeskom u obliku lemeža. Duljina 9 *cm*. *Tabla XV., slika 10.*

11. Kao nakit na vratu služio je niz jantarevih zrna, u svemu 171 komad, veličine graškove do orahove, ponajviše plosnata oblika. *Tabla XV., slika 7.*

12. Niže nogu kostura ležahu dva željezna koplja po 45·5 *cm* duga, od kojih su listovi dugi 31·4 odnosno 28·4 *cm*. Povor siže do polovine oštrice. *Tabla XV., slike 1.* i *2.*

13. Kraj njih je ležao željezni uvinuti nož, duljina 14 *cm*. *Tabla XV., slika 3.*

14. Niže nogu, lijevo, ležaše jedna čovječja lubanja bez inih dijelova kosturovih.

15. Tri nagorjela privjeska trouglasta oblika na jednoj karici, dospjela su slučajno u blizinu ovog groba, te su prvobitno spadali drugom grobu s paljevinom. *Tabla XV., slika 9.*

XXXVI. Kostur, položen južnosjeverno, bez priloga.

XXXVII. Kostur, položen zapadnoistočno, samo 15 *cm* duboko, zbog čega je čest oko grudi plugom razorena. Prilozi:

1. Lijevo kraj glave četiri željezna koplja, od kojih jedno s okovanim šiljkom. Omjeri tih kopalja: duljina 46·0—35·5—33·5—35·5 *cm*, duljina lista 30·0—21·0—22·0 *cm*, širina

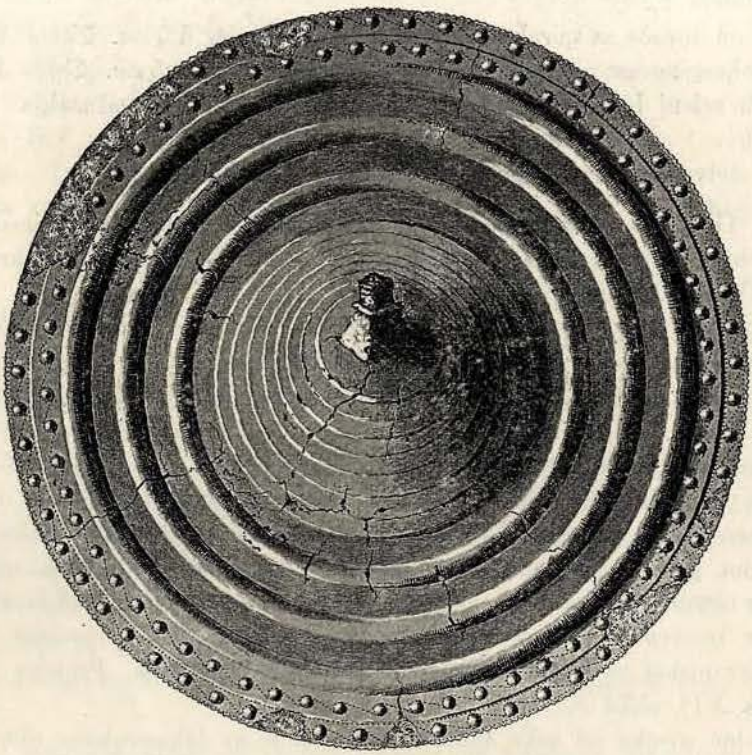

Slika 9. Štit od bronca. $^1/_4$ nar. vel.

lista 5·5—7·0—7·0—5·0 *cm*. Kod zadnjeg komada su korice rgjom prirasle uz koplje, duljina 14 *cm*, širina 4·5 *cm*. *Tabla XVI., slike 1.—4.*

2. Na lijevom boku ležaše nož od željeza, dug 16 *cm*. *Tabla XVI., slika 5.*

3. Kraj ovoga velik štit od vrlo tanka broncana lima. Jabuka na srijedi izbočuje se postepeno a urièšena je masivnim željeznim klinom; rub štita je širok a urièšen s tri koncentrične izbočene kružnice i sa dva reda pupčastih dugmeta. Promjer 38 *cm*. *Slika 9.*

4. Lijevo kraj nogu ležala je plitka zdjelica od ilovače s probušenim nastavkom. Promjer 13 *cm*, visina 4 *cm*. *Tabla XVI., slika 9.*

5. Preko nogu ležao je drugi štit od željezna lima, po oblliku sličan prvome, ali je jabuka na srijedi u njeg polukrugljasta. Promjer 37 *cm*. *Slika 10.* i *11.*

6. Tri broncane šipke pokićene s kolutastim pločama. Sve tri su imale na jednom kraju po jednu željeznu petlju, a biće da su služile kao privjesci pojasa. Duljina jednoga komada 12 *cm*, ostalih dvaju po 8·5 *cm*. *Tabla XVI., slike 6.—8.*

7. Krstolik ures od bronca. Duljina krakova 6 *cm*. Našao se ukraj bokova. *Tabla XVI., slika 12.*

8. Dva ulomka fibula sa nabranim lukom ležahu na prsima, ali ne u prvotnom položaju. *Tabla XVI., slike 10.* i *11.*

Slika 10. Štit od željeza. $^1/_4$ nar. vel.

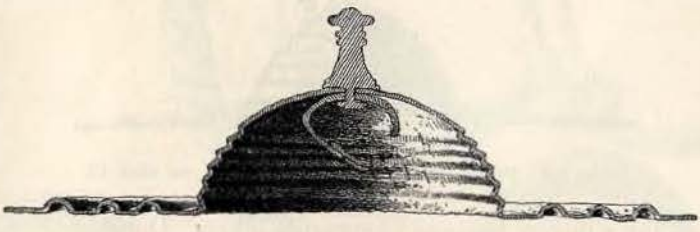

Slika 11. Prorez štita, prikazana na slici 10.

XXXVIII. Tri posudice od ilovače, jedna uz drugu. Od tih dvije bez ručice, promjera 13·5 i 9 *cm*, a jedna veća, u obliku polukruglje, sa jednom ručicom, urešenom srpolikim nastavkom. Promjer 15 *cm*.

Ove tri zdjelice spadaće po svoj prilici grobu XXXIX., jer su se našle od njega tek 50 *cm* udaljeno.

XXXIX. Kostur, položen zapadnoistočno, s ovim prilozima:

1. Dva željezna koplja desno kraj lubanje, oba po obliku jednaka. Ukupna duljina 42 *cm*, duljina lista 26 *cm*, širina lista 6 *cm*. *Tabla XVII., slike 1.* i *2.*

Povor koplja sploštava se prema šiljku.

2. Težak željezni mač ležaše uz lijevi bok. Ima oblik slova S, a list, uz koji je bio prikovan držak, jako je uvinut, oštrac mu je pri vršku vrlo proširen, zaokružen. Duljina 47 *cm*, duljina oštraca 39 *cm*, najveća širina 5 *cm*. *Tabla XVII., slika 3.*

3. Na goljenicama ležaše štit od željeza, sličan dosada opisanima. Promjer 30 *cm*. *(Slike 12.* i *13.)*

4. Prosta narukvica od bronca, prebačenih krajeva. Promjer 5·8 *cm*. Nagjena na desnoj ruci. *Tabla XVII., slika 5.*

Slika 12. Štit od željeza. $^1/_4$ nar. vel.

Slika 13. Prorez željeznog štita, prikazana na slici 12.

5. Fibula na lûk s dugom nožicom i čvorastim lukom. Duljina 5·5 *cm*. *Tabla XVII., slika 10.*

6. Fibula na lûk od bronca, s tri čvora na obluku i dugim podstavkom. Duljina 4 *cm*. *Tabla XVII., slika 9.*

7. Dvije broncane šipke urišene sa nizom kolutastih ploča. Duljina 5 *cm*. *Tabla XVII., slike 7.* i *8.*

8. Zrno od bronca. Promjer 1·7 *cm*. *Tabla XVII., slika 16.*

9. Dva trouglasta privjeska od bronca. *Tabla XVII., slike 11.* i *12.*

10. Dva ulomka od jednog broncanog lanca. *Tabla XVII., slike 14.* i *15.*

XL. Spaljeni ostanci mrtvaca, bez žare, a uz paljevinu ovi prilozi:

1. Dva koplja od željeza, jednakog oblika i veličine. Ukupna duljina 35·5 *cm*, duljina lista 25·5 *cm*, najveća širina 6·5 *cm*. *Tabla XVI., slika 19.*

2. Dvije male zdjelice sa drškovima, jednakog oblika. Visina 8, odnosno 6·5 *cm*. *Tabla XVI., slike 16.* i *17.*

3. Nož od željeza, odlomljenog vrška. Duljina 11·5 *cm*. *Tabla XVI., slika 18.*

4. Dvije broncane šipke, uriješene sa kolutastim pločama, vatrom jako oštećene. *Tabla XVI., slike 14.* i *15.*

5. Luk plosnate broncane fibule. Duljina 5 *cm*. Nožica bila je prvotno četverouglasta te se jednim uglom vezala uz luk. *Tabla XVI., slika 13.*

XLI. Grob s kosturom, prvotni položaj već poremećen. Prilozi:

1. Dvije plosnate fibule od tanka broncana lima. Kolut je ukrašen s dvije omanje i jednom većom grupom koncentričnih ispupčenih kružnica i zrnastih prutica. Visina 7 *cm*, širina 5·5 *cm*. Kolut je bio pričvršćen o željeznu fibulu plosnata luka. *Tabla XIV., slike 29.* i *30.*

2. Rana la-tènska fibula sa natrag zavinutim krajem nožice, koji ima oblik zmijine glavice. Igla i jedna strana zavojnice manjkaju. Duljina 4·6 *m*. *Tabla XIV., slika 27.*

3. Dvadeset i četiri zrna od bijela i plava stakla. *Tabla XIV., slika 28.*

XLII. Grob s kosturom, prvotni položaj poremećen. Prilozi:

Narukvica od torquirane broncane žice sa tri spiralna zavoja. Promjer 6·5 *cm (tabla XVII., slika 18.)*; malen bobak od plavetna stakla. *Tabla XVII., slika 19.*

XLIII. Grob s kosturom, položenim sjeveroistočno-jugozapadno. Prilozi:

1. Dva torquirana šljepočna koluta od bronca. Promjer 5 *cm*. *Tabla XVII., slike 20.* i *21.*

2. Fibula od bronca na lûk, narebrena luka i duge nožice. Duljina 4·2 *cm*. *Tabla XVII., slika 23.*

3. Fibula ranije la-tènske dobe, unatrag zavinute i čvorasto urešene nožice. Duljina 5·5 *cm*. *Tabla XVII., slika 24.*

4. Malena fibula ranije la-tènske dobe s visokim oblukom. Igla manjka. Duljina 3·3 *cm*. *Tabla XVII., slika 22.*

5. Prsten opleten od broncane žice. Promjer 1·7 *cm*.

6. Nekoliko malih, pupčastih puceta od bronca. *Tabla XVII., slike 25.* i *26.*

7. Šest zrna od jantara i dva od stakla. *Tabla XVII., slike 28.—33.*

XLIV. Grob s kosturom, položenim jugozapadno-sjeveroistočno, od priloga samo jedan šljepočni kolut od torquirane broncane žice sa gotovo dva spiralna zavoja, krajevi su mu jedan ravan, drugi zavinut; promjer 2·7 *cm (tabla XVII., slika 34.)*. Osim toga jedno zvjezdoliko, plosno zrno od olova, promjer 1·8 *cm*, te nekoliko ulomaka od bronca.

XLV. Grob s kosturom, položenim sjeveroistočno-jugozapadno. Prilozi:

1. Deset bobaka od plavetna, zelena ili žuta stakla, uriješena vijugastim ornamentom. *Tabla XVII., slike 38., 40.—47.*

2. Ulomci spiralnih cijevi od broncane žice, kojom je nekad bila omotana uzica. *Tabla XVII., slike 36., 37.* i *39.*

3. Ulomak pojasnog okova sa kukama od bronca. *Tabla XVII., slika 35.*

XLVI. Grob sa žarom i ovim bogatim prilozima:

1. Velika, trbušasta žara od crne ilovače sa četiri nastavka na dônjem dijelu. Visina 46 *cm*, širina 46 *cm*, promjer 24 *cm*. *Tabla XVIII., slika 1.*

2. Žara je bila poklopljena plitkom činijom, ruba nešto uvinutog. Promjer 31 *cm*. *Tabla XIX., slika 1.*

3. Na činiji ležaše koplje od željeza, dugo 40 *cm*, duljina lista 25, širina lista 6·3 *cm*. *Tabla XIX., slika 7.*

U žari:

4. Malena narukvica od broncane žice, $1^2/_3$ puta zavinute. Promjer 5 *cm*. *Tabla XIX., slika 15.*

5. Slična, malena narukvica od plosnate broncane žice. *Tabla XIX., slika 14.*

6. Dva zrna od ilovače. *Tabla XIX., slike 2.* i *3.*

7. Ulomci od dvaju željeznih noževa. *Tabla XIX., slike 6.* i *4.*

8. Mnoštvo ulomaka od broncanih narukvica, razorenih vatrom. *Tabla XIX., slika 16.*

Kraj žare našlo se nekoliko posuda od ilovače, i to:

9. Malena, lijepo urišena žara visoka vrata sa četiri nastavka na trupini. Visina 34 *cm*, širina 33 *cm*. *Tabla XVIII., slika 7.*

10. Velika činija uvučena ruba. Promjer 28 *cm*. *Tabla XIX., slika 8.*

11. Slična činija. Promjer 20 *cm*. *Tabla XVIII., slika 4.*

12. Slična činija. Promjer 15 *cm*. *Tabla XVIII., slika 5.*

13. Slična činija. Promjer 13 *cm*. *Tabla XVIII., slika 3.*

14. Slična činija. Promjer 13·5 *cm*. *Tabla XVIII., slika 2.*

15. Mala činija uvučena vrata. Promjer 15·5, visina 8 *cm*.

16. Kupa s jednom ručicom, narebrena trupa i visoka vrata. Visina 8·5, promjer 12·5 *cm*. *Tabla XVIII., slika 5.*

17. Željezno koplje, duljina 26·5, duljina lista 15, širina lista 4·5 *cm*, ležalo je ispod one pod 10. opisane činije. *Tabla XIX., slika 5.*

~~XLVII~~. Dvostruki grob sa kosturima, koji su ležali jedan uz drugi u položaju jugozapadno-sjeveroistočnom; jedan bez, drugi s ovim prilozima:

1. Dvije fibule ranije la-tènske dobe od bronca, kraj podstavka okončane pucetom u podobi bikovske glave čudna oblika. Duljina 4·5 *cm*. *Tabla XIX., slike 18.—20.*

2. Obična rana la-tènska fibula od bronca. Duljina 5 *cm*. *Tabla XIX., slika 21.*

3. Gjerdan od 26 komada bobaka od bijela i plavetna stakla. *Tabla XIX., slike 22.—26.*

4. Velik kolut od ilovače, torquiran. Promjer 6·5 *cm*. *Tabla XIX., slika 17.*

(Nastaviće se.)

Tabla IX.

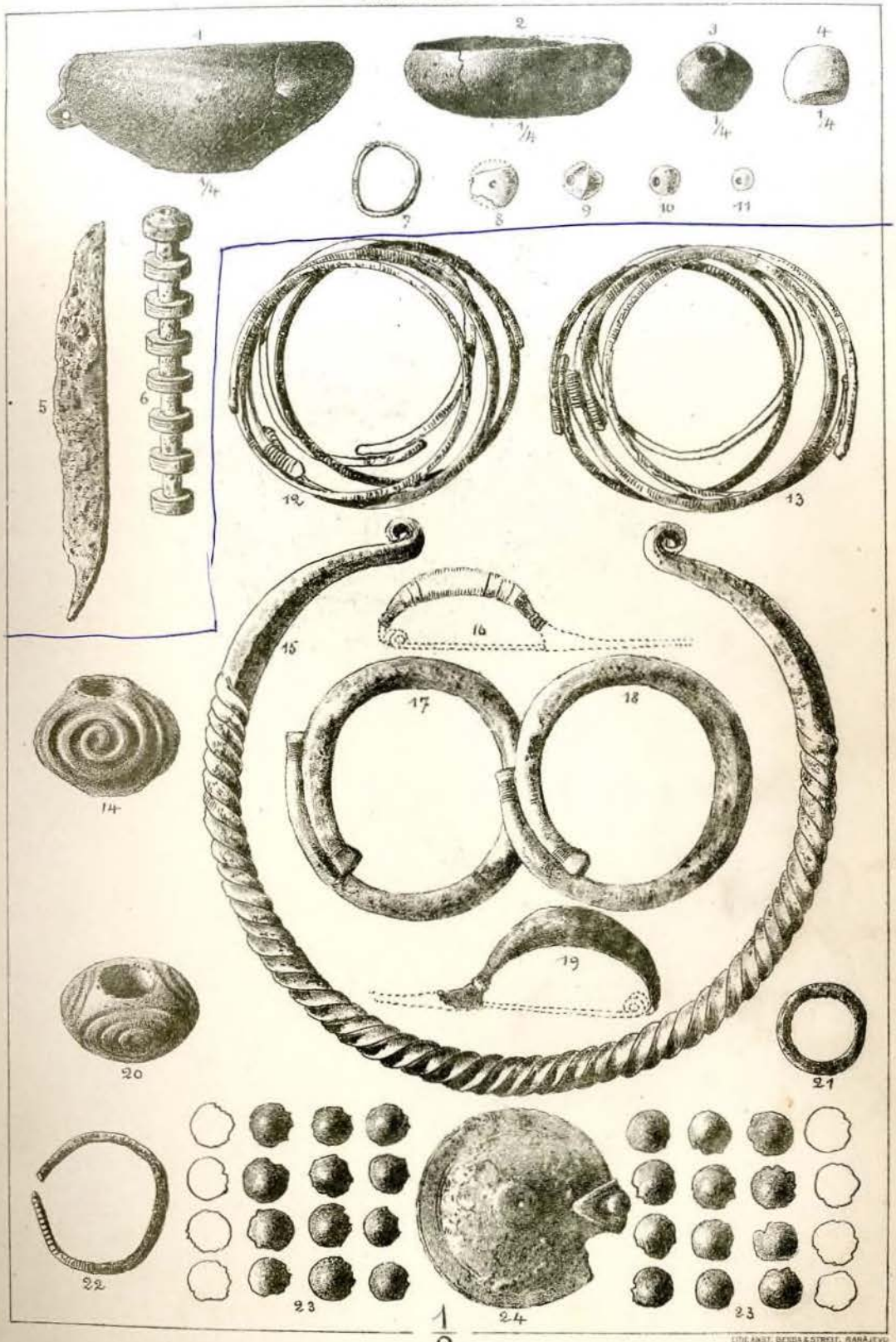

LITIE ANST. BERGA & STREIT, SARAJEVO

Tabla X.

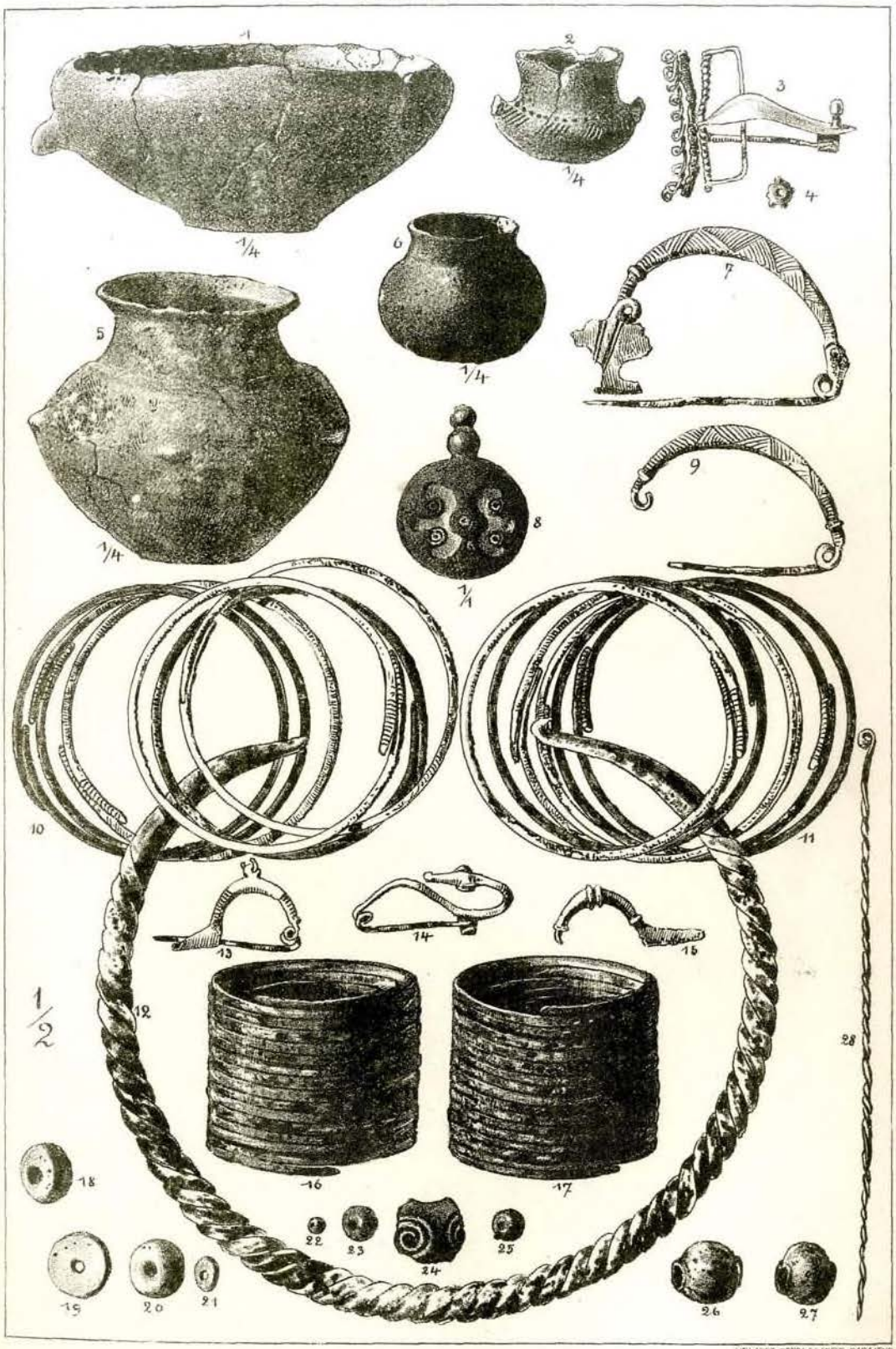

LITH. ANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO

Tabla XI.

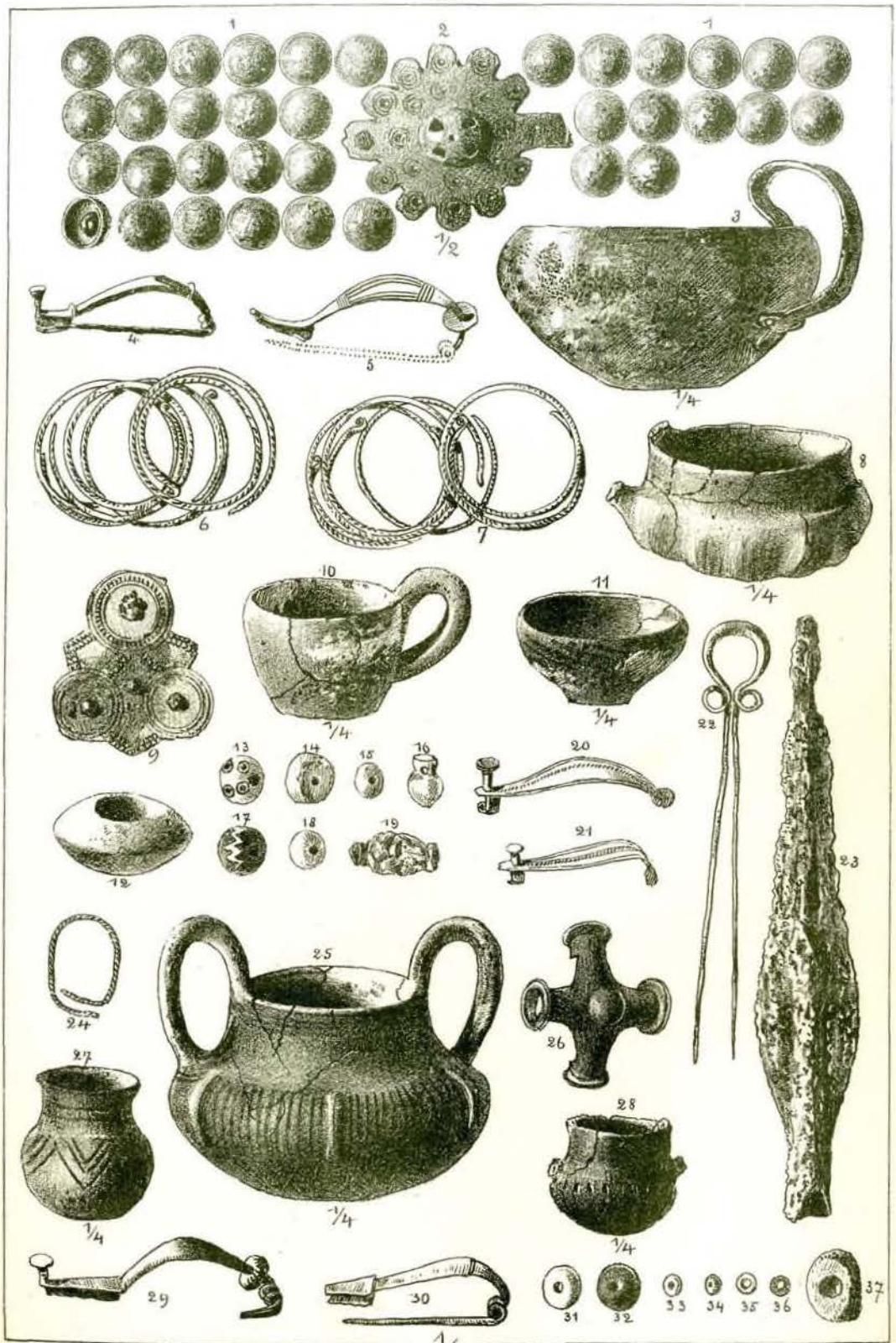

LITH. ANST. BENDA & STREIT. SARAJEVO.

Tabla XII.

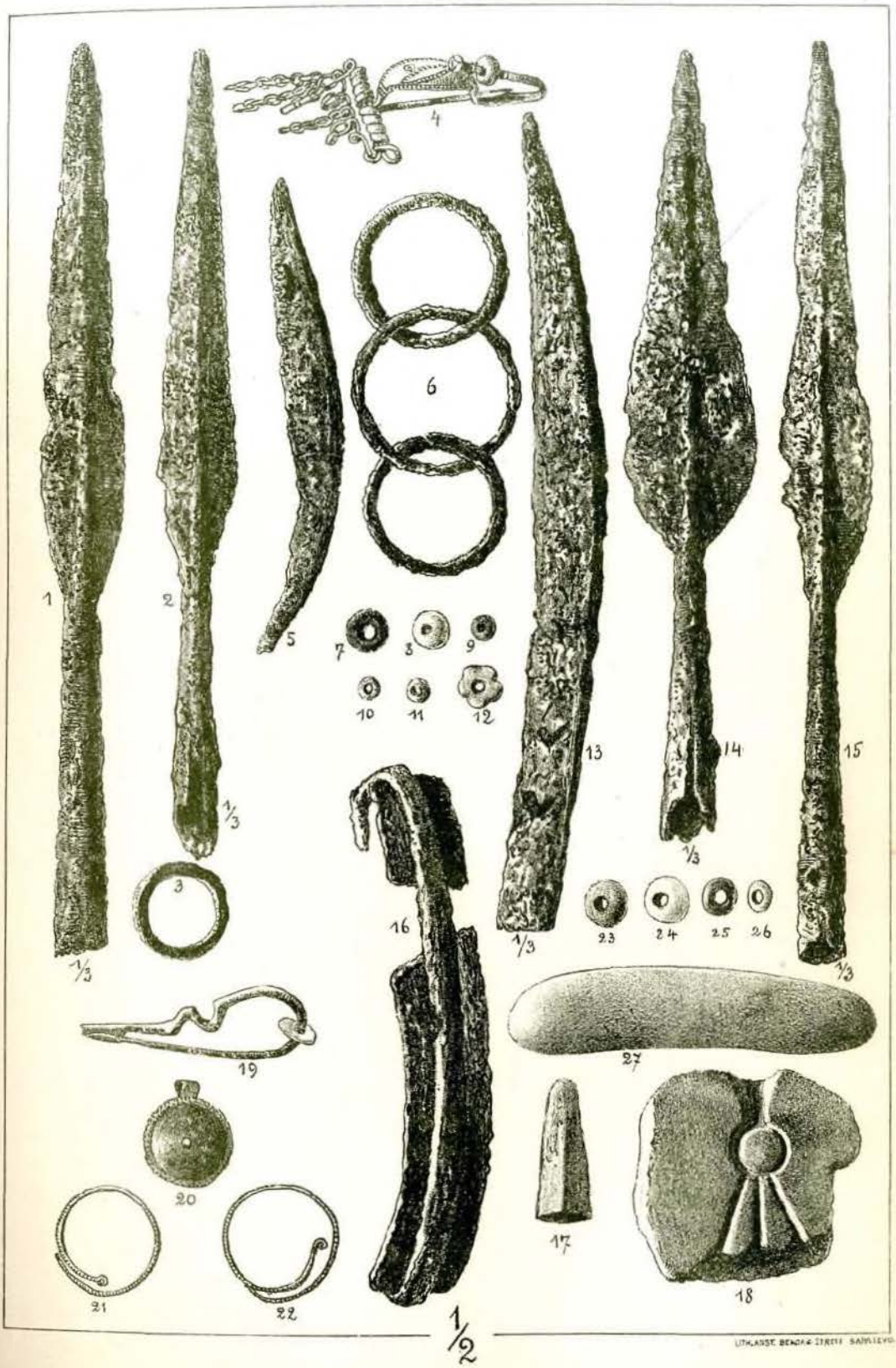
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
1/3
1/3
1/3
1/3
1/2

Tabla XIII.

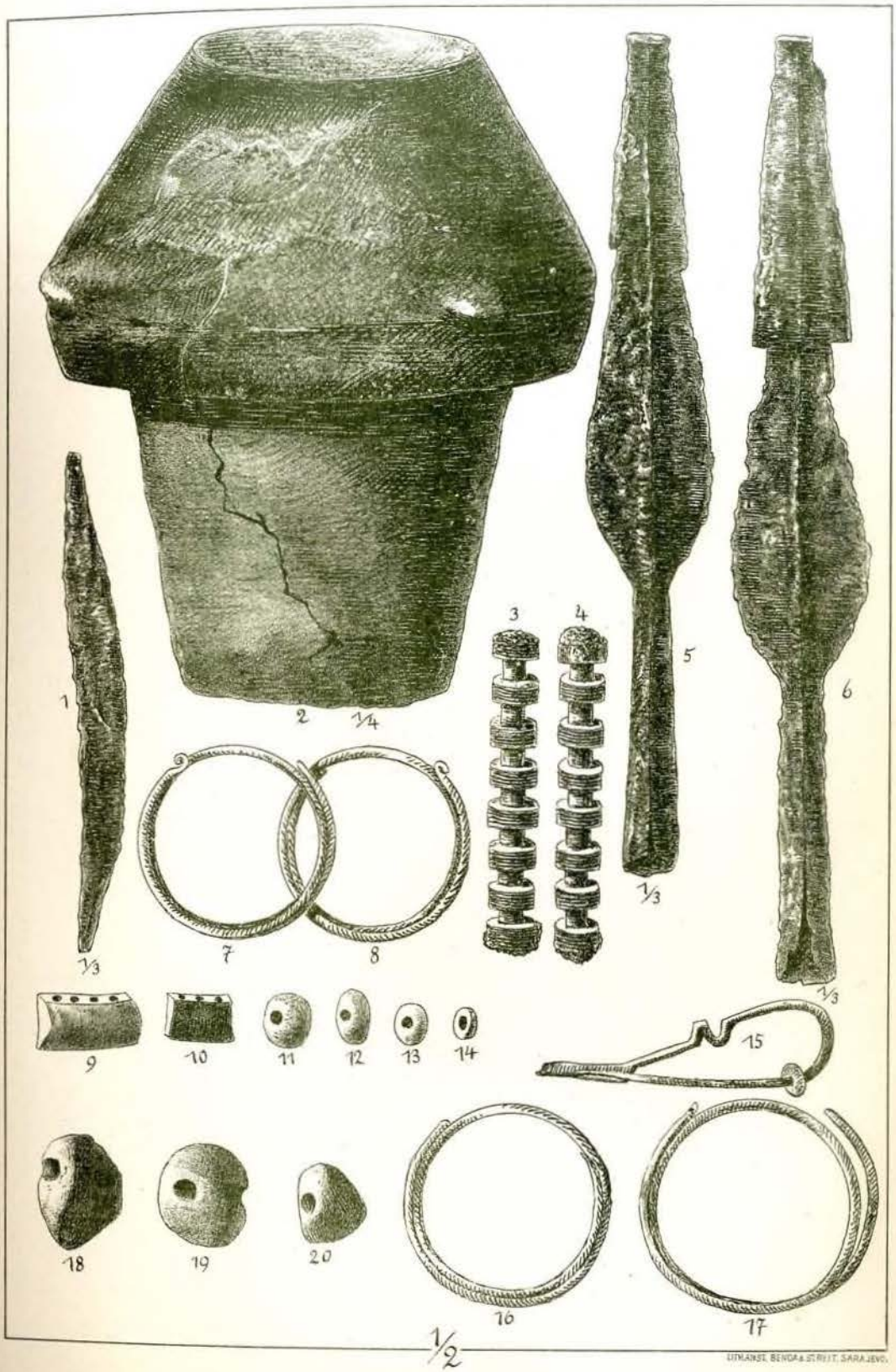

LITHANST. BENDA & STRIST. SARAJEVO.

Tabla XIV.

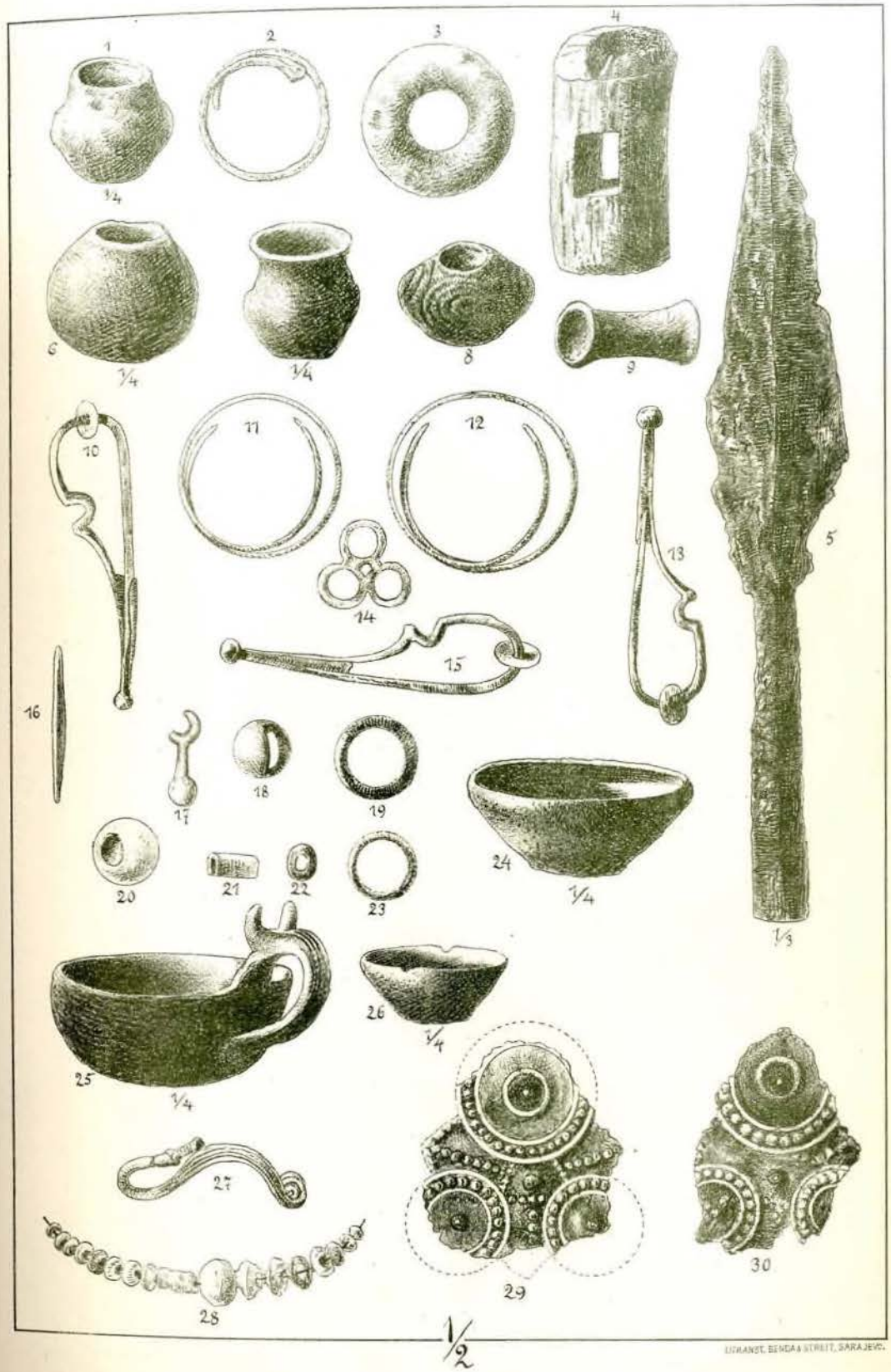

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

TablaXV.

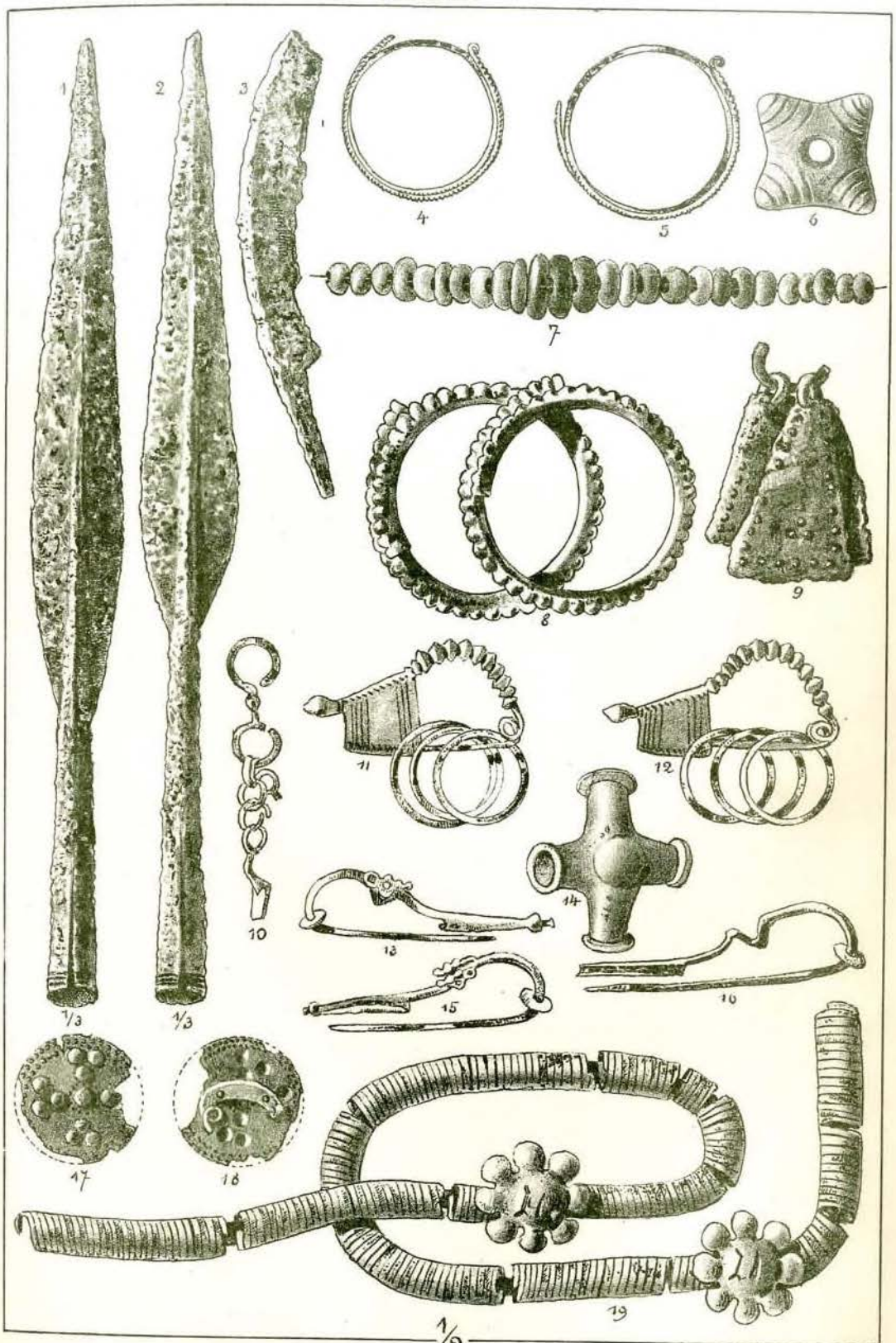

LITHANST. BEHDAA STREIT, SARAJEVO

TablaXVI.

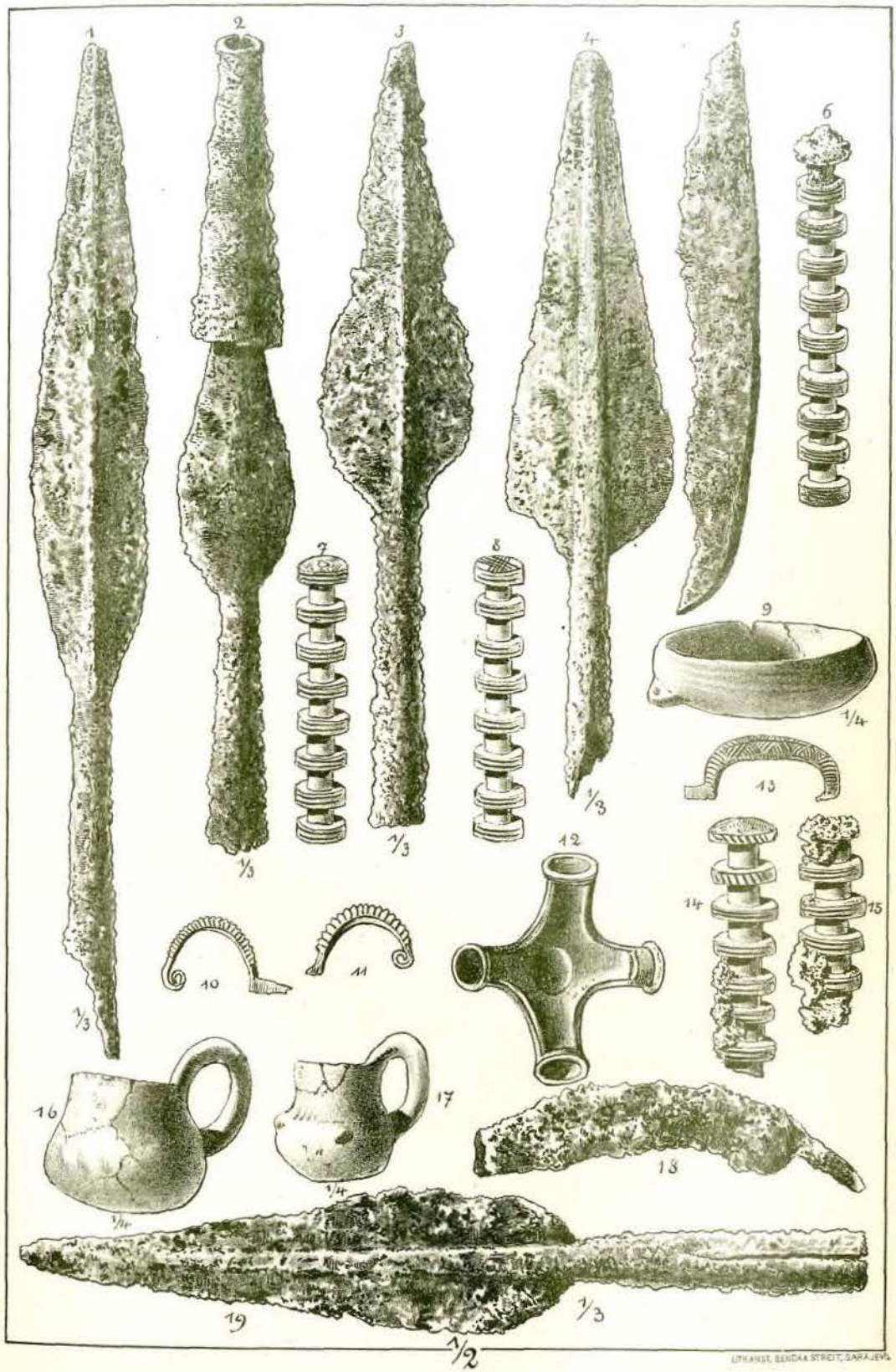

Tabla XVII.

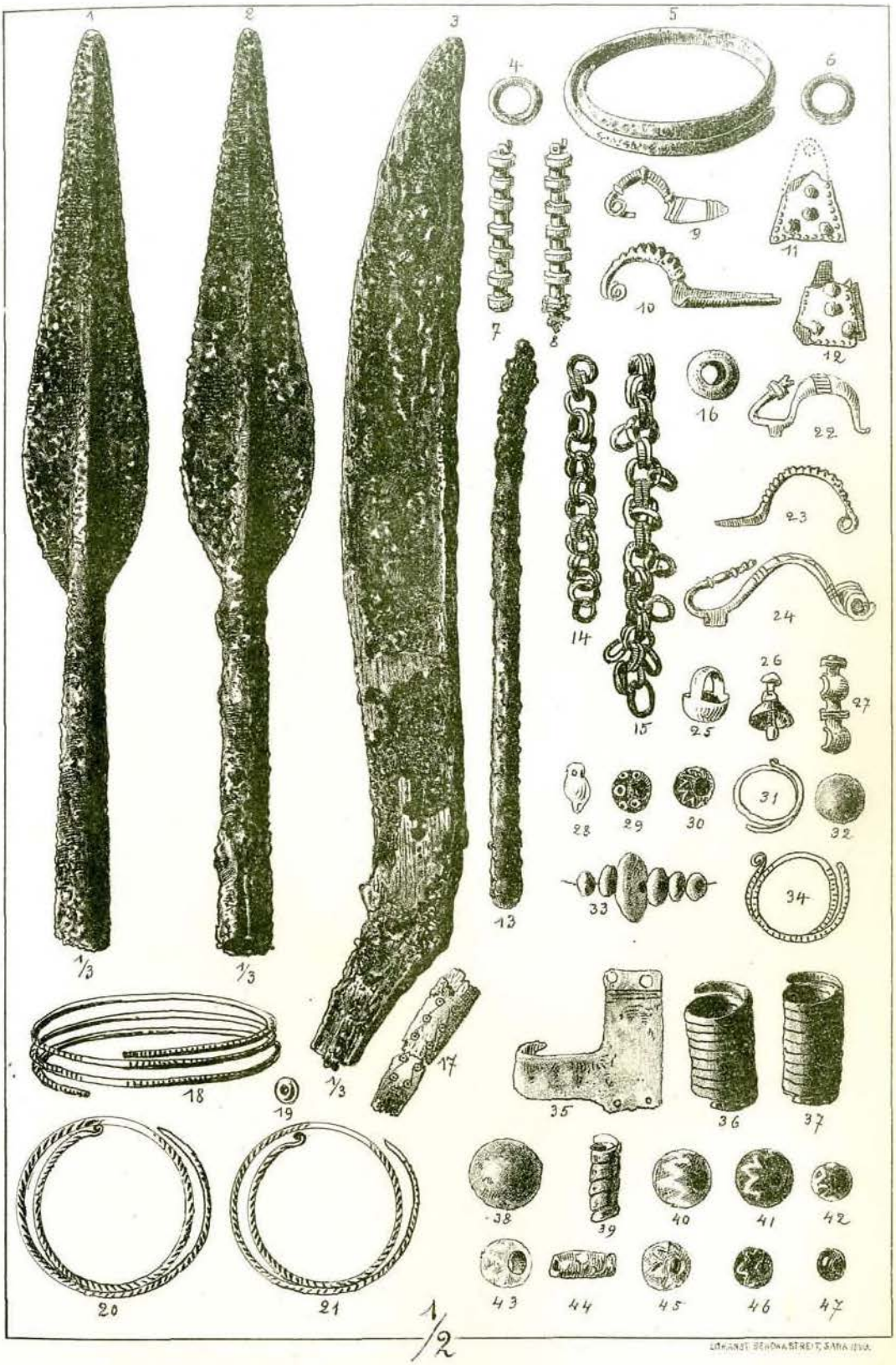
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
1/3
1/3
1/3
1/2

Tabla XVIII.

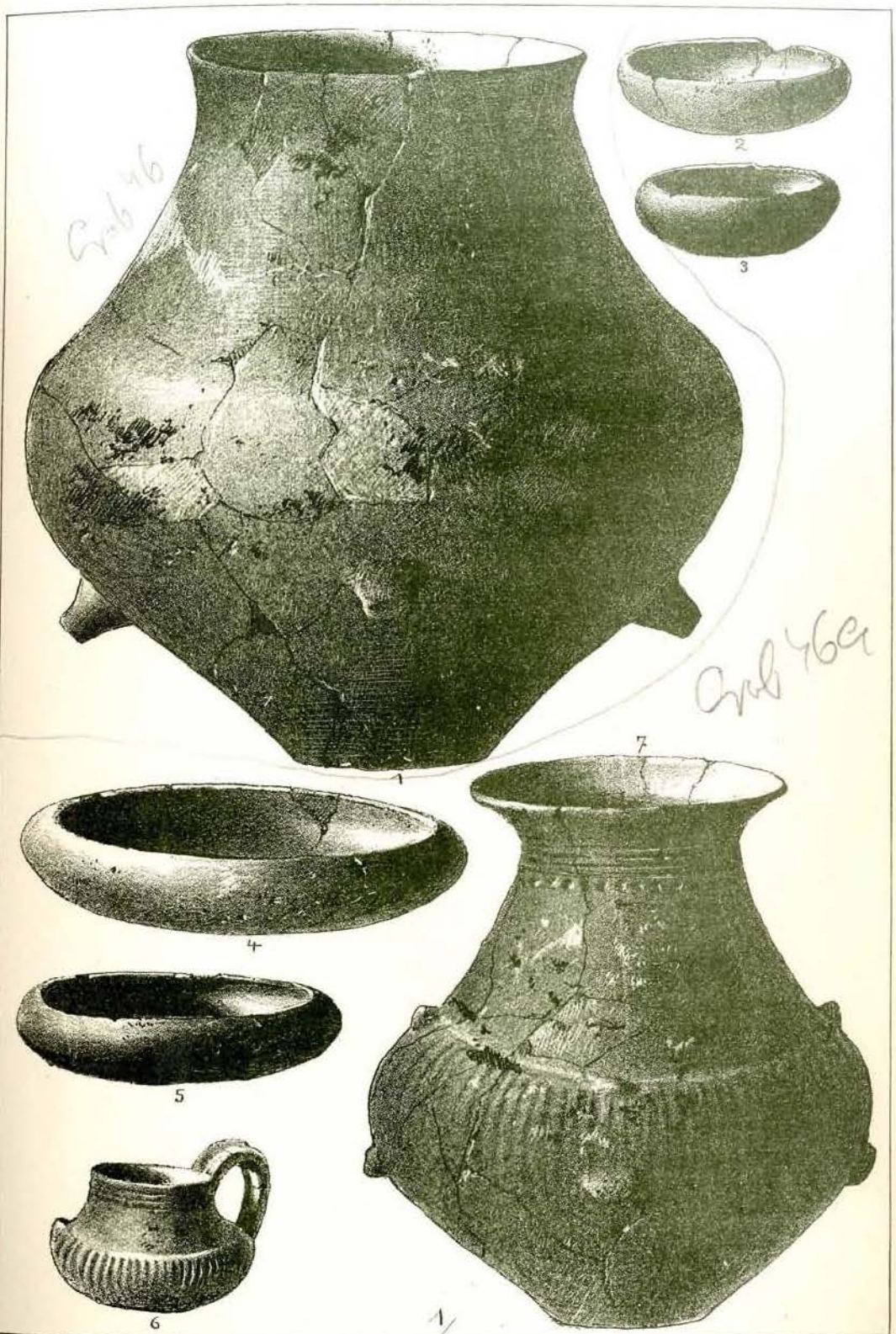

1/4

LIT. ANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XIX.

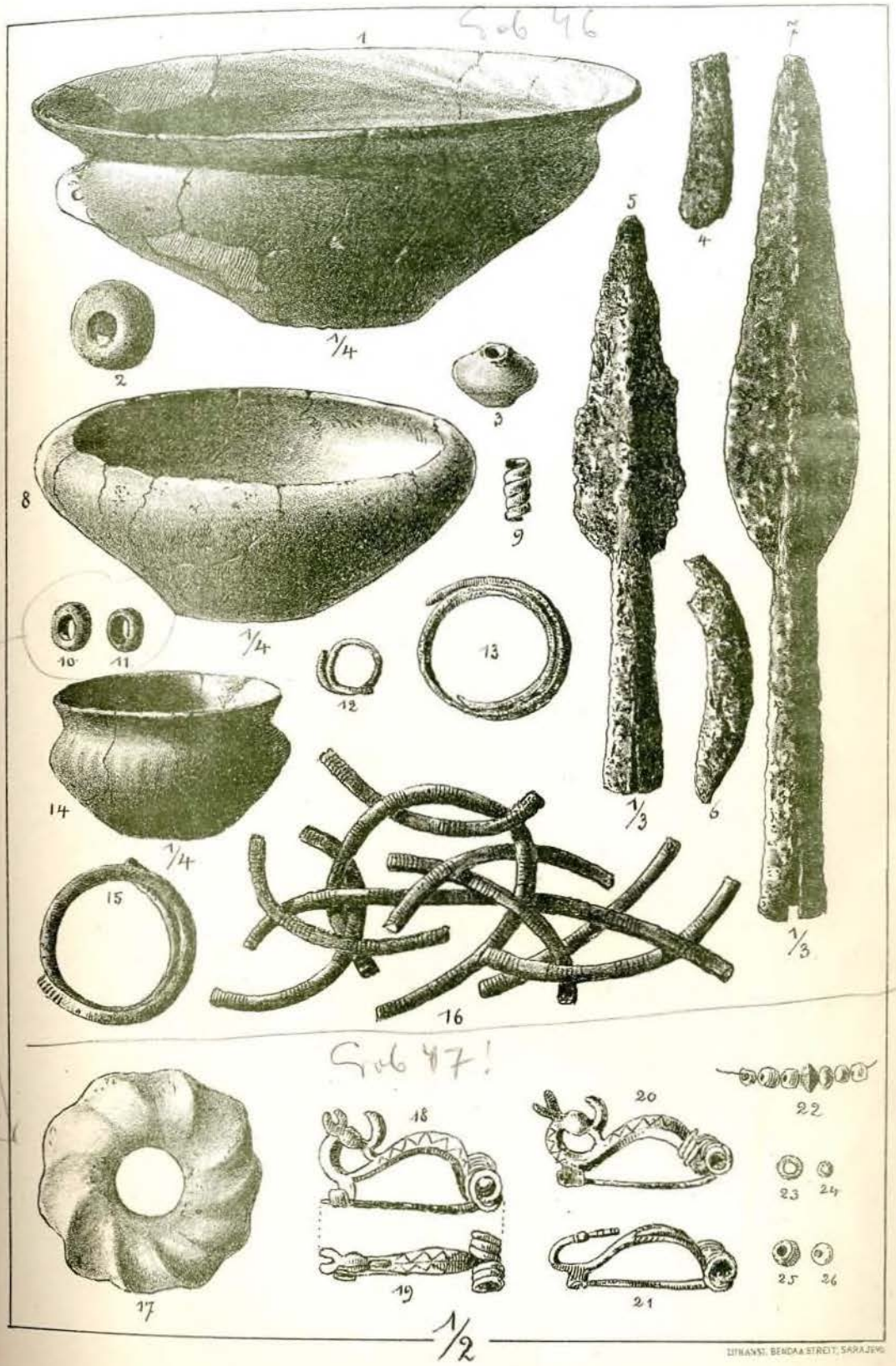

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO

Прилог к познавању флоре ресина (алге) Албаније.

Приопћио

гимн. проф. др. **Ђорђе Протић,** Сарајево.

Господин кустос др. Карло Пач (Patsch), који је мјесеца априла и маја године 1900. по наредби бечке ц. кр. академије знаности истраживао римске старине у Албанији, донио ми је оданле једанаест проба муља и воде из околице вароши Валоне, које сам испитао на њихову садржину у ресинама (алгама). И ако у овом материјалу нијесам нашао нових врста, то је свакако од интереса да се је тим испитивањем сазнало, како је флора ресина заступљена у овом флористички досад слабо истраживаном подручју.

Пробе из језера код мјеста Дукати врло су занимљиве; од мањег су интереса оне из језера код мјеста Арта. Оно прво језеро обилује нарочито диатомацејама, од којих се по својој множини особито истичу родови *Amphora* и *Nitzschia* а по богатству врста род *Navicula*.

Сразмјерно су мање благодарне пробе из лагуне код солане у Валони и пробе из разнијех баруштина.

Код одређивања послужио сам се у главноме овом литературом:

1. H. van Heurck, „Synopsis des Diatomées de Belgique“.
2. Cooke, „British Fresh-Water Algae“.
3. Cooke, „British Desmids“.
4. Rabenhorst, „Süsswasser-Diatomaceen“.
5. Kirchner, „Algenflora von Schlesien“.
6. Kirchner, „Die mikroskopische Pflanzenwelt des Süsswassers“, 2. издање, 1891.

Сматрам за угодну дужност, да госп. Пачу изразим на овом мјесту моју усрдну благодарност, што ми је добростиво ставио на располагање овај занимљиви материјал.

I. Ред: ***Characeae.***

1. *Chara foetida* A. Br. У једној баруштини код Паша-лимана и у мочвари код Новог Села.

II. Ред: ***Confervoideae.***

Фамилија: **Oedogoniaceae.**

Род: **Oedogonium** Lk.

2. *Oe. undulatum* A. Br. Међу другим алгама у бари код валонских солана; у баруштинама код села Мифоли и Ново Село.

3. *Oe. ciliatum* Prings. У једној бари код Валоне.
4. *Oe. Rothii* Prings. На воденим биљкама у једној бари код Паша-лимана.
5. *Oe. tumidulum* Kütz. Међу другим алгама у барама: Ново Село, Мифоли и Валона.

Род: **Cylindrocapsa** Reinsch.

6. *C. involuta* Reinsch. Међу другим алгама у једној бари код Валоне.

Фамилија: **Confervaceae.**

Род: **Chaetophora** Schrk.

7. *Ch. pisiformis* Ag. На воденим биљкама у барама код Валоне и Новог Села.
8. *Ch. elegans* Ag. У једној бари код Мифоли-а.

Род: **Stigeoclonium** Kg.

9. *St. tenue* Kütz., Kirchner, „Die mikroskopische Pflanzenwelt des Süsswassers", 2. изд., сл. 19. На воденим биљкама у бари код Паша-лимана.

Род: **Ulothrix** Kütz.

10. *U. zonata* Kg., Kirchner, озн. мј. сл. 25. У бари код села Мифоли.
11. *U. aequalis* Kütz. На воденим биљкама у бари код валонске солане и код Новог Села.
12. *U. subtilis* Kütz. У бари код Паша-лимана и у језеру крај мјеста Дукати.

Род: **Microspora** Lagerh.

13. *M. amoena* Rbh., Kirchner, озн. мј. сл. 26. У барама код Валоне и Мифоли-а.

Род: **Cladophora** Kütz.

14. *C. fracta* Kg. У бари код валонске солане; у бари код Новог Села.
15. *C. crispata* Kg. Заједно с пређашњом и поврх тога још у бари код Мифоли-а.

Род: **Rhizoclonium** Kütz.

16. *R. hieroglyphicum* Kg. У јарку крај Новог Села и код валонске солане.

III. Ред: ***Siphophyceae.***

Фамилија: **Vaucheriaceae.**

Род: **Vaucheria** DC.

17. *V. sessilis* DC. У барама код Мифоли-а и код Новог Села.
18. *V. geminata* Walz., Kirchner, озн. мј. сл. 27. У барама код Валоне и Мифоли-а.
19. *V. hamata* Walz. Ко и пређашња врста.

IV. Ред: ***Protococcoideae.***

Фамилија: **Volvocaceae.**

Род: **Volvox** Ehrb.

20. *V. Globator* Ehrb. У бари код мјеста Мифоли.

Род: **Pandorina** Bory.

21. *P. morum* Ehrb. У барама око Мифоли-а; међу другим алгама у барама крај валонске солане.

Род: **Gonium** Müller.

22. *G. pectorale* Müller. У једној бари код валонске солане; у једној бари крај Паша-лимана.

Род: **Chlamydomonas** Ehrb.

23. *C. pulvisculus* (Müller) Ehrb. У једној бари код Мифоли-а.

Фамилија: **Protococcaceae.**

Род: **Pediastrum** Meyen.

24. *P. pertusum* Kütz. Kirchn., озн. мј. сл. 30. Међу другим алгама у барама код Мифоли-а и Новог Села.
25. *P. Boryanum* Menegh. Ко прејашња врста а поврх тога још у лагуни крај валонске солане и у језеру код Арте.
26. *P. Ehrenbergii* A. Br. У језеру крај Дукати-а; у једној бари код Паша-лимана и у бари код Новог Села.

Род: **Sciadium** A. Br.

27. *S. Arbuscula* A. Br., Kirchn., озн. мј. сл. 29. Само једном нађена у бари код Паша-лимана на *Oedogonium*-у *Rothii.*

Род: **Coelastrum** Näg.

28. *C. Naegelii* Rebh., Kirchn., озн. мј. сл. 31. У језерима код мјеста Дукати и Арти.

Род: **Sorastrum** Kütz.

29. *S. spinulosum* Näg., Kirchn., озн. мј. сл. 32. У барама код Мифоли-а и Новог Села.

Род: **Characium** A. Br.

30. *Ch. Sieboldii* A. Br., Kirchn., озн. мј. сл. 33. На другим алгама у једној бари код Паша-лимана и у језеру код Арте.

Род: **Ophiocytium** Näg.

31. *O. maius* Näg., Kirchn., озн. мј. сл. 34. Само једном нађена у једној бари код валонске солане.

Род: **Protococcus** Ag.

32. *P. infusionum* Kirchn. Скоро у свим барама.

Род: **Polyedrium** Näg.

33. *P. trigonum* Näg. Међу другим алгама у барама код Мифоли-а и крај валонске солане.

Фамилија: **Palmellaceae.**

Род: **Tetraspora** Ag.

34. *T. gelatinosa* Kütz., Kirchn., озн. мј. сл. 44. У једном рибњаку код Мифоли-а и Новог Села.

Род: **Staurogenia** Kütz.

35. *L. rectangularis* A. Br. У једној бари крај валонске солане и у језеру Дукати.

Род: **Dictyospherium** Näg.

36. *D. Ehrenbergianum* Näg., Kirchn., озн. мј. сл. 42. У једној бари код Паша-лимана.

Род: **Schizochlamys** A. Br.

37. *S. gelatinosa* A. Br. У једној бари крај валонске солане.

Род: **Botryococcus** Kütz.

38. *B. Braunii* Kütz., Kirchn., озн. мј. сл. 50. У једној бари код Новог Села и у језеру Дукати.

Род: **Scenedesmus** Meyen.

39. *S. obtusatus* Meyen, Kirchn., озн. мј. сл. 46.
40. *S. caudatus* Corda. Обадвије врсте у барама код Мифоли-а и Новог Села; потоња још и у барама код Паша-лимана.

Род: **Raphidium** Kütz.

41. *R. polymorphum* Fres., Kirchn., озн. мј. сл. 53. У једној бари код Паша-лимана.

V. Ред: ***Conjugatae.***

Фамилија: **Zygnemaceae.**

Род: **Spirogyra.**

42. *S. communis* Kütz. У једној бари крај валонске солане, у језеру Арта и у једној бари код Мифоли-а.
43. *S. affinis* Petit. Ко прећашња врста; осим тога још у језеру Дукати.
44. *S. longata* Kütz. У барама код Мифоли-а и Новог Села.
45. *S. quinina* Kütz. У скоро свим пробама из разних бара око Валоне.
46. *S. tenuissima* Kütz. Само у једној бари крај валонске солане.
47. *S. Weberi* Kütz. У једној бари код Новог Села.
48. *S. nitida* Lk. У језеру Дукати и у скоро свим барама.

Род: **Sirogonium** Kütz.

49. *S. sticticum* Kütz. У језеру Дукати, у барама код Мифоли-а и Паша-лимана.

Род: **Zygnema** Kütz.

50. *Z. stellinum* Ag., Kirchn., озн. мј. сл. 60. Скоро у свим барама; у језеру Арта.
51. *Z. cruciatum* Ag. У језеру Дукати; у једној бари крај валонске солане.

Род: **Zygogonium** Kütz.

52. *Z. pectinatum* Kütz., Kirchn., озн. мј. сл. 61. У језеру Дукати.

Фамилија: **Desmidiaceae.**

Род: **Desmidium.**

53. *D. Swartzii* Ag., Kirchn., озн. мј. сл. 67. У једној бари код Паша-лимана.

Род: **Closterium** Nitzsch.

54. *C. Lunula* Ehrb. У језеру Дукати; у једној бари код Мифоли-а.
55. *C. acerosum* Ehrb. Kirchn., озн. мј. сл. 71. Ко пређашња врста, осим тога још у језеру Арта и у једној бари крај Новог Села.
56. *C. striolatum* Ehrb. У једној бари код Паша-лимана и у једној бари код Мифоли-а.
57. *C. Leibleinii* Kütz. У једној бари крај валонске солане и у језеру Дукати.
58. *C. Ehrenbergii* Menegh. Ко пређашња врста.

Род: **Penium** Bréb.

59. *P. Brébissonii* Ralfs. У једној бари код Паша-лимана.
60. *P. Digitus* Bréb. У једној бари код Мифоли-а.

Род: **Staurastrum** Meyen.

61. *S. dilatatum* Ehrb. У барама код Мифоли-а и Новог Села; у језеру Арта.
62. *S. muticum* Bréb. Ко пређашња врста; доста честа.
63. *S. punctulatum* Bréb. У једној бари код Паша-лимана и у језеру Дукати.
64. *S. furcatum* Bréb. У једној бари код Мифоли-а и у језеру Арта.

Род: **Micrasterias** Ag.

65. *M. rotata* Ralfs. У једној бари крај валонске солане.

Род: **Euastrum** Ehrb.

66. *E. Didelta* Ralfs. У језеру Дукати и у једној бари крај Валоне.
67. *E. elegans* Kütz. У језерима Арта и Дукати; осим тога још у једној бари код Мифоли-а.
68. *E. binale* Ralfs. Ко пређашња врста, али чешћа.

Род: **Cosmarium** Corda.

69. *C. margaritiferum* Men. У језерима Дукати и Арта; у барама код Мифоли-а и Новог Села, доста честа.
70. *C. Botrytis* Men., Kirchn., озн. мј. сл. 83. Најобичнија врста овог рода; скоро у свим пробама.
71. *C. bioculatum* Bréb. У лагуни крај валонске солане, у језеру Дукати и у једној бари крај Паша-лимана.
72. *C. Meneghinii* Bréb. Ко пређашња врста, осим тога још у језеру Арта.
73. *C. crenatum* Ralfs. У језеру Арта и у једној бари крај валонске солане.
74. *C. Naegelianum* Bréb. У барама око Новог Села и Мифоли-а.
75. *C. Beckii* Gutwiński, „О нађеним доселе у Босни и Херцеговини халугама“, „Гласник земаљског музеја“, 1896., 3. и 4. У једној бари крај валонске солане.

VI. Ред: ***Diatomaceae.***

Род: **Amphora** Ehrb.

76. *A. salina* W. Sm. (V. H. таб. I., 19.)[1]. У лагуни крај валонске солане, доста честа.
77. *A. angularis* Greg. (таб. I., 21.).

---

[1]) Назнаке у запоркама односе се на дјело „Synopsis des Diatomées de Belgique“ од Dr. Henri van Heurck; са таб. и римском бројком означена је табла, са арапском бројком фигура на дотичној табли.

— var. *lyrata* V. H. Заједно с пређашњом врстом; честа у језеру Дукати, ријетка у језеру Арта. По својој огромној множини карактеристична за оно прво језеро.

78. *A. lineolata* Ehr. (таб. I., 23.). У језеру Дукати и у једној бари крај валонске солане.
79. *A. commutata* Grun. (таб. I., 14.). У лагуни крај валонске солане и у језеру Дукати.
80. *A. ovalis* Kütz. (таб. I., 1.). У барама код Мифоли-а и Валоне; у једној бари код Паша-лимана.

— var. *affinis* Kütz. (таб. I., 2.).
— var. *pediculus* Kütz. (таб. I., 5.). Обадвије врсте у језерима Арта и Дукати па и у једној бари код солане, доста честа.

Род: **Cymbella** Ag.

81. *C. Ehrenbergii* Kütz. (таб. II., 1. и 2.). Скоро у свим барама око Валоне; у језеру Дукати.
82. *C. pusilla* Grun. (таб. III., 5.). У језеру Арта, у лагуни крај солане и у једној бари код Валоне.
83. *C. delicatula* Kütz. (таб. III., 6.). У барама код Мифоли-а и Новог Села.
84. *C. gastroides* Kütz. (таб. II., 8.). Прилично честа у свим пробама.
85. *C. lanceolata* (Ehrb.) Kirchn. (таб. II., 7.). Честа у свим пробама, особито у оним из језера Дукати.
86. *C. cymbiformis* (Kütz.) Bréb. (таб. II., 11.). У једној бари код Мифоли-а и у једној бари крај солане.
87. *C. cistula* Hempr. (таб. II., 12. и 13.). Ко пређашња врста, осим тога још у једној бари код Новог Села.
88. *C. helvetica* Kütz. (таб. II., 15.). У једној бари код солане и у једној бари код Мифоли-а.
89. *C. tumida* (Bréb.) V. H. (таб. II., 10.). У лагуни крај солане.

Род: **Encyonema** Kütz.

90. *E. prostratum* Ralfs (таб. III., 9.—11.). Прилично честа у свим пробама из барâ.
91. *E. caespitosum* Kütz., „Atl. Suppl.“, сл. 3. У барама код солане и код села Мифоли.
92. *E. ventricosum* Kütz. (таб. III., 17.). Прилично честа у свим пробама из барâ, осим тога још у језеру Дукати.

Род: **Stauroneis** Erb.

93. *S. Phoenicenteron* Ehrb. (таб. IV., 2.). Прилично честа у свим пробама из барâ, нарочито из једне баре крај солане.
94. *S. acuta* W. Sm. (таб. IV., 3.). У барама код Мифоли-а и Новог Села.
95. *S. Gregori* Ralfs „Atl. suppl.“, сл. 4. У лагуни крај солане.
96. *S. Salina* W. Sm. (таб. X., 16.). Ко пређашња врста.
97. *S. anceps* Ehrb. (таб. IV., 4., 5.). Скоро у свим пробама, али није честа.

Род: **Mastogloia** Thwaites.

98. *M. Dansei* Thwait. (таб. IV., 18.). У лагуни; у језерима Дукати и Арта.
99. *M. Braunii* Grun. (таб. IV., 21., 22.). У језеру Арта, ријетка.

Род: **Navicula** Bory.

100. *N. nobilis* Ehrb. (таб. V., 2.). У барама крај солане и код Мифоли-а.
101. *N. major* Kütz. (таб. V., 3., 4.). Ко пређашња врста, осим тога још у једној бари код Новог Села.

102. *N. viridis* Kütz. (таб. V., 5.). Најчешћа врста у свим пробама.
103. *N. commutata* Grun. (таб. V., 6.). У једној бари код Валоне и код Новог Села.
104. *N. Brebissonii* Kütz. (таб. V., 7.). Доста честа скоро у свим пробама из барâ. Такође у језеру Дукати.
105. *N. stauroptera* Grun. (таб. VI., 7.). У једној бари крај солане и код Новог Села.
106. *N. Tabellaria* Ehrb. (таб. VI., 8.). Ко пређашња врста, осим тога још у језеру Арта.
107. *N. appendiculata* Kütz. (таб. VI., 18.—20.) Доста честа скоро у свим пробама из барâ.
108. *N. mesolepta* Ehrb. (таб. VI., 10., 11.).
109. *N. Termes* Ehrb. (таб. VI., 12.). Обадвије врсте у барама код Мифоли-а и Валоне; у језеру Дукати.
110. *N. Legumen* Ehrb. (таб. VI., 16.). Валовити облик у барама крај солане, код Мифоли-а и у језеру Арта; рјеђа у облицима са глатким рубом.
111. *N. oblonga* Kütz. (таб. VII., 1.). У барама код Новог Села и крај солане.
112. *N. peregrina* (Ehrb.) Kütz. (таб. VII., 2.). У лагуни, у језерима Дукати и Арта.
113. *N. cincta* (Ehr.) Kütz. (таб. VII., 13., 14.). У језеру Дукати, ријетка.
114. *N. salinarum* Grun. (таб. VIII.). У језерима Дукати и Арта; и солани крај Валоне, доста честа.
115. *N. gracilis* Kütz. (таб. VII., 7., 8.). У барама код Мифоли-а и крај соли̇не.
116. *N. radians* Kütz. (таб. VII., 20.). Доста честа скоро у свим барама.
117. *N. cryptocephala* Kütz. (таб. VII., 5.). У језерима Арта и Дукати и у једној бари код Мифоли-а.
118. *N. rhynchocephala* Kütz. (таб. VIII., 31.). У лагуни; у језеру Дукати и у валонској солани.
119. *N. digito-radiata* Greg. (таб. VII., 4.). У солани крај Валоне.
120. *N. distans* W. Sm., „Atl. suppl.“, сл. 18. У лагуни, ријетка.
121. *N. dicephala* W. Sm. (таб. VIII., 33.). У барама код Мифоли-а и Новог Села; у језеру Дукати.
122. *N. elliptica* Kütz. (таб. X., 10.). У језерима Арта и Дукати, у валонској солани.
123. *N. Tuscula* Ehr. (таб. X., 14.). Ко пређашња врста.
124. *N. mutica* Kütz. (tab. X., 17.). У језеру Арта; у једној бари крај солане.
125. *N. integra* W. Sm. (таб. XI., 22.). У језеру Дукати и у солани.
126. *N. serians* Bréb. (таб. XII., 7.). У једној бари код Мифоли-а.
127. *N. amphisbaena* Bory.
— var. *subsalina* V. H. (таб. XI., 6.). У једној бари крај солане; у језеру Арта.
128. *N. limosa* Kütz. (таб. XII., 18.). У барама код Новог Села и Паша-лимана.
129. *N. ventricosa* (Ehr.) Donk. (таб. XII., 24.). У једној бари код Мифоли-а.
130. *N. Iridis* var. *affinis* Ehrb. *(N. affinis)* (таб. XIII., 4.).
131. *N. Iridis* var. *amphirhynchus* Ehr. (таб. XIII., 5.). Обадвије врсте у барама код Мифоли-а и Новог Села.
132. *N. Bacillum* Ehr. (таб. XIV., 8.). У једној бари крај солане; у језеру Дукати.
133. *N. seminulum* Grun. (таб. XIV., 9.). У једној бари код Паша-лимана.

Род: **Vanheurckia** Bréb.

134. *V. rhomboides* Bréb.
— var. *crassinervia (Nav. crassinervia* Bréb.) (таб. XVII., 4., 5.). У једној бари код Мифоли-а.

Род: **Amphipleura** Kütz.

135. *A. pellucida* Kütz. (таб. XVI., 14., 15.). Само једном опажена у проби из једне баре крај солане.

Род: **Pleurosigma** W. Sm.

136. *P. attenuatum* Kütz. (таб. XXI., 11.). У једној бари код Мифоли-а, ријетка.

Род: **Gomphonema** Ag.

137. *G. constrictum* Ehr. (таб. XXIII., 6.). У језерима Дукати и Арта; у једној бари код Паша-лимана.
138. *G. acuminatum* Ehr. (таб. XXIII., 16.). Скоро у свим барама и у језеру Дукати.
139. *G. parvulum* Kütz. (таб. XXV., 9.). У једној бари код Мифоли-а; у језеру Арта.
140. *G. angustatum* Kütz. (таб. XXIV., 48.—50.). Доста честа скоро у свим барама.
141. *G. intricatum* Kütz. (таб. XXIV., 28., 29.). У једној бари крај солане и код Новог Села.
142. *G. olivaceum* Kütz. (таб. XXV., 20 *a*, *b*.). У једној бари код Паша-лимана и у језеру Дукати.

Род: **Rhoicosphenia** Grun.

143. *R. curvata* Kütz. (таб. XXVI., 1.—3.). У језеру Дукати и у једној бари код Валоне.

Род: **Achnanthes** Bory.

144. *A. exilis* Kütz. (таб. XXVII., 16.—19.). У једној бари код Валоне.
145. *A. minutissima* Kütz. (таб. XXVII., 37., 38.). Ко пређашња врста.

Род: **Cocconeis** (Ehr.) Grun.

146. *C. pediculus* Ehr. (таб. XXX., 28.—30.). У барама код Валоне и Мифоли-а; у језеру Арта и у лагуни.
147. *C. placentula* Ehr. (таб. XXX., 26., 27.). Ко пређашња врста, осим тога још у једној бари код Паша-лимана и у језеру Дукати.

Род: **Epithemia** Bréb.

148. *E. turgida* (Ehr.) Kütz. (таб. XXXI., 1., 2.). Скоро у свим пробама, доста честа, нарочито у језеру Дукати.
149. *E. gibba* (Ehr.) Kütz. (таб. XXXII., 1., 2.).
— var. *ventricosa* Grun. (таб. XXXII., 4., 5.). Обадвије врсте у барама код Мифоли-а и код Паша-лимана.
150. *E. Zebra* (Ehr.) Kütz. (таб. XXXI., 9.—11.). Доста честа скоро у свим барама.
151. *E. sorex* Kütz. (таб. XXXII., 6.—10.). Такођер доста честа.

Род: **Eunotia** Ehr.

152. *E. arcus* Ehr. (таб. XXXIV., 2.). У барама код Валоне.
153. *E. pectinalis* (Kütz.) Rab. (таб. XXXIII., 15., 16.). У једној бари крај солане; у језеру Дукати.
154. *E. lunaris* (Ehr.) Grun. Није ријетка у барама код Мифоли-а и у језеру Арта.

Род: **Synedra** Ehr.

155. *S. Ulna* (Nitzsch) Ehr. (таб. XXXVIII., 7.). Скоро у свим барама; честа у језерима Дукати и Арта.
— var. *subaequalis* Grun. (таб. XXXVIII., 13.). Ко пређашња врста, али није честа.
— var. *longissima* V. H. (таб. XXXVIII., 3.). У језеру Дукати и у лагуни.

— var. *oxyrhynchus (S. oxyrhynchus* Kütz.) (таб. XXXIX., 1.). У једној бари код Валоне.

156. *S. capitata* Ehrb. (таб. XXXVIII., 1.). У барама код Мифоли-а и у лагуни; у језеру Дукати.

Род: **Fragillaria** Lyngb.

157. *F. virescens* Ralfs (таб. XLIV., 1.). Скоро у свим барама, такође у језерима Дукати и Арта.

158. *F. capucina* Desm. (таб. XLV., 2.). Доста честа у свим пробама из барâ.

Род: **Campylosira** Grun.

159. *C. cymbelliformis* (Schm.) Grun. (таб. XLV., 43.). У лагуни, ријетка.

Род: **Licmophora** Ag.

160. *L. dalmatica* (Kütz.) Grun. (таб. XLVII., 7.). Ко прећашња врста.

Род: **Denticula** Kütz.

161. *D. tenuis* Kütz. (таб. XLIX., 27.—31.). У једној бари код Мифоли-а; у језеру Дукати.

Род: **Diatoma** De Candolle.

162. *D. vulgare* Bory (таб. L., 1.—6.). У барама код Мифоли-а и код солане и у језеру Арта.

— var. *tenue* V. H. (таб. L., 14.*a, b*.). У лагуни.

163. *D. hiemale* (Lyngb.) Heib. *(Odontidium hiemale* Kütz.) (таб. LI., 1., 2.). У једној бари крај Валоне.

164. *D. anceps* (Ehrb.) Grun. (таб. LI., 5.—8.). Ко прећашња врста.

Род: **Tabellaria** Ehrb.

165. *T. fenestrata* (Lyngb.) Kütz. (таб. LII., 6.—8.). У барама код Мифоли-а и крај солане; у језеру Дукати доста честа.

166. *T. flocculosa* (Roth.) Kütz. (таб. LII., 10.—12.). Ко прећашња врста, али рјеђа.

Род: **Cymatopleura** W. Sm.

167. *C. elliptica* (Bréb.) W. Sm. (таб. LV., 1.). У барама код Паша-лимана и Новог Села.

168. *C. Solea* (Bréb.) W. Sm. (таб. LV., 5.—7.). Ко прећашња врста, осим тога још доста честа у језерима Дукати и Арта.

Род: **Hantzschia** Grun.

169. *H. amphyoxys* (Ehr.) Grun. (таб. LVI., 1., 2.). У лагуни.

Род: **Nitzschia** Grun.

170. *N. hungarica* Grun. (таб. LXIII., 19.—22.). У једној бари крај солане.

171. *N. sigmoidea* (Ehrb.) W. Sm. (таб. LXIII., 5.—7.). Доста честа у језерима Дукати и Арта и у барама око Валоне.

172. *N. sigma* W. Sm. (таб. LXV., 7., 8.). У језеру Дукати, у лагуни.

173. *N. lienearis* (Ag.) W. Sm. (таб. LXVII., 13.—15.). У једној бари крај Валоне и код Паша-лимана.

174. *Nitzschia vitrea* Norm.
— var. *salinarum* Grun. (таб. LXVII., 2.). У лагуни и код солане крај ње.
175. *N. subtilis* Grun.
— var. *paleacea* Grun. (таб. LXVIII., 9., 10.). У језеру Дукати и у једној бари крај солане.
176. *N. palea* (Kütz.) W. Sm. (таб. LXIX., 22.). Једна од најобичнијих врста овог рода; находи се скоро у свим пробама.
177. *N. communis* Rabh. (таб. LXIX., 32.). У барама код Паша-лимана и крај Валоне; у језеру Дукати.

Род: **Suriraya** Turp.

178. *S. biseriata* (Ehrb.) Bréb. (таб. LXXII., 1.—3.). У језерима Дукати и Арта и у једној бари крај Валоне. Поједини ексемплари ове врсте, нарочито они из језера Дуката, надмашују далеко ону по V. H. назначену величину (0·1—0·17 *мм*). Нашао сам индивидуа, дугачка 0·36—0·39 *мм*. И на ексемплариma, које сам ја истраживао, види се, да они, обично сасвим строго паралелни бридови с погледа по пâсу више или мање конвергирају и да се потпуно подударају са сликом, цртаном по г. J. W. Maly-у у 6. свеску дјела „Verhandlungen der k. k. zoolog.-botan. Gesellschaft“, год. 1895.
179. *S. robusta* Ehr.
— var. *splendida* (таб. LXXII., 4.). Ко прећашња врста, осим тога још у једној бари код Мифоли-а.
180. *S. ovalis* Breb.
— var. *minuta* V. H. (таб. LXXIII., 9., 10.). Ко прећашња врста.
— var. *salina* V. H. (таб. LXXIII., 15.). Солана крај Валоне.
181. *S. spiralis* V. H. (таб. LXXIV., 4.—7.). У језеру Дукати, ријетка.

Род: **Campylodiscus** Ehr.

182. *C. clypeus* Ehr. (таб. LXXV., 1.). У језеру Дукати, ријетка.

Род: **Melosira** Ag.

183. *M. varians* Ag. (таб. LXXXV., 10., 11.). У барама код Мифоли-а и крај Валоне.

VII. Ред: *Schizophyceae.*

Фамилија: **Nostocaceae.**

Род: **Gloeotrichia** Ag.

184. *G. pisum* Thur. На воденим биљкама у једној бари код Паша-лимана.

Род: **Nostoc** Vauch.

185. *N. carneum* Ag. У једној бари код Мифоли-а.

Род: **Cylindrospermum** Kütz.

186. *C. stagnale* Born. et Flah. (Kirchn., озн. мј. сл. 134.). У једној бари крај солане и у једној бари код Паша-лимана.

Род: **Anabaena** Bory.

187. *A. oscillaroides* Bory. (Kirchn., озн. мј. сл. 136.). У једној бари крај Валоне.

Род: **Oscillaria** Bosc.

188. *O. tenerrima* Kg. У једној бари код Мифоли-а и код Новог Села.
189. *O. leptatricha* Kg. Честа у свим барама.
190. *O. tenuis* (Ag.) Kirchn. Ко прећашња врста.
191. *O. Froelichii* Kg. (Kirchn., озн. мј. сл. 144.). Доста честа скоро у свим пробама из барâ.
192. *O. gloeophila* Kg. У једној бари крај солане.

Фамилија: **Chroococcaceae.**

Род: **Merismopedia** Meyen.

193. *M. glauca* Näg. Међу другим алгама у барама код Мифоли-а и Паша-лимана.

Род: **Coelosphaerium** Näg.

194. *C. Kützingianum* Näg. (Kirchn., озн. мј. сл. 151.). Појединце међу алгама у једној бари код Паша-лимана.

Род: **Chroococcus** Näg.

195. *Ch. minori* Näg. У једној бари код Новог Села.
196. *Ch. minutus* Näg. У барама крај Валоне и код Мифоли-а.

Род: **Aphanothece** Näg.

197. *A. prasina* A. Br. У једној бари код Паша-лимана.

Različito. — Различито.

Nalazak denara u selu „Gradac" kraj Posušja.

Priopćio

Karlo barun Pitner, okružni predstojnik u Mostaru.

Godine 1901. izorao je seljak Grga Vranjković na svojoj oranici, koja leži nedaleko od crkve u selu Gradac kod Posušja u ljubuškom kotaru ovdje opisanih sedamnaest denara. Po njegovom kazivanju ležali su ovi denari jedan pokraj drugoga bez ikakvog odlomka od posude ili drugog kakvog zamota. Ovo jedva da će biti istinito, jer su novci oksidacijom tako slabo istrošeni a da bi se misliti moglo, da su počivali u zemlji bez zamota, koji ih je branio od upliva vlage. Valjda je ralo razmrskalo dotičnu posudu pa seljak nije zapazio smrvljene odlomke u uzoranoj zemlji, u kojoj ima prilično mnogo sitnog kamenja.

Denari su izuzevši one pod brojevima 5. i 6. vrlo dobro sačuvani te se nalaze u mojoj zbirci grčkih i rimskih novaca.

Broj	Ime porodice, dotično cara	Babelon, dotično Cohen[1]	Primjedba
1., 2.	ANTONIA	106	
3.	ANTONIA	125	
4.	ANTONIA	126	
5., 6.	ANTONIA. Legijski novci.	?	Brojevi legija izlizani.
7.	CARISIA	3	„
8.	CORDIA	3	
9.	COSSUTIA	1	
10.	FABIA	1	
11.	FONTEIA	9	
12.	LUCRETIA	2	
13.	NORBANA	1	Avers: $\overline{\text{CCVII}}$.
14.	VOLTEIA	4	Avers: Amfora.
15.	GALBA	81	
16.	VESPASIAN	200	
17.	TITUS	30	

Najmlagji novac, onaj pod br. 16., potječe iz godine 79. poslije Hrista.

Из народног вјеровања.

(У котарима Невесиње и Гацко.)

1. Вјештице и чинилице.

Наш народ тврдо држи и вјерује да има вјештица и чинилица, које могу устријелити човјека, па да умре и учинити му, да буде несрећан, те је измислио разних срестава, да се од тога зла и биједе сачува. Вјештица или се зачеди у „зли час“ или уочи каквог великог празника (светитеља), или уочи дванаест Великијех петака у години[1]), или се „ђаволјем шерту“ научи послије од какве старе вјештице, те и сама постане вјештица.

Чинилица не рађа се као чинилица, него се послије уортачи с ђаволом и преда се у његове руке, те што год учини, њега зове у помоћ, и ко би одолио, када ударе на њега два највећа зла на земљи, „жена и ђаво“? Ријетки су људи да им се у чињима намијењено зло не догоди.

Вјештица постаје вјештицом тек послије вјенчања, а прије тога је била мо̏ра. Мо̏ра се зове тако, што мори и дави младе момке, па и ожењене људе, а вјештица, што је сваком злу вјешта, да може са својом вјештином и орла под облацима устријелити[2]).

Није ми познато да народ вјерује, да мо̏ра другог зла чини људма или коме, осим што у сну притиска људе и сиса им снагу, те су таки људи изнемогли и имају отечене сисе на прсима. Да би се од мо̏ре сачували, ваља метнути каницу кад се леже поврх себе, или нож под главу или га пак забости у врата и онда она не ће доћи. Мо̏ра се може и ухватити и то кад је човјек превари, па је ухвати само за један прст од руке[3]). Онда она моли човјека да је пусти, обећавајући му разне ствари, али обично људи не ће је пустити прије него ли се закуне, да ће се исповиједети и да више не ће бити мо̏ра. Један ми је сељак причао, да се је он још прије окупације спасао од мо̏ре на овај начин: Мо̏ра га је готово сваке ноћи притискала и то почињући с нога па на више, и он једне ноћи напуни кубуру, малу пушку, па је метне под главу. Кад је у ноћи осјетио терет на ногама, он хити кубуру испод главе, а мо̏ра побјегне на врата да се провуче кроз кључаницу, он опали за њом „и како јој је било — заврши сељак своје причање — ја не знам, али тек мене више никад не притиска“.

Мо̏ра има неки лончић, као и вјештица, са неком водом, с којом се маже прије него ли оде да кога притисне; тијело јој остане спављући, а иде само сјен, али коме Бог поможе те је ухвати, може је и по сјену познати и с њом се разговарати.

Вјештице иду у дану у облику црне птице, квочке или јејине, а по ноћи иду на метли или на вратилу, а вазда имају по неку шипку, с којом ваде срца. Прије него ли ће вјештица куда поћи начини на себи неке знаке са оном течности из лончића, онда узјаше на метлу или вратило говорећи: „Ни о дрво ни о ками, ни о бус ни о трн, но на пометно гувно“[4]), и онда је за час тамо гдје жели. Да је ко случајно види и чује када она то рекне, па да викне „И о дрво и о ками, и о трн и о бус до на пометно гувно“, онда би се вјештица сва изразбијала, да би послије дуго патила од болова, па можда и умрла.

На „пометном гувну“ окупе се све вјештице из једне околице на састанак и ту се договарају, коме ће зло учинити и срце извадити, а ако ко наљезе туда, док су оне на окупу, тај је убрзо свршио, јер ће га свега сломити да их послије не би проказао. Један ми је сељак причао, да је он нагрнсао једном на тај њихов састанак и то у јесен а у

---

[1]) По народном вјеровању у години има дванаест Великих петака, који долазе пред дванаест највећих празника; у то дванаест петака један долази пред март т. ј. пошљедњи петак у фебруару, и у све те петке жене не раде ништа, а неке по цио дан ни воде не узму у уста, а о јелу нема ни говора.

[2]) Владика Раде, пјесник „Горског вијенца“, спомиње и мору и вјештицу у „Горском Вијенцу“. Лука Грђић-Бјелокосић у својој књизи: „Из народа и о народу“, (св. II., стр. 48. и 49.) спомиње мо̏ру, само ја нијесам чуо да она навалује на дјецу и да се дјеца ради тога мажу луком, него сам чуо, да то чине ради вјештица. Нијесам чуо ни то, да ће мо̏ра бити оно, када се жена зачеди кад има цвијет.

[3]) Најлакше је — кажу — ухватити за палац или кажипрст, јер онда нема снаге да се отме.

[4]) Код Луке Грђића-Бјелокосића „Из народа и о народу“ (св. II., стр. 49.) стоји: да се вјештице скупљају под орах, а ја сам чуо да се скупљају само на „пометно“, „помјетно“ и „мједено“ гувно. Шта значи „пометно“ гувно и „мједено“ гувно, нијесам могао дознати, него ми свак вели „то су гувна гдје се вјештице скупљају“.

први мрак. Кад их види већину их је познао, јер су биле неке и из његова села, препане се, па се прекрсти и стане. Једна је од тијех вјештица осталијем причала, како је млада невјеста Н. Н. трудна и како ће родити мушко дијете, које би требало што прије уништити, јер ако остане живо, биће врло сретно. Остале стадоше друге ствари казивати те се овај у томе полагано стане измицати и кад је био ван њихова догледа побјегне што су га ноге могле носити. Нешто страх, а нешто бјежање упливишу на тог сељака, те је око два мјесеца лежао болестан и послије је вазда остао слабуњав.

Вјештице се састају на пометно гувно највише у прољеће и то на Марч, т. ј. 1. марта на Јевдокију, а састају се и о јесењој равнодневници, т. ј. на деветог септембра. На тим састанцима причају: колико је која џефердара о клин објесила и мајака у црно завила; за то у народу и има ријеч кад умре која, за коју су мислили да је вјештица, „Нека је нека иде, триста је џефердара о клин објесила“! т. ј. триста је мушкијех глава уморила.

Кога вјештица својом шипком дохвати, те му на њој срце изнесе, тај ће погинути или од дрвета или ће због ножем сам себе, или ће се разбољети и послије боловања од неколико сати мора умријети. Познат ми је један случај, гдје се је разбољело мушко дијете — једињак — и отац тога дјетета оде кући једне жене, коју су држали за вјештицу, ухвати је саму у кући и потегне нож да је закоље, говорећи јој: „Или ми враћај живот ђетету, или ћу те сад заклати“. Ова жена оде са тијем човјеком његовој кући, узме болесно дијете, заухне га два, три пута и дадне му неке траве, те је дијете оздравило.

Кад вјештица изједе нечије срце мора га избљувати и то обично чини у великој планини, гдје се не може наћи, јер да се то нађе па носи уза се, томе више вјештица не би могла наудити. Да би се људи сачували од вјештица мажу себе, а жене мажу дјецу бијелијем луком, уз то носе у хаљини или у пасу ушивене комадиће од иве (Günsel, *Ajuga*) и омана (der Alant, *Inula helenium*). На те биљке не смију вјештице, те се у народу за њих вели у једној пјесми:

„Да ми не би иве и омана
Не подраних јединка Јована.“

Кад вјештица дође да учини коме зло у облику црне птице или у каквом другом облику, те човјек убије ту животињу, вјештица мора умријети.

Нека Аница Д. из Сливаља причала ми је: да се некој њезиној пријатељици нијесу дала дјеца подићи, него је свако умирало, а прије него ли ће умријети које дијете, долијетала је у кућу нека црна птица. „Када јој се родио Стојан“ — причаше Аница даље — „отац му је сидио једном на огњишту, кад завикаше дјеца да је она црна птица на јасену више куће. Он брже зграби шешану и кроз прозор узме птицу на нишан и опали пушку, а она мртва низ јасен. Тога истог дана умрла је једна баба у Цргову, јер је она птица била њезина зла душа.“

Вјештице најволе да опусте свој род, то јест да дјецу и момке из свога рода стријељају; за то има ријеч у народу, када се неко прикопа да нешто учини: „Прикопо (закопо, укопо се у то и то) му се, к'о вјештица у свој род“; а вјештица и сама своју дјецу поједе, само мушку, те ако је не нађера какав зулум да се исповједи, не ће подићи ни једно мушко дијете. Познат ми је један случај, гдје су у једне жене била три сина, те један погине на Острошкијем градинама 1877. године, а други 1882. године и та мајка није сузе пустила ни за једним ни за другим. Остане јој трећи најмлађи, те се и он разболи. Родбина његова ухвати му мајку, привежу је за дрво и стану је мучити да призна је ли вјештица и она призна, те је онда пусте и запријете јој, ако јој син умре да ће њу коњима за репове привезати и раскидати[1]), и тај јој је син и данас жив.

Свака вјештица има мале ријетке брке, крваве очи и оштре шиљкасте зубе, али су брци најпоузданије средство; за то у народу има пословица: „Бог те сачувао руњаве (бркате) жене и голопуда (без брка) човјека“. Вјештице би се најбоље могле познати у цркви и то тако, да ко преврне плочу на црквеном крову, па онда ни једна не би умјела изаћи из цркве. Уз то народ вјерује, да свештеници у цркви могу сваку познати, јер оне у цркви добију по двије траке низ лице, које су свему свијету невидљиве, осим свештеника, а тијем трâкама сам их је Бог забиљежио, да се распознају од других поштених жена.

---

[1]) У нашем народу прије је постајала казна „кидање коњма на репове“ и тако су казнили „вјештице“ и блудинице: дјевојке, које би прије удаје родиле дијете-копиле, или жене, које изневјере своје мужеве. То је било овако: доведу се четири пастуха и особа, која је осуђена на смрт, привеже се рукама и ногама за репове тих коња и коњи се пусте те поплашено побјегну на четири стране, куда су и окренути, па искину и ноге и руке привезаној жртви, а остане осакаћено трупло, које послије у гомилу засну. Овакав један случај смртне казне извршен је у Невесињу у XVIII. вијеку на једној дјевојци, која је своје дијете (копиле) удавила и то за вријеме Залом-паше.

Најпоузданије средство, да се позна која је жена вјештица, јесте дубок вир, то јест вода. Ако у коме селу често умиру мушка дјеца или мушке главе уопће, онда се село састане на збор и ту одреде дан, у који ће све жене доћи на који дубоки вир и ту их бацају у воду, те која не би потонула, оно је вјештица и онда би је на муке стављали да призна, те би јој се ту и судило. Прије него ли би их почели бацати у воду, преметнули би их, да која нема уза се или под језиком пушчано зрно (олово), јер ако би то имала, па макар и вјештица била, мора потонути[1]).

Кад се вјештице скупљају на „пометно“ гувно, свака мора на томе састанку дати или једно своје дијете или кога од свога рода, само је изнимка од тога њихов старјешина, а то је опет једна вјештица, коју на скупштини уочи Марча бирају. Ко буде одређен да му срце вјештице изједу, томе одмах намијене и лијек од тога, са којим би се могао излијечити, ако би случајно на њега оварисао до онога времена, докле су вјештице одмакле његову смрт. Тај је лијек или која трава или пак која му драго ствар, а једна ми жена рече, да тај лијек може бити и комад дрвета од тељига са првог вола љевака, или од тељига кога му драго вола, само кога оне одреде. Једино сигуран и свакому познати лијек јесте „изијеч“, а то је онај комадић усирене и избљуване крви, коју мора вјештица избљувати, кад изједе чије срце. Има људи са сретном звијездом, на које не смије вјештица; за то је најбоље носити капу над очима, то јест покрити капом све чело, да се не би видјела „звијезда“, која је у сваког човјека на челу. Има неких, који носе и записе од вјештица, и то под лијевим пазухом на црвеном концу или ушивене у хаљину; један таки запис, који ми је дошао до руке гласи: „††† Налет те било уклета проклетнице, налетна вјештице, са мном Бог и Божији анђели, остали угодници и свети оци †††“ .... Било је ту и још неких шара, које не могох разабрати.

Ако се коме не дају дјеца, него му их вјештице једу, треба надјети име Вук, па му не ће вјештице ништа, јер не смију на вука[2]).

Вјештице уопће тешко се проказују, али ми један сељак рече да има нека ствар, коју ствар кад би човјек имао уза се, могао би сваку вјештицу видјети па и онда, кад су оне на „пометном“ гувну, а оне њега не би видјеле, но која је то ствар, нехтје ми казати.

Ако хоће вјештица да се покаје и да престане бити вјештицом, мора се исповиједети свештенику и обећати, да више не ће зла чинити. Ако нема свештеника или ако из кога другог узрока не ће да се исповиди свештеном лицу, може се исповиједети земљи или огњишту и то овако: на извану се на зеленој подини ископа мала рупица и она, која хоће да се исповиди нагне се у ту рупу говорећи: „Исповиједам ти се црна земљо и зелена траво, да сам до сад била „зла друга“ вјештица и заклињем ти се, да више то не ћу бити. Опрости, Боже, црна земљо и зелена траво!“ То се понавља три пута и онда се рупа загрне, те исповиђена престаје бити „зла друга“. На огњишту се разгрне луг и то на ономе мјесту, гдје се пече хљеб, те се ту три пута рече: „Исповиједам се Богу да сам била „зла друга“ вјештица, а ако више то била, Божијег лица невиђела, но се у вјечном огњу пекла“; послије тога се луг нагрне на плочу и исповиједи је свршена. Народ вјерује, да се и други гријех тако може исповиђети и та је исповиједи код Бога примљена, као да је пред свештеником свршена.

Смрт код вјештица врло је тешка, јер се оне лако са душом не растају и онда им на очи изађу сва она зла, која су починиле. Најпослије у доста случајева донесу груду земље те метну на прси, јер вјерују, да ће душа прије из тијела изаћи, кад се на њ земља метне.

„Чинилица је гора од вјештице“ — вели наш народ — а то оправдава су тијем, што је вјештица постала вјештицом највише несретним случајем, зачећењем уочи оних дванаест петака, или кога великога празника, а чинилица се вазда договара са „нечастивим“, како ће коме зла учинити.

Чинилица мора и тијелом да присуствује, када чи̂ни коме подмеће, те ако то не изврши ноћу или у великој тајности, могу да је ухвате на дјелу. Чи̂ни се састоје од разних ствари: од разнобојних комада, који остају када се чѐ; од јаја мућка, из кога се пиле није могло излећи; од кӧсе; од покрова са мртваца; од ноката; од угљена и т. д.,

---

[1]) Вук Ст. Караџић спомиње у своме Рјечнику исти овакі начин истраживања вјештица. (Сравни: „Законик Стеф. Душана“ изд. од 1898. год., стр. 167.)

[2]) Професор славистике на факултету у Петрограду покој. Срезњевски у својој књизи: „Живот Вука Ст. Караџића“, прича како му је сам Вук причао, како су у Вукове матере Јегде мрла дјеца, те су јој говорили да јој се не дају дјеца за то, што их јој вјештице једу, те када Јегда роди сина, нађедоше му име Вук, да га не би вјештице изјеле, јер вјештице не смију на вука (курјака) „и на радост својих родитеља, на славу Србима и свим Словенима ни једна му вјештица не науди“ — вели покојни Срезњевски (сравни „Словинац“ за 1881. год., број 2., стр. 24.). Тај живот Вуков превео је на српски проф. Ал. Сандић.

а може се намијенити на све, т. ј. да се све човјеку догоди осим да умре, јер чини немају власти да узму живот човјеку, дочим хајвану могу и живот узети. Од чина може човјек полудити, може добити болест, од које се не може излијечити прије него се чини разметну, може да нема дјеце, да неволи своју жену и т. д. Чини се могу направити и изван онога мјеста, гдје стоји онај коме хоће да се потуре, па се дати другој особи да их она потури. Потурају се обично тако, да човјек мора на њих стати, или се пак међу под праг куће или више врата, и онда мора особу снаћи мука, која јој је намијењена. За то и иду одмах гатарима да им се „отвора“, зашто их је мука снашла и ови одмах гатају да су чини, које треба тражити у кући под прагом или под огњиштем; тада се најприје развали доњи и горњи праг на кући, те ако ту не буду чини, онда траже под огњиштем. Ја сам слушао од више њих, који су због наодили чини под прагом, и онда су већ таке чини изгубиле моћ; уопће чини кад се нађу, ма гдје оне биле, губе своју моћ. Шта више слушао сам да има и таких, који могу на нађеним чинима учинити, па да се сва мука изврши на ономе, који их је подметнуо. Кад се справљају чини, све како се која ствар мење, онако се на њ намјењује понешто; тако је мени тумачио једне чини од испревезиване разнобојне преће, косе и угљена, један вјештак овако: „Ове је чини подметнула нека ђевојка момку, који јој је био дао вјеру да ће је узети, па је преварио; коса је од исте ђевојке а намијенила је, да му је мисао и памет привезана за њу, као они разнобојни конци један за други, а да му срце гори за њом, као оно угљевље када се у ватру баци.“ Ако је тај момак нагазио на те чини или ако је скрнуо воде у вину или кави, у којој су те чини спуштане, онда ће се он сушити и дан и ноћ док оболи, па ће послије и умријети. Познато ми је више случајева, који су се тужили да су им чини дали муке, а један ми рече, да су му чини подметнуте и за то нема дјеце, а каза ми и име онога, који му их је подметнуо, а подметнуо му их је за то, што му је била узела аманет његова жена, док је била дјевојка, па му га послије вратила и за њ пошла. Овај јој се послије заклео да не ће имати среће, дјеце, и учинио јој да нема. У такијем случајевима употребљује се катанац, који се отвори те се вјенчани момак и млада преко њега или испод њега пропусте; послије се катанац затвори и кључ баци у једну јаму или воду а катанац у другу говорећи: „Кад се овај кључ са овијем катанцом састао и отворио, онда (име дјевојке) имала са (име њезина вјенчаног мужа) од срца порода“. То се рече три пута и послије ти не ће имати дјеце. — Ако чини дуже стоје на некој особи, онда оне могу да оживе и таке је чини врло тешко скинути; оне се тада могу избљувати, али са великом довом и записима. Чинилица често мора, ако хоће да јој чини успију, да јаше на вратилу или грабљишту (дршку од грабаља), а мора кад кад да буде гола, опасана са црнијем ужетом-упртицом и то чине обично на Ђурђев дан, Спасов дан, Илин дан, Митров дан, прије зоре и огранка сунца. Чини које се тада подметну сигурне су; за то се народ у те дане чува, а особито чува стоку и не пушта је рано на пашу, као у друге дане, а то све из бојазни од чини.

Чинилица може бити и мушко и женско.

Све су чинилице „злијех очију“ и већ њихов поглед довољан је да човјеку или хајвану нанесе зло. Особито су мала дјеца муханата од „злијех очију“, за то их треба чувати да им „зле очи“ не науде. Најбоље средство од тога јест мали крстић од тисова дрвета (die Eibe, *Taxus baccata),* који се пришије дјетету или на капу или на прса на горњу хаљину. У исту сврху служе и разне друге ствари, које се виде у сеоске дјеце на капама, као: реп од зеца, зуб од дивљег вепра или од вука, канџа од орла или од јастреба у сребро окована и канџа (нокат) од међеда. Те су ствари да бране од „урока“, а „урок“ долази од „злих очију“.

Има и записа против чини, који се носе на концу око врата, али ја нијесам могао ни један тај запис прочитати, јер они, које сам ја гледао били су од мухамеданског записивача. Кад се упита која сељанка, зашто јој служе оне разне керефеке у дјетета на капи, она онда обично одговори: „Гине ми, брате, од „злије очију“, к'о снијег од сунца“, и са тијем је оправдала, за што је пришила дјетету оне већ поменуте ствари.

Има и неких трава, које могу чувати од „злијех очију“, а понајбоља је „велико зеље“, које дају сеоске траварице. Са кочањем (корјеном) од великог зеља треба се често кадити и вазда по мало зашивена у хаљини уза се носити.

Чинилица се је сва „ђаволу“ предала и она се не може никад за живота отканити, да свијету са чинима зла не чини, јер би онда ђаво све њезине чине на њу окренуо и те би је чини уништиле; за то чинилица зло чини и подмеће чини док јој „погана душа изађе из још поганије тјелесине“ — завршио је један сељак своје казивање о чинилицама.

Чинилица може се и у гробу познати, јер се лако не распада, него „оцампати“, а ако се и распане, кости су јој црне ко гаревина „ко што је Бог проклео и одбацио“.

2. Вампир или вукодлак.

Вампир или вукодлак зове се оживљели мртвац, који у дану спава у гробу а по ноћи иде по кућама, те сиса крв људима. Тијело му је црно, више налик на надувену мјешину, него ли на тијело човјека, а покривено је длаком налик на вучију, те се по томе и зове: Вукодлак. Он се врло ријетко дâ видјети, а може се и кроз најмању рупу провући.

За што се човјек повампири, те постане вукодлак, народ врло различито мисли, али ипак највише мисли да постаје за то, што се је у „зао час“ зачедио, то јест у очи Великог петка, или што је био велики грјешник, те му гријех није имао покајања, а мање их мисли, да ће вукодлак постати онај, преко кога пређе човјек или која животиња, док је још у кући, односно одмах пошто умре. Има их који мисле, да ће се повампирити само онај, који је био стува (стуха) па је много штошта чинио свијету, а није се пред смрт исповидио. Од гријеха, који би човјек могао учинити па да се повампири само је један и то, кад човјек да своју душу ђаволу па на њој носи туђу земљу и више од три пута пренесе преко туђе земље трн, бус и камен. Тај је онда толики грјешник, да му душа не може изаћи из тијела, што му не ће бусен земље метнути на прси. Тијело му се не може распанути, него „оцампати“ [1]), ако је до три пута криво носио: трн, бус и камен, а ако је више, онда се мора повампирити; пошто су ти људи ради земље дали своју душу ђаволу, земља их не прима у себе. Повампирити се може и женско, само много ређе него ли мушко, јер женско нема толико прилике да се мијеша у днобу земље, те да на кривој души отима туђе.

Кад се већ неко „с ђаволом зачедио“ или када се послије предао у ђаволје руке, он не излази пред Бога, него иде сатани, а ако му земља не прима тијела, онда сатана уљезе у то тијело и иде те људма чини зла и пије људску крв. Ако је човјек био ожењен, онда се највише он, као вукодлак, врза око своје куће и редовно долази жени својој, а ако је била жена, долази своме мужу.

Једино сретство против вампира или вукодлака јесте то, да се он нађе у гробу и зброде трновијем коцем и то коцем од црног трна (die Schlehenpflaume, *P. spinosa)*. Да се може познати, у коме је гробу вампир, ако се то не зна, онда треба, ако је Мухамеданац, положити на сред гробља Ћитаб, а ако је хришћанин Јеванђеље, те читати; на коме се гробљу затресе земља, ту је вампир и ту треба копати. Један старац од неко деведесет година причао ми је, како је његов отац упамтио, кад се неки Коркут повампирио у Невесињу, који је био укопан у гробљу код липе (ондје гдје је данас опћинска кућа), те је толико чељади подавио и сва је невесињска варош хтјела да се расели. Залом-паша обећа велики бакшиш ономе, ко би касабу од тога избавио, а кад за то чује хаџија поп Петар Мучибабић са Љескова дуба оде Залом-паши и каже му, да ће он вукодлака смакнути. Онда дозове му жену и нареди јој, да му свеже мараму око врата, када јој дође; жена то учини и јави паши, а паша попу и онда се окупи сва касаба на гроб Коркутов, те гроб одкопају и нађу њега гдје лежи у гробу са марамом око врата. Тада поп узме „Псалтир“ и стане читати псалме Давидове; на четерестом Псалму вукодлак се стане мицати, а поп онда удари га трновијем коцем под лијеву сису и нареди да гроб загрну, те се више вукодлак није у касаби појављивао [2]). Залом-паша давао је томе попу цио Љесков дуб, али он није хтио, него се задовољно са неком малом наградом.

---

[1]) Оцампатити значи осушити се; тијело које се оцампатило поцрњело је, осушило се и смрдљиво је, те када тако тијело нађу у гробу онда донесу клака и успу у тај гроб и веле, да ће се онда распанути. Кад се види каква грјешна особа, у народу има ријеч: „Тај или та се не распада без товара клака“.

[2]) На некијем мјестима спаљују мртваце, који се повампире; тако читамо у „Законику Стефана Душна“ одредбу о томе: „И људије које са влховством узимљу из гробов, тере их сажижу, село које то-зи учини, да плати вражду; ако ли буде поп на то-зи дошал, да му се узме поповство.“ (Изд. Ст. Новаковића од 1898., стр. 158.) М. Ђ. Милићевић прича, како су у Подибру сељаци били вукодлака, пошто су гроб раскопали: „Свештеник је читао књигу „Громовник“ говорећи: „Изиди, нечисти душе, изиди! Заклињем те тристa седамдесет пута; иди проклети демоне у бездан!“ Људи раскопају гроб, наложе ватру око гроба, па оним оштрим колцем пробадају надувено тијело умрлога, а неки гранама машу по врх ватре, да не би ђаво, који се био увукао у тијело мртваца, излетео и утекао“. — Види М. Ђ. Милићевића: Живот Срба сељака у Етнографском зборнику срп. крал. Академије 1894. I., стр. 326.—327.

Ст. Максимовић прича, како су 1884. године у Хомољу откопали гроб неке бабе, па је мртву сјекли и боли јатаганима и пуцали на њу кубуром. Суд је те људе осудио на тјелесну казну — батине. (Види: „Суђења у књажевини Србији пре писаних закона“. Пожаревац 1898. године, стр. 173. и 174.).

Професор славистике на париском факултету L. Leger у своме чланку: „Esquisse sommaire de la mythologie slave“, спомиње вампира или вукодлака у истом смислу, у коме и наш народ вјерује у њега.

У Гацку опет причају, да је у Автовцу био вукодлак, али нијесу знали из кога гроба излази, те неки хоћа на сваком гробу спусти Ћитаб и чини дову, а кад је спустио Ћитаб на гроб у коме је вукодлак, гроб се затресе и по томе су знали да је ту, те га збоду трновијем кољем и баце на њега запаљену љесу од сувог прућа.

Вукодлак се понајвише креће око своје куће, али се само жени указује, пошто јој запријети, да не смије за њега никоме казати, нити га одати. Он иде увијек замотан у мртвачки бијели покров, а иде од јације до пијевања и прије него сване мора се увући у гроб. Да га случајно затече дан изван гроба, морао би се надути као велики мијех и онда пукнути.

Вукодлак се не да никако ухватити, а ако се с ким наблизу срете, он удари зубом о зуб да све ватра поспе и онај мора бјежати, а ако не побјегне вукодлак би га задавио. Ко се боји вукодкака, нека вазда уза се носи црни трн и трнов штап, па ако се гдје сукоби са вукодлаком, вукодлак ће се уклонити. Осталијех записа, амајлија и другијех ствари вукодлак се ни мало не боји. Данас тешко да може у нас бити вукодлак, али их за то има у Албанији и данас, јер је тамо свијет безбожан и безакон. Тако народ вјерује и мисли о вукодлаку.

3. Стуве или стухе.

Стува је сваки онај човјек, који има ту особину, да може својим сјеном (духом) у вјетру лећети, а тијело да му је на земљи; да је снагом јачи од других људи, који нијесу стувљиви и да зна, какво ће кад бити вријеме и које ће жито у прољеће најбоље родити. Стува може бити само онај, који се роди као стува, а који се као таки не роди, тај послије то не може постати[1]).

Чим се дијете роди може се знати или ће бити стувљиво или не ће. Ако се роди у кошуљици, па се та кошуљица осуши и зашије у какву хаљину, те је вазда уз ту особу, онда ће то бити стува, а ако се та кошуљица уништи, онда не ће бити стува, него ће бити вјетровито. Та се вјетровитост састоји само у томе, што је таки човјек снажнији од других људи и изгледа као блесаст. За то при порођају многе мајке пазе, да ли ће се дијете родити у кошуљици и ако се овако роди оставе ту кошуљицу, да је послије ушију у дјечију одјећу.

Стува може имати и други знак осим кошуљице, а то је прамен или бич длаке на раменима или на мишици.

Када стуве лете, онда лети само њихова сјен, а тијело им остаје на земљи; то се обично догађа у сну за вријеме спавања, то јест док стувљив човјек спава, сјен његов лети као стува са другим стувама. Када се стувљив човјек пробуди, онда је ломан и изнурен, јер се уморио летећи или у борби са другим стувама.

Кад стуве лете, а то бива обично у рано прољеће или у јесен, онда су велики вјетрови, који страшно звижучу и обарају све што им је на путу. У тијем вјетровима стуве воде међусобну борбу, то јест боре се стуве једнога мјеста или једнога краја са стувама другога мјеста или другога краја. Од те борбе зависи рођа жита и напредак стоке оних крајева, из којих су стуве, које се боре. Онај ће крај добро родити и стока ће у томе крају бити здрава, из кога су краја стуве добиле, а онај крај из кога су стуве потучене, слабо ће родити. Из 1899. године имам ову забиљешку: „Н. Н. из Гацка, момак од неко 23 године тешко је болестан, а за њега се мислило да је стувљив. Када су се једног свечаног дана у априлу окупили његови пријатељи, да га обиђу и утјеше, он им рекне, да њему нема утјехе, јер је погинуо у борби са Рудинским (Рудине, предјел у котару Билећком) стувама и мора умријети. Истом приликом је тај момак казао, да су Гатачке стуве однијеле међан и да ће Гацко добро родити.“ Послије су ми казали да је тај момак умро, „рођа је у Гацку била те године средња и овце су страдале од метиља“. Стуве у борби чупају велике јеле и стољетне храстове, те се са њима туку, али то није опасно да са тијем може стува убити једна другу, колико је опасан угарак луча на оба краја нагорио и опаљен ивер (исјечак) од ма каква дрвета. Кад се стуве куда кроз село наћерају па нађе која таки угарак или ивер и с њиме удари другу стуву, та стува је погинула. Једне жене, удате у Фојници, разболи се брат у Рудинама и она оде да га види, те када се врнула опет у Фојницу, причала је, да јој је брат рекао, да не ће пребољети, јер га је једна

---

[1]) Лука Грђић-Бјелокосић у својој књизи: „Из народа и о народу“, књ. II., стр. 51. и 52. вели: да му је неки човјек из Попова поља причао, да се стувом може постати и на тај начин, да се за 40 дана не умије ни Богу моли, па послије оде у поље и ту начини круг у који сједе, а када послије дође ђаво да га пита: хоће ли у његову војску, он му рекне да хоће и тада тај постане стува. Ја нијесам могао ни од кога дознати, да стува може бити, ако се не роди као стува у кошуљици.

стува ударила опаљењем ивером, те мора умрјети. За то народ добро пази да луч не пали са оба краја или ако га и запали, пошто остане угарак баци се у ватру, а тако исто пази да и иверје изгори, да се не би у лугу изнијело опаљено на изван. Борба стува је врло страшна и ако је она у планини ломе се и чупају дрвета из корјена, а ако је у селу тресу се куће од силног вјетра, па се догоди да се и по која кућа обори.

Стуве могу знати, какво ће бити врјиме и које ће жито најбоље родити; за то остали сељани и питају или пазе шта ради онај човјек, за кога се мисли да је стувљив. У Колешку (котар Невесиње) био је неки Стеван Ковачевић, који би кад-кад тек испред Ђурђев дана почео орати, кад су остали сељани већ готово приорали, и тада је потоња бразда ваздa добро родила. Често би он још за врјеме љета почео пртљати с планине са стоком кући у село, и тада би рано почеле слâне падати и дошла би студен, те би и остали сељани морали бјежати у село. — Један ми је свештеник причао, да је он имао једнога парохијанина, кога су сви сељани држали да је стувљив, јер је знао, које ће у којој години жито најбоље родити, те би то жито и сијао, и знао је да ли ће бити зла зима, па ако ће бити зла, он прода све овце, а ако ће добра и блага он их још купи. Једном се тај човјек разболи, а био је већ у годинама, те тај свештеник оде да га исповједи и пошто на исповиједи није ни било говора о стувама, то му послије у разговору свештеник напомене, шта о њему мисле сељани и на то му је тај болесни сељак казао, да он о тој стувљивости нема ни појма, него све што је радио, радио је по снима. Ако му се у прољеће снива, да руча и каква хљеба највише има на трпези пред њим, то ће те године најбоље родити оно жито, од кога је био онај хљеб, те је он то жито и сијао. Ако му се снивало, да јави овце низ какво брдо, онда ће бити зла зима или ће доћи болест те овце поморити, за то их треба прије продавати, а ако јави овце уз брдо, нема те године никакве опасности за овце.

По цијелој Херцеговини и Црној Гори прича се о некоме Машу Глушцу, који је по народном вјеровању био вођа стува, а био је родом из Убала у Гацку (сада у Црној Гори). Он је као стува летио у вјетру и свакоме, ко му је какво зло учинио осветио се је на тај начин, да му је вјетар однио кућу или да га је што убило у вјетру, те је умр'о. Он је знао, шта ће бити у будућности те га је Смаил-ага Ченгић пред свој полазак на Дробњаке 1840. године питао, какав ће му тај пут бити и доклен ће стићи „Ат ће ти се воде на Цетињу напити и ти главом на њему!“ — био је Матов одговор и Смаил-аги се то допадне као повољан одговор, те Мата обдари и било је као што је Мато рекао! На неколико дана пред Граовачку битку 1858. године поручи књаз Данило I. по Мата и упита га, што му се чини како ће бити. „Дванаест хиљада турскије цита (пушака) приснониће се уз твоју биларду прије данашњега дана!“ — одговори Мато, а пок. књаз Данило, који је знао како је он Смаил-аги прорицо, узме то, да ће Турци на Цетиње доћи, те затвори Мата и пусти га тек послије Граовачке битке, пошто стиже на Цетиње небројено оружје као плијен.

Стуве у борби имају своје вође, те су уређене као каква војска и када оне полете изнад чијег стада, то ће стадо да страда; за то сељаци и кажу, ако им се овце јалове, да су им побијене у вјетру.

Стуве се не могу видјети, као н. пр. што могу вјештице, јер су оне у вјетру, те само оне једна другу могу видјети и зна једна за другу. Прије неколико година разболио се је неки човјек у Сливској опћини (котар Невесиње) и одмах је казао, да ће умрјети он и још четири човјека из исте опћине прије мјесец дана, јер су их стуве у боју побиле, и збиља, како ме је увјерао Б. Г. сви су ти људи помрли, као што је онај казао.

И животиње могу бити стувљиве, као на пр. овчарски пас, во̀, ован звонар и т. д. Гдје се нађе животиња стувљива, тој кући мора ићи напредак. Колико сам могао закључити из народног вјеровања, стувљиве животиње не иду у борбу даље, него само бране своје стадо, ако се на њ стуве наћерају и недају стувама да њихово стадо сломију. Тако је причао неки Васо К. из Невесиња, да су стуве, у којима је био и он, удариле на стадо П. Г. и појавиле стадо уз планину док их пристигне П. са шаровом (шарени овчарски пас) те се ту побију са стувама и добију их, те поврате стадо.

По народном вјеровању у Невесињу, Гацку и Билећи, у колико сам ја то могао дознати, стуве не спадају у „зле душе“ као вјештице и чинилице, него за њих народ каже, да је „лијепо бити стувљив“, „стуве су добре“ и „сретно је мјесто гдје има стува“. Једино стува може бити „зла душа“ онда, када се она преда у „ђаволье коло“, те ону снагу и знање, што јој је Бог дао употреби да људима чини зло по ђаволјем напутку. Таке стуве, ако се не исповједе и не покају свој гријех, могу се повампирити, те постати вукодлаци.

Добро, које стуве чине људима, састоји се у томе, што са њиховом добити у борби долази роња години и напредак у здрављу стоке па и људи, и што стуве бране своје мјесто од тучe, гра̀да и другијех злијех вјетрова, који доносе болест у народ и стоку.

Ко је стувљив, па хоће да више не буде стува, треба да се исповједи пред свештеним лицем и да дâ обећање, да више не ће летјети; тај збиља више не ће бити стува, не за то, што би са исповиједи изгубио својства стувљивости, него за то, што он сам не ће да се више бије и мијеша са стувама. За таке људе народ обично каже „Н. Н. је стувљив, али више не лети“ и многи народ те људе пита за каквоћу зиме, за рођу љета и за вријеме. Стувљив човјек може да зна и о својој смрти, а често пута може да чита и судбину другога. Тако је Стеван К. из Колешка у Невесињу казао за себе, да ће он од пушке у шуми умријети, а за једну познату особу је казао: „Биће паликућа и велику ће част уживати, али није дуговјек“ — и та је особа збиља така била и брзо је свршила, а Стеван је погинуо 1875. године.

Стува без кошуљице у којој је рођена не може летјети нити учествовати у борби са стувама; за то многа мајка ону кошуљицу сачува, па је ушије дјетету у хаљину, тек пошто дијете одрасте, а дотлен је чува у сандуку на сигурном мјесту; неке ушију и раније, а неке, које се боје да јој син у стувама не погине, не ушивају је никако, него је закопају у земљу. Та се кошуљица не смије спалити, како ми рече једна баба, јер би с њоме изгорјела и снага онога на коме је рођена, те би онај умр'о.

Када би се та кошуљица могла савити па ушити у кожу у мишици, онда би та стува била непобједива, и гдје би се у борби она појавила, ту би друге стуве — непријатељи — морали узмакнути.

Тако народ вјерује о стувама[1]).

Томо А. Братић.

Zanimljiva opažanja iz života nekih ptica u Hercegovini i u Bugarskoj.

Priopćio

Eugen pl. Pagliarucci, gradski geometar u Mostaru.

U Hercegovini u godinama 1901. i 1902.

Čavka *(Colaeus monedula* [L.], Dohle, Thurmkrähe) naći će se u čitavom mostarskom okružju jedino u dosta malenom području oko Blagaja i njegove najbliže okoline i to nikada u društvu sa srodnim vrstama ptica, izuzevši jedino svraku (Elster), dok je drugdje nahodimo skoro uvijek zajedno sa crnom vranom (gačac, kopac, Saatkrähe). Blagajska okolica, koju čavka sebi svake godine odabire za ljetno obitalište, daje joj obilne hrane u raznim vrstama žita. Nije mi dosada uspjelo da utvrdim, da li čavka svoja jaja izleže na tavanu tamošnjih kuća ili možda u dupljama okolnih stijena.

Planinsku čavku *(Pyrrhocorax alpinus* Koch, Alpendohle) posmatrao sam prigodom mojih lovačkih izleta po svoj okolici Mostara u kasnu jesen i u zimno doba. Dok ova ptica drugdje, na primjer u Sarajevu (što sam češće posmatrao za mojeg tamošnjeg sedamgodišnjeg boravka), u varoš dolazi samo onda, kad naprasno nastupi ljuta studen od 15 do 18° R., to se ona u Mostaru i njegovoj okolini svake godine pojavljuje već oko sredine septembra i to ponajprije u manjim, pa onda u većim skupovima. Rijetko da je iko drugi mogao planinsku čavku tako pomnjivo posmatrati u proljetno i jesenje doba ko ja, pošto ja u mojem položaju ko gradski geometar radim u prirodi od sredine marta do polovine novembra. — Prošle godine 1901. — bijaše to polovinom augusta — začudih se silno, kad sam obavljajući svoj posao u velikoj avliji ovdješnje više djevojačke škole zapazio velika jata ove lijepe i vanredno živahne ptice usred varoši Mostara. Bijaše to upravo u deset sati prije podne pri teškoj ljetnoj vrućini. Od jednom začuh dobro mi poznate glasove planinske čavke: čiri kri — čiri kriii i spazih, kako ta ptica u velikim jatima leti povrh varoši. Ova jata ostadoše u Mostaru samo kratko vrijeme, jer iza kako je poslije podneva pala sa grmljavinom obilna kiša, što potraja nekoliko sati, nestade ubrzo planinske čavke, tako da ni jedne već nije bilo u varoši, kad je kiša prestala padati. Ovu iznenadnu pojavu ove ptice, koja se inače za ljeta ovdje nikad ne vigja, tumačim ja ovako: da je ovog dana u rano jutro u višim pojasima okolnih brda, gdje sebi planinska čavka za ljetnog doba odabire svoje stalno boravište, moralo biti bure i snijega pa da je ptica na

---

[1]) Ја пишем стуве мјесто стухе, јер нигдје у народу нијесам могао чути да се говори стухе, него све стуве и стувљив.

kratko vrijeme odanle došla u niži topliji pojas i tako i u varoš. — U proljeću posmatrao sam planinsku čavku kroz čitavi mjesec mart sve do 10. aprila. Glavnija obitališta ove ptice u gradskom području, koja će najradije potražiti jesu one strme stijene u mahali Bjelušina i strme obale uz rijeku Neretvu.

U Bugarskoj u godinama 1892. do 1899.

Lastavica bregunica *(Clivicola riparia* [L.], Uferschwalbe). Prigodom mojih čestih lovačkih izleta uz donji Dunav u Bugarskoj posmatrao sam uz strme ilovaste obale te rijeke ovu pticu u takvom mnoštvu, da bih je — kad bi bila malena ko pčela — mogao prispodobiti s rojevima pčela. Tamo gdje lastavica bregunica ima svoja legla, prorešetane su strme obale ko rešeto. Duplje, koje ptice udube u obalu, široke su 4 do 6 centimetara a duboke do $1^1/_2$ metra. Tamošnja ilovača ima u mokrom stanju neke masne sastojine pa će to biti uzrok, što se one s ovim dupljama prorešetane strme obale za ljetnog suhog doba ne razruše pod pritiskom gornjih slojeva i pod teretom kola, koja se voze cestom, provedenom tik uz ovu obalu.

Bjelobrada čigra *(Hydrochelidon hybrida* [Pall.], Weissbartige Seeschwalbe). Kad sam se jednom oko polovine juna čamcem vozio po močvarama oko mjesta Tutrakana, zapazio sam množinu gnijezda ove vanredno lijepe i nježne ptice. Na širokim listovima vodene ruže *(Nymphaea lutea* L., Wasserrose), što plivaše površinom vode, ležala su po dva ko orah velika zelenkasta jajašca sa mrkim pjegama oko šiljastog vrška. Čini se da sunčana toplina pripomaže da se donekle ova jajašca izlegu. Ja bar nijesam nikad vidio da ptica sjedi na jajima, već se uvijek veselo kreće oko svojeg legla[1]). U ovom kraju našao sam legla ove čigre u velikom broju; obično je jedno leglo udaljeno od susjednih kakvih 4 do 5 metara. Jajašca leže djelomice izravno na mokroj površini lista. Na stotine letjele su bjelobrade čigre oko mene, kad sam se vozio po ovoj močvari.

Bijela roda *(Ciconia alba* Bechst., der weisse Storch) nalazi se posvuda u sjevernoj Bugarskoj tamo gdje ima poplava i uslijed istijeh močvara, i po varošima i po selima. Primjerice je bijela roda u varoši Tutrakanu sasvim obična ptica, koju tamošnje stanovništo osobito voli upravo ko što i kod nas. Poznato je da leglo ove rode sastoji od 3 do 4 jaja. Tamošnji stanovnici kazivaše mi, pozivajući se na mnogogodišnja svoja posmatranja, da ženka izleže sva jaja, no čim se primjerice izlegoše tri mlade rode to će ženka iz gnijezda izbaciti jedno od njih. Ja sam u gornjoj mahali varoši Tutrakan, zvanoj Šemereca pregledao više rodinih gnijezda i nikad nijesam u njima našao mlade ptice na nepar.

Crnu rodu *(Ciconia nigra* [L.], der schwarze Storch) zapazio sam u Bugarskoj samo u pojedinim eksemplarima za proljetnog doba u periodi njezinog dolaska a u blizini ovećih bara po hrastovim šumama.

Breguljac ili pčelarica *(Merops apiaster* L., Bienenfresser) obična je ptica po čitavoj okolini Tutrakana pa i u čitavom ovom srezu, koji obuhvata na kakovih 25 kv. kilometara ravnih 45 sela. U tom kraju nalazi breguljac dovoljno hrane (razne insekte) i prikladna mjesta za svoja gnijezda; no dok bjelobrada čigra odabire za svoja legla ilovaste obale Dunava, smješta breguljac svoja gnijezda us tijenama ilovače po udaljenijim uzvisinama i usjeklinama. Ptica dolazi u isto doba ko i vuga (Pirol) krajem aprila a odseliće oko polovine septembra.

Kugara *(Bombycilla garrula* L., Seidenschwanz). Godine 1894. bila je u Bugarskoj vrlo oštra zima. Kad sam mjeseca januara po vinogradima na uzvisinama kraj Tutrakana lovio zečeve, zapazio sam jato od više stotina ove sjeverne ptice i ubio sam nekoliko komada, no nijesam je na žalost mogao preparirati zbog pomanjkanja nužne spreme. Dodajem da ta ptica ima dovoljne hrane po okolnim šumama u svakovrsnim bobicama, koje najvole žderati.

Za mojeg sedamgodišnjeg boravka u Tutrakanu zapazih kugaru samo u zimi 1894., i to samo jednog dana.

---

[1]) To je tek pošljedica, što je posmatrač uznemirio pticu, koja inače marljivo sjedi na svojim jajašcima ko i druge ptice. *Uredništvo.*

Калајџије у Чипулићима.

Приопћио

Теодор Филипеску, хемичар и чиновник пунцирања.

Ко је у Сарајеву први пут из Башчаршије пошао у Казанџилук, тог је сигурно изненадило силно лупање, које долази из радионица казанџија, па ако се онда мало около обазрио, видио је како се десно и лијево у радионицама живо ради, као да се сви у послу надмећу, ко ће више урадити. У једној радионици праве се котлови, у другој ибрици, у трећој табле и ђезве, у четвртој се опет финије табле, ђезве и ибрици калемле (цизелирају) и боље ствари гладе (полирају).

Осим ових радионица, у којима се само бакрено суђе прави, има једна радионица, у којој се ништа друго не ради већ се само ове бакрене ствари и старо бакрено суђе калајисава. Ова радионица је много једноставнија од казанџијских, јер се ту не виде они многи наковањи, калеми и други халат за израђивање суђа. У радионици висе обично на клинцу шипке од калаја, које се из далека блистају, а на поду има по неколико нових суда, старих котлова, саханова и тепсија, димирлија и т. д., од којих се некоји судови рибају или на ватри калајисавају.

Ако су бакрене ствари намијењене да се у њима ма каково јело или пиће чува, куха или пече, морају се прије свега калајисати. Калајисати значи бакрену површину с калајом (коситром) превући. Ова превлака од калаја чува да бакар не оксидира, ако дође у додир с јелом и пићем, и да не настају они бакрени спојеви, који су не само за здравље штетни, већ и за живот људски погибељни.

Пошто казанџије своје израде не умију калајисавати, то их морају калајџијама однијети. Акопрем имаде калајџија по цијелој Босни и Херцеговини, јер они путују по својем послу од мјеста до мјеста, особито у јесени, то сам сигуран да је мало ко поближе на чисто, ко су калајџије и какав је тај језик, којим они међу собом говоре, и за то ћу овдје проговорити о калајџијама и њиховом занату.

Приликом једног мојег путовања био сам у Чипулићима, селу на југозападној страни од Бугојна. Чим се изађе из Бугојна честом, која води у Ливно, виде се Чипулићи и торањ источно-православне црквице. Село Чипулићи је иначе врло лијепо, а куће које су на цести чине на пролазећег путника добар утисак, јер су све бијело окречене и лијепо уређене те се овако Чипулићи разликују од осталих села у Босни. Већи дио кућа је на брijегу с лијеве стране цесте. Чипулићи са својих 120 кућа имаду око 450 становника, од којих су $^2/_3$ саме калајџије.

Пошто сам се интересирао да видим, како ови мајстори раде, отишао сам пред једну калајџијску радионицу и гледао сам, како калајџијски момак један стари котао са стученим каменом риба, а мајстор на ватри други котао окреће и калај по котлу памуком растире. — Кад је мајстор котао с ватре скинуо, метнуо га је да се охлади и узео је котао, којег је момак до сада рибао, и пошто га је изнутра и извана добро разгледао, дао га је опет момку с ријечима: „Фрјакај још колдара“ (то значи: Рибај још котао). Момак је на то изнова почео рибати, дочим је мајстор одмах ватру редио, а онда узео један сахан и хтио га на ватру метнути.

Ја сам међутим размишљао о ријечима „Фрјакај још колдара“, те сам мајстора, који је баш ватру редио замолио да ми каже, какав је то језик, којим је он мало прије са својим момком говорио. Он ми одговори, да је то калајџијски језик. На то сам му казао, да сам и ја разумио што је мало прије момку рекао. Пошто ме мајстор зачуђено погледао, питао ме одмах, одакле сам. Ја сам му казао, да сам из Сарајева и замолио сам га, нека ми каже, гдје су они тај калајџијски језик научили, пошто ме то јако занима.

Сад ми је калајџија приповиједао, да је то караблашки (румунски) језик и да су они тај језик од својих родитеља научили, који су га у кући добро говорили, али да садашњи нараштај само у занату калајџијски говори. Казао ми је још и то, да само старији мајстори умију добро калајџијски, али да они нијесу сада у Чипулићима, већ да су по свијету.

На то сам га опет замолио, да ми каже поједине ријечи у калајџијском језику, јер сам рад да их напишем. Испрва не хтједе ми казати, већ ме стао испитивати, зашто ми то треба а кад сам му рекао, да би о томе нешто написао, да свијет знаде како калајџије говоре, почео ми је одмах казивати поједине ријечи, што сам и забиљежио. Осим мајстора казивао ми онда и његов калфа, што би га ја питао, или што је он сам хтјео.

За неколико часака скупило се око радионице више младића и један старац, који су ме радознало посматрали како пишем, што ми мајстори казивају, те пошто су испитивањем од мајстора дознали зашто питам и ко сам, почеше ми и они понешто диктирати, али ми није могуће било све написати што су ми казали, јер је сваки од њих понешто довикивао те нијесам могао разабрати све а камо ли све написати, пошто сам за многе ријечи морао питати шта значе.

Ја ћу од ријечи, које сам нотирао, један дио навести, али пошто се те ријечи због полувокала не могу добро написати нашом азбуком, то сам принужден додати и румунски правопис.

Чичоре (ciciore) = ноге, јапуша (iapușă) = кобила, буна сјара (bună siară) = добро вече, буди буљаца (budi buliață) = добро јутро, каца (cațaă) = кујa (псето), поркача (porcacea) = крмача, фунтуља (funtulia) = кава, закре (zacre) = шећер, бербеке (berbeche) = ован, капира (capĭră) = коза, вакља (vaklia) = крава, крцула (crzula) = форинта, дзига (dzigă) = кантар, зур (zur) = будала, локма (locma) = земља, каса (casă) = кућа, апа (apa) = вода, куљаша (culiașă) = мамалига или полента или пура, таса (tasă) = пита (гибаница), пање (pâne) = хљеб, горзуља (gorzulia) = крушка, мера (meră) = јабука, пруна (prună) = шљива, мисурак (misurac) = кукуруз, грмаре (grmare) = новци, орзула (orzula) = шеница, ивте (ivte) = зоб, кубура (cubura) = тиква, мутрала (mutrală) = огледало, качула (caciula) = шубара, кап (cap) = глава, мошу (moșu) = старац, каре (care) = месо, пуринтан (purintan) = муслиман, вургар (vurgar) = кршћанин, шорко (șorco) = католик, фиата (fiată) = дјевојка, траста (trastă) = торба, странгиле (strangile) = чакшире, камеша (cameșă) = кошуља, змелиле (zmelile) = гаће, дуганле (duganle) = духан, банђорула (bangiorula) = прозор, курдаз (curdaz) = бакар, згурија (zguria) = мрамор (камен за рибање котлова), колдаре (coldare) = котао, хајва (haivă) = Löthkolben, ганума (ganuma) = калај, сапарика (saparica) = нишадор, петика (petica) = закрпа, курда (curda) = ситно и по дужини изрезани калај, калкума (calcumă) = тенеће или тахта, карбун (carbun) = угаљ, скутала (scutală) = даска на којој се нишадор риба, тавлаја (tavlaia) = тепсија у којој се калајисава (да се калај не просипа), пергељ (pergelĭ) = шестило (циркел), филиауа (filiaua) = гвожђе са три рупе (којим се чивије са котлова избијају), дишере (dișere) = жуто или мјед, доначе (donace) = дно, кацанало (cațanalo) = сахан или чинија, пишчатлан (pișciatlan) = ибрик, фрјакати (freacati) = рибати, гунисе (gunisĕ) = калајисати, запетикати (zapeticati) = крпити и т. д.

Из овога се разабире, да је калајџијски језик идентичан са румунским језиком у мацедонском диалекту.

У Чипулићима има више калајџија с румунским презименом, но ово је донекле славизирано; од тих сам ево дознао: Дучић (duce) = одлази, Прендић (prende ce) = започми, Којдић (coidică) = репић.

Ја сам већ споменуо, да калајџије по свијету ходају и да се само од времена до времена кући враћају, и то највише онда, када по другим мјестима не могу посла наћи или није вријеме за калајџијски занат. Као што код свих заната не иде посао увијек једнако, већ се догађа да каткад нема никаква посла, тако је и код калајџија. У јесен кад се шљива бере, кад се жито и други плодови продају, онда сељаци и газде дају своје суђе да се калајишу; зато онда полазе и калајџије од своје куће, те само они остају, који код куће доста посла имаду, пошто се у јесен и у Чипулићима многа шљива бере, која се дјеломице укуха у пекмез (бестиљ) и онда у Беч и Будимпешту шаље.

Због тога, што од старијих мајстора није био ни један код куће, осим једног старог терзије, могао сам само с овијем говорити и питати га, да ми каже, одакле су калајџије Чипулићке и како су они калајџијски научили? И овај ми је казао као и остали мајстори, да не зна добро калајџијски али да су његови родитељи и остали мајстори, који су прије десетак до двадесет година помрли, само калајџијски у кући и занату говорили и да су по казивању (предању) својих дједова и прадједова, прије неколико стотина година овамо се доселили из Мацедоније. Од онда има по његовом рачуну више од 300 година и додао је, да су њихови стари први били, који су се калајџијским занатом у Босни бавили.

Ја изводим из овог казивања: да су калајџије у Чипулићима потомци оних мацедонских Румуна, који су се свршетком XVI. и почетком XVII. стољећа у Босну населили; то је било онда, када су аустријске надвојводе и Млечани у пустим предјелима Приморја насељавали Румуне из Мацедоније.

Између млетачке републике и Хапсбурговаца постојала је још у првом почетку XVI. стољећа размирица, јер су Хапсбурговци захтијевали да се отвори море за пловидбу свих бродова, пошто су Млечани до тада заповиједали, којим смјером трговачки бродови пловити морају. Кад су се онда Млечани дигли да с Приморја истријебе Ускоке, који су млетачким бродовима много штете чинили, постадоше те размирице још веће и најпослије је дошло до отвореног рата између млетачке републике и приморске грофовије.

Млечани продријеше год. 1615. у аустријски дио Приморја, те су се ту на ужасни начин осветили, палећи и убијајући све што су стигли. Тек услиједмира у Мадриду год. 1617. престао је овај ужасни рат, услиједкојег је све Приморје опустјело. Много је томе допринијела и куга, која је млетачком трговином са истока у XV., XVI. и XVII. вијеку унешена и која је у Приморју немило харала. Пошљедња куга од године 1630. била је најљућа, јер је покосила скоро све становнике, који су у Приморју послије рата још остали у животу. У XVI. вијеку позвала је влада млетачке републике мацедонске Румуне[1]) а послије и Славене из Далмације, Босне и Херцеговине, да се под становитим условима населе у ове опустошене предјеле. Један дио мацедонских Румуна пошао је преко Босне, Врбаса и Уне на приморски крш и населио се око Жејане, Сушњевице, Новавас, Брдо и Гробник, гдје се и данас још налазе. Ови Румуни, које Приморци зову Чичима, говоре у кући приморско-румунски диалекат, измијешан са талијанским и славенским ријечима. Ја сам године 1894., док сам на Ријеци био, с овим Румунима доста пута говорио и живот и језик њихов проучавао и мислим да могу рећи у погледу калајџија чипулићких, који се у језику од Чича не разликују, да су се од оних Румуна, који су се из Македоније у XVI. вијеку иселили и преко Врбаса на Приморје кренули, одцијепили, јер су у Босни добро примљени били и у својем занату доста посла нашли.

Нешто касније од ових занатлија доселио се у Босну онај дио Румуна из Македоније, који се данас највише пољодјелством бави, као што ћемо то послије видјети.

Из статистичних података о сељењу народа разабире се, да је међу исељеницима највећи број трговаца и занатлија, док су пољодјелци најмање заступани, јер они ће се одселити тек онда, кад их највећа нужда на то натјера, те се зато може узети, да су се и из Македоније понајприје занатлије исељавали, а послије тек пољодјелци.

Да су се калајџије населили баш у Чипулићима може се тако тумачити, што је тај крај у оно вријеме био на гласу ради своје продукције у ковинама (злата и живе). Овуда је надаље пролазио трговачки пут из средње Босне у Далмацију па је народ овог краја био у добру стању и имао је доста бакреног суђа, као што га и данас има.

Из Чипулића су онда поједине калајџије кренули по свој Босни и посла тражили и уједно гледали, гдје би населили своје земљаке, који су из Македоније по мало долазили. Пошто су ови каснији досељеници били већином земљодјелци, то су се смјестили у Посавини.

По казивању калајџија у Чипулићима има наиме Румуна и по осталим крајевима Босне и Херцеговине и то највише у Посавини. У градачком котару има у селима Бијела и Поребрице око 20 румунских кућа. Ови Румуни баве се трговином и пољодјелством. Осим тога има у котару тешањском у селима Остружњу 15 кућа мацедонских Румуна, надаље у селима Станари и Прибинић неколико кућа. Ови Румуни праве чанке, вретена и друго дрвено суђе. Надаље има Румуна и у тузланском котару у селу Возуча једно 20 кућа, онда неколико стотина у селу Оџаку, котар Брчка, а осим тога по неколико кућа и по другим мјестима у брчанском котару. Има Румуна и у селу Гојчину у котару власеничком; ови су пољодјелци а неки израђују чанке, преслице, букаре за сир и млијеко и разно посуђе за сељачки народ; зими ходају мушкарци по градовима и свирају по кафанама. Код Зенице у Ораховици има једна кућа, надаље у котарима Зворник и Сребреница неколико куће. Ови се Румуни баве највише израђивањем дрвеног суђа.

Калајџије у Чипулићима и остали Румуни у Посавини су источно-православне вјере. По казивању калајџија чипулићких говоре Румуни у Посавини међу собом само румунски, што се може одатле протумачити, јер су као пољодјелци увијек код своје куће и могу зато и своју дјецу румунски научити, док калајџије Чипулићке по свијету ходају и због заната стоје у непрекидној свези са домаћим народом, па им тако и дјеца примају народни говор. Жене чипулићких калајџија врло су вриједне, оне раде у кући и плету од вуне мушке чарапе, које су на гласу по свој Босни и Херцеговини под именом Скопаљске чарапе.

Румунски језик сачуваше чипулићки калајџије само у занату, дочим га дјеца незнаду говорити. Дјеца им разумију само поједине изреке, кад родитељи нешто заповиједају, затраже, или их руже.

Да се језик и свијест једног народа може кроз неколико стољећа сачувати и онда, ако тај народ живи између друге народности, доказују нам оних неколико хиљада Румуна у Приморју (Чичи), који су се у XVI. вијеку из Македоније доселили на Учку планину и који и данас у својим кућама говоре румунски.

Ко је добро посматрао чипулићке калајџије, видио је да се они од осталих становника из Бугојна и околице по својем мрком типусу разликују исто тако, као и Чичи у сјеверно-источном дјелу Приморја од осталих Примораца. То се пак само тако тумачити

[1]) „Die österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild“, св. X., стр. 211.

може, да су калајџије и остали Румуни у Посавини као и они Чичи у Приморју[1]) карактеристичне физикалне знакове својег порекла — од Римљана — задржали.

Сад ми остаје само још да опишем рад и занат калајџија.

Као што сам у почетку споменуо, сваки суд, у којем се јело или пиће држи или куха, мора се калајисати, т. ј. с калајем превући. Калај (коситар) је ковина од шпец. теж. 7·3 и бијеле боје. Ако се шипка калаја савије, чује се пуцање као да се нешто ломи.

Калај се топи при 230° Ц а на површини настаје пепео (коситров оксид). Овај се пепео раби за полирање. Калај се топи у солној киселини.

Калајџије ходају од села до села, али сваки од њих има своју околицу гдје увијек долази и ради. Неки има градачки котар, други тешањски и т. д. У којем селу калајџија мисли да ће бити рада, тамо ће и остати. Обично сваки калајџија има по једног сељака, који прима у кућу мајстора, шегрта и једног до двије калфе и халат, који је на товару. Онда оде калфа и шегрт у село, пошто је сваки узео штап у руку а врећу на леђа, па пошто је калфа завикао: „Камо, имате ли суда за калајисавати“?, стане шегрт додавати: „Саханчић грошчић, тепсија мала 100 пара“, и т. д. Онда изађе из куће онај, коме је нужно да се што калајише, те пошто је изнио суђе почне се погађати с калајџијом за цијену. Код сваког погађања погоди се обично, да се калајџији поврх новца скуха још пита, погача или пура или друго каково јело. Више калајџија погађају се само за жито, н. пр. за један сахан који се има калајисати плаћа се 5 сахана жита. Једна тепсија се калајисава обично за 3 гроша (48 х), 1 питу и 1 погачу. За котао плаћа се по величини од 80 х до 2 К, уз то храна.

Калфа и шегрт однесу онда те ствари тамо гдје су одсјели и пошто су мајстору казали како је који комад погођен, започну радити.

Ако се н. пр. стари котао, који је већ био калајисан има изнова калајисати, онда се котао на ватру метне да одгори с њега мрс и нечист и да се у бобице скупљени калај одстрани. Тај се калај крпом с котла обрише и на гомилу тјера, па се скупи у једну тепсију, јер се може опет употребити за други котао. Онда се котао скида с ватре и оставља да се охлади. Док се котао охладио гледа се, да ли је подеран и ако је нужно да се гдје закрпи, учиниће се то прије свега; онда се котао са у зрње истученим мрамором (троском) добро изриба и то овако: Ову троску покваси шегрт с водом и пошто је од тога узео и у котао бацио једно до два прегршта, узме пуздру (воловску жилу), која је најприје осушена те онда расквашена и тако распарана, да је на дебелом крају широка као табан од ноге, а на другом крају 2 прста; дебели крај натакне на десни ножни прст, пружи затим пуздру по табану и замота је око пете једне и друге ноге, онда уз табан лијеве ноге и онда ју запне за лијеви ножни палац, те се стане вртити лијево и десно и то само петама, а прсти стоје увијек на једном мјесту. Кад је готов на једном мјесту, онда прелази на друго и тако све дотлен, док је дно котла сасвим чисто.

Кад је цијело дно очистио, онда узме пуздру па је савије у колач и пошто је на њу метнуо троске, риба стране од котла. Кад се цијели котао изнутра свијетли, онда га испере у води, осуши на ватри и мајстору даде, који га још прегледа, да ли је добро орибан. Често се догађа, да котао дође по 2 до 3 пута шегрту натраг ради чишћења.

Ако је калај на котлу само ради мрса поцрнио, онда се само у лукшији извари и полако троском очисти, опере и посуши и муштерији као окалајисан преда. Ако је пак калај на котлу истрошен, онда се узме орибани котао те се на ватри добро угрије. Угрије (усија) ли се котао одвише, онда се често догађа да прогори, дакако на штету мајстора. Кад је котао прилично врућ, узме се тучена нишадора, те се поспе по цијелом котлу. Услиједа тога се стопи и оно мало калаја, што је на котлу остало. Мајстор узме сада комад вате (хампамука), те онда тиме разгања (растаре) калај свукуд једнако. Ако је нужно још калаја дометнути, онда узме шипку од калаја и пише по врућем котлу, при чему се калај топи. Онда узме опет вату на којој има истучена нишадора и ситног калаја (калај и пепео од калаја) па свукуд калај разгања, и кад види да је калај свукуд примио — да је свукуд бијело — онда поспе нишадором котао и узме чисту вату, те онда изнова риба и купи калај натраг дотлен, док само танка превлака од калаја на котлу заостане. Сад се котао с ватре скине. Боја је калаја сада тамна, попут магле и зато је нужно да се калај истаре (полира).

Ако је котао крпљен, онда се около закрпе мора прије с хајвом (Löthkolben) и калајем залити.

Да би се калајисани котао свијетлио, мора се с храпавом крпицом гладити, док је још млак.

Много се брже (за мајстора лакше и боље), али зато слабије калајисава, ако се котао најприје на ватру метне да мрс изгори па се онда док се охлади са солном киселином (сол-

[1]) „Die österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild“, св. X., стр. 156. и 157.

газом) намаже и пусти да мало стоји. Онда се котао добро у води испере и ориба као и прије. Сад се котао лакше и брже може изрибати, јер је солна киселина растопила оксиде од бакра и калаја. Пошто се котао орибао, калајише се као и прије, само је та разлика, да сада не треба толико нишадора као онда кад се котао само троском чисти, јер сад калај боље и брже пријања уз котао него прије. Овако калајисани котао има врло фин изглед, али то лице траје само један дан, јер ако се само једанпут употреби, изгледа као да је оловом калајисан.

Ова метода калајисавања добра је дакле за мајстора, али је рђава за муштерију.

Као што у сваком занату бива да се нешто само за око начини, па послије како било, тако је и код калајџија; по гдјекоји хоће, да му се само што јефтиније ствари калајишу, али онда вриједи и народна ријеч: „Каква плата, такова израда“.

Ispravak.

K raspravi „O algama, sakupljenima u okolici Travničkoj“, štampanoj u ovogodišnjoj prvoj svesci našeg „Glasnika“, strana 69. do 82., dostavio nam je pisac, gospodin profesor R. Gutwiński ovaj ispravak:

„Kad sam pisao ovu moju raspravu, nijesu mi bili pri ruci radovi gospodina Dr. Gj. Protića iz ‚Glasnika bos.-herceg. zem. muzeja‘ godina IX. (1897.) i XIII. (1900.), pa sam s toga na strani 69. označio 39 specije kao nove za čitavu Bosnu i Hercegovinu. Megjutim su ali osam od njih u označenim radovima gospodina Protića već zabilježene i to: po meni na strani 72. spomenuti *Closterium Lunula, Penium margaritaceum, Tetmemorus Brebissonii, Cosmarium caelatum, Euastrum binale, Staurastrum punctulatum,* nadalje *Nitzschia subtilis* na strani 78. i *Eunotia robusta* na strani 80.

Ove specije imadu se dakle smatrati kao već poznate pa se tako po meni označene nove specije za čitavu Bosnu i Hercegovinu snizuju na 31.

Krakov, 28. aprila 1902.“

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, juli—decembar. **1902.** Сарајево, јули—децембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Rimska mjesta u konjičkom kotaru.

Piše

dr. **Karlo Patsch,**

kustos bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

(Sa 25 slika u tekstu.)

Kako su godine 1901. arheološka iskapanja bila stegnuta na najnužniju mjeru bilo je zemaljskom muzeju moguće da se opet baci na sistematsku inventarizaciju

Slika 1. Varoš Konjic. (Pogled sa brda kraj željezničke stanice.)

antiknih spomenika, što se nahode iznad površine u raznijem krajevima Bosne i Hercegovine. Ko jedan rezultat ovog djelovanja iznosimo ovdje spisak rimskih naseobina

u konjičkom kotaru, čije središte, varoš Konjic, iznosimo u *slici 1.*[1]). Ovaj kotar svakako je najljepši dio Hercegovine. Uz Neretvu i njezine pritočice Rakitnicu, Trešanicu, Neretvicu, Ramu, Doljanku, Bjelu i Idbar protiču kotarsko područje mnoge rječice i potoci. Bogatstvo u vodama tekućicama i šumama čine u svezi sa blagom klimom, da

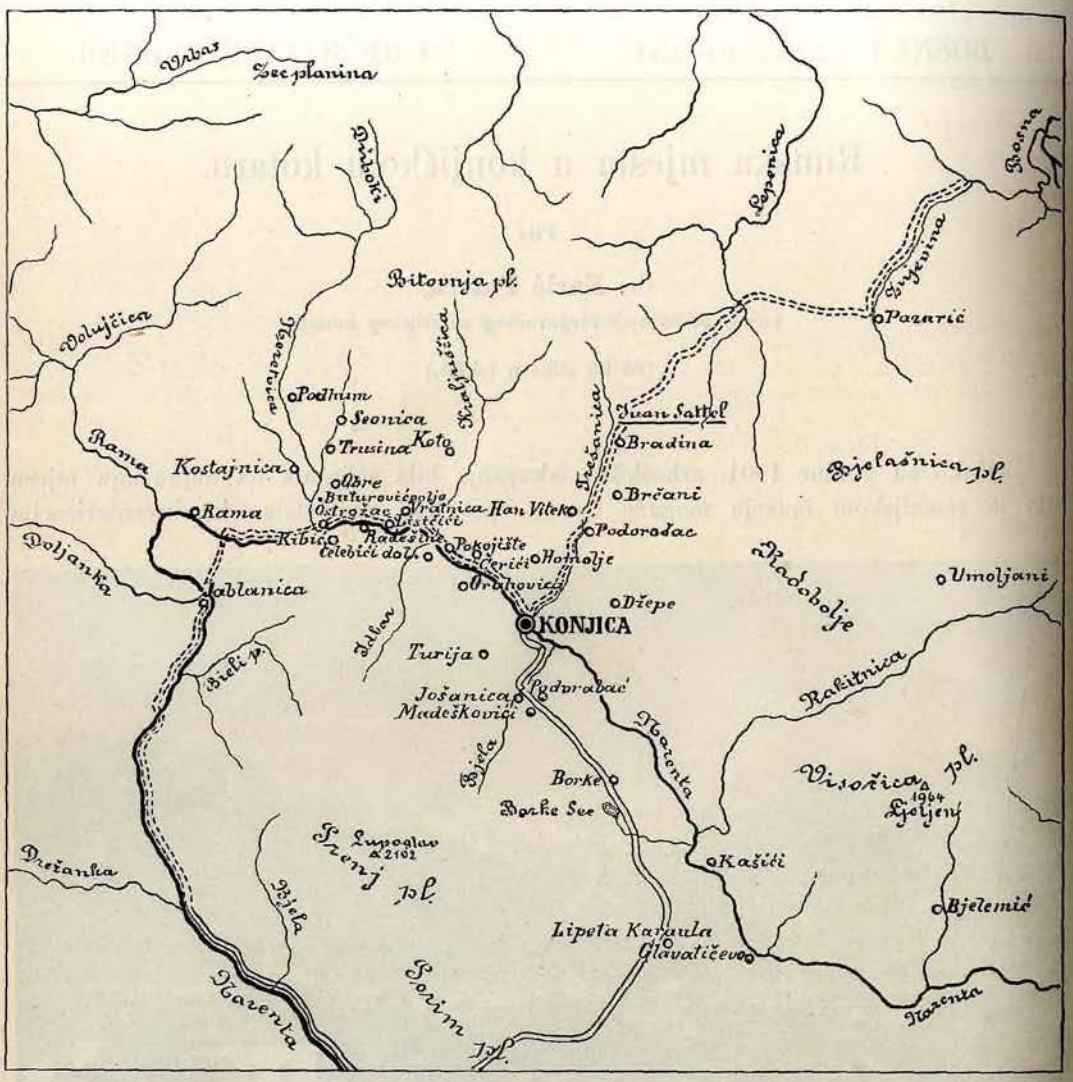

Slika 2. Rimska mjesta u konjičkom kotaru.

je konjički kotar vrlo plodan. Naročito se ističe obiljem voćaka onaj njegov kraj, koji se uz desnu obalu Neretve povlači od Lisičića i Ostrošca do preko Podhuma i Seonice, a mnogijem rodnim vinogradima kraj uz lijevu obalu spomenute rijeke. (Isporedi kartu *slika 2.*)[2]) Ali i ostala područja, koja spram svoje nadmorske visine nijesu osobito prikladna za poljoprivredu, kao primjerice Visočica planina i brdovita visoravan Radobolja,

[1]) Po fotografskom snimku g. mjernika E. Tomsche u Mostaru.

[2]) Ova karta poslužiće, da se bez poteškoća iznagju dotična mjesta na specijalnoj karti 1:75.000.

pripomažu u izdašnoj mjeri k blagostanju tamošnjih stanovnika time, što tu ima debelih pašnjaka, dakle svih uslova za napredno stočarstvo. Na Visočicu planinu dogoni se svakog ljeta oko 50.000 krupne i sitne stoke, naročito iz siromašnih u pašama i livadama kotara Mostar, Nevesinje i Ljubuški.

K tomu dolazi još i vrlo zgodni položaj kotara za trgovački promet; po svojim putevima uz Neretvu do Konjica i prelazom preko Ivan-planine on je upravo prolazno područje za saobraćaj od Jadranskog mora u središnju Bosnu. Kako se ovuda često nagjoše drahme trgovačkih središta Dyrrhachium i Apollonia, jasno je da je ovaj put kroz konjički kotar upotrebljavan već u doba prije Rimljana[1]). Od ove ceste odvajao se jedan put uz rijeku Ramu pravcem k Vrbasu i u sjevernu Bosnu[2]). Biće da je još jedna cesta, valjda sa začetkom u dolini Neretve, spajala visoko položene tačke Bjelemić i Umoljane[3]).

Već za imperatora Augustusa pretvoren je put kroz dolinu Neretve, pa nešto kasnije takogjer paralelni put iz Bjelopolja kod Mostara (Han Potoci) preko Porim-planine, Lipeta-karaule, Boraka i kroz dolinu Bjele do Konjica u umjetno sagragjene ceste[4]), koje se održaše u dobrom stanju najmanje do cara Deciusa (god. 249.—251. posl. Hr.), što je posvjedočeno miljokazima, nagjenim u Konjicu[5]) i kod Hana Viteka[6]). Izgleda ipak, da su one ceste počevši od Trajana u svojoj važnosti izgubile uslijed konkurencije ceste od Salone do Servitiuma.

Za srednjeg vijeka i u novije doba dadoše prednost cestovnom pravcu Bjelopolje—Porim—Borke—Konjic—Ivan, uz koji su bile carinare (mitnice) Vrabač[7]) i Konjica[8]). Tek od okupacije u g. 1878. dobila je Neretva opet svoju važnost ko rijeka osobito podesna za cestovni pravac te je kraj nje sagragjena izvrsna cesta i željeznička pruga.

Pogledom na ove povoljne prirodne uslove[9]) može se a priori uzeti, da je ovaj kotar bio vrlo dobro naseljen i da je njegovo urogjeno stanovništvo stojalo pod intenzivnim uplivima iz vana. Spisak što slijedi pokazuje dosta pouzdano, da ove pretpostavke nijesu pogrješne. I ako nijesam pretražio sva mjesta i makar da je u onima što sam ih obišao mojemu oku možda izmakao po koji spomenik, jer naš narod za ovakove starine još nema dovoljnu pažnju, to se ipak već sada mogoše zabilježiti devetnaest naseobina, od kojih su šest: Konjic, Lisičići, Ostrožac, Dônji Čelebić, Madeškovići i Borke imale oveći obim.

Broj stanovništva nije bio nimalo manji ni za srednjeg vijeka; svagdje se opažaju ona značajna stara groblja sa golemim stećcima i nadgrobnim pločama i mi ćemo ta groblja naći po predjelima, gdje danas nema u daljini od više sati hoda ni čovječjeg stana, dapače ne ćemo tu susresti niti putnika. Primjerice je ovo slučaj uz samotni puteljak od Bjelemića do Umoljana.

---

[1]) Vidi niže dolje str. 312.

[2]) Isporedi naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", sv. V., str. 213.

[3]) Vidi niže str. 330. i str. 331.

[4]) Isp. Ballif-Patsch: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", sv. I., str. 32., 56. i 64.

[5]) Vidi malo dalje str. 311.

[6]) Vidi malo dalje str. 332.

[7]) Vidi malo dalje str. 329.

[8]) Konst. Jireček: „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters", str. 25., primj. 76., str. 80. i „Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters", str. 20.

[9]) O malenoj sadržini zlatnog pjeska u rijekama isp. A. Rücker, „Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien", str. 93. i dalje.

Danas nastavaju u konjičkom kotaru, velikom 22 kvadratnih milja, 22.127 stanovnika, neračunajući u taj broj aktivno vojništvo[1]). Za predrimsko doba manjkaju nam, izuzevši maleni broj niže dolje spomenutih „gradina“ (utvrda), tačniji podaci, jer ostatke onog doba valja tražiti lopatom u daleko većoj dubljini nego one iz kasnijih perioda; no ipak ima ponekih podataka za stvaranje zaključaka, jer se stare osebujnosti mimo sveg jakog tugjeg uplivisanja, koje je vrlo rano započelo, održaše srazmjerno dosta dugo. Spomenutom stranom uplivu bijahu naši zemljaci u davnini izloženi na rogjenoj grudi i u svojim zvaničnim položajima izvan zemlje: jedan čovjek iz osamljenog Glavatičeva (vidi niže str. 329.) služio je i umr'o u dônjo-panonskom mjestu Bassianae (sada Dobrinci kod Mitrovice u Slavoniji)[2]) kao vojnik legio II adiutrix[3]). A kako je u sadašnjosti? — Danas pripovijedaju ljudi iz ovog i kojeg drugog možda još samotnijeg sela o bečkim kasarnama, o šetnjama po Prateru, gradskoj šumici budimpeštanskoj i krasnim nasadima u štajerskom Gracu.

Najviše se izražava upliv Italije i njezinog područja u bogoštovju. Iupiter imao je svoj hram u udaljenom od glavne doline selu Cerići (vidi niže str. 317.); Minerva, koja inače u našoj zemlji nije zasvjedočena, imala je sama za sebe ili u zajednici sa drugim dvim božanstvima kapitolinske triade oveće svetište u dolini Neretvice u predjelu Barica (vidi niže str. 322.); Attis i sa zmijama uokvireni Gorgoneion ukrašavaju nadgrobno kamenje iz Homolja (vidi niže str. 316.), Lisičića (vidi str. 320.), Ostrošca (vidi str. 324.) i Bjelemića (vidi str. 330.).

Daleko snažnije nego gdje drugdje u zemlji rasprostrlo se u ovom kraju počevši od druge polovine II. stoljeća poslije Hr. poštivanje Mithrasa[4]); u malenom razmaku već se nagjoše dvije pećine, koje su služile ko njegovo svetište: u Konjicu (vidi niže str. 311.) i u Vratnici kod Lisičića (vidi niže str. 318.). Pod kraj četvrtog stoljeća, kad je kršćanska vjera već imala značaj državne vjere, postojala je još u Konjicu Mithrasova bogoštovna općina. Kako je intenzivno bio rasprostranjen ovaj kult misterija vidi se odatle, što su njegovi simboli upotrebljavani i na nadgrobnim spomenicima (vidi niže str. 317.).

Romanizovanje našeg područja zasvjedočeno je još i graditeljstvom i plastikom. Gragjevine, izvedene od lomljenog i tesanog kamenja i od sedre bijahu i po mjestima u zabitnim dolinama pokrivene ciglom, što dokazuje, da je vladalo bogatstvo i da je bilo valjanih komunikacija. Kako su naprotiv siromašne kuće iz doba turske vladavine sa svojim krovovima od dasaka ili kamenih ploča! Jedina ćuprija, koju je u Konjicu na Neretvi sagradio Ahmed Sokolović i to po neimarima iz Italije ili Dubrovnika, stalni je spomenik iz doba te vladavine[5]). Tek u sadašnjosti dobiva konjički kraj šareniji i stalniji karakter po krovovima, pokrivenim crijepom, što se dobavlja iz Sarajeva, Ljubljane i Italije.

U predjelu zvanom Barica u dolini Neretvice dizala se neka bogoštovna gragjevina, za čiju monumentalnost govore inače u našoj domovini dosad nenagjeni ostaci od balustrade ili slične naprave (vidi niže str. 323.). U Glavatičevu nalaziła se takogjer neka oveća i bolje izvedena zgrada (vidi niže str. 329.). Naprotiv bio je konjički mithraeum vrlo jednostavan[6]).

---

[1]) „Glavni rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine od 22. aprila 1895.“, str. LVIII.

[2]) Isp. C. I. L. III, str. 1670.

[3]) Isp. „Archäolog. Mittheil.“, XVI., str. 84.

[4]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“, VI., str. 208.

[5]) Isp. K. Jireček: „Die Handelsstrassen und Bergwerke“, str. 86.

[6]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. VI., str. 189.

Skulpturne radnje, koje su većim dijelom izvedene u ovom kotaru, što se razabire po upotrebljenom materijalu, pri čemu se ali dakako podražavalo importiranim urnecima[1]), sastoje od jedne u Konjicu nagjene mramorne glave od ženskog portretnog kipa u naravnoj veličini (vidi niže str. 310.), od relijefa Minerve (vidi niže *sliku 18.*) iz upravo spomenutog hrama u Baricama, od obadva Mithrasova relijefa iz Konjica i Lisičića i od prilično brojnih grobištnih spomenika. Od ovih pošljednjih je najsiromašnije izragjen spomenik onog ratnika druge legije (vidi gore str. 306.) iz Glavatičeva; to je jednostavna ploča, koja sadržava jedino natpis[2]). Nešto više rada utrošeno je na kamen iz Bjelemića (vidi niže str. 330.), jer mu postrane plohe pokazuju lik Attisa. Naprotiv je upravo raskošno izragjen relijef iz Lisičića[3]), na kojemu je pokojnik prikazan kao jahač u lovu na jelena.

Većina nadgrobnih spomenika jesu visoke, pravokutne ploče od kamena vapnenca, koje su obično otraga ostavljene neobragjene, dok su po stranama samo ponešto ote-

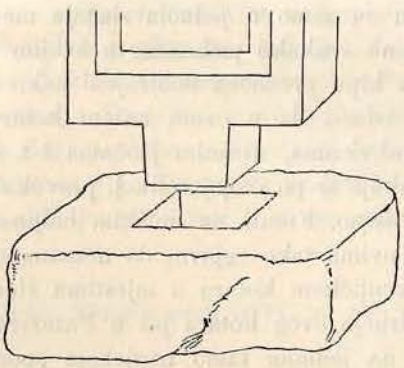

Slika 3.

sane, i na koje je u pravilu bio postavljen zasebni zaglavak. Odozdô imale su te ploče obično žabicu, kojom su se okomito učvrstile u podlogu *(slika 3.)*. Nadgrobni spomenici iz Lisičića idu u zasebni, jednostavniji razred, jer je polje iznad udubljene natpisne plohe ukrašeno samo zabatom, flankiranim sa likovima delfina[4]). Ova riba, kojom se simboliziralo srećno putovanje na drugi svijet[5]), nalazi se i na spomeniku iz Ostrošca *(slika 20.)*. Ovaj spomenik i oni iz Homolja *(slike 9.—11.)*, Obre *(slika 17.)*, Radešine *(slika 22.)*, Dônjeg Čelebića (strana 328.) i Brčana *(slika 25.)* čine drugu važniju skupinu, jer je izmegju natpisnog polja i gornjeg kraja umetnuta aedikula sa portretima pokojnika. Valja da se istakne, kako je ondje, gdje su prikazani supruzi, ženski lik stavljen uz desnu stranu muža[6]). Za svrhe fizičke antropologije ne možemo se iz ovih kipova, jer su nevješto izdjelani, ničemu naučiti; tim više su ovi kipovi ali važni za proučavanje odjeće. Mi saznajemo iz njih — a to je mimo Mithrasovog svetišta u Konjicu najglavnija dobit našeg rada u konjičkom kotaru — na osnovu ovećeg broja

[1]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen", sv. VI., str. 199. i niže dolje str. 321.

[2]) Isp. Ballif-Patsch: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", sv. I., tab. X., sl. 20.

[3]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen", sv. IV., str. 269., sl. 39.

[4]) Isp. dalje iznesenu sliku 16. i naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen", sv. IV., str. 267., n. 1., sl. 36. i n. 2.

[5]) O. Keller: „Thiere des classischen Alterthums in culturgeschichtlicher Beziehung", str. 231.

[6]) Isp. sl. 9.—11., 20. i 25.

kiparskih prikazivanja prvi put nešto tačnijega o tome, kako su se odijevali naši zemljaci u ono doba.

Gornja haljina žena bila je dugačka, glatka, tijesno uz tijelo skrojena tunika dugačkih rukava, koja se na obim ramenima skopčala velikim fibulama, pri čemu je vrat ostao nepokriven; ispod prsiju stezala se tunika uzanim glatkim pâsom, koji se zakopčavao ili otrag ili sa strane[1]).

Uza to nose udate žene na glavi glatku maramu, koja se sa tjemena dosta duboko spušta na legja. Djevojke su gologlave; glavu im jedino ukrašava jaka kosa, koja pada sve do ušiju[2]).

Muškarci, bili stari ili mladi, odjeveni su tunikom dugih rukava i ogrtačem, koji se na duboko spušta; ovaj je ogrtač načinjen od jednog komada i tako je prebačen, da pokriva lijevu ruku i da je na desnom ramenu skopčan malenom fibulom, spram čega desna ruka ostaje nezastrta[3]). Svi su muškarci gologlavi i nose, u koliko se još raspoznati može, kratko podrezanu kosu i bradu[4]).

Od nakita raspoznaju se samo u jednom slučaju mengjuše[5]) a svagda već spomenute fibule. Kako su žene svakako prikazane u svojim prazničkim haljinama te se može pretpostaviti, da je u kipu predočen uobičajeni nakit i kod onih žena, koje ga u istinu ni imale nijesu, to izlazi: da u ovom našem kotaru nije vladao običaj, da se žene kite gjerdanima, narukvicama, uresnim pločama i t. d. Ona fibula, koja se vidi na ženskim haljinama, odlikuje se po svojoj velikoj, pravokutnoj nožici; original ovakove fibule nije se kod nas još našao. Fibula na muškim haljinama čini se da je kolutastog oblika, no održala se na kipovima tako rgjavo, da nemamo osnovu za analogije. Opisana odjeća konstatovana je u konjičkom kotaru u mjestima Homolje, Obre, Ostrožac, Radešina i Brčani, a izvan područja ovog kotara još u Pazariću, selu za Ivan-planinom uz obalu Zujevine[6]), gdje je na jednom tamo nagjenom spomeniku ženski lik prikazan sa visoko zapasanom haljinom i sa gore spomenutom maramom na glavi. Mi smo spram toga ovlašteni na zaključak, da je ova nošnja bila općenita i da je već u predrimsko doba bila upravo narodno odijelo u ovom kraju Hercegovine i u pograničnom području Bosne. Nije ali nikako dopušteno da iz toga izvodimo daljnji zaključak: da je s obadviju strana Ivana živjelo jedno te isto pleme, jer mi isto ovakove haljine nalazimo i kod ilirsko-keltskog plemena Eravisci[7]), koje je stanovalo oko Aquincuma, današnje Budimpešte[8]). Raznolikost u haljinama nije dakle, kako se čini, u davnini bila tako velika kao danas, gdje u Bosni i Hercegovini imademo više od 25 raznovrstnih narodnih kostima, po kojima se pojedina područja vidljivo razlikuju izmegju sebe.

Rimska moda zastupana je u skupini naših slika reljefom *slika 10.* i glavom *slike 4.* i *5.*

Konzervativno shvaćanje tadanjih stanovnika izražava se ko u nošnji takogjer u imenskim nazivima, koja se održaše u imenima i prezimenima sve do u vrijeme divi

---

[1]) Vrsta košulje nije naznačena ni na jednom spomeniku; isp. slike 11., 20., 22., 25.

[2]) Isp. slike 22. i 25.

[3]) Isp. slike 9., 11., 17., 25.

[4]) Isp. sliku 17.

[5]) Isp. sliku 20.

[6]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen", sv. IV., str. 252., sl. 12.

[7]) Mommsen: „Röm. Münzwesen", str. 696.; O. Kämmel: „Die Anfänge deutschen Lebens in Oesterreich", str. 306. i dalje; Tomaschek, Pauly-Wissowa: „Realencyclopädie" pod oznakom Aravisci.

[8]) Isp. V. Kuzsinszky: „Jahreshefte des österr.-archäolog. Institutes", II., dodatak stupac 63. i dalje.

fratres. Zasvjedočena su imena: *(Aurelia) Bricussa* u Radešini[1]); *T. Aurelius Boio, Aurelius Dazas, Iacus, Imscelio, T. Aurelius Laiscus, Posaulio* svi iz Lisičića[2]); *Aelius Pinnes, Pinnius, Aelia Temus* u Glavatičevu[3]); *Aurelia Mandeta* u Homolju[4]) i *Aelia Tattuia* u Ostrošču[5]). Od ovih su *Boio* i *Iacus* pod sigurno keltska imena[6]), a to se može uzeti i za imena *Laiscus*[7]) i *Posaulio*, koja se nalaze s prijašnjima na istim spomenicima, pa i za ime *Imscelio* zbog jednolikog dočetka sa onim *Posaulio*. Naprotiv su *Pinnes, Dazas*[8]) *Tattuia* i *Temus* ilirska imena. Etnografska podloga bila je dakle u konjičkom kotaru isto onako mješovita, ilirsko-keltska, kao kod plemena Iapoda[9]).

Autohtono stanovništvo biće da je pripadalo jakim plemenima Ardijejaca[10]) (na zapadu) i Autarijata[11]) (na istoku), jer će — kako se čini — predmet njihovih vječitih bojeva, naime izvori slane vode[12]), biti identičan sa danas dosta slabim vrelima kod Orahovice[13]), gdje se jedno u rimsko doba već naseljeno mjesto i dan danas zove „Slana voda“[14]). Oba ova plemena podjarmiše Kelti izmegju godine 370. i 360. pr. Hr.[15]) te ih malo po malo u sebe pretopiše[16]). Ovo mišljenje podudara se potpuno sa rezultatima, do kojih dogjosmo na osnovu imena, sabranih sa nadgrobnih spomenika.

Nije nam poznato ime keltskog plemena, koje je održalo pobjedu nad onim ilirskim plemenima. Po Tomascheku[17]) spadala je za rimskog doba dolina Rame sve do utoka u Neretvu k području Sardeata, područje planina Treskavice, Bjelašnice, Ivana, Kukavice, Bitovnje i Zeca sa dolinom Neretvice dopadoše Ceraunima, a u gornjoj dolini Neretve nastavaše Naresii. H. Kiepert[18]) pridružio se djelomice mišljenju sada već pokojnog Tomascheka, ali je pri tome (i to sa nekom dvojbom) pleme Derija

---

[1]) Vidi niže str. 327.

[2]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. IV., str. 267. i dalje.

[3]) Vidi niže str. 329.

[4]) Vidi niže str. 315.

[5]) Vidi niže str. 324.

[6]) A. Holder: „Altkeltischer Sprachschatz“ pod ovim oznakama.

[7]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. IV., str. 267. i dalje.

[8]) W. Tomaschek: „Bezzenbergers Beiträge“, 1885., str. 95. i dalje.

[9]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. IV., str. 165. i dalje.

[10]) Strabo VII., 5., 5. 7., po kojemu G. Zippel u djelu „Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus“, str. 36. ovako lokalizira: „Ardijejci uz morsku obalu na desno počevši od utoka Neretve“; Tomaschek u Pauly-Wissowa: „Realencyclopädie“ pod oznakom Ardiaioi upotrebivši tačnije u tekstu spomenute izvore slane vode „u unutrašnjosti po dolinama s obiju obala Narona i uz morsku obalu nasuprot ostrva Pharos (Hvar)“.

[11]) G. Zippel na ozn. mj. veli za Autarijate, upotrebivši Pseudo-Skylaxa 24: „po brdima kraj gornje i srednje Neretve“, — „u jugozapadnom dijelu Bosne i sjevernom kraju Hercegovine“; — Tomaschek na ozn. mj. pod oznakom Autariatai traži ovo pleme „od gornjeg toka Narona na istok do megje plemena Dardanoi i Agrianes. Posred njihovog područja teče Tara“.

[12]) Strabo VII., 5., 11.: περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων 138.; isp. Appian, Ill., 3.

[13]) Vidi niže str. 328. Isp. A. Rücker u našim „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. I., str. 336.

[14]) Tomaschek, na ozn. mj.; isp. L. pl. Thallóczy u našim „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. I., str. 334.; V. Radimský u istom djelu, IV. sv., str. 130.

[15]) G. Zippel, na ozn. mj. str. 35.

[16]) Theopomp kod Athenaeusa X., 443.; Polyän VII., 42. Strabo VII., 3., 8. (isp. Appian I., 4., 6.) spominje po Ptolemaeus Lagi u god. 335. Κελτοὺς τοὺς περὶ τὸν Ἀδρίαν. Isp. G. Zippel, na ozn. mj. str. 24. i dalje, koji ali misli, da su se Ardijejci sukobili sa Keltima na granici Liburnije i da su se tek iza ovog sukoba oni prvi potegnuli k Neretvi; L. Contzen: „Die Wanderungen der Kelten“, str. 62. i dalje; Tomaschek, na ozn. mj.

[17]) „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien“, 1880., str. 563. i dalje.

[18]) „Formae orbis antiqui“, XVII.

stavio u doline Rame, Neretvice i Trešanice. U novije vrijeme poduzeo je L. Jelić[1]) novo grupisanje plemena, no i njegove kombinacije nijesu dovele do ničeg stalnoga.

Starosjedioci konjičkog kotara zadobiše prirast iz velike mješavine naroda silne rimske države i ne čudimo se ni malo, da je u tome prirastu zastupan i istok. Zavještač *L. Antonius Menander Aphrodisieus* onog Mithrasovog reljefa u Vratnici kod Lisičića (vidi niže str. 318.) nikako nije osamljena pojava u broju one pustolovne družine iz inostranstva i mi vidimo sve to jasnije, da naši zemljaci imadoše uzroka pridružiti se poznatoj tužaljci Iunevala[2]). Doseljenici bili su takogjer, sudeći po plemenskim imenima: zavještač oltara u konjičkom mithraeumu Veturius Lucius[3]), zatim Petronii Maximus i Severus iz Cerića (vidi niže str. 317.).

Stanovništo, proizašlo iz ove mješavine i ukrštavanjem održalo se je svakako i poslije propasti rimskog gospodstva bar u onim od glavnih cesta odaljenijim krajevima kotara. Imena rijeka (Rama), brda (Prenj) i sela (Turija) kazuju i danas neslovenski korjen[4]).

O municipalnom razvitku ne nalazimo nikakva razjašnjenja u spisku, što ga ovdje iznosimo.

Konjic.

U ovoj kotarskoj varoši poznata su nam od prije dva glavna nalazišta:

1. Mjesto zvano „Polje“, koje leži uz desnu obalu Trešanice tik uz njezin utok u Neretvu; ovdje se, naročito na zemljištu gradonačelnika Ibrahim-age Hadžića, koje

Slika 4.

Slika 5.

sada služi kao vrt tamošnje vojničke posade, nagjoše pri oranju razbijene cigle i zidine. Na ovom mjestu našla se takogjer ona u našim „Wissenschaftliche Mittheilungen“, sv. IV., strana 271. i dalje opisana, ovdje u *slikama 4.* i *5.* ponovno prikazana ženska glava,

---

[1]) Naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. VII., str. 204. i dalje.

[2]) III., 58. i dalje; isp. L. Friedländera „Einleitung“, str. 23. i „Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms“, I., str. 392.; O. Seecka: „Geschichte des Unterganges der antiken Welt“, I., str. 309. i dalje.

[3]) Naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. VI., str. 200., sl. 27.

[4]) Po Jirečeku „Die Handelsstrassen und Bergwerke“, str. 59. i „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, str. 39. spominju dubrovački dokumenti još u drugoj polovini XIV. stoljeća Morovlahe, u Hercegovini Moroblache.

izragjena od bijela mramora, koja po namještaju kose ide u drugu polovinu trećeg ili u prva decenija četvrtog stoljeća.

2. Obronak grebena Repovica, koji se strmo diže uz desnu obalu potoka Trešanice. Tu se je, od prilike u visini od 35 *m* iznad dolinske razine a 200 *m* daleko od stare zgrade za loženje lokomotiva (željezničke postaje konjičke), godine 1897. otkopalo važno Mithrasovo svetište[1]), koje je po dokazu tamo nagjenih novaca postojalo još krajem četvrtog stoljeća.

Ova dva nalazišta odaljena su jedno od drugog kakvih 10 minuta hoda. Na novo se njima pridružuje sada treće nalazište; ono leži kod sjeverozapadnog ćoška spremišta za kameni ugljen konjičke željezničke stanice (na jugoistok od Mithrasovog svetišta), a našao je ovdje g. nadmjernik J. Gärtner, kad se je otkapala zemlja tamošnjeg brdeljka, od prilike u dubini od jednog metra stare zidine i kraj njih miljokaz, predočen u *slici 7.* Nagjoše se ovdje još nekoliko ulomaka rimske cigle, djelomice oklesani četverouglasti kameni i gvozdeni klin *(slika 6.)*, koji se upotrebljavao za razbijanje kamena, zajedno sa k njemu pripadajućim zagvozdicama.

Miljokaz je kameni stup, koji prema vrhu biva ponešto tanji; prorez mu je više četverouglast nego okrugao. Gornji promjeri imaju 0·22 i 0·35, dônji pak 0·38 i 0·33 *m*. Visina mu je bila, uzevši u račun i ponešto odbijeni vršak, nešto preko 1·91 *m*. Kako je za miljokaz upotrebljen kamen vapnenac, koji se teško kleše, to je izragjen dosta surovo. Za natpis uglagjena je prilično slabo ploha gore pod vrškom, od kog je gornji kraj odlomljen. Interpunkcija ne može se raspoznati. Preostali dio natpisa glasi . . . *et] C. Val(enti) Host(iliano) Mes(sio) Q(uinto) nobi(lissimo) Caes(ari)*. Pred ovim riječima bila su u natpisu navedena imena i naslovi oca i starijeg brata ovog princa[2]), naime cara Deciusa i cezara Etruscusa, ko što je to slučaj na istovjetnom spomeniku C. I. L. 3746. Miljokaz ide u vrijeme izmegju jeseni 249 i ljeta (mjesec august?) 251[3]), te je najmlagji datirani epigrafski spomenik ovog našeg kotara i one ceste, uz koju je nekoć bio postavljen. Koja je to cesta bila, nije za nas dvojbeno, pošto se kod hana Viteka (vidi niže str. 332.) sjeverno od Konjica, nagjoše četiri miljokaza; to je cesta, koja je od Narone preko Konjica i Ivana vodila u Sarajevsko polje[4]).

Slika 6.

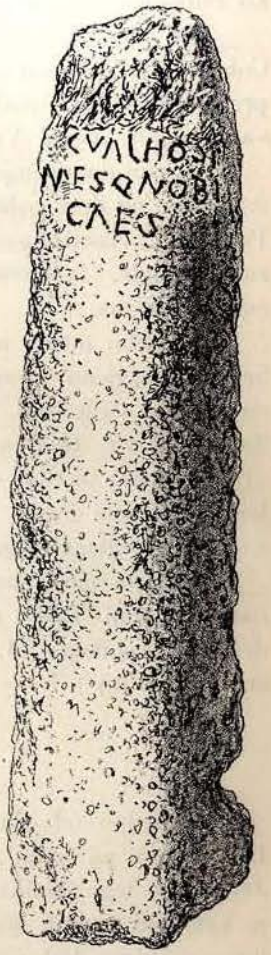

Slika 7.

[1]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen", sv. VI., str. 186. i dalje. Ondje je na str. 187. umjesto Trešanica pogrješno navedeno „Trstenica".

[2]) Rhoden-Dessau: „Prosopographia imperii Romani", III., str. 349.

[3]) Isp. sada B. Pick: „Die antiken Münzen von Dacien und Mösien", str. 24. i dalje.

[4]) Ballif-Patsch: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", sv. I., str. 32. i dalje, zatim gore str. 305.

Koji je bio pravac te ceste kod Konjica, o tome nam ne kazuje ovaj miljokaz ništa pouzdana, jer nije nagjen na svojem prvobitnom stajalištu, što se vidi iz gore razloženih prilika pod kojima je nagjen, pa još više iz toga, što su na njemu, naročito na odlomljenim mjestima nagjeni tragovi maltera (kreča), iz čega slijedi, da je odnešen sa ceste i da je upotrijebljen ko gragjevni materijal za neku zgradu, koja je valjda služila ko radionica klesara.

Od pojedinih sitnijih nalazaka nagjoše se: mali broncani novac Constantiusa I., Cohen[1] 451, iskopan ispod Mithrasovog svetišta u oktobru 1897., kad se je željeznička pruga proširivala, nadalje sesterac carice Faustine mlagje, Cohen 219, koji se našao na obronku „Ispod Vrtaljice" izmegju katoličke crkve i školske zgrade.

Spram dosadašnjih opažanja ležao je dakle za rimskog doba glavni dio varoši, ko što i sada, uz desnu obalu Neretve. Uz lijevu obalu Neretve mogao sam jedino na oranici Podnevici, vlasništvo Akifa Kadića, u blizini oružničke kasarne, konstatovati odlomke rimske cigle. Inače se još našao u blizini istočno-pravoslavne crkve izlizani sesterac cara Hadriana.

Narodni muzej u Zagrebu dobio je „iz Konjica" od fra A. Saravanje surovo od bronca izragjenu broncanu statuetu, koju je S. Ljubić u „Vjestniku", godine 1879., str. 120. i dalje, tab. IV., sl. 1. (= „Popis arheološkoga odjela nar. zemalj. muzeja u Zagrebu", str. 100., n. 1., tab. XIV., sl. 96.) opisao kao „prehistoričku Veneru". — „U Konjicu i okolini sabirao je prijašnji župnik Otac Andrija (Šaravanja) stari novac, koji je kasnije dospio u ruke svećeniku Pavlinoviću u Makarskoj" — bilježi M. Hoernes u „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen", sv. IV., str. 43., primjedba 3.

Rimska naseobina konjička razvila se na epihoričkoj podlozi, jer iznad te varoši ima u dolini Bjele nekoliko gromila; iz Konjica ili okoline posjeduje naš muzej drahmu Apollonia (J. pl. Schlosser, „Beschreibung der altgriechischen Münzen", I., str. 27., n. 3.)[1]).

Homolje.

Zapadno od glavne skupine kuća ovog sela leži iznad vrela Krča i naselišta Ilije Jurića na vrhu brežuljka šikarom zaraslo zemljište, kojemu je ime „Gradina". Jedan dio tog zemljišta služi ko istočno-pravoslavno groblje. U blizini njegovoj dao je katolički župnik konjički godine 1895. kopati kamen za gradnju nove crkve pa su tom prigodom, kako su radnici pripovijedali dru Ć. Truhelki, otkriveni temelji neke gragjevine, dugačke i široke po 4 *m*, te se je tu našlo četrdeset otesanih kamenih ploča, oklesanih komada sedre i ovdje popisani nadgrobni spomenici, koji su s jednim svojim dijelom svakako stršili iz zemlje, jer se na njima dobro raspoznaje djelovanje atmosferilija. Dapače služi još i danas dônji dio jedne od ovih nadgrobnih ploča kao bašluk-kamen na novom grobištu; ta ploča, koja proviruje iz šikarja ima s dônjeg kraja nožicu i dosta istrošeno polje sa profiliranim okvirom.

Gragjevina, od koje je onaj otkopani kvadratični prostor bio tek jedan dio, bila je nesumnjivo monumentalna zgrada, što je dokazano ne samo jednim kamenim balvanom, sada upotrebljenom ko nadgrobni spomenik, već takogjer i drugim od nje potičućim i nastojanjem g. nadcestara M. Lipovčaka u zemaljski muzej dospjelim gra-

[1]) O značaju Konjica za srednjeg vijeka isp. Konst. Jireček: „Die Handelsstrassen und Bergwerke", str. 25., 30., 40., 80.

gjevnim dijelovima. Od ovih pošljednjih iznosimo u *slikama 8. a, b* i *c* jednu glavicu pilastera i dvije ploče od podloge. Kako na čitavom prekopanom prostoru nijesam našao ni najsitniji komadić cigle, to držim, da ta zgrada nije bila rimska, nego po svoj prilici crkva, u koju je uzidano rimsko nadgrobno kamenje ko gragjevni materijal. Da je ovo mjesto za srednjeg vijeka bilo naseljeno, to je zasvjedočeno onim

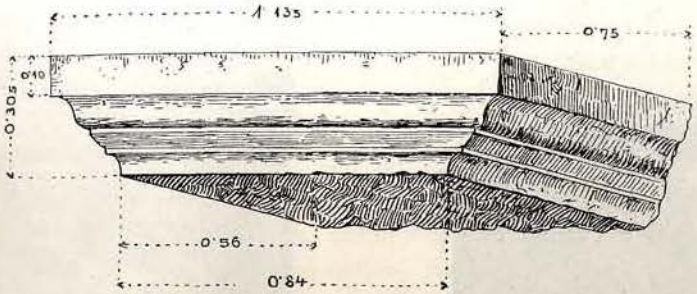

Slika 8. *a.*

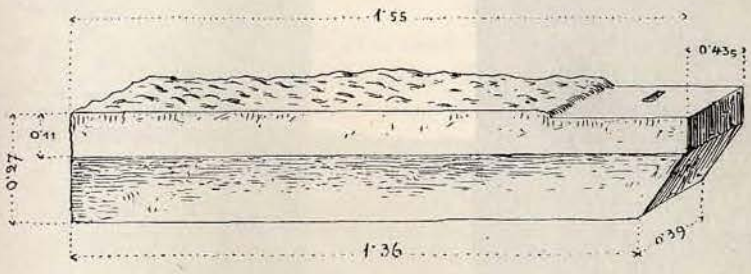

Slika 8. *b.*

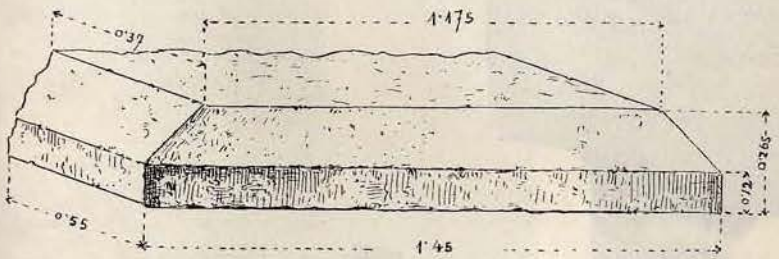

Slika 8. *c.*

grobištnim spomenicima, što leže na gusto u čitavim redovima uz kuću gore spomenutog Ilije Jurića.

Tri grobna spomenika, prikazana na niže u slikama, odgovaraju u svemu karakteristici, izloženoj gore na str. 307.

Broj 1. Nadgrobni spomenik *(slika 9.)*, visok je u cjelini 1·66, a onaj dio što viri iznad zemlje 1·49, širina mu je 0·70 a debljina 0·28 *m*. Na gornjem rubu nema rupe za usagjivanje zaglavka. U aedikuli, zaokvirenoj lûkom, prikazani su roditelji sa dvoje djece: ispred majke kćerka, ispred oca sinčić. Majka je gologlava, kovrčasta kosa

razdijeljena joj je po sredini; obje ruke položila je na ramena kćerke, odjevene visoko zapasanom tunikom dugih rukava. I majka je odjevena tunikom, preko koje je prebačen veliki naborani ogrtač, koji pokriva zatiljak, legja, ramena i laktove. Biće da je ovaj ogrtač identičan sa onom maramom za glavu na drugim relijefima (vidi gore str. 308.), koja je ovdje spuštena na niže, da se bolje prikaže lijepa frizura. To je

Slika 9.

Slika 10.

mišljenje tim vjerojatnije, jer je otac, koji je desnu ruku položio na desno rame sinčića, odjeven u haljine, koje su bile običajne u ovom kotaru (vidi gore str. 308.). Lijevi lakat viri iz gornjih haljina. Haljine dječaka ne mogu se raspoznati. Povrh natpisa stavljena je u prječku koja dijeli oba polja formula *D(is) M(anibus)*. Natpisno je polje istrošeno i pukotinama oštećeno, ali se ipak jasno razabire sadržaj natpisa, izuzevši navode o starosti djece i pošljednji redak:

Aur(elii) Maximu[s] et Mandeta vivi fecerun[t] sibi et (Aur´eliis) Magnae, def(unctae) an(norum ... et Maxim[i]n[o], def(uncto) an(norum) II..... Mislim da je ime žene do sada još nezasvjedočeno domaće ime.

Broj 2. Nadgrobni spomenik *(slika 10.)*, visok 1·72, širok 0·685, debeo 0·285 *m*, s ostatkom nožice. Ma da je ovaj spomenik vrlo rastrošen, to se ipak vidi, da je vještije izragjen od spomenika pod brojem 1. i 3. Aedikulu zatvaraju korintski polustupovi, zabat je ukrašen u središtu gorgoneionom, dok su u postranim akroterijama upotrebljene, kako se čini maske. U poprsjima nastojao je umjetnik, što se vidi iz manje oštećenog muškog lika, da izrazi što veću sličnost. Žena je odjevena spram rimske mode sa stolom i pallom, koje se prihvaća desnicom u onom preko lijevog ramena na legja prebačenom dijelu. Haljine muža, koji je obadvije ruke stavio na grudi, razlikuju se od običajnog u ovom kraju odijela time, što na obim ramenima vidimo po jednu široku vertikalnu prugu; to nikako ne može da bude fibula, već je to svakako humerale od oklopa[1]). Ovaj pokojnik bio je dakle vojnik ili što je vjerojatnije veteran. Po ovome se razjašnjava, zašto žena nosi haljine, koje ne odgovaraju domaćem kostimu. Po držanju lakata može se pomišljati na to, da je taj čovjek bio odlikovan sa armillaeima, ali se ne raspoznaje ovo odličje pa ni koje drugo.

U natpisu, koji takogjer počinje sa *D(is) M(anibus)*, slova su tako istrošena, da se ne može protumačiti.

Broj 3. Nadgrobni spomenik *(slika 11.)*, visok 1·70, širok 0·85, debeo 0·29 *m*, vrlo je istrošen, odbijen i na gornjem horizontalnom bridu kasnije oklesan. U središtu

Slika 11.

zabata, koji počiva na pilovima bez podloge i glavice nalazi se peterolista rozeta, od koje se povlači po jedan list na desno i lijevo u ćoškove zabata. Kutovi s obiju strana

[1]) Isp. M. pl. Groller: „Der römische Limes in Oesterreich", sv. II., str. 97. i 116. i dalje.

trokuta nijesu ukrašeni. Ma da je relijef u znatnoj mjeri oštećen ipak se vidi, da je nošnja prikazanih osoba, muža i žene, istovjetna sa onom, koja je u ovome kraju bila u običaju (vidi gore str. 308.). Muž i žena spustiše ruke uz tijelo.

U polju za natpis nema slovima ni traga.

Broj 4. i 5. Dva posve analogna nastavka od osovljenih nadgrobnih ploča *(slika 12. i 13.)*, koji se izmegju sebe razlikuju jedino po veličini; onaj prvi, *slika 12.*, visok je

Slika 12.

Slika 13.

0·675, širok 1·025 a na dônjem bridu debeo 0·26 *m*, dok su u drugog, *slika 13.*, ove mjere: 0·51, 1·02 i 0·205 *m*. Ovi nastavci bili su nasagjeni na ploče klinom, što se raspoznaje po dupljama na njihovoj dônjoj strani. I ako su ti nastavci izdjelani od istog materijala ko nadgrobni spomenici, opisani pod brojevima 1. i 3., to su ipak pripadali drugim, do sada još nepronagjenim monumentima.

Na glatkoj plinthi, otesanoj spreda i na obim stranama, leže dva lava, okrenuta jedan od drugog, koji okrenuše glave spram gledaoca, postavljajući svoje šape na glavu ovna. Izmegju lavova stoji goli krilati dječak, koji je desnu nogu prebacio preko lijeve. Glavu je taj dječak spustio na desnu stranu a naslonio se lijevim pazuhom

na baklju sa dolje okrenutim plamenom, koju je prihvatio obim rukama. U Bosni i Hercegovini, za tim u području Lima, nije dosad bila zasvjedočena ova forma grupisanja lavova [1]) u svezi sa glavama ovnova kao zaglavak sepulkralnih spomenika. Ovaj specialitet našeg kotara, koji se ponavlja u još jednom eksemplaru iz Podhuma (vidi niže str. 321.), valjaće nam dovesti u svezu sa Mithrasovim kultom, koji je ovdje bio rasprostranjen; to je učinio Cumont [2]) i glede spomenika, gdje lav ždere glavu bika. Da je ovan isto tako ko što i vepar igrao ulogu u misterijama, to smo sasvim jasno razabrali iz relijefa Mithrasovog hrama u nedalekom Konjicu [3]).

Cerići.

Na trim parcelama seoskog kneza Jove Sudarušića, izmegju sebe rastavljenim malenim usedlinama, pronagjeni su u ovom selu 10. septembra 1901. ovi ostatci ovećeg mjesta:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
Petroni
Maximin(us)
et Severus.

Slika 14.

1. Na zemljištu „Munara“ nailazi se pri oranju na zidine i odlomke od cigle.

2. Na oranici „Trebeda“ nagjoše se osim ovakih ostataka još i oklesani komadi sedre, zatim jedan izlizani bizantinski bakreni novac.

3. Glavna tačka ove naseobine leži kraj kuće Sudarušića, jer se tu pojavljuju debele zidine, koje će potjecati od nekog hrama, pošto se tu našla niže opisana ara,

[1]) Isp. A. Conze: „Römische Bildwerke einheimischen Fundorts in Oesterreich“, sv. II., str. 8., tab. V.; — R. pl. Schneider: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“, I., str. 160.; — F. Cumont, isto djelo, XVII., str. 25. i dalje; — Ladek-Premerstein-Vulić: „Jahreshefte des österr. archäolog. Institutes“, god. 1901., dodatak, stupac 75.

[2]) Na ozn. mj. str. 26.; — isp. V. Kuzsinszky: „Jahresberichte des österr. archäolog. Institutes“, II., dodatak, stupac 59.

[3]) Naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. VI., str. 193., tab. XI.

koja je više godina bila uzidana u jedan ćošak Sudarušićeve kuće, dok ju nije godine 1897. oružnički stražmešter S. Tomljenović nabavio za bosansko-hercegovački zemaljski muzej. To je balvanasta ara (Blockara) od bijelog kamena vapnenca *(slika 14.)*, koja je s gornje strane vrlo jako, a s lijeve i otražnje strane nešto manje obijena. Prvobitne omjere mogu se ipak ustanoviti, izuzevši visinu, koja sada iznosi 0·74. Ara je gore široka 0·495, u sredini 0·435; debela je gore 0·295 a po sredini 0·26 *m*. Spram toga je izbočina, koja se prostire i na obadvije nešto bolje otesane stranice, dosta neznatna. Lice ističe se jasnije, pošto je polje dolje i gore provigjeno sa dvjema nejednako udubljenim brazdama. Natpisna je ploha istrošena i mjestimice istrljana; s toga se interpunkcija ne raspoznaje sasvim pouzdano.

S dônje je strane are udubljena rupa, dugačka 0·037, široka 0·028 i duboka 0·048 *m*; pogledom na ovo bio je dakle ovaj oltar, i ako već po svojoj težini dobro stoji, postavljen na podmetnutu podlogu. Spram toga nema sumnje, da je taj oltar bio smješten na živahnom mjestu, ili su na njemu obavljeni takovi bogoštovni čini, da bi se ovom prigodom kamen bio mogao pomaknuti. Za ovo mišljenje govori i to, što u natpisu nema zavjetovne (votivne) formule. Ara je upotrebljena za nekrvne žrtve; na to nas upućuje njezina malenkost pa i mjesto gdje je bila postavljena. Kako otražnja strana i obadvije postrane plohe ne pokazuju tragove od upliva atmosferilija, to ne može biti sumnje, da je ara stajala u pokrivenom prostoru. Naprotiv je njezino lice vrlo izlizano; kamen je dakle kasnije ležao horizontalno i to sa gore okrenutim natpisom.

Na početku drugog retka nalazi se vertikalna hasta, koja je nastala pometnjom klesara, jer se ona nikako ne može smatrati niti kao kakav pridjev Jupitra, ni kao zajednički prenomen Petronijâ. Klesar je početno slovo plemenskog imena P usjekao odviše daleko na lijevo, pa kad je zapazio ovu povredu pravila simetrije, ispunio je usjeklinu krečem, koji je kasnije ispao.

Pokojište.

Tamošnji stanovnik Pero Kalajdžija pripovijedao mi je, da je na svojem zemljištu zvanom Luke kraj Neretve češće nalazio odlomke od cigle. I ako sam to zemljište, zaraslo obilnom travom vrlo pažljivo pretražio, nijesam ipak našao ni najmanji ovakvi odlomak.

Koto.

Po kazivanju Osmana Agića nalazi se u predjelu „Kukavica“ jedna gradina sa ostatcima zidova a na njegovom zemljištu jedno crvkišće (= crkvišće), dakle ostatci neke crkve.

Vratnica kod Lisičića.

Uspjelo mi je, da u tom selu, i to na oranici Alije Lihića pronagjem nalazište onog Mithrasovog reljefa, što je opisan u našim „Wissenschaftliche Mittheilungen“, sv. IV., strana 252., isporedi str. 271. i što ga ovdje iznosim u *slici 15.*[1]). Ovo

[1]) Isp. F. Cumont: „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra“, II., str. 335., br. 234bis, str. 470., br. 311.*b*.

nalazište leži na obronku uz desnu obalu kraj željezničkog kilometra 64, te je posuto kamenjem od zida, koje je Alija vadio iz zemlje; ovom je prigodom nagjen i taj reljefni kamen. Položaj Mithrasovog hrama sličan je u mnogočemu s onim konjičkog mithraeuma. Reljefni kamen prenesao je neki katolički seljak u Podhum te je tu zazidan desno od ulaznih vrata župnikove kuće. To je 0·44 visoka i 0·565 *m* široka ploča od kamena vapnenca, koja se vrlo dobro održala do odlomljenog lika

Slika 15.

(Cautes) uz desni kraj oštećenog desnog Mithrasovog lakta te se nimalo ne razlikuje od običnog tipusa ovakih Mithrasovih spomenika. U pogledu natpisa na dônjem rubu *L. Antonius Menander Aphrodisieus [I]nvicto aug(usto) v(otum) f(ecit)* valja istaknuti, da slova A nemaju crtu po sredini, da u 1. i 2. retku nema interpunkcije i da je u riječi invicto onaj prvi I usječen kao L.

Najbliže od ovog nalazišta dosad zasvjedočeno rimsko mjesto leži u Crkvini, dalekoj 1·5 *km* od Lisičića.

Lisičići.

Kad su u našim „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. IV., str. 266. i dalje objavljeni nadgrobni spomenici, što se nagjoše na zemljištu uz Neretvu, zvanom „Crkvina“, moralo se pod brojem 4. istaknuti, da se još nije mogao pročitati natpis na jednoj ploči zbog toga, jer je vrlo istrošen. Ja ću sada na osnovu *slike 16.* izložiti, što mi je u tome pogledu uspjelo iza ponovnih pokušaja.

Ova ploča je 1·69 visoka, 0·67 široka i 0·29 *m* debela. S dônje strane ima šiljak, odozgô rupu za nasagjivanje. Otražnja joj je strana hrapava, dok su one desno i lijevo nešto bolje oklesane. Lice je razdijeljeno na dva polja; u gornjem vidimo strmo zašiljeni profilirani zabat sa dva trokuta, u kojima se vidi po jedan dolje okrenuti delfin, koji upravo ždere polipa ili drugu morsku životinju.

Unutar zabata prikazan je gorgoneion sa zauzlanom zmijom ispod brade. Čitanje natpisa oteščano je i time, što su, kako se čini, ligature obilno upotrebljavane.

D(is) M(ānibus).
A[e]l(ius)
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . *Va[l]eri-*
a[e], [q(uae?)] def(uncta est) [a]n(norum) VIIII
. . . . . *[p]a-*
r[e]n[tes] . . . . .
. . . . *fi[l]infe-*
licissim[a]e

Slika 16.

Obre.

Nadgrobni kamen, prikazan u *slici 17.* a pohranjen sada u zemaljskom muzeju, izvagjen je iz potoka Rilovca. Stariji ljudi vele da je prije ležao na brdu Draganj iznad ovog potoka. Ispod ovog nalazišta provlači se preko oranica Stjepana Džalta i Pere Kavenja stara kaldrma, a kraj nje nalazi se u neposrednoj blizini groblje, koje se u čitavoj okolici zbog toga vrlo štuje „jer će ljudi i životinje, kad ne mogu puštati mokraću, odmah ozdraviti, čim obigju ili se provodaju oko ovog groblja".

Ova je grobištna ploča[1]) visoka 1·635, široka 0·725 i debela 0·30 *m*, a izdjelana je od bijelog kamena vapnenca te ima odozdô 0·21 visoki, 0·26 široki i 0·25 *m* debeli šiljak.

[1]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen", sv. IV., str. 271. Tamo navedena bilješka o ovom spomeniku osniva se na nepotpunim informacijama.

Postrane su plohe ponešto oklesane, dok je otražnja strana ostala neobragjena. Lice je na dva nejednako velika polja razdijeljeno bordurom od poredanih listova sa pravokutnom pločicom u sredini. U dônjem, udubljenom, sa profiliranim okvirom provigjenom polju nije nikad bio uklesan natpis. Nije vjerojatno, da je na toj plohi bio natpis naslikan, već je valjda taj spomenik bio naručen za stanovitu osobu, ali se nije do kraja izveo. U Obrima ima i danas kamenoloma. U gornjem je dijelu izdubljena aedikula; njezini pilovi su nasagjeni, kako se čini, korintskim glavicama i nose izrezani luk (Archivolte). U toj aedikuli vidi se na odskok (debljina 0·10 *m*) izragjeno poprsje starijeg čovjeka, čije lice pokazuje, ma da je prilično oštećeno, individualne crteže. Položio je ruku, kao da govori, na grudi. Kosa i brada nakratko su podrezane. Jasno izdjelana odjeća opisana je u uvodu (vidi gore str. 308.). U kutićima kraj lûka nalazi se po jedna rozeta. Sudeći po rupi, usješenoj s gornje strane imao je taj spomenik nasagjeni zaglavak, koji se nije našao.

Slika 17.

Trusina.

Na glavici uz desnu obalu Seoničke rijeke leži iznad ovog sela „Crkvina", gdje se sada nalaze staje za stoku. Pretražívajući to mjesto nijesam na površini ništa našao, što bi opravdavalo tu narodnu oznaku.

Usred sela, zvanog

Seonica

nagjen je kraj srednjevjekovnih nadgrobnika jedan sasvim izlizani sesterc, koji se nalazi u sabirača starog novca Muharemage u Ostrošcu.

Podhum.

Osim Mithrasovog relijefa, opisanog na str. 17. *(slika 15.)*, nalazi se u ovom selu još i zaglavak od nadgrobnog spomenika, što ga prije mnogo godina uzidaše iznad jednih vrata tamošnje katoličke crkve. Gdje je taj kamen nagjen, to se je davno već zaboravilo. Kako su tu prikazana dva lava koji leže te su prednje šape položili na glavu neke sad već nejasne životinje, okrenuvši se spram gledaoca, to se ovaj zaglavak podudara s onima iz Homolja, što su prikazani u *slikama 12.* i *13.*

(vidi gore str. 316.). Iz Podhuma dobio je naš muzej denar Titia, Babelon 2, ali se nije moglo utvrditi, da li je taj novac upravo u tome selu nagjen.

Kostajnica.

Oranice uz desnu obalu rijeke Bukovice, pritočice Neretvice, zovu se Varošišće. Kamenje od zidina leži složeno u hrpe na megjašima pojedinih parcela, a kod oranja nagju se u zemlji odlomci od cigle i novci. Iznad sela leži kod izvora Krupića jedna gradina sa ostatcima zidova. Ispod ovog vrela pokazuju seljaci jedno mjesto, gdje je nekoć, kako vele, bila crkva.

Četvrt sata daleko od željezničke stanice Ostrožac, desno od jahaćeg puta u Podhum a uz lijevu obalu Neretvice, našao je na oranici

Barica,

vlasništvo Huse Zalihića iz Gorice, nadcestar M. Lipovčak iz Konjica godine 1896. spomenik, prikazan u *slici 18.* To je debela ploča od bijelog vapnenca, visoka 0·88,

Slika 18.

široka 0·51 i debela 0·45 *m*, od koje je odlomljen otražnji desni vertikalni brid i gornji ćošak. Na licu je u udubljenomu, dugoljasto pravokutnomu, uokvirenomu polju prika-

zana Minerva. Božica stoji licem u $^3/_4$ profila okrenuta na lijevo; kovrčasta kosa pala joj je s desne strane na rame. Uspravila se na desnu nogu, dok je lijevu ugnula u koljenu i nešto na stranu izbacila. Desnu ruku digla je visoko uz koplje, a ljevicu je spustila na rub ovalnog štita. Na glavi božice je kaciga sa trostrukom perjanicom. Odjevena je naboranim chitonom i himationom, koji je prebacila preko lijevog lakta i noge. Na grudima raspoznaje se veliki gorgoneion s jakim krilima. Najveća uzvisina ovog relijefnog lika debela je 0·065 *m*. Surova je radnja dekorativno izvedena.

Na desnoj stranici vidi se dobro izdjelano nekoć glatko, sada prilično oštećeno, 0·55 visoko i 0·20 široko polje, zapasano sa sviju četiri strana udubljenim okvirom.

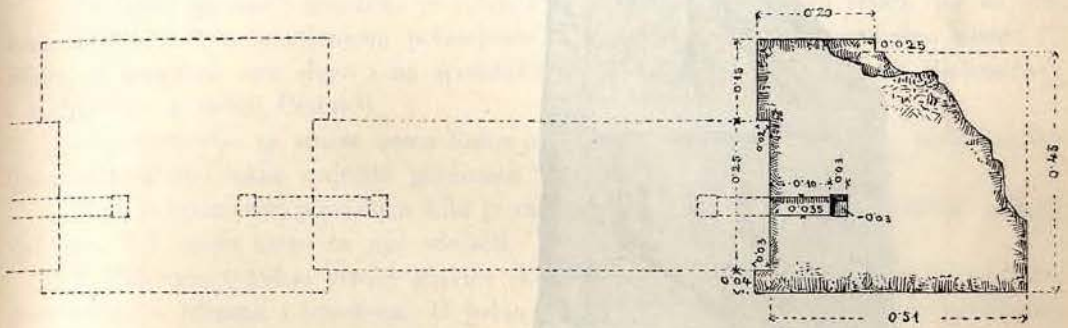

Slika 19.

U lijevu stranicu (isporedi *sliku 19.*) usječen je po čitavoj visini kamena žlijeb, a na gornjoj plohi rupa za metalnu zagvozdicu. Ove dvije udubine dokazuju, da ovaj spomenik nije stajao sam za sebe, već da je bio članak u čitavom redu slično izvedenih relijefnih kamenova (i to — sudeći po dobro obragjenoj desnoj stranici — ugaoni kamen), koji su izmegju sebe bili spojeni umetnutim otanjim pločama, isto tako visokim ali svakako mnogo širim. Ovakovo relijefno kamenje biće da je bilo poredano takogjer otraga i to počimajući kod Minervinog relijefa, jer na njegovoj otražnjoj stranici vidimo tragove žlijeba, dok se rupa za zagvozdicu ne raspoznaje.

Svakako je potrebno da se na ovom nalazištu obavi iskapanje, jer se tu pod sigurno nalazi pod zemljom oveća sakralna gragjevina (hram, ara saepta ili nešta slična) božice Minerve ili cijele kapitolinske trijade, te je u toj gragjevini, i to u kakovoj balustradi, zagradi ili sličnom odjelku nekoć stajao ovaj opisani spomenik, koji je sada pohranjen u muzejskim zbirkama.

Boturović-polje.

U ovom mjestu u dolini Neretvice, udaljenom od oranice Barica oko pola sata, nagjen je prije nekoliko godina lijevo uz put što vodi u Podhum u šumici Ivana Kreše iz Trusine nadgrobni spomenik, na kojem je prikazana odrasla osoba sa djetetom.

Nalazišta Barica i Boturović-polje dovode na mišljenje, da se od rimske ceste kroz dolinu Neretve odvajao put, koji je duž Neretvice vodio u Podhum.

Ostrožac.

U novoj, prije jedanaest godina kraj ove željezničke postaje osnovanoj naseobini, koja se nekoć zvala Drnopolje, dok joj je sada ime Ostrožac, sve su parcele, počevši

od vrta i oranice trgovca Pere Trogelića do preko zgrade za grijanje lokomotiva, posute odlomcima cigle. Od kolodvora na istok za jedan kilometar došlo se, kad se kopao sjeverni jarak, u dubljini od 0·50 do 1 *m* na mnogo gragjevno kamenje i žmurnjake (krovna cigla). Kad je rečeni Trogelić gradio svoju kuću, on je potrebni kameni materijal sabrao na svojoj oranici, pa je, kako sam kazuje, razrušio substrukcije oveće, čvrsto gragjene kuće te je početkom februara god. 1897. našao nadgrobni spomenik *(slika 20.)* i glavicu stupa *(slika 21.)*. Zauzimanju gospodina L. Fedy-a,

D(is) M(anibus)
Aelis Rufo
et Tattuiae,
def(unctae) ann(orum) LX,
P. Ael(ius) Verus
parentibus p(osuit).

Slika 20.

glavara željezničke postaje Ostrožac treba da se zahvali, što su ova dva komada došla u zemaljski muzej.

1. Šest odlomaka ploče od tvrdog bijelog vapnenca, koji se mogoše dobro sastaviti. Nije se našao lijevi gornji ugao i lijevi obrub reljefne slike. Čitavi je spomenik prilično istrošen; visok je 1·59, a debeo 0·235 *m*, dok mu širina mjeri izmegju 0·70 i 0·73 *m*, jer su postrane plohe ko i stražnja sasvim surovo oklesane. Izmed udubljenog, 0·49 visokog i 0·43 *m* širokog, s profiliranim okvirom opasanog natpisnog polja nalazi se aedikula sa profiliranim zabatom, čiju uglagjenu gredu (architrav) nose korintijski polustupovi. U sploštenom polju isklesana su poprsja ostarjelih roditelja one osobe, koja je podigla taj spomenik. Portret majke stoji i ovdje (vidi stranu 307.) s desne strane očevog lika. Obi roditelji spustili su desne laktove, koji se jedino raspoznaju, niza tijelo. Reljef ima za nas tu vrijednost, što se iz njega jasno razabire naročito ženska

nošnja. K onomu, što smo o tome napomenuli u uvodu na strani 308. valja mi dodati, da su uha ukrašena malenim mengjušama.

I odjeća muškarca je tipična (vidi str. 308.), ali se upravo ko i u trećem reljefu iz Homolja (vidi str. 315.) razlikuje od našeg glavnog lika (str. 321.) samo time, što je jače istaknut nabor, što pada sa desnog ramena.

Usred zabata usječen je gorgoneion, kojemu je lice ispod brade opasano zmijama.

Kutići desno i lijevo od zabata ukrašeni su sa po jednim dolje okrenutim delfinom, koji ždere polipa, ribu ili nešto slična.

Čitanje natpisa nije nigdje sumnjivo, samo su interpunkcije i poprječne crte u slovima A i E ponešto izlizane.

Neobično za nas[1]) izvedeno je slovo F u drugom i četvrtkom retku, jer su oba horizontalna poteza zamijenjena polumjesecom, koji se ne dotiče vertikalne haste: I^{C}. Slično je izvedeno ovo slovo i na spomenicima iz susjednih Lisičića[2]), iz Bjelemića[3]), i iz Stražine u dolini Cetine[4]).

U protuslovlju sa sinom nema Rufus prenomen; valjda je izostavljen, jer je sastavljaču natpisa bilo teško smjestiti prenomen pred ili iza Aelis.

Kad je spomenik postavljen bila je valjda već umrla samo majka, pošto se oznaka def. ann. LX može samo na nju odnositi.

2. Polovina 0·175 *m* visoke glavice (kapitela) od stupa od mekog, bijelog vapnenca, gore i otraga izlizana i istrošena. U jedan red nanizani listovi acanthusa modelirani

Slika 21.

su u plitko bez ikakvog razumijevanja; da slika bude bar nešto življa, usječene su dlijetom udoline po kutovima. Dônja strana, kojom je glavica počivala na stupu, uglagjena je te je provigjena rupom za nasagjivanje.

Ušće Rame.

S desne obale rijeke Rame tik uz mjesto gdje uvire u Neretvu, izbočio se sa sviju strana strmi greben, kojemu je ime „Gradac mala tovarnica“. Na njegovom, gustom šikarom obraslom, uzanom i hridovitom vršku nalaze se sa sjeverne strane ostatci zidova, sagragjeni od lomljenog kamena u kreču. Ove su zidine vanredno oštećene

[1]) Isp. sastavak od E. Le Blanta u „Revue archéologique“, XXIX., str. 347.

[2]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. IV., str. 267., sl. 36.

[3]) Isp. dalje str. 330.

[4]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen“, sv. VII., str. 152., sl. 137.

jer su tu seljaci tražili blago. Kako se nigdje nijesu našli odlomci cigle, biće da su te zidine ostatci neke utvrde iz doba poslije Rimljana, koja je imala da zaštiti ovuda prolazeću cestu.

Ovaj samo za pješaka i konja podesni put vodio je iz Konjica niza Neretvu do ovog našeg Graca pa onda uz Ramu do Slatinske ćuprije, gdje se je dijelio u dva pravca: jedan koji je išao u Prozor, Bugojno i Travnik, a drugi u Jablanicu i Mostar. Na najvišoj tački ovog grebena sakriven je, kako seljaci iz okolice tvrdo vjeruju, u nekoj šćemerenoj magazi veliki kazan, napunjen do vrha zlatnim novcem. Ja bilježim to namjerice, jer nam se s nekih strana spočitavalo, da smo ovo s arheološkog gledišta silno važno mjesto dosad zanemarili.

Gornja Jablanica.

Kod mjesta gdje Doljanka uvire u Neretvu, diže se uz lijevu obalu nekoliko metara daleko od gvozdene ćuprije oniski zaravanak, čija se pošljednja izbočina zove Ankula, dok je njegovom otražnjemu dijelu, pokrivenomu oranicama, ime Gradac. Na izbočini Ankuli strše iz zemlje dobro obragjene kamene kocke, po kojima se može naslućivati, da je na ovoj s prirodnog gledišta upravo krasnoj tački nekoć stajala masivna gragjevina. Obronak Ankule prema Doljanki zove se „Banjice", ali se usprkos ovog imena tu ne nagjoše tragovi kakve bilo zgrade.

Gromila zvana „Gradačka glavica", koja leži ispod Ankule tik uz desni jarak ceste iz Jablanice u Ramu, raskopali su neki ljudi, koji tražiše u njoj blago; nijesam mogao saznati rezultat ovog pretraživanja.

Kad se je gradila c. i kr. kasarna vele da se je našao jedan novac cara Septimiusa Severa i da su radnici nabasali na kamene čunkove nekog vrlo starog vodovoda, koji su ali upotrebljeni za gradnju te se tako već ne može ustanoviti, iz kojeg doba potječu ove vodovodne cijevi.

Ribići.

Na parcelama zvanim Gromile i Široka u Ribićkom polju uz desnu stranu ceste, koja vodi iz Konjica u Ostrožac (kod kilometra 71.) nagje se gragjevno kamenje i odlomci od cigle. Neki seljak našao je ovdje žrvanj (gornji kamen ili gornjac) od ručnog mlina a narod pripovijeda, da je na tome mjestu u davnini postojala čaršija. Na lijevo od mjesta, gdje Ribićki potok ostavlja po njemu prozvanu dolinu, diže se vrlo strmo brdo, označeno na specijalnoj karti sa nadmorskom visinom 408 *m*, na kojemu leže prostrane zidine Ribićkog grada. S ovog se mjesta otvara krasan pogled po svoj okolici. Razasuti odlomci od cigle upućuju nas, da ta gragjevina ide u rimsko doba. Kojoj je svrsi služila ta zgrada i da li je to možda bila stražarnica, to bi se dalo utvrditi tek onda, kad bi se ovo šikarom zaraslo mjesto pročistilo i pretražilo. Narod veli, da su ovdje neki ljudi tražili zakopano blago i da su tom prigodom našli razne gvozdene predmete.

Na protivnoj strani od ovog grada diže se uz desnu obalu potoka strmi greben sa šiljkom, zvanim Čalma. Seljaci pripovijedaju, da na tom vršku takogjer ima kamenih zidina, no kako sam bio zaposlen drugim radovima, nijesam mogao ispitati, da li je osnovano to kazivanje.

Radešine.

Kad se je pregragjivala stara turska cesta kraj kilometra 71·3 *m*, našao se u njezinom potpornom zidu niže opisani nadgrobni spomenik, koji je odmah prevežen u zemaljski muzej *(slika 22.)*

To je ploča od mekog bijelog vapnenca, visoka 1·445, široka 0·62, a debela 0·26 *m*, koja je imala zasebno izragjeni zaglavak, na što nas upućuje ona na gornjoj plohi ove nadgrobne ploče usječena, 0·05 dugačka, 0·04 široka i 0·035 *m* duboka rupa, do koje s otražnje strane vodi okomito uklesani oluk za ulijevanje olova. Otraga i po stranicama obdjelana je ta ploča dosta surovo. Lice razdijeljeno je na dva polja; u dônjem polju, opasanomu profiliranim okvirom nalazi se sada već izlizani i oštećeni natpis, ispod čijeg je pošljednjeg retka ostao neispisan prostor, visok 0·29 *m*. Možda se je mislilo ovdje nastaviti natpis, ako bi još koji član porodice umro.

D(is) M(anibus)

Aur(eliae) Ti[t...
Bricussa e[t]
matr[i] inf[elicissimae)
de(functae) [a]n(norum) LXXV

Slika 22.

Gornje je polje pravokutno udubljeno te pokazuje u prilično sploštenom relijefu poprsja triju žena, jedne starice i dviju djevojaka. Sva tri lika spustiše desnicu niza tijelo; odjevene su istovjetno tunikom, karakterističnom haljinom ovog našeg kraja (vidi str. 308.).

Naprotiv su glave drugojačije ukrašene, pošto možemo na osnovu ovog relijefa i onog analognog na spomeniku iz Brčana (vidi niže dolje *sliku 25.)* konstatovati, da su djevojke hodale gologlave, dok su udate žene nosile na glavama maramu.

U natpisu je sve ono, što se je utvrdilo pomnjivim istraživanjem, crtanjem jasnije izraženo; ovamo ide i ime Bricussa, koje mi je bilo umaklo, kad sam prvi put progovorio o ovom natpisu u našim „Wissenschaftlichen Mittheilungen", sv. IV., str. 271., sl. 41.

Dônji Čelebići.

Neposredno uz istočno-pravoslavnu crkvu stere se spram zapada veliko ispašište, na kojemu se pod zemljom nahode zidine i hrpe sabranog kamenja[1]). Mnogobrojni, posvuda razbacani odlomci od žmurnjaka svjedoče, da ostatci prostranih zidina potječu iz rimskog doba. Odavle je maknut onaj nadgrobni spomenik, kojeg su po svjedočanstvu usječene bilješke uzidali godine 1860. iznad ulaznih vrata rečene crkve[2]). Poprsje pokojnikovo pretvoriše u obojadisan portret nekog, za istočno-pravoslavnu crkvenu općinu zaslužnog seljaka, a latinski natpis nadomjestiše u najnovije doba ćirilovskim natpisom.

Prije ovih preudešavanja poštovao se taj rimski spomenik mnogo više nego danas, što se vidi iz ovog dogagjaja. Neki musliman uzidao je taj kamen u temeljni zid za svoju staju. Kad je govegja kuga udarila u njegov hajvan, on je smjesta izvadio tu ploču te ju odnese na mjesto, gdje ju je nekoć našao pa ju ondje postavi okomito. Ovdje je ploču vidio godine 1843. fra Martin Nedić te je taj franjevac u njezinom poprsju raspoznao lik prvomučenika sv. Stjepana[3]).

Ovakove metamorfoze poganskih likova, s kojima se donekle može prispodobiti takogjer preudešavanje starih hramova u kršćanske crkve, zasvjedočene su po R. pl. Schneideru[4]) i za druge krajeve rimske Dalmacije. Neke zanimljive primjere za to priopćiše u novije doba iz Italije W. Amelung[5]) i S. Reinach[6]).

Iz sela Čelebića posjeduje naš muzej jedan denar: Babelon, Faunia 1.

Orahovica.

Saznao sam, da se u ovome selu na dva mjesta nagjoše odlomci rimske cigle:

1. Kraj utoka Ljutog potoka u Neretvu kod cestovnog kilometra 64·1 na mjestu „Slana voda“, gdje je „Gromila Balića“ pokrivena zidinama od rimskih zgrada; narod veli, da su to ruševine od starih hanova.

2. Na oranici Matiša Tomića uz cestovni kilometar 65., gdje ima srednjevjekovnih nadgrobnika.

Obadva ova mjesta leže tik uz obalu Neretve.

Dolina potoka Bjele.

U kratkoj dolini ovog potoka, koji uvire u Neretvu više varoši Konjica konstatovani su na četiri mjesta tragovi rimske naseobine, i to na lijevoj obali:

[1]) Isp. V. Radimský: „Die prähistorischen Fundstätten“, str. 162.

[2]) Isp. P. Bakula: „Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina“, 1867.: „Čelebići trium arcium rudera habet et novam Schismaticorum ecclesiam, cuius supra maiorem portam est statua ex pulchro lapide sanctum indeterminatum repraesentans, qui dum latino stylo exaratus esset, Schismatici alioquin imperiti inepto instrumento orientalem statuae formam tribuendi praesumentes, ipsam haud parum deturparunt. Statua porro dicta tempore P. Michaelis Kobača in Dônji Čelebići penes domum cuiusdam Haćim Arnautović, Schismatici e terra eruta est, quam ubi primum Kobača suadente sacra veneratione coli coeperunt quoad animalium infirmitates ceu prodigiosam experti sunt, hodieque experiuntur. Dolendum tamen ad pedes huius statuae latinas aliquas extantes litteras significatum non referre.“

[3]) „Arkiv za povjestnicu jugoslavensku“, 1857., str. 158.

[4]) „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“, IX., str. 36.

[5]) „Römische Mittheilungen“, 1897., str. 71. i dalje.

[6]) „Revue archéologique“, 1901., str. 350. i dalje.

1. U Jošanici na oranicama Stjepe Ljelo i Muje Prevljaka prigodom oranja; na desnoj strani doline:

2. u Madeškovićima, gdje je oranica Nikole Kesića uz lijevu obalu potoka Madeškovića (takogjer Kuti-potok) koji utiče u Bjelu, prevučena zidinama i upravo posuta odlomcima cigle i komadima sedre. Pripovijeda se, da su tu nagjeni i zemljani „čunkovi"; možda su to rimske cijevi za grijanje;

3. u Podvrabaču, gdje se isti predmeti u manjoj množini ponovno nagjoše na oranici Šćepana Alilovića;

4. na Gradini izmegju Podvrabača i selišta Andrije Iveškovića Božića (ovo selište pripada selu Madeškoviću). Ova gradina leži na jednom hridu grebena, koji se izbočio iz dolina Vrabača i Bijele, te se sa nje može lijepo pregledati veći dio brda konjičkog kotara. Na Gradini raspoznaju se ruševine u više skupina poredanih zgrada, sagragjenih od sedre i lomljenog kamena. Kako u kreču nahodimo stučenu ciglu, imamo razloga držati da su to ruševine rimskih gragjevina. Pripovjedaše mi, da su seljaci prije više godina u ovim zidinama iskopali razno gvozdeno orugje[1]).

Borke.

Za ovo mjesto zabilježio je već Ph. Ballif, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", sv. I., str. 36.: da se u blizini oružničke kasarne nagjoše rimske cigle. Da se jasnije ustanovi ovo mjesto pripominjem, da se odlomci rimske cigle u velikoj množini nalaze izmegju oružničke kasarne, šumareve kuće i srednjevjekovnog groblja a na oranicama Mehe Agića, Blagoja Zupca, Omera Skorupana, Ivana Šinikovića i Riste Kukića.

Kašići.

U ovom selu, koje leži na desnoj obali Neretve na prostranom obronku, vide se na parceli, zvanoj „Kom" ruševine zidina[2]); ovdje se nagjoše stari novci. Nijesam imao vremena da pretražim to mjesto.

Glavatičevo.

Nadgrobni kamen C. I. L. III 8489 = 12799 (isporedi Ballif, označeno djelo str. 63., tab. X., sl. 20.): *D(is) M(anibus) s(acrum). Ael(ii) Pinnes et Temus parentes posuerunt filio pientissimo Pinnio, militi legionis secundes defuncto Bassianis annorum XXXII*, nagjen je u Glavatičevu iznad grobišta na brežuljku Derneku, vidljivom već iz daljine. Sada je na tomu brežuljku katolička crkva, ispod koje leži uz desnu obalu Neretve tik uz ciganski mahalu sela Glavatičeva srednjevjekovno groblje, zvano „Crkvina". Tu strše iz zemlje dva antikna gragjevna kamena; jedan od njih je profilirana epistilna ploča. Na „Crkvini" ili u njezinoj blizini postojala je dakle bolje izvedena rimska zgrada. Iz Glavatičeva dobavio je naš muzej još i broncani novac Iulianusa, Cohen[1] 73.

---

[1]) Nijesam mogao saznati, na koje se ruševine odnosi ono mjesto fra Bakule u njegovom „Schematismus topographico-historicus" od god. 1867., gdje veli na str. 123.: „Fert traditio in Biela Caesarem Diocletianum caulas animalium ferocium habuisse; interque multa ibidem aedificiorum extantia rudera, putant incolae quaedam insigniora cedesiam fuisse. Ex lapidibus sectis qui quondam in Biela aedificia constituebant, vulgo putant pontem constructum esse." Isp. O. Blau: „Reisen in Bosnien und der Hercegovina", str. 29. i dalje.

[2]) Isp. fra Bakulu, označeno djelo str. 124.

Bjelemić.

U potoku zvanom Lučki potok našao je prijašnji bjelemićki učitelj Marko Hrgić niže opisani nadgrobni spomenik, koji je prvobitno svakako stajao negdje u blizini, jer taj potok ima vrlo kratki tijek i samo malo vode, koja nije kadra da nosi ili samo da pokrene ovako težak kamen.

Uz lijevu obalu stere se veliko srednjevjekovno groblje „Grkovine“ a kraj desne obale izorao je Salko Tabak na svojoj oranici „Megje“ sesterac Antoniusa Piusa, Cohen[1] 702.

Spomenik je zauzimanjem g. C. Jakovljevića, upravitelja bjelemićke ispostave smješten u uredovnoj zgradi, jer se za sada zbog nepodesne cestovne sveze ne može prevesti u zem. muzej. — Visok je 1·02, širok 0·70, a debeo 0·485 *m*. Prednji gornji ćoškovi i lijeva dônja strana natpisnog polja prilično su odlomljeni i istrošeni. Na obadvim postranim plohama stoji u udubljenim poljima na plinthi *Attis* sa dolje spuštenom bakljom. Otraga je kamen (vapnenac) hrapav, dok mu je gornja ploha glatko otesana. Natpisno polje jednostavno je uokvireno; vanjski prutići okvira ukrašeni su stiliziranim listovnim ornamentom. Slova su vrlo surova; slovo A nema horizontalne crte a glede slova F vrijedi ono, što je o njemu rečeno na strani 325.; interpunkcije nema.

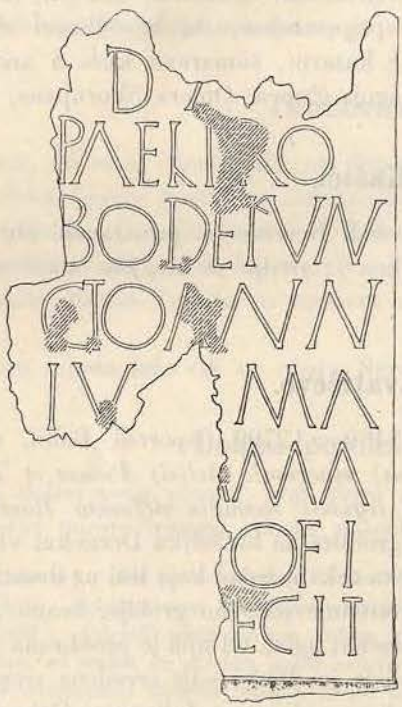

D(is) M(anibus)
P. Ael(io) Pro-
bo defun-
cto ann(orum)
IV

fi-
[lio f]ecit.

Slika 23.

Iz Bjelemića posjeduje naš muzej još i ovo: denare Titusa, Cohen[1] 47 i Septimiusa Severa, Cohen 142; novac Constantinusa I., Cohen 474; prstenastu fibulu od bronca, *slika 24.*, sa promjerom od 0·033 *m*. Okrugla sploštena, 0·004 *m* široka stremenka ukrašena je s prednje strane urezanim potezima te ima izbačeni nastavak sa

poprječnom gredom, gdje je zahvaćala broncana igla. Sve ovo darovao je muzeju gosp. Hrgić.

Gosp. V. Zikmund, sudbeni tajnik u Krupi posjeduje novac cara Gordianusa III. i jednu Dyrrhachium-drahmu (Schlosser, „Bescheibung der altgriechischen Münzen" I., str. 55., br. 197.), koji komadi po svoj prilici potječu iz Bjelemića.

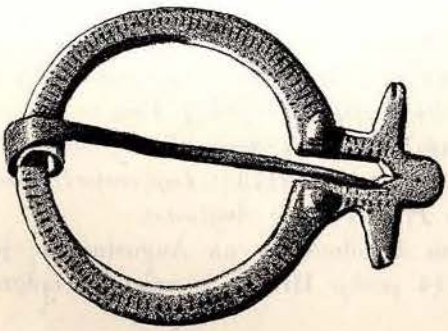

Slika 24.

Kad sam pretraživao Bjelemićku dolinu, označiše mi još dva mjesta izmegju Odžaka i greblja Grkovine kao takova, kojima narod pripisuje historijsku važnost: brežuljak „Gradić", gdje se na površini upravo ništa osobita ne vidi i uzvisinu „Crkvine", pokrivenu srednjovjekovnim nadgrobnicima, ispod kojih izvire devet vrela. Iz ledine dižu se ovdje ruševine zidina.

Umoljani.

Od prilike 1·5 kilometara ispred ovog sela označava narod ko Crkvinu jedno mjesto, koje leži nedaleko potoka Rakitnice na jednom brdeljku iznad srednjovjekovnog groblja; tu strši iz ledine obragjeno kamenje. Predaja, da je ovdje nekoć bila crkva, svakako je vrlo stara, jer u Umoljanima stanuju samo Muslimani.

Iznad ljetnih koliba ovog sela, kojima je ime „Gornji Umoljani", diže se kratki, vrlo strmi, po sredini izvišeni greben, čiju spram doline okrenutu stranu zovu „Gradina". Istočna i južna strana te Gradine zaštićena je nasipom od zemlje, a zapadna strana, do koje se dolazi sa sedla, utvrgjena je ovakim nasipom i jednim iza njega položenim, sada razrušenim bedemom od prikupljenog i bez kreča složenog kamenja. Sjeverna strana pada okomito i nije zbog toga trebala nikakovog branika. Na neuravnjenom vršku Gradine održali su se tragovi čatrnje. Ova utvrda, koja brani dolinu i ulaz u nju, biće da je iz prehističkog doba, iz kojeg je naš muzej iz Umoljana dobavio drahmu Apollonia, Schlosser, označeno djelo str. 30., br. 51.[1]).

Džepe.

U ovome selu saznao sam, da se od prilike jedan sat daleko nalazi gradina sa tragovima zidina, no ja nijesam mogao zbog oskudice u vremenu onamo poći.

[1]) Isp. naše „Wissenschaftlichen Mittheilungen", sv. VI., str. 214., br. 7.

Han Vitek,

uz desnu obalu Trešanice. Zapadno od ovog hana izmegju Podorošca i Brčana nagjoše se prigodom gradnje željeznice u zimi 1890./91. skupno četiri rimska miljokaza. Njihovo nalazište nikako se ne podudara sa mjestima, gdje su prvobitno stajali. Gdje treba ova pošljednja tražiti, to se do sada nije moglo ustanoviti[1]). Tri miljokaza imadu ove natpise:

1. C. I. L. III 10164: *Divo Aug(usto).*
2. C. I. L. III 10165 (isp. str. 2173.): *Imp(eratori) C. Iul(io) Maximino Pio Fel(ici) e[t] C. Iu[l(io)] Vero Maximo nobilissim[o] Caes(ari) Aug(ustis)* i
3. C. I. L. III 10166 (isp. str. 2173.): *Imp(eratori) Caes(ari) M. Iulio Philippo P(io) F(elici) Aug(usto).*

Miljokaz pod brojem 1. odnosi se na Augustusa te je postavljen iza njegove smrti 19. augusta godine 14. poslije Hr. To je najstariji epigrafski spomenik konjičkog kotara.

Slika 25.

Brčani.

Ispod ovog sela našao se, kad se je godine 1891. gradila željeznička pruga, nadgrobni spomenik *slika 25.*, koji se sada nalazi u zemaljskom muzeju. To je ploča od mekog bijelog vapnenca, visoka 1·745, široka 0·78 i debela 0·30 *m*, sa hrapavom otražnjom i slabo obragjenim postranim plohama. Ove pošljednje imadu po jedno omanje usječeno mjesto, gdje je ploča metalnim štapovima bila učvršćena uz nešto drugo. Na gornjoj plohi nalazi se 0·085 dugačka, 0·06 široka i 0·05 *m* duboka rupa sa usječenim olukom za ulijevanje olova te je tu neki zasebni zaglavak bio nasagjen na ovu našu ploču. Iznad sasvim istrošenog i oštećenog natpisnog polja, obrubljenog profiliranim okvirom, nalaze se dva uzdužna četverokuta jedan povrh drugog sa polustupovima s obadviju strana, a u svakom od ovih polja isklesana su po dva poprsja s licem spram gledaoca. U gornjem su polju prikazani roditelji i to majka na desno od oca. Ona drži u desnici neki okrugli predmet a ljevicom je zagrlila svojeg supruga, koji je svoju desnicu s ispruženim prstima stavio na grudi. Da li i on drži nešto u ruci, ne može se raspoznati. Ispod majke smještena je kćerka; po valovitoj kosi i haljinama razlikuje se njezin lik od onoga njezinog brata. Ruke ove djece biće

[1]) Isp. Ballif-Patsch: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 33., 64. i dalje.

da su slično položene ko one u roditelja; to se ipak može konstatovati samo kod djevojke.

Odjeća je običajna (vidi str. 308.); pâs ženâ čini se da je zastrt desnim laktovima. Izgleda, da djevojka ima još i maramu, sličnu na šal, koju je prebacila na lijevo rame te ju drži desnicom.

Od natpisa, po svoj prilici dosta dugačkog, sačuvali su se tek neznatni tragovi; u prvom redu *D(is) M(anibus);* u drugom redu *Aur(eliae) V.....;* u trećem redu *[c]oniu(gi.....*

Bradina.

Odavle je nabavio naš muzej osrednji novac Cohen[1] 30 Constantiusa Gallusa.

Пад Младена Шубића, бана хрватскога и босанскога.

Историчка студија.

Написао

др. **Фердо пл. Шишић,**

гимназијски професор (Осијек).

Преглед историје кнезова Брибирских од племена Шубић до Павла I., бана хрватскога и босанскога. — Бан Павао I. и његова моћ. — Недаћа његова сина и насљедника Младена II., бана хрватскога и босанскога пред Задром (1313.). — Венеција и Младен послије рата (1314.). — Прва трогирска буна (1315.). — Пропаст Гусинговаца у Хрватској и рат бана Младена с Бабонићима, Курјаковићима и војводом Нелипићем (1316.—1317.). — Рат са српским краљем Милутином (1318. до 1319.). — Сношај бана Младена према Босни (1319.). — Прва буна шибеничка (1319.). — Младен куша да се измири с Венецијом (1320.). — Палатин Филип Другет и Иван Бановић ратују против бана Младена (1321.). — Бајамонти и Задар (1321.). — Друга буна трогирска и шибеничка (1322.). — Шибеник и Трогир предају се у власт републике млетачке. — Младен безуспјешно подсједа оба бунтовна града. — Младена остављају његови вазали, а онда и брат му кнез Павао. — Савезници позивају у помоћ против Младена Бабониће и Котромањиће. — Занимање краља Карла I. за хрватске догађаје. — Битка код Блиске. — Кнински сабор и пропаст бана Младена.

Тамо гдје се бучна Крка преко многобројних својих прекрасних слапова руши у море, а на десној обали њезиној, како се гледа Задру каменоме, тамо се некоћ простирала отаџбина кнезова Брибирских, будућих Зрињских. Тврди градови и танане куле сплетоше се у вијенац око срца стародревне хрватске жупе, Брибирграда. Племе Шубића имало је овдје своје прадједовско средиште, а старином може му се траг наћи чак у X. стољећу наше ере, дакле у вријеме првога хрватскога краља Томислава[1]). У слиједећем вијеку већ су нам неки чланови — жупани Брибирски — те породице поименце познати, а редовито их налазимо уз бок хрватскому краљу[2]). При склапању уговора (pacta conventa) између поглавица

---

[1]) Constantinus Porphirogenetes: „De administrando imperio". Cap. 30. edit. Bonnensis pg. 145. (Такођер код Рачкога: „Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia". Загреб 1877. стр. 400.): „Διεμερίσθη οὖν ἡ χώρα αὐτων (sc. τῶν Χρωβάτων) εἰς ζουπανίας ιά, ἤγουν... ἡ Βρεβέρα..." Како појам славенских жупанија предпоставља и жупане, то држимо да су већ у X. вијеку Шубићи господарили у жупи брибирској, ма да се у то доба поименце још не спомињу. — О историји кнезова Брибирских имамо за сада ове монографије: Кукуљевић: „Зрињ град и његови господари". Загреб 1883., али ову је, иначе доста слабу радњу у старијим партијама, далеко наткрилио Клаић: „Брибирски кнезови од племена Шубић до год. 1347." Загреб 1897. С мађарске стране Саламон: „Az első Zrinyek". Будимпешта 1865.. у партији која ради о кнезовима Брибирским већ застарјело дјело.

[2]) Будић (Budiç, Budeç) год. 1062., „postelnic" краља хрватскога Петра Крјесимира (Рачки: „Documenta", стр. 62.), а год. 1069. „berberisticus iupanus" (озн. дј. стр. 73.); Коменик (Comenik)

хрватскога племства с угарским краљем Коломаном године 1102., сусрећемо и жупана Мрмоњу Шубића, гдје одсудно улази у судбину свога народа [1]). Том су пригодом добили Шубићи, као и остали родови хрватски, потврду својих старих племенских привилегија, а у првом реду ону, да могу и од сада мирно и слободно уживати и посједовати своје племенско земљиште у жупи брибирској, а да крај тога ипак не треба да плаћају угарскоме краљу никаки порез ни данак. За тај су се привилегиј Шубићи одуживали краљу опет тиме, што су имали владара свога помагати у рату с четом од тридесет оружаних коњаника до пограничне Драве о свом трошку, а по Угарској о краљеву [2]).

Пуних педесет година врела нам не казују ништа о кнезовима Брибирским, а и разумљиво је, да племићи који су по старом славенском праву заправо племенски жупани, нијесу имали воље, да полазе Будим, гдје су се једнако државом размахивале пријестолне борбе. Тек пошто се докрајчише те невоље, а и власти византијској за увијек дође крај на нашим обалама (1180.), онда излазе опет на површину и кнезови Брибирски. Устаљене државне прилике у Угарској дозволише краљевима, да се од сада узеше више занимати за хрватске земље, а поглавито за приморје далматинско, гдје је под сваку цијену хтио да завлада крилати лав. Политика је арпадовска и анжувинска имала нарочито двије циљеви пред очима: одржати далматинску обалу против млетачке републике, а друго, помало стезавати прерогатива хрватска, — дакле централизацију; племенска аристокрација хрватска имала се уредити као у Угарској, по западно-европском феудалном узору. Међутим градови далматински видећи се међу двије ватре, а тежећи опет да сасвим самостално живе, узеше сада шарати међу обим струјама, служећи се час једном, час другом у своју корист.

Ето у томе је кључ да се добро схвати повјест кнезова Брибирских, у томе је оно на око неразумљиво вјечно комешање у Хрватској и Далмацији, које се коначно свршило након многољетних домаћих смутња и борба за владања Маријиног и Жигмундовог, будимском централизацијом и феудалном великашком асимилацијом, а може се у двије ријечи обзиром на политику означити: Hungaria и Hungari.

Први Арпадовац који је имао кад и почео да своје циљеви остварује, био је на византијску одгојени Бела III. Шубићи били су до сада хрватски племенски жупани, то јест старјешине једне велике задруге. Но концем XII. стољећа (можда 1193.) учини их Бела III. феудалним господарима: он им је даровао у нашљедно лено жупу Брибирску, коју су они правно посједовали можда већ онда, кад су се

(Cerminic) год. 1070. „berberisticus iupanus“ (озн. дј. стр. 82.); Стрезиња (Stresigna, Stresinna) за краља Дмитра Звонимира од год. 1078.—1089. као брибирски жупан (озн. дј. стр. 117., 126., 162., 164., 172., 149.). Овога је Стресињу Кукуљевић (озн. дј. стр. 15.) криво држао стрицем краља Звонимира (а треба да је написао ујаком), јер се у листини од circa an. 1080.—1085. јасно каже овако: „Stresinna berberistich et quinque suis militibus et Stresata Suinimiri Regis avunculo“ (Рачки, озн. дј. стр. 172.), дакле и именом и придјевом наводе се двије различите личности.

[1]) „Comitem Marmogniam de genere Subithorum“. Рачки, озн. дј. стр. 482.

[2]) Уговор отштампан код Рачкога, озн. дј. стр. 481.—482. Исправност уговора доказао је Рачки: „Оцјена старијих извора за хрватску повјест“. Књижевник 1864., стр. 375.—386. У часопису мађ. истор. друштва „Századok“ за год. 1888. кушао је Паулер (Horvát és Dalmát-ország élfoglalása) да обори Рачкијеве тврдње, но неисправност његових резултата показао је Кршњави (О меморијалу Томе Арцидјакона) у „Вјестнику краљ. зем. аркива“. Загреб 1900. Нове је потврде стекло мишљење хрватских историка у чланцима Клаићевим, објелодањеним у „Вјестнику краљ. зем. аркива“. Загреб 1901.

праоци краљеви населили у Угарској. Први Шубић, који је овако постао грофом (comes), или како су Хрвати казивали кнезом, био је Грегорије, син жупана Мирослава [1]).

Ово је врло важан догађај у повјести породице Шубића, који треба особито нагласити за разумијевање даљих заплетаја. Није се тим чином тек промијенио наслов жупнога главара, шта више, стари је хрватски жупан поузданик свога племена, а по том и читавога народа, феудални је кнез тек вазал краљев. Прије тога био је Брибир град власништво племенско, сада је краљево; некад је жупан имао било како му драго штитити своје племе, а сада је морао бранити краљеву власт и углед оружјем у руци, ма и против свога племена, јер евентуална невјера, фелонија, лишава вазалнога кнеза његова лена.

На првога кнеза Брибирскога, Грегорија, краљеви Емерик и Андрија II. одиста нијесу имали разлога да се туже. Он штити краљевске интересе у својој породици, пази на далматинске градове, особито на Спљет, а готово читава вијека свога живи у непријатељству с кнезом Домалдом из племена Свачића, тим заступником хрватства, крвним душманом млетачким, а заштитником старих привилегија [2]).

Три пута је пао Домалдо у немилост краљеву, а три се пута опет измири с двором будимским. Поглавито се отимаху оба великаша за далматинске градове, а знамо да су ови увијек, дакако на своју штету, сједили између двије столице, па тако се кушали отети свачијој премоћи. Синовац Грегоријев кнез Стјепко, још већма се прислони уз краљевску моћ Беле IV., вјешто се у корист своју послужи међусобним смутњама далматинских градова, тако да је скупио у рукама својим и породице своје свесилну моћ у данашњој сјеверној Далмацији [3]). Али сада окрене краљ Бела IV. други лист. Превелика моћ једне породице није никад била пођудна старим феудалним краљевима, требало ју је умањити. Бела се одлучи да Шубиће одмакне с морске обале. Бан Стјепан добије од краља налог, да уреди хрватске прилике на приморју далматинском, а то се свршило тако, да су градови од сада имали да бирају своје кнезове у личности хрватских банова или херцега, а нипошто између домаћих великаша или туђинаца, другим ријечима, краљ је хтио да ближе примакне своме упливу и оку приморје, а домаћу властелу да од њега удаљи [4]). То је био жесток ударац по кнезове Брибирске, који од неког доба тек обикнуше градове да између њих себи бирају главаре. Потиснути од мора,

---

[1]) У листини изданој у марту 1184. у Задру каже се: „Ego iupanus Miroslaus brebrienis, filius Bogdanizi“ (Кукуљевић: „Codex diplom.“, св. II., Загреб 1875., стр. 128.), а 6. марта 1201. у Задру: „... comitem „Georgium et fratres eius Stephano et ... Bribiriensibus“. („Старине“, XIX. Загреб 1887., стр. 93.—94.). Према тому посташе брибирски жупани кнезовима између год. 1184. и 1201. Клаић: „Кнезови Брибирски“, стр. 19.—21. и стр. 170., бр. 2. држи, да се та промјена згодила год. 1193. (кад је и крчким кнезовима издано краљевско племство), и то као награда за заслуге рода Брибирскога у задарском рату, што је почео још год. 1180., а свршио тек 1202., кад су крсташи Млечанима освојили тврди Задар. Ми се његовом врло темељитом доказивању (особито стр. 170.) прикључујемо.

[2]) О кнезу Домалду гледај врло помну радњу барскога надбискупа фра Шиме Милиновића: „Цетински кнез Домалдо“. Задар 1886. Клаић (озн. дј. стр. 23.—36.) по нашем мнијењу криво схваћа радњу Домалдову као нехрватску, како је то лијепо доказао Милиновић. Да је из племена Свачић, доказао је Клаић: „Родословје кнезова Нелипића од племена Свачић“. „Вјесник хрв. археол. др.“ Ново издање св. III., 1898. Загреб стр. 1.—18.

[3]) Потанко о том код Клаића: „Бриб. кн.“, стр. 22.—39.

[4]) Клаић, озн. дј. стр. 40.—42. Поред кнезова Брибирских Бела IV. одмакну од мора и Свачиће; дне 8. октобра 1253. издаје краљ у Коморану повељу у којој каже: „... quod cum possessiones quorundam nobilium, Stepkonis videlicet Isani, Woynch et Cuach in partibus maritimis existentes, pro utilitate regni nostri et illorum parcium ad nos recepissemus, in permutacionem

морали су исто тако ослабити као Самсон без своје косе. Ипак краљ не хтједе сасвим уништити ту породицу, јер је допуштао, да далматински градови, како банови или херцези нијесу могли непрекидно у њима боравити, одабиру на годину дана међу кнезовима Брибирским своје управитеље (potestates), да заступају одсутне кнезове[1]). Стари Стјепко и његов род добро утувише ту краљеву мајсторију, те су отале могли да науче за будућа времена — опрезности у политици.

Срећом по кнезове Брибирске та будућа времена скоро настушише. По смрти Беле IV. (1270.) опет се узбуни Угарска и закрвави несрећним борбама о пријестô. Нарочито је то било у пуном јеку за немирнога и неуређенога владања Ладислава Куманца и Андрије III. Млечанина, кад су били Хрвати препуштени сами себи, дапаче они су покушали у почетку владања Ладиславова, да се отму испод круне св. Стјепана[2]). Премда тај устанак није успио, ипак се може устврдити, да су Ладислав и Андрија у Хрватској, нарочито јужно од Гвозда (Капеле) владали тек номинално. Овакове су политичке прилике потрајале, изузевши вријеме часовитих краљевских успјеха све до године 1348., кад је Људевит I. коначно и трајно скршио премоћ господе хрватске у њиховој земљи. То је доба олигархије у нашој средовјечној историји: сва се власт скупила у рукама неких породица, што више, оне себи присвојише и неке чисто краљевске градове, нарочито Клис и Книн, те присилише осталу слабију властелу, да им буду послушни вазали, којима је била поглавита дужност давати војске и новаца. Од све хрватске господе поглавито се подигоше кнезови Брибирски до замјерне моћи за краљевања дошљака Андрије. У пошљедњем се деценију XIII. вијека најоше двије странке: једна срећнија Анжувинска, друга пострадала домаћа. Сада је на челу кнезовима Брибирским мудри дипломата, син Стјепков, Павао I. Још прије него ли је дошло до крвавих борба, за владања немарнога Ладислава Куманца, Павао постаде баном приморским (1274.)[3]), а тиме му се отворише и врата далматинских градова. Мудром политиком, која се ни мало не одликује претјераном вјерношћу спрам краља Ладислава, Брибирски кнезови загосподоваше мало по мало Книном, Шибеником, Трогиром, Сплетом и Омишем, те их година 1290. нађе у напону младеначке снаге, тако да је њоме ваљало рачунати свакому, који је хтио да му се власт призна на обалама Јадранског мора. Невољни Андрија III. Млечанин одмах се пожури године 1293. те подаде бану Павлу у вјечну баштину банску част на приморју, дакако надајући се, да ће га помагати против претензија Анжувинских[4]).

---

ipsarum possessionum comitatum Drasnik (= Дрежник око горње Коране) cum suis utilitatibus et pertinenciis, prememoratis nobilibus duximus conferendum, tam ab ipsis quam ipsorum heredibus heredumque successoribus iure perpetuo possidendum". Оригинал у кашмартонском архиву кнеза Естерхазија (Esterházy) под сигнатуром Fasc. A. Nr. 4. Repetitorium 42. Приопћено ми одјел. предстојник госп. др. Људевит пл. Талоци (Thallóczy), на чему му особита хвала.

[1]) Гл. Клаић, озн. мј. стр. 42.—43.

[2]) У листини од 24. априла 1281. каже краљ Ладислав: „... considerantis servitiis Petri Bani ... que in compescendis Croatis et hominibus Transdravanis, qui se de iurisdictione nostra volebant alienare, ipsos potentie nostre reducendo et restituendo". Венцел: „Codex dipl. arpad.", св. XII., стр. 329. Према осталим ријечима ове повеље види се, да се та буна хрватска згодила око године 1274.

[3]) Клаић, озн. дј. стр. 45.—48.

[4]) „Andreas III. ... Paulo bani maritimi, Georgio et Mladini comitum fratrum suorum.... donat eis et haeredibus banatum maritimum cum iuribus, utilitatibus, redditibus et proventibus banalibus universis..." Кукуљевић: „Regestra saec.", XIII. Загреб 1896., стр. 439. Како се види, краљ даје читаву *бановину у баштину бану Павлу и његовом роду, најјачи доказ дар-мара за његовога владања*, јер на концу конца он је том донацијом тек јавно признао, да нема никаке власти на нашем приморју.

Али и Напуљ не заостаде за Будимом. Дне 17. јуна 1295. и краљ сицилски Карло II. даје приморско банство у баштину кнезу Павлу, добро знајући, да без њега нема ништа[1]). Но то није још доста. Почетком године 1299. постаде Павао још и господарем бановине босанске преко својих родбинских веза, те тако уједаред лицем пред XIV. вијек скупи у својој руци земљиште, каковим никад ни прије њега ни послије њега није господарио који великаш хрватски[2]). У тој срећи, у том сјају, бан се Павао сјети, попут каква владара, милости божје. Дне 7. априла 1299. окружен породицом својом учини завјет за се и за породицу своју, да ће славити као заштитника свога на небесима св. Ивана Крститеља, те у ту сврху сагради самостан с црквом код Скрадина[3]).

Ојачани тако до династичке силе на земљи, одабравши заштитника на небесима, бан Павао и његова својта учини сада најважнији корак свој: кнезови Брибирски прећоше море, те оружаном руком уведу из Напуља у Хрватску младога сицилијанскога краљевића Карла Роберта, отпрате га до Загреба, одакле га онда угарска господа одведу у Остригон и окруне краљевском круном као Карла I.[4]). Тај је чин без сумње најјаснији доказ моћи брибирске, шта више, она се у тај час тако рећи мјери с краљевском, јер млади краљ изгледа уз Павла као каки штићеник његов. Дакако милост је краљева Павлу била вазда приступна, а баново се владање сада прошири и на данашње хрватско приморје до међа Франкопанскога посједа и по отоку Рабу[5]). Једини је Задар слушао заповиједи незаситнога крилатога лава, једини је он на читавом приморју окован у тешке вериге, његово храбро грађанство било је једино у читавој Далмацији, које није познавало златне слободе. Сасвим је природно, да се немирни град стао мицати, јер како су читава обала и цијело залеђе били у рукама банским, Задар као трговачки град морао је осјећати, да би и његовим интересима већма погодовала тјеснија веза с Брибирцима. Географски му пако положај од особите је важности по трајно господство над сусједним отоцима, нарочито Рабом, те оближњем приморју, па с тога се и бан Павао упео да га примами к себи. Судбина Задра у тај је час зависила још једино о повољним или неповољним приликама млетачким. Доскора се пако нађе и тај увјет што је вазда знао уприличити и поспјешити буну: млетачка велика сила изненада олабави[6]).

---

[1]) Венцел (Wenzel): „Acta extera“, св. I., стр. 123.

[2]) Дне 7. априла 1299. издаје у Скрадину Павао листину те пише: „Paulus banus Coronacie, Dalmacie et dominus Bosne“. Кукуљевић: „Regesta“, стр. 457. Како је Павао постао господаром босанским добро тумачи Кланић, озн. мј. стр. 67.—68. Да је Павао завладао читавом Босном до Дрине, види се из овога записника републике дубровачке од 1. маја 1302.: „Con ço sia che a uny multo e serade le vie, si chome la vostra signoria lo po saver, par terra de re Uroso non podemo passar, eciam per Bosna non poclemo per la volunta che poura lo ban Mladeno et Stefano bano, si sara a core cum lo bano Mladino, stando a li confini per la Drina, si che a uny este multo serade le vie“ Дубровачки посланици требали су наиме да пођу у Сријем. Бан Младен је брат Павлов. Он је погинуо у Босни у јуну год. 1304. Гл. „Monumenta Ragusina. Libri reformationum“, св. V. Загреб 1897., стр. 27.

[3]) Кукуљевић: „Regesta“, стр. 457.—458. „Paulus.... notificat, quod una cum consorte sua Ursa Banissa elegerit habere Johannem Baptistam pro suo haeredumque suorum patrono et domino, signe tota devotione astringi“.

[4]) Да је крунисање Карла I. год. 1300. у Загребу пука комбинација наших писаца, доказао сам у „Вјестнику кр. зем. аркива“, Загреб 1901. Исто тако не ваља назив Карло Роберт, јер краљ вазда себе у исправама зове само „Carolus“, а тако и савремени љетописци. Карло Роберт звао се он као краљевић сицилски, или како су Талијани изговарали „Canroberto“.

[5]) О том поближе Кланић, озн. дј. стр. 83.—85.

[6]) О задарској буни имају ове монографије: Грубер: „Обсједање Задра по Млечаних год. 1311. до 1313.“ „Вијенац“, 1882., стр. 530.—531., 545.—547., 562.—564., 578.—582., а с мађарске стране: Пор Антал (Pór Antal): „Zára lázadása Veleneze ellen“ (1311.—1313.). „Századok“, 1894., стр. 135.—142.

Почетком XIV. вијека планула је у Венецији конституционална борба; уротама Марина Боконија (Bocconia) (1301.) и Бајамонта Тјепола (1310.), напереним против искључиве превласти неких одабраних аристократских породица, биле су свезане руке млетачкоме вијећу[1]). Тому се још придруже непријатељски односи спрам папе Клемента V. поради Фераре (Ferarre)[2]), коју ограбише Млечани, те је не хтједоше повратити. Та грабежљивост Венеције присили папу на најодрешитије мјере: он удари Млечане црквеним интердиктом и проклетством, те подједно ријеши све поданике венецијанске њихових присега вјерности (1309.)[3]). Како са изопћеницима није нико смио трговати[4]), то су сада запеле све трговачке везе између Венеције и Далмације, а баш то је по Задар било животно питање. Иза подуљега наговарања бана Павла, о којем је дужд веома сумњао[5]), диже се коначно застор. Савремени спљетски љетописац Миха Мадијев (✱ 1287. † 1358.) каже овако: „Године 1311. мјесеца марта побуни се Задар против млетачкога господства, те се предаде господству бана Павла и његових синова“[6]). Побуна Задра и рат што се сада кроз три године води, скроз је дјело кнезова брибирских: они су град побунили, својом војском очували[7]) и коначно мир између њега и Венеције посредовали[8]). Задарских је буна још прије тога чешће било, а још ће једна год. 1345. планути, но вазда код тога воде краљеви угарски главну ријеч[9]); овог пута осим неких дописа, којим Карло I. тек доказује, да је Задар државноправно његов, не чини баш ништа[10]). Све је било препуштено Павлу и сину му Младену. Посред

---

[1]) О томе ради опширно Романин, „Storia documentata di Venezia“. Млеци 1855., св. III., стр. 25. и даље.

[2]) Трговачку важност Фераре (Ferrare) по Венецију изврсно је приказао Ленел: „Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria“. Strassburg 1897., стр. 47.—84.

[3]) О том Романин, озн. дј. 11.—20.

[4]) Тако налазимо дне 23. октобра 1310. овај запис у Трогиру: „Nicola Casotti, Marinus Restane et Daniel Jacobi inquirunt, an aliqui Veneti venerunt Tragorium et emerunt vel vendiderunt aliquid contra inbibitionem domini Papae, postquam fuit publicata. Testes deponunt, nescire.“ „Старине“, XIII., стр. 224.

[5]) Љубић: „Листине“, св. I., Загреб 1869., стр. 250., 252., 246.

[6]) Погл. VI. Код Луциуса: „De regno Dalmatiae et Chroatiae“ libri sex. Амстердам 1666., стр. 372. „A. D. 1311 mense martii, civitas Jadratina a dominio Venetorum fuit rebellata, subiciens se dominio Pauli Bani et suorum filiorum“. Вриједно је приказити како Миха истим изразом (dominium) означује Венецију и Павлово владање.

[7]) Да је задарска буна дјело кнезова Брибирских, то бан сам признаје, а и дужд му спочитава. Дне 16. јуна 1311. пише бан папи Клименту V. из Скрадина, како је послушао његове налоге обзиром на Млечане, те „non parcendo periculis et expensis ... in medium Jadratinorum nostrorum devotorum et fidelium, qui vestre sanctitatis speciali dueti fiducia a Venetorum violento dominio recedentes, ad libertatem debitam peruerunt, requisitus per eosdem, meum primogenitum Bonum Mladinum, banum Bosnensem, misi cum potencia ad defendendum ... predictos Jadratinos ... contra Venetos“. Љубић, стр. 139. А дужд опет каже Павлу дне 18. априла 1312. „Sed ipse dominus banus et filii ... cum Jadratinis rebellibus ipsius domini ducis se conjunxerunt et eis dederunt et dant contra ipsum dominum ducem et comune Venetiarum auxilium et favorem ... illi sunt qui fecerunt et faciunt ipsos Jadratinos persistere et continuare in iniquitate et rebellione ipsorum subsistendo et adjurando eos.“ Љубић, озн. дј. стр. 260. и 261.

[8]) Бан Павао у априлу 1312., Љубић, озн. мј., а Младен у септембру 1313., Љубић, озн. дј. стр. 266.

[9]) О бунама прије 1311. гледај моју расправу „Задар и Венеција од 1159. до 1247.“ „Рад југослав. акад.“ 142. — За буну од год. 1345. Грубер: „Војевање Људевита I. у Далмацији са хрватским велможама и са Млечани од почетка његова владања до осамгодишњега примирја са Млечани.“ Пожега 1888.

[10]) Листине одштампане код Фејера: „Codex dipl.“, св. VIII., дио 1., стр. 417.—425.

тога рата 1312. умре бан Павао[1]), а наслиједи га баштинским правом најстарији му син Младен, док су му млађа три сина, Ђуро, Павао и Гргур били кнезови градски, први у Сплету, други у Трогиру, а трећи у Шибенику.

Уза све то што је бан Младен приредио Венецији тешких неприлика под Задром, ипак није у толико успио, да је могао важни тај град коначно прибавити својој власти. Дне 23. септембра 1313. морао се одрећи тек стеченога наслова „кнеза задарскога“[2]), а Задар сам изручити републици св. Марка[3]). Тиме што се у исто доба побунио Хвар, потпомаган кнезом Ђуром[4]), а и Паг стао мицати[5]), постиже ипак, да су увјети мира између Задра и Венеције овог пута били врло повољни[6]). Ова је наступна недаћа бана Младена од великога замашаја за развитак његових даљих прилика. Свакако треба, кад се хоће темељито и јасно расправити о паду његовом, започети од тога часа, јер се њиме показало, да је и моћна кућа кнезова Брибирских подвргнута промјенљивој срећи.

Мимо свега тога бан нам се Младен и послије задарскога пораза приказује као врло моћни кнез. Његов дворски љечник Вилим Варињана (Guillelmo Varignana) карактерише га кратко али изразито овим ријечима: „Свима витешким крјепостима опасаному и не мање умном круном овјенчаному велеможному господину своме ваздa господару, Младену, Хрвата и Босне бану и врховному господину читаве Хумске земље“, дакле као моћнога владара над пространим територијем, у кога има особит дар војнички и сјајна душевна наобразба[7]). Политичку моћ његову и нехотице потврђује Миха Мадијев баш оним ријечима, којима га хтједе жигосати послије пада његова[8]): „Камо ти сада твоја сила, бане Младене, ти који си презирао силу свих краљева на земљи (sc. на првом мјесту Карла I.).“ Куд ћете јаснијега доказа, да је Младен одиста само номинално признавао Карла својим владарем, него у овим посрдним ријечима, по којима га је тобоже презирао: „Камо ти сада твоја охолија, којом си презирао поштовати Бога и цркву католичку, кад си видио бискупе, опате и опатице.“ Ваља знати, да се на пространом територију бана Младена налазило поред надбискупије сплетске још и седам бискупија: трогирска, шибеничка, скрадинска, книнска, крбавска, винска и дувањска[9]), а да и не споменемо оно мноштво што мушких што женских манастира. Наравна

---

[1]) „anno sequenti (1312) mense maji Paulus Banus, nobilis Croata obiit ad Christum et Mladinus eius filius in Banum ordinatur“. Micha Madii код Луцијуса, озн. мј. стр. 372.

[2]) „Dominus banus Maladinus se abdicavit a titulo et omni iure tituli comitatus et dominii Jadre.“ Љубић, озн. дј. стр. 268.

[3]) Љубић, озн. дј. стр. 266.—271.

[4]) Гледај листине у Љубића, озн. дј. стр. 251., 252., 259., 263. и 264.

[5]) Љубић, озн. дј. стр. 257.

[6]) Задрани ће *слободно бирати градскога кнеза између млетачкога племства, а тај има након* дуждеве потврде владати у складу с градским штатутима. Иначе су редовито Млечани без избора равно слали кнезове у покорене градове, дапаче и у оне, који би им се од своје воље предали.

[7]) Приопћио Талоци у „Гласнику зем. музеја у Босни и Херцеговини“ год. 1893., стр. 9. „Cunctis militaribus accinto virtutibus nec minus intellectualium diademate coronato magnifico domino suo semper domino Mladino Chroatorum et Bosne bano generalique domino tocius territorii Chelmensis.“ Према томе се могу као границе владању Младенову поставити потпуном сигурношћу Гвозд (Капела) на сјеверу, Неретва на југу, Дрина и Сава на истоку те сјевероистоку, пак море на западу.

[8]) Код Луцијуса, озн. дј. стр. 377.

[9]) То су све суфрагани надбискупије сплетске у почетку XIV. вијека, како доказује Миха Мадији (Madii) у озн. дј. стр. 376. Сијело бискупије босанске већ је у то доба у Ђакову. Гледај моју књигу „Жупанија вировитичка у прошлости“. Осијек 1896., стр. 27. и 28., гдје се то потанко доказује.

је ствар, да се бан као земаљски господар занимао за та висока црквена достојанства, а тако и отац његов; дапаче бискупија шибеничка управо и јест креирана настојањем његова стрица кнеза Ђуре дне 1. маја 1298.[1]). Баш то што се бан Младен уплитао у намјештања бискупа и опата, опет само свједочи, да је сасвим независно од краља владао, јер би то иначе био посао круне. „Камо ти гордост твоја, којом си робио убоге грађане Далмације и Хрватске, који су хтјели живјети у миру и уживати своје правице.“ Дакако, пошто се бан упуштао у ратове с Венецијом, српским краљем Милутином, славонским баном Иваном Бабоничем, својим бунтовним вазалима и од њега одметнувшим се градовима, то је требао новаца, војске и лађа, а то су му морали дати градови и вазали, дашто врло нерадо, јер су тобоже хтјели живјети у миру и остати код својих привилегија.

Ето, ова моћ Младенова, побуна Задра, па немири на Хвару и гибање на Пагу, а коначно и боравак протјераног Бајамонта Тјепола, иначе рођака кнезова Брибирских[2]) на двору Младенову, свакако су се у велике морале доимати Венеције. Кад се бан опет опорави од трогодишњега рата, а у републици се евентуално на ново деси криза налик на ону године 1310., Венеција имала је бити за цијело на опрезу и спремна на поновни покушај Брибирских кнезова против њезина посједа у Далмацији. У њезином је дакле управо виталном интересу било, да се што јаче ослаби и потисне моћ бана Младена, а то се једино могло постићи тако, ако се од њега одвргну приморски градови и хрватски великаши, вазали његови[3]). У том је смјеру лукава република неуморно и конзеквентно радила од год. 1313. даље, те је коначно прије но што је прошло пуних десетак година потпуно успјела, можда и преко свога ишчекивања. Премда се већ чешће радило на паду бана Младена, ипак нијесу наши писци на ту важну околност боље припазили, шта више, неки се дадоше завести од Миха Мадијева, те прогласише бана Младена тираном, док он дакако као таки редовито пролази по свим страним историјама[4]).

Први траг млетачкој акцији налазимо дне 23. октобра 1313. Кад се наиме Задар побунио, буде одабран одбор петнаесторице, који је имао руководити све послове што се тицаху тога рата[5]); дакако послије скључења мира чинило се неким члановима млетачкога вијећа, да је тај одбор сувишан, али на предлог неких вијећника буде поменутога дана закључено, да одбор петнаесторице има да остане у потпуној својој власти и дужности све до слиједећега Божића, па да бдије на свим пословима што се тичу Задра и Хрватске, а нарочито да на све пази што се односи на интересе млетачке; ти интереси млетачки у Хрватској наравно вежу се уз понашање Младеново, јер само он је у Хрватској господар, пред којим треба да се пази на спас млетачких интереса. У ту сврху може одбор сазивати

---

[1]) Кукуљевић: „Regesta“, стр. 453. и 454.

[2]) Клаић, озн. дј. стр. 89.

[3]) Од ових вазала поименце су нам познати из Михе ови: „... certi quidem Barones (de Chroatia) sui (т. ј. Младенови, дакле вазали), scilicet filii Curiacii (Курјаковићи), filii Stephanich de Bosna (Хрватинићи, прећи херцега Хрвоје), filii Mihovilovich de Clivuna (Миховиловићи из Лијевна, једна грана племена Свачић), et Georgii Isani“ (т. ј. filii, а то су били војвода Нелипић и брат му Исан кључки). Озн. дј. стр. 377.

[4]) Поред већ цитирана Кукуљевића: „Зрињ град“ и Клаића: „Кнезови Брибирски“ гледај још Грубер: „Нелипић, кнез цетински и кнински“. Загреб 1886., а с мађарске стране Пор Антал: „Subić II Mladen bukása (1322)“ у „Századok“ 1894., стр. 807.—815.

[5]) Љубић, озн. дј. стр. 271. боље Романин, озн. дј. св. III., стр. 39.

сједнице и радити онако, како је то радио и прије [1]). Тај је дакле одбор, који је за цијело касније поновно продужен ма у којој му драго форми, био по нашем суду поглавито наперен против велике моћи Младенове, од које су Млечани зазирали. Бан пако, ма да и није за тај млетачки закључак знао, ипак је био и сувише вјешт политичар, а да не би добро знао, да се од Венеције нема никад добру надати. Може бити да републику у чему, што би по њега било неугодно, претече, али нарочито да послије задарскога пораза што боље прикаже далматинским градовима и својим вазалима моћ своју, одлучи се, да ће за себе и браћу своју, кнезове Ђуру и Павла, затражити у Венецији грађанско право [2]). То би имало значити, да република у свом „вјерном и милом грађанину“ има савезника и пријатеља, кога ће она, ако устреба и помагати, а бан опет са своје стране јавно показује немирним Задранима, да се у њега, као млетачкога грађанина, не могу више поуздати. Но подједно и Младен на тај начин баш демонстративно показује својим приморским градовима и вазалима, да се и они немају од дужда ничему надати, унаточ томе, што су још недавно република и он ратовали, па тако да су потпуно њему препуштени [3]). Дне 14. фебруара 1314. опуномоћује у Спљету бан Младен шибеничкога племића Сарацена Илића, а то је овдје учинио без сумње и градски кнез Ђуро, да у његово име пође у Венецију и ондје све по својој увиђавности углави с дуждем и вијећем, а нарочито да им изради млетачко грађанско право. Бан не шаље свога посланика тајно, већ га опуномоћује у својем спљетском дворцу „пред замољеним свједоцима, наиме Волфијем нашим дворским маршалом, Козом начелником шибеничким и пред многим осталим нашим вјерницима“ [4]). Из Спљета се запути Сарацен Илић у Шибеник, гдје му дне 1. марта издаде и кнез Павао пуномоћ у општинској палачи „пред магистром Гирамонтијем градским љечником, Ципријаном покојнога Станоје, Демејом покојнога Ђуре, као званим и умољеним свједоцима“, дакако с истом задаћом [5]). Венеција је брзо испунила жељу кнезова

---

[1]) „Quod ipsum consilium de XV. cum additione qui sunt et erunt, habeant usque ad nativitatem domini proxime venturam, plenam bailiam et potestatem super omnibus negotiis Jadre et Sclavonie et in omnibus que expectatur ad custodiam et salvationem gentis nostre...“ Љубић, озн. мј. стр. 271. и 272.

[2]) О млет. грађ. праву пише Молменти: „Повјест Венеције у животу приватному“. Превео Рабар. Сењ 1888., стр. 31.: „Врх тога давала је република ванъско право с племићким повластицама и онима, који су себи стекли заслуга за град; тако је н. пр. дана такова повласт (1312.) мештру Равањину (Ravagninu), веома вјештом љечнику из Белуна (Belluna). Већ од времена кад је Венеција почела господовати морем са својими бродови, те кад си је знала својим уставом стећи поштивање и удивљење Европе, право грађанско de intus et extra, које је она знала толи добро штитити, желили су туђинци не само части већ и користи ради. ... Под заставом св. Марка могао је сватко сјегурно пловити. Најугледнији грађани других држава, паче исти владари тражили су грађанско право, како би заштитили своју трговину, своје интересе, те како би у потреби у Венецији нашли своју заштитницу“. Први примјер пада у годину 1301. и то за обитељ Скоровењи (Scorovegni) из Падове, а четврти је наш Младен (1314.).

[3]) Луциус („Memorie di Trai“. Млеци 1674., стр. 149.) држи, да су Младен и браћа му затражили млетачко грађанство од страха пред будућношћу, јер краљ Карло I. стао је у Угарској кротити силене великаше, па су се побојали, да ће и на њих доћи ред; том су се мишљењу придружили и наши писци, али по моме мнијењу није то исправно. Баш у то доба Матија Тренчински је готово независан господар сјеверо-западне Угарске.

[4]) „coram rogatis testibus, videlicet Volphio nostro marescalcho et Cosa potestate Sybinici ac aliis nostris fidelibus“. Љубић, озн. дј. стр. 274. и 275.

[5]) „coram magistro Giramonti medico physico dicte civitatis, Cipriano condam Stanoi, Demeo condam Georgio, testibus vocatis et rogatis“. Озн. дј. стр. 276. и 277.

Брибирских. Дне 28. марта 1314. издаде дужд Иван Суперанцио повељу, којом буду браћа Младен, Ђуро и Павао, те њихови законити потомци примљени „међу наше зачасне грађане и праве Млечане“ [1]), дакако с разлога, како дужд каже „јер смо видјели чистоћу многоврсне љубави и обиље љубави и вјере, коју велеможни и моћни кнез Младен, Хрвата и Босне бан, наш премили пријатељ, нашој узвишености исказује и коју су, како смо разабрали, и прељи његови пуном одношњу исказивали“ [2]). Још истога дана положи Сарацен Илић за своје клијенте присегу вјерности у дуждеве руке [3]).

Све то „искрено“ пријатељство и одликовање са стране млетачке, ипак није ни мало сметало републику св. Марка, а да не настави своје основе гледе ослабљења Младенова. Први видљиви успјеси њене политике показаше се у Трогиру. У том се граду домогао до готово апсолутне диктатуре Матеј Зори [4]) из породице Цега. Од године 1310. узастопце обнаша он сада чин градскога конзула, сада опет капетана градске војске, а сада градскога начелника [5]). Тај Матеј Зори, како се из свега разабире, муж енергичан и храбар, постаде буди митом буди обећањем главно средство млетачке политике. Као градски начелник и подједно капетан, обрати се још у првој половици 1313. на дужда с молбом, да подаде Трогиранима неке трговачке полакшице; он замоли дужда за дозволу, да Трогирани плаћају од свога вина у Венецији исту дању као и Рабљани, да се одреди посебно мјесто за продају трогирскога вина, да Трогирани буду ослобођени од сваке четрдесетнице и да слободно без икаке даће могу дрва изважати из Венеције. Дужд задовољи молби дне 8. маја, шта више, том приликом уписа Трогиранима још и писмо препуно најласкавијих фраза и пријатељске нежности [6]). Из захвалности Трогирани по том одаберу Матеја Зорија својим доживотним капетаном [7]).

Но чини се да је Венеција настојала, да и у Сплету стече присташа. Од 15. јуна 1314. и још неко вријеме касније, налазимо у том граду као начелника Млечанина Бартола Микјела (Michiela), па с тога, како је Луциус већ добро примијетио, морамо закључити, да се и овдје нешто сновало од стране дуждеве.

Иначе није на жалост ништа из ближе познато [8]).

---

[1]) „in nostros honorabiles cives et veros Venetos recepimus et Venetos et cives fecimus et facimus“. Озн. дј. стр. 278.

[2]) „attendentes igitur amoris multiplicis puritatem et plenitudinem dilectionis et fidei, quam magnificus et potens princeps Maladinus, Chroatorum et Bossine banus, dilectissimus amicus noster ad magnitudinis nostre excellentiam habere promptis affectibus se ostendit, quamquam predecessores eius gessisse plena devotione“. Озн. дј. стр. 278.

[3]) Озн. дј. стр. 277. и 278.

[4]) Зори значи Бурин син, како добро тумачи Луциус, дакле је сасвим неисправно од наших, кад га зову Зорић.

[5]) „Notae Joannis Lucii“, „Старине“ XIII., стр. 224. и 225. Тако: 1310. „Mathei Zori de Cega consulum“; 29. августа 1311. „Mathei olim domini Zori, capitanei populi generalis et consulis communis Traguriensis“; 1312. „potestas Matheus Zori capitaneus populi com. Trag.“; 20. октобра 1312. „Matheus Zori capitaneus generalis civitatis Tragurii sine consulibus“; 24. септембра 1313. „regiminis potentis viri domini Mathei Zori de dicta terra dicte terre potestatis et perpetualis capitanei populi civitatis eiusdem“.

[6]) Луциус: „Memorie di Traù“, стр. 150.

[7]) „Старине“, озн. мј.

[8]) „ch' anco in Spalato vi deve esser stato qualche disturbo, nel quale si saranno ingeriti li Veneziani, poichè li 15 Giugno 1314 si trovava ivi Podestà Bartolo Michele da Venetia, che continuo anco l' anno sequente“. „Mem. di Tr.“, стр. 151. и 152.

Године 1315. дошло је међутим у Трогиру до буне. У граду било је доста вјерних присташа бана Младена, међу осталима и кнез Марин, син Андријин, за кога каже савремени запис скрадинскога бискупа Николе, да је био одличнији и моћнији међу грађанима трогирским[1]). Мора да је свакако већ љута кавга планула међу трогирским грађанима, јер је неком згодом дошло и до крви; кнез Марин са својом пратњом том приликом убије градскога нотара и рани два конзула. По том сакупљено вијеће осуди кнеза Марина и његове присташе на глобу и на изгон из града. Марин оде к бану Младену, но с тога у Трогиру није било ипак мира[2]). Дне 6. маја 1315. буде у вијећу под начелником и капетаном Матејем Зоријем закључено: „Нека градско вијеће с начелником поступа (sc. карностно) против оних личности, које су буди јавно буди тајно радиле против доброга и мирнога стања општине; нека се одаберу десеторица и још њима додаду четворица који су с начелником, те нека им се даде неограничена власт[3])." Из ових ријечи јасно избија, да су у Трогиру биле двије странке, једна Зоријева, сада на влади, и друга за коју се каже, да је тобоже против благостања и мира градскога, а то је била Младенова. Бан Младен није дуго оклијевао на позив изагнаних Трогираца, који су га дашто ласно могли упутити у све, што се згађало у граду. Негдје средином маја стаде купити војску и бродовље, разумије се од осталих градова далматинских и својих вазала, а кад Трогирани то сазнаше, пошљу уплашени к бану свога бискупа Либерија и грађанина Данила Јаковљева, не би ли га умирили, а нарочито замолише Младена, да у случају рата не заузме онај фрањевачки манастир, што се налазио тик пред градом испред градских врата и моста, који је спајао град с копном[4]), а био је од капиталне важности по сигурност града[5]). Бан љутит не хтједе се с невјерницима упустити ни у какве преговоре, дашто јер су му били поданици, већ напросто затражи од града, да му пошље бијели лист, па да му онда диктира своје захтјеве[6]). Та је порука стигла у Трогир 24. маја; грађани су добро разумјели што она значи, но ипак се одлуче оружјем бану опријети, дакако поуздавајући се — у тврде зидине и млетачку помоћ; за бољу обрану одмах по примитку банова одговора закључе, да се имаде поменути манастир „поради добробити града и обране" до темеља разорити, а калуђерима одредити ново пребивалиште[7]). Тај општински закључак изведен је већ 27. маја, дашто јер се требало пожурити, да се бан претече. Али важнији су закључци трогирскога вијећа, углављени у недјељу дне 25. маја. Младен је био врло моћан кнез, тако да се Трогир

---

[1]) „Marinus Andree, nobilior et potentior inter cives Tragurii". Луцијус: „Mem. di Tr.", стр. 150.

[2]) Озн. дј. стр. 150.—152.

[3]) То је прави смисао онога лапидарнога записника трогирскога, који гласи: „Contra personas que palam vel clam contra bonum et pacificum statum civitatis tractarunt, procedant (т. ј. вијећници) cum potestate (= начелник). X eligantur, qui cum IV. qui cum eo (начелником) sunt, omnimodam habeant auctoritatem". „Старине", XIII., стр. 225.

[4]) Трогир је изграђен на оточићу.

[5]) Запис савремена бискупа скрадинскога Николе: „Interim venit Mladinus banus cum exercitu contra Tragurium, cuius metu miserunt Tragurienses Episcopum et Danielem Jacobi, ne occuparet monasterium fratrum minorum, sed antequam reverterunt, Tragurienses destruxerunt monasterium". Луцијус: „Mem. di Tr.", стр. 152. Оно „venit" значи да се бан тек спремао на Трогир, а да још није био с војском пред градом, јер у том случају не би више Трогирани могли манастир порушити.

[6]) „Die 24 maii. Banus petit, ut ei detur carta alba et facere et scribere possit quidquid vult de civitate". „Старине", XIII., стр. 225. Луцијус: „Mem. di Tr.", стр. 152.

[7]) „Deliberandum de deruinandum locum fratrum minorum pro bono statu civitatis et defensione" „Die 27. maii. Provideatur de novo loco dando fratribus minoribus". На озн. мј.

никако није могао поуздати сам у себе; додуше природни положај и тврде би га зидине кроз неко вријеме бранile, али на трајни и успјешни отпор није било ни помислити. Тако одиста граду није преостало друго, већ потражити помоћ у свога наравнога савезника, који је иначе све то и приправио, а то је била Венеција. Начелник и капетан градски Матеј Зори, дванаест најодличнијих вијећника (такозвани sapientes) и сви противници Младенови, састадоше се у вијећу те закључише, да ће отпремити у Венецију свога суграђана Марка Јуловог да ондје уговори с дуждом и вијећем све, како му се буде чинило да је на већу корист општине трогирске, а напосе да склопи уговор с дуждом и вијећем на обрану града и да упriличи у ту сврху неки новчани зајам. Трогирани се пако обвезују, да ће себи слободно бирати за градскога начелника мужа из Венеције, који има управљати према градским штатутима, тако да остану потпуно слободни у својој аутономији[1]). Док пако стигне помоћ из Венеције, буде закључено: „Иван Петар из Венеције, друг и војник, нека буде адмирал и вођа војске трогирске с неограниченом пуномоћи[2]).“ Јаснијих доказа о уплитању Вениције у читаву побуну трогирску, одиста не можемо тражити. Међутим се и Младен смирио, зазирући свакако од неизвјесна рата, јер је ипак и он морао знати, да је бунтовном Трогиру Венеција иза леђи. Још истога дана 25. маја стиже у град његова нова порука, свакако блажије нарави: бан затражи од Трогирана, да се има садањи начелник Матеј Зори одрећи своје части и град оставити, а подједно нека му се пошље четрдесет грађана[3]), које ће он сам одабрати, те им онда као таоцима одредити боравишта по својој вољи[4]). Та је жеља банова јасна: Младен је увидио, да ће свему бити крај, ако потпуно распрши ону себи непријатељски расположену странку, а на челу јој млетачкога агента Матеја Зорија. Разумљиво је, да је вијеће и ту понуду одбило, јер није ни могло, а ни хтјело да сама себе изложи бановој освети, пошто би он без сумње између њих највише таоца одабрао; но колико се ипак вијећници уплашише, јасно се разабире из њиховога закључка обзиром на Младенов захтјев: „да се нико не усуди о том ни говорити ни предлагати, јавно или потајно, јер ће иначе изгубити главу“[5]). Мало за тим паде бан Младен са својом војском под град; она је била састављена понајвише од Скрадињана, Шибеничана и Омишана, можда и Нињана[6]). Но и република се пожурила Трогиру у помоћ, премда Марко Јулов није пошао у Венецију[7]). Луциус добро нагађа, да су оне оружане галије млетачке, што су редовито пазиле око Хвара, брже боље допловиле у помоћ бунтовном граду, те тако спријечиле бану потпуну подсаду Трогира[8]). Шта је у таким приликама

[1]) Вјеродајница Марку Јулову, у којој се наводе имена свију назочних Трогирана, код Луциуса: „Mem. di Tr.“, стр. 152.—154.

[2]) „Janus Petrus de Venetiis, socius et miles, sit amiralia et conductor exercitus Traguriensis cum omnimoda potestate“. На озн. мј.

[3]) У „Notae“ („Старине“, XIII., 225.), каже се „quod mittantur bano 14 homines“, али то је за цијело зло преписано, јер у „Mem. di Tr.“ (стр. 152.) Луциус цитира то исто мјесто „40 homines“, што је куд и камо вјеројатније према ратним приликама.

[4]) „Старине“, озн. мј. „Mem. di Tr.“, озн. мј.

[5]) „Die 25 maii. Quod nemo audeat id loqui vel proponere, palam vel secreto, pena capitis“. озн. мј.

[6]) Луциус: „Mem. di Tr.“, стр. 156.

[7]) То се одатле закључује, што се он дне 8. јуна налази у Трогиру (Mem. di Tr., стр. 155.), а до онда било је већ дошло до споразумка с баном. Чини се, да су Трогирани можда већ други дан одустали од свог првог закључка.

[8]) Луциус: „Mem. di Tr.“, стр. 156. Према томе био је Јано Петар заповједник млетачкога бродовља, како добро нагађа Луциус озн. мј.

Младену могло преостати, него узнастојати, да се како му драго измири с градом, јер би се иначе морао наново заплести у тек довршени рат с Венецијом. Бан је одустао и од своје друге поруке, те се задовољно ратном одштетом; за цијело прихватиште Трогирани ову поруку у споразумку с Венецијом, којој такођер није могло бити до рата с Младеном. Трогирани су имали бану исплатити 10.000 ливара сребра, али за то изабраше поменутога Матеја Горија својим начелником на пет година и подједно поновно доживотним градским капетаном (8. јуна)[1]. Значајно је, да је за тај пошљедњи приједлог у градском вијећу од 125 вијећника гласовало сто за, а двадесет и пет проти. Дне 13. јула исплатише Трогирани бановом поузданику у име првога оброка 3000 ливара[2]. Та је свота покупљена од неких имућнијих грађана, а како су се они радо томе одазвали, види се из пријетње општинскога вијећа: „Ко не плати, казниће се изгоном на десет година из Трогира[3].

Ово је све што се може за сада казати о првој трогирској буни године 1315., на основу записника истога града. Тек једно велеважно питање остаје неријешено, а то је односај брата Младенова, а градскога кнеза Павла, с једне стране према Трогиру, а с друге према бану. Како нема о њем у то доба баш ни један пут говора, то се дакако не можемо ни у каку комбинацију упустити, јер ипак би било погрјешно већ сада узети у обзир Павлово понашање од године 1322. Можда се у то критично доба, које је у осталом врло кратко трајало (под конац маја и почетком јуна), није ни налазио у Хрватској?

Но доскора се стаде дизати против бана Младена олуја са сјевера, од куда га и чека коначни пораз. Године 1316. узе се Карло I. више занимати за прекодравске прилике, дапаче и спремати како сам каже да поврати палу моћ краљевску и да натраг посвоји земље, градове и остало што припада краљевском праву у прекодравским странама[4]. Насилни Гусинговци (Németújvárci) угњијездише се и у Славонији, а нарочито се спомињу у њиховим рукама градови Копривница, Зденци, Мославина, Међурић и Полошчица, дакле готово читава средња Подравина до Лоње. Магистер Хенрик дапаче се китио насловом бана „читаве Славоније“ (tocius Sclavoniae)[5], што га је себи већ отац његов Хенрик присвојио[6]. Из тога се види, да су Гусинговци хтјели да Славонију себи учине управо нашљедном бановином, како су то имали кнезови Брибирски у Хрватској. Али тим су се насловом поносили и Бабонићи; тако виђамо гдје се од године 1310. пише Стјепан баном читаве Славоније[7], а тај му наслов даје и република млетачка, с којом је живио у добром пријатељству[8]. Тако ради по смрти му (1316.) и брат Иван[9]. Гусинговци били су ноторни противници Карла I., па с тога и нема сумње, да су

---

[1] „Старине“, озн. мј. „Mem. di Tr.“, озн. мј.

[2] На озн. мј.

[3] „... alias (ако не плате) sint baniti per X. annos extra Tragurium“. На озн. мј.

[4] Талоци-Барабаш: „Codex dipl. com. de Blagay“. Будимпешта 1897., стр. 84. „... pro resumpsuenda potentia nostra et recuperatione terrarum, castrorum et aliorum iurium regalium nostrorum ad partes ultra Dravam“.

[5] Дне 4. маја 1309. Код Нађа (Nagy): „Codex dipl. audegarensis“. Св. I., стр. 386.

[6] Дне 20. октобра 1301. „Codex dipl. comitum Zichy“. Будимпешта 1871., стр. 104. Онда још 1302. и 1303. код Нађа, озн. дј. стр. 39. Фејер (Fejér), озн. дј. стр. 116.

[7] Љубић: „Листине“, I., стр. 255.

[8] Озн. дј. стр. 192. „Stephanus banus tocius Sclavonie de Stenizuale“ (Стјеничњак, данас Сјенњак).

[9] Талоци-Барабаш, озн. дј. стр. 82.

они себи тај наслов, а тако и власт, напросто узурпирали; али за Стјепана Бабонића се у једној листини од 8. јуна 1313. изрично каже: „док буде бановао милошћу краљевском“, дакле је био бан славонски вољом краљевом [1]). Но поред тога нема ни о том сумње, да су Бабонићи заправо имали тек наслов бана читаве Славоније, то јест читаве хрватске земље, јер на истоку ипак су самостално пашовали Гусинговци, а на југу владали Брибирци. Како рекосмо, године 1316. налазимо јасних трагова, како је Карло I. наумио и прекодравске крајеве тјеснije привући својој власти. За тај мах краљ се најприје хтио ријешити несталних Гусинговаца. Карло I. позове бана Ивана, да са својом војском, којој је додао и нешто своје, удари на те невјернике, док сам није пошао на бојно поље, већ се само примакнуо у југо-западну Угарску, бар за неко вријеме [2]). Војна бана Ивана зачела је одмах с прољећа године 1316.; Гусинговци буду два пута на отвореном пољу потучени, на што паде читав териториј њихов у банове руке, тек им осташе два тврда града: Зденци и Мославина. Након храброг јуриша, у којем би и бан тешко рањен стрјелицом у руку и ногу, паде град Зденци, а по том се Гусинговци завуку у Мославину; дакако и туде не проћоше боље. Овим бановим побједама било је то пркосно племе у Хрватској земљи уништено, сва њихова имања западоше бана побједника, док о њиховој личној судбини није нам ништа познато. У јулу исте године знао је већ Карло I., да је рат „добро успио“ [3]).

Судбина Гусинговаца била је миг свим осталим непокорним вазалима краљевским. Бан Младен признавао је додуше Карла I. својим краљем, у истину пако он се мало старао за њега; али с друге стране ни краљ га није сматрао својим вјерним вазалом и законитим баном, јер међу свјетским достојанственицима краљевства, што се обично наводе у краљевским свечаним листинама, никад се не спомиње име Младеново као бана хрватскога, јасан и очит доказ краљевске немилости, али и Младенове самосталности. Нема сумње да се бан живо морао занимати за догађаје славонске. Међутим нијесу ни сви Бабонићи били Карлу I. покорни; краљ сам у оној дипломи, у којој прича заслуге бана Ивана у гусинговском рату, наглашује да су тада банова браћа били његови невјерници [4]); а да су се покорили након гусинговскота рата (дакле јесени 1316.), и опет је заслуга Иванова. Ти невјерни Бабонићи били су Никола, Радослав и Ото. Опријети се Ивановој сили, коју је помагао сам краљ, својом снагом нијесу се могли, јер су ипак преслаби били; они су се морали утећи помоћи јачега. Владање Младеново граничило је с њима, јер су кнезови Брибирски господарили жупанијом дрежничком, на подножју пограничнога Гвозда, која је заправо била власништво породице Нелипићеве,

---

[1]) Озн. дј. стр. 72. „... donec banatum ipsum gratia regali teneret“.

[2]) Дне 15. маја издаје листину у Печвараду (Pecsvarad) („Cod. dipl. Zichy“, I., стр. 153.), 26. маја у Жиботу (Zsibót) код Сигетвара (Szigetvár) (Нађ, озн. дј. I., 396), 13. јуна „sub castro Neck“ (Нек у шомођској жупанији), а 17. јула „sub castro Kwseg“ (Кисег, Güns). Нађ озн. дј. стр. 399.

[3]) За тај је рат главни извор листина Карла I. за бана Ивана Бабонића од 20. децембра 1316. код Талоци-Барабаш-а, озн. дј. стр. 82.—86. и она од 1318. у „Codex dipl. Zichy“, стр. 159.—161. Гледај још Клаић: „Хрватски херцези и бани за Карла Роберта и Људевита I.“ Загреб 1900., стр. 29.—38. Талоци: „Хисторичка истраживања о племену горичких и водичких кнезова“. Сарајево 1897., стр. 38.—41.

[4]) „... quam etiam fratres suos uterinos qui etiam tunc temporis a nobis divertebant.“ Талоци-Барабаш, озн. мј.

али, како се чини, још ју је бан Павао отео тому роду [1]). По нашем мишљењу дакле дошло је на тај начин до првога рата између Младена, који је помагао бунтовним Бабонићима и бану Ивану; у том се рату брзо покорише Никола, Радослав и Ото старијем брату, па су га од сада морали помагати, али подједно се одрекоше Младенова врховништва три брата Курјаковића: Будислав, Павао и Гргур са својим шурјаком војводом Нелипићем [2]), за цијело хтијући том згодом натраг освојити жупанију дрежничку роду војводином [3]). Ето, то је по нашем мишљењу прави тумач оном лаконском закључку трогирскога вијећа од 23. децембра 1316., гдје се напросто каже, да ће Трогир на Младенов захтјев бану дати стотину момака против Бабонића [4]) (а тако су без сумње морали чинити и остали градови), те оному од 11. фебруара 1317., гдје се каже: „Пригодом молбе банове да му се даде војника против Курјаковића и војводе Нелипића, нека се к њему отпреме посланици“ [5]), дашто да му наведу разлоге, да Трогир више не може дати момчади. Како је тај зимски рат од 1316. до 1317. текао и како се свршио, то се не зна, али пошто виђамо нешто касније Курјаковиће и војводу Нелипића опет покорне Младену, закључујемо да је бан Младен побиједио; морално је ипак пострадао, јер сада се стала склапати веза између незадовољних вазала и моћнога бана Ивана Бабонића, равна оној између далматинских градова и Венеције, а баш те су двије везе поглавити фактори коначне пропасти Младенове.

Уза све то што је Младена овај пошљедњи рат могао увјерити, да ће, буде ли тако наставио, временом исцрпсти војену и финанцијалну снагу својих поданика, ипак се он не примири. На Петрово године 1318. одређују Дубровчани у

---

[1]) У дубичком уговору од 20. априла 1278. и у загребачкој ратификацији од 6. новембра исте године, спомиње се Дрежник као власништво кнезова Бабонића (Талоци-Барабаш, „Cod. dipl. fam. Blagay“, стр. 24.—27. и 29.—35.). Дне 26. фебруара 1292. потврђује то власништво Андрија III. кнезовима Бабонићима (озн. дј. стр. 55.—58.), те се том приликом уједно спомињу и границе дрежничке жупаније; она се простирала око горње Коране од Гвозда (Капеле) до Плитвичких језера. Али ту је жупанију још дне 8. октобра 1253. дао Бела IV. у замјену за приморски Камичац кнезу Исану, дједу Нелипићеву (гледај нашу биљешку под бр. 4. на страни 337.); чини се да је за бурних времена Ладислављевих она дошла у посјед Бабонића. Међутим пограничнн јој положај на граници славонској и босанској, примами у исто доба новог и јачег господара жупанији дрежничкој. Дне 19. августа 1292. потврди сицилски краљ Карло II., поради великих заслуга, жупанију дрежничку бану Павлу и његовом роду. Не може бити сумње, да је та жупанија од сада била у рукама кнезова Брибирских. (Листина код Кукуљевића: „Regesta“, стр. 429.—430.). По мом дубоком увјерењу дошло је до свађе и несугласица између Младена и Нелипића с његовим бројним родом, као крбавским Курјаковићима и ливанским Миховилићима, баш поради власништва жупаније дрежничке.

[2]) Први се пута поименце и на једном мјесту наводе у листини бана Микца од 8. септембра 1326. „... filii Curiaci, scilicet Budizlaus, Paulus et Gregorius, nec non Nelepecius gener eorum“. Нађ, озн. дј. II., стр. 255. Курјаковићи били су од племена Гушића и у неком сродству с кнезовима Брибирским, јер дне 26. децембра 1298. називље бан Павао кнеза Курјака „cognatus noster comes Churiachus“ (Гледај Љубић: „Листине“, св. III., стр. 432.). Нелипић од племена Свачића имао је за жену кћер Курјакову Владиславу.

[3]) То судим по томе, што ће краљ Карло I. дне 11. октобра 1322. свечано потврдити војводи Нелипићу посјед жупаније дрежничке на основу дипломе Беле IV., издане кнезу Ивану, дједу његовоме.

[4]) „Die 23 dec. 1316. *Ad petitionem bani pro exercitu dentur centum homines contra filios* Babonich.“ „Старине“, XIII., стр. 228. Ради тога плурала узео сам, да је Младен најприје помагао бунтовне Бабониће, а кад су се ови морали покорити брату, да су заједно с њиме ратовали против Младена. Да је Иван ратовао против своје браће, то је оном Карловом дипломом од 20. децембра 1316. изван свake сумње.

[5]) „Die 11 febr. 1317. Ambassiatores mittantur ad banum occasione petitionis exercitus contra filios Curiachi et Nelipizium voyvodam.“ „Старине“, XIII., стр. 229.

малом вијећу посебну стражу за градску кулу св. Ловре и то поради размирица што се очекују да ће свак час планути између српскога краља Милутина и бана Младена [1]). Из тога слиједи, да се у то доба бан Младен завадио са српским краљем Милутином, те да се у Дубровнику очекивало, да ће рат планути негдје близу града, то јест на југоисточној граници банова владања. Повод тој завади на жалост није познат, али свакако стоји, да тај рат није ни у каквој свези с оним, што ће га слиједеће године 1319. покренути Карло I. против Милутина [2]). Врло је вјеројатно да су разна погранична питања изазвала борбу, јер таке су ситнице често биле узроком и највећим ратовима, но и то стоји, да је Милутин већ давно пожелио завладати Хумом, који је некоћ припадао Србији, а сада ето био у Младеновој власти. Течај борбе између бана и краља није познат, тек што има у дубровачким „Libri reformationum“ забиљежено по неколико вијести, из којих можемо ипак нешто избити. Дне 20. септембра 1318. тужи се Младен Дубровчанима, да су му много штете нанијели Бранивојевићи, али онда он поручује вијећу, да град Дубровник може све оне Србе, што су се из читавога владања Милутинова од страха пред њиме (баном) у њ утекли, слободно примити и чувати, но ако би они опет дигли оружје против њега, онда их Дубровчани више не смију примати [3]). Из ових ријечи можемо неком вјеројатношћу закључити, да се рат водио негдје близу Дубровника и да је бан Младен до тога доба, наиме између јула и септембра 1318. срећно војевао, пошто се говори о српским бјегунцима, што су спас тражили у гостољубивом Дубровнику. Но слиједеће године 1319. окрену се срећа. Дне 14. јуна ради се у вијећу дубровачком о измирењу између бана Младена и краља Милутина. Том приликом чујемо како је бан морао краљу дати таоца, а међу њима и свога рођенога брата, док не испуни неко обећање [4]). Како такви увјети

---

[1]) „. . . propter novitates que modo sunt parate occurrere inter regem Urossum et Valmadenum (т. ј. бан Младен).“ За тај су рат једини извор записници дубровачкога вијећа у „Monumenta ragusina“. „Libri reformationum“. Tomus V. 1301—1336. Collegit et digessit Josephus Gelchich. Загреб 1897., стр. 111., 121., 142., 146. и 147. Међутим треба истакнути, да је издавач криво означио записнике од 11. јула до 28. децембра на стр. 113.—131. као учињене године 1319., јер већ природни слијед, а онда још више неподударање ознаке дана (н. пр. недјеља, понедјељак и т. д.) са годином 1319., него искључиво с год. 1318., доказују његову голему погрјешку.

[2]) То закључујем прво по томе, што је Младен и опет рат започео на своју руку и што самостално склапа мир с Милутином, баш онда кад су Карлове чете почеле прелазити Саву. А друго, о судјеловању Младеновом у Карловом рату не говори ни један извор. Они писци, који узимају Младенову војну као десно крило укупне угарске војске, гријеше, јер тиме би Младен био у то доба у милости краљевој, а то није никад ни био, а друго умањују кроз то његово самостално владање, које иначе редовито наглашују. Као потпуно самосталан чин схваћају и Дубровчани војну Младенову, а они су, за сада бар, једини извор, који нам нешто позитивна о тој војни доноша.

[3]) „Et quod ipse (banus Mladinus) erat contentus et sibi placeat quod omnes Sclavi de *toto regno* regis Urossi qui auffugerent metu suo vel quocumque alio modo ad civitatem Ragusii, libere absolute et secure possint et debeant receptari in civitatem Ragusii, et etiam omnes alii sui subditi et undecumque auffugerent Ragusium, possint et valeant receptari in civitatem Ragusii, dum modo postquam auffugerint Ragusium, non possint postea exire de Ragusio et facere vel inferre sibi vel genti sue aliquam guerram, non possint postea receptari in Ragusio ed ita firmatum fuit in dicto conscilio.“ „Mon. rag.“, стр. 121.

[4]) „. . . quod ambaxata exposita domino comiti et suo conscilio per dominum Polum de Toma (Павао Томашевић) ambaxatorem domini regis Urossi, qui petit nomine ipsius domini regis, quod cum ipse dominus rex sit in concordia cum domino bano Mladeno, bano Bossine, quod frater ipsius domini bani et alii osides qui sunt in fortia domini regis de gente dicti domini bani stent et maneant in fortia domini comitis et communis Ragusii, donec adimplebitur id quod dominus banus Mladenus promictet domino regi, et ita captum fuit.“ „Mon. rag.“, стр. 142.

могу потицати само од онога који је побјеђен, то држимо, да је бан Младен године 1319. несрећно војевао. Еда ли је изгубио штогод земљишта, то се не може казати; Дубровчани су се својски заузели да што прије дође до дефинитивнога мира, па тако дође почетком августа у Дубровнику до коначне нагодбе. Бан Младен лично је дошао у тај град, док је краљ Милутин послао као заступника свога Павла Томашевића [1]). Управо онда кад је краљ Карло I. провалио у Мачву, бан и краљ опет обновише пријатељске одношаје.

Ни ова недаћа не присили бана на мировање. Поред српских догађаја, налазимо га у исто доба заплетена и у босанске. Године 1319. хоће Младен да жени младога насловнога бана Стјепана Котроманића, иначе његова штићеника и вазала, из одличне куће корушких грофова Ортенбуршких, а подједно чујемо, да се кани бацити на тријебљење богомила у тој земљи. Не сумњамо ни мало, да су га код тога посла водили чисто политички мотиви, а ти нијесу били пођудни господи босанској, јер у критички час видићемо и Бошњаке као одлучне противнике Младенове. Кад помислимо, да су за такво тријебљење краљеви и херцези хрватски тамо од Емерика и Андрије вазда дизали читаве крсташке војне, онда је разумљиво, да ни Младен без таких ратних припрема не би могао успјети. Ова непрекидна новачења банова од године 1311. овамо одиста су морала додијати и тешко падати градовима и вазалима. Настало је незадовољство, које није ни бану могло остати сакривено, шта више Младен је то и папи Ивану XXII. у свом писму нагласио, за цијело додавајући, како му је поред таких прилика већ врло тешко дизати војске на богомиле, јер на тај начин само себи умнажа број личних непријатеља. Али папа га узе дне 18. јуна 1319. бодрити, казујући му, нека се само што боље заузме за цркву католичку; „јер тада ћеш одиста надвладати твоје противнике“, тјеши га Иван XXII.[2]).

И одиста у то доба већ су прилике по бана Младена врло рђаво стајале. У јулу исте године 1319. налазимо иначе чисто хрватски град Шибеник у пуном јеку буне. Дашто млетачкој вјештини није било тешко иза пошљедњих ратних година банових наговорити градове да се одметну од бана, који им материјалну снагу тако безобзирно ништи. У Шибенику освоји република за своје интересе једну од првих породица, која нам се иначе у пријашњим годинама истиче као Младену одана и повјерљива. То су била браћа Илићи и то Коса, некоћ начелник градски, Сарацен бивши банов посланик у Венецији, кад је тражио грађанско право, Михајло и Илија. Можда на наговор Венеције одлуче браћа читаву ствар најкраћим путем обавити: да се спријечи свако ратовање, Младен имао је пасти од руке уротничке; чини се, да су се тој уроти придружили још и неки незадовољни вазали банови [3]). Међутим Младен је сазнао још за времена за уроту, те ухвати

[1]) „Mon. rag.“, стр. 146.—147.

[2]) Односне листине за босанске прилике приопћио је Тајнер (Theiner), „Mon. Slav. merid.“, св. I., стр. 135. и у „Mon. Hung. sacram illustr.“, св. I., стр. 463.

[3]) О том говори Миха Мадијев у гл. 17. Ја пренашам уроту и ухапшење Илића у год. 1319. с тога, што се год. 1322. каже у Михе, да тада бан, љутит ради неуспјеха под Шибеником „misit pro filiis Heliae, fratribus Cosae, videlicet Saraceno, Michaele et Helia, — Cosa autem frater eorum mortuus fuerat in carcere domini bani Mladeni —“, дакле већ су прије били ухапшени, јер је Коса у тамници умро прије 1322., а тада је бан по осталу браћу послао не у Шибеник, како то неки сасвим бесмислено узимају, већ у своју тамницу, да их на очи осталих Шибеничана погуби. Да читава урота Илића није била тек злобна осавда, закључујем по томе, што у таком случају не би Младен тако крволочно с њима поступао; тек позитивни и јасни докази могли су га на то навести. Суђеловање хрв. господе такођер доноси Миха Мадијев на озн. мј.

сва четири Илића и баци их у тамницу[1]). Шибенику не преостаде по том друго, него затражити помоћ у Венецији, те се стпремити на отпор. Пред градом налазно се као и у Трогиру неки фрањевачки манастир, који је био од велике стратегичке важности по обрану града; за то га брже боље до темеља поруше, а калуђерима би додијељено друго мјесто[2]). У то паде у јулу бан с војском под град, који му дакако затвори своја врата, чекајући помоћ млетачку. Венеција хтјела је најприје све у миру да обави, као ономадне код Трогира. Након писмене објаве[3]) дође у име прејасне републике бану Младену као посланик Марко Витури (Vitturi) и затражи од бана да се задовољи оним правима обзиром на Шибеник, што их је уживао отац његов, а и он у мирно доба; Венеција пако опоменула је град нека се такођер држи својих дужности према Младену, па с тога може она бану и јамчити, да ће се Шибеник од сада тога увјета држати, јер зна, да ће у противном случају имати с њоме посла. Дакако Младен тога није могао прихватити; Шибеник био је његов поданички град, који није имао никаких привилегија попут далматинских градова, а сада гдје се буни само му је он могао судити као прави господар и бан; та млетачка интервенција била је за његово право управо увреда. У том смислу и одговори Младен, нагласивши изрично, да кани Шибеник „својој власти потпуно подјармити“[4]).

На таки оштри али оправдани одговор банов, вијеће млетачко закључи отпремити Младену ново свечано посланство, састављено од три лица: Томе Сагреда, Анђела Бемба и већ поменутога Марка Витура, које ће му јасно казати: ако се не задовољи с оним првим предлогом, република ће отпремити своју војену силу у помоћ Шибенику, а то да она не ради можда што јој душу распиње тежња за влашћу, нарочито да у првом реду стече Шибеник за себе, та Бог знаде, да чланове садашњега и пријашњега вијећа никад нијесу таке мисли обузимале (!), већ напросто што жели, да Шибеничани остану у својој слободи, те да им не вређа права ни бан, ни ико други (читај угарски краљ)[5]). И на тај ултиматум Младен остаде код свога, а на то се република узе спремати на рат; дне 29. јула вијеће млетачко чини закључак гледе плаћа оних поморских капетана, што ће поћи под Шибеник[6]). Сада Младену није преостало друго, већ бирати између два зла: или се уплести у рат с Венецијом, којој ће се онда придружити сви његови бројни непријатељи, или одустати од својих захтјева, па тако претрпити голем моралан ударац. Младен одабере ово друго; он се окани подсједања Шибеника.

Већ је било и сувише јасно, да је свим тим смутњама била крива Венеција. Младен се морао озбиљно забринути за свој положај, тим већма што је морао бити спреман и на каки ударац са сјевера. Баш то га и јест нагнало, да се приближи републици и тиме с оне страпе стече мира и сигурности. Дне 7. јануара 1320.

---

[1]) Гледај пријашњу биљешку. Као доказ да год. 1322. у фебруару, дакле прије него ли је Младен други пута навалио на Шибеник, није било Илића у Шибенику, важи свакако то, што у попису градских вијећника од 15. марта 1322. не налазимо имена ниједнога од њих, дакле нијесу били у граду. Спомиње се тек један, а то је Radovanus domini Elye, можда пети брат, који није био буди ухваћен, буди уплетен у уроту од 1319. (Љубић: „Листине“, I., стр. 335.)

[2]) Листина од 23. априла 1320. код Љубића: „Листине“, I., стр. 310.

[3]) „Quod ambaxatores nostri vadant Sibinicum et intromittant terram et postmodo scribant bano.“ Озн. дј. стр. 171.

[4]) „suo dominio totaliter subjugare.“ Озн. дј. стр. 308.

[5]) Листина код Љубића, озн. дј. стр. 307. и 308. d. d. 14. фебруара 1320.

[6]) Озн. дј. стр. 171., 304., 305.

издаде он инструкције свому дворскому лијечнику Вилиму де Варињани: да пође као његов посланик у Венецију, те ондје изведе помирење. Нема сумње, да је бан у ту мисију полагао велике наде, а јасно избија то из тона његова писма. Варињана имао је дужду Ивану Суперанцију и његовом вијећу најприје изјавити Младеново зачуђење, што се прејасна република у добу шибеничке буне ставила на страну његових поданика, шта више за њих приправила и војску и бродовље; таком се поступку бан тим већма чуди, што добро знаде, да је он њезин законити и вјерни грађанин, те да никад није ништа зла помишљао о њој. С тога он моли разјашњење: он је вољан дати задовољштину у колико је крив, но ако је пако такав поступак републике можда пошљедица каквога лажљива и злобна наклапања, то онда не ће ништа сметати, да опет не наставе старо непомућено пријатељство, а он жели да се то свакако опет обнови, те свака несугласица међу њима одстрани[1]). Венеција је скоро одговорила бану, али тон којим говори свједочи, да су тада њезини интереси на штету банову врло добро стајали; писмо је датирано дне 14. фебруара. Синьорија најприје каже, да је она милостиво бана примила за свога грађанина, јер је он тада то велико одликовање заслужио тиме, што је показао искрену љубав и склоност према њој. Што се тиче Шибеника подсјећава га на њезино двоструко посланство, које је било у првом реду намијењено слободи тога града и како је она на том основу хтјела уприличити мир, али га Младен одбио, јер је желио Шибеник потпуно покорити, те га лишити свакога права. Венеција пак није могла трпити тако велике безбожне неправде, та већ у старим списима нашла је трагова, како је прије триста година дужд Петар ослободио далматинске градове од тиранскога јарма хрватскога краља[2]). С тога поручује синьорија бану, нека се окани свакога лишавања слободе далматинских градова, јер ће онда опет наставити с баном као са својим „милим и поштованим грађаном", навикло, доброхотно и удворно пријатељство! Тај је одговор био и сувише јасан; Младен има од сада у Венецији отвореног непријатеља[3]).

Како се Младен владао кроз даљи течај г. 1320. и до под крај 1321., није нам директно забиљежено, већ само индиректно. Шибеник је свакако остао и надаље непокоран, те никако није хтио да се с баном измири, дапаче он изабере својим начелником Будислава Курјаковића, па га као такова налазимо забиљежена дне 23. априла 1320.[4]). Из тога можемо и то закључити, да су сјеверни Младенови вазали и опет покушали, да се отму његовој превласти. Дакако чудновато јест, што се од 14. фебруара 1320. до 11. новембра 1321. не налази у млетачком архиву ни једна листина сачувана, која би нам штогод казивала о сношају између бана Младена и далматинских градова. Канда бан није у то доба посвећивао толико пажње далматинским градовима и Венецији, јер је био на другом мјесту озбиљније забављен. Да је томе одиста тако, може се великом вјеројатношћу изводити из неких угарских листина. Године 1321., иначе без тачније одређеног дана, издао је палатин Филип Другет једну листину, којом опрашта неке шепешке витезове од плаћања пореза,

---

[1]) Озн. дј. стр. 305.

[2]) Ту се мисли војна Петра II. Орсеола од год. 1000. и хрв. краљ Држислав. Према томе дакле република се овдје влада као заштитница слободе, па још и једнога града, који није био далматински!

[3]) Љубић, озн. дј. стр. 307. и 308.

[4]) Озн. дј. стр. 310. Што се најмлађи брат Младенов Гргур спомиње као градски кнез, то не доказује ништа, јер за побуне трогирске вазда се у исправама чита и име градскога кнеза Павла. Чини се уопће, да кнезови нијесу имали особите власти у градовима, па тако да је то тек наслов.

јер су му у нетом минулој војни у Хрватској исказали разних услуга[1]). Вријеме ове војне тачније одређује листина од 2. маја 1321., у којој се каже; „ad quindenas descendencie presentis exercitus“[2]). Из тога бјелодано слиједи, да је палатин Филип Другет у мају пошао с војском у Хрватску, а то значи на териториј бана Младена. Још боље се виде неки детаљи из листине од 27. јануара 1322., у којој Карло I. награђује Лекеша (Lökösa) и Ивана, синове Иванове, поради заслуга што су му их исказали с баном Иваном Бабонићем, на узвеличање краљевске части, али уз губитак своје крви, дакле у рату[3]). Из тијех листина ми закључујемо, да је краљ Карло I. био упозорен на догађаје у Хрватској (и то од Шибеничана или неких незадовољних вазала, а не из Венеције, којој није могло бити у интересу, да далматинским градовима дође у помоћ јака краљевска војска), па да је с тога онамо отпремио у мају 1321. палатина Филипа Другета, којему се онда придружио и бан славонски Иван Бабонић, те да су онда заједно навалили на Младена. У новембру био је рат већ готов, а јер видимо бана Младена моћна и јака, којему се покоравају бројна хрватска и босанска господа, или како Миха Мадијев каже, који су бану служили тек од страха пред њиме, изводимо отале сасвим оправдано, да је бан побиједио здружене војске, а према томе бана Ивана Бабонића већ и по други пута, па макар да су им се још и придружили Курјаковићи и војвода Нелипић. Да је Младен побиједио види се и отале, што се нити краљ нити палатин не хвале побједом, него напросто спомињу да је био рат, а значајно је и то, да је Будислав престао бити начелником шибеничким. Чини се, да се сада Младен и са Шибеником некако споразумио.

Посљедице банове побједе показале су се скоро: Младен је настојао да приреди Венецији што више неприлика, те да је тако одмами од Шибеника и Трогића, док република опет видећи моћ банову[4]) стаде сада грозничаво радити, да те градове што већма себи прикује. Има јасан траг Младенове политике. Протјеранога млетачкога аристократу, бунтовника Бајамонта Тјепола налазимо у новембру 1321. у особитој милости Младеновој. Сва је прилика да се бан сада хтио њиме послужити, те евентуално подупирајући његове тежње, републици приредити у самом њезином дому тешких неприлика; али подједно баци Младен око и на несташни Задар. Ми смо већ имали прилике нагласити, како је тај град у трговачком обзиру био упућен на залеђе, то јест на баново владање у Хрватској; дакако у тим се пословима често згађало, да су Задрани требали поћи на суд Младенов. За судију у тим пословима бан мудро одреди поменутога Бајамонта Тјепола, дашто да Задрани тако дођу у ближи дотицај с тим одлучним непријатељем тадашњега управнога система млетачкога, а каже се изрично, да су му они исказивали свако поштовање. Чини се да је тому главна сврха била, побунити Задар или бар млетачки интерес већма обратити на тај немирни град. Младен се није

---

[1]) „... qui ipsi nobiscum in Chroatia in praesenti exercitu nobis in nostris servitiis extiterunt laborantes.“ Фејер: „Cod. dipl.“, VIII., 2., стр. 315.

[2]) Нађ (Nagy), озн. дј. св. I., стр. 611.

[3]) „... que nobis iidem cum magnifico viro Ioanne bano tocius Sclavonie, dilecto et fideli nostro, pro nostri regni honoris incremento procedendo, absque sui sanguinis effusione impenderunt.“ Нађ, озн. дј. I., стр. 1

[4]) У једној листини од 15. августа 1321. што је Младен издаје „sub Breberio“, каже овако: „Nos autem Mladinus una cum multitudine nobilium Croatie nobis assistentibus“, што значи, да је бан ипак имао онда још увијек много вјерних вазала. Листину у задарском намјесничком архиву „Atti di S. Grisogoro“, погл. XV., бр. 262., приопћио ми госп. проф. Клаић (а њему госп. проф. др. Лука Јелић у Задру), на чему му овдје свесрдна хвала.

преварио. Кад је сињорија сазнала за опћење Задрана с њеним бунтовничким сином, одмах закључи дне 11. новембра 1321. да се Задрани позову: да се окане даљега пословања с тим погибељним човјеком, јер нипошто није у складу с уговором од године 1313., у којем се обвезаше, да ће имати заједничке пријатеље и непријатеље, а „Бајамонте је, каже дужд, јаван непријатељ и издајица наше опћине“ [1]). Но подједно се бан опет завади с Трогиром, па тако је дошло до друге буне трогирске и шибеничке.

Од некога времена бирали су Трогирани себи начелнике редовито из Венеције. Тако налазимо концем 1317., почетком и средином 1318. Бартола Микјела (Michiela), 17. априла 1320. Марка Витурија, 1321. поновно Бартола Микјела, а од 27. јула 1321. Стјепана Манолеса (Manolessa) [2]). Како су Млечани вазда настојали да у градовима имаду својих креатура, помоћу којих су онда правили смутња, тако је сада и Младен радио. Он је начелника Стјепана Манолеса напросто митом учинио од себе потпуно овисним. Међутим Трогирани имали су скоро оправданих тужба против свога начелника. Како су се опет покоравали Младену, то су одлучили послати му посланике те га о свему извијестити. Али Манолесо их претече; он потајно јави бану шта ће бити, а Младен по том Трогиране баци у тамницу као лажне свједоке, дапаче осуди их на срамотну казну, да се наиме имаде свакому од њих извадити по два зуба и једно око. Тек на заговор неких трогирских пријатеља окани се бан те свирепости. Трогирани брзо прогледаше, те се увјериште да је Манолесо њихов душманин, с тога га истјерају из града те јаве читаву ствар у Венецију, чији је грађанин бивши начелник; тај пако утече се бану. Сада Младен најприје јави дне 25. новембра из Скрадина дужду, како су се Трогирани незаконито понијели према њиховом грађану, а дакако по том и његовом сугрђану, јер оклеветавши га, да је тобоже с њиме уговарао на штету Трогира, истјераше га из града и заплијенише му ствари. „Ми смо насупрот, пише бан, и дарове и милости доста знатне подијелили граду управо на молбу реченога Стјепана. А пошто смо кривњом грађана поменутога града Трогира затекли поменутога Стјепана изагнана и лишена његових ствари, то смо му из штовања према вашој опћини из властите наше касе исплатили остатак плаће за ову годину (1321.). Ми ћемо њему пригодице накнадити и сву штету и трошкове, но у тај час не можемо тога учинити, ради нових заплетаја што се појавише“ [3]). — Ти „нови заплетаји“ били су то, да је бан Младен још истога мјесеца пао под Трогир с војском, те га с копнене стране потпуно опколио. Дакако он је стао захтијевати од Трогирана, да протјеранога начелника опет натраг приме. Трогир ни да чује о том, дапаче у свом писму од 2. децембра, у ком јадикује, да је од бана опкољен, описује дужду владање Манолесово, те том приликом зове дужда својим господаром [4]). Сада је коначно воћка дозрела да се сама одрши од стабла и пане Венецији у крило. Али дужд није заборавио ни на Шибеник. Пошто су оба града била у завади, то је најприје требало да се измире. Трогирани изаберу дне 24. децембра 1321., дакле на Бадњак, Данила Јаковљева и Фридрика Матијиног, а Шибеничани дне 22. јану-

[1]) „... ipse Baiamons est manifestus inimicus et proditor nostri communis.“ Љубић, озн. дј. стр. 326. и 327.

[2]) „Старине“, XIII., стр. 229. и 230.

[3]) Љубић, озн. дј. стр. 328.—330. Луцпус: „Mem. di Tr.“, стр. 164.—166.

[4]) Љубић, озн. дј. стр. 329. Ту кажу Трогирани дужду: „Magnificentie vostre... litteras recepimus reverenter, ut de domino nostro...“

ара 1322. Богдана Десињу, Фрању Маринића, Михајла Драгоја Кузмића и Дшмана Јурића. Обје се странке састаше у цркви св. Ципријана дне 24. јануара на трогирском отоку Чиову, те заклевши се ондје на свете моћи, склопе мир и савез, хтијући тако предупредити будућим погибијама што пријете Трогиру и Шибенику, те се сложити у једну шаку против свију заједничких противника и непријатеља. Све међусобице и размирице што су их до сада цијепале, имаду за увијек престати, па с тога ће им од сада бити пријатељи и непријатељи заједнички, а тако и обрана на копну и мору. Странка која би тај уговор прекршила има платити 50.000 ливара млетачкога новца, а од те глобе иде онда половица странки, која се држала уговора, а друга половица дужду[1]). Савез је очито склопљен против Младена, а изрично га као такога означује Миха Мадијев: „Године 1322. мјесеца јануара, дана 24., грађани шибенички и трогирски сложише се у савез против бана Младена и његове браће, започевши тако рат“[2]). Али и сложне силе њихове нијесу биле довољно јаке, да се успјешно опру моћном Младену; они се одлуче коначно, да ће се потпуно предати у власт мудрој Венецији.

Први заче Шибеник, иначе чисто хрватски град. На Свијећницу у уторак дне 2. фебруара 1322. сабере се у назочности неких Млечана у општинском дому велико и мало вијеће са 77 вијећника, те ондје буде једногласно створен закључак, да има градски козул Богдан Десињић поћи у Венецију пред дужда и вијеће у име читава града и територија шибеничкога, па ондје уговорити с републиком савез и слогу, изјавивши подједно, да се исти предаје дужду и општини млетачкој „на неко вријеме или за увијек“ и да ће у будуће примати уз становиту плаћу за градскога кнеза онога млетачкога племића, што ће му га дужд одредити; у ту сврху може конзул уговарати како год зна да је на бољак Шибеника, те његово дјело вриједи као да је сав Шибеник ондје присутан. На пуномоћи што му је ова скупштина издаде, потписани су као свједоци Дамјан Радованов Коњевић, Дамјан Вранковић, Диско Черготин, Толен Браковић и Дане Зуратић, а исправу саму написао је млетачки писар Бониуконтра (Boniucontra) покојног Николе Бона из Мантове[3]).

На млетачку нову годину дне 1. марта склопи опуномоћеник шибенички у дуждевој палачи с дуждем Иваном Суперамијем и вијећем уговор о предаји града. Као разлог наводи се, што Шибенику пријети велика погибељ и што он тежи за миром, а како он то може постићи под праведним и благим владањем млетачким, то му се радо предаје, али „salvis honorificenciis et iuribus domini regis Hungarie, que habetur vel habere debetur“. Дужд и вијеће размисливши се добро, примају Шибеник у своју заштиту на вјечна времена, те му јамче све његово власништво. За уздарје на толику милост, Шибеник ће примати градскога кнеза на двије године изравно из Венеције и то једнога члана великога вијећа млетачкога, којега

[1]) Листина код Луциуса: „Mem. di Tr.“, стр. 166. и 167. Пошто је датирана по млетачком начину, то јој је на челу година 1321. (У Венецији се нова година рачунала од 1. марта; на то треба код употребе листина добро пазити.)

[2]) Micha Madii, погл. XVII.: „A. D. currente 1322, mense Januarii, luce XXIV, cives Sibenicenses et cives Tragurienses unam ligam insimul fecerunt contra banum Mladenum et suos fratres guerram promoventes.“ У тексту стоји додуше „luce XVI“, али то је погрјешка преписивачева, јер Луциус није имао пред собом аутограф Михин, већ некаки доста рђав преписс. Гледај о том нашу трећу студију из хисторије династије Анжувинске у „Вјеснику кр. зем. аркива“, Загреб 1901., бр. 3.

[3]) С тога и јест листина датирана по млетачком начину 2. фебруара 1321., што је Грубера навело да мисли, да је читав акт догађај те године.

ће напосе бирати четири бирача. Кнез има владати у Шибенику у споразумку с домаћа три судца и три савјетника према градским штатутима; тек код тешких злочина, као уморства, оскврнућа, палежа и издаје може од тога одступити, те судити по својој савјести. Кнез ће примати годишњу плаћу од 1200 ливара, док ће сва регалија и ини приходи што су их до сада уживали кнезови (то јест Брибирци), остати општини на располагање. Дарова не смије примати никаких, осим грожђа и смокава, а исто му се тако строго забрањује позивати грађане к себи на гозбе или к њима ићи у куће, и то због тога да се избјегне свакој саблазни и сумњи. На тај уговор положи Богдан Десињић одмах присегу у дуждеве руке, а 15. марта учине то градски вијећници шибенички. У Шибеник стиже у пратњи још неколицине одличних Млечана као дуждев заступник Бартол Микјели, те сазове у општински дом оба вијећа; понајприје им буде објављено, под којим је увјетима дужд примио град у своју заштиту, што вијеће једногласно одобри, хвалећи Богу и дужду на толикој милости, а онда сви назочни скинуше своје шешире у знак одобравања и вјечне одданости и покорности. На то засједе Бартол Микјели столицу градскога кнеза, те прими присегу вјерности републици св. Марка; уједно му буду предани и градски кључеви. Сачувана су нам имена све шездесет и четворице градских вијећника што су се тога дана нашли у општинском дому, а одиста нас неко сјетно чувство обузима, кад гледамо гдје се без изнимке 64 рођена Хрвата с красним народним именима и презименима приклањају бездушној Венецији, бјежећи испод власти хрватскога бана[1]). Под сасвим сличним увјетима предаде се и Трогир у руке млетачке. Дне 12. марта састану се Трогирани у вијеће, одаберу као своје заступнике пред дужда Данила Јаковљева, Ивана Петрова и Фридрика Матијиног, који онда дне 17. априла склопе уговор у Венецији, а дне 14. маја положи градско вијеће присегу у руке дуждевим заступницима Бартолу Микјелу и Јустинијану Јустинијанову под истим церемонијама и увјетима као и шибеничко[2]).

Од важнијих далматинских градова сада су сви осим Сплета били у рукама млетачким. С тога и није чудо, да се дужд и за тај град стао живље занимати. Како у њему још није било буне и немира, то се дужд у тај час није знао на њ иначе обратити, већ лукавим ријечима. Још дне 5. априла, дакле дванаест дана прије коначне предаје Трогира, успише он граду писмо, у којем му најприје јави, да му је за цијело познато, како је бан Младен бијеснио против далматинских градова, хтијући их себи потпуно подјармити, па како су се с тога утекли под његово окриље Шибеник и Трогир, а јер млетачка влада жели да управља на корист и славу поменутих градова (!), то надаље дужд умољава град Сплет, нека не би поднипошто напастовао тијех градова, а то ће дашто учинити тако, ако ускрати бану Младену помоћ своју против њих[3]). Ми већ знамо што то значи бану ускратити помоћ, наиме побунити се, јер баш у томе што је бан непрестано требао војске и новаца, састоји се тобожња његова тиранија, или „dominatio arbitratria“, како би се Луциус изразио. Међутим Сплет није слушао ласкаве ријечи млетачке, он остаде Младену вјеран и одан до задњега часа.

Само је по себи разумљиво, да савез између Шибеника и Трогира од 24. јануара, а и отпад тијех градова под власт млетачку, нијесу могли Младену остати тајном, дапаче имамо изрично свједочанство, да је дужд још у фебруару 1322. послао бану

[1]) Љубић, озн. дј. стр. 330.—336.

[2]) Љубић, озн. дј. стр. 336.—341.

[3]) Луциус: „De regno“, стр. 206.

Младену једнога биљежника, који му јави, да се Шибеник предао под заштиту млетачку, па с тога га опомену, нека нипошто град не казни, јер би то значило дирати у Венецију [1]). Миха Мадијев опет домеће, да је Младен, чувши за те неугодне новости, био ванредно огорчен, те се наумио крваво осветити [2]). Дакако подједно узе дуждь купити војску; из бројних, на жалост тек фрагментарних биљежака за годину 1322., бјелодано излази да се с млетачке стране очекивао прави рат. Под Шибеник и Трогир буде отпремљено цјелокупно млетачко бродовље, што је било у приправи, онда бројни коњаници, пјешаци и стројеви потребни за одбијање подсаде, дапаче у сам Задар буде смјештено двјеста коњаника [3]). Некако у марту изиђе и Младен са својом војском, паде под Шибеник те га узе подсједати; сва поља, сви виногради и маслиници градски буду тотално уништени, но све то не преплаши грађане. Подсједање трајало је пун мјесец дана, а по неким биљешкама јасно видимо, да се бан и за то вријеме једнако налази у преговорима с дуждем, али тај од њега најодрешитије захтијева, да се макне с војском испод града [4]). За цијело да брже и лакше узмогне уговарати с Венецијом, Младен зажели отпутовати у Задар, те замоли од тамошњих грађана дозволу, да смије у њихов град; међутим сумњичиви дужд не дозволи тога Задранима, шта више оштро им заповједи, да бана нипошто не приме, јер да је непријатељ млетачки [5]). Срџба банова мора да је поради узалуднога подсједања Шибеника била ужасна, јер се иначе не би дао на дјело баш крволочне нарави. Познато нам је, да је бан још године 1319. ухватио браћу Илиће, кад су се оно уротили против њега, а ти Илићи били су одлични грађани шибенички; међутим један од њих именом Коса, умре у бановој тамници, а ето сада пошаље Младен у тамницу по пре-

[1]) Под насловом „Misti del Senato“ има у архиву млетачком особита збирка пергаменских изворних рукописа (у бечком су преписи), у којима су наведени закључци, примљени у молбеном вијећу (Pregadi, senato) и од четрдесеторице (consiglio dei quaranta). Но четрнаест фасцикула од тију рукописа (наиме I. do XIV.), на жалост је изгорјело; у њима се налазе закључци од год. 1293. до 1331. Срећом су се сачували еленхи тију листина, у којима су нам забиљежена кратка регеста, а ова су тако удешена, да се ваздa јасно разабире број фасцикула и страна (Љубић: „Листине“, I., стр. 155.—179.). Фасцикул VII. обухвата листине што припадају години 1322. и 1323., док су бројеви страна поредани кронолошким редом. Како осим године нема поближега датума, то треба за тачну и критичку упорабу ових регеста фиксирати њихов односни датум према онима вијестима, за које сигурно знамо кад су се згодиле. У овој су студији та регеста први пута ваљано и тачно употребљена, а одиста бацају красно свјетло на питање о паду Младенову. Потпуно их је објелоданио Giuseppe Giomo: „Le rubriche dei libri misti del senato perduti“. „Archivo veneto“, св. 17.—23. Млеци 1879.—1882. Да стране теку кронолошким редом, види се из сачуваних фасцикула XV. и даље код Љубића: „Листине“, I., стр. 381., 382., 383., 384., 385., 387., 389., 390., 391., 392., 394., 395., 396., 397., 398., 399., 400., 403., 404., гдје су н. пр. отштампане листине од 27. марта 1332. до 20. марта 1333., и то петнаестога фасцикула стране 6. до 68. Дакле кронологија иде по млетачком начину бројања.

[2]) Озн. дј. стр. 376. „Turbatus est valde“ не значи дословно „смућен бити“, већ огорчен, узрујан, бијесан.

[3]) Љубић, озн. дј. стр. 171., 173., 176., 156., 172., 177. „Misti fasc.“, VII., стр. 11., 13., 14., 15., 16. Из године 1322. је највећи дио листина, све до стране 140. истога фасцикула, дашто јер је те године Венеција била особито ангажирана у хрватским пословима.

[4]) Љубић, озн. дј. стр. 177. „Misti“, VII., стр. 33. (Que fuerunt nostris ambaxatoribus commissa dicenda bano Mladino super factis Sibenici.) Међутим шаље сенат непрестано нове војске у Далмацију. Љубић, озн. дј. стр. 173. (Mittantur Tragurium et Sybinicum equites 100, pluraque alia.) „Fasc.“, VII., стр. 36., 37. Налично „Fasc.“, VII., стр. 37., 42., 46., 55., 54., 56. Љубић, стр. 171., 173., 177.

[5]) „Quod non recipiant (Zadrani) banum, hostem nostrum et redarguantur de impositione 200 equitum.“ „Misti“, VII,, стр. 32. (Љубић, озн. дј. стр. 160.) Коњаници су дашто у Задру да пазе на град и на Младеново гибање, јер Задрани нијесу били никад поуздани.

остalу тројицу браће Сарацена, Михајла и Илију. Свакако да застраши остале грађане, па да им покаже како он умије казнити издајице, даде их сву тројицу на очи њихових рођака и пријатеља под зидинама градским мачем погубити. По том остави град, те се запути под Трогир, гдје је исто тако дао харати и пустошити земљишта градска, а да ни овдје није получио значајнијих стратегичких поштједица [1]). Не може бити сумње, да су се у ово ратно доба згодила она тобожња недјела банових војника, што их Миха Мадијев онако живо описује, али како прешућује кад је све оно почињено, извраћа им смисао. Он каже: „О божја благости, која не остављаш ни једно зло некажњено, а ни једно добро не награђено, казнећи с милосрђем на овом свијету грјешнике, не хтећи трпјети толика зла, која се у краљевству хрватскоме и далматинскоме по чиновницима и управитељима бановим сваки дан чине. Јер они однашаху приход црквени, а бракове што бјеху склопљени у Господу ни мало не поштиваху: жене и дјевице оскврњаваху, трговце поробише, па и земљу и посједе далматинских и приморских грађана силом отимаху, те ждријебом између себе подијелише, говорећи, да је њима све подвргнуто што је ван градских зидина, а то им је дано по дједовском и божјем праву. Таоце објесише, а племићима одсјекоше главе“ [2]).

Да узмогне успјешно покорити градове и одбити Венецију, требало је бану наравно много војске. С тога сазове Младен у тај критички час, негдје у априлу, сабор господе хрватске [3]), на којем се имала одлучити његова судбина. Поред браће Младенове дошли су на овај сабор и бројни други хрватски великаши, дакако иначе све вазали банови; изријеком се спомињу и то као душмани банови, крбавски Курјаковићи са својим шурјаком војводом Нелипићем, дôњо-крајски Хрватинићи (Стјепанићи) и хлијевански Миховиловићи. Али кнезови хрватски не само да су бану ускратили помоћ, већ се и јавно од њега одбише, сложе се дапаче у савез, који је смјерао на пропаст његову [4]). Да буду јачи ступе у савез и с бунтовним Трогиром и Шибеником, дакако тек пошто је дужд дао тим градовима дозволу, јер се у фрагменту изрично каже: „Шибеник и Трогир могу за себе и на своју добробит склопити савез с господом хрватском“, дашто против Младена; но оно што Млечани даље додају тој дозволи, „non immiscendo nos in hoc“, то јест тобоже да се република не ће да плете у пропаст Младенову, о којој се управо ради, оно је дакако тек неискрена венецијанска фраза са сврхом, да се њезина потајна и подла политичка акција не опази, нарочито у Темишвару, пошто се краљ опет стао живо занимати за хрватске прилике [5]). Та лига између господе хрватске и градова Шибеника и Трогира добила је само још више снаге, кад јој се придружи Павао, рођени брат Младенов, а бивши трогирски кнез.

Што је њега натјерало да издаје брата, а по том убије снагу читавога рода свога, разабире се доста јасно из уговора, што га је склопио на Ђурђево дне 24. априла с Трогиранима, али се и с друге стране из те исправе бјелодано види,

[1]) Миха, озн. дј. стр. 376.

[2]) Озн. дј. стр. 377.

[3]) „volens facere colloquium cum baronibus Croatiae“, добро тумачи Клаић као сабор; ми му се придружујемо. Миха, стр. 377.

[4]) Озн. дј. стр. 377.

[5]) „Possint Sibinicum et Tragorium per se et per suo bono facere ligam cum baronibus (т. ј. Croatiae). non immiscendo nos in hoc.“ „Misti“, VII., стр. 64. и 84. (Љубић, озн. дј. стр. 171.) Пошто тај догађај свакако пада под конац априла 1322., то све вијести прије стране 64. у VII. фасцикулу падају раније, дакле у март и април.

зашто се Трогир побунио. Пунктације тога уговора јесу ове: 1. Кнез Павао обвезује се, да ће се до Петрова (дне 29. јуна 1322.) или ако узмогне још и прије, побунити против брата, те на њега и његове присталице (mos sequaces) одлучно војском ударити, а исто тако и на све трогирске непријатеље. 2. Пошто су им пријатељи и непријатељи заједнички, то кнез Павао не смије без дозволе Трогирана склопити мира с баном Младеном, а нити савеза с ким другим утаначити без њихове приволе. 3. Трогирани се пако од своје стране исто тако обвезују кнезу Павлу, да ће до Петрова дићи војску и све радити с приволом његовом у послу измирења с баном Младеном и склапања савеза „salva fidelitate et honore domini regis Ungarie et salvo domino duce Venecie et suis fidelibus et subiectis". 4. Кад буде изишла војска трогирска у рат против бана, биће јој заповједник кнез Павао, ако би он то зажелио. 5. Деси ли се прилика или нужда, кнез Павао и његови људи могу вазда улазити у Трогир, гдје ће их грађани штитити и бранити против свакога. 6. Ако би се показала прилика, да се кнез Павао може учинити господаром у Хрватској, Трогирани ће га помагати при том савјетом и чином на копну и мору, чувајући крај тога вјерност краљу угарскому и дужду млетачкому, те њиховим поданицима. 7. Постигне ли кнез Павао господство у Хрватској, то јест задобије ли бански чин, онда се обвезује, да не ће Трогиране прикраћивати у њиховим приходима, нити од њих тражити војске. 8. Дође ли до мира између бана те кнеза Павла и Трогирана или умре ли Младен, па тако нестане разлога овому савезу, онда ће Трогирани плаћати кнезу Павлу годишњу награду од хиљаду малих ливара у знак захвалности, што се побунио против брата [1]).

Тај уговор, који нам иначе у небратском свјетлу показује кнеза Павла, како хлепи да се на пропасти свога старијега брата учини баном хрватским, предпоставља још и сличан уговор с осталом господом хрватском, јер то се без њихове приволе ипак није тако лasно згодити могло; међутим таки нам се уговор није сачувао [2]). Али канда још нешто избија из тога уговора, а то је, да се у тај час, наиме концем априла 1322., сматрало у Хрватској, да је банска част насљедна у породици кнезова Брибирских, а баш таки основ и јест могао највише наде подавати кнезу Павлу, да ће постићи своју циљ.

Сада је лига против Младена била одиста врло јака: отпали градови, бројна хрватска господа, кнез Павао, а свима њима иза леђа мудра Венеција. Но уза све то ипак се хрватска господа латише још и крајњега средства: они позваше у своје коло против јакога Младена, како изрично наглашује Миха Мадијев, славонскога бана Ивана Бабонића с његовом браћом и босанскога бана Стјепана Котромановића с његовим родом [3]). Дашто, против таке премоћи бан Младен морао је остати, бар у први час, управо немоћан.

---

[1]) Уговор код Луциуса: „De regno", изд. Амстердам, стр. 209.

[2]) Фејер: „Cod. dipl.", VIII., 2., стр. 381.—383. доноша уговор Павлов с Трогиранима, но за чудо мање сприједа овај садржај: „Civium Traguriensium ac comitis Pauli de genere Frangepan (!) contra Mladini bani tyrannidem confoederatio", што је завело др. Грубера (озн. дј. стр. 18.), на мени неразумљив начин, на криву мисао, да је „други савез склопљен такођер 24. априла и то између Трогира и Павла Брибира те Франкопана".

[3]) „... promoverunt exercitum magnum (т. ј. хрв. господа) adhaerentes ipsos auxilio filiorum Babonig et Banorum de Bosna (то су Котроманићи, ако није ‚banorum' криво мјесто ‚baronum'), quorum auxilio venerunt cum exercitu persequentes Mladenum" (дакле без Бубонића и Босњака нијесу ништа почели). Миха, озн. дј. стр. 377.

Овај метеж у далматинској Хрватској никако није могао дуго остати тајном краљу Карлу I. Сигурно је, да краљ о њему није примио никаких обавијести из Венеције, с тога се може доста вјероватно узети, да је бан Иван Бабонић јавио у Темишвар о прековелебитским догађајима. Краља је највише заболио губитак Шибеника и Трогира, па с тога се одлучи упитати синьорију за разјашњење у том послу. У мају пошаље краљ у Венецију свога шурјака херцега Болеслава, надбискупа острогонскога, да упита синьорију, којим је правом она себи присвојила оба приморска града[1]). Венеција је сјајно примила краљевога рођака и посланика, те га је у знак особитога поштовања обдарила хаљинама, што су биле извезене златном жицом[2]). Као одговор на краљев упит рече, да је она одиста поменутим градовима пружила помоћ те их узела под своју заштиту, али не у непријатељском смислу против њега, већ шта више из пријатељства и на част његова имена. За цијело се република надала да ће можда тим лукаво смишљеним одговором краљев интерес опет одвратити од далматинских градова, али се преварила. Свакако на ужас и страх одговори Карло I. дне 3. августа из Темишвара дужду, да му је веома захвалан на пријатељској услузи, што му је исказао у Хрватској и Далмацији, а напосе на сјајном примитку посланика и рођака му надбискупа Болеслава, али му подједно стави до знања, да ће се у сврху да опет успостави мир, кроз најкраће вријеме лично запутити с великом војском у оне стране, па тако захвалношћу искупити услугу млетачку. Нада се, да ће га синьовија својом доброхотношћу у том послу помагати, јер она и онако не ће да себи присвоји који крај, што припада краљу[3]).

Међутим се у Хрватској већ у велике размахао братски рат. Почетком јуна видимо како град Трогир чини разне приправе, које смјерају на обрану града. Још дне 23. маја стигао је у град нови градски кнез и капетан Марин Мауроцено из Венеције[4]), а онда му дне 1. јула положе Деша Иванов Луцић и Петар Сусте, који су били камерлинги[5]) кроз прошлих шест ратних мјесеци, рачуне на одобрење[6]). Дне 7. јуна одреди тајно вијеће, да грађани и Хрвати (= пучани) имаду за два дана сву своју стоку отјерати на Босољину код Трогира, јер им се тако не ће згодити никаква штета[7]); из тога закључка јасно слиједи, да се сваким часом очекивало да ће бој планути. То се још боље разабира из прогласа кнеза Марина од 12. јуна, у којем наређује свим грађанима и Хрватима и осталим становницима трогирским, да буду свак час спремни са својим оружјем да дођу на вјежбу војничку, кад би се то прохтјело кнезу, а осим тога да нико није без дозволе изишао из града[8]). Дне 25. јуна буде опет закључено, да сваки имућнији грађанин имаде себи наба-

[1]) Љубић, озн. дј. стр. 341. и 342. Да је то било у мају гледај, биљешку што слиједи.

[2]) Овари (Óváry): „Regesta“, бр. 39. de dato 1322. мај 25. Код Пора Антала: „Századok“, 1894., стр. 810., биљешка 4.

[3]) Љубић, озн. дј. стр. 341.—343. Да је краљ још прије, дакле у априлу слао посланство у Венецију, а Болеславово било тако звано „свечано“, гледај биљешку 8. на страни 363.

[4]) „Старине“, XIII., стр. 230.

[5]) То су благајници градски.

[6]) Луцијус: „Mem. di Tr.“, стр. 173.

[7]) „Quod omnes tam cives quam Sclavi debeant intra hodie et cras per totum diem conduxisse in Bossignenam et ibi tenere omnes bestias ad hoc ut ab inimicis in ipsis nullum damnum fieri possit.“ Луцијус, озн. мј. Босољина је поље на сјеверозападу од града, поред обале како се Шибенику иде. Дакле оданле није се очекивала навала.

[8]) „Quod omnes tam cives quam Sclavi et alii habitatores Tragurii sint et esse debeant presto et parati cum suis armis et suis maneriis causa faciendi monstram quandocunque placebit ipsi Domino comiti, nec recedere e civitate sine licentia.“ Луцијус, на озн. мј.

вити коња за ратне потребе; посебни пако одбор означио је поименце оне грађане, који су то дужни учинити до 1. августа[1]). Дне 3. јула одабере градско вијеће Доминика Бланжића заповједником над свим трогирским галијама, лађама и осталим бродовима „ad salvandum et gubernandum et alia necessaria circa ipsa navigia fienda“, уз плаћу од четири ливре на мјесец[2]). Крај свега тога ипак је бан Младен имао у Трогиру још неколико присташа, јер дне 6. августа закључи вијеће, да судци имаду раздијелити преостала добра протјераних бунтовника градских[3]). Али у тај је час бан Младен био већ потпуно немоћан.

Сасвим је природно, што се Младен у први час, кад је сазнао да су се против њега сложили хрватски кнезови и бунтовни градови, одмах оканио подсједања Шибеника и Трогира. С тога му и јест морала бити главна брига, да прикупи што више војске за даљу акцију, али крај готово опће побуне то му је сада морало бити врло тешко. Савезнички се план доста јасно разбире: хрватски кнезови скупљали су се негдје око Книна, чекајући бана Бабонића и бана Котромановића, док су се Шибеничани и Трогирани спремали, да уз помоћ млетачку у згодни час ударе на банове приморске посједе. Премда нам се уз Младена осим брата му Ђуре, Омишана и неких Влаха нико изрјечком не спомиње, ипак се из приповиједања Михе Мадијева јасно види, да се господа хрватска прије доласка обију банова, Бабонића и Котромановића, нијесу упустила ни у какву већу акцију, дапаче према горе поменутим записницима опћине трогирске, можемо доста сигурно закључити, да се Младен спремао да опет подсједне Трогир, а из једнога млетачкога регистра слиједи, да је исто наумио учинити и са Шибеником[4]). Међутим стиже по налогу краљеву у Хрватску бан Иван Бабонић са својим и неким краљевским четама (концем јула или почетком августа), те узе даштo у име краљево захтијевати од Венеције, да му изручи Трогир и Шибеник[5]). Венеција на то брже боље отпреми бану Ивану Бабонићу посланство, које му је дугим и кићеним ријечима настојало истумачити, како то бар за сада не иде, та и онако још траје рат с Младеном, дапаче Младен се налази са својом војском под Шибеником[6]).

Дакако доласком Бабонићевим се и ситуација Младенова знатно погоршала. Међутим он је знао и то, да се република веома забринула за тек окупиране градове. С тога је сасвим природно, да су се у том критичном часу република и бан међусобно приближили обзиром на заједничкога душмана. Шта је Младен тражио у Венецији, на жалост не знамо, но вјеројатно је да је тражио посредовање; на банову поруку закључи сенат, да се Младен има у првом реду оканити подсједања Шибеника, а онда нека му опет пошље своје гласнике[7]). Бан је попустио;

[1]) Луцпус, стр. 174.

[2]) На озн. мј.

[3]) Sindici distribuunt reliqua bona rebellium expulsorum de civitate.“ „Старине“, XIII., стр. 230.

[4]) Гледај биљешку 7. на овој страни.

[5]) „Comissa ambaxatoribus nostris missis in Sclavoniam super requisitionibus factis per banum Nicolaum (треба да је Joannem, како је касније добро уписано) missum a rege Ungarie.“ „Misti“, VII., стр. 110.—114. (Љубић, 168. и 177.) Из тога се види, да је Бабонић послан од краља, а мислим да нијесам погријешио, кад сам узео, да је од републике тражио натраг пагубљене градове, јер друго *што тешко да је имао учинити.*

[6]) То закључујем отале, што је упута млетачким посланицима била веома дугачка, јер је обухватала у VII. фасцикулу стране 110. до 114., па и иначе је познат млетачки начин извињавања, који је готово стереотипан.

[7]) „Responsio facta bano Mladino, quod recedat de super teritorio Sibinici cum exercitu suo et interim mittat ad nos.“ „Misti“, VII., стр. 110. (Љубић, 173.) Дакле у исто доба, кад је већ и Иван Бабонић у Хрватској.

он се поновно окани Шибеника, а за цијело још и прије Трогира, те се повуче у Загорје између Динаре и приморских планина. Сада закључи вијеће, да се има Младену јавити, да оно пристаје уз његов захтјев, а подједно се имаду млетачки посланици у Шибенику о читавој ствари обавијестити [1]). Међутим отпреми бан Иван Бабонић опет једно посланство у Венецију [2]); можда је био обавијештен о неком споразумку између Младена и дужда, који није његовој осветљивој основи мрског му противника пријао, јер премда је знао да се краљ с 20.000 момака примиче Хрватској, ипак се одлучи што прије учинити крај Младеновој власти.

Крајем августа или почетком септембра стаде бан Иван Бабонић са својим савезницима ударати на Младена, а овај, како није имао доста војске да се огледа с њиме, стаде не примајући битке узмицати на југ [3]), те се коначно смјести у недалеко Пољица у мјесту што се данас зове Биско, а које Миха Мадијев називље „Блиска“ [4]). Како су и Трогирани и Шибеничани, према њиховом уговору с хрватском господом, морали у рат, то они сада употребе одсутност Младенову, те мучке ноћу ударе на Скрадин и Омиш, у којим тада није било поради рата бранитеља. Миха Мадијев изрично каже, да су они то учинили с дозволом млетачком с лађама и плаћеницима млетачким [5]), а то се потврђује и једним спомеником [6]) те значи, да је перфидна Венеција напустила Младена, не би ли спасла своју кожу. То је она без сумње учинила, јер је међутим добила већ сталних гласова о краљеву доласку у Хрватску, од чега се она није ничем добром надала; свакако би јој већма шкодило пријатељство с несрећним Младеном, него ли показати се њему као непријатељ, па тако бар на око бити на краљевој страни. Скрадин од Шибеничана, а Омиш од Трогирана буду на лак али опак начин похарани, оплијењени и попаљени; побједници том приликом заробе неколико лађица, те их у триумфу поведу кући [7]). Како рекосмо, на такво владање млетачко највише је упливао долазак Карла I. у Хрватску, јер из сачуваних нам млетачких вијести јасно се разабире, како је република управо зебла пред тим догађајем, пошто је добро познавала уплив краљеве близине на далматинске градове. Још прије посланства Болеславова, Карло I. упитао се у Венецији о догађајима хрватским; на жалост не знамо ни упит ни одговор, тек једно је сигурно, да је већ онда изразио краљ жељу, да лично дође у Хрватско приморје, јер нам је сачуван један сенатски закључак, који каже, да се имаду отпремити Карлу I. три посланика, који ће га упитати, да ли је вољан саћи у приморје [8]).

---

[1]) На озн. мј.

[2]) „Responsio facta Joanni bano Sclavonie ad suam ambaxatam.“ Љубић, 168.

[3]) То значе оне Михине ријечи обзиром на Младена: „videns se esse confusum et devictum sine bello“. Озн. изд. стр. 377.

[4]) То се јасно разабире из читаве констелације, јер кад би „Блиска“ била ближе Трогиру и Скрадину, онда бан не би бјежао најприје у Пољица, па у Клис, а што није равно у Клис одјашио разумљиво је, што га је пријечио Мосор.

[5]) На озн. мј.

[6]) „Scriptum fuit predictis (Sib. et Tr.) quod arment barchas et ligna pro persecutione pyratarum (= Омишани), dando vogeriis gross. I in die, et nos ipsam pecuniam satisfieri faciemus.“ „Misti“, VII., 97. (Љубић, 171.)

[7]) Миха, озн. дј. То се догодило свакако прије битке код Блиске, док су Пољичани и Скрадињани били уз бана на војсци.

[8]) „Misti“, VII., стр. 42., 49., 51., 52., 53., 56. (Љубић, 155. и 168.)

Како знамо, почетком августа краљ је јасно изјавио дужду, да ће убрзо доћи у Хрватску, а по том видимо гдје сенат закључује, да се имаде отправити у Загреб једна личност, дашто ухода, да испитује за новости, наравно гледе краљевих приправа и поласка[1]).

Тако се ето у септембру нашао бан Младен осамљен и од свију остављен; њему одиста у тај кобни час није преостало друго, већ се утећи милости краљевој, за чији је долазак и он знао. Оружане помоћи против бана Бабонића и његових савезника није могао никако тражити, јер Бабонић управо ратује против њега по краљевој наредби и с неким краљевским четама; с тога треба ријечи Михине: да је Младен „видећи да је смућен и побијеђен без боја, послао брата свога кнеза Ђуру краљу угарскоме (наиме у сусрет), да га умоли за помоћ“, тумачити тако, да је Младен молио Карла I. да му у тој великој невољи помогне, спасивши га од потпуне пропасти, а он ће му се покорити и одселе бити вјеран вазал[2]). Али посланство Ђурђево било је већ прекасно удешено. Бан Бабонић мало по том нападне Младена код Блиске, те га дакако са својом бројнијом и боље оружаном војском аметом потуче, заробивши поред тога још и много говеда и људи[3]). Младен је морао након изгубљене битке бјежати; из Блиске побјеже у сусједна Пољица код Омиша, а одавле уз обалу мореску покрај Сплета у тврди Клис, у којем је граду редовито сједио брат му Ђуро[4]). Иван Бабонић није прогонио Младена, а није ни било потребно, пошто Брибирац и онако не располагаше више никаковом силом, да би се поновно могао опријети, а уз то се још и онако већ Карло I. налазио близу са својом војском. Не знамо зашто, но исправама се такођер потврђује вијест Михе Мадијева, да је Иван Бабонић скоро послије битке код Блиске оставио Хрватску, свакако још прије него ли је Карло I. стигао у Книн, те пошао у Славонију. Дне 8. октобра налазимо Бабонића у Загребу, гдје издаје листину жупанима Томи и Чернелу, синовима Сауловим, племенитим „de Grochina“, којом им поклања за вјерне службе посјед „Dolech vocatam, inter Knezapola et Brochinam existentem“[5]).

Док су се дешавали ови догађаји у Хрватској, Карло I. све се већма примицао Книну. Укупну војску што ју је сабрао, раздијелио је у два дијела: 4—5000 Мађара и Кумана, понајвише коњаника, отпреми под водством каснијег iudex curiae Александра Кечкија (Kőcski) у помоћ њемачкому краљу Хабсбурговцу Фидрику Лијепому[6]), а са 20.000 момака пође у Хрватску[7]). У једној листини од 26. јула 1324., у којој награђује Мартина сина Богарова, некоћ таверника Матије Тренчинскога, изрично наглашује краљ, да то чини на спомен оних бројних крвљу стечених заслуга његових и његових синова, што их је себи стекао, кад се радило о том, да се поврати углед и моћ краљевска, а навластице у војни

[1]) „Mittatur una persona Zagrabiam pro novis indagandis.“ „Misti“, VII., стр. 126. и 127. (Љубић, стр. 168.)

[2]) Миха, стр. 377. Добро треба и на то пазити, да Миха то спомиње прије него ли говори о битци код Блиске.

[3]) На озн. мј.

[4]) На озн. мј.

[5]) Можда да му јави, да је бан Младен побијеђен. Листина код Нађа: „Anjoukori okt.“, II., стр. 51.

[6]) О том гледај „Századok“, 1894., стр. 812.

[7]) Број војске краљеве даје савремени фирентинац Вилани (Villani) код Луциуса: „Memor. di Trau“, озн. изд. стр. 174.

загребачкој [1]). Концем септембра стиже краљ у Книн, гдје се и настанио. За 8. октобра буде амо сазван сабор, на који су дошла бројна господа хрватска и далматински градови, доносећи са собом своје дипломе на потврду [2]). Карло I. потврди тога дана повеље кршком кнезу Фридрику, сину Дујмову [3]), граду Шибенику [4]) и Трогиру [5]), а три дана касније, то јест 11. октобра војводи Нелипићу његов посјед жупаније дрежничке, што ју је добио дне 8. октобра 1253. његов дјед Иван од Беле IV. у замјену за приморски Камичац [6]). Нема сумње да су том приликом потврђени и осталој господи њихови посједи, па и привилегиј граду Сиљету, но односне исправе још нам нијесу познате. Да је то мишљење исправно, потврђује и Миха Мадијев, јер он изрично спочитује господи хрватској незахвалност, кад су се 1323. хтјела да одметну од краља, а он да им је лани потврдио њихове територијалне посједе и привилегије [7]). Свакако пада у очи понашање Шибеника и Трогира, јер они, ма да су у дужду имали свога владара, ипак долазе пред Карла I. са својим привилегијама. На први мах изгледа тај чин као млетачка варка, али не ће бити тако. Познато је, да су далматински градови вазда, кад год је који владар угарски дошао у њихову близину, одмах отпали од Венеције, а то су оба града и сада учинити могла. Што Карло I. није потпуно извео окупацију Шибеника и Трогира, ласно се може протумачити његовим наглим повратком у Угарску [8]).

Но тај октобарски сабор у Книну имао је још ријешити питање о бану Младену. Краљ је примио брата му Ђуру још прије, јер знамо да му је пошао у сусрет још пред битком код Блиске, па је позвао Младена преда се [9]). Младен је одиста пошао из Клиса у Книн с даровима, те се поклонио краљу [10]). Али сада се подигла вика на њ, јер су банови душмани тражили од краља, да Младена свргне с банства, те их тако опрости његове тираније [11]). Карло I. видећи да је Младен одиста крај таких прилика камен смутње, свргне га с части, те му заповједи, да уза њ остане [12]). За цијело је краљ још на овом сабору прогласио, да ће од сада бити Иван Бабонић једини бан читавој хрватској земљи, јер га видимо већ 16. октобра, гдје носи наслов: „banus tocius Sclavonie, Croacie et Dalmacie“ [13]). То је био тежак ударац кнезу Павлу, који се надао банству, али подједно и читавој

[1]) „... in memoriam fidelitatibus et fidelium servitiorum meritis que idem cum suis filis cum effusione sui sanguinis in fervore summe fidelitatis pro exaltatione nostri regiminis et honoris in diversis expedicionibus et agendis nostris ac specialiter in expedicione nostra quam fecimus versus Zagrabiam... nobis et regno nostro indefesse exhibuit,“ Нађ, озн. дј. стр. 151. Тај Богар био је дакле у боју, а то је једино могло бити код Блиске; с тога сам узео, да је Бабонић имао у својој војсци поред својих још и краљевских чета.

[2]) Баш та околност, да су у Книну издане толике сачуване листине, скроз свечаног карактера, доказује, да је амо био сазван сабор, а не тек кака обична скупштина.

[3]) Фејер, VIII., 2., стр. 346.—348.

[4]) Фејер, озн. св. стр. 348.—356.

[5]) Луциус: „Mem. di Tr.“, стр. 175.

[6]) Оригинал у кишмартонском архиву. Приопћио ми госп. др. Љ. Талоци. Гл. биљешку 1. на стр. 349

[7]) Озн. дј. стр. 379.

[8]) Као да се на ово односе Михине ријечи, гдје довикује Сиљећанима, кад су се стали с Млечани дружити против краља: „nesciebatis quia anno praeterito (i. e. 1322) aliae civitates Dalmatiae cum Venetis modicum honorem obtinuerunt, recedentes exinde cum damno et verecundia“.

[9]) Миха, стр. 377.

[10]) На озн. мј. Дарове носи у знак помирења, јер се свакако добром надао.

[11]) То Миха изрично нагласује у гл. 22., стр. 379.

[12]) Миха, стр. 377.

[13]) Нађ, озн. дј. стр. 53.

породици кнезова Брибирских, јер одселе нема више у њој насљедноga банства, што више, ни један јој члан више у прековелебитској Хрватској није обнашао те части. Подједно буде и босанско банство одузето Брибирцима, те потпуно и искључиво предано младом Стјепану Котроманићу [1]).

У то стиже у Книн глас, да је дне 28. септембра разбијена војска Фридрика Лијепога код Милдорфа (Mühldorf) у Тиролу [2]); краљ се преплаши да та недаћа не уведе у угарску противнике Фридрикове, то јест чешкога краља Ивана Луксенбурговца и њемачкога протукраља Људевита Баварца, па с тога брже боље остави Книн те се поврати у Угарску, водећи са собом Младена. Дне 16. октобра већ га налазимо у Загребу; овдје постави краљ над Младеном стражу, те га од сада сматраше заробљеником [3]). Дне 13. децембра опет је Карло Роберт у Темишвару [4]), док се о даљој судбини Младеновој не чује више ништа. Свакако је негдје у Угарској, можда и Темишвару, умр'о у тамници, далеко од своје домовине и заборављен од свијета [5]). Свршетак његов има донекле сличности са судбином бана Петра Зрињскога, једнога од будућих праунука његовога брата Павла: обојица се сами предадоше, у најбољој вјери да ће бити помиловани, у руке оних, који су им смишљали потпуну пропаст.

Тиме смо сасвим исцрпиво, према свим врелима што их данас историја на располагање има, приказали пад бана Младена. Макар да се до сада већ чешће на том радило, ипак су поједини писци у том питању починили знатних и важних погрјешака. Нарочито се то опажа у кронологији, па онда у тумачењу мотива. Дакако свима је послужило казивање Михе Мадијева, али то казивање ваља веома помно проучити, те особит интерес посветити његовој лошој стилизацији. Бројна остала врела, поглавито она из млетачкога архива могу нам у том послу у велике помоћи, да тако историчку личност јакога и моћнога бана Младена из оне таме и нејасности изведемо на сигурнији основ и бистрији чистац. Разлог његовом паду је олигархијска му моћ, дуго времена равна краљевској, у преко-капелској Хрватској, Босни, сјеверном Хуму и далматинским градовима, а непосредни повод перфидна политика млетачка, суревњивост хрватске господе и аутономистичке тежње далматинских градова; уплитање краљево тек је заглавак.

Бан Младен није био тако срећан као што му је отац био, но уза све то ваља признати, да је баш он најмаркантнија личност у хисторији народа хрватскога у првој половини XIV. вијека. То треба тим већма цијенити, што се уз његово име и уз његов рад тијесно веже име хрватско, којему он служи само на част, а само непријатељи имена хрватскога и народа хрватскога, измислили су за њ, да је био просто несносан и пакостан тиран. Но бан Младен био је дуго времена славан и знаменит независни владар хрватски, много година иза што је народна династија Стјепаном II. изумрла [6]). Као таковога схваћали су га његови савременици, па с тога и нема никаквога оправданога разлога, не прихватити таково схваћање и данас.

---

[1]) Клаић: „Повјест Босне“, стр. 94.

[2]) Миха, стр. 377. и Вилани, озн. мј., кажу исто.

[3]) Миха, стр. 377.

[4]) Нађ, озн. дј. стр. 55.

[5]) Године 1339. спомињу старци у једној листини „decedente bano Mladeno a dominio“, па „existente bano Mladino in carceribus“, „existente detento in Hungariam“, и „post captionem bani Mladini“. Љубић: „Листине“, св. V., стр. 274.—276. Гледај о том још и Клаић: „Кнезови брибирски“, стр. 174. и 175., биљешка 24.

[6]) Мавро Орбини у свом дјелу „Il regno degli Slavi“ спомиње под хрватском историјом једино *владање бана Павла и Младена, и то као независне владаре.*

Pečatnik jedne već nestale biskupije u Albaniji.

Piše

Teodor Ippen,

c. i kr. generalni konzul u Skadru.

U dodanoj *slici* iznosimo stariji biskupski pečat iz Albanije. U njem vidimo grb: ruka sa grančicom od triju ruža, kojoj dolijeće neka ptica, a nad njim biskupska mitra starijeg oblika. Oko grba teče uz obrub ovaj natpis: *Sig(illum) fr(a) Nicolai*

Meca Ep(i)s(copi) Stepha(nensis) et Be(ndensis). — Ovaj pečatnik nagjoše seljaci u selu Skuraju u nahiji Kurbin, koja pripada okružju Kroja, i to na poljima uz lijevu obalu rijeke Mat.

Po Farlatijevom crkveno-povjesnom djelu „Illyricum sacrum" bile su Stephanum ili Stephaniacum i Benda sufragan-biskupije dračke nadbiskupije te su uginule nastupanjem otomanske vladavine, kad je stanovništvo prešlo na Islam. Megju biskupima Stephanuma spominje Farlati i Nikolu Meka ili latinizovano Mecantiusa. Bio je franjevac, postavljen je biskupom god. 1592. a umro je oko god. 1620.; on bijaše pošljednji biskup Stephanuma.

Pater Vassilico, član isusovačkog kolegija u Skadru, koji je u pogledu istraživanja crkvene povjesti Albanije i u njenu poznavanju dostojni našljednik god. 1886. usnulog nadbiskupa Pooten-a, priopćio mi je o biskupu Nikoli Meka ove podatke: Mletački arhiv ima bilješke o tom biskupu, jer ga zajedno sa biskupom od Sapa albaneški kršćani spremiše u Mletke, da u senata zatraži, neka bi se kršćanluk oslobodio ispod otomanske vladavine. Ova misija nije imala uspjeha.

I u vatikanskom arhivu (nuncijatura u Gracu, vol. 75.) nalazimo tragove o biskupu Meki u Stephanumu; to je predstavka, koju je upravio na papu Pavla V.

ddo. Rim 15. jula 1610., kojom ga moli, neka bi u sporazumljenju s rimskim carem u Beču poradio, da se Albanija oslobodi otomanske vladavine.

Pošto smo ovako glede ličnosti biskupa, čije ime spominje ovaj stari pečatnik, našli neka razjašnjenja, nameće nam se zanimljivo pitanje: gdje su ležale biskupije Stephanensis i Bendensis?

Farlati ne daje nam o tome nikakve obavijesti, a nadbiskup Pooten stavlja Stephanum u susjedstvo rta Rodoni. Generalni konzul pl. Hahn naišao je u kraju Bena istočno od Tirana, kroz koji se provlači cesta iz Tirana u Matju, na narodnu predaju, da je tamo nekoć bila varoš u kojoj je stolovao biskup. Spram toga stavlja pl. Hahn biskupiju Bendensis u kraj Bena izmegju Tirana i Matja.

Biskupu Nikoli Meka bijahu podregjene biskupije Stephanensis i Bendensis, odakle slijedi da su njihova područja ležala jedno uz drugo. Ako sad biskupiju Bendensis stavimo u Benu, to Stephanensis nikako nije mogla ležati u blizini rta Rodoni, kako misli nadbiskup Pooten, jer izmegju Bena i rta Rodoni leži područje dieceze Prisciensis (današnja Presa) i možda još i dieceza Kroja. Pogledom na ovo valja Stephanum tražiti drugdje. — U sjevernom dijelu kraja, zvanog Matja ima selo Štiefàn, gdje se nalazi jedna crkvena ruševina. Pošto je Bena od najjužnijeg dijela Matje udaljena jedva 4 do 5 sati hoda, to je ovaj dio svakako pripadao biskupiji Bendensis-Bena; sasvim je dakle logično, ako sjedište biskupije Stephanum smjestimo ovdje u blizini, dakle u sjevernom dijelu kraja Matja, u današnjemu selu Štiefàn.

Sad bi još preostalo da se protumači, kako je naš pečatnik nagjen u Skuraju, prilično daleko od Štiefàna, u mjestu dakle, koje je potpadalo pod drugu biskupiju. Na ovo daje nam odgovor sam biskup Meka u svojem prije spomenutome pismu na papu Pavla V. On veli naime u tomu pismu, da se već preko tri godine dana zaklonio od turskog progonstva u planine. Značajno je, da je dolina Kurbin, u kojoj leži selo Skuraj uvijek bila zaklonište kršćana i da je i današnjega dana nastanjena od katolika.

Selo Štiefàn, koje ja držim za nekadašnje sjedište biskupa, ima ali još nešta osobita. U njem živi naime fis ili pleme, kojemu je ime Kastriot i koje danas sastoji od dvanaest porodica. Tri sata daleko od sela uz put u Dibru prostiru se ruševine zvane „Varoš“ a iznad istijeh je na jednom brdeljku ruševina malenog grada, kojemu je ime „Čüteti Skanderbegut“. U ovom dijelu Albanije ima riječ „čütet“ značenje „ruševina grada ili tvrgjave“, dok se pod oznakom „varoš“ razumijeva predgragje za razliku od „šehera“ ili zapravo grada. Tako imademo varoši u značenju predgragja u Lešu, Kroji i Draču. Spram toga imamo mi ovdje posla sa utvrgjenim gradom, koji je po narodnoj predaji bio Skender-begov, a u blizini njegovoj nalazila se neutvrgjena naseobina ili ona malo prije spomenuta varoš. Pl. Hahn je imena triju mjesta, koja se u listinama navode ko vlastništvo Skenderbegovih predaka, naime Serina, Gardi pošter i Sinja identificirao sa selom Seruja u kraju Matja, sa onom ruševinom utvrgjenog grada uz put u Dibru i sa selom Sinja u kraju Dibra. On je dakle bio mišljenja, da je ovdje domovina Skender-begova. Za ovo mišljenje Hahnovo govori svakako činjenica, da u selu Štiefànu, dalekom samo tri sata od one Skenderbegove gradske ruševine, stanuje pleme Kastriota pa bi se spram izloženoga moglo zaključiti, da ovijeh dvanaest porodica ne upotrebljuju bez razloga ime Kastriot.

Саско-пољска пуковнија Бошњака и холандијски копљаници „Бошњаци“.

Приопћио

Фрањо Генте (Genthe, Берлин).

(Са 3 слике у тексту.)

1. Саско-пољска пуковнија Бошњака.

Напрасна појава муслимских копљаника, тако званих Бошњака, у пруској војсци приликом другог шлеског рата (1745.), изазвала је с временом додуше много расправа, но оне садрже само мало вијести о узроцима, с којих су ови туђинци ступили у пруску војску.

Шнајдер (Schneider), пл. Џенгел (Dziengel), Грабе и пл. Макензен (Mackensen) занимали су се подробно са повјести пруских улана. Но они су обрадили појаву оних копљаника у љету године 1745. без критичког проучавања једино по меморарима савременика и каснијег генерала пл. Бачка (Baczko), а без да су испитали вриједност дотичних вијести[1]). Но већ пуковник пл. Макензен, писац дјела „Das Jubeljahr der Ulanen“, држи се малодушно спрам дневника Бачкова.

Бачко био је некад поручником у пуковнији пл. Риша (Ruesch), а тек као старац диктовао је он своје успомене своме сину. Сваком мотрителју, који је без предрасуда, биће јасно, да се догађаји у памети 80-годишњег генерала другачије одразују него ли у души 20-годишњег поручника. Ни један писац није се потрудио да проучи архивалне списе у Берлину и Дражданима, јер би им иначе упало било у очи протусловје између Бачкова дневника и збивших се догађаја.

Ево што пише Бачко о појави Бошњака:

„Бошњаци не доспјеше у пруску војску на онако чудни начин, ко што предаја спомиње, наиме ‚као поклон султанов‘; они се појављују много непримјетније те су неопажени постојали кроз дуље времена. Расположење саског министра грофа Брила (Bruehl) спрам Фридрика Великог познато је, а Брилова зловоља још се увећа великим губитком и поразом Саса код Стригауа. Пизма (?) му наметне мисао, да у Браниборској Марки понови оне призоре, чија се успомена од године 1656., кадно Татари и Пољаци опустошише Пруску, још не бијаше избрисала[2]).

[1]) Сравни „Soldatenfreund“, Берлин, год. 1834., 1854., 1876., 1895.; пл. Џенгел, „Geschichte des 2. Ulanen-Regiments“; Грабе, „Militärische Zeitbilder aus der Vergangenheit Ostpreussens“ („Neue militärische Blätter“, 1891.); „Militär-Wochenblatt“ („Das Jubeljahr der Ulanen“), 1895.

[2]) О татарским грозотама испореди моју расправу „Des Brandenburgischen Cornets Hans Georg von Weikersheims Gefangenschaft in der schwarzen Tartarei 1656—1661“, отштампану у „Neue Militärische Blätter“ (G. von Glasenapp). Берлин 1897.

„С тога би отпослан саски коморски јункер пл. Остен у Украјину да унајми неколико хиљада коњаника, који требаше послије да упану преко Пољске у Нову Марку (Neumark). Ово врбовање успијевало је добро, сваки од најмљеника доби по један дукат капаре; осим тога намамљивало је и надање, да ће бити обилна плијена. Ко је за јефтину капару унајмио становити број коњаника, именовао би се њима за часника. Чим се једна чета сакупила, дала би се на пут; свима им се ваљало састати недалеко пруске међе (?). Колик је био број најменика, не може се с тога тачно навести (?). Серкиз (Serkis), од кога ове вијести потичу, није знао, да ли је Остен, који је носио саску униформу, баш и обнашао каков војнички чин, али је казивао, да га некоји називаху коморним јункером, неки коморником, а неки опет потпуковником; Серкиз мисли, да је број врбованих износио 3000—5000 (?). Многи од тих људи, којима је било стало само до капаре, побјегоше већ при првим маршовима, понајвише због тога, што су их на путу лоше опскрбљивали. Да ли се то и још много којешта догађало због немарности, или је, како је Серкиз по чувењу дознао, Остен, несретан у картању, изгубио с отмјеним Пољацима неколико хиљада дуката, не може се поуздано установити. Но пошто најменици не мишљаху да је удаљеност толика, а часници им не располагаху срествима да их ваљано држе на узди, а најзад како је и плата мањкала, то се убрзо разбјеже цијела чета а само четица Серкизова дође до пруске међе (?).

„Серкиз, добро наображен човјек, био је рођени Арнаут, прије тога драгуљар, те је као таков чинио далека путовања; пропао је у свом занату, па је мислио да ће се опет обогатити у изглед му стављеним великим плијеном (?); он је с тога унајмио знатну чету, којој је именован сатником, а ту су била у служби двојица Муслимана, Осман као поручник, Алија као корнет. Ова чета састојала се, кад се приближила пруској међи, само још од 72 момка. Да одржи своју чету на окупу, потрошио је он на њену опскрбу за вријеме путовања сав свој иметак. Сад се нико није бринуо за њега и његове људе, па су сви били изложени најжалоснијој судбини. Приликом путовања много је чуо о дјелима Фридрика Великог те дође на мисао, да по двојици одасланика томе великому краљу понуди своје услуге. Његова се молба прими најдоброхотније, те тако придође та четица, која својом спољашњошћу не имађаше ништа заједничкога осим што је сваки носио копље, а Серкиз, који Босанце, сусједе своје домовине, познаваше као „изврсне јахаче“, дао је с тога својој малој чети сасвим самовољно име босанско, премда у њој не бијаше ни циглога Бошњака (?)[1]).

„Нису били униформирани (?), изгледали су тако шарено, као што данашња турска редифа, али бијаху врло вјешти копљу и сабљи и јашили су изврсно.“

Толико Бачко. — Протусловја између тога дневника, јединог аутентичног врела, и ове моје расправе, очита су; најкрупније неистине у Бачковом дневнику истакнуо сам знаком питања.

Војна литература није до данас обрадила ни унајмљивање иррегуларних коњаничких чета по грофу Брилу за другог шлеског рата на сврхе упадања у пруску Нову Марку, нити судјеловање једне пуковније муслимских Бошњака у томе рату. Ово судјеловање није додуше с војничког гледишта било од какове важности, но могло је важно постати, да се је ваљано уприличило, довољно приправило и својски

[1]) Пл. Џенгел, који нема вјере у то очитовање, вели у једној примједби: „Име Бошњак спомиње се често у пољској коњици уз улане године 1745. и 1746., па не може никако бити, да га је први пут употребио Серкис.“

око њега настојало. Фридрик Велики сматрао је бар ствар с тога гледишта, а да је Брилов план био опасан, то нам доказују многе околности, као: живахно дописивање између берлинског и дражданског кабинета, опширна упутства управљена прускому резиденту у Варшави, извјештај у Пољску због уходарског посла одасланих часника, бојазан становника Нове Марке пред каковим упадом, узрујаност у Берлину пред каковом изненадном навалом Татара и Бошњака, који се налажаху у Пољској па најпослије и то, што је Поленцов (Polentz) кор био смјештен на прелазу Одре код Шилдова (Schildow). Слава, коју другом шлеском рату дадоше имена Хохенфридберг (Hohenfriedberg), Сор (Soor) и Кеселсдорф (Kesselsdorf), одвратила је јавно занимање од мање важних догађаја, но Фридрик Велики упућује у својим дјелима сам на то, да је важно споменути оне згоде, што су претходиле одсудним операцијама оне ратне године. Овамо ваља с правом убројити покушај грофа Брила, да покрене Пољску на акцију против Пруске. Да се ваљано просуде прилике прије другог шлеског рата, понајприје је нужно погледати: како су стајали односи између Саске и Пољске. Аугуст III. наслиједи свога оца Аугуста Јакога као краљ Пољске и изборни кнез Саске. Управитељ државних послова, потпуно невезан у својим одлукама, био је заправо гроф Брил, први министар и уједно генерал en chef оних 1200 момака, што их је краљ у Пољској издржавао. У првом шлеском рату била је Саска на страни противника Аустрије, двије године касније окрене се али најодлучније против својих дотадашњих савезника. Аугуст III. могао је, кад је букнуо други шлески рат, рачунати једино на своју војску у Саској, те на оних 1200 момака у Пољској, чији се је број али неопажено троструко умножио. За употребу у Чешкој стојало је дакле на располагању пет коњаничких пуковнија (3500 сабаља). Заповједником био им је барон Сибилски (Sybilski), а ваљало им се сјединити дне 2. октобра 1744. са саском војском, која је већ била окупљена на полазак, а којом је управљао војвода Саксен-Вајсенфелски (Sachsen-Weissenfelski[1]). Јасно је, да је Аугуст III. настојао да извуче што већу корист из свога положаја као краљ Пољске било изравним судјеловањем Пољске у наставшем боју, било барем тиме, да израби оно коња и момака, што их је тамо било у обилном броју. Интерес Саске управо је наређивао да се Пољска енергично уплете, док је овој властита корист налагала, да остане у највећој мјери неутрална. С тога покуша гроф Брил на државном сабору у Гродну прамаљећа 1744. године, да склони Пољску на рат против Пруске; но настојање његово разбије се о држање опозиције, на коју су упливисали француски и пруски резиденти. Дворска странка — и „обитељ“ звана — била је споразумна с тиме, да се проведе по Брилу препоручено појачање војске, јер томе у прилог говори брошура „Briefe eines polnischen Edelmannes“, што ју је приликом саборског засједања издао Станислав Поњатовски (Poniatowski), која је мимогред била управљена и против противника „обитељи“, крунског великог војсковође Потоцкија (Potocki). Заступници Француске и Пруске утврде међутим свој уплив у племићкој, Брилу непријатељској странци; њихова вјештина и управо расипање новаца учинише своје, те се на државном сабору по приставшама Брилovим иза-

[1]) Тајни државни архив у Берлину, R. 96, 50 E; „Etat 1743 de toutes les Trouppes du Roi de Pologne“: 2 пуковније chev. leg. принца Карла и Сибилскога (Sybilski), надаље 3 уланске пуковније Блендовски (Blendowski), Сихацински (Sichadzinski) и Вилчевски (Wilczewski) са 3500 момака и 3438 коња. О кретању четâ сравни генералштабно дјело о другом шлеском рату, Берлин 1895., св. I., стр. 145. и прилог 27. и 28.

звани призор, што је био управљен против државних одасланика, који се тобоже продаше Прускоj, оконча' побједом опозиције. Др. Репел (Raeppel) вели у својој повјести Пољске, да је пруски посланик Валенрод (Wallenrodt) тај добитак сравњивао крешеву, јер се сабор, с узрујаности странака, разишао без икаквога успјеха. За Брила био је тешки ударац, што му се изјалови основа. Но његова одважност не смалакса због тога; сад је настојао, да на други начин дође до циља. Причинило му се као најсходније, да на широкој основи најми нове коњаничке чете. Та лако је било саставити нове кадре од литавских Татара, пољских товарчика, козака, кримских Татара и турских поданика [1]). Брил признаје, „да се је само с тога одлучио за врбовање, што је немогуће поуздати се у Пољску, те што много очекује од појачања саске војске у Чешкој и од дигнутог на ноге угарског устанка“ [2]).

Можда је к тому много припомогао и успјех уланских пуковнија Бленовскога (Blenowski), Сихоцинскога (Sichodzinski) и Вилчевскога (Wilczewski), које су биле смјештене у Чешкој. При том врбовању ради се поглавито о згодама од љета 1744. до конца године 1745., у другом реду тек о догађајима година 1746. и 1747. Позориште је западна Пољска, која граничи с Новом Марком и Горњом Шлеском. Нијесу ми позната дјела о униформама из тога времена; за одјећу босанске пуковније мјеродавна је бојадисана слика оних барјака Серкизових и Пјетровскових (Pietrowski), што су године 1745. прешли у Пруску, а коју сам објелоданио у „Гласнику земаљског музеја за Босну и Херцеговину год. 1899.“ уз моју расправу: „Бошњаци у прускоj војсци“. Пољске и татарске пуковније имађаху народну ношњу [3]). Година 1745. постаје занимљива с тога, што се тада по први пут након уведења пушака употребљује ванредно велик број копљаника јахача, што су припадници Ислама претежнији и што се копље и име Бошњак удомљује у европским војскама. Врбовање, што га је упричичио Брил, описало је седам коњаничких пуковнија, а обављено је за необично кратко вријеме те су се чете одмах и кренуле. Брил се је овдје показао као окретан дипломата и организатор, па ако получени успјеси нијесу одговарали надањима, није то била његова кривња.

Постављено је три пука татарских дворских барјака под пуковницима Бориславском (Boryslawski), Уланом (Ulan) и Корицкијем (Korycki, Gurecki), надаље један пук пољских дворских барјака под пуковником Бартушевићем (Bartuszewicz), један пук козака под пуковником пл. Остеном, једна пуковнија Бошњака под пуковником Мазанијем пл. Славедин, једна пуковнија драгуна (Chevaux Legers) под пуковником пл. Вилмсдорф-Пребендовом (Wilmsdorff-Prebendow) [4]). Врховно заповједништво над тим коњаничким збором буде на предлог Брила повјерено пређашњему заповједнику од Елбинга, пуковнику пл. Барделебену (Bardeleben).

Заповједи у сврху врбовања издане су у времену од 1. октобра до 31. децембра 1744.; за босанску пуковнију може се доказати 23. октобар. Горњих пет пукова спомињу се често у списима као уланске пуковније, док је ипак само трим пуко-

[1]) Главни државни архив у Дражђанима, „Correspondenz des Herzogs von Weissenfels mit Bruehl“, 1744., св. II.

[2]) Главни државни архив у Дражђанима, „Registranden der in der geheimen Cabinets-Canzley 1744 gefertigten Depeschen“; Брил (Bruehl) војводи пл. Вајсенфелсу (Weissenfels), надневна биљешка: Варшава, 6. септембра 1744.

[3]) Занимљиво дјело о униформама пољске војске од год. 1765.—1780. (руком парађени цртеж) налази се у библиотеци липерхајдске (Lipperheide) збирке одјела у Берлину.

[4]) Главни државни архив у Дражђанима, „Correspondenz Bruehls mit dem Herzog von Weissenfels: Instruction vor den Generalmajor von Bardeleben“, дат. Варшава, 7. јануара 1745., св. III.

вима татарских дворских барјака из велике војводине Литавске припадао тај наслов [1]). Њихова три пуковника бијаху татарски частници Конгут-војске, посве јединствене народне коњице (милиције) велике кнежевине Литавске. Пук Корицкијев смјештен је у околици Пултуска, па је ондје и смањен по свршетку рата. Момчадија пука Бартушевића (Bartuszewicz) била је сва католичка.

Уз пук Остенов најзнаменитији је дио војске пуковнија Бошњака. Језгру сачињавају два барјака, што их је кнез Лубомирски [2]) ставио на располагање краљу, а који се састојали од неслободних козака, насељених на посједима овог кнеза. Остатак сачињавају слободни козаци из Украјине (слободни пољски, такозвани регистровани), надаље Запорошки турски Козаци те Татари из Крима и Турске, управо мјешавина разузданих створова. Овај је пук најдивљи и најбјеснији, а страх, што је завладао становништвом љета 1745., за вријеме кад се поставио војни збор на међи пруској, долази уз Бошњаке поглавито на рачун реченог пука. Надјенут му придјев „хајдучија“ (Heydemacken) није незаслужен. Њихов пуковник Хенрик Левин пл. Остен, рођени Поморанац, јесте нешто подозрива личност [3]). Јакост пука износи или требала би да износи 800 глава, које су раздијељене на 8 барјака = 4 сатније. Но јакост појединог барјака врло је различна, јер премда је „стотина“ узета као правило приликом врбовања, биће да је тај број у истину ријетко када достигнут. Пруско генералштабно дјело о првом шлеском рату узима, да је под сваким барјаком био по 71 момак. „Etat de toutes les Trouppes de Sa Majesté le Roi de Pologne comme elles se trouvent l'an 1743“ исказује 95, а „Ordre de bataille“ од 26. маја 1745. само 86. Један списак о јакости од год. 1745. исказује за пукове Остена и Корицкога овај резултат:

1 пуковник,	8 сатника,	400 товарчика (towarczys),
1 фелчер (љекар),	8 поручника,	400 почтовја (pocztowi [4]),
1 помоћник,	8 заставника,	8 трубача.
1 бубњар,		

Укупно 836 = 106 на барјак [5]).

По њемачком примјеру основана драгунска пуковнија бројала је у четири ескадрона по двије сатније 765 момака.

Најосебујнији дио цијеле коњице непобитно је бошњачка пуковнија. У осталом су први кораци за врбовање те пуковније предузети још прије састанка државног сабора у августу 1744., прије него што је Брил помишљао да их оснује. У Гродно упути се наиме вјешт мешетар Барух Давид Јастовицер (Baruch David Jastowitzer), рођени Берлинац, у друштву са једним бошњачким сатником, да поднесу Брилу предлоге о најмљењу једне бошњачке пуковније [6]). Није зачудно, што се је већ у августу 1744. појавио један бошњачки сатник у Гродну, кад се помисли, да су

[1]) Само они пукови, што их сачињавају муслимски Татари, имају право звати се уланима.

[2]) Главни државни архив у Дражђанима, „Geheime Cabinets-Canzley betreffs eingelaufener Schreiben de 1747: General-Major von Weissbach an Bruehl“, дат. Варшава, 2. априла 1746., даље на истом мјесту: „Des Kammerherrn Gruszcynski aus Warschau 1745 erstattete Relationen“.

[3]) Тајни државни архив у Берлину. R. 30.266—67, 1745: „Vice-Canzler von Dewitz an das Ministerium“, дат. Штетин, 20. августа 1745.

[4]) У Пољској обичајна диоба коњаничких четâ на господу и слуге.

[5]) Главни државни архив у Дражђанима, списи тајног савјетника пл. Хенике (Hennicke).

[6]) Тајни државни архив у Берлину, „Militaria“, 1745.—1782. — R. 7, 99: Барух Давид Јастовицер (Baruch David Jastowitzer) краљу Фридрику пруском, дат. Варшава, 23. септембра 1744.; надаље „Neue Militärische Blätter“, 1897. Моја расправа: „Ueber Anwerbung und Errichtung von Ulanen-Korps“.

потпуковник пл. Остен и Барух имали задаћу, да већ концем 1743. за саксонског кнеза (Comte de Saxe) узму у службу једну пуковнију копљаника јахача и да истовремено покупују на татарској и турској међи 1000 коња. Овај се је посао по наводу Баруха изјаловио кривњом Остена. Поједини су Бошњаци тада у истину дошли у Пољску, што произлази из једнога писма коморника Грушћинскога, кому је било повјерено касније врбовање:

„à Usiatin le 13 May 1744.

Gens qui gardent les cheveaux, Libkans, Polonois, Bosniaks et autres nations 347“ [1].

У расправама о поријетлу пруских улана тумачи се ознака „Бошњак“ са „храбар ратник“, или се под том ознаком разумијева пољска копљаничка коњица. Ја држим на основу мојих истраживања, да ознака „Бошњак“ припада једино оним унајмљеним копљаницима, који су поријетлом из Босне. Нигдје се по моме мнијењу не налази каково мјесто, које би се подударало са оном ознаком у повјести улана, па ни пруске пословође у Пољској, који су увијек били добро упућени, не спомињу име Бошњак прије године 1743. У цјелокупном писаном материјалу главног државног архива у Дражђанима, који се односи на саско-пољске улане, налази се само у години 1743. мјесто, које спомиње унајмљење турских Бошњака за саксонског кнеза (Comte de Saxe) и оснивање Мазанијеве, касније Остенове бошњачке пуковније у год. 1744. и 1745. Мазанијева пуковнија је надаље коњаничка пуковнија копљаника, унајмљена у турској покрајини Босни нарочито за сврхе другог шлеског рата, што произлази из уговора прускога резидента Хофмана (Hoffmann), послата из Варшаве. У путницама, издатим часницима, које отпослаше у сврху врбовања у њихову домовину, вели се изричито: „и сви су они Бошњаци“.

Часници су приказани дјеломице родним именима и придјевком „Бошњак“, као „Capitain Johann Bosniak“, „Lieutenant Peter Bosniak“; правопис је у свим извјештајима пољски, односно њемачки. У уговору се дапаче ставља часницима у дужност, да остану у непрекидном писменом саобраћају са својом домовином. Допис листа „Handesche Zeitung“ из Варшаве (год. 1745. у броју LXV.) јавља о „многим момцика из Босне“, а генерал пл. Барделебен пита Брила за упутство: „ако се не би могла основати бошњачка пуковнија, да ли се онда може устројити пуковнија од Пољака и Татара“. Надаље налаже Брил 7. јануара 1745. из Дражђана: „Ако посао око бошњачке пуковније не би имао жељена утиска, тада нека се сатник Стволински не задржаје у Каменици“ (тврђава на турској међи). Управо овим најбоље се опроврга оно у пруској уланској повјести омиљело објашњење ријечи „Бошњак“. По часопису „Handesche Zeitung“ (1745., бр. XCVI.) прича у осталом у Бреслави онај у Пруску прешавши сатник Бошњака, „да би се већ одавно с каковних 60 момака упутио из своје домовине овамо да служи Њ. Величанству краљу, но њега су до сада задржавали врбовници у Пољској“. Најмљење Бошњака довело је Саску у непријатељство с Турском, јер 1. јуна 1745. баша од „Chacina“ диже тужбу због унајмљивања турских поданика [2]. Уговор означује изрично пуковнију као чету иноземску, а и у сликовним приказима о униформама пруских барјака Серкиза и Пјетровскога ове су са свим различне од осталих уланских униформа по Пољској. Па нема никаковних доказа ни за оно мнијење, да би под ознаком „Бошњака“ ваљало разу-

[1] Главни државни архив у Дражђанима, „Vermischte, zur Geschichte des Jahres 1743 gehörige Papiere“.

[2] Главни државни архив у Дражђанима, „Des Kammerherrn Gruszcinski aus Warschau erstattete Relationen“.

мијевати муслиме, турске поданике или можда пустолове. Пољски и српски хисторичари, с којима сам расправљао о разјашњивању ријечи „Бошњак“ држе, да је моје доказивање неоспориво.

На врбовање отпослато је шест часника у домовину им, те гласи дотично мјесто дословно:

„Paesse in Polnischen Sachen, ausgestellt in Grodno am 23. Oktober 1744.
vor den Capit[e] Jana Bosniaka (Johann Bosniak),
Capit[e] Stefan Dyserskiego (Stefan de Serkis),
vor Piotra Bosniaka (Peter Bosniak),
Theodora de Alorca,
Georgego,
Panagotti,
allerseits Bosniaken, welche ausserhalb des Königreichs gewisse Leuthe zu Kriegesdiensten erwerben und solche über Kaminiec nach Warschau bringen sollen“ [1]).

Овдје споменутом путницом напокон је установљено право име првога сатника Бошњака, који се врзе у повјести улана под Серкизом, Стефанијем (Stephani) и пл. Стефанијем. Ја надаље мнијем, да су тих 6 часника судјеловали већ при врбовању за пуковнију саксонског кнеза године 1743., па да су они тада поново отпуштени момци чекали на међи на успјех преговора у друштву са Барухом Давидом у Гродно отпосланога часника. На ово упућују они мали транспорти, што су у децембру 1744. и јануару 1745. били приспјели у Варшаву, дочим је остатак момчадије тек почетком љета 1745. прошао кроз Варшаву [2]).

Врло је занимљив препис уговорних услова бошњачке пуковније, што га је прускому двору доставио Хофман, на чијем темељу су послије преговарали они бошњачки барјаци, што су прешли у Пруску. Хофманово писмо гласи:

„Sire:

Je supplie Votre Majesté, de me faire avoir la dessus ses tres gracieuses instructions et puisque je suis a un rapport, qui regarde le militaire, je jains ici par curiosité uniquement la capitulation, que la Majesté Polonaise accorde aux Bosniaques, dont le colonel Massani doit être le commandant.

Je suis:

a Varsovie le 30 Janvier 1745. Hoffmann“ [3]).

Уговор (Capitulation), предложен овим писмом гласи у преводу:

УГОВОР

којим су се сатник Иван Бошњак и поручник Петар Бошњак обвезали, да ће поставити једну пуковнију Бошњака на службу краљеву.

§ 1. Речена пуковнија састојаће спрам приложене табеле од пет сатнија и „штаба“, наиме:

1 пуковник, 1 потпуковник, 1 мајор, 1 ађутант, 1 пуковнијски љекар (Feldscheer).

Свака појединa сатнија има састојати од:

---

[1]) Главни државни архив у Дражђанима, „Registranden derer bey dem Koenigl. Pohl. und Churf. Saechs. Geh. Cabinet in Pohln. Sachen ergangenen Expeditionen 1739—1744“. Стр. 387., бр. 1542.

[2]) Тајни државни архив у Берлину, R. 9, 27: Wallenrodt an den Minister von Padewils, дат. Варшава, 23. јануара 1745.

[3]) Тајни државни архив у Берлину, Polonica, 25. R. 9. Бр. 27. Hoffmann, Leveaux, Wallenrodt.

1 сатника, 1 поручника, 1 заставика (Fähndrich), 2 стражмештра, 1 барјактар-јункера, 4 капрала, 1 бубњара и 100 простих војника.

Ови људи морају бити јака тјелесна састава и добро увјежбани да употребе на свој начин оружје и коње.

§ 2. Три сатније морају бити потпуне за 10 недјеља, рачунајући од дана, кад је склопљен овај уговор; остале двије сатније имају слиједити за оним првима, чим то будне могуће.

§ 3. Сваки момак треба да је на најбољи начин снабдјевен једним ваљаним коњем и мора бити оборужан 1 сабљом, чифтом кубура, 1 „карабинком“, 1 копљем (сариc) и 1 мисруком.

§ 4. Његово Краљевско Величанство придржаје себи свакако за сада и за будућност, да поставља „штабне“ чланике речене пуковније и да их мијења. Насупрот препушта Његово Величанство пуковнији да изабере остале чланике од сатника па до корнета, и то на тај начин, да пуковнија у часу оснивања из своје средине изабере себи сатнике, поручнике, заставнике и т. д. Ако се касније упразни које чланичко мјесто, тада ће пуковник, потпуковник и мајор, призвавши остале чланике, већином гласова изнаћи најваљанију особу између себе, да попуне празнину.

§ 5. Попунити подчланичко мјесто почевши од стражмештра, придржано је сатнику, и то тако да изнађе онога из своје сатније, о којему мисли да је к тому најспособнији и да га предведе пуковнику или у његовој одсутности ономе, који има заповједништво.

§ 6. Његово Краљевско Величанство препушта пуковнији све, што она од непријатеља отме, изузевши топове, étendart, бубњеве и заставе, као и списе, којих се можда дочепа и који се одмах морају предати. Остали плијен дијели се међу чланике и просте војнике, ко што је обичај код осталих уланских пуковнија. У признање за то

§ 7. Обвезује се пуковнија да ће се на властите трошкове подједнако одјенути и издржавати. У исто вријеме

§ 8. Обвезује се, да ће у свакој прилици живјети по заповиједима, што ће их Његово Величанство издати и да ће стављајући свој живот на коцку вјерно и срчано служити на сваком мјесту, камо буде отпослана.

§ 9. Његово Краљевско Величанство чланицима даваће плаћу, коју уживају чланици Његових осталих пуковнија, а ова почима од времена, када се који чланик са својом четом, коју је унајмио, и која има састојати бар од трећине једне сатније или једног барјака, — крене с ниже означеног мјеста окупа, да путује у Варшаву, ушљед заповиједи, која му се о томе изда.

§ 10. Простим војницима има се њихова плаћа од 6 дуката на 3 мјесеца одмах унапријед дати, како се пријаве чланику, који има наредбу да их унајми, и како пређу ријеку Њестер.

§ 11. Мјесто окупа биће Окуб или Званиц (Ockub oder Zwanitz), камо се има упутити сатник Бошњак, да тамо прими новаке, који ће се пријавити и хтјети ступити у службу, и у ту ће се сврху он снабдјети путницом од Његовога Величанства.

§ 12. Да се олакоте трошкови врбовања, Његово ће Краљевско Величанство свакој сатнији накнадити по 10 дуката и чим је трећина једног барјака на окупу, има се неодвлачно упутити у Варшаву, гдје ће добити налог, којој уланској пуковнији Њ. Краљевског Величанства да се прикључи тако дуго, док не буде употпуњена пуковнија и собом и заповједником.

§ 13. Преко зиме даваће им се фуража као и осталим уланима у нарави; исто тако им је дозвољено, да преко љета држе своје коње по испашишту. У случају пако да се оброци плаћали буду, тада ће на сваког коња ићи у њихову корист пô пољске форинте, а у рату ће им се фуража регулирати на истој основи, на којој се даје другим уланским пуковнијама.

§ 14. Ако заповједник пуковније на згодан предлог којега сатника отпусти једнога или више простих војника, тада је сатник дужан, да на властите трошкове употпуни своју сатнију, без да проузрочи издатака Његовому Величанству. У ту сврху нека чланици подржавају непрекидну свезу и писмени саобраћај са својом домовином, да се узмогне оданде добити новака, којима плаћа почима у горе споменутом случају од онога дана, којега су доиста приспјели к пуковнији. Оним пако новацима, који би били потребни да надокнаде момчадију, коју би пуковнија изгубила у рату или пред непријатељем, Његово Краљевско Величанство ће плаћу исплаћивати дати од времена, кад пређу ријеку Њестер, да се упуте к пуковнији, и кад ступе на међу Његовога Краљества, а ово ће они чинити без оклијевања, ушљед одредбе заповједника или сатника, који их је унајмио.

§ 15. Да се од времена до времена знаде право стање пуковније, која ваздa мора колико је могуће бити потпуна, то су сатници дужни давати списке својих сатнија пуков-

нику или заповједнику пуковније свака три мјесеца, по којима ће се њима према правому стању свака три мјесеца свагда унапријед давати.

§ 16. У осталом се пуковнија обвезује, да ће тако дуго служити Његовому Краљевскому Величанству, докле се Њему свиди исту задржати, а до Њ. Краљевског Величанства стоји, да је отпусти у мирно доба, или кад је више не устреба.

Слика 1. Копљаник саско-пољско-босанске пуковније од год. 1745.—1747.

(По савременом цртежу у посједу кр. оружане у Берлину.)

Опис униформе: Јелек и шалваре од црвене а капут од црне чохе; обруб на рукавима јелека црн, на прсима сребрен. Сарук око црвеног феса је бијеле боје са ермали-челенком (перо од ждрала). Хаша и кубурлук од црне чохе са црвеним обрубом. Барјачић по средини црн, с обију страна црвен. Копље наизмјенце црно и црвено обојено са гвозденим шиљком и вршком. Коњ ђогатаст.

Овај је уговор особито по томе врло занимљив, што пружа тачну слику врбовања и што се у неким парагрифима удаљује од свих мени познатих узорака. Диобе у господу и слуге (Товарчике и Почтове) нема, но свакако момчадија заузима исти положај као што Товарчики. Оборужање и одјећа једнаки су, мјесечна плаћа од два дуката обилно је одмјерена, истина мора војник при том свога коња довести

и бринути се за храну и опрему. Чланици су плаћом изравнани са својим друговима од остале војске, именовање штабних чланика придржава себи краљ, док ниже чланике изабире пуковнија. Ја тумачим § 9. онамо, да онај чланик, који је помоћу свога иметка и угледа у стању да унајми једну сатнију, тражи за се чин сатника (капетана), да чланичка мјеста по својој вољи или како иначе служба изискује, подјељује, а можда чак чланичким чином награђује онога, који му приведе становити број новака. Није могуће да су двојица потписатеља уговора сами могли сабрати цијелу пуковнију, већ су по свој прилици изаслали у то име своје поузданике. Или нијесу ли можда најпрво саставили чланички збор, па чланике отпослали у послу врбовања? На ово упућује свакако мјесто у § 9.; ово мјесто се потврђује попуњивањем подчланичких чинова вољом сатника. Оно 10 дуката накнаде за издатке врбовања значи свакако нешто више од трошкова за издржавање и фуражу на путу од међе Босне до Њестра, јер тек послије прекорачења ријеке издаје се плаћа унапријед. У уговору нема говора о иначе обичајној и у већини случајева врло знатној капари. Можда се накнада за то ваља тражити у оној установи § 6. о плијену? Не може се порицати, да је у прошлом столећу завладао чудан назор о плијену. Код аустријске, пруске и саске пјешадије и коњице (драгуна и кирасира) била је свака врст пљачкање најстрожије забрањена; код лаких чета, камо ваља убрајати хусаре и улане, није умјерено пљачкање било баш срамота. Ја не мислим паљевину и убијање, нипошто, него само то, што се је поштено надвладани непријатељ рјешавао бриге о својим жутацима, — тă мртав човјек не треба новаца, а заробљеник је и онако драговољно пружао своју кесу побједитељу.

Заповједником пуковније именован је некадашњи саски чланик, пуковник Игњатије Мазани пл. Славедин, по имену Пољак, Мађар или Хрват; он је једини заповједник, који није произашао из чланичког у Пољској настањеног збора.

Јакост пуковније одређена је уговором на 560 сабаља, дочим пл. Орлих (Orlich) мниje, да је износила 6 сатнија са 671 момком[1]).

Унаточ великој оскудици новаца гроф Брил марљиво је пожуривао устројење нових пуковнија. Јануара 1745. није још била ни једна пуковнија спремна за полазак, унаточ Брилова обећања, учињена херцегу Вајсенфелсу (Weissenfels).

Фридрика Великога јако је забринуло унајмљивање толиких коњаничких маса у Пољској, јер се је поговарало, да ће гроф Брил с тим пуковнијама упасти у незаштићену Нову Марку. Плашљивци су већ говорили, да ће се напасти и на Берлин. Забринутост краљева повећа се још и тиме, што је бојни поход у Ческу у зими 1744.—1745. зло испао, те се пруска војска послије Прага морала повући у Шлеско горје, а угарски хусари и пандури у друштву са саским уланима задаваху малодушним Прусима доста јада[2]).

При таковим околностима Фридрику Великому морала је бити најпреча брига да дозна, шта најзад кани саски двор са ново основаним пуковнијама, па је с тога подржавао живахну преписку са пруским резидентом у Варшави[3]). А и Хофман је краљу марљиво извјештавао, у свакој депеши саопћио би му часовито стање унајмљивања, први пут 16. септембра 1744. Опсежан је његов извјештај од 23. јануара 1745.

---

[1]) пл. Орлих (Orlich): „Geschichte der schlesischen Kriege“, св. II., стр. 456.

[2]) Сравни „Die Einzelschriften über den 2. Schlesischen Krieg“.

[3]) Министар Падевић позивао је у свакој депеши Хофмана, да шаље исцрпна извјешћа.

о новим пуковницама и појединим стојбинама, а особито о бошњачкој пуковнији; чланови пољске опозиционе странке дошаптавали би му сваку маленкост онако још врућу [1]).

Међутим је устројење пуковнија (јануар—април 1745.) мирно настављено [2]); концем маја већ је већина пуковнија била момчадијом употпуњена, само се босански новаци налажаху на путу к Варшави [3]), за њих је било опредијељено мјесто Ломаси (Lomassi) у Литавској за састанак [4]). Под водством пољских часника (свакој сатнији био је додијељен један по краљу именовани часник) сакупише се у Варшави са свих страна придошавши транспорти, и овдје се догоди случај, који довољно освјетљава расположење, које је владало међу Бошњацима. У Праги, предграђу варшавском, било је уконачено једно одјељење пука Остеновог. Приликом јахачке вјежбе изгази и избоде једна бошњачка сатнија оно одјељење, мислећи да је набасала на непријатеља [5]).

У тој депеши именовани часник Бошњака, који се устручава служити под Мазанијем, био је по свој прилици сатник Серкиз, који је неколико мјесеци касније прешао са својим барјаком к Прусима.

Још увијек је Фридрик Велики мислио, да ће ново основане пуковније у Ческој бити употребљене и да ће мирно проћи преко пруског посједа, што јасно произлази из једне депеше кабинетског тајника Ајхела (Eichel) министру Падевиљу (Padewits), од 27. марта [6]). Саска је без сумње имала некаково право да тражи за своје чете несметан пролазак, та и она је у августу 1744. дозволила пруским четама пролаз кроз Курландију у Ческу. Између обих држава постојао је чудноват одношај, да су се обје њихове војске истина тукле на туђему земљишту (у Ческој), но оне су властиту земљу међусобно строго штедиле. Краљ Фридрик брзо је увидио да ће Брил околностима бити коначно приморан, да напусти неутралност Саске и да тамо још заосталу војску појача ново устројеним пуковнијама, или шта више, да ће настојати ослабити непријатеља одаслањем чета у Ческу и ненаданом навалом на Нову Марку, па можда и на сами Берлин. У смјештењу коњаничких чета на међи Нове Марке видио је краљ угрожење својих земаља. За устук намишљавало се са стране Пруске поставити војску под заповједништвом кнеза Леополда Анхалт-Десавскога на саској граници. У Новој Марки и у Поморанској овладала је међутим становништвом такова страва, да су људи бјежали из села у градове [7]).

У осталом није Брил, како то Бачко у свом дневнику описује, никада намишљао да подузме пљачкачки поход; против тога говоре изричито кабинетске заповиједи

---

[1]) Тајни државни архив у Берлину, Polonica, 25. Rep. 9, дат. Варшава, 23. јануара 1745.

[2]) „Hamburger Correspondent, Staats- und Gelehrte Zeitung 1745“.

[3]) Коморник Грушћински Брилу, из Варшаве, 12. маја 1745.: „Мајор Зихлински (Zychlinski) је у Камјенцу примио ново унајмљене новаке, који су боље снабдјевени, него што су били први.“

[4]) Тајни државни архив у Берлину, R. 96, 50, E; Хофманово писмо краљу, из Варшаве, 17. априла 1745.

[5]) Тајни државни архив у Берлину, R. 96, 50, E; Хофманово писмо краљу, из Варшаве, 17. априла 1745.: „on me raconte dans ce moment, qu'un officier Bosniaque, ayant amené 150 recrues, a refusé de se mettre sous les ordres du Colonel Mazani et qu'il isoit plutot offrir ses gens à Votre Majesté, de la quelle il esperoit etre bien recompensé, sur quoi on doit l'avoir arreté“.

[6]) Politische Correspondenz Friedrichs II., дат. Hajce (Neusse), 27. марта 1745.

[7]) Тајни државни архив у Берлину, R. 30, 266—267, 1744.—1745.: Списи, тичући се у Поморанској изазване забринутости испред пољског устанка, надаље тичући се гласина о предстојећем упаду Татара, Бошњака и бунтовника у Поморанску.

Аугуста III. о употребљењу чета у Саској и Чешкој[1]). У истину је у Ческу већ одвео био она три нова уланска пука (Борисловски, Бартушевић и Улан) саски генералштабни часник, потпуковник пл. Монро, и то прије него што приспјеше остале пуковније у Мезериц (Meseritz). Но и забринутост Фридрика Великога била је већ (или барем за сада) отклоњена ушљед из Варшаве добивених извјештаја, те је тако изостало одашиљање пруских чета на међу. Па и Макензен у својој расправи „Das Jubeljahr der Ulanen" као и генералштапско дјело о другом шлеском рату не спомињу већ оних гласина. И сам Брил показа своје легално мишљење, казнивши строго оне изгреде. Унаточ непријазног расположења пруског кабинета држао је он, да ће се ипак дозволити слободан пролаз кроз Нову Марку, те се по његову налогу упуте у Пољској настањене четири пуковније Остен, Мазани, Корицки и Вилмсдорф у близину међе. Можда је ту одлуку произвела и та околност, што се је положај пруских чета у Шлеској све више и више погоршавао, па је с тога постајало све већма и већма сумњиво, да ли је поштеђивање Саске још увијек нужно.

Пуковник се Мазани одмах на заповиједь Брилову крене 13. маја са три сатније из Варшаве у Мезериц, камо су имале стићи и оне двије у мјесту Ломаси настањене сатније, да се с првима сједине. Већ неколико сати пред Варшавом догоди се за Бошњаке неугодан случај. У селу начелника Дунина посвади се момчадија сатније Александерове и Стефанове са сељацима; кавга се изроди у потпуну битку, у којој заглави неколико Бошњака а дворац буде разорен[2]). Заповједник пуковник Мазани, којег се је његова момчадија слабо бојала, буде на захтјев области притворен, а пуковнији (по мојем мнијењу погрјешно) приписаше узрочништво изгреда само с тога, да се не да повода опозицији да критикује оснивање оних пуковнија. Брилу је овај сукоб био тим неповољнији, што је у његовом интересу лежало, да остане у доброј вољи с великашима, тим више, што је Фридрик Велики већ отпочео омражавати Брилову политику и тражити најстрожију неутралност Пољске. Из политичких разлога остане несретни Мазани у затвору, а начелник Дунин добије издашну одштету. Краљ не могаше додуше запријечити усредоточење саских чета на својој граници, ну он је генијално утјецао и успјео, те је опозициона пољска странка запријечила Брила, да не прекорачи пруску међу. Краљево настојање смјерало је сада за тим, да се саске чете или поврате у Ческу или да им барем онемогући боравак на својој међи, а ни помишљао није на то, да им дозволи пролаз кроз своје подручје.

Закључи сада да израби незадовољство пољских великаша, које је међу њима владало због унајмљених ових чета. Јасно му је било, да се Пољска, послије унесрећеног државног сабора у Гродну, не ће већ дати навести да подузме каково непријатељство против Пруске; он с тога окрене ражањ и узе доказивати Пољацима, у колику опасност би могла доспјети њихова држава због борављења Барделебеновог кора на међи. Најприје пошаље два власторучна писма крунскому великому војводи Потоцкију, доказујући му ласкаво, како је само он у стању да сачува своју домовину од заплетаја са Пруском. И Хофман узе по наредби[3]) министра Подевилса великодостојницима доказивати, „да је нечувено, што велики кнез Саски, премда краљ Пољске, поставља иррегуларне чете у околици Нове Марке а

[1]) Главни државни архив у Дражђанима, „Die koenigliche Garde in Polen 1741—1747".

[2]) Главни државни архив и Дражђанима, „Die koenigliche Garde in Polen 1741—1747": Мазани генералу Барделебену, из Ловића (Lowicz), 16. маја 1745.

[3]) Тајни државни архив у Берлину, Polonica, 25. Rep. 9. Бр. 27.: Фридрик Велики Потоцкију, из главног стана Каменец (Camenetz), 6. маја 1745.

у земљи Пољској, која је спријатељена са Пруском; било би дакле у реду, да министар у интересу државе томе лијека нађе, тим више, што момчадија није починила изгреде само у Пруској, већ и у Пољској“ [1]).

Дана 5. јуна писа краљ по други пут Потоцкију, овога пута су његови захтјеви већ опредјељенији.

У осјећању, да је свој положај спрам Пољске побољшао побједом код Хохенфридберга (Hohenfriedberg) дне 4. јуна, захтјева краљ сасвим отворено:

„Употреби, драги Потоцки, свој уплив на двору и у министарству на то, да одреде распуст пуковнија, што угрожавају моју државу; у противном случају био бих принужден запосјести пољско подручје, а то би ми, као доброму пријатељу, било врло неугодно, јер саском двору мање је стало до тога да оштети моју државу, колико да натјера Пољску на рат самном.“ [2])

И Хофман је Пољацима вјешто разјаснио, да би поразом Пруске краљ Август дошао у положај, да укине слободу Пољске а тиме и права племићска у корист краљевства; Брила су дапаче изравно окривили, да је ишао за тим циљем. Потоцки се нађе у неугодну положају: прускому двору није хтио шта стална обећати, а ни Брила увриједити; с тога он умириваше Хофмана празним бесједама.

Брил је сада мало уживао у својим четама, јер умјесто да можда натјера Пољску на прелом са Пруском, обори се на њега зловоља опозиције због изгреда чета, које су у непослушности прешле међу [3]). Оне повреде међе, што их истиче пруски кабинет, нијесу биле ништа друго, до ли сасвим незнатне кавге, које је Саска већ с тога строго казнила, да не проигра несметан пролаз кроз пруско подручје, ако јој устреба. Све ове незнатне пограничне спорове је пруски двор врло вјешто израбио [4]).

Брил се у својој срџби обори најприје на Мазанија, који буде по ратном суду осуђен на отпуст од службе, и на Барделебена, на чије мјесто дође мајор пл. Вајсбах (Weissbach). Против оних момака Остеновог пука и бошњачке пуковније, који учествоваху у изгредима у Лагову (Lagow), Биркенвердеру (Birkenwerder), Хохенвалду (Hohenwald) и Буршену (Burschen), при чему је један пруски поданик прободен копљем, поведе се истрага. Ратни суд осуди једнога окривљеника на смрт, остале на шибање и деградацију [5]) овом осудом:

„Генералштабни стан Мезериц (Meseritz)
18. јуна 1745.

Ратни суд
под надаудитором Бајтелом (Beutel)
над
кором Бошњака, сатнијом Александеровом (Alexander) и то:
стражмештром Каушаном (Kauszan),
Онуфријем Козаком,

---

[1]) Тајни државни архив у Берлину, Polonica, 25. Rep. 9. Бр. 27.: Хофман краљу, из Варшаве, 29. маја 1745.

[2]) Тајни државни архив у Берлину, Polonica, 29. Rep. 9. Бр. 27.: Краљ Фридрик Потоцкију, из Ронштока (Rohnstock), 5. јуна 1745.

[3]) Тајни државни архив у Берлину, Polonica, 25. Rep. 9. Бр. 27.: Падевић Хофману, из Берлина, 8. јуна 1745.

[4]) Тајни државни архив у Берлину, Rep. 96, 83. I. I. 1.: Извјешће генерала v. d. Goltz-a краљу, из ратног стана у Шлеској код Франкенштајна (Frankenstein), 3. јуна 1745.

[5]) Главни државни архив у Дражђанима, „Die koenigliche Garde der 1200 Mann in Pohlen 1741—1747“: Барделебен Брилу, из Мезерпћа (Meseritz), 23. јуна 1745.

Константином Чуском (Czusk),
Јордатијем,
Јакимом Брусјаком (Brusiak),
Андријом Дорохајем (Dorohay).

Ми за овај ратни суд постављени предсједник, судије и асесори, судимо након марљивога просуђења списа у истраги против оптуженог Онуфрија Козака и његових осталих сукриваца, стражмештра Каушана и товарчића: Константина Чуска, Јордатија, Јакима Брусјака и Андрије Дорохаја, сви од бошњачкога кора: Онуфриј Козак од своје је воље признао, да је бранденбуршког поданика Михајла Биндера у Буршенском пољу копљем у прса ударио, да је исти пао и на мјесту умро; па се има исти због почињеног убојства стријељањем од живота у смрт отправити.

Стражмештар Каушан има се због уздржаваног хрђавог запта, јер није запријечио на бранденбуршком територију по његовим људима почињене изгреде, дегрдирати и дужан је вршити службу простога товарчића.

Као што се такођер Костантин Чуско, Јордати, Јаким Брусјак и Андрија Дорохај, премда они не ће да признаду оне на онима дјевојкама и иначе на Буршенском пољу почињене изгреде, због свога дивљега скитања и пошто су признали, да су дне 29. маја два пут били у бранденбуршком селу Буршену, за тим да су ту по житу своје коње чували, сваки са 100 батина јавно казнити на што већу задовољштину оних заинтересованих, и другима за што примјетнији примјер.“

Испод тога долазе потписи, које по оригиналу износимо у овој слици *(слика 2.)* [1]).

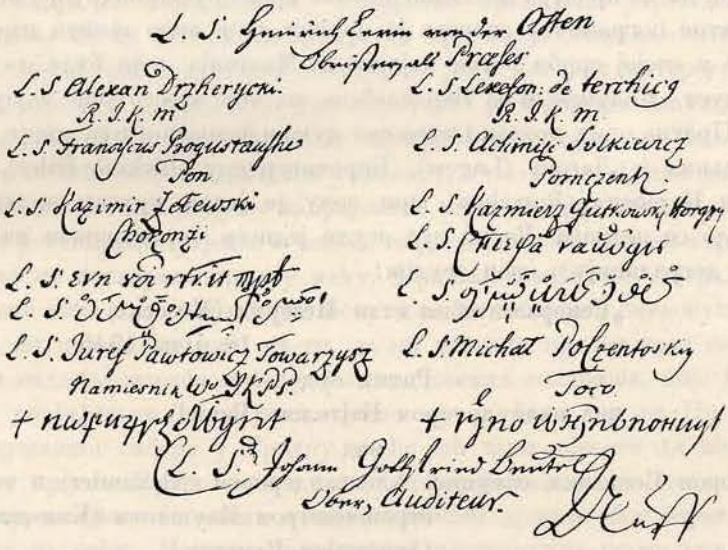

Слика 2.

Дне 26. јуна саопћио је Брил генералмајору Барделебену, да је краљ потврдио осуду. Пошљедње уредовање пуковника Мазанија била је његова пријава од 17. септебра, да су осуђеници кажњени:

[1]) Ови потписи снимљени су фотографски са преписа ове осуде ратног суда. Тај препис писала је рука невјешта турском и ћириловском писму па се с тога из њега никако не могу прочитати имена двојице чланова ратног суда, написана турским словима па ни четири имена у ћириловском писму. Од пошљедњих тек се доста поуздано може прочитати име „Стефан“, — можда је то онај Стефан Серкиз, који је уредио први барјак копљаника Бошњака и који се с њима храбро понио у служби пруског краља Фридрика.

„Потврда.

По мојем отпутовању из Мезерица јесте Онуфрије Козак, који је пробо једнога Пруса, стријелан,

стражмештар Каушан дегредован а

Чуску
Брусјаку
Дорохају } Бошњацима, дато је сваком по 100 батина.

Игнат Мазани пл. Славедин, пуковник.“

Овршење осуде је одмах саопћено магистрату у Ландсбергу и берлинском двору.

У пруским земљама проузроковали су они у себи незнатни изгреди велико узрујање, које се у Берлину изродило у страву[1]). Гувернер берлински пошаље неколико часника у Пољску с наредбом, да се обавијесте о тамошњим приликама; он дадне надаље оборужати становнике Нове Марке, а краљевску обитељ опреми сигурности ради у Магдебург.

Не могу докучити на које доказе се ослања мнијење, да је Брил замишљао опустошити Нову Марку. Истина, новине су ширile о Бошњацима у изобиљу грозовитих прича: „Изглед им је дивљи и ужасан, они су полу голи, по свом тијелу обрасли длакама, на једној надлактици ужежен им је жиг A. R. као знак њихове поганске вјере.“

Аустријски граничари, међу којима је било Албанеза од племена Климente из Срijема, који заиста не бијаху јањад; пољски улани и угарски хусари, као и пруски хусари, о којима је Фридрик Велики у првом шлеском рату још доста строго судио, нијесу за цијело ни мало бољи били од Барделебенових чета.

Кад се узме у обзир, да се је Саска опетовано трсила да стече привољење за полазак кроз Нову Марку, тада не може бити сумње о Бриловој невиности[2]). Брил је додуше био огорчени противник Пруске, али га ваља ријешити предбацивања, да је хтио постати други Мелак (Melac). Све да је хтио Нову Марку опустошити па и Берлин и малу му посаду поступком што се зове „road à la Stuart“ заузети — питамо, шта би најзад тиме постигао? Стари „Десауер“ (Dessauer) стојао је са својом војском код Магдебург-Хала (Magdeburg-Hall), а био је у стању да за свако пруско село попали десет саских. За Брилову невиност говори одсудно његова преписка са Барделебеном од 15. септембра гдје вели:

„Пошто је Пруска ускратила пролаз кроз Шлеску и даље преко Шидла (Schidl), само су два пута за кор:

1. или да се упути к Естерхазијевом кору или

2. да под заштитом једног аустријског одјељења, које би се морало мањи крај Одре до Шидла, прегази Одру и да се онда даље крене кроз Саске земље“ [3]).

---

[1]) Драјзен (Draysen), „Geschichte der preussischen Politik“, 5. дио, св. II., стр. 521.: „Краљ вољан, да се обори на Саску, с нестрпљењем је чекао на вијест из Дражђана, дочим су Падевилс (Padewils) и Ајхел (Eichel) били пуно забринути и држали, да предстоји грозота за старе покрајине, такођер за Берлин; на саму вијест о улазу кнеза анхалтекога у Саску да ће оних 3—4000 разбојника, који леже на међи Нове Марке (Neumark) упасти и нико, како су презирни, не ће их пријечити, да опустоше земљу на далеко и широко, дапаче да дођу и до капија берлинских.“

[2]) Politische Correspondenz Friedrich des Grossen, Depeschenwechsel zwischen Berlin und Dresden, бр. I., из Дражђана, 25. јуна 1745., бр. IV., из Дражђана, 28. августа 1745.

[3]) Главни државни архив у Дражђанима, Registranden de anno 1745.

Изгледа скоро, да је Фридрик Велики изгреде Бошњака на међи и Брилов тобоже намишљани пљачкачки упад истакнуо само с тога, да крупним доказима поткријепи свој, 25. августа напрасно објелодањени манифест, којим је оправдао упад војске под Леополдом Анхалтским у Саску. Ово моје мишљење разјашњује се једном у „Politische Correspondenz“ саопћеном кабинетском заповиједи Фридрика Великога, управљеном департману извањских посала у Берлину на депешу од 26. јуна:

„Ви се морате с тога на саском двору одмах притужити, да бар њега тиме дотјерате у шкрипац. У прилогу спецификовани случајеви (изгреди на међи) нека се добро нотирају и из тога сачине species facti, да се од тога учини упораба, кад се буде објелодањивало ратно очитовање“ [1]).

Но Бошњаци су свакако били несташна дјеца (enfants terribles) Барделебеновог кора, а ваљда су имали узрока да буду незадовољни. Дана 25. маја саопћио је коморник Грушћински (Gruszcinski) грофу Брилу пријетњу једнога ратника Бошњака: да ће прећи краљу пруском, ако не буде боље плаће [2]). У истину наскоро затим прешао је сатник Серкиз са својим момцима у Пруску, који је тиме положио темељ првој пруској копљаничкој пуковнији; нешто слична постојало је додуше у Пруској већ за првог шлеског рата, напме Нацмерова (Natzmer) уланска пуковнија [3]), но ова је одмах и распуштена.

Празнина, што ју је Серкиз у саској војсци проузроковао, попуњена је јаким транспортом новака, што је довео из Камјеница у Мезериц мјесеца августа један часник исте пуковније, мајор Зихлински (Zychlinski) [4]). Генерал пл. Вајсбах, који је међутим именован заповједником кора на мјесто Барделебена, задржавао се је са својом пуковнијом без сврхе и користи и мицао се тамо амо на међи Нове Марке. Изјаловише се сви његови покушаји, да у малим четама неопажено пређе преко Одре и упане у Лужицу, јер је у августу пруски генерал пл. Поленц (Polentz) са два батаљона гренадира и једном пуковнијом драгуна на заповиједь краљеву чувао прелаз на Одри код Шидла.

Концем августа необично се погоршало стање за Пруску, краљ се морао повући пред херцегом Лотриншким, а већи дио саских чета повратио се из Ческе у Саску, која се сада очитује као отворени непријатељ [5]).

Гроф Брил сматрао је да је тај час згодан, да повуче своје чете из Пољске у Саску, тим више, што је у ратном плану саског врховног војног заповједника предвиђено било, да се сједине кор Вајсбахов и чете херцега Лотриншкога, које су се биле кренуле из Лужице. Но вјештим одредбама пошло је Поленцу за руком запријечити Вајсбаха од сваког енергичнијег поступка, а осим тога присили она битка, која се је догодила код Сора дне 30. септембра, а која је по Прусе повољно испала, Аустријанце на узмак.

Поленц је међутим мирно стајао са својим четама код Шидла, њему насупрот најближе стајао је поручник Бошњака, Петар, са 26 момака на ратној стражи код

---

[1]) Усмене резолуције краљеве по биљешкама кабинетског тајника.

[2]) Главни државни архив у Дражђанима, „Resolutionen von Januar—Juni 1745“. Писарна тајног кабинета.

[3]) Генте, „Бошњаци пруске војске“, „Гласник зем. музеја“, год. 1899.

[4]) Главни државни архив у Дражђанима, Relationen von July—December 1745. Св. II., из Варшаве, 28. јула 1745.

[5]) Preussisches Generalstabswerk, „Der 2. Schlesische Krieg“, св. III., стр. 137.

Хохенвалда. Сам Вајсбах повукао се са својим пуковнијама дубоко у унутрашњост, да завара противника, јер се приправљаху с нова ствари, за које се у главном стану савезника држало, да ће Вајсбахов кор у њима судјеловати. При том се је радило о опћој навали на пруске земље с коначним циљем Берлином. Вајсбах је добио налог да из Фрауштата (Fraustadt) успостави дотицај се херцегом Лотришким, с тога је ваљало под сваку цијену извојштити прелаз преко Одре[1]. Но с Поленцова дјеловања изјалови се форсирање прелаза преко Одре. Успјеси пруске војске код Хенерсдорфа (Hennersdorf) и Цитаве (Zittau) дне 23. и 27. новембра, а тиме у савезу узмак Аустријанаца били су узроци, те Вајсбах није ништа могао подузимати, премда се је Поленц међутим упутио к војсци кнеза Леополда Анхалт-Десауског у Саску па је тако било прилике за самостални упад у Нову Марку, лишену чета[2]. Не може се установити, који су били узроци тому нераду, да ли безглавност Вајсбахова или одређени налози Брилови. Побједоносно ратовање кнеза Леополда и пораз здружених Саса и Аустријанаца код Кеселдорфа дне 15. децембра 1745. натјераше противнике Пруске да с њоме склопе мир. Сам Брил био је изненађен неочекиваним изласком рата и што промашише циљ његови планови у погледу употребљења оних коњаничких корова, који се устројише по његовој одредби. Због тешких удараца, што их је претрпила Саска у рату, настала је нужда да се снизи ефективно стање војске. Све за вријеме рата постављене чете морале се смањити, изузевши три уланска пука, што их је предводио Монро, и бошњачке пуковније, за које се Брил заузео још у пошљедњем часу.

Заповједником оних краљевских чета, што су биле одређене да остану у Пољској, именован буде на мјесто грофа Ренарда вођа пољских улана у Чешкој, генерал Сибилски (Sybilski)[3]. Тако се је Вајсбахова бригада састојала само од три уланске и од бошњачке пуковније. Послије отпуста пуковника Мазанија у јуну 1745. вршио је заповједништво пуковније Вајсбах, а водство буде повјерено најстаријему штапском чланику мајору Зихлинскому (Zychlinski). Пуковнија је сада спала на три сатније, пошто је сатник Серкиз већ у мају са својом момчадијом прешао у службу Пруске, а у пролећу 1746. оде за њим и сатник Пјетровски[4].

Човјек се мора чудити, што у чисто босанској пуковнији налази толико њемачких и пољских чланика. Разјашњење ваља тражити у оним установама уговора, по којима је краљу припадало право да попуни штабна чланичка мјеста. Изгледа, да се је то право растегло и на субалтерна чланичка мјеста, јер у свакој сатнији налазимо по два по краљу именована чланика, који су у осталом били нужни за службу. Чланички је кор био састављен на овај начин:

Пуковник Мазани пл. Славедин, касније
пл. Остен,
мајор Зихлински,
ађутант Черњита (Czernytta).

---

[1]) пл. Арнет (Arneth), „Maria Theresias erste Regierungsjahre“, св. III., стр. 140.—142., надаље Preussisches Generalstabswerk, „Der 2. Schlesische Krieg“, св. III., стр. 133.—137.

[2]) Preussisches Generalstabswerk, „Der 2. Schlesische Krieg“, св. III., стр. 152. и 156.

[3]) Главни државни архив у Дражђанима, „Von verschiedenen Personen an die K. Churfürstlichen Cabinets-Minister eingelaufenen Schreiben, betr. de anno 1746: Instruction für General von Sybilski“, дат. Дражђани, 18. марта 1746.

[4]) Фр. Генте, „Бошњаци у пруској војсци“ у „Гласнику зем. музеја“, Сарајево 1899.

Сатници I. кл.:

Серкиз (Бошњак),
Александер (Бошњак),
Иван Bosniak (Бошњак),
пл. Гордон,
Јан Скориц (Skoryc).

Штабски сатници:

пл. Пјетровски (Pietrowski),
пл. Раб (Raab),
поручник Кепски [1]).

Поручници:

Алија (Бошњак),
Петар Bosniak (Бошњак),
Теодор де Морица (Бошњак),
Георјево (Бошњак),
Панаготи (Panagotti, Бошњак).

Заставници (Fähnrich):

Осман (Бошњак),
Витковиц (Wittkowic, Бошњак) [2]),
Мјекулу (Miekulu),
Котај (Kottay).

О узроцима, који су потакли Брила да придржи ту пуковнију послије склопљеног мира, нема аутентичних вијести, али је разумљиво, да је он као оснивалац њен могао гајити жељу, да ту одану му пуковнију има у Пољској на располагање.

Мајор Зихлински одвео је пуковнију из Мезерица у краљев посјед Њеполоњиц (Niepoloniec), који је био опредијељен као посадно мјесто, гдје управу од њега прими новоименовани пуковник Хенрик Левин пл. Остен. Пошто је за вријеме боравка код Мезерица исплаћен само један дио плаће, износио је заостатак 1577 дуката, и пошто је пуковнија у свом новом стану, да узмогне презимити, поставила нарочиту пристојбу за прехрану момака и коња, то пољски чиновници отпочеше одмах поднашати представке Брилу [3]). Бошњаци доспјеше због неисплаћеног дохотка у велику оскудицу, а уз то постајаху већ и незадовољни (у априлу 1746.) и почеше одлучно захтијевати, да се задовоље њиховим оправданим тражбинама. Сатници Александер и Иван Бошњак заузеше се за своје земљаке, због чега доспјеше у затвор. Успркос томе поновише се у мају немири, а од сатније Гордонове удаљи се дапаче половица момака за турску међу; с муком пође Гордону и поручнику Петру Бошњаку за руком да избију из главе људима њихов бесмислени поступак. Но пошто

[1]) Пјетровски, Раб и Кепски били су додијељени сатнијама Серкиза, Александра и Ивана Бошњака.

[2]) Витковић је за Серкизом, Алијом и Османом 1745. прешао у Пруску.

[3]) Главни државни архив у Дражђанима, „Die sächsischen Truppen in Polen 1743—1746“: Брил Сибилскију, из Дражђана, 30. марта 1746.

се Сибилски, Вајебах, пл. Остен[1]), као и Зихлински заузеше за Бошњаке, испале су казне врло благо. Зихлински је дапаче истакнуо у свом извјештају на Брила признања, која очитоваше неколицина магната у погледу ваљаног понашања момчадије. Брил је сада чинио барем све оно, што је лежало у његовим силама, да људе задовољи, но споменута оскудица новаца опрла се његовој доброј вољи; Бошњаци добију и задовоље се додуше опет неким дијелом својих тражбина, но за мало опет настану немири међу њима.

Сибилски је кривио сада пуковника пл. Остена, да није привео сврси новац, што је био намијењен на исплату пуковније, но пуковник се бранио тиме, што се и њему није исплаћивала плаћа, напокон му дадоше мировину и тиме га ријешише оптужбе. Него изгледа, да је ратни повјереник Турнер, кому је била повјерена брига око цјелокупне опскрбе чета, највише скривио незадовољству Бошњака. То просто момче, прави тип лоповскога интенданта, мишљаше да може ставити предлог: „да се Вошњацима ускрати новац за крух, пошто га не захтијевају, јер за њ не знаду“[2]).

И сваки пут би се људи, с малим задовољни, умирили, чим би наступило ма и најмање побољшање њихове оскудице. Децембра парадирала је пуковнија у Варшави пред краљем и принцезама; пуковника дапаче похвалише с доброг држања његове пуковније. На турски начин изведена атака у цијелим чопорима побуди позорност прускога резидента[3]). У то вријеме чини се да је увртено пољске момчадије да се употпуни пуковнија, јер се Остен више пута тужи због тога, што су ови људи најнеобузданији.

У пролећу 1747. отпочеше с нова немири; момци се удаље у овећим четама и само с великом муком пошло је за руком један дио склонити на повратак[4]). У априлу морао је Остен пријавити бијег поручника Черњита и описати га као узрочника свих немира. Ратни суд, што се је 3. маја састао, морао је дапаче четворицу коњаника сатније Скориц, који су били оптужени „in puncto rebellionis et attentatae desertionis“ осудити на тешке казне:

„Николу Стојицу, Иваницу Туксинијана (Tuxinian), Радулу Владија, Апостола Василијана (Wassylyan), сви прости војници, по роду Власи грчке вјере и то: Стојицу објесити на лоповска вјешала, осталима дати по 100 батина.“[5])

Ови неваљалци спадали су у ону пољску момчадију, што је у Њеполоњецу ступила у бошњачку пуковнију.

Но Бошњацима у саској служби били су дани већ избројани, разни узроци принукали су Брила да смањи кор.

Изгледало је, да је мир осјегуран на дуље вријеме, издржавање чета силно је теретило и онако исцрпљену Саску, пољска опозиција израбљивала је сваки нови немир за тужбе на краља а против омражена министра.

---

[1]) Остен Брилу: „Да не може поступати против својих људи и да ће се раје дати ухапсити, него да га људи, натјерани нуждом, лише поштења и репутације.“

[2]) Главни државни архив у Дражђанима, „Die Verpflegung des in Polen stehenden königlichen Corps betreffend“: Турнер Брилу, из Варшаве, 18. јуна 1746.

[3]) Тајни државни архив у Берлину. R. 9, 27, 1746.: Лево (Leveaux) краљу, из Варшаве, 10. децембра 1746.

[4]) Лево краљу, из Варшаве, 25. јануара 1747.

[5]) Главни државни архив у Дражђанима, „Die königliche Garde in Pohlen 1741—1747“: Бајтел (Beutel) Брилу, из Варшаве, 3. маја 1747.

Заповијед кору, што ју је издао генерал Сибилски 27. маја 1747. гласи: „Бошњаке, да се предусретне свим даљњим неподопштинама, мало по мало сасвим смањити“ [1].

Брил у својој забринутости, да би Бошњаци, преварени у својим надама могли починити изгреде, додијелио је додуше једну ескадрону литавске крунске гарде пуковнику пл. Остену, но умањивање босанских чета ипак је проведено у миру. Велики благајник литавски изда пуковнији дапаче изврсну свједоџбу. Сваки коњаник добије по један дукат за прехрану а онда се момчадија упути у малим четама преко међе у своју домовину. Један једини изгред, што се је збио послије редуцирања, почињен је по неком пруском бјегунцу. По неким вијестима био је то часник Грабовски, који се је бавио врбовањем. Тај човјек напути неколико отпуштених Бошњака, или по другом једном извјештају неколико одбјеглих војника, те навалише на ратну пртљагу сатника пл. Гордона, при чему је убијен исти узрочник и четворица његових момака по Бошњацима сатније Скорица.

Гроф Брил ускипи на то и изјави се узрујано спрам Остена због тога, но овај се заузме за своје људе и означи Пољаке, што су ступили у пуковнију, као починитеље [2].

Но Бошњаци су свакако напустили земљу на начин, што им га је прописао Брил, — у малим четама, а без даљњих изгреда; бар у списима нема даљњих вијести о Бошњацима. Краљевским часницима (Остену, Зихлинскију, Гордону, Скорицу и Кепскију) испослује Брил мировину у оној висини, какова је била дозвољена часницима редуцираних уланских пукова.

Премда бошњачка пуковнија није могла да стече у рату славе, ипак мора да је у оним момцима било добре језгре, јер иначе не би Брил 1746. запријечио смањење њихова броја, а нити би њихови претпостављени а нити становништво у свакој прилици остали на страни људи, с којима се онако хрђаво поступало. Како било да било, на никоји начин није оправдано оно лоше мнијење о бошњачкој пуковнији у савременим извјештајима.

Да је шлески рат плануо 1747. умјесто 1756. године, пуковнија би без сумње освјетлала образ свому протектору Брилу.

Неопазно ишчезнуше странци, баш онако као што су и дошли били, а само суплемењаци њихови у прускоj војсци подсјећаху дуго још на бошњачку саску пуковнију.

У прускоj војсци име Бошњак стекло је али велике части и готово пола вијека носила је то име једна од најсјајнијих пуковнија.

Готово све пруске уланске пуковније вуку подријетло од чета Серкизове и Пјетровскијеве из некадашње „пољско-саско-бошњачке пуковније“. Бошњацима се има захвалити, што се је копље увело у пруску, а касније и у цијелу њемачку војску. По пруском узору је касније (почетком 19. стољећа) Данска устројила кор Бошњака, али је већ послије неколико година распустила своју босанску ескадрону, коју је попут Пруске придијелила једној хусарској пуковнији [3].

Послије наилазимо још на једну кратку вијест из Курландије о устројењу једног бошњачког кора у 18. стољећу; може бити да је он настао увртењем отпуштених пруских Бошњака [4]:

---

[1] Главни државни архив у Дражђанима, „Die saechsischen Truppen in Pohlen 1747“: Брил Сибилскију.

[2] Остен Брилу, из Сересова (Szereszowa), 24. августа 1747.

[3] Фр. Генте, „Бошњаци у данској војсци“ у „Гласнику зем. музеја“, Сарајево 1899.

[4] Тајни државни архив у Берлину, R. 96, B. 108: „Extracta für die Cabinets-Vorträge 1773“. Јануар—јуни.

„Берлин, 16. јануара 1773.

Неки барон Халта пише из Хамбурга, да, пошто по вијестима, што их је добио из Курланда, херцег би био намјеран предузети редукцију у свом хусарском и бошњачком кору, одовуд се дакле могло добити ваљаних новака, и пита, да ли да у том науму пропонира заповиједајућему чланику курландских Бошњака, Мелеру (Maeller), који је прије био поручником код зелених хусара, да опет ступи у највишу службу Његовога Краљевског Величанства?

Херцег има само једну малену гарду и не умањује ју.“

* * *

Слика 3. Холандијски копљаник „Бошњак“.

(Калпак од смеђег сукна са црвеном кићанком. Смеђи сукнени капут бијело је обрубљен и има црвене наставке на подлактици са зеленим рубом уз руке. Прслук бијел са црвеним пречкама. Пâс зелене, а чакшире црвене боје. Корица сабље од туча (жута). Барјачић на копљу састављен од двије боје; предњи комад црвен са бијелим обрубом, отражњи бијел са црвеним обрубом. Црвена је боја посвуда једнако загасита.)

2. Холандијски копљаници Бошњаци.

Слично ко у Данској и Курландији постојало је у XVIII. стољећу такођер у Холандији и то само неколико година одјељење коњаника, оборужаних копљем. У једном холандијском дјелу о војничким униформама означава се овај војнички збор „Уланима Бошњацима (Bosniaques) или пикенирима (Pichenieres) на коњу“.

Године 1786. узеше Холандија и Утрехт (Utrecht) многе добровољце у своју службу против царског намјесника те их назваше „Војском у служби за обрану (van het Defensiswezen)“. Посредовањем Пруске дођоше ови војнички зборови године 1787. потпуно или дјеломице у службу генералитета. Тако бијаше почетком те године у служби Утрехта збор генерала пл. Борха (van der Borch), којему припадаше и једна сатнија Бошњака-копљаника или пикенира на коњу, но ту сатнију није генералитет преузео.

Како је управо у годинама 1786. и 1787. пруска пуковнија Бошњака стајала на врхунцу своје војничке славе, може се узети, да је и у Холандији (ко што је то био случај у Данској) дотични збор копљаника формисан и означен по примјеру пруске бошњачке сатније.

О судбини ове сатније Бошњака-копљаника у служби Холандије не може се, како ми јавља војнички сликар г. Кнетел (Knötel), који ми је доставио овдје додану *слику 3.*, ништа потањега сазнати, те се ја морам ограничити једино на то, да у ово неколико ријечи прикажем, да је име „Бошњак“ у оно доба и у Холандији означавало прве војнике копљанике.

Nahogjaji novaca[1]).

Piše

dr. **Karlo Patsch,**

kustos bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

(Sa 1 kartom i 3 slike u tekstu.)

VI. Pokladni nalazak novaca careva Antoniniana.

Nastavljena istraživanja glede nagjenih novaca careva iz porodice Antoniniana, o kojima je bilo govora u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", sv. VI., str. 248. i dalje, dovedoše jedva jedvice do odregjenog zadatka.

Ovi su novci nagjeni godine 1884. u selu Podastinju, koje leži istočno od Fojnice u blizini kupališta Kiseljaka, i to na brežuljku Humac, koji se diže neposredno iz dolinske usedline Fojničke rijeke. Kad je seljak Mato Gudelj rečene godine krčio neku šikaru, izbačen je pri vagjenju jednog panja odasvud korjenjem optočeni grumen zemlje, u kojemu se pri tačnijem pregledavanju našla množina srebrnih novaca. Odlomci od ilovaste ili druge kakove posude nijesu se našli, spram čega je novac ovdje zakopan ili u vrećici ili u drvenom sandučiću. Gudelj i njegovi radnici s mjesta su razdijelili novac te su jedni svoj dio ustupili samostanu u Fojnici, dok su drugi pošli kujundžijama i španjolskim jevrejima. Nešto kupiše od tog nalaza privatna lica, kao primjerice Ibrahim-aga Husbaša u Fojnici. Novo utemeljeni bos.-herceg. zemaljski muzej kupio je od nekog Španjolca 3. marta 1889. godine 62 komada[2]). Jedan dio nalaza dospio je u narodni muzej u Zagrebu, jer je S. Ljubić u „Vjestniku" godine 1888., str. 127. zabilježio: „da je u Bosni prije tri godine nagjeno blago, koje sastoji od rimskih srebrnih novaca, te da je zagrebački muzej iz ovog nalaza nabavio 40 komada". Netačnost u navagjanju godine 1885. umjesto 1884. biće da je nastala pogrješkom prodavača. Netačno je takogjer naveden broj novaca sa 40, pošto je po navodu profesora J. Brunšmida kupljen 41 komad i to:

1. Septimius Severus, Cohen[2] 543.
2. Caracalla, Cohen 103.
3. Geta, Cohen 68.
4.—8. Elagabal, Cohen 61, 111, 291, 293, 294.
9. Aquilia Severa, Cohen 6.

[1]) Vidi raspravu pod ovim naslovom u našem „Glasniku", god. 1900. (XII.), str. 543.—574.

[2]) To je pravilno vrijeme nalaska ovih novaca, dok sam pogrješno na označenom mjestu spomenuo godinu 1888.

10.—12. Alexander, Cohen 61, 207, 566.

13.—21. Gordianus III., Cohen 41, 109, 133, 155, 160, 210 (dva puta), 250, 302.

22.—25. Philippus I., Cohen 25, 43, 182, 205.

26. Otacilia Severa, Cohen 17.

27.—28. Philippus II., Cohen 48 (dva puta).

29. Decius, Cohen 16.

30.—32. Etruscilla, Cohen 17, 19 (dva puta).

33. Trebonianus Gallus, Cohen 76.

34. Volusianus, Cohen 133.

35.—38. Valerianus I., Cohen 65, 94, 147, 200.

39. Gallienus, Cohen 1288.

40. Salonina, Cohen 130.

41. Valerianus II., Cohen Saloninus 46, isp. H. Dessau, „Prosopographia", II., str. 274.

Brojevi 1. do 4., 7., 9. do 13. jesu dinari a ostali 31 jesu novci Antoninianâ.

Naša skupina počinje s Alexandrom te se svršava takogjer sa Saloninusom, ali se u njoj nalazi samo jedan denar. Nejednaki razmjer izmegju denara i Antoniniana u obadvije skupine imaće svakako svoj uzrok u tome, sto su ti dijelovi nalaska prolazili kroz razne ruke.

Gore spomenuti Ibrahim-aga Husbaša iz Fojnice prepustio je megjutim preostali mu jedan komad, Gordianus III., Cohen^2 109, Karlu barunu Schweigeru, koji je gospodin bio tako ljubezan, te nam je taj novac dostavio na proučavanje i notiranje. I ako je glavni dio ovog poklada već onom prigodom dignut, kad se je slučajno našao, to ipak nije potpunoma iscrpljen valjda zbog naglosti radnika, jer se od onda na ovom nalazištu kod oranja opet nagjoše pojedini novci. Gudelj i njegovi sinovi vele, da su kasnije sabrali „od prilike deset komada" (po svoj prilici i više). Ovamo idu ona dva Antoniniana, za koje smo u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", sv. VI., str. 248. spomenuli: „da potječu iz Kiseljaka" (to su Gordianus III, Cohen^2 266. i Philippus I., Cohen^2 235, što ih je bos.-herc. zemaljski muzej nabavio 28. februara 1895. od Petra Gudelja), za tim niže navedenih sedam komada, od kojih sam broj 1. kupio na licu mjesta 8. jula 1891. godine, dok smo drugih 6 komada nabavili od Ante Vrepca, podvornika kotarskog ureda u Fojnici:

1. Philippus I., Cohen^2 80.
2. Philippus II., Cohen 6.
3. Decius, Cohen 32.
4. Valerianus I., Cohen 208.
5. Gallienus, Cohen 306.
6. Salonina, sasvim izlizan.
7. Valerianus II., Cohen Saloninus br. 45., isp. Dessau, na ozn. mj.

U svemu poznati su nam dakle iz Podastinja ovi novci:

1. 62 komada, u prvi mah kupljeni za naš muzej[1]),
2. 41 komad, u zbirkama zagrebačkog narodnog muzeja,
3. 1 komad, u posjedu baruna Schweigera,
4. 10 kasnije nagjenih komada, od kojih je devet dospjelo u našu umjetničku zbirku, ukupno 114 komada, kojem broju treba da pribrojimo još priličan broj novaca iz ovog nalaza, koji je stigao u zbirke franjevačkog samostana u Fojnici, no koji se

[1]) Od ovih je jedan komad zametnut.

sada već ne može pouzdano odrediti, jer se je smješao sa novcima careva razne provenijencije [1]).

Od iznagjenih i odregjenih novaca jesu 11 denara i 101 Antoniniana. Na pojedine careve dijele se isti ovako:

1. Septimius Severus: 1.
2. Caracalla: 1 (denar).
3. Geta: 1.
4. Elagabal: 5. (1 denar i 4 Antoniniana).
5. Aquilia Severa: 1 (denar).
6. Alexander: 4.
7. Gordianus: 33.
8. Philippus I.: 13.
9. Otacilia Severa: 2.
10. Philippus II.: 6.
11. Decius: 4.
12. Etruscilla: 4.
13. Etruscus: 1.
14. Hostilianus: 1.
15. Gallus: 7.
16. Volusianus: 3.
17. Aemilianus: 1.
18. Valerianus I.: 8.
19. Gallienus: 6.
20. Salonina: 4.
21. Valerianus II.: 5.[2])
22. Posvećen Hadrianov novac: 1 [3]).

Kako su nedostatne naše vijesti o ovome nalasku, to ne možemo doći do odregjenih zaključaka niti pogledom na broj niti obzirom na okolnost, što nema novaca iz mlagjeg doba (primjerice što manjkaju posvetni novci Valeriana II. i novci Saloninusa). Ni habitus najmlagjih novaca ne može nam poslužiti, jer se ne da ustanoviti, što je istrošeno kolanjem a što je otrto poslije samog nahogjaja. Spram svega toga moramo se ograničiti na konstatovanje, da je ovo blago zakopano iza godina 256./7. poslije Hr., kad je mlagji Valerianus proglašen cezarom [4]) i još za vladanja Gallienusa, na što nas upućuju spisci analognih nalazaka. Ko povod, što je to novčano blago zakopano, možemo prethodno uzeti ili sve to veće padanje vrijednosti Antoniniana [5]) ili ratne dogagjaje, čije se djejstvovanje očutilo sve do u brdovite krajeve centralne Bosne. Produžena istraživanja možda će nam i u tom pogledu podati na ruku podatke za riješenje ovog pitanja.

Po kazivanju stanovništva okolnih sela nijesu se na samom nalazištu našli nikakvi drugi starinski ostatci. Najbliže nagju se oni na drugoj, istočnoj strani na dugačko ispruženog sela Podastinja, i to na brežuljku zvanom Crkvine, koji se sa svojom okomitom stijenom uzdiže kraj lijeve obale Fojničke rijeke ondje, gdje u nju uvire rijeka Lepenica. Ovdje je godine 1882. c. i kr. natporučnik Dumičić izmegju raznih otesanih ploča i drugih kamenova našao nadgrobni spomenik C. I. L. III 8379 = naše „Wissenschaftl. Mitheil.“, sv. IV., str. 251.: *C. Manlius C. l(ibertus) Honesimus ann(orum) L h(ic) s(itus) e(st)* [6]).

Na vršku ovog brežuljka zapazio sam 8. jula 1901. jedan po svoj prilici kasnije podignuti zid, gragjen od kamenja bez kreča, za tim veliku dobro oklesanu kamenu

[1]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, sv. VI., str. 248.

[2]) Isp. gore str. 392., br. 41. i br. 7.; tri ostala dodijeljena su Saloninusu u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, sv. VI., str. 250., br. 58.—60. na osnovu Cohena², V., str. 520., br. 29. i str. 522., br. 45. — Isp. sada još Dessau na ozn. mj.

[3]) Isp. J. W. Kubitschek, „Wiener numismatische Zeitschrift“, god. 1900., str. 191. i dalje.

[4]) Isp. Dessau, na ozn. mj. str. 273.; A. pl. Sallet, „Die Daten der alexandrinischen Kaisermünzen“, str. 76.

[5]) Mommsen, „Geschichte des römischen Münzwesens“, str. 793.; O. Voetter, „Wiener numismatische Zeitschrift“, 1900., str. 126.

[6]) Isp. Victor barun Handel, „Archäolog.-epigraph. Mittheil.“, VII., str. 150.; A. J. Evans, „Antiquarian researches in Illyricum“, dio III. i IV., str. 17., primjedba.

kocku; na obronku našao sam pak odlomke od žmurnjaka i ilovastih posuda. Spram toga bila je ovdje nekoć rimska gragjevina, no onaj nadgrobni spomenik donešen je ovamo s drugog mjesta.

Uspjelo mi je, da istog dana nagjem rimsku naseobinu u selu

Kiseljaku.

Ona leži južno od spomenutog brežuljka Crkvine a 0·75 kilometara daleko od Kiseljaka s desne strane ceste, što iz tog sela vodi u Visoko. Oranice Hadži Avdije Hadžiavdića i Alije Alilića, koje čine zaravanak te se zovu Krivače, posute su na gusto odlomcima od žmurnjaka i komadima obdjelane sedre. Već se a priori moglo predpostaviti, da je ova odugačka, krasna i plodna dolina sa jakim vrelom kisele vode za rimskog doba bila napučena[1]). Kako se ovdje sasvijem prirodno stiču četiri cestovna pravca: Kiseljak—Kreševo, Kiseljak—Gromiljak—Fojnica—Gromiljak—Busovača, Kiseljak—Visoko i Kiseljak—Sarajevo, to se može uzeti, da će se ovdje naći ostatci rimskijeh cesta i to tim prije, jer smo već dobavili dokaze, da je za predrimskog doba promet išao u Fojnicu. Kod spomenutog cestovnog raskršća kraj

Gromiljaka

konstatovao sam 8. jula 1901. naseobinu iz rimskog doba. Kraj kuće Ivana Biletića, koja je prije služila ko župnički dvor, nagjoh na desno i lijevo od ceste Gromiljak—Fojnica po oranicama rečenog Biletića i Ivana Bilana odlomke od krovnog crijepa (žmurnjaka).

VII. Nahogjaji novca u kotarima Derventa, Gradačac i Brčka.

U kotarima Derventa, Gradačac i Brčka, čija se područja prostiru uz rijeku Savu, nije se do sada pronašao ni jedan kameni spomenik iz rimskog doba; tim više bila nam je dužnost da pomnjivo pazimo na pojavu starog novca, kako bi bar na osnovu ovakih nalazaka mogli prosugjivati prilike ovog kraja za antiknog doba. Tijekom minulih dviju godina (1900. i 1901.) umnožiše se podatci našeg nastojanja pa smo se odlučili da ih ovdje objavimo, jer je iskustvo pokazalo, da je ovakovo objavljivanje sasvim podesno da razbistri po koju tamnu stranu našeg znanja. Mimo toga nam ovaki postupak pribavlja nove radenike i pomagače, koji se uvijek javljaju, da nam pribave često osnovane a kad i kad i zamišljene ispravke k onomu, što smo objavili. Ovog puta sjetićemo se naročito revnog suradništva g. Ivana Ečera, općinskog bilježnika u Orašju, zatim fra Grge Došena i fra Ilije Oršolića. Nastojanju ovih dvaju franjevaca treba zahvaliti, što je tečajem godina samostan Tolisa (kotar Gradačac) prikupio znatnu zbirku novaca iz raznijeh epoha.

Novce smo u niže prikazanomu spisku poredali po nalazištima; gdje u njemu nije ništa naznačeno o sadanjem njihovom čuvalištu, razumjeva se da se nalaze u numizmatičkoj zbirci našeg muzeja.

---

[1]) Nemamo pouzdanog svjedočanstva, da je to vrelo za rimskog doba bilo u upotrebi, jer novac, koji je u njemu nagjen, potječe po obavijesti g. gragjevinskog savjetnika M. Ribaricha iz novijeg vremena a cigle, koje se iskopaše prigodom gragjenja kupališne zgrade, idu u tursko doba.

Najzanimljiviji komad iz ovog kraja jeste drahma Damastion (str. 424., br. 1.), nagjena u selu Luka, koja se stavlja u četvrto stoljeće prije Hr.[1]). Gdje je ležao grad Damastion to se još ne zna; Imhof-Blumer[2]) misle hipotetički, da je identična s albaneškim mjestom Tepeleni. Time, što je naš komad nagjen zajedno sa novcima Apollonia i Dyrrhachium, ne možemo se nikako koristiti za topografsko fiksiranje te varoši, jer su novci navedenih dvaju gradova na Jadranskom moru mlagji te su mogli k nama doći drugijem putem nego novac grada Damastiona, koji je mogao dospjeti u Luku ili sa istoka ili sa zapada. Damastionski novci nagju se i u Albaniji (Skadru) i u sjevernoj Macedoniji i Dardaniji[3]). U dokaz tome, da je sjevero-istočno područje Bosne imalo u ono doba prometnu svezu s istokom i jugom Balkanskog poluostrva, navodi se nalazak tetrodrahmi Philippa II. u ovom našem kraju. No ja sam dosad vidio samo dva barbarska podražavanja (Nachprägung) ove novčane vrste, te se je moglo utvrditi, da je jedan komad nagjen u Liješću kraj Bos. Broda (vidi niže str. 418.), a drugi negdje u bos. Posavini, dakle u ravnijem kraju uz desnu obalu Save (str. 425.). Treba da za istočno područje Bosne držimo na oku njegovu kopnenu prometnu svezu sa okružjem grčke kulture, jer je taj pravac mogao biti posrednikom za mnogo toga, što mi sebi zamišljamo da je importirano pomorskim putem[4]). Axius-Vardar i Morava sa svojim na široko razgranjenim područjem bile su vazda one rijeke, kraj kojih su išli prometni putevi; u Paenoniji (uz Vardar) vladali su primjerice grčki običaji. Za doba rimskog gospodstva izbija već jasnije tračko-grčki upliv, koji mogosmo zasvjedočiti i na etničkom (narodnosnom) i na kulturnom polju[5]).

Drahme gradova Apollonia i Dyrrhachium dogjoše, kako ćemo niže razložiti, sa zapada u ova mjesta: Dobravoda (vidi niže str. 420.), Gradačac (str. 423.), Tremošnica (str. 423.), Srebrnik (str. 425., br. 1. i 2.) i Bok (str. 425., br. 1.).

Koje sveze postojahu s morskom obalom? Za kraj uz Savu valja prije svega uzeti u obzir komunikaciju, koju pruža sama rijeka, stari trgovački put, što ga Pompeius Trogus[6]) poznaje a Strabo u dva navrata opisuje IV. 6., 10.: ἡ δ' Ὄκρα τὸ ταπεινότατον μέρος τῶν Ἄλπεών ἐστι, ... καὶ δὶ οὗ τὰ ἐκ τῆς Ἀκυληίας φορτία κομίζουσιν ἁρμαμάξαις εἰς τὸν καλούμενον Ναύπορτον, σταδίων ὁδὸν οὐ πολὺ πλειόνων ἢ τετρακοσίων· ἐκεῖθεν δὲ τοῖς ποταμοῖς κατάγεται μέχρι τοῦ Ἴστρου καὶ τῶν ταύτῃ χωρίων. παραρρεῖ γὰρ δὴ τὸν Ναύπορτον ποταμὸς ἐκ τῆς Ἰλλυρίδος φερόμενος πλωτός, ἐκβάλλει δ' εἰς τὸν Σάον, ὥστ' εὐμαρῶς εἰς τὴν Σεγεστικὴν κατάγεται καὶ τοὺς Παννονίους καὶ Ταυρίσκους, isp. VII 5., 2. i V 1., 8.[7]). Ovdje se drži Strabo starijih vrela, naročito Polybiusa i Posidoniusa. No ovaj je put mnogo stariji, jedno trgovište[8]) izmegju Adrije i Pontusa, gdje se je prodavala s Pontusa (Crnog mora) dovežena roba iz Lesbosa, Chiosa i Thasosa, zatim s Jadranskog mora dobavljene amphore, — spominje se u citatu 104. pseudo-aristotelovog spisa περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων, koji citat ide ko i onaj 105. do na

[1]) F. Imhoof-Blumer, „Zeitschrift für Numismatik", I. (1874.), str. 108.; Percy Gardner, „Catalogue of Greek coins. Thessaly to Aetolia", str. XLII.

[2]) Na ist. mj. str. 107. Isp. A. J. Evans, „Antiquarian researches in Illyricum", dio III. i IV., str. 38., 89. i W. Tomaschek, „Mittheil. der geograph. Gesellsch. in Wien", 1880., str. 551.

[3]) Imhoof-Blumer, na ozn. mj. str. 109., primjedba; A. J. Evans, na ozn. mj. str. 67.

[4]) R. Virchow, „Zeitschrift für Ethnologie", 1895., str. 56.

[5]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.", sv. VIII., str. 110. i dalje.

[6]) Iustin. XXXII. 3., 14. isp. Plinius n. h. III. 128.

[7]) Isp. Mommsen, C. I. L. III, str. 483.

[8]) Po Brandisu u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Danuvius, stupac 2125. ležalo je to trgovište možda kod Željeznih vrata na Dunavu.

Lycusa iz Rhegiuma [1]), čija se akma stavlja u godinu 300. pr. Hr.[2]). Govori nadalje za istaknuto mišljenje od Timagetosa potičuća vijest o povratku Argonauta kod Apolloniusa Rhodiusa IV 284. i dalje[3]), spram koje su Minejci i jedan dio njihovih progonitelja Kolchana iz Crnog mora Dunavom (Istros) došli u Adriju. Protiv ovog argumenta diže se doduše prigovor, da lokaliziranje bjegstva Argonauta Dunavom nema svoj oslonac u tome, što se znalo za istočno-zapadni trgovački put na sjeveru balkanskog poluostrva, nego da je osnovano na tome, što se iz sličnosti imena Istros i Istroi izvodilo [4]), da se Dunav cijepa i da jedno korito uvire u Pontus a drugo u Adriju [5]).

Tim odlučnije zasvjedočena je duboka starost puta rijekom Savom po postanku uz rijeku smještenih mjesta i po nalascima, što su sabrani duljinom toka ove rijeke.

Longaticum, Nauportus, Neviodunum [6]) i Andantonia već su mjesta, utemeljena od Kelta, što se kod prvog, trećeg i četvrtog mjesta razabire iz imena [7]). Nauportus označava Strabo VII 5., 2. kao τῶν Ταυρίσκων οὖσαν κατοικίαν [8]). Emona je dapače predkeltička naseobina, jer ime varoši ide u dugački red iliričkih povjestnih imena, koja se svršavaju na — ona, isporedi Albona, Flanona, Scardona, Salona, Narona i t. d.[9]),

---

[1]) K. Müllenhoff, „Deutsche Alterthumskunde", I., str. 431. i dalje; isp. Gereke u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Aristoteles, stupac 1048. I Theopomp znao je po Strabonu, VII, 5, 9, da se uz Adriju prodaje ilovasto posuđje iz Chiosa i Thasosa, no kako mu je znanje o geografiji ovih krajeva bilo manjkavo, mislio je on da postoji podzemna sveza između Crnog i Jadranskog mora. Isp. G. Zippel, „Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus", str. 2.; H. Genthe, „Ueber den etruskischen Tauschhandel nach dem Norden", str. 93.; R. pl. Schneider, „Archäolog.-epigraph. Mittheil.", IX., str. 34., primjedba.

[2]) Müllenhoff, na ozn. mj. str. 430.

[3]) Müller F. H. G. IV. 519.; Müllenhoff, na ozn. mj. str. 431.; Zippel na ozn. mj.; O. Kämmel, „Die Anfänge deutschen Lebens in Oesterreich", str. 42., primjedba 1.

[4]) Isp. Brandis, na ozn. mj. stupci 2120, 2126.

[5]) H. Nissen, „Italische Landeskunde", I., str. 10. — Bilješku Herodotovu IV. 33., po kojoj su zavjetovni darovi Hyperborejaca preko Jadranskog mora prispjeli u Delos, ne mogu upotrebiti za riješavanje pitanja glede starosti plovidbe Savom, jer mi se mnijenje Nissena, na ozn. mj. str. 150. čini vjerovatnije od naslućivanja Brandisovog, na ozn. mj. stupac 2127.

[6]) U suglasju sa A. Müllerom: Emona, „Archäologische Studien aus Krain", str. 101. i sa F. Hangom, „Berliner philologische Wochenschrift", 1900., stupac 1557. držim i ja, da je Neviodunum identičan sa municipijom Latobicorum. U prvo vrijeme kolebalo je nazivlje nove varoši (C. I. L. III 10804: Latobici; C. I. L. III 3925 isp. str. 1738.: municipium Latobicorum; C. I. L. III 3919, 3921, 4616 = 11322, 4918 isp. Ptolem. II. 14, 4: Neviodunum); kasnije je nastupio upravo obratni običaj no što je bio u Galiji: ime mjesta istisnulo je ime plemena (Itin. Anton. 259; Tab. Peuting.; Ravenn. 220, 16). A. pl. Premersteinera pokušaj (P.-Rutar, „Römische Strassen und Befestigungen in Krain", str. 31. i dalje), da svakom od ovih imena doznači odregjeni lokalitet, držim da nije uspio.

[7]) Isp. A. Hölder, „Altkeltischer Sprachschatz".

[8]) Isp. Mommsen, C. I. L. III, str. 483.; Kämmel, na ozn. mj. str. 18., primjedba.

[9]) C. Pauli, „Die Veneter und ihre Schriftdenkmäler", str. 394.; P. Kretschmer, „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache", str. 256. i 264. U Emoni nalazeći se keltički kulti i stanovnici došli su kasnije u ovu vrlo prometnu trgovačku varoš. No što je bilo keltičko, što opet iliričko, to se teško može reći. Emona je jasni primjer našeg još vrlo slabog razlikovanja nomenklature ovih dvaju naroda. Aequorna (C. I. L. III 3831—3833) je po W. Tomascheku, „Bezzenbergers Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen", 1885., str. 99. valjda jedna od keltičkih boginja; naprotiv ju Pauli, na ozn. mj. str. 389. pripisuje Ilirima. Mommsen, C. I. L. I, str. 271., Preller-Jordan, „Römische Mythologie", II.[3], str. 122., primjedba i W. H. Roscher, „Mythologisches Lexikon" tumače pak ovo ime ko ime „starog latinskog božanstva". Najpodesniji je svakako sud G. Wissowa u djelu „Realencyclopädie": „da je Aequorna nesigurnog značenja i podrijetla". Ponešto suglasnije su izjave u pogledu keltičkog podrijetla Laburusa, čija se ara C. I. L. III 3840 u ostalom nije našla u samoj Ljubljani nego u Kaltenbrunnu, isp. Tomaschek na ozn. mj.; Holder na ozn. mj. pod ovom oznakom; M. Ihm u Roscherovom „Mythologisches Lexikon" takogjer pod tom oznakom.

pa i Tergeste, ma da je kasnije bila κώμη καρνική[1]), jer isti sufiks na — este vidimo i u nedvojbeno iliričkih mjesta Bigeste, Nareste, Ateste i t. d.[2]) Segesta ili Segestica, staro ime Siscije[3]), može da bude i keltičko i iliričko ime[4]).

Od bogatih predrimskih nalazaka uz tijek rijeka Ljubljane i Save spomenućemo ovdje samo rezultate istraživanja u Ljubljanskom tresetu (Laibacher Moor)[5]) i predmete iz broncanog doba, nagjene u Sisciji[6]). Na bosanskom dijelu Save dokazana su ova nalazišta: 1. Mačkovac, istočno od Bos. Gradiške, pokladni nalazak iz broncanog doba[7]). 2. Dônja Dolina, daleka od prilike jedan sat na istok od Mačkovca, velika sojenica, koja je cvala u broncano, željezno (Hallstattsko) i La-tensko doba[8]). 3. Klakar, jugoistočno od Bos. Broda, velika radionica iz mlagjeg kamenog doba[9]). 4. Šamac[10]) i 5. Orašje[11]), odakle imademo nalazaka iz broncanog doba.

Savski krajevi stajali su osim uz tok Ljubljanke još sa dva cestovna pravca u svezi sa Adrijom. Jedan put vodio je iz Savske doline uz riječicu Gurk do Cirkničkog jezera pa preko južnog dijela Okre u Trst. I on je fiksiran po starijoj vijesti Strabona: VII 5., 2: Ὁμοίως δὲ καὶ ἐκ Τεργέστε κώμης Καρνικῆς ὑπέρθεσίς ἐστι διὰ τῆς Ὄκρας εἰς ἕλος Λούγεον καλούμενον. πλησίον δὲ τοῦ Ναυπόρτου ποταμός ἐστι Κορκόρας ὁ δεχόμενος τὰ φορτία· οὗτος μὲν οὖν εἰς τὸν Σάβον ἐμβάλλει ἐκεῖνος δ' εἰς τὸν Δράβον, ὁ δὲ εἰς τὸν Νόαρον κατὰ τὴν Σεγεστικήν. ἐντεῦθεν δ' ἤδη ὁ Νόαρος ✻ πλήθει προσλαβὼν τὸν δίὰ τῶν Ἰαπόδων ῥέοντα ἐκ τοῦ Ἀλβίου ὄρους Κόλαπιν συμβάλλει τῷ Δανουίῳ κατὰ τοὺς Σκορδίσκους. ὁ δὲ πλοῦς τὰ πολλὰ τοῖς ποταμοῖς ἐπὶ τὰς ἄρκτους ἐστίν· ὁδὸς δ' ἀπὸ Τεργέστε ἐπὶ τὸν Δανούιον σταδίων ὅδον χιλίων καὶ διακοσίων. Navod o udaljenosti Trsta od Dunava dokazuje, da je taj put služio i za poduzeća u daljinu[12]), da nije imao svoj završetak na ἕλος Λούγεον, već da je sizao do u Savsku dolinu i to kroz dolinu rijeke Corcoras (Gurk), koju Strabo pogrješno identificira sa rijekom Ljubljanom. Kako je rijeka Gurk[13]) bila poznata, to dokazuje samo po sebi da je uz nju bilo i trgovine.

Isto tako možemo otuda, što je već za rana bila poznata Colapis—Kulpa i plovidba ovom rijekom[14]) zaključivati na cestovni pravac, koji je uz korito ove rijeke

---

Lična imena Bugia (C. I. L. III 3862), Buio (C. I. L. III 3855, 3860, 3866 isp. str. 1734.), Cetetiu (C. I. L. III 3861 isp. 10758), Eppo (C. I. L. III 3872), Manu (C. I. L. III 3871 isp. 1734) bilježe Pauli, na ozn. mj. str. 367. pa i Holder u svojem djelu „Altkeltischer Sprachschatz". O pojedinim imenima (Fibio, Oppalo, Rega, Voltrex) isp. takogjer Tomaschek, na ozn. mj. str. 95., Kretschmer, na ozn. mj. str. 246., 268., 271. i H. Hirt, „Festschrift für H. Kiepert", str. 181. i dalje.

[1]) Strabo VII, 5, 2.

[2]) Tomaschek, na ozn. mj. str. 101. Glede korjena od Tergeste isp. G. Meyera, „Indogermanische Forschungen", I., str. 324.; Kretschmera, na ozn. mj. str. 253., primjedba 5.

[3]) Mommsen, C. I. L. III, str. 501.

[4]) Tomaschek, na ozn. mj. str. 102.

[5]) E. pl. Sacken, „Mittheilungen der Central-Commission", 1876., str. 15. i dalje; Müllner, „Emona", str. 136. i dalje; Kämmel, na ozn. mj. str. 23.

[6]) S. Ljubić, „Popis arkeologičkog odjela nar. zem. muzeja u Zagrebu", I., str. 59. i dalje.

[7]) F. Fiala u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 141. i dalje, tab. VI.

[8]) Dr. Ć. Truhelka u ovom „Glasniku", XIV. (1902.), sv. 1., str. 129. i dalje, sv. 2., str. 257. i dalje.

[9]) Još ne objavljena, pošto iskopavanja još nijesu provedena.

[10]) Ljubić, na ozn. mj. str. 84.

[11]) Ljubić, na ozn. mj. str. 96.; W. Radimský, „Die prähistorischen Fundstätten", str. 160.

[12]) To je umaklo Premerstein-Ruteru, jer oni vele na ozn. mj. str. 6.: „Važnost njegova leži isključivo na području internog prometa izmegju Tergeste i zalegja, napučena Carnerniua i Iapodima, koje je Augustus djelomično podredio Tergesti.

[13]) Isp. Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Corcoras.

[14]) Strabo IV 6, 10; VII 5, 2. Isp. Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Colapis.

vodio do Kvarnera. Ovo mišljenje potvrgjuju nalasci grčkih novaca u hrvatskom Primorju i na ostrvima uz tu obalu [1]), nadalje dobre, iz šestog stoljeća prije Hr. potječuće vijesti u Grka o narodima u tim krajevima [2]), pri čemu se pretpostavlja da su ispravni fragmenti Hecataeusa kod Stephanusa od Byzanca. U takovoj svezi može se pomišljati, da je Herodot [3]) pod κάρπις razumijevao Colapis—Kulpa.

O bosanskim pritočicama rijeke Save ko prometnog puta sudi pravilno Mommsen „Römische Geschichte", V [3], str. 185. gdje veli: „Znatnije rijeke u Dalmaciji više su slapovi nego vodeni putevi".

Una doduše obiluje vodom, ali kako je vrlo vapnenasta staložava mnogo sedre pa se s toga po njoj može brodити samo na pojedinim kratkim dijelovima. Tek počevši od Otoke može se do njezinog ušća kod Jasenovca, dakle u duljini od 100 *km* brodити od marta do juna i u novembru pri osrednjoj vodi i to lagjama, koje tonu najdublje 0·40 *m*. Središta prometa jesu Bos. Novi i Bos. Dubica, a sveze sižu do Siska i Zemuna [4]). Najveća pritočica Une jeste Sana, koja uvire u Unu s desne strane kod Novog. Sana je u trgovačkom pogledu daleko važnija nego Una, jer njome mogu ploviti lagje počevši od Sanskog Mosta i to za osrednje vode one, koje tonu do 0·50 *m*, a za visoke vode i takove lagje, koje će utonuti do 1·50 *m*.

Vrbas je jedna od naših najvećih brzica te joj je tijek i u ravnici dosta divlji. Samo zadnja njezina 17 kilometra do ušća kod Svinjara brodiva su čamcima u mjesecima od februara do augusta i u novembru i decembru i to samo za osrednje vode. To vrijedi i za pošljednja 4½ kilometra (počevši od Novog Sela) za mnogo kraću rijeku Ukrinu. Daleko je bolje s rijekom Bosnom. Od marta do jula i u novembru i decembru može se čitavom duljinom od Doboja do Šamca (70·7 kilometara) za osrednje vode ploviti u korist trgovačkog prometa. Najvažnija je svakako rijeka Drina, koja postaje sastavkom Tare i Pive na bosanskoj megji. Duljina od 170 kilometara, od

---

[1]) Isp. moje djelo „Lika in römischer Zeit", stupac 27., gdje su dokazani novci gradova Apollonia i Dyrrhachium u Senju (stupac 102.) i Toliću (stupac 43., identično sa Schlosserom „Beschreibung der altgriechischen Münzen", I., str. 34., br. 101., isp. H. Genthe, „Ueber den etruskischen Tauschhandel nach dem Norden", str. 94.). — Isp. C. Gooss, „Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde", novo izd. XIV., str. 70., 71., 76. — Povrh toga nalazi se u hrv. zem. muzeju u Zagrebu po jedna drahma Dyrrhachiuma „iz okolice Karlovca" i „valjda iz Siscije".

[2]) Isp. označeno moje djelo stupac 26. Nissenovo mišljenje „Italische Landeskunde", I., str. 91. (isp. str. 10.): „Do sjevernog šiljka (Adrije) dospjeli su Heleni tek za rimskog doba" — ne može se održati. Kako da im nijesu bili poznati zatoni tršćanski i riječki, kad su — mimo ostalih dokaza — s jedne strane (što je zasvjedočeno) trgovali u Adriji na Padu i tamo i obitavali (R. Schöne, „Le antichità del museo Bocchi di Adria"; O. Benndorf, „Archäolog.-epigraph. Mittheil.", 1878., str. 161. i dalje), i kad su s druge strane došli u dodir sa Iader-Zadrom (J. Brunšmid, „Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens", str. 16., br. 3.; str. 33., br. 31.; isp. L. Jelić, „Bull. Dalm.", 1897., str. 187. i dalje). Nissen oslanja se jedino na pogrješno mišljenje grčkih geografa o toku Dunava. Ta i naši geografi počiniće marljivim prepisivanjem kad i kad pogrješke, koje bi mogao ispraviti svaki lovac na kitove!

[3]) IV 49; isp. Tomaschek, „Mittheilungen der Wiener geographischen Gesellschaft", 1880., str. 501. i „Die alten Thraker", II., str. 100. — U pogledu Herodotovog znanja o Dunavu i njegovim pritočicama isporedi sada takogjer Brandisa, Pauly-Wissowa „Realencyclopädie" pod oznakom Danuvius, stupac 2109. i dalje.

[4]) Ove su bilješke nešto na šire izvedene, nego što bi upravo bilo od potrebe za naš predmet; ali ja držim, dz će dobro doći i geografima, pošto o našim rijekama do sada nijesu objavljeni tačniji podatci. Što je primjerice sadržano u A. Straussa „Bosnien, Land und Leute", II., str. 18. i dalje „o bosanskoj vodenoj mreži" i što se o tome iznosi u „Mittheilungen des Kriegsarchivs", 1879., pod naslovom „Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. u. k. Truppen im Jahre 1878", str. 46., to nam ne daje podlogu za prosugjivanje trgovačke važnosti pritočica rijeke Save.

Skelana do Rače, može se izrabiti za plovidbu kroz deset mjeseci, jer samo za sasvim niske vode u julu i augustu ne može se Drinom broditi. Važnosti ove pogranične rijeke u narodno-gospodarstvenom pogledu zadovoljila je uprava zemlje time, što se je korito Drine na više mjesta regulisalo, te što sada mogu ploviti vapori počevši od Zvornika do u Savu.

Potankim istraživanjem o položaju naseobina u staro doba (drugim indicijama za sada ne raspolažemo) moraće se ustanoviti, u kojoj su mjeri ove pritočice rijeke Save u davnini služile na prometne svrhe. Već sada je ali zasvjedočeno, da su krajevi uz ove rijeke imali svoju važnost ko prirodni pravac za ceste i puteve, naročito u onoj periodi, kad se još nije znalo za umjetno gragjenje drumova. Ta je važnost već počešće istaknuta [1]), a u raspravi „Contribution à la numismatique de Byllis et d'Apollonia", str. 107.[2]) ja sam pokušao da izradim cestovnu kartu na osnovu nagjenih novaca gradova Apollonia i Dyrrhachium, koji u našoj pokrajini prije svega zastupaju grčki novac. Ovu kartu iznosimo ponovno ovdje u prilogu i to u dotjeranijem obliku, jer nam je od onda uspjelo da dobavimo još neke podatke. Crno ispunjeni krugovi u dodanoj karti označavaju nahodišta ovijeh novaca.

Spram važnosti Neretve ko jedine rijeke, koja s obale Jadranskog mora u velikoj duljini zadire u kopno, bila je luka Narona [3]) glavno ishodište predrimske trgovine sa grčkim pomorskim gradovima, pa misli i Pseudoskylax u c. 24: Ὁ δὲ εἴσπλους ὁ εἰς τὸν Νάρωνά ἐστιν οὐ στενός· εἰσπλεῖ δὲ εἰς αὐτὸν καὶ τριήρης, καὶ πλοῖα εἰς τὸ ἄνω ἐμπόριον, ἀπέχον ἀπὸ θαλάσσης στάδια π'. Οὗτοι δέ εἰσιν Ἰλλυριοὶ ἔθνος Μάνιοι. Λίμνη δ' ἐστὶ τὸ εἴσω τοῦ ἐμπορίου μεγάλη, καὶ ἀνήκει ἡ λίμνη εἰς Αυταριάτας, ἔθνος Ἰλλυρικόν. Καὶ νῆσος ἐν τῇ λίμνῃ ἔνεστι σταδίων ρκ'· ἡ δὲ νῆσος αὕτη ἐστὶν εὐγέωργος σφόδρα. Ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς λίμνης ὁ Νάρων ποταμὸς ἀπορρεῖ [4]). U tom emporiju, gdje se sticahu putevi, pomorac je lako dobio obavijesti o hidrografskim prilikama u kraju iza Narone, t. j. u „Mostarskom Blatu" [5]), o tamošnjem narodu i o njegovim poljoprivrednim odnošajima.

Jedna cesta vodila je od Narone [6]) k Trebežatu (Humac [7]), Crveni grm) [8]) i duž ove Neretvine pritočice (Vitina [9]), Tihaljina) [10]) kroz ljubuški kotar u plodno Imotsko

---

[1]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.", sv. VI., str. 213. i sv. VIII., str. 64. i dalje.

[2]) *Congrès international de numismatique réuni à Paris en 1900. Procès-verbaux et mémoires publiés* par Castellane et Blanchet, str. 104. i dalje.

[3]) Mommsen, „Römische Geschichte", V³, str. 184. — Patsch, „Die österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Hercegovina", str. 164.

[4]) I otale, što je Theopomp znao za rijeku Naronu (Strabo VII 5, 9: καὶ ἄλλα δ' οὐ πιστὰ [Θεόπομπος] λέγει, τό τε συντετρῆσθαι τὰ πελάγη, (τεκμαιρόμενος) ἀπὸ τοῦ εὑρίσκεσθαι κέραμόν τε Χῖον καὶ Θάσιον ἐν τῷ Νάρωνι, vidi naprijed str. 9., primjedba 1.) možemo izvoditi, da je Narona bila općenito poznata ko trgovačko mjesto. Isp. Mommsen, C. I. L. III, str. 291. i Brandis, Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Danuvius, stupac 2122.

[5]) W. Radimský u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", sv. IV., str. 129. i dalje.

[6]) O nalascima novaca Apollonije i Dyrrhachiuma u Naroni isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", sv. VIII., str. 68.

[7]) Drahma Apollonije, izlizana i mjestimice obrezana. Premjer 20 *mm*, težina 2·89 *g*. A.: ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ tip na lijevo. U odjelku monogram izlizan. — R.: Α|ΝΔΡΙΣΚ|ΟΥ. Sferički kvadrat. J. pl. Schlossera „Beschreibung der altgriechischen Münzen", I., str. 27., br. 4. — Nagjena na ruševini Gračine u Humcu. Sada u zemaljskom muzeju.

[8]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.", sv. VIII., str. 68.

[9]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.", sv. III., str. 525.; sv. IV., str. 117., br. 27.; sv. VI., str. 212., primjedba 1.; sv. VIII., str. 68.

[10]) Po obavijesti gosp. povjerenika financijalne straže H. Pöscheka nagjena je ovdje drahma grada Dyrrhachiuma, koja ima tip na desno a iznad toga ΠΑΡΑ|ΜΟΝΟΣ; isp. Schlosser, na ozn. mj. str. 57., br. 267.

polje [1]) (Sovići) [2]). — Sudeći po importiranoj grčkoj robi, koja se našla uzduž ove ceste, služila je ona za trgovinu već oko godine 500. prije Hr.[3]). Od te ceste odvajalo je nekoliko puteva s pravcem u nutrašnjost pokrajine. Jedan je polazio preko Vira [4]) u Duvanjsko polje (Županjac) [5]), drugi preko Graca kod Posušja [6]) na visoravan Rakitno [7]) i dalje u Duvanjsko polje, a treći je spajao Trebežatsku cestu preko plodnog Brotnja (Megjugorje [8]), Čitluk) [9]) sa cestovnom prugom, koja je od Narona vodila uz Neretvu. Ova pošljednja cesta zasvjedočena je po nalazištima Tasovčić [10]), Berberovići [11]), Jasenica [12]), Mostar [13]), Drežnica [14]) i Konjica [15]). Ona je u Konjicu ostavila Neretvu te se je uz korito Trešanice preko sedla Ivan-planine spustila u Bosnu (Hadžići [16]), Debelo brdo kraj Sarajeva) [17]). Kod Sarajeva ova se je cesta dijelila te joj je jedno krilo dolinom Miljacke

---

[1]) O bogatstvu ljubuškog kotara i njegovog sjevernog nastavka, Imotskog polja, u novcima gradova Apollonije i Dyrrhachiuma isporedi naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, sv. IV., str. 113., sv. VI., str. 213., sv. VIII., str. 64. i dalje. Zbog nepažnje vlastnika ovog novca mogla su se ipak odrediti samo u tekstu označena nalazišta. Još jednu iz ljubuškog kotara potječuću drahmu Apollonije vidio sam u pokojnog kot. stražmeštra Ilije Kontića, ali joj nalazište nije tačnije naznačeno. A.: ΔoNAΞ, tip na desno. R.: Mo Σ[X] oY. Ravni kvadrat. Isp. Schlosser, na ozn. mj. str. 29., br. 34.

[2]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, sv. VIII., str. 74.

[3]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, sv. VIII., str. 70.

[4]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, sv. VI., str. 215., br. 16. i sv. VIII., str. 69. Sada dolazi odavle još jedna drahma grada Dyrrhachiuma. Njezina srebrena prevlaka odlomljena. Premjer 19 *mm*, težina 2·82 *g*. A.: KEPΔΛN, tip na desno, iznad njega oroz na desno; u polju desno obilnica; u odjelku zmijski štab. R.: NI IcVA ΛoY. Sferički kvadrat.

[5]) Prevlaka sasvim nestala; premjer 19 *mm*, težina 2·82 *g*. A.: Z[Λ]IΛ[o]Σ a iznad toga zrakama obasjana glava Heliosa okrenuta na desno. U polju desno sova. R.: ΔYP ZΛ Π[Y PoY]. Sferički kvadrat. — Drugu jednu drahmu, koja je nagjena u Duvanjskom polju, vidio sam u posjedu g. kot. predstojnika Abrahama grofa Vay-a.

[6]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, sv. IV., str. 118., br. 43. = Schlosser, na ozn. mj. str. 62., br. 315. Ondje brojem 42. zabilježena drahma grada Dyrrhachiuma mogla se kasnije bolje pročitati: Srebrna prevlaka ponajviše otpala, premjer 17 *mm*, težina 2·46 *g*. A.: EXE[ΦPΛN], tip na desno. Iznad toga glava Heliosa na desno. U polju desno sova. R.: ZΛ[Π Y PoY]. Sferički kvadrat. Schlosser, na ozn. mj. str. 50. Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VIII., str. 70.

[7]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, I.. str. 174., br. 1.; IV., str. 115., br. 13.; VIII., str. 70., primjedba 3.

[8]) F. Fiala u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., str. 326.

[9]) Jedna drahma nalazi se u g. baruna K. Pitnera, okružnog predstojnika u Mostaru.

[10]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 214., br. 1.

[11]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, II., str. 24.; VI., str. 213.

[12]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 215., br. 17.

[13]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 215., br. 22.

[14]) Jedna drahma nalazi se u g. baruna K. Pitnera. Čini se, da je mimo svih poteškoća jedan put vodio iz Drežnice uz Drežanku kroz klanac Grlu u Duvanjsko polje, jer se na Borovoj glavi, jugoistočno od jezera Blidinje našla drahma grada Apollonije. Ona je ponešto izlizana, premjer 19 *mm*, težina 3·21 *g*, A.: ΣΛTEΛH, tip na lijevo, u odjelku predniji dio lagje. R. ΞEN[o] ΦAN ToY. Sferički kvadrat. Schlosser, na ozn. mj. str. 29., br. 39.

[15]) Drahma Apollonije, ponešto izlizana, premjer 19·5 *mm*, težina 2·95 *g*. A.: APIΣTΛN, tip na lijevo. R.: AI[NE] A. Sferički kvadrat. Schlosser, na ozn. mj. str. 27., br. 3. Nagjena u okolici Konjica, sada u zemaljskom muzeju.

[16]) Drahma Dyrrhachiuma, izlizana, premjer 18·5 *mm*, težina 3·15 *g*. A.: AΛKAIoΣ, tip na desno, u odjelku [klas]. R.: [NIKo] MA XoY. Schlosser, na ozn. mj. str. 27., br. 3. Nagjena u Hadžićima, sada u zemaljskom muzeju.

[17]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, V., str. 130., sl. 20.; VI., str. 217., br. 39.

išlo u Pale [1]) i dalje u Plevlje [2]), a drugo niz rijeku Bosnu, odakle je udarilo u oba rudarska kotara Fojnicu [3]) i Vareš [4]).

I od Neretvanske ceste odvajale su se pokrajne pruge: jedna je od Tasovčića išla u Stolac [5]) i dalje do Ljubinja [6]), ali je moguće, da je Stolac, u čijem su području obitavali Daversi [7]), koji su jedini od dalmatinskih plemena kovali novac [8]), imao preko sela Burmazi [9]) izravnu svezu s morskom obalom kod vrlo dobre, sada neizrabljene luke Neum. Druga pokrajna pruga išla je u područje gornje Neretve (Bjelemić [10]), Umoljani) [11]). Treća poznata pruga ostavila je Neretvu te je dolinom Rame preko Prozora [12]) došla do u plodnu dolinu Vrbasa, u Skopaljsko polje (Bugojno) [13]), odakle je duž rijeke Lašve (Travnik [14]),

---

[1]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 216., br. 31. Još se je našla jedna drahma Dyrrhachiuma tri kilometra južno od Pala te mi je dužnost, da za tu vijest izjavim zahvalnost g. A. Flecku, slagaču u zemaljskoj štampariji.

[2]) A. J. Evans, „Antiquarian researches in Illyricum“, dio III. i IV., str. 31.

[3]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil., VI., str. 214., br. 9. i 13. = V., str. 173.

[4]) Drahma Dyrrhachiuma, izlizana, premjer 18 *mm*, težina 3·23 *g*. A.: ΦΙΛΩΝ. tip na desno, iznad njega zrakama obasjana glava Heliosa, okrenuta na desno. R.: ΜΕ ΝΙ ΣΚΟΥ. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 55., br. 197. Nagjena u Varešu, sada u zemaljskom muzeju.

[5]) 1. Drahma Apollonije, izlizana, rubovi mjestimice odlomljeni, premjer 18 *mm*, težina 1·78 *g*. A.: ΑΓΙΑΣ, tip na lijevo. R.: [ΕΠΙ ΚΑ]ΔΟΥ. Schlosser, na ozn. mj. str. 28., br. 20. Nagjena u Stolačkom polju, sada u zemaljskom muzeju. — 2. Drahma Dyrrhachiuma. A.: ΦΙΛΩΝ, tip na desno, iznad toga zrakama obasjana glava Heliosa na desno. R.: ΜΕ ΝΙ ΣΚΟΥ. Schlosser, na ozn. mj, str. 55., br. 197. Nagjena u Stôcu, sada u zagrebačkom hrv. zem. muzeju. — 3. Jeduu drahmu iz Stôca posjeduje, kako mi je priopćio g. c. i kr. nadporučnik grof Montecuccoli, g. poručnik Cesar u c. i kr. 52. pješačkoj pukovniji. — Iz zbirke pokojnog apotekara Cornioni-a nabavio je naš muzej ove tri drahme Dyrrhachiuma, koje će biti iz Stôca ili njegove okolice, pošto su tu sabrane. — 4. Probušeni komad sa izlizanom prevlakom, premjer 18·5 *mm*, težina 2·45 *g*. A.: ΜΑΧΑΤΑΣ, tip na desno, u odjelku grozd. R.: ....\ΝΑ ΤΟ. ΑΡΙ ΜΝΑΣ ΤΟΥ, ne može se dopuniti. Kvadrat od ravnih crta. — 5. Vrlo istrošeni komad s premjerom od 17·5 *mm*, težak 2·73 *g*. A.: [ΜΕΝ]ΙΣΚΟΣ, tip na desno, iznad toga ne *otisnut*. U odjelku kormilo. R.: [ΑΓΑ] ΘΙΩ [ΝΟΣ]. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 44., br. 30. — 6. Ponešto odlomljen komad, s premjerom od 20·5 *mm*, težak 2·90 *g*. A. ΣΙΛΑΝΟΣ, tip na desno. Djelomice prekovan pečatom od zaličja: ΡΙ ΣΤΗ. R.: ΑΡ[Ι ΣΤΗ] ΝΟΣ Kvadrat od ravnih crta. Djelomice prekovan pečatom prednje strane; u odjelku gromovne strijele. Schlosser na ozn. mj. str. 46., br. 62.

[6]) Drahma Dyrrhachiuma. A.: ΞΕΝΩΝ, tip na desno, iznad toga orao raspruženih krila na desno, u odjelku kormilo. R.: ΑΓΑ ΘΙΩ ΝΟΣ. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 44., br. 38. Otisak drahme priposlao nam je g. T. A. Bratić, paroh u Fojnici kod Gacka.

[7]) Isp. Kieperta „Formae orbis antiqui“, XVII.; Patsch u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie“ pod ovom oznakom.

[8]) J. Brunšmid, „Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens“, str. 74. i dalje.

[9]) Drahma Apollonije, izlizana, s premjerom od 16 *mm*, teška 2·22 *g*. A.: [Τ]ΙΜΗΝ, tip na lijevo, u odjelku ΙΑΚ. R.: [ΔΑΜΟ] ΦΩ[Ν ΤΟΣ]. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 27., br. 15. Nagjena u Burmazima po Stojanu Vujnoviću, sada u našem muzeju.

[10]) Drahma Dyrrhachiuma. A.: ΦΙΛΩΝ. iznad toga zrakama obasjana glava Heliosa okrenuta na desno. R.: ΜΕ [ΝΙ Σ]Κ[ΟΥ]. Schlosser, na ozn. mj. str. 55., br. 197. Vjerovatno iz Bjelemića, u posjedu g. sud. tajnika Zikmunda u Krupi.

[11]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 214., br. 7.

[12]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 216., br. 27.

[13]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 117., br. 36.

[14]) Zbirku novaca, među kojima ima i drahmi Dyrrhachiuma, sabranu u Travniku svakako iz nalazaka obližnje okolice, darovao je god. 1881. tadanji župnik ove varoši, fra J. Duić centralnoj komisiji za proučavanje i održavanje umjetničkih i historičkih spomenika. Isp. F. Kenner, „Mittheilungen“, 1882.. str. XI.; S. Ljubić, „Vjestnik“, 1882., str. 92.

Putičevo [1]), Guča gora [2]), Čuklje [3]), Busovača) [4]) imala pravac k naprvo spomenutoj cesti kroz dolinu Bosne, kojim je (Zenica [5]), Usora) [6]) sizala u ravnicu Save, gdje su zasvjedočena naprvo na str. 392. istaknuta nalazišta novaca gradova Apollonije i Dyrrhachiuma. No trgovina gradova Apollonije i Dyrrhachiuma nije ovdje imala svoje krajnje tačke, već je polazila djelomice dalje niza Savu (Mitrovica, Zemun), djelomice pak kroz Slavoniju (Vinkovci) k Dunavu i Dravi, gdje se nalazišta redaju jedno uz drugo (Novi Banovci, Surduk, Stari Slankamen, Sotin, Vukovar, Osijek) [7]). Uz Dunav sizala je ta trgovina do Beća [8]) i Carnuntuma [9]). Glavna joj je ipak bila meta u zlatu bogata Dacija, gdje se naše drahme sastaju s novcima Thasosa, Macedonije i Thrakije [10]). Dalmatinska cesta ipak nije bila jedina pruga, koja je od istočne obale Jadranskog mora upotrebljavana na trgovačke svrhe sa Sedmogradskom (Erdeljom). Druga, možda važnija cesta polaziła je, upravo ko i za rimskog doba [11]), od Lissus-Allesija (Leša) [12]) te je prolazila Dardanijom (Ulpiana) [13]) do

---

[1]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 117., br. 39.

[2]) 1. Drahma Apollonije, na obrubu jako odlomljena, promjer 18 *mm*, težina 2·40 *g*. A.: N]IKHN, tip na lijevo. R.: [AYTo B]o[Y] ΛoY. Sferički kvadrat. Schlosser, na ozn. mj. str. 27., br. 9. Nagjena u Gučoj gori, sada u našem muzeju. — 2. Drahma Apollonije, izlizana i probušena, premjer 15·5 *mm*, težina 2·83 *g*. A.: TIMHN, *tip na lijevo, u odjelku* IΔK. R.: ΔAM[o ΦΩN T]oΣ. Sferički kvadrat. Schlosser, na ozn. mj. str. 27., br. 15. Nagjena u Gučoj gori, sada u našem muzeju.

[3]) Drahma Apollonije, dobro očuvana, premjer 19 *mm*, težina 3·03 *g*. A.: APIΣTHN, u lijevom polju goruća baklja. R.: ϒYΛ Λ oY. Isp. Schlosser, na ozn. mj. str. 30., br. 50. Nagjena na nekoj oranici u Čukljima, sada u zbirci travničke gimnazije.

[4]) Drahma Apollonije, dobro očuvana, premjer 18 *mm*, težina 3·08 *g*. A.: ΔoNAΣ, tip na desno. R.: Mo ΣX oY, kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 29., br. 34. Nagjena u Busovači u predjelu Jelinjak, sada u našem muzeju.

[5]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“. VI., str. 217., br. 36.

[6]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 115., br. 10., gdje je ali, kako mi je g. dr. Ć. Truhelka priopćio, Tešanj pogrješno naznačen ko nalazište umjesto Usore. Odavle iz Usore vodio je valjda put kroz dolinu Spreče istočnim smjerom, jer je u Kovačima (južno od Dônje Tuzle) Osman Čokić na svojoj oranici našao drahmu od Dyrrhachiuma, koja se sada nalazi u posjedu Ahmed eff. Čokića u Brčkom. Ova je drahma izlizana. A.: AΦPo / ΔIΣIoΣ, tip na desno. R.: Π]AP MENIΣKo[Y. Kvadrat od ravnih crta.

[7]) *Dokazala za sva ova mjesta nalaze se u hrv. zem. muzeju u Zagrebu i u privatnoj zbirci gosp.* profesora dr. J. Brunšmida.

[8]) „Wiener numismatische Zeitschrift“, 1891., str. 124., br. 4.

[9]) Zbirka g. Antuna baruna Ludwigstorffa.

[10]) Mommsen, „Römisches Münzwesen“, str. 697., C. I. L. III, str. 161. i „Römische Geschichte“, I.[8], str. 848.; — B. Pick, „Die antiken Münzen von Dacien und Mösien“, I., str. 1.; — C. Gooss, „Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde“, novo izdanje, XIV., str. 71.: „Vrlo su mnogobrojni nalazi drahmi Apollonije i Dyrrhachiuma u Illyricumu. One dokazuju živahni promet s onijem mjestima, što su zaštićivala glavnu cestu na sjever.“ Isp. J. Jung, „Römer und Romanen in den Donauländern[2]“, str. 12.; „Fasten der Provinz Dacien“, str. 149., primjedba 3., str. 150., primjedba 1., str. 151., primjedba 3., str. 156., 157. i „Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens“ („Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung“, Ergänzungsband IV), str. 2., primjedba 3. (separatnog otiska); — F. Kenner u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., str. 339.; — Kämmel, na ozn. mj. str. 28.; — Schlosser, na ozn. mj. str. 27., br. 11., str. 47. i dalje, br. 70., 73., 86., 91., 99., 110., 111., 135., 154., 155., 168., 172., 182., 184., 191., 192., 247., 270., 298., 300., 304.

[11]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 262.

[12]) Isp. nalazak iz Selaca u kraju Klementi. A. J. Evans, „Numismat. chronicle“, 1880., str. 269. i dalje. — „Vjestnik“, 1881., str. 65. i dalje. — Evans zasvjedočava u „Antiquarian researches in Illyricum“, dio III. i IV., str. 67.: „quantities of the silver-pieces from Dyrrhachion and Apollonia“ to isto i za ravnicu Metochia (Prizren, Gjakova).

[13]) Iz Kosova polja, u kojem je uz južni kraj kod Lipljana ležala Ulpiana, često dolaze novci Apollonije i Dyrrhachiuma u trgovinu. Mi posjedujemo iz ovog područja osim komada, objavljenih u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 116., br. 15., 18., 21., 31. i 33. (za potonja četiri komada mogla se je

Naissusa, odakle je došla do Dunava s jedne strane u Viminaciumu, a s druge strane u Ratiariji [1]). Političke prilike i sigurnostni odnošaji uz Adriju biće da su davali važnost čas ovoj, čas onoj pruzi.

U Bosni je od Save polazila cesta uz Drinu (Amajlija [2]), Janja) [3]), valjda da stigne rudarsku varoš Domaviju. Pojedina mjesta, kao Gacko [4]) počinju se u novije doba više isticati.

Dosta zlo je sa numismatičkim proučavanjem dalmatinskog primorja. Tamo još nema govora o sistematskom pribiranju materijala; slučajne bilješke potvrgjuju ipak, što se spram prometa u kopnenim krajevima moglo a priori naslućivati, da su Apollonia i Dyrrhachium i u trgovini uz morsku obalu zauzimale znatniju ulogu i da su njihove sveze išle do u Kvarner. Poznata su ova nalazišta: Kotor [5]), Risan—Risinium [6]), Erceg

---

provenijencija naknadno utvrditi) još i ove dvije drahme grada Dyrrhachiuma, koje su kupljene u Janjevu kraj Ulpiane: 1. Izlizana drahma, premjer 17·6 *mm*, težina 2·71 *g*. A.: ΜΕΝΙΣΚοΣ, tip na lijevo, u desnom polju baklja, u odjelku pas, kako bježi na desno. R.: ΦΙ ΛΩ ΤΑ. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 59., br. 272. — 2. Drahma ponešto izlizana, premjer 20 *mm*, težina 3·17 *g*. R.: ΞΕΝΩΝ, tip na desno, iznad toga orao sa razastrtim krilima, gleda na desno. R.: ΠΥΡ ΒΑ, toljaga. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 57., br. 228.

[1]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 262. — U Srbiji dosta su česti novci gradova Apollonije i Dyrrhachiuma; isp. A. Dumont, „Révue archéologique", 1868., str. 406. i dalje, H. Genthe, „Ueber den etruskischen Tauschhandel nach dem Norden", str. 94.; C. Jireček, „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe", str. 2.; B. Pick, „Die antiken Münzen von Dacien und Mösien", I., str. 22.; Kämmel, na ozn. mj. str. 27. — Iz ovog područja nabavio je naš muzej, bez da su ipak nalazišta tačnije posvjedočena, ove komade: 1. Izlizana i obrezana drahma, premjer 17·4 *mm*, težina 3·19 *g*. A.: ΝΙΚΑΝΔΡοΣ, tip na lijevo, u odjelku tragovi monograma. R.: ΑΠοΛ ΑΝ ΔΡΙΣ ΚοΥ. Sferički kvadrat. Schlosser, na ozn. mj. str. 27., br. 3. — 2. Izlizan i obrezan komad, premjer 16·5 *mm*, težina 2·84 *g*. A.: ΜΕΝΙΣΚο[Σ, tip na desno, a iznad toga Nika sa vijencem, leti na desno. U odjelku [gromovne strijele]. R.: ΔΥΡ ΚΑ[Λ ΛΩ ΝοΣ]. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 52., br. 154. — 3. Ponešto izlizani i obrezani komad, premjer 18·5 *mm*, težina 2·87 *g*. A.: ΜΕΝ]ΙΣΚοΣ, tip na desno, u desnom polju baklja, u odjelku pas, kako bježi na desno. R.: Δ[ΥΡ ΦΙ Λ]Ω ΤΑ. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 59., br. 272. — 4. Izlizan komad, rubovi mjestimice odlomljeni, premjer 18 *mm*, težina 3·08 *g*. A.: ΞΕΝΩΝ, tip na desno, iznad toga stojeći orao, gleda na desno, u odjelku [pas kako trči na desno]. R.: [ΔΥΡ ΦΙΛ]ο ΔΑ ΜοΥ. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 59., br. 261. — 5. Izlizan komad, premjer 19 *mm*, težina 3·21 *g*. A.: $\frac{\text{ΣΤΡΑ}}{\text{ΤοΝΙΚοΣ}}$, tip na desno, u desnom polju klas. R.: ΔΥΡ ΑΡΙ ΣΤοΜΕ ΝΕοΣ. Sferički kvadrat. Schlosser, na ozn. mj. str. 46., br. 67.

[2]) Drahma Dyrrhachiuma, ponešto izlizana, premjer 18·5 *mm*, težina 3·0 *g*. A.: ΦΙΛΩΤΑΣ, tip na desno, iznad toga zrakama obasjana glava Heliosa, okrenuta na desno, u desnom polju sova. R.: [ΖΩ]ΠΥ ΡοΥ. Sferički kvadrat. Schlosser, na ozn. mj. str. 51., br. 135. Sada u našem muzeju.

[3]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 214., br. 12., str. 216., br. 30.

[4]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", IV., str. 115., br. 2. — Po H. Renneru „Durch Bosnien und die Hercegovina", 2. izdanje, str. 347., nagjeni su na brdu Vardaru, sjevernoistočno od Bileća, prigodom gragjenja kordonske zgrade „2000 godina stari grčki i macedonski novci". Ako je to istina, onda je Gacko preko Bileća i Trebinja bilo u svezi sa Epidaurom. Rimska (Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 37.) pa i srednjevjekovna cesta (C. Jireček, „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters", str. 74. i dalje) nagjoše dakle i ovdje već trasu, po kojoj su u Planu dospjeli oružje i nakit, o kojim nalascima govori dr. Ć. Truhelka u „Glasniku", 1901., str. 1. i dalje. Biće da je Gacko imalo svezu i sa Mostarom, jer smo od paroha Bratića u Fojnici kod Gackog dobili drahmu Dyrrhachiuma, koja je nagjena u Crgovu kraj Kifinog sela. Ona je vrlo izlizana i probušena te se jedino u aversu raspoznaje ΜΕΝΙΣΚοΣ.

[5]) „Bullettino Dalmato", 1892. na omotu k broju 6., str. 2. Dvije drahme Dyrrhachiuma.

[6]) Evans, „Antiquarian researches in Illyricum", dio I. i II., str. 43. Among the coins of prae-Roman date found at Risano silver pieces of Corinth, Dyrrhachium, and Apollonia, are of comparatively frequent occurrence, and I have obtained one of the Paeonian King Lykkeios.

Novi—Epidaurum [1]), Dubrovnik [2]), Janjina [3]), Gradac [4]), Makarska [5]), Salona [6]), Gardun [7]), Humac na ostrvu Braču [8]), Senj i Tolić [9]). Salona i Gardun markiraju cestovnu prugu, koja je vodila u kopnene strane, u Duvanjsko polje. I kao što je ovdje presedlo kod Aržana, tako je po svoj prilici i sjeverniji Prolog u ono doba bio frekventiran, jer je u Livnu ili kraj te varoši nagjena drahma Dyrrhachiuma [10]).

Najveći dio dosad u Dalmaciji nagjenih novaca Apollonije i Dyrrhachiuma jesu drahme s kravom i teletom na licu (aversu) i „baščama Alcinousa" na zaličju (reversu). Daleko su rjegji bakreni novci Dyrrhachiuma sa glavom Zevsa na licu i bakrenim tronoščem na zaličju [11]). Obadva nominala kovana su izmegju 229. i 100. godine prije Hrista [12]), oni idu dakle u periodu, gdje su obadvije varoši već bile zavisne od Rima [13]). Ipak su ostali ti novci još dugo u prometu u ilirskim i u krajevima uz Dunav [14]). U Sedmogradskoj nagju se drahme često zajedno sa ranim denarima careva [15]). Kod nas se našao u Toliću doduše mlagji srebrni novac varoši Apollonije (vidi na ovoj strani primjedbu 11., br. 1.) u jednoj novčanoj skupini, koja se zakopala za vladavine Hadriana [16]). Istaknuti možemo svakako, da se često nagju istovjetni komadi, što ih je kovao isti magistrat i isti majstor. Tako se javljaju u području rimske pokrajine Dalmacije:

---

[1]) Evans, na ozn. mj. str. 5.: On the other hand, there have been discovered on the site of Ragusa Vecchia indubitable relics of Hellenic intercourse, dating from prae-Roman times. Among the coins here brought to light, I have noticed several silver pieces of Dyrrhachium and Apollonia, of the third century B. C., in one case an autonomous coin of Scodra, dating probably from about the year 168 B. C., and I have, myself, picked up a small brass coin of Boeotia. — Schlosser, na ozn. mj. str. 64., br. 339.

[2]) Schlosser, na ozn. mj. str. 28., br. 33. „Iz Dubrovnika".

[3]) Drahma Dyrrhachiuma, izlizana, premjer 19 *mm*, težina 2·92 *g*. A.: NIKANΔPoΣ, tip na desno, u odjelku obilnica. R.: ΓoP ΓH NoΣ. Kvadrat od ravnih crta. — Brandis, „Zeitschrift für Numismatik", I., str. 64. Drahma u našem muzeju.

[4]) M. Glavinić, „Mittheilungen der Central-Commission", 1878., stupac XCII. = „Bullettino Dalmato", I., str. 78., br. 78.

[5]) Glavinić, na ozn. mj. stupac XCI.

[6]) Glavinić, „Bull. Dalm.", I., str. 46. Jednu drahmu Dyrrhachiuma, „valjda iz Salone" posjeduje i zagrebački muzej.

[7]) Glavinić, na ozn. mj. str. 80., gdje se spominje „Bralić (Delminium)" ko seljak iz Garduna, od kojeg su kupljeni novci.

[8]) Glavinić, na ozn. mj. str. 46.; str. 47., br. 15., 28.—30.; str. 63., br. 51.; str. 78., br. 79. — Isp. Bulić, „Bull. Dal.", 1900., str. 29. „.... monete greco-illiriche, che si trovano più o meno su tutta l' isola".

[9]) Vidi gore str. 398., primjedba 1.

[10]) Ovaj je komad izlizan; premjer 17 *mm*, težina 3·12 *g*. A.: ΦIΛΩN, tip na desno, iznad toga glava Heliosa, okrenuta na desno. R.: M[E NI]ΣKoY. Kvadrat od ravnih crta. Schlosser, na ozn. mj. str. 55., br. 197. Poklonio je ovu drahmu našem muzeju g. paroh T. A. Bratić u Fojnici kod Gacka.

[11]) Dokazani su samo pojedini komadi: 1. Apollonia. Glava boginje Pallas, — na zaličju obelisk (Tolić-Schlosser, na ozn. mj. str. 34., br. 101.; vidi naprijed str. 398., primjedba 1.); 2. Dyrrhachium. Prednji dio krave, — na zaličju kvadrat (Gradac kod Posušja. Naše „Wissenschaftl. Mittheil.", IV., str. 118., br. 43., vidi naprijed str. 400., primjedba 5.).

[12]) Percy-Gardner, „Catalogne of Greek coins. Thessaly to Aetolia", str. XL.; Barclay V. Head, „Historia numorum", str. 265. i dalje.

[13]) Mommsen, „Römische Geschichte", I.[8], str. 522.; G. Hirschfeld u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Apollonia, stupac 112.

[14]) Mommsen, na ozn. mj. II.[7], str. 400.

[15]) Gooss, „Archiv", XIV., str. 69. i dalje.

[16]) Moja rasprava „Lika" i t. d.", stupac 43.; isp. naprijed str. 398., primjedba 1.

Apollonia

1.	ΑΡΙΣΤΩΝ	ΑΙΝΕΑ	četiri puta:	Salona, Senj, Konjic, Gacko.
2.	ΝΙΚΗΝ	ΑΥΤΟΒΟΥΛΟΥ	tri puta:	Imotski, Guča Gora, Bosna.
3.	ΤΙΜΗΝ	ΔΑΜΟΦΩΝΤΟΣ	šest puta:	Ljubuški, Imotski, Burmazi, Fojnica, Guča Gora, Janja.
4.	ΑΓΙΑΣ	ΕΠΙΚΑΔΟΥ	sedam puta:	Imotski, Rakitno, Tasovčić, Stolac, Tolisa, Srebrnik, Bosna.
5.	ΣΩΣΙΚΡΑΤΗΣ	ΝΙΚΩΝΟΣ	četiri puta:	Salona, Ljubuški, Fojnica, Bosna.
6.	ΞΕΝΟΙΚΛΗΣ	ΧΑΙΡΗΝΟΣ	pet puta:	Salona, Umoljani, Tešanj, Bok, Bosna.

Dyrrhachium

1.	ΦΙΛΩΝ	ΜΕΝΙΣΚΟΥ	devet puta:	Salona, Livno, Ljubuški, Imotski, Stolac, Bjelemić, Bugojno, Vareš, Bosna.
2.	ΞΕΝΩΝ	ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ	tri puta:	Salona, Imotski, Pale.

Da li se odatle mogu izvoditi kakovi zaključci, ne ćemo ovdje da istražujemo. No iz ovog spiska ne smije se izvoditi da je Apollonia u dalmatinskoj trgovini jače bila zastupljena od Dyrrhachiuma; novci potonje varoši jesu megju nalascima daleko brojniji [1]) i njezini su bakreni novci kod nas jedino zasvjedočeni

Iliričke drahme imale su u Dalmaciji, pa takogjer u Daciji [2]), kamo su dobrim dijelom dospjevale onim naprvo naznačenim putevima, veliku konkurenciju u rimskom novcu [3]), koji je — što dokazuje dioskurski denar iz Tolise [4]) (vidi dalje str. 425., br. 3.) i polu-victoriatus iz Boka (str. 425., br. 2.), a to su najstariji tipovi ove sorte, — odmah poslije početka kovanja srebrnog novca sebi pribavio ulazak u dalmatinsko područje te se je ondje u važnosti održao sve do okupacije. U području Save zasvjedočeni su još ovi denari:

1. iz druge polovine II. stoljeća prije Hr.: Calpurnia (Domaljevac), Cassia (Tolisa), Didia (Luka), Fabia (Bock);

2. iz prvog stoljeća prije Hr.: Carisia (Tolisa), Iunia (Tremošnica), Mamilia (Tremošnica), Popia (Tremošnica), Rutilia (Luka).

Srazmjerno su prva dva stoljeća carskog doba vrlo slabo zastupana. Od vladara julijsko-klaudijske dinastije reprezentiran je Augustus samo jednim denarom (Luka), Claudius jednim dupondiusom (Tolisa) i Nero jednim aureusom (Tolisa). Za vladare flavijske dinastije nema nikako dokaznih komada. Da uzrok ove pojave ne leži u nazadovanju trgovačke djelatnosti i cirkulacije novca u području Save, već jedino u našoj za sad još nepotpunoj statistici o nalazištima, to biva jasno, ako uzmemo u obzir, da se upravo u to doba znatno umnožiše prometna sredstva (komunikacije) i ako uvažimo, da je tada nastupio novi politički poredak u južnoj Panoniji, kojoj su pokrajini pripadali ovdje spomenuti naši kotari baš sa svojim dijelovima po ravnici.

---

[1]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VIII., str. 68.

[2]) Gooss, „Archiv“, XIV., str. 49.

[3]) Omanji nalazak novca u Humcu na ostrvu Braču sastojao se od drahmi i denara; isp. Glavinić, „Bull. Dalm.“, I., str. 46. i dalje; vidi naprijed str. 404., primjedba 8.

[4]) Cjeloviti spisak u drugim krajevima zemlje nagjenih novaca republike objaviće se u zasebnoj raspravi.

Plovidba rijekom Savom, koju po vlastitom iskustvu spominje i Arrian [1]), zadržala je i nadalje svoju važnost. Ako A. pl. Premerstein [2]) misli: „da je promet od časa, kad je za slavenskog doba sagragjena glavna vojena cesta, napustio donle najradije upotrebljene vodene putove po rijekama Gurk i Sava", — to on gubi iz vida golemu važnost brodarenja po rijekama naročito niza vodu i za otpremanje velikih množina robe, koja važnost nije podvezana u vremenima, gdje se po sagragjenim cestama moglo voziti kolima. On ne uvažava nadalje veliki razvitak kopnenog brodarstva za doba rimskih careva, naročito se nije osvrnuo na svjedočanstva o upotrebi rijeke Save. Upravo ko što je bio slučaj na rijekama Guadalquiviru, Loïri, Seini, Mozeli [3]), Rhoni, Saoni, Duranci, Ardechi i Ouvèzi, za tim na jezerima Como i Garda, na Padu [4]), Dunavu [5]) i Marošu [6]), — tako je i za Savu postojalo brodarsko društvo, „collegium navicularіorum", koje je u Emoni—Ljubljani ostavilo spomenik C. I. L. III 10771 [7]). Emona bijaše ko i Poetovio—Petava na Dravi [8]) štacija classis Pannonicae, koju je već Augustus podigao [9]) i koja je svakako sastojala od savskih lagja, što ih je Octavian dobavio godine 35. prije Hr. za podsjedanje Siscije. One se moradoše i dalje držati na okupu za obranu novo osvojene hrvatske Mesopotamije i na svrhe zamišljenog rata protiv Dačana i Bastarna, za koji je rat Siscija imala da bude operacijona baza [10]). Da je u Emoni bila veksilacija

---

[1]) Ind. 4, 15. Isp. H. Nissen, „Rhein. Museum", 1888., str. 238.; G. Schmidt, „Untersuchungen zu Arrian", str. 7.; Brandis u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod Danuvius, stupac 2126.

[2]) A. pl. Premerstein-S. Rutar, „Römische Strassen und Befestigungen in Krain", str. 33.; isp. ipak i primjedbu na str. 17.

[3]) Isp. sada takogjer J. B. Keune, „Metz in römischer Zeit" (XXII. Jahresbericht des Vereines für Erdkunde zu Metz), str. 21.

[4]) Isp. W. Liebenam, „Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens", str. 81. i dalje; J. P. Waltzing, „Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident", II., str. 29. i dalje i u Ruggierevom „Dizionario epigrafico" pod oznakom collegium, str. 347.; E. Konemann u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod collegium, stupac 397.

[5]) Brambach 1668 = 1678: C. I. L. III 7485 (Hinok, „Moesia inferior"): „[I]uliae Donnae Au[g. m]atri ca[st]rorum [n]autae un[ive]rsi Dan[uvi] ex r. p. [sua] sub cura L. I[ul.] Faustiniani leg. Aug. n. n[umini?...." Isp. J. Jung, „Römer und Romanen in den Donauländern" (drugo izdanje), str. 124. i Brandis u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Danuvius, stupac 2124.

[6]) Isp. J. Jung, „Römer und Romanen in den Donauländern" (drugo izdanje), str. 118. i „Neue philologische Rundschau", 1901., str. 325. (sa zanimljivim primjedbama glede plovljenja drva).

[7]) Isp. A. pl. Premerstein-Rutar na ozn. mj., primjedba na str. 17.

[8]) C. I. L. III 4025, isp. str. 1746. W. Gurlitt, „Archäolog.-epigraph. Mittheil.", XIX., str. 22.

[9]) Mommsen, „Römische Geschichte", V.[3], str. 187.; O. Fiebiger u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod classis, stupac 2646.

[10]) Appian, Ill. 22: μάλιστα αὐτῆς (Siscia) ἔχρῃζεν ὁ Καῖσαρ, ὡς ταμιείῳ χρησόμενος ἐς τὸν Δακῶν καὶ Βαστερνῶν πόλεμον.... καὶ αἱ νῆες ἐν τῷ Σάῳ Καίσαρι ἐγίγνοντο, αἳ ἐς τὸν Δανούβιον αὐτῷ τὴν ἀγορὰν διοίσειν ἔμελλον; isp. c. 23. Dio XLIX 37: ὁ οὖν Καῖσαρ πλοῖα παρὰ τῶν ταύτῃ συμμάχων ποιηθέντα λαβών καὶ διά τε τοῦ Ἴστρου ἐς τὸν Σαοῦον καὶ δι' ἐκείνου ἐς τὸν Κόλοπα αὐτὰ ἀγαγὼν προσέβαλέ σφισι τῷ πεζῷ ἅμα καὶ ταῖς ναυσὶ καὶ τινας καὶ ναυμαχίας ἐν αἷ τῇ ἐποιήσατο. καὶ γὰρ οἱ βάρβαροι μονόξυλα πλοῖα ἀντικατασκευάσαντες διεκινδύνευον καὶ ἔν τε τῷ ποταμῷ ἄλλους τε συχνοὺς καὶ τὸν Μηνᾶν.... ἀνέκτειναν. Strabo IV. 6, 10: κεῖται δὲ ἡ (Σεγεστικὴ) πόλις εὐφυῶς πρὸς τὸν κατὰ τῶν Δακῶν πόλεμον isp. VII. 5, 2. Mommsen. C. I. L. III, str. 501., „Res gestae divi Augusti", drugo izdanje, str. 130. i „Römische Geschichte", V.[3], str. 9.; Zippel, na ozn. mj. str. 228. i dalje; Gardthausen, „Augustus und seine Zeit", I., str. 325.; J. Kromayer, „Hermes", XXXIII., str. 6. i dalje. — Oni od jednog stabla izdjelani čamci (Einbäume), koje spominje Dio (isp. Brandis u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod Danuvius, str. 2122., 2123.), još su i sada u upotrebi; jedna stara tovarna lagja i jedan takav čamac iskopani su u Ljubljanskom tresetu. Isp. A. Müllner, „Argo, Zeitschrift für krainische Landeskunde", I., str. 1. i dalje i 18. — Godine 1901. iskopan je jedan čamac u sojenici kod Dônje Doline u Bosni (vidi naš „Glasnik", 1902., sv. 2.).

dunavske flote, o tome nas poučava po Premersteinu[1]) u treće stoljeće stavljeni nadgrobni spomenik: *D. M. L. Ael(io) Nigrino mil(iti) cl(assis) P(annonicae)* . . . .

Da rijeka nije izgubila svoju važnost, to potvrgjuju takogjer one, tek po Notitia dignitatum Occidentis XXXII, 56, 55, 51, 50[2]) zasvjedočene, djelomice svakako starije[3]) štacije uz Savu: Siscia, Servitium[4]), Graium[5]) i Sirmium i oni u to doba[6]) uz Savu postojeći garnizoni: Siscia, Marsonia[7]), Leonata[8]), Caput Basensis[9]), koji su i Bosni pružali kordunsku obranu. U novije doba pripisaše ovoj rijeci važniju ulogu za Traja-

[1]) Na ozn. mj. str. 39., br. 4.

[2]) Isp. Marquardt-Domaszewski, „Römische Staatsverwaltung", II.², str. 506.; Fiebiger, na ozn. mj. stupac 2647.

[3]) Postaja Taurunum—Zemun na ušću Save u Dunav zasvjedočena je u literaturi takogjer tek sa Itinerar. Ant. 131, 6, ali je po glasu pečata sa cigle C. I. L. III 10675 već prije postojala. Pečat C L · F · P iz Novih Banovaca—Burgenae, dopunjen po J. Brunšmidu, „Vjesnik", 1895., str. 175., sl. 137. (isp. sada i „Vjesnik", 1901., str. 83.) *[leg(io) IIII F]l(avia) f(elix) p* . . . ., odnosi se takogjer na flotu: *cl(assis) F(laviae) P(annonicae);* na osnovu ovog pečata ne može se ipak tvrditi, da je i ovdje bilo u garnizonu odjelenje ove flote, jer je moguće, da je ona ovamo spremala gragjevni materijal za koje drugo vojeno tijelo. Isp. Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Burgenae.

[4]) Nije poznato gdje je ležalo ovo mjesto, ma da ga itinerari spominju i to: Itinerar. Ant. 260, 268: Serviti, Tab. Peuting.: Servitio (istaknuto jednom vignetom), geogr. Ravennas 217, 15: Serbitium i Ptolem. II., 16, 6: ἀπὸ δὲ τοῦ ποταμοῦ Βερβὶς (Vrbas) Σέρβινον. Isporedi Mommsen, C. I. L. III, str. 422., Tomaschek, „Mittheilungen der Wiener geographischen Gesellschaft", 1880., str. 499. i 512. i Kiepert, „Formae orbis antiqui", XVII., lokaliziraju ovo mjesto u Bos. Gradiški. Ali se ovdje osim nešto novaca ne nagjoše nikakvi antikni ostatci; isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 242. Može se ali misliti na Dônju Dolinu, udaljenu od Bos. Gradiške niz Savu na istok 13·5 kilometara, gdje se, kako smo spomenuli naprijed na str. 397., našla velika predhistorička naseobina (vidi naš „Glasnik", 1902., sv. 1., 2., 3. i 4.) i gdje se nagjoše rimske cigle.

[5]) Böcking veli u „Not. dign.", II., 680., da je ovo mjesto ležalo kod Rače pri ušću Drine.

[6]) „Not. dign. Occ.", XXXII, 57, 43, 58, 59, 49, 54.

[7]) Ovo mjesto poznaje već Ptolem. II 16, 7: Μαρσονία, a spominje se takogjer kao postaja uz savsku cestu i kao ishodište slavonskih puteva u unutrašnjost na Tab. Peuting.: Marsonie i u geogr. Ravenn. 215, 2: Marsonia. Po Tomascheku, na ozn. mj. str. 499. biće to Brod, „ali je nejasno da li je to mjesto Brod na lijevoj ili Brod na desnoj obali Save". — Kiepert se odlučio za Slav. Brod, jer se ovo mjesto spominje kao nalazište natpisa C. I. L. III 3269; tražio sam bez uspjeha taj natpis. U Bos. Brodu nagjeni su dosad samo novci (vidi niže str. 416. i dalje). Ja bih prije pomišljao na selo Klakar istočno od Bos. Broda, gdje se osim na str. 397. spomenutih ostataka predhistoričke naseobine nalaze prostrane rimske ruševine i odakle se je mogao onaj natpis prenijeti u Slav. Brod.

[8]) Inače nepoznato mjesto. Da ono svakako ovamo spada, dokazuje red, u kojem je zabilježeno u „Not. dign."

[9]) Spominje se kao postaja savske ceste takogjer na Tab. Peuting.: Ad basante i u geogr. Ravenn. 215, 1: Bassantis. Po Tomascheku, na ozn. mj. str. 449. „Gradištje (pravilnije Gradište), mjesto kraj Save, gdje se izlijeva Bosut, na protivnoj strani od ušća bosanske Tolise"; po Kiepertu na ozn. mj. Bos. Šamac kraj ušća rijeke Bosne, čije se ime Basanius izvodi od imena ove postaje i sličnog srednjevjekovnog i sadanjeg imena ove rijeke. Isporedi Kiepert, „Formae orbis antiqui", dodatak str. 5.; Tomaschek u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Basante; C. Jireček, „Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung", 1898., str. 204.; L. Thallóczy u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 333. i dalje. — Tomaschek pripravan je, na ozn. mj. str. 500., da kod Pliniusa, III., 148. (isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VIII., str. 128.) spomenuto ime rijeke Valdasus prenese na Bosnu. — Böcking, na ozn. mj. str. 690. i Tomaschek u Pauly-Wissowa „Realencyclopädie", htjeli bi Caput Basensis identificirati sa kolonijom Bassianae (sada Dobrinci), uza što Mommsen, C. I. L. III, str. 417., posve pravo ističe „magnopere dubito". — U Bos. Šamcu dosad nijesu izbili pouzdani tragovi rimske naseobine (vidi dalje str. 424.). U selu Dônji Svilaj, koje leži uz Savu izmegju Bos. Šamca i gore spomenutog sela Klakara, pojavljuju se često rimske cigle na livadi Ivana Jagića i u njezinoj okolici, od prilike 10 minuta daleko od Župnikove kuće (isp. M. Knežević u „Bošnjaku", 1886., str. 40.); ali kako je ovo mjesto od Bosne prilično odaljeno, ne može se dovesti u svezu sa Basantom. — Osim navedenih i s vojničkog gledišta znatnijih mjesta, spominju se uz savsku cestu na

novog prvog dačkog rata (101.—102. poslije Hr.) O. Benndorf[1]) i C. Cichorius[2]). Ali ona prikazivanja na Trajanovom stupu, koja su ishodištem ovog mnijenja, uzimlju se s puno prava kao prizori, koji se odigraše na Dunavu[3]).

Ne manjkaju u ostalom ni druga svjedočanstva za intenzivno brodarenje po Savi. Jedno sastoji u tomu, što se uz korito Save[4]) štovalo u velike božanstvo „Savus" u Werneggu[5]), Saudörfelu[6]) i Šćitarjevu; naročito čini zavještaj u potonjem mjestu C. I. L. III 4009 (isp. 1746): *Savo Aug. sacr. M. Juventius Primigenius et socii v. s. l. m.* utisak, da potječe od trgovaca. U poštivanju stanovnikâ uz rijeku takmio se s ovim božanstvom Neptun, koji se zbog općenitog štovanja uz Ljubljanku i Savu u Nauportusu[7]), Emoni[8]), Klempasu kod Hrastnigga na Savi[9]) i u Čatežu može uzeti ko bog vode tekućice[10]), i koji svakako u sebi krije neko domaće božanstvo[11]). Da se k Neptunu obraćahu takogjer ko promicatelju trgovine, posvjedočava votivni kamen iz Čateža: *Medus C. Trotedi negotiator Neptuno Oviano*[12]), koji

---

bosanskom području takogjer: *Urbas* (Itin. Ant., 260. i Tab. Peuting.: Urbate), koje se mjesto još za Justiniana nazivlje civitas (Mommsen, C. I. L. III, str. 416., 417.; Tomaschek, na ozn. mj. str. 499.; Patsch u ovom „Glasniku", 1900., str. 555.); za tim kraj ušća rijeke Vrbasa: *Urpanus* (Plin., III., 148.; Βερβίς Ptolem. II 16, 6. Mommsen, C. I. L. III, str. 422.; Tomaschek, na ozn. mj. str. 500.; Kiepert, „Lehrbuch der alten Geographie", str. 354. i „Formae", dodatak str. 5.), koje se stavlja u Bos. Svinjar (Mommsen, na ozn. mj.; Tomaschek, na ozn. mj. str. 499.; Kiepert, na ozn. mj.); *Saldae* (Tab. Peuting. i geogr. Ravenn., 214, 20: *Saldis*; sa Domus u Brambachu, 1748.: *I. o. m. L. Ietronius Florentinus domo Saldas praef. coh. III*.... ne misli se panonska Saldae [Tomaschek, na ozn. mj.], nego istoimena razvijena kolonija u Mauretaniji, isp. C. I. L. VIII, str. 790.). Za Saldae predlaže Tomaschek na ozn. mj. današnje selo Soljani u Slavoniji; nasuprot predlaže Kiepert na ozn. mj. desnu obalu Save i to Brčku. Ovdje se dosad ne nagjoše nikakvi nalazi; naprotiv su bogata u ovakim ostatcima na gusto iznad Brčke poredana sela Tolisa, Orašje i Dônja Mahala. Na sjeveru od potonjeg sela leži Repovac grad, koji će biti kasno-rimski kaštel.

[1]) „Das Monument von Adamklissi Tropaeum Traiani", str. 12. Isp. takogjer Pollena, „A description of the Traian column", str. 105.

[2]) „Die Reliefs der Traiansäule", II. sveska s tekstom, str. 160. i dalje.

[3]) Cichorius, ozn. djelo sv. I. s tablama, sl. I. i II., tab. IV.—VI. (uz to i svesku s tekstom, str. 18. i dalje; isporedi takogjer W. Fröhnera, „La Colonne Trajane", I., str. 1. i E. Petersena, „Trajans dakische Kriege I. Der erste Krieg", str. 14.). Sl. XXXIII., tab. XXV. (isp. Petersen, na ozn. mj. str. 36. i dalje).

[4]) Isp. Mommsen, C. I. L. III, str. 628.

[5]) C. I. L. III 3896, isp. str. 1736.

[6]) Ovdje je Savus imao zajedno sa bogom Adsalluta (isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VIII., str. 129.) i valjda i sa Neptunom oveće svetište; isp. C. I. L. III 5134 = 11680, 5138, 11684, 5135—5137.

[7]) Ovdje je Neptun imao bolje namješteni hram: C. I. L. III 3778.

[8]) 3841, 10765.

[9]) C. I. L. III 5137.

[10]) Isp. A. pl. Domaszewski, „Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift", 1896., stupac 235.; G. Wissowa, „Roschers Mythologisches Lexikon" pod Neptunus, stupac 206. — U Ljubljani poštivahu njega u svezi s nimfama ko boga vrela: „Mittheilungen der Central-Commission", 1892., str. 63. = „Argo", 1900., str. 205.: *Neptun. et Nymph. pro Cassia Clementilla v. s. l. m.* — U srpskom selu Mala Mitrovica (nasuprot Sirmiuma) nagjeni kamen C. I. L. III 10219: *Neptuno Aug. sac. d. d.* pripada po pl. Domaszewskom, na ozn. mj., ćuprijskom bogu Neptunu. Isp. Premerstein-Vulić, „Jahreshefte des österr. archäolog. Instituts", III., dodatak, stupac 110. Da je spomenik bio usagjen u stup ćuprije, dokazuju rupe za sveze, koje se po I. Jungu („Vjestnik", 1884., str. 123., isp. takogjer 1897., str. 157.) nalaze postrance, ali se iz izvještaja o ovom nalazu ne razabire, da li su te rupe antikne.

[11]) Odatle, što su kod vrela Privilice kraj Bihaća (isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 154. i dalje i VII., str. 33. i dalje) nagjeni oltari Bindus-Neptuna, izvodi Domaszewski na ozn. mj. str. 234., da je na štovanje Neptuna u Nauportus-Emoni djelovao grčki upliv.

[12]) Bog je ovdje dobio svoj pridjev po imenu mjesta, gdje mu je postavljen oltar; isp. C. I. L. XV 4585: *(Vinum) ex f(undo) Oviano n(ostro)* ili *n(ovo)*.

bijaše postavljen na važnoj po brodarstvo tački, ondje naime gdje se sastaju rijeke Gurk i Sava [1]).

Daljnji dokaz za ovakovu upotrebu Save pružaju nam konačno cigle, nagjene u Sirmiumu [2]) i Bassiani [3]), koje su potekle iz jamačno gradske ciglane u Sisciji, te koje nijesu dobavljene, kako mi mislimo, kopnom na putevima uz Savu.

K brodarenju Savom, koje nikako nije zaspalo, pridošla je odmah poslije rimske okupacije umjetno sagragjena cesta, kojom je u svezi sa njezinim ograncima naše područje dospjelo u saobraćaj sa prostranim okružjem te se je tako za proizvode ovog područja našla progja u širim krajevima. Premerstein veli u svojem djelu: „da gradnja ove ceste uzduž Save ide u klaudijsko-flavijsku epohu“ [4]). Mislim, da mi, ma da smo tek u početku našeg istraživanja, možemo biti tačniji u kronološkom redanju, jer nama stoje na raspolaganju još neka pomagala, nego tek općenita uvažavanja i doba, kad su mjesta uz savsku cestu konstituirana ko rimske varoši.

„Vojnički razlozi“, koji su za Premersteina mjerodavni kad misli, da je sveza Emone sa Poetovijom i Carnuntumom izgragjena prije od one sa Siscijom, postojahu i za istočni cestovni smjer, jer Siscija ko vojno mjesto nikako nije zaostajala za Poetovijom za prvo doba careva. Siscija ne samo da je imala držati na uzdi današnju Hrvatsku i služiti ko ταμιεῖον za prekodunavske ratove [5]), već je morala da osjegurava rimsku vladavinu u sjevero-zapadnoj Bosni [6]). I ne gledeći na to, da svaka tvrgjava nesumnjivo treba cestâ, neodvisnih od stanja vode i godišnjeg doba, kojima se mogu dobavljati sve potrepštine, moglo bi se ovomu argumentiranju prigovoriti, da u smjeru Emona-Siscija rijeka Sava nadoknagjuje cestu i da je spram toga bilo moguće, da se misli na ovakav put tek onda, „kada je već izgragjena“ Petavska cesta „kao prva i najvažnija zadaća“. No da Rimljani nijesu onako sporo i lagano postupali, ko što misli Premerstein spram današnjih prilika, gdje se tako silno odugovlači izgradnja tršćanske željezničke mreže, to dokazuje njihovo krepko i svestrano djelovanje oko gragjenja cesta u Dalmaciji. Njihov rad u našim krajevima pokazuje, ko što je to bio slučaj godine 1878. i narednih godina, da se je u brzom razvitku cestovne mreže vidilo zgodno i važno sredstvo za pacificiranje [7]). Jedna od dalmatinskih cesta ovlašćuje nas na zaključak, da je savska cesta gragjena u godinama 47. i 48. poslije Hr. Tada je naime dovršen kolni put od Graba (Rastello di Grab) preko Risanovaca kroz dolinu Unca do Petrovca i dalje kroz doline Sane i Une [8]), a ovaj put gragjen je jedino poradi ceste uza Savu, jer je imao vezati Sisciju s Burnumom i Salonom. Da je strategički vrlo važna cesta kraj Save postojala već pod carem Claudijem, zasjedočeno je i time, što su već u početku

[1]) Premerstein-Rutar, na ozn. mj. str. 30. — Analogije za ovaj zavještaj pruža nam Brambach 1668 = 1678: .... *Neptuno contubernium nautarum;* C. I. L. III 10430 (Aquineum): *I. o. m. Iunoni Neptuno Marti L. Val. Italus optimo collegio negotiantium d. d.* Isp. Domaszewski, na ozn. mj.; Wissowa, na ozn. mj.

[2]) C. I. L. III 11377, *b.*

[3]) C. I. L. III 11477, *a*, gdje oznaku Petrovic treba ispraviti u Petrovce ili još pravilnije u Petrovačka gradina; isp. L. Ljubić, „Vjestnik“, V., str. 68. — Glede cigla, nagjenih u Sisciji a važnih za proučavanje rada u ciglanama, C. I. L. III. 11378—11386, isp. Mommsen, „Ephemeris epigraphica“, III., str. 112.; W. Liebenam, „Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche“, str. 407.

[4]) Na ozn. mj. str. 6., 17.

[5]) Vidi naprijed str. 406., primj. 10.

[6]) Isp. Mommsen, C. I. L. III, str. 501.; naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, VII., str. 56.

[7]) Isp. Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“, I., str. 55. i dalje.

[8]) Isp. Ballif-Patsch, na ozn. mj. str. 52.; W. Radimský u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., str. 203. i dalje; Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie“, pod oznakom Burnum; A. Bauer, „Archäolog.-epigraph. Mittheil.“, XVII., str. 140.

njegove vladavine (god. 41. i 42. poslije Hr.) vicinalni putevi sagragjeni uz panonsko-italsku granicu (jugozapadno od Emone) [1]). Ako se pak grade nuzgredne cestovne pruge, onda su svakako već morale postojati glavne ceste. Sve ovo dozvoljava, da doba kad su postale ove ceste, pomaknemo na više i da Caiusa, ili još bolje Tiberiusa označimo njihovim graditeljima. I tako dolazimo u godine 33. i 34. poslije Hr., u kojima je glasom natpisnih ploča iz Boljetina (istočno od Viminaciuma) cesta uz dunavsku obalu u Moeziji superior izvedena po legijama IIII. Scythica i V. Macedonia [2]). Kada uzmemo u obzir, da je ova cesta produženje one uz Savu i da je ustanak, koji se ugušio u ljetu godine 7. poslije Hr. sudjelovanjem namjesnika od Moezije A. Caccina Severusa, trakijskog kralja Rhoemetalkesa i orijentalnih vojničkih zborova [3]), caru Tiberiju pred oči doveo, da je nužna sveza izmegju tvrgjava u Moeziji s onima u južnoj Panoniji, onda nas sve to navodi da mislimo, e je cesta uz Savu gragjena za cara Tiberija [4]) i da je pruga Emona—Siscija možda još i starija.

Daljnje podatke, zapravo terminus post quem ili ante quem dobićemo možda, kad će biti nesumnjivo utvrgjena imena skrajnjih postaja na velikim, u godinama 16.—20. poslije Hr. gragjenim dalmatinskim cestovnim rutama u unutrašnjost pokrajine [5]). Savska cesta, čija je ulazna tačka u Bosnu utvrgjena kod Dubice na Uni [6]), a prelazna tačka u Srbiju kod Rače kraj ušća Drine [7]), no čiji smjer unutar naših granica (ovo navodim na tu svrhu, da nas to potakne na istrajnost) još nije pronagjen, — imala je podnositi konkurenciju sa dunavskom cestom, daleko važnijom za trgovinski promet na istok. Ova cesta kraj obale Dunava bila je prvobitno, t. j. već u predrimsko doba [8]), trgovački put od Emone preko Celeia—Celja i Poetovio—Petave, te je desnom obalom Drave išla do Murse—Osijeka i preko Cibalae—Vinkovaca u Sirmium—Mitrovicu. Za živahnost njezinog prometa govori znatni broj mjesta, koja su uz nju ležala [9]). Njojzi davaše za kršćanskog doba prednost pred drugim cestama putnici u Svetu zemlju [10]), a i vlada starala se naročito za nju još godine 354. poslije Hr. [11]). Odštetu za prometni gubitak na Savskoj cesti, nastavši od one konkurencije dobila je dalmatinska glavna

---

[1]) C. I. L. V 698; isp. E. Ritterling, „Archäolog.-epigraph. Mittheil.“, XX., str. 8. i dalje; Premerstein, na ozn. mj. str. 6.

[2]) C. I. L. III 1698, isp. str. 1024.; Premerstein, „Jahreshefte des österr. archäolog. Instituts“, I. dodatak, stupac 176.

[3]) Velleius, II., 112., 4. Isporedi k tomu sada još Ritterlinga, na ozn. mj. str. 6., primjedba 13.

[4]) Sve nas navodi da mislimo, da se na Savsku cestu odnosi bilješka u Strabonovoj sedmoj knjizi, 5., 2., pisanoj izmegju 17. i 21. godine poslije Hr.: ἐγγὺς δὲ τῆς Σεγεστικῆς ἐστι καὶ ἡ Σισκία φρούριον καὶ Σίρμιον ἐν ὁδῷ κείμεναι τῇ εἰς Ἰταλίαν.

[5]) C. I. L. III 3198—3201, 10156—10159. — „Bull. Dalm.“, 1897., str. 8.

[6]) Na ovo mjesto odnoseće se mišljenje Kiepertovo u C. I. L. III, tab. IV., sjajno se potvrdilo sa nagjena četiri miljokaza, isp. Mutavgjić, u „Vjesniku“, II. (1896./97.), str. 160. i J. Brunšmid u istom „Vjestniku“, III. (1898.), str. 195. i dalje.

[7]) Isp. F. Kanitza, „Römische Studien in Serbien“, str. 124., ali njegovi dosta neodregjeni navodi iziskuju ovdje ko i na drugim mjestima daljnje istraživanje.

[8]) Osim imena mjesta, primjerice Rumista, Sunista, Carrodunum, Bolentium (Tomaschek u „Bezzenbergers Beiträge“, 1885., str. 101., Holder, „Altkeltischer Sprachschatz“) i osim naseobina, zasvjedočenih nalazima u Virovitici i Osijeku, valja još isporediti nalaske „noričkog“ i „keltičkog“ novca u Petavi, Varaždinu, Gjurgjevcu, Kloštru, Petrijevcima, Osijeku (F. Kenner u „Monatsblatt der numismatischen Gesellschaft in Wien“, br. 152., str. 331.; Brunšmid u „Vjestniku“, I. [1895.], str. 98. i dalje).

[9]) Isporedi spisak tih mjesta od Mommsena u C. I. L. III, str. 507., zatim Kieperta u „Formae orbis antiqui“, XVII.

[10]) Itiner. Hierosolym., str. 412.

[11]) C. I. L. III 3705 isp. 10617. — Isp. niže dolje str. 417., primjedba 6.

ruta, koju je zasnovao već Tiberije[1]), otkad je ona počevši od drugog dakijskog rata dobila važnost i preko granica Dalmacije, doduše na štetu drugih dalmatinskih cesta[2]).

Pruga ove dalmatinske glavne ceste već je pouzdano utvrgjena, izuzevši omanje dijelove njezine. Ona je pošla iz Salone, prelazila je Dugopolje[3]) i Čitluk—Aequum, uspinjala se na Prolog, presjecala je Livanjsko i Glamočko polje i Crnu Goru, sišla je u Banjaluku[4]) te je dalje pošla preko Laktaša i Laminaca[5]). Kod Dônje Doline ulazila je po svoj prilici u cestu, koja je išla uz Savu[6]).

Da je ova pruga istovjetna sa cestom Salona—Servitium, koja je zabilježena u Tabuli Peutingeriana, u Itinerarium Antonini[7]) 268 i donekle takogjer kod geogr. Ravenn. 217., 15. i dalje, to potvrgjuju njezin pravac i postaje beneficijarija u Halapiću (kod Glamoča)[8]) i Banjojluci[9]), koje joj daju značenje vojničke ceste (via militaris)[10]). Odregjivanje njezinih postaja nalazi se za sada još u stadiju manje više vjerovatnih kombinacija, jer su dosta oskudni nalazi, po kojima se mogu zasvjedočiti nekadanja rimska mjesta[11]).

Dok Benndorf[12]) izvodi, da je Trajanovo putovanje u drugi rat protiv Dačana išlo morem oko balkanskoga poluostrva, nastoji Cichorius[13]) dokazati, da je ovaj car

---

[1]) Ballif-Patsch, na ozn. mj. str. 54.

[2]) Time se može protumačiti potiskivanje varoši Narone, o kojemu je govor u spomenicima, koji većim dijelom pripadaju republikanskoj i ranoj carskoj dobi.

[3]) C. I. L. III 10170; Bulić, „Bull. Dalm.“, 1899., str. 26.; Hischfeld, C. I. L. III, str. 2176.; Kiepert, „Formae“, XVII., specijalna kartica okolice Salone.

[4]) Ballif-Patsch, na ozn. mj. str. 17. i dalje, 54. i dalje.

[5]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“. VI., str. 243.

[6]) Vidi naprijed str. 406., primjedba 10.

[7]) U pogledu nesuglasja megju ova dva vrela za jedan dio ceste isporedi Tomascheka, „Mittheilungen der Wiener geographischen Gesellschaft“, 1880., str. 512.; Evansa, „Antiquarian researches in Illyricum“, dio I. i II., str. 54.; Kieperta, „Formae“, XVII.; Hirschfelda, na ozn. mj.

[8]) C. I. L. III 9862 (isp. str. 2165.); naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 261.: *I. o. m. G. Iul. Rogatus b. f. cos. leg. XI Clau. et G. Iul. Rogatus iunior v. liben. p.*

[9]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, V., str. 228.: *I. o. m. et Genio loci L. Sicinius Macrinus b. cos. P(annoniae) s(uperioris) v. s. l. m.*

Za fiksiranje ceste od Poetovio-Petave ili Aquavive (Varaždina) u Sisciju, koja je vezala dravsku i savsku prugu (Itiner. Anton., str. 266.; Mommsen, C. I. L. III, str. 508.; Kiepert, „Formae“, XVII.) mogu se upotrebiti oba u Mihaljskovom Jarku kraj Krapine nagjena oltara:

1. *I. o. m. T. Accius Severus b. cos. v. s. l. m.* i

2. *I. o. m. M. Ulp. Placidinus b. f. cos. (duobus) Silanis co(n)s(ulibus) v. s. l. m.* (189. poslije Hr.). Na oltaru pod brojem 2. sasvim se jasno čita II SILANIS a ne, kako veli Brunšmid u „Vjesniku“, III. (1898.), str. 202. TI SILANI.

[10]) Isp. A. pl. Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres“, str. 99.

[11]) Isp. Kieperta, „Formae“, dodani list str. 5. — Osim Tomascheka, na ozn. m.. str. 512. i dalje i Glavinića u „Bull. Dalm.“, IV., str. 5. i dalje, V., str. 69. valja zabilježiti još ove pokušaje za pojedina mjesta: *Pelva*, naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 264. i dalje; A. Bauer, „Zeitschrift für die österr. Gymnasien“, 1894., str. 526.

Salvia, naš „Glasnik“, 1900., str. 555., isp. niže str. 419., primjedba 6.

Lamata ili *Aemate*, Kiepert. na ozn. mj. str. 5., primjedba 53.; Bauer, na ozn. mj. str. 525.

In Alpe Rio . . ., Kiepert, na ozn. mj.

Sarute, omaška umjesto *Starue*, isp. naš „Glasnik“, 1899., str. 556.

Ad Fines, naše „Wissenschaftl. Mittheil.“, V., str. 229. i dalje.

[12]) „Das Monument von Adamklissi Tropaeum Traiani“, str. 118. i „Archäolog.-epigraph. Mittheil.“, XIX., str. 194. i dalje.

[13]) „Die Reliefs der Traianssäule“, III. sveska sa tekstom, str. 28. i dalje.

godine 105., pošto je od Jakina (Ancona)[1]) prebrodio Jadransko more, kopnenim putem kroz Dalmaciju pošao na bojno polje. Po njegovom mišljenju iskrcao se Trajan u Jader-Zadru, krenuo je odavle cestom uz morsku obalu preko Scardona—Skradina u Salonu a odatle k Dunavu i to „cestom, koja je od Salone istočnim smjerom vodila u kopnene krajeve i koja je opisana već u Peutingerovoj tabli, ali se za nju saznalo tek u novije doba".

Neka nam bude dopušteno, da u pogledu ovijeh cesta ovdje izložimo neke naše primjedbe.

Prije svega pada u oči, da bi car, komu se vrlo hitilo pri ovom maršu[2]), u Dalmaciju pošao okolišnim putem i utrošio na nj nekoliko dana, to jest da je od Jader—Zadra ponajprije krenuo jugoistočnim pravcem na Salonu i onda opet odavle sjeveroistočnim smjerom, umjesto da je od Jader—Zadra preko Burnuma, Mons Ulcirusa, Rastello di Graba[3]), Risanovaca, Petrovca, Ključa i uz rijeku Vrbas[4]) marširao direktno k Savi i dalje u Sirmium—Mitrovicu. Mišljenje Cichoriusa[5]): „da je Salona ko glavni grad provincije bila ishodište svih cesta, što su s morske obale vodile u kopnene krajeve" i da je car Trajan „bio upravo prisiljen da ponajprije krene u taj grad" — nije nikako opravdano, kao što se vidi iz gore označenih cestovnih pravaca[6]).

Da se protumači, za što je Trajan posjetio Salonu te svoju hitnju obuzdao, moglo bi se možda uzeti, da je očekivao vijesti iz Rima, koje ga mogoše najlaglje stići u Saloni, jer je ta varoš preko Aternuma i posredstvom ceste „Via Claudia Valeria"[7]) bila u izravnoj svezi sa glavnim gradom države.

Frekvenciju prevoza Salona—Aternum posvjedočavaju Itin. Anton. 497.: *traiectus ab Aterno Salonas in Dalmatia stadiorum MD* i dva natpisa:

1. C. I. L. IX 3337 = Bücheler C. L. E. 1265 (Pescara): *L. Cassio Hermodoro nauclero, qui erat in colleg(io) Serapis Salon(itano).*

Per freta per maria traiectus saepe per und(as), qui non debuerat obitus remanere in Atern(o), set mecum coniunx si vivere nolueras, at Styga perpetua vel rate funerea utinam tecu(m) comitata fuisse(m). Ulpia Candida domu Salon(itana) coi(ugi) b(ene) m(erenti) p(osuit).

2. „Bull. Dal.", 1900., str. 53. (Pituntium, jugoistočno od Salone): *D. M. Ael(io) Messoriano filio infelicissimo, ex coll(egio) Veneris, defunctus Aterno, qui vixit an(nos) XXXV. Ael(ius) Anianus et Aur(elia) Prima obsequentissimo titulum posuerunt.*

Spram izloženoga mora se bar skučiti tvrdnja Cichoriuseva[8]): „Za cijelo je u starom vijeku Ancona bila glavna luka za ukrcavanje Rimljana pri prelazu njihovu u Dalmaciju".

---

[1]) O živahnom prometu Jakina sa Zadrom, Šibenikom, Trogirom, Dubrovnikom i Kotorom za srednjeg vijeka i u novije doba isporedi C. Jirečeka, „Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters", str. 13. i dalje sa primjedbom 40. na str. 56.

[2]) Isp. Cichoriusa, na ozn. mj. str. 23.: Putovanje Trajana na vojno polje bilo je vanredno brzo; car je dakle svakako pošao najkraćim i direktnim putem.

[3]) Bauer, „Archäolog.-epigraph. Mittheil.", XVII., str. 139.

[4]) Kiepert, „Formae", XVII.; Ballif-Patsch, na ozn. mj. str. 12. i dalje.

[5]) Str. 39., isp. 44. i 66.

[6]) Bilo je i drugih ishodišta cestovne mreže u kopnene krajeve, primjerice Narona i Epidaurum.

[7]) Mommsen, C. I. L. IX, str. 204., 315.; Chr. Hülsen u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod Aternus i „Notizie degli Scavi", 1896., str. 95. i dalje; J. Partsch, „Festschrift für H. Kiepert", str. 5.

[8]) Na ozn. mj. str. 24.

Uz cestu Iader—Salona[1]) našao se u Trogiru Trajanov miljokaz C. I. L. III 10171, no ja nemam te smjelosti da ga izrabim za ovo carevo putovanje, pošto je analogni spomenik iz istog vremena nagjen takogjer u Kuli uz cestu, koja je kroz područje Like vodila u Sisciju[2]), a ta cesta jedva da se može dovesti u svezu sa dogagjajima u Sedmogradskoj. Istaknuti ću ipak, da su Trajanovi novci u velikom broju nagjeni u Aenona—Nona, sjeverozapadno od Jader—Zadra. Godine 1889. poklonio je M. Glavinić našemu muzeju deset denara ovog vladara s oznakom da su „iz None" a godine 1891. nabavio je on za zadarski muzej „iz okolice None" 52 komada srebrnog novca, ponajviše od cara Trajana[3]). Na žalost nijesam mogao dosada saznati, da li u pogledu ovih 52 komada imamo posla za zakopanim blagom i da li možda svi komadi, dakle i ono 10 komada u našoj zbirci, sačinjavaju jedan jedini nalazak, koji je postepeno rasprodan. Po svojem habitusu potječu deset denara našeg muzeja od zakopanog poklada (blaga, Schatzfund). To su ovi komadi:

Broj	Lice	Zaličje	Cohen[1]
1	IMPCAESNERVATRAIANAVGGERM	PONTMAXTRPCOSII	195
2	IMPTRAIANOAVGGERDACPMTRP	COSVPPSPQROPTIMOPRINC	28
3,4	Isto.	Isto.	33
5	Isto.	Isto.	39
6	Isto.	Isto.	41
7	Isto.	Isto.	43
8	Isto.	Isto.	44
9	Isto.	DACCAP COSVPPSPQROPTIMOPRINC	76
10	IMPTRAIANOAVGGERDACPMTRPCOSVIPP	ARABADQ SPQROPTIMOPRINCIPI	15

Sa svom nužnom rezervom, koja nam se nameće već zbog malenog broja novca, mogli bismo na osnovu ovog poredanja ipak reći, da brojevi 1. do 9. spadaju svoti, koja je nekom štedljivim čovjeku (novci su sasvim slabo istrošeni) za boravka cara Trajana dospjela u ruke i koju je on kasnije (br. 10.) zakopao.

Cichorius nije pravilno naveo cestu, koja je iz Salone vodila k Dunavu. Na karti str. 46., sl. 10. nije naznačen cestovni dio, koji je iz Salone izravno vodio u Aequum, bez da se dotiče Andetriuma i Garduna (ovdje još nazvana Delminium). Nadalje ne vodi cesta, koja se po Peutingerovoj tabli Pons Tiluri—Bistua—Argentaria uzimlje ko pravac Trajanovog marša (isp. str. 31., sl. 6.) diagonalno kroz Bosnu u Sirmium, već je ona tekla sredinom Bosne k rijeci Drini, što se razabire iz Kieperta „Formae", XVII. i iz karte u našem izdanju o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini. Trajan bi dakle spram Cichoriusovog razlaganja bio i opet zastranio. Jedina cesta, koju je ovaj car iz Salone mogao upotrebiti jeste gore spomenuta cesta u pravcu na Servitium, koja ga je dovela do Save i odavle niza rijeku u Sirmium.

---

[1]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VII., str. 72.; L. Jelić, „Vjesnik", III. (1898.), str. 33. Ova je cesta imala svoje značenje i u ratu Justiniana sa Istočnim Gotima zbog Dalmacije, isp. naš „Glasnik", 1900., str. 553.

[2]) Isp. moju „Lika i t. d.", str. 62.

[3]) „Mittheilungen der Central-Commission", 1895., str. 43.

Za komercijalnu važnost ove ceste govore tijesni i dugotrajni odnosi, koji spajaše Salonu i Sirmium, Dalmaciju i Daciju. Na sveze izmegju ovih dviju pokrajina ja sam već upozorio u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, VI., str. 272. i dalje (isp. i sv. VII., str. 73.)[1]. Izmjenične odnose izmegju glavne varoši naše pokrajine i kasnije metropole Panonije daju nam svakovrsne obavijesti, kad uzmemo na oko nalazišta, ovi natpisi:

1. C. I. L. III 2006 (Salona): *Aureli [F]lavi negotiantis natione Suri, defuncto annorum LV Sirmi, et T. Aureli. Apollonio fratri eius (centurioni) coh. I (miliariae), def. Sirmi ann. XXXIII, Aur. Aquila pater infelicissimus vivus fecit et ....*

2. C. I. L. III 9576 (Salona, „litteris saeculi quinti“): *[Depo]setio infantis [Do]mnicae VIII kaled. octobres, quae a Sirmio Salonas adducta est.*

3. C. I. L. III 1987 (Salona): *Fl. Fidentius ex comitibus Sirmesis hic est depositus vixit an. XX.*

4. C. I. L. III 6441 (isp. str. 1671. Sirmium): *D. M. Maximina annos vixit XXVII, Gorgonius memoriam posuit compari sue carissime de provincia Dalmatia*[2] *defuncta penus colonia Sirmi.*

5. C. I. L. III 9551 = 12864 (Salona): *Hic quiescit in pace sanct(a) abtissa Iohanna Sermenses, [q]ui [b]ixit ann. XL, die Veneris exiit de corpore ... IIII idus Maias indictione qu[in]ta decima.*

6. Snažno podsjednuti od Avara (vidi niže) iščekaju stanovnici Sirmiuma pošljednju pomoć iz Dalmacije: μηδεμιᾶς δυνάμεως Ῥωμαϊκῆς κατὰ τὴν πρὸς Δαλματίᾳ γέφυραν ἐπιφανείσης[3].

Od naročitog je interesa peti natpis, jer dokazuje — pošto po J. W. Kubitscheku[4] pripada jednoj od ovih godina: 612., 657., 702., 747., — da je vrlo dugo trajao saobraćaj izmegju Salone i Sirmiuma. Možda *Iohanna* broji megju iseljenike, koji moradoše godine 581. poslije Hr.[5] ostaviti Sirmium prema ugovoru, što ga je car Tiberius II. sklopio s poglavarom Avara, Bajanom[6]. Ali je ipak moguće da njezina smrt pada u koju kasniju godinu, jer je C. Jireček[7] pronašao, da je staro poštivanje svetaca „moglo održati jedan dio starih stanovnika i neprekidnu eksistenciju makar i slabog kršćanstva u podanika Avara, koji bijahu neznabošci“[8].

Padom Sirmiuma otvorio se potpuno put u Dalmaciju te je pala cesta Sirmium—Salona u ruke Avara i Slavena. Prema naseljima ovih dvaju naroda vrlo je vjerovatno da se napadaj u pravcu Salone[9] i naseljivanje pokrajine odigralo duž ove ceste. Naro-

---

[1]) Dacijski saobraćaj s Adrijom nije bio koristan jedino po Dalmaciju. Natpis iz Aquileia C. I. L. V 1047: *D. M. M. Secundi Genialis, domo Cl. Agrip., negotiat. Dacisco, patr. optimo M. Secundius Eutychus lib. heres ex parte bonor. hoc monim. de suo fec.* dokazuje da je tamo bila trgovina sa Dacijom tako živahna, da se njome specijalno radilo.

[2]) Jedan Ulpius Gorgonius zasvjedočen je u Saloni, isp. „Bull. Dalm.“, XIX., str. 67.

[3]) Menander, sl. 66., isp. 64. Jireček, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, I., str. 23. U ovo doba ide ona kratka molitva na cigli, koju je objavio Brunšmid u „Eranos Vindobonensis“, str. 331. i dalje. (Isp. „Byz. Zeitschrift“, III., str. 222.

[4]) U adn.; isp. Jireček, „Die Romanen etc.“, str. 102.

[5]) H. Gelzer u Krumbacherovoj „Geschichte der byzantinischen Literatur“, str. 942.

[6]) Menander, sl. 66.

[7]) „Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer“, str. 93. i dalje; „Die Romanen“, str. 35.

[8]) U pogledu življenja starih stanovnika sa Avarima i Slovenima i time nastaloj izmješanoj rasi isporedi Gelzera, „Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung“, str. 47. i dalje.

[9]) Thomas arch., „Historia Salonitana“, 7. i dalje; Constantin Porphyrog., III., 127., 143. Jireček, „Die Romanen“, str. 26. i dalje.

čito može se uzeti, da je to bio slučaj kod upadanja Avara u godini 598.[1]), pred koje su za vrijeme podsjedanja Sirmiuma 10.000 punskih Kutrigurejaca opustošili valjda samo pogranično područje[2]). To bi bilo izvan svake sumnje, kad bi u suglasju sa Tomaschekom[3]) mogli u tada po Avarima osvojenom gradu raspoznati „τὰς λεγόμενας Βάγκεις (Βόγκεις)[4]) ili τὴν Βάλκης[5]) Σάλβεις (Salviis, Salvia), koja je varoš, kako smo notirali naprijed na str. 411., ležala uz ovu cestu. Ova se varoš isto tako ko i postaja Aequum spominje u spisima pokrajinskog konzila, što se obdržavao u Saloni god. 532.[6])

Za srednjeg vijeka opet je dobila svoju vrijednost za promet Dalmacijom u Slavoniju i Ugarsku cesta uz rijeku Neretvu[7]). Trgovački putevi od Spljeta smjeraše u krajeve srednje Bosne, bogate raznim rudama[8]). Značajno je, da su ovi putevi na velike daljine slijedili pravac rimskih cesta, što se jasno razabire, ako po Jirečeku na ozn. mj. zabilježene postaje sravnimo sa našom cestovnom kartom. Komparativno proučavanje obećaje nam dakle i u ovom pogledu pogdjekoji uspjeh.

Najmlagji komad u niže izloženom spisku novaca, oko kojih se naša svakovrsna razlaganja dosada kretaše, jeste vrlo istrošeni follis Justiniana; on nas dakle vodi u doba, do kojeg dospjesmo na osnovu vrela, nagjenih ili nastalih izvan granica našeg područja. Ovaj follis na jednoj, a drahma od Damastiona na drugoj strani pokazuju nam, da su kotari Derventa, Gradačac i Brčka udioništvovali makar i skromno u mnogostoljetnom pokretu: jednom — u vrijeme velike borbe panonsko-dalmatinskih plemena protiv nove rimske vladavine (godine 6.—9. poslije Hr.) — možda i aktivno, ako su po mnijenju Kiepertovom[9]) Breukeri odista ovdje stanovali. Da li je novac iz Broda (vidi dalje str. 416. i dalje), sa željezničke pruge Bos. Brod—Žepče (vidi str. 418. i dalje), iz Dobrevode (vidi str. 420. i dalje) i iz Oštre luke (vidi str. 425. i dalje) zakopan u vrijeme kakovih ovećih dogagjaja u području Save, to će nam možda razjasniti kasnija opažanja i istraživanja. Već sada može se ali ustvrditi, da je naša pokrajina u relativno rano doba napustila izmjeničnu trgovinu i da je za svoje bogate poljoprivredne proizvode i za

---

[1]) Menander, 27.

[2]) Jireček, na ozn. mj. str. 24.

[3]) „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien", 1880., do 515.

[4]) Theophylaktos Simokattes, VII., 12., 1.

[5]) Theophanes, I., 277. — Avari su tada takogjer razorili četrdeset utvrgjenih mjesta (φρούρια, po svoj prilici one iz predrimskog doba potičuće, sada opet po znanstveno istraživanje važne Gradine) u okolini gore spomenutog grada. To je dokaz, da je tada pokrajina bila dosta gusto napučena. Da je broj pučanstva za rimskog doba bio veći od današnjega, zavjedočeno je množinom naselbima (isp. naše „Wissenschaftl Mittheil.", VII., str. 124.); nama je za sada samo nemoguće, da u tome pogledu provedemo razdiobu perioda. Trebaće naročito paziti, da li je jako iseljavanje u Daciju (naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 264. i dalje) ostavilo vidljivih tragova. Po Jirečeku u djelu „Die Romanen", str. 12. konstatovana velika razlika izmegju snažne pojave ilirskih i panonskih plemena za bune protiv Rima u doba Augusta, kad su ta plemena digla na noge 200.000 pješaka i 8000 konjanika i „slabosti ovih istih zemalja za doba seobe naroda" — ne će imati jedini uzrok u „polaganom padanju stanovništva u kopnenim krajevima", već će tome biti uzrok i to, što se narod kroz odulje vrijeme odučio raditi s oružjem, što su stanovnici pod zaštitom rimskom postali nesamostalni, što im manjkaše sposobne vogje i što im je prije slabo prohodna domovina megjutim ispripletena cestovnom mrežom. Ko primjer navodim, da bi se danas Bosna i Hercegovina mnogo lagljе mogle zaposjesti, nego što je bio slučaj godine 1878. Da je u ostalom blagostanje u kopnenim krajevima opalo, vidili smo iz razlaganja o vladavini Istočnih Gota u Dalmaciji, naš „Glasnik", 1900.

[6]) Isp. naš „Glasnik", 1900., str. 555.

[7]) Jireček, „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters", str. 78. i dalje.

[8]) Na ozn. mj. str. 82.

[9]) „Formae", XVII.

rasplod stočarstva [1]) (rečena tri kotara spadaju k Posavini, u poljodjelstvenom pravcu najvažnijemu dijelu Bosne i Hercegovine) imala dobru progju u svako vrijeme. Sô, koja se dobivala u Dônjoj Tuzli, mogla je takogjer ovamo navratiti jedan dio prometa, što je tim vjerovatnije, jer se inače tek u Sedmogradskoj dobiva sô. Najstarije vijesti o eksploatisanja solnih vrela u Gornjoj i Dônjoj Tuzli (možda i kod hana Šibošica, udaljena 20 *km* sjeverno od D. Tuzle) [2]), crpimo mi iz imena κάστρον τὸ Σαληνές, spomenutog u Constantina Porphyrogennetosa († 959.) „De adm. imp." 32. p. 159.[3]), ali se to ime izvodi iz starijeg Salinis ili Ad Salinas [4]). Nije ni malo začudno, što se to mjesto već prije ne spominje; u literaturi uopće nema razjašnjenja o čitavom istočnom dijelu provincije, i ako su tamo bila mjesta na gusto poredana. Jedino je u Tab. Peuting. zabilježena cesta sa dvije postaje, koja polazi iz Sirmiuma uz Drinu [5]). Veliku rudarsku varoš Domavia, zatim Municipium Mal...., varoš Capodunum [6]) i t. d. upoznasmo tek iz nagjenih natpisa [7]). Da i početak današnje varoši Dônje Tuzle ide u vrlo rano doba, dokazuju rimski nalazi, koji se nagjoše prigodom regulisanja tamošnjeg Appelovog trga, pa možda i onaj na strani 402. spomenuti put uz rijeku Spreču. Odavle imamo iz rimske periode dva novca: Traian, Cohen [1] 43 (nagjen mjeseca juna 1898. pri regulisanju Appelovog trga) i Antiochia ad Orontem: A.: ΑΥΤΟΚ·Κ·Μ·ΙΟΥΛΙ· ΦΙΛΙΠΠΟC·CЄΒ poprsje cara sa paludamentom i lovorovim vijencem, gleda na desno; R.: ΔΗΜΑΡΧ·ЄΞΟΥCΙΑC·ΥΠΑΤΟ≡ orao gleda naprijed, okrenuo glavu na desno, a drži vijenac u kljunu, u odjelku $\frac{\text{ANTIOXIA}}{\text{S·C}}$ (Nagjen godine 1899. u D. Tuzli ili u blizini ove varoši).

I. KOTAR DERVENTA.

Bos. Brod.

Kad se je gradio željeznički most na Savi, iskopaše radnici godine 1880. na savskom otoku, gdje se sagradila noga za tu ćupriju, ilovasti lonac pun malenog bakrenog novca. Velik dio od tog novca predan je tadanjemu poglavici Bosne i Hercegovine, Njeg. kralj. Visosti Vilimu vojvodi Württembergu; mnogo komada kupio je hrv. narodni muzej u Zagrebu; nekoliko komada dospješe u ruke profesora Brunšmida i samo jedan jedincati komad, Constantinus I., Cohen [1] 246, ostao je po rezultatu dosadašnjeg raspi-

[1]) Sve ono, što veli Strabo, V., 1., 8. o jadranskom uvozu i izvozu ilirskih plemena na Dunavu, može da u cjelini vrijedi i za područje Save.

[2]) Isp. o tim vrelima A. Rücker u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 336. i dalje.

[3]) Iz toga, što se to ime održalo, dade se zaključiti, da su u ovom dijelu stare Dalmacije zajedno živjeli Romani i Slaveni. To slijedi i iz imena: Drina, obaju Jadra (isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VIII., str. 129.), Ibra (Kiepert, „Formae", dodatak str. 4., primjedba 42.), Romanje-planine i t. d. Naprotiv jedva da će ko u imenima Maglaj i Majevica-planina raspoznati ime starih Moezeiaca, kako to nagagja L. Jelić u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", VII., str. 54. i dalje.

[4]) Tomaschek, na ozn. mj. str. 560.; Jireček, „Die Handelsstrassen", str. 30. i „Die Romanen", str. 20., primjedba 1.; Kiepert, „Formae", XVII.

[5]) Tomaschek, na ozn. mj. str. 560.; Kiepert, na ozn. mj.; Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Ad Drinum. O ostatcima ove drinske ceste isp. Ballif-Patsch, na ozn. mj. str. 40. i dalje; „Archäolog.-epigraph. Mittheil.", XVI., str. 136.; E. Vorliček u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 529. — O mjestima, koje Ptolemaeus pogrješno stavlja u ovaj kraj, isp. Kieperta na ozn. mj., dodatak str. 6., primjedba 65.

[6]) Isp. „Jahreshefte des österr. archäolog. Instituts", 1902., dodatak.

[7]) Isp. Tomascheka, na ozn. mj.; Domaszewskog u „Archäolog.-epigraph. Mittheil.", XIII., str. 133.

tivanja u Bosni, u zbirci franjevačkog samostana u Tolisi. Najveći dio tog novca sastojao se po pismenim obavijestima profesora Brunšmida od komada careva Constantiusa II., Constantiusa Galla i Juliana. Kako je po strukovnom uvjeravanju profesora Brunšmida u tome novcu Julian zastupan kao caesar, to bi odatle ko terminus ante quem za doba, kad je lonac s novcem zakopan na tom savskom ostrvu, proizašao mjesec maj god. 360., jer je tada Julian u Parizu proglašen augustusom [1]). No dobro će biti, ako taj rok nešto produljimo, jer novi novci sa carskom titulom nadogjoše tako brzo u promet i jer se još nemogoše kovati u istočnim stranama države. Vrijeme tog novca pa i uzrok, zbog kojeg se zakopalo, saznaje se ipak pouzdanije, ako se uzmu na oko tadašnje prilike u Panoniji.

Constantius II. odbio je molbu svog bratića da ga prizna augustusom, na što je Julian sa vojskom prodro u Illyricum, te sa svojim odjelenjem krenuo dunavskom cestom i lagjama po Dunavu dobrodio u Bononia—Banoštor [2]). Odavle je prirogjenom mu naglosti cestom Bononia—Sirmium navalio na potonji grad, gdje mu se odupro Comes Lucillianus, da mu tako zapriječi put u Constantinopolis [3]). U isto vrijeme unišao je maršírajući, „per mediterranea Raetiarum" Magister equitum Nevitta u Panoniju te se je sa carem združio po svoj prilici u Sirmiumu, jer mu je kasnije bilo povjereno [4]) da čuva klanac Succi [5]). On je bez svake sumnje upotrebio dunavsku cestu; ona je izravno vodila u srednju Raetiju te bi se njome jamačno bio poslužio i treći Julianov zbor, koji je protiv Panonije operirao pod zapovjedništvom Jovinusa i Joviusa (ma da je došao iz gornje Italije) [6]), da nije dirigiran na podsjedanje Aquileje.

Okolica Broda nije dakle izravno stajala pod uplivom ovog dogagjaja, no ipak možemo uzeti, da je ta vojna bila uzrok, što je ono novčano blago zakopano na „Adi" za ove invazije u oktobru godine 361.[7]), jer je po bilješki u Amm. XXI 9., 3.[8]) ispred Juliana išao silni strah, koji je natjerao i najviše činovnike na bezobzirno bjegstvo, pa je sasvim prirodno, da je taj strah obuzeo i stanovništvo.

---

[1]) G. Goyau, „Chronologie de l'empire Romain", str. 482. G. Negri, „L' imperatore Giuliano l' Apostata". Studio storico. Milan 1901. Ova rasprava nije mi pri ruci.

[2]) Isp. Brandisa u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod Danuvius, stupac 2124.

[3]) Amm. Marc., XXI., 8., 2.—10., 1. Cesta Bononia—Sirmium, dugačka 18 milja (Amm., XXI., 9., 6.: cum venisset Bononeam a Sirmio miliario nono disparatam et decimo . . .) manjka u Kieperta, „Formae", XVII. Da je ona postojala vidi se iz Gratianovog marša u god. 378.; isp. Amm., XXXI., 11., 6.: Dum haec aguntur in Thraciis, Gratianus docto litteris patruo, qua industria superaverit Alamanos, pedestri itinere, praemissis inpedimentis et sarcinis, ipse cum expeditiore militum manu permeato Danubio, delatus Bononiam, Sirmium introiit. No i bez ovih dokaza moralo bi se pretpostaviti, da su obje tačke bile svezane cestom, jer je to najbliži put od Sirmiuma k Dunavu. Isp. F. Kennera, „Noricum und Pannonia", str. 117.

[4]) Amm., XXI., 10., 2.

[5]) Glede ovog klanca isp. Jirečeka, „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe", str. 30. i dalje

[6]) Amm., XXI., 8., 3. Da je upotrebljena cesta uz Dravu, a ne ona uz Savu, dokazuje Amm., XXI., 12., 2.: ideoque Iovinum magistrum equitum venientem per Alpes, Noricosque ingressum ad id, quod exarserat, quoquo modo corrigendum redire citius imperavit. U ovomu leži novi dokaz da je opravdano ono na str. 410. izloženo mišljenje: da je sjevernija od dviju cesta, koje prosjecaše Južnu Panoniju, bila od najveće važnosti za promet Italije sa Orijentom.

[7]) Goyau, na ozn. mj. str. 486.

[8]) Fama vero, quae mille, ut aiunt, linquis verum mire exaggerat fidem, per Illyrios omnes celebrior fundebatur, Iulianum strata per Gallias multitudine regum et gentium, numeroso exercitu et successibus tumidum variis adventare quo rumore perculsus praefectus praetorio Taurus ut hostem vitans externum mature discessit, vectusque mutatione celeri cursus publici, transitis Alpibus Iuliis eodem ictu Florentium itidem praefectum secum abduxit.

O drugomu nalazu novca u Bos. Brodu još smo manje saznali. Po obavijestima g. oficijala A. André-a u Banjojluci, za koje smo mu vrlo blagodarni utvrdilo se ovo: U ljetu godine 1880. nabasao je neki talijanski radnik, kad je vadio zemlju i šljunak za nasipavanje (od prilike 150 *m* daleko od stare zgrade željezničke stanice), u dubini od kakva dva metra na posudu od ilovače. Drugovi tog radnika navale ko bijesni, razbiju lonac i povade iz njega novac, koji je navodno sastojao od 100 bakrenih komada. Gosp. André misli, da je taj broj pretjerano označen. Njemu pogje za rukom da pribere od radnika oko dvadeset komada, koje spremi zvaničnim putem u Sarajevo. Tada još nije postojao naš muzej i nije nam uspjelo da saznademo, kamo su dospjeli ti novci.

Liješće.

U gostioničara G. Lapornika u Bos. Brodu vidio sam izlizanu, ponešto obrezanu tetradrahmu barbarskog kova (Nachprägung) sa značajnim za taj novac zarezom. Premjer joj je 23 *mm*. Zbog upravo ludo-smiješne svote, koju vlastnik traži, nije se taj novac mogao nabaviti za našu numizmatičku zbirku. A.: Glava Zevsa s lovor-vijencem, na desno: R.: Jahač sa lepršastom mantijom, gleda na lijevo; u desnoj ruci, koja se ne raspoznaje ko ni lijeva pa ni noge, držao je granu. Ispod konjskog trbuha vertikalno namještena grana; izmegju podignute lijeve noge i konjske gubice nalazi se kolo sa naznačenim žbicama. Iznad polegjice konja ΦIΛI.

Vlastnik veli da je novac nagjen u selu Liješće.

Željeznička pruga od Bos. Broda do Žepča.

Kad se je gradila ova željeznička pruga u godinama 1878./79. nagjoše radnici oveću skupinu bakrenog novca. Ovaj je nalazak dijelio sudbinu drugih nahogjaja iz onog doba; sakriše ga pa ga onda razdijeliše i preprodaše. Tek godine 1899. dobio je naš muzej od g. kontrolora Ernesta Sertića niže označenih osam komada; nalazište nije se moglo iznaći. To su po veličini osrednji komadi (Mittelerze) te su oksidacijom tako istrošeni, da smo jedino kod br. 7. mogli pripadnost dovoljno pouzdano odrediti. Gdje je održana prevlaka, nema tragova izlizanosti. Br. 8. s istim likom na zaličju može se pripisati jednom od ovdje navedenih careva.

Brojevi 1. do 3.: Gratianus, Cohen[1] 58 ili VII., str. 404., br. 2.

Broj 4.: Valentinianus II., Cohen[1] 43 ili 44.

Brojevi 5. do 7.: Theodosius I., Cohen[1] 48.

Ime kovnice, Siscija, raspoznaje se jasno samo na po jednom komadu careva Gratiana i Theodosiusa.

Maleni broj novca, spašenog iz ovog nahogjaja, dozvoljava tek da se konstatira, da je ovo blago zakopano poslije 19. januara 379. godine, kojeg je dana Theodosius proglašen augustusom; ali mi imademo još na raspolaganju neka razmatranja, spram kojih se može ustanoviti i terminus ante quem. Naš muzej posjeduje naime iz godine 1887. četiri novca, kovana u Sisciji, koji se sa ovim upravo spomenutim komadima potpuno podudaraju: br. 1. i 2.: Gratianus, Cohen[2] VII, 404, br. 2.; — br. 3.: Valentinianus II., Cohen[1] 43; — br. 4.: Theodosius I., Cohen[1] 48. Za ta četiri novca označeno je u inventaru: „Nagjeni kod Tešnja a darovani po g. Juliju Haszalu“ [1]). Kako

[1]) Darovatelj nije se mogao pronaći.

tešanjski kotar leži kraj željezničke pruge, to nije nemoguće, da i ta četiri komada potječu iz onog nahogjaja, što je tim vjerovatnije, jer na to možemo misliti i pogledom na njihovo održanje. I ako su naime očišćeni ipak se raspoznaje, da su i oni imali posvuda prevlaku od oksidiranja. Ovako dobivamo novi obavještaj o tome, kako je čitavi nahogjaj bio sastavljen: u njemu su zastupani jedino novci obadvojice braće i njihovog većeg suvladara, čiji sinovi nijesu zastupani. Ne da se pomišljati, da su na dva razna mjesta odabrani pri zakopavanju samo novci Gratiana, Valentinijana i Theodosiusa.

Ovu kombinaciju podupire snažno jedan nalazak iz Siska (Siscia), koji se potpuno slaže sa oba ovdje opisana nahogjaja i koji pokazuje, da se je za gospodstva ove trojice vladara u Posavačkim krajevima novac zakopavanjem osjeguravao. Naš muzej dobio je naime godine 1888. od c. i kr. ratnog arhiva dva Gratianusa, Cohen VII, str. 404., br. 2., dva Valentinianusa, Cohen 43 i šest Theodosiusa I., Cohen 48 s primjedbom, da su „iskopani kod Siska". Koliko se novca osim ovih deset komada na tom mjestu još našlo, nije poznato; važno je da su oni kovani u Sisciji.

Izmegju 19. januara 379. i 16. januara godine 383., kad je Arcadius imenovan suvladarem, upali su mjeseca februara 380.[1]) Greutungi pod Alatheusom i Saphraxom u Panoniju; to bijaše pleme, koje je godine 378. u boju kod Drinopolja[2]) u odličnoj mjeri sudjelovalo te je sada sa balkanskog poluostrva unišlo u zapadnu rimsku državu[3]). Prodiranje tog plemena označeno je pljačkanjem Murse i Poetovija[4]), a sva je prilika, da je tada stradalo i rodno mjesto sv. Jeronima, varoš Stridon[5]) na dalmatinsko-panonskoj granici[6]). Vrlo je vjerovatno, da se prigodom ovog neprijateljskog upadanja zakopalo u zemlju ono bosansko novčano blago pa i ono iz Siscije. Onaj koji ne će da misli na ovaj dogagjaj ili mu ne pripisuje ovako veliku geografsku razgranjenost, tome pružaju razjašnjenje: za što se novac zakopao u zemlju one prilike, koje su tada vladale u Južnoj Panoniji, o kojima daje u tome pogledu osobno zainteresovani sv. Jeronim više puta obavijesti; tako se on tuži u pismu, što ga je godine 396.[7]) upravio na Heliodora (LX, 16): Viginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim

[1]) Goyau, „Chronologie de l'empire Romain", str. 564.

[2]) W. Judeich, „Die Schlacht bei Adrianopel", „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", VI. (1891.), str. 1. i dalje.

[3]) Iordan. Get., XXVII., 140. i dalje; Zosim., IV., 34., 2.

[4]) Ambros. epist., X., 9., 10.; Schiller, „Geschichte der römischen Kaiserzeit", II., str. 403.

[5]) Jung, „Römer und Romanen in den Donauländern", drugo izdanje, str. 181., primjedba 3.; Bulić, „Festschrift für O. Benndorf", str. 276. Po Grützmacheru „Hieronymus. Eine biographische Studie zur alten Kirchengeschichte", I., str. 107. razoren je Stridon „valjda neposredno pred god. 378." O potpunom razorenju i uništenju ovog mjesta ne može usprkos Hieronymusa, De viris illustribus c. 135.: „natus oppido Stridonis, quod a Gothis eversum Dalmatiae quondam Pannoniaeque, confinium fuit" — biti govora, pošto je sv. Jeronim kasnije iz Betlehema svog brata Pauliniana spremio kući „ut semirutas villulas, quae barbarorum effugerunt manus, et parentum communium census venderet". Ep. 66 ad Pammachium c. 14. Grützmacher, na ozn. mj. str. 109.

[6]) Usprkos razlaganja Bulićeva u „Festschrift für O. Benndorf", str. 276. i dalje, ne može se ni danas još ništa pouzdanijeg kazati o položaju varoši, jer C. I. L. III 9860 ništa nije izgubio od sumnjivosti (po bos.-herceg. zem. muzeju na široko provedeno istraživanje glede mjesta, gdje je kamen prvobitno stajao, nije iznijelo nikakve podatke) i jer po Buliću na novo u pretres uzeti natpis ne potječe „iz Glamoča", kako je on naveo na str. 286., već kako je sâm ispravio u „Bull. Dalm.", 1899., str. 143., primjedba 1. (isp. „Jahreshefte des österr.-archäolog. Instituts", II., dodatak, stupac 109.) iz Sućurca kod Spljeta. Spram toga treba takogjer ispraviti G. Grützmachera, na ozn. mj. str. 105. — Isp. Jirečeka, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters", I., str. 16.

[7]) Grützmacher, na ozn. mj. str. 79.

et Alpes Iulias cottidie fere Romanus sanguis effunditur. Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardaniam, Daciam, Thessaliam, Achaiam, Epiros, Dalmatiam cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Hunni, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt. Isp. takogjer Epist. CXXIII 17; Comm. u Soph. ad 1, 2 i 3[1]).

Dobra Voda.

Po obavijestima sadanjeg gvardiana franjevačkog samostana u Tolisi, fra Ilije Oršolića, našao se u ovom selu (kotar Dervent) godine 1876. ili 1877. prigodom krčenja novčano blago, koje je sastojalo od drahmi Apollonije i Dyrrhachiuma. Mora da je bilo vrlo obilno, jer fra Dobroslav Božić navodi u „Vjestniku", 1888., str. 127.: da je težina srebra bila „od prilike 15 kilograma" i da je on „pune pregršti" srebrnog novca iz ovog nalaza godine 1880. vidio u jednog kujundžije (zlatara). Posredstvom fra Božića dospjelo je samo 25 komada u zagrebački muzej, ali su ondje, kako je profesor Brunšmid konstatovao, po pokojnom Simi Ljubiću u tamošnjoj zbirci izmješani s mnogim drugim drahmama Apollonije i Dyrrhachiuma, bez da je označeno odakle potječu. Fra Oršolić dobio je deset komada, no ovi se izgubiše tečajem godina.

Kako kazuje fra Grgo Došen, tadašnji župnik u tri sata odaljenim Potočanima, našao je u Dobroj Vodi godine 1886. neki seljak prigodom oranja na dva razna zemljišta dvoje novčano blago. Jedno je sastojalo od „kakovih 200 komada" drahmi Apollonije i Dyrrhachiuma, koje su bile pohranjene u zemljanoj posudi. Dosad nije se na žalost moglo iznaći, u kojem odnošaju stoji ovaj nalazak spram onog drugog i starijeg, da li je naime sasvim samostalan ili možda tek prije neopaženi dio njegov. Na žalost se i ovaj nalazak rasipao; samo ovaj jedini komad dobio je naš muzej od fra Došena na dan 30. augusta 1900.:

A.: ΜΕΝΙΣΚο[Σ, tip na desno, u desnom polju znak izlizan. R.: ΔΥΡ ΛΥ ΚΙΣ ΚοΥ, kvadrat od ravnih crta. — Komad je izlizan, premjer mu je 19 *mm* a težina 2·36 *g*. J. pl. Schlosser, „Beschreibung der altgriechischen Münzen", I., str. 53., br. 175.; J. Brandis, „Zeitschrift für Numismatik", I., str. 64.

Drugo novčano blago iz godine 1886. sastojalo se po izjavi fra Došena od kakvih 50 komada manjeg broncanog novca, od kojih je rečeni otac franjevae dobavio i nama takogjer 30. augusta 1900. godine darovao samo ovaj jedan komad:

A.: CONSTAN TINOPOLI, lik božice Constantinopolis sa kacigom, ovjenčanom lovorikom, mantijom, mingjušama i ogrlicom, okrenut na lijevo; pred lijevim ramenom žezlo. R.: Victoria, koracajući na lijevo i stavljajući desnu nogu na kljun lagje, drži u desnici na koso koplje, a ljevicu je prislonila na ovalni štit; u odjelku: ·SMHΓ. Premjer 19 *mm*, težina 2·03 *g*; Cohen[1], br. 15. Kako je taj komad održan ko da je upravo izišao iz kovnice, to je ovo novčano blago zakopano u zemlju ubrzo poslije kovanja. Po J. W. Kubitscheku[2]) kovan je novac Constantinopolis za zajedničke vladavine Constantiusa II. i Constansa. Ko terminus post quem vrijediće sada godina 339., koje je po vjerovatnim Seeckovim[3]) razlaganjima Konstantinopel izjednačen s Rimom te su u proslavu tog dogagjaja kovani spomen-novci.

---

[1]) O. Seeck, „Hermes", XI., str. 69.; Jung, na ozn. mj. str. 183. i Grützmacher, na ozn. mj. str. 107.

[2]) „Rundschau über ein Quinquennium der antiken Numismatik", str. 96.

[3]) „Zeitschrift für Numismatik", 1898., str. 59. i dalje; Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie", VII., stupci 1053. i 1090.

Na isto doba upućuje i višegradski [1]) nalazak novca, koji je najmanjim svojim dijelom dospio u naš muzej. U njemu su zastupane one vrste manjeg brončanog novca stare Rome, koje odgovaraju Constantinopolis-novcima. Vrijedno je da se istakne, da novci nagjeni dosada u Domaviji, našoj najvećoj rudarskoj varoši u istočnoj Bosni, sižu samo do Constantina II. (umro godine 340.) [2]).

Obzirom na naš vrlo oskudni materijal, moramo se u ovaj čas ograničiti na ovo poredanje, uz koje se priključuje onaj nahogjaj sa „Ade" kod Bos. Broda, o kojemu je bilo govora naprijed na str. 416. i dalje. Bogatija su opažanja, koja su sjeverno od Save pribrana na osnovu novaca iz ovog doba [3]). Možemo se nadati, da ćemo odavle dobiti numizmatički komentar za objašnjenje onih velikih dogagjaja, što se odigraše u tom području. Mi smo u ostalom i inako o prizorima u Panoniji i Gornjoj Moeziji za vladavine sinova cara Konstantina Velikog daleko bolje poučeni, nego o prilikama u Dalmaciji.

Naša pokrajina spadala je k državnom dijelu najmlagjeg od te tri braća. Sudeći po sasvim istovjetnim natpisima:

C. I. L. III 1982: *D(omino) n(ostro) Fl(avio) Constanti victori ac triumfatori semper Augusto Fl(avius) Iul(ius) Rufinus Sarmentius v(ir) c(larissimus) p(raeses) p(rovinciae) Dal(matiae) d(evotus) n(umini) m(aiestatique) e(ius)* i

C. I. L. III 1983: *D. n. Fl. Co[n]stantio victori [ac] triumfatori semper Augusto Fl. Iul. Rufinus Sarmen[ti]us v. c. p. p. Dal. d. n. m. e.*

— podigao je njemu i Constantiusu praeses provinciae Flavius Iulius Rufinus Sarmentius u isti čas analogne spomenike u Saloni, koja je varoš i inače udionštvovala u uspjesima njegovog vladarskog doba: u slavu pobjede, održane nad Frankima godine 342. postavljen je ovdje spomenik C. I. L. III 6375 = 8709 = Dessau 728: *[Victor]iae Franci[cae] Fl. Con[stanti]s victoris [ac trium]fatoris sem[per] Aug* . . . .[4]).

Još više slavi ovog vladara Sarmentius u spomeniku iz Riditae: C. I. L. III 2771. (isp. str. 1035.): *Virtute et felicitate omnes retro principes supergresso d. n. Fl. Iul. Constanti victori ac triumfatori semper Aug. Fl. Iul. Rufinus Sarmentius v. c. praes[e]s prov. Dalmatiae d. n. m. eius.*

Naprotiv gradilo se tada po odredbi vlade u Burnumu po glasu natpisa C. I. L. III 2829 (isp. str. 1627.) *Imperator Fla. Costans Aug.*

Čini se, da je Sarmentius i poslije Constansove smrti (godine 350.) ostao na namjesništvu Dalmacije, jer je na odličnomu mjestu (epistylium) bio smješten natpis iz Salone C. I. L. III 8710.: *D. n. Fl. Constantio victoriosissimo semper Augusto Fl. Iul. Rufinus Sarmentius v. c. p. p. Dal. d. n. m. e.;* gragjevina jedva da je dakle izvedena za života Constansa [5]). Predsjednik bio bi pao, slaveći ponovno Constantiusa, pod sumnju kod Constansa, koja bi se bila udvostručila obzirom na blizinu granice izmegju obiju polovina države.

---

[1]) Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 251.

[2]) W. Radimský u našim „Wissenschaftl. Mittheil.", I., str. 251.

[3]) 1. Brunšmid, „Vjestnik", 1886., str. 10. i dalje, isp. 1897., str. 82.: Nalazak iz Gaboša kod Vinkovaca (Cibalae), po svoj prilici zakopan prije bitke kod Murse (351. poslije Hr.). — 2. Isti pisac, „Vjesnik", 1897., str. 82. i dalje: Nalazak iz Mitrovice—Sirmiuma, zakopan pred ili iza smrti Constansa (350. poslije Hr.), valjda uslijed pronuncijamenta Vetranija. — 3. Nalazak iz Vranića kraj Požege, u kojemu je bilo najmanje 20.000 komada sitnog bakrenog novca. Uzrok, zašto je zakopan ovaj novac, biće da leži u maršu Magnentiusa protiv Constantiusa II. Profesor Brunšmid obećao je da će objaviti ovaj veliki nalazak.

[4]) Seeck u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Constans, stupac 949.

[5]) Vremenu poslije godine 350. pripadaće takogjer fragmenat C. I. L. III 1804 (isp. bilješku uz br. 1842. Narona) *Constantio devotus.*

Za odregjivanje vremena, kad je Sarmentius službovao u našoj pokrajini, bio bi podao precizniji oslonac sada oštećeni natpis „Vjesnik", 1895., str. 153. . . . . *] stae Fl. Iul. Rufinus Sarmentius v. [c.] p. p. Dalmati[ae] clementiae eiu[s] semper dicatiss[i]mus,* koji je postavljen nekom ženskom članu carske kuće.

Iz mnogih spomenika vidimo ali svakako, da je Sarmentius bio vrlo okretan i marljiv činovnik. Pita se sad: da li je njegova okretnost bila na korist pokrajine, ili je bila pak upravljena samo na to, da on za sebe postigne uspjehe na carskom dvoru; svakako pada u oči, što iz doba vladavine Constansa i Constantiusa nema njegovih spomenika, koji bi se odnosili na gragjenje cesta. Ovo pomanjkanje spomenika moći će se pripisati više zavladalom nemaru u cestogradnjama [1]), nego li praznini u monumentalnom predanju, jer se sačuvaše miljokazi iz vremena prije godine 337. pa i poslije godine 361. Prije 22. maja godine 337. pada naime osim kamena C. I. L. III 10177 sa ceste Iader—Burnum, na kojem se spominje Constantinus I.[2]) još i kamen C. I. L. III 10170 sa ceste od Salone u Aequum: *D. n. Fl. Constantio nob. Caes. filio d. n. Constantini maximi victoris ac perpetui semper Aug.,* a Julijan spominje se ne manje od šest puta. Njegovi spomenici nagjoše se uz ceste: Narona—Nevesinjsko Polje [3]), Narona—Salona [4]) i Scardona—Iader [5]).

Tadanje vladine odredbe protiv pogana [6]) nijesu se ni u Dalmaciji rigorozno provagjale. Tako je imao mithraeum u Konjicu i pod Constansom i Constantiusom svoje vjernike i svoje redovne dohotke [7]). U Saloni vjerovatno se činio od vremena na vrijeme veći pritisak na starovjerce, ali jedva da je imao odregjeno djejstvo, pošto su tu pogani imali oslonac u starim odličnim korporacijama, kao što se vidi iz natpisa C. I. L. III 1981 (isp. str. 1509.): *Fl. Constanti nobilissimo ac beatis[simo] Caesari [c]oll(egium) fabrum Veneris* [8]), koji je zavještan izmegju 333. i 337. godine.

„Ecclesia Salonitana" ostavila je samo neznatne tragove iz ovog doba [9]). Biskupi ove crkve ne ističu se ni malo, dok je to slučaj kod prelata u susjednim pokrajinama, primjerice kod Valensa u Mursi i Ursaciusa u Singidunumu, moćnim savjetnicima Constantiusa II. za sporova sa Athanasijem [10]). Na nijednom od crkvenih sabora, koji na brzo zaredaše jedan za drugim te se većim dijelom obdržavahu u susjedstvu Dalmacije, ne spominju se biskupi Salone; jedino je poslanica, što je izdana na arijanskom

---

[1]) Isp. Schillera, „Geschichte der römischen Kaiserzeit", II., str. 295.

[2]) C. I. L. III 13325 = Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 54., br. 48. sa ceste Prolog—Banjaluka može da pripada i Constantiusu I.

[3]) C. I. L. III 3207, 13303 = Ballif-Patsch, na ozn. mj. str. 66., br. 38.

[4]) C. I. L. III 13318 = Ballif-Patsch, na ozn. mj. str. 62., br. 31.

[5]) C. I. L. III 3208, 3209. Isp. naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VII., str. 72., primjedba 5. — C. I. L. III 3211 nepoznatog je nalazišta.

[6]) Schiller, na ozn. mj. II., str. 289. i dalje.

[7]) Naše „Wissenschaftl. Mittheil.", VI., str. 206. i dalje.

[8]) W. Liebenam, „Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens", str. 294.; J. P. Waltzing, „Étude historique sur les corporations professionelles chez les Romains", I., str. 198., br. 1. i u Ruggierovom „Dizionario epigrafico" pod oznakom collegium, str. 358., 359. i 362.; Hirschfeld, „Aquitanien in der Römerzeit" („Sitzungsberichte der Berliner Akademie", 1896.), str. 17., primjedba 5.; Bulić u „Bull. Dalm.", 1900., str. 54.

[9]) C. I. L. III 2654 (isp. br. 8652.) *a*, 358; 9503 *a*, 360; 9504 *a*, 360. Isp. Mommsen, C. I. L. III, str. 305.; L. Jelić u „Bull. Dalm.", 1892., str. 180. i dalje; Delahaye, „Analecta Bollandiana", XVIII. (1899.), str. 399.; Ch. Diehl, „Nella Dalmazia Romana" („Bull. Dalm.", 1900.), str. 36.; Bulić u „Bull. Dalm.", 1900., str. 277. i dalje.

[10]) Farlati, „Illyricum sacrum", II., str. 1. i dalje.

protusaboru u Plovdivu (Philippopel, godine 344.)[1], adresirana takogjer na biskupa Maximiusa u Saloni[2]. On nije dakle sudjelovao ni u sinodu, obdržavanom u Serdici.

Ne zna se, da li je nauka Arijeva kod nas našla pristaša. Athanasius ubraja Dalmaciju megju pokrajine, koje su prihvatile micejsko vjerovanje, a „doctor ecclesiae" sv. Jeronim, rogjen oko godine 340 u dalmatinskoj varošici Stridon, diči se time, da je dijete katoličkih roditelja[3].

U političkoj povjesti onih dneva spominju se dva dalmatinska mjesta: varoš Flanona, gdje oko godine 354. caezaru Constantiusu Gallu odrubiše glavu[4] i ostrvo Boa (Bua) ispred Trogira, koje je odregjeno ko obitalište državnih uznika. Julian je godine 361. na to ostrvo spremio u zatočenje magistra officiorum Florentiusa[5].

Osim gore spomenutih miljokaza može se od svih u Bosni i Hercegovini nagjenih spomenika ovoj periodi prilično pouzdano pripisati jedino veliki nadgrobni spomenik, nagjen u Šipovu na Plivi (jugozapadno od Jajca), C. I. L. III, dodatak, br. 13237 = Ballif-Patsch, na ozn. mj. str. 60., tab. VIII.: *Fl aviis) Apollinari et Honorio filiis carissi[mis] et Frontino fratri et Maxim(a)e matri*.... Plastični ukras, oblik slova i gentilno ime upućuju taj spomenik u prvu polovinu četvrtog stoljeća. Ova je porodica dobila gragjansko pravo za jednog cara druge flavijske dinastije[6].

Potočani.

Iz ovog sela posjeduje naš muzej novac Clodius Albinus, Cohen[1] 56, a iz sela

Novigrada

novac Antoninus Pius, Cohen[1] 784. Obadva ova komada nagjoše seljaci osamljeno na svojim poljima.

II. KOTAR GRADAČAC.

Iz ovog kotara u okružju Dônja Tuzla potječe drahma grada Dyrrhachiuma sa ΞΕΝΩΝ u aversu, koja se sada nalazi u posjedu povjerenika financijalne straže gosp. Pöscheka u Ljubuškom.

O novcu Liciniusa I., Cohen[1] 114 veli se da je nagjen u

Gradačcu,

ali je dvojbeno, da li izravno potječe iz glavnog mjesta ovog kotara[7].

---

[1]) C. J. pl. Hefele, „Conciliengeschichte", I.[2], str. 614. i dalje.

[2]) Hilarius fragm. 3. — Farlati, na ozn. mj. str. 8. i dalje.

[3]) Ep. 82 ad Theophilum c. 2. — Isp. Grützmachera, „Hieronymus", str. 107.

[4]) Mommsen, C. I. L. III, str. 389.; Schiller, na ozn. mj. str. 301.; Seeck u Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie", VII., stupci 1074., 1099.

[5]) Amm. Marc., XXII., 3., 6., isp. XXVIII., 1., 23.; „Cod. Theod.", XVI., 5., 53.; Pauly-Wissowa, „Realencyclopädie" pod oznakom Boa.

[6]) Isp. Mommsen, „Neues Archiv", XIV., str. 536.

[7]) U posjedu gg. Jovana Babića u Gradačcu i Nine Duića u Bos. Šamcu nalazio se stanoviti broj zlatnog novca, koji po svoj prilici potječe iz jednog nalaska. Komadi, što sam ih vidio, pripadaju Mark Aureliju i Lucilli. Od njih dospješe neki komadi u vlastništvo gospode: okružnog predstojnika Karla baruna Pitnera u Mostaru, pokojnog kot. predstojnika Marka Poljanića i vlad. savjetnika Myrona pl. Zarzyckog,

U

Modriću

našao se novac cara Hadriana, Cohen[1] 718. U varošici

Bos. Šamac

našao se navodno novac Constantiusa II., Cohen[1] 275. Iz sela

Domaljevca

dobavio je naš muzej novac Calpurnia, Babelon 2, a franjevački samostan Tolisa novac Severusa Alexandra, Cohen[1] 437. Iz sela

Luke

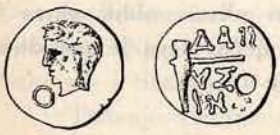

Slika 1.

prikupio naš bos.-herceg. zemaljski muzej ove novce:

1. Drahmu Damastion *(slika 1.)*. A.: Glava Apollona s lovor-vijencem, gleda na desno. R.: ΔAM VΣ[T] IN[ΩN] sa šiljastim čekićem. Izlizan i probušen komad, premjer 16·5 *mm*, težina 1·91 *g*. Isporedi Imhoof-Blumera, „Zeitschrift für Numismatik", I., str. 112., br. 15.
2. Didia, Babelon.
3. Rutilia, Babelon, str. 413.
4. Antoninus Pius, Cohen[1] 69.

Franjevački samostan u Tolisi posjeduje iz ovog sela:

1. Augustus, Cohen[1] 177.
2. Marcus Aurelius, Cohen[1] 74.
3. Constantius II., Cohen[1] 246.

Iz sela

Tremošnice

znade se za ove komade:

1. Drahma Dyrrhachiuma. A.: M]ENIΣKoΣ, tip na lijevo, iznad toga ptica kako trči na desno. R.: Δlo NY [Σlo Y, kvadrat od ravnih crta. — Premjer 17 *mm*, težina 2·50 *g*. Schlosser, „Beschreibung der altgriechischen Münzen", str. 50., br. 116. do 118.; Brandis, „Zeitschrift für Numismatik", I., str. 64.
2. Iulia, Babelon 9.
3. Iunia, Babelon 15.
4. Mamilia, Babelon 6.
5. Papia, Babelon 1.
6. Claudius II., Cohen[1] 168.
7. Valentinianus II., solidus, Cohen[1] 16. (U posjedu franjevačkog samostana u Tolisi.)

---

dok je nekoliko komada neki poštarski činovnik prodao u Berlin. O njihovoj provenijenciji moglo se jedino ustanoviti, da je g. Babić svoje komade kupio godine 1878. od nekog otom. činovnika Ibrahim eff., koji se poslije okupacije odselio u Malu Aziju. O novcu koji je dospio u ruke pokojnog Nine Duića, veli njegov sin Ante: „da su te novce valjda seljaci negdje iskopali". Kako spram ovoga nije posvjedočeno, da su ti novci odista nagjeni u Bosni, ne ćemo se mi na nje ni osvrtati u ovom našem raspravljanju.

Srebrenik.

Iz ovog sela imamo po jednu drahmu Apollonije (br. 1.) i Dyrrhachiuma (br. 2.).

1. A.: ΑΓΙΑΣ, tip na lijevo. R.: ΕΠΙ ΚΑ ΔΟΥ, sferički kvadrat. — Dobro održan komad, premjer 17 *mm*, težina 2·54 *g*. Schlosser, na ozn. mj. str. 28., br. 20.

2. A.: ΞΕΝΩΝ, tip na lijevo, u desnom polju ravno stojeći klas, u odjelku [grozd]. R.: ΔΑ [ΜΗ] ΝΟΣ, kvadrat od ravnih crta. — Izlizan komad, po obrubu djelomice odlomljen. Premjer 21 *mm*, težina 3·12 *g*. Schlosser, na ozn. mj. str. 49., br. 102.; Brandis, na ozn. mj. str. 65.

III. KOTAR BRČKA.

Tolisa.

Iz ovog sela imamo za sada najdulji red tamo nagjenog novca:

1. Apollonia, drahma. A.: ΑΓΙΑΣ, tip na lijevo. R.: ΕΠΙ] ΚΑ ΔΟΥ, sferički kvadrat. — Komad izlizan i mjestimice obrezan. Premjer 1·75 *mm*, težina 2·38 *g*. Schlosser, na ozn. mj. str. 28., br. 20.

2. Dyrrhachium, drahma. A.: ΝΙΚΑΔΑΣ, tip na desno, u desnom polju Caduceus, u odjelku grozd. R.: ΑΡΙ ΣΤΗ ΝΟΣ, sferički kvadrat. Izlizana, srebrna prevlaka pogdjegdje prolomljena. Premjer 19 *mm*, težina 2·34 *g*.

3. Denar, Babelon I., str. 93., br. 2.

4. Carisia, Babelon 4.

5. Cassia, Babelon 1.

6. Claudius I., Cohen[1] 79 (u samostanu Tolisa).

7. Nero, aureus, Cohen[1] 59. (Nagjen mjeseca augusta 1900. u blizini samostana, gdje se sada nalazi.)

8. Hadrianus, Cohen[1] 349 (u samostanu Tolisa).

9. Marcus Aurelius, Cohen[1] 151.

10. Elagabal, Cohen[1] 134 (u samostanu Tolisa).

11. Constantius I., Cohen[1] 126 (u samostanu Tolisa).

12. Constantinus I., Cohen[1] 433 (u samostanu Tolisa).

13. Constantinus II., Cohen[1] 138 (u samostanu Tolisa).

14. Valens, Cohen[1] 72 (u samostanu Tolisa).

Iz sela

Boka

nabavismo za naš muzej:

1. Apollonia, drahma. A.: ΞΕΝΟΚΛΗ[Σ, tip na lijevo. R.: ΧΑΙ ΡΗ ΝΟΣ, sferički kvadrat. Izlizana, premjer 17 *mm*, težina 3·10 *g*. Schlosser, na ozn. mj. br. 51.

2. Polu Victorias, Babelon I., str. 41., br. 10.

3. Fabia, Babelon 1.

Franjevački samostan u Tolisi ima ova dva komada:

4. Constantinus I., Cohen[1] 433.

5. Constans, Cohen[1] 134.

Oštraluka.

U mahali Šošić našlo se u ovom selu novčano blago, sastavljeno od Antoniniana. Kad su 30. aprila 1901. orali njivu „Gaj“, vlasništvo Kaje Šošićke, izbacio je plug

iz zemlje odlomke zemljane posude i veliki broj srebrenog novca. Nekoliko dana kasnije našla je Kaja na istoj njivi, kad je s Markom Zrnićem sijala kukuruz, drugo novčano blago, sastavljeno od iste vrste novca, a pohranjeno u već razbijenom zemljanom loncu. Rečena žena i njezin susjed Marijan Šošić sabraše odmah nalazak, ali poklonište i preprodaše dijelove od njega u Oštru Luku, Matiće, Bok, Dônju Mahalu, Orašje, Brvnik i Bos. Šamac, pa u još neka sela, za tim franjevačkom samostanu u Tolisi. Učitelj u Boku Ilija Ivanić prodao je 36 komada ovog novca hrv. nar. muzeju u Zagrebu, zbog čega je protiv njega poveden postupak u smislu postojećih zakonskih propisa, no g. profesor Brunšmid je najljubeznije i ovog puta te novce zamjenom prepustio našem muzeju. O rečenim nahogjajima obavijestio je muzejsko ravnateljstvo g. Ivan Ečer, opć. bilježnik u Orašju te se je na našu molbu odmah uputio na nalazište pa je ondje poduzeo kopanje, čime je pronašao još četiri komada novca i dva odlomka od zemljanih posuda. Uz pripomoć upravitelja kot. ispostave u Bos. Šamcu, g. Alojzija baruna Schweiger-Lerchenfelda i tamošnjeg oružničkog stražmestra g. Josipa Zimmera posabrao je naš vrijedni prijatelj g. Ečer pojedine komade novca kod onih ljudi, u čije su ruke dospjeli. No mimo sveg tačnog njegovog nastojanja zatajen je svakako po gdjekoji komad. Obadvije posude sadržavale su najmanje 204 komada; od ovih se nalaze 193 komada u našem muzeju (uračunajući ovamo ona 36 komada, što ih dobismo dobrotom g. prof. Brunšmida), deset komada jesu u posjedu fra Franje Jurića, župnika u Gradačcu, a jedan je komad u Nikole Nikolića u Orebrici (kotar Gradačac). — K ovom broju valja još dodati dva ili tri komada „starog novca", što ih nagjoše — kako vele seljaci iz Oštre luke — pred dvije godine na istoj ovoj njivi. Ti komadi potječu valjda od jednog ili drugog novčanog blaga, jer se izvidima gosp. Ečera ispostavilo, da je onaj prvi lonac ležao jedva 0·50 *m* ispod zemlje i jer mu je gornji rub već prigodom prvašnjh oranja odlomljen ralom. A kako je sad upotrebom novije vrste pluga oranje pošlo u veću dubljinu, to se je došlo do čitavog zakopanog blaga.

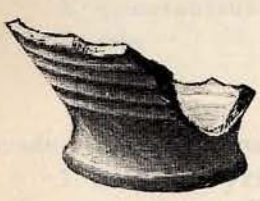

Slika 2.

Po dokazu prikupljenih odlomaka je rečena posuda trbušasti lonac oniskog podstavka, sagragjen na lončarskom kolu od sive gline *(slika 2.)*. Od druge posude spremljen nam je samo maleni odlomak od trbuha, po kojem se može konstatovati jedino to, da je sagragjena od golubi-sivkaste gline i da je bila deblja od onog prvog lonca. Posude ležale su u zemlji same za sebe. Drugih antiknih ostataka nije se našlo na rečenoj njivi.

Nagjeni novac ne može se razlučivati po obim loncima. Da se novčano blago zakopa u dvjema posudama, konstatovao je Brunšmid [1]) već kod nahogjaja Antoniniana u Garčinu (vidi niže str. 436.), gdje je u jednom loncu bilo 124, u drugom 128 komada. Čini se da razdjelba blaga nije uzrokovana veličinom posuda, nego da se osniva na nekakom računu.

Sa našim nahogjajem postupaše djelomice upravo nemilosrdno. Kako su skoro svi komadi bili prevučeni ilovačom, pokušalo se čišćenje, pri čemu ih izlizaše i ostrugaše, grebotinama oštetiše i razlomiše. Koliko mi znamo, još se nikad nije sa nagjenim starim novcem ovako vandalski postupalo.

Evo spiska tog nahogjaja:

---

[1]) „Vjesnik", 1900., str. 9. (po separatnom otisku).

Broj	Lice	Zaličje	Cohen (prva naklada)	Primjedba
		SEPTIMIUS SEVERUS.		
1.	SEVERVS PIVSAVG	PMTRPXIII COSIIIPP	292	
		CARACALLA.		
2.	ANTONINVSPIVSAVGGERM	PMTRPXVIIIICOSIIIIPP	202	
		ELAGABAL.		
3.	IMPCAESANTONINVSAVG	SALVSANTONINIAVG	123	
4.	IMPCAESMAVRANTONINVSAVG	VICTORA[NT]ONINIAVG	146	
		GORDIANUS III.		
5.	IMPCAESMANTGORDIANVSAVG	A EQVITASAVG	6	
6.	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	AEQVITASAVG	9, isp. VII, str. 245.	
7., 8.	IMPCAESMANTGORDIANVSAVG	CONCORDIAAVG	18	
	U pečatu različni.			
9.	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	DIANALVCIFERA	28	
10.	Isto.	FELICITA ST EMP ORVM	29	
11.	IMPCAESMANTGORDIANVSAVG	FIDE S MILITVM	34	
12., 13.	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	FORTREDVX	39	Broj 13. na rubu odlomljen.
	U pečatu različni.			

14.	IMPCAESMANTGORDIANVSAVG	IOVICONSE RVATORI	44	
15.	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	IOVI SATTORI	49	
16.—18.	Isto.	LAETITIAAVG N	53	
	U pečatu različni.			
19., 20.	IMPCAESMANTGORDIANVSAVG	LIBERALITASAVGII	57	Broj 20. vrlo oštećen.
	U pečatu različni.			
21.	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	LIBERALITASAVGII	60	Izlizan.
22.	Isto.	MARSP R OPVG	64	
23.	IMPCAESMANTGOR[DIANVSAVG]	[PA]X AVGVSTI	70	Skoro polovina odlomljena.
24.	Isto.	P MTRPIICOSPP	77	
25.	Isto.	PMTRPIICOSPP	85	Ostrugan.
26.	Isto.	PMTR PIICOSPP	87	
27., 28.	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	PMTRIIIICOSIIPP	109	
	U pečatu različni.			
29.	Isto.	PMT R PVCOSIIPP	114	Ostrugan.
30.—32.	Isto.	PMTRVCOSIIPP	117	Broj 32. rub odlomljen.
	U pečatu različni.			
33.	IMPGORDIA[NVSPIVSF]ELAVG	PR[OVI]DAVG	125	Rub odlomljen.
34.	IMPCAESGORDIANVSPIVSAVG	ROMAEAETERNAE	137	
35.—37.	IMPG[ORDIA]NVSPIVSFELAVG	[SEC]VRITAS PERPETVA	145	U sva tri rub odlomljen.
	Kako se čini jednaki u pečatu.			

38.	IMPCAESMANTGORDIANVSAVG	VICTO RI AAVG	155	
39.	Isto.	VIRTVS AVG	160	
40., 41.	IMPGORDIANVSPIVSFELAVG	VIRTVTIA VGVSTI	166	Broj 41. izlizan.
	U pečatu različni.			
42.	....GORDI]ANVS....	Na lijevo lik koji sjedi.	—	Maleni fragmenat, po glavi mogao se ipak odrediti.
	PHILIPPUS I.			
43., 44.	IMPMIVLPHILIPPVSAVG	AEQVITASAVGG	9	Broj 44. razlomljen.
	U pečatu različni.			
45., 46.	Isto.	ANNONAAVGG	14	Broj 46. izlizan.
	U pečatu različni.			
47.	Isto.	FELIC ITASTEMP	20	
48.	IMPPHILIPPVSAVG	FIDE SEXERCITVS	21	
49.	Isto.	FORTVNAREDVX	28	
50.	IMPMIVLPHILIPPVSAVG	LAETFVNDAT A	33	
51.	Isto.	LAETITFVNDAT	36	
52., 53.	Isto.	LIBERALITASAVGGII	38	Od broja 50. sačuvan samo fragmenat.
54., 55.	Isto.	PMTRPIICOSPP	50	Broj 55. na rubu odlomljen.
	U pečatu različni.			
56.	Isto.	PMTRP III COSPP	52	
57.	IMPPHILIPPVSAVG	PMTRPIIIICOSIIPP	59	

58.	IMPMIVLPHILLIPPVSAVG	PMTRP IIIICOSIIPP	60	
59., 60.	Isto.	ROMAEAET ERNAE	70, isp. VII, str. 250.	
	U pečatu različni.			
61.	IMPPHILIPPVSAVG	SAEC]VLARESAVGG	86	Odlomljen.
62., 63.	Isto.	SAECVLVMNOVVM	89	Broj 63. ostrugan.
64.—67.	IMPMIVLPHILIPPVSAVG	SECVR ITORBIS	97	Broj 65. ostrugan i razlomljen.
	U pečatu različni.			
68.	Isto.	VICTORIA AVG	103	
69.	IMPMIVLPH]ILIPPV[SA]VG	[VIRTVSA]VG	109	Rub odlomljen, mogao se po liku odrediti.
	OTACILIA.			
70.	MOTACILSEVERAAVG	CONCORDIAAVGG	3	
	PHILIPPUS II.			
71.	IMPMIVLPHILIPPVSAVG	AETERNITIMPER	6	Ostrugan.
72.	IMPPHILIPPVSAVG	LIBERALITASAVGGIII	12, isp. VII, str. 253.	
73.	MIVLPHILIPPVSCAES	PRINCIPII VVENT	30	Probušen i razlomljen.
	DECIUS.			
74.	IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG	ABVNDANTIAAVG	2	
75.	Isto.	ADVENTVSAVG	4	
76., 77.	Isto.	D A C I A	11	Broj 77. rub odlomljen.

78.	IMPCAETRADECAVG	GEN[I]L LIRICI	22	Rub odlomljen.
79.—83.	IMPCMQTRAIANVSDECIVSAVG	GENIVSEXERILLYRICIANI	26	Broj 82. ostrugan.
	Svi u pečatu različni.			
84.	Isto.	PANNONIAE	39	
85.	Isto.	VBERITASAVG	48	
86.	IMPCMQ]TRAIANVSDECIVS[AVG	V[ICTORIAA]VG	51	Rub odlomljen.
	ETRUSCILLA.			
87., 88.	HERETRVSCILLAAVG	PVDICIT[IAA]VG	10	Broj 88. rub odlomljen.
	U pečatu različni.			
89., 90.	Isto.	Isto.	12	Broj 90. izlizan.
	U pečatu različni.			
	ETRUSCUS.			
91.	Q]HERETRMESDECIVSNOBC	PIETASA[VGVSTORVM	11	Ostrugan i na rubu odlomljen.
92.	QHERETRMESDECIVSNOBC	PRINCIPIIVVENTVTIS	13	Sjedeći Apollo na lijevo, drži u desnici granu; lica nema.
	HOSTILIANUS.			
93., 94.	CVALENSHOSTILMESQVINTVSNC	PRINCIPIIVVENTVTIS	21	Obadva komada vrlo oštećena; od broja 94. održana samo polovina.
	GALLUS.			
95.	I]MPCCVIBTR[EB]GALLVS[PFAVG	AEQVI]TASAVG	7	Vrlo oštećen.
96., 97.	IMPCCVIBTREBGALLVSPFAVG	FELICI TASPVBL	19	Ostrugan.
	U pečatu različni.			

98., 99.	IMPCAECVIBTREBGALLVSAVG	FELICIT A SPVBLICA	22	
	U pečatu različni.			
100., 101.	Isto.	Isto.	24	Od broja 101. održan samo komadić.
102.—104.	IMPCCVIBTREBGALLVSAVG	IVNOMARTIALIS	26	U broja 103. rub vrlo polomljen.
	U pečatu različni.			
105.	IMPCCVIBTREBGALLVSPFAVG	Isto.	28	
106.	IMPCAECVIBTREBGALLVSAVG	LIBERTASAVGG	36	
107., 108.	IMPCCVIBTREBGALLVSAVG	LIBERTASPVBLICA	37	Broj 108. ostrugan.
	U pečatu različni.			
109., 110.	IMPCCVIBTREBGALLVSPFAVG	MARTI P ACIFERO	VII, str. 259., br. 2.	U broja 110. rub polomljen.
	U pečatu različni.			
111.	IMPCCVIBTREBGALLVSAVG	P A X AETER N A	41	
112.	IMPCAECVIBTREBGALLVSAVG	PIETASAVGG	45	Rub polomljen.
113.	IMPCCV]IBTREBGALLV[SAVG	PIETASAV]GG	48	Malen fragmenat, ali se mogao odrediti po liku.
114.	IMPCAECVIBTREBGALLVSAVG	S A L V S A V G G	65	
115.	IMPCCVIBTREBGALLVSPFAVG	VI[CT] ORIAAVG	68	Izlizan.
116., 117.	IMPCAECVIBTREBGALLVSAVG	VICT ORIAAVGG	70	Izlizan.
	U pečatu različni.			
	VOLUSIANUS.			
118.	IMPCAECVIBVOLVSIANOAVG	AEQVITASAVGG	5	
119., 120.	IMPCCVIBVOLVSIANOAVG	FELICITASPVBL	17	Od obadva komada održani samo fragmenti.
121.	I]MPCAECVIBVOLV[SIANOAVG	P A X A V G G	40	Izlizan i polomljen.

122.	IMPCAECVIBVOLVSIANOAVG	PM[T]RPIIIICOSII	51	Ponešto izlizan.
123.	Isto.	P MT R PIIIICOSII	52	
124., 125.	Isto.	VIRTVSAVGG	79	
	U pečatu različni.			
126.	IMPCCVIBVOLVSIANVSAVG	VIRTVSAVGG	80	
127.	...CVI]BVOLVSIAN[...	....AV]GG	—	Malen odlomak.
	AEMILIANUS.			
128.	IMPAEMILI]ANVSPIVSFELAVG	APOLCON[SERVAT	2	Rub vrlo polomljen.
129.	IMPAEMILIANVSPIVSFELAVG	DIANAE VI CT RI	6	
130.	Isto.	ERCVLVICTORI	8	Izlizan.
131.	IMPCAESAEMILIANVSPFAVG	Isto.	9	Izlizan.
132.	IMPAEMILIANVSPIVSFELAVG	IOVICONSE RVAT	11	
133.—135.	Isto.	P M T R P I P P	19	Broj 135. ostrugan.
	U pečatu različni.			
136.	Isto.	ROMAE AETERN	22	
137.	Isto.	SPES PVBLICA	24	Ostrugan.
138.	Isto.	VICTORIAAVG	27	Rub odlomljen.
	VALERIANUS.			
139.	IMPVALERIANVSPAVG	CONCORDIAEEXERCITI	Cohen[3] 36	
140.	Isto.	CONCOREXERC	Cohen[1] 30	
141.	IMPVALERIA[NVSPAVG	CO[NCORDIAEXERXIT] ili CO[NCOREXERC]	28 ili 30	Odlomak.

142.	IMPVALERIANVSPAVG	CONCORLEGG	31	
143.—151.	Isto.	FIDESMILITVM	48	Četvrti komad vrlo oštećen.
	Više pečata.			
152.	IMPVALERIA]NVSPAVG ili IMPCPLICVALERIA]NVSPAVG	LIBERAL[ITAS]AVGG	73 ili 74	Ostrugan.
153.	IMPVAL[ERIANVSP]AVG	TEM[PORVMF]ELICITAS	135	Rub polomljen.
154.—156.	IMPPLICVALERIANOAVG	VICTORIAGERMANICA	isp. 153	Cohen[1] ima IMPCP.
	U pečatu različni.			
157.—162.	Isto.	VIR T V SAVGG	163, isp. VII, str. 262	Treći komad oštećen.
	Više pečata.			
163.—165.	IMPVALERIANVSPAVG	VIRT V SAVGG	165	U broja 165. rub polomljen.
	U pečatu različni.			
	MARINIANA.			
166.	DIVAEMARINIANAE	CONSECRATIO	4	
167.—177.	Isto.	Isto.	9	Dva polomljena, dva na rubu oštećena; uz broj 167. isporedi niže str. 436.
	Više pečata.			
	GALLIENUS.			
178.	IMPCPLICGALLIENVSAVG	PAXAVG[G	400	Izlizan.
179.—186.	IMPGALLIENVSPAVG	SALV SAVGG	509	
	Svih osam različni u pečatu.			
	NOVAC CONSECRACIJE TITA.			
187.	D I V O T I T O	CONSECRATIO	321	
188.—193.	Šest odlomaka od novaca Antoniniana, koji se ne mogu sastaviti pa ni odrediti, no koji spadaju svakako naprijed spomenutim vladarima.			

Od odregjenih 187 komada, koji, izuzevši jedino dva denara pod brojevima 1. i 9. pripadaju Antoninianima, otpadaju na pojedine vladare po broju:

1. Septimius Severus: 1.
2. Caracalla: 1.
3. Elagabal: 2.
4. Gordianus III.: 38.
5. Philippus I.: 27.
6. Otacilia: 1.
7. Philippus II.: 3.
8. Decius: 13.
9. Etruscilla: 4.
10. Etruscus: 2.
11. Hostilianus: 2.
12. Gallus: 23.
13. Volusianus: 10.
14. Aemilianus: 11.
15. Valerianus: 27.
16. Mariniana: 12.
17. Gallienus: 9.
18. Novac Consecracije: 1.

Ovaj nahogjaj pokazuje dakle, da je upravo onako sastavljen kao naprijed na str. 391. i dalje opisani novčani nalazak iz Podastinja, koji počinje takogjer sa Septimijem Severom te se svršava sa dinastijom Valerianusa. Glavne razlike sastoje u tome, što u pošljednjem nalazu kraj 101 odregjenog komada Antoniniana imamo jedanaest denara i što su u njemu zastupani takogjer Geta, Aquilia Severa, Alexander, Salonina i Valerianus II., dok Mariniana fali. Obadva nalaza imadu samo po jedan consekracioni novac: Oštra luka Titusov, Podastinj Hadrianov, što ponovno dokazuje, „da ta vrsta novca nije bila upravo obična“ [1]).

Kako nijesu zastupani novci Valerianusa II. i Saloninusa, to bi nas to moglo navesti na misao, da su ona dva novčana blaga iz Oštre Luke zakopana prije nego što je Valerianus imenovan caesarom. Ne zna se pouzdano, kad je taj princ dobio ovu čast [2]), no svakako se to dogodilo prije godine 256./7. poslije Hr.[3]); protiv toga čini se da govori jedino to, što i Salonina nije zastupana [4]). Na tragove u pogledu istrošenja zbog kolanja u prometu ne mogu se najmlagji komadi novca ispitati, jer su poslije nego što su izvagjeni iz zemlje stradali, kako rekosmo vandalskim brisanjem i struganjem. Na svaki ipak način može se reći, da zakapanje tog novca stoji u svezi sa navalama Gota i njihovih saveznika u zapadni Illyricum, koje navale počinju godine 254. i 255., kad je invazija gotska po naslućivanju B. Rappaporta [5]) sizala do Siscije. Da je naše područje bilo u opasnosti, dokazuje natpis, nagjen u obližnjemu Sirmiumu (Mitrovici) C. I. L. III 3228 = Dessau I., str. 546.[6]): *[I. o.] m. monitori [p]ro salute adque incolumitate d. n. Gallieni Aug. et militum vexill(ationum) leg(ionum) [G]ermanicianar(um) [e]t Brittanicin(arum) [cu]m auxilis [e]arum[... V]italianus[... pro]tect(or) Aug. n. [praepo]situs [v.] p.* Po ovom natpisu, koji potječe iz doba Gallienove samovlade, zasvjedočeno je, da je na dônjoj Savi koncentriran zbor, sastavljen od odjelaka germanskih i britanskih legija [7]). A da su odista bile ugrožene panonske i gornjo-moezijske megje, može se izvoditi upravo iz novčanih nahogjaja, jer osim nalaska iz Oštre Luke ima analognih nalazaka još iz ovih mjesta:

[1]) J. W. Kubitschek, „Wiener numismatische Zeitschrift“, XXXII. (1900.), str. 192.

[2]) Isp. H. Dessau-a, „Prosopographia“, II., str. 273.

[3]) Isp. A. pl. Salleta, „Die Daten der alexandrinischen Kaisermünzen“, str. 76.

[4]) Isp. O. Vöttera, „Die Münzen des Kaisers Gallienus und seiner Familie“ u „Wiener numismatische Zeitschrift“, XXXII. (1900.), str. 121. i dalje.

[5]) „Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin“, str. 51., primjedba 3.

[6]) Na novo nagjeni kamen objavio je Brunšmid sa nekoliko ispravaka u izdanju Matice Hrvatske: „Spomen cvieće iz hrvatskih i slovenskih dubrava“, 1900., str. 274. i dalje.

[7]) Isp. Rappaporta, na ozn. mj. str. 53.

1. Podvornica u kotaru Velika Gorica (na sjeverozapadu od Siska), gdje su nagjeni novci od Gordianusa III. do Saloninusa; Brunšmid u „Vjesniku“, 1901., str. 3. i dalje (po separatnom otisku)[1]).

2. Garčin na sjeveroistoku od Slav. Broda sa novcima od Commodusa do Saloninusa i protucareva Macrianusa i Quietusa; Brunšmid u „Vjesniku“, 1900., str. 7. i dalje (po separatnom otisku). Nešto starije biće novčano blago, nagjeno u nekom selu uz lijevu obalu Morave izmegju Jagodine i Kruševca, u kojem su zastupani novci od Elagabala do Aemiliana; isp. Kubitscheka u „Wiener numismatische Zeitschrift“, 1900., str. 185. i dalje[2]).

Izmegju ovog novca Antoninianâ valja da se istakne komad Mariniane, kako se naslućuje supruge Valerianove[3]), jer je na denaru caesara Maximusa tako prekovan, da

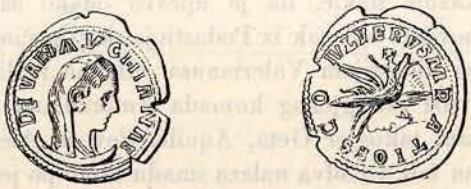

Slika 3.

je prijašnje lice postalo zaličjem. Prekovani lik izbija jasno na srijedu i u slici i u pismu zaličja *(slika 3.)*:

COIVLVERVSMRATIOES, dakle *Iul. Verus M[aximus Ca]es*, a povrh toga *Co[nsec]ratio;* za tim ispod pauna konture na desno okrenute glave bez lovorvijenca.

Na licu raspoznaju se ispod novog natpisa samo pojedina slova prvotne legende: ≡E≡SAVG, dakle *[Pi]e[ta]s Aug.* = Cohen[1], Maximus 1.

Vidovice.

Odavle je dobio franjevački samostan u Tolisi ove novce:

1. Traianus, Cohen[1] 43.
2. Numerianus, Cohen[1] 35.
3. Constantinus II., Cohen[1] 136.

Brčka.

Dvojbeno je, da li iz Brčke potječe Maximinus Daia, Cohen[1] 98.

U ovdje združenim trim kotarima

---

[1]) Nalazak iz Podastinja (vidi naprijed str. 391. i dalje) zakopao se valjda iz drugog kojeg uzroka, jer je ovo nalazište ipak predaleko od Save.

[2]) U pogledu sličnih nahogjaja u Daciji isp. Mommsena, C. I. L. III, str. 161.; J. Junga, „Römer und Romanen in den Donauländern“, drugo izdanje, str. 176. i „Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens“, „Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung“, dodatni svezak IV., str. 11. (po separatnom otisku); Rappaporta, na ozn. mj. str. 52.

[3]) Isp. Dessau-a, „Prosopographia“, II., str. 344., br. 212.; B. Picka, „Die antiken Münzen von Dacien und Mösien“, I., str. 59.

Derventa, Gradačac i Brčka

nagjeni su još i ovi komadi, ali se ne mogu više pouzdano odrediti njihova nalazišta. Izuzevši br. 2. nalaze se svi ostali komadi u franjevačkom samostanu u Tolisi.

1. Agrippina Germanici, Cohen[1].
2. Traianus, Cohen[1] 77.
3. Gallienus, Antoninian, izlizan.
4. Probus, Cohen[1] 340.
5. Diocletianus, Cohen[1] 246.
6. Diocletianus, Cohen[1] VII, p. 344, br. 12.
7. Maxentius, Cohen[1] 58.
8. Licinius I., Cohen[1] 81.
9. Constantinus I., Cohen[1] 517.
10. Constantinus II., Cohen[1] 80.
11. Constantinus II., Cohen[1] 148.
12. Constans, Cohen[1] 163.
13. Constantinopolis, Cohen[1] 15.
14—16. Roma, Cohen[1] 13.
17. Valentinianus I., Cohen[1] 50.
18—20. Valens, Cohen[1] 72.
21—23. Gratianus, Cohen[1] VII, p. 404, br. 2.
24. Iustinianus, follis, izlizan.
25. Viminacium, Philippus I., izlizan.

Posavina.

Pod ovim imenom označeno je sasvim općenito nalazište jedne tetradrahme Philippa II., koja je notirana u našim „Wissenschaftl. Mittheil.“, IV., str. 121. pod br. 62.

VIII. Nalazak solida u okrugu Požarevac.

Mjeseca oktobra godine 1901. vidio sam u Pere Tona iz Janjeva kod Prištine šest solida, koji svakako potječu iz nagjenog novčanog blaga. Svi su jednako održani i pripadaju caru Theodosiji II. (408.—450. poslije Hr.) O njihovoj provenijenciji saznao sam jedino to, da ih je neki seljak donio na prodaju u Braničevo selo u srpskom okrugu Požarevcu, gdje je, kako neki vele, drugi neki seljak iz Janjeva od njega kupio tri analogna zlatna komada. Možda će ova naša objava imati taj uspjeh, da se prikupe daljnji podatci o tim novcima. Od spomenutih šest komada nabavljen je onaj pod brojem 2. za naš muzej. Taj je komad na najuzdignutijem reljefnom mjestu ponešto izlizan, a na rubu pomalo u najnovije doba obrezan; težina mu je sada 4·23 grama.

Broj	Lice	Zaličje	J. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines
1.	DNTHEODO SIVSPFAVG	CONCORDI AAVGGA U odjelku: CONOB	Str. 114., br. 2.
2.	Isto.	GLORORVI STERRAR U odjelku: TESOB	Isp. str. 114., br. 3.
3.	Isto.	VOTXX MVLTXXXΓ U lijevom polju zvijezda. U odjelku: CONOB	Str. 116., br. 13.
4.	Isto.	VOTXX MVLTXXXϵ U polju nema zvijezde. U odjelku: CONOB	Isto.

5.	DNTHEODO SIVSPFAVG	VOTXX MVLTXXXH U lijevom polju zvijezda. U odjelku: CONOB	Str. 116., br. 13.
6.	Isto.	VOTXXX MVLTXXXXΞ U desnom polju zvijezda. U odjelku: CONOB	Str. 116., br. 14.

Možemo misliti na to, da je taj novac zakopan u vrijeme navala Hunna, kojima su ko žrtve pale takogjer varoši Viminacium, Margum, Singidunum i Naissus [1]).

[1]) Isp. H. Gelzera, „Geschichte der byzantinischen Literatur", str. 916. i dalje.

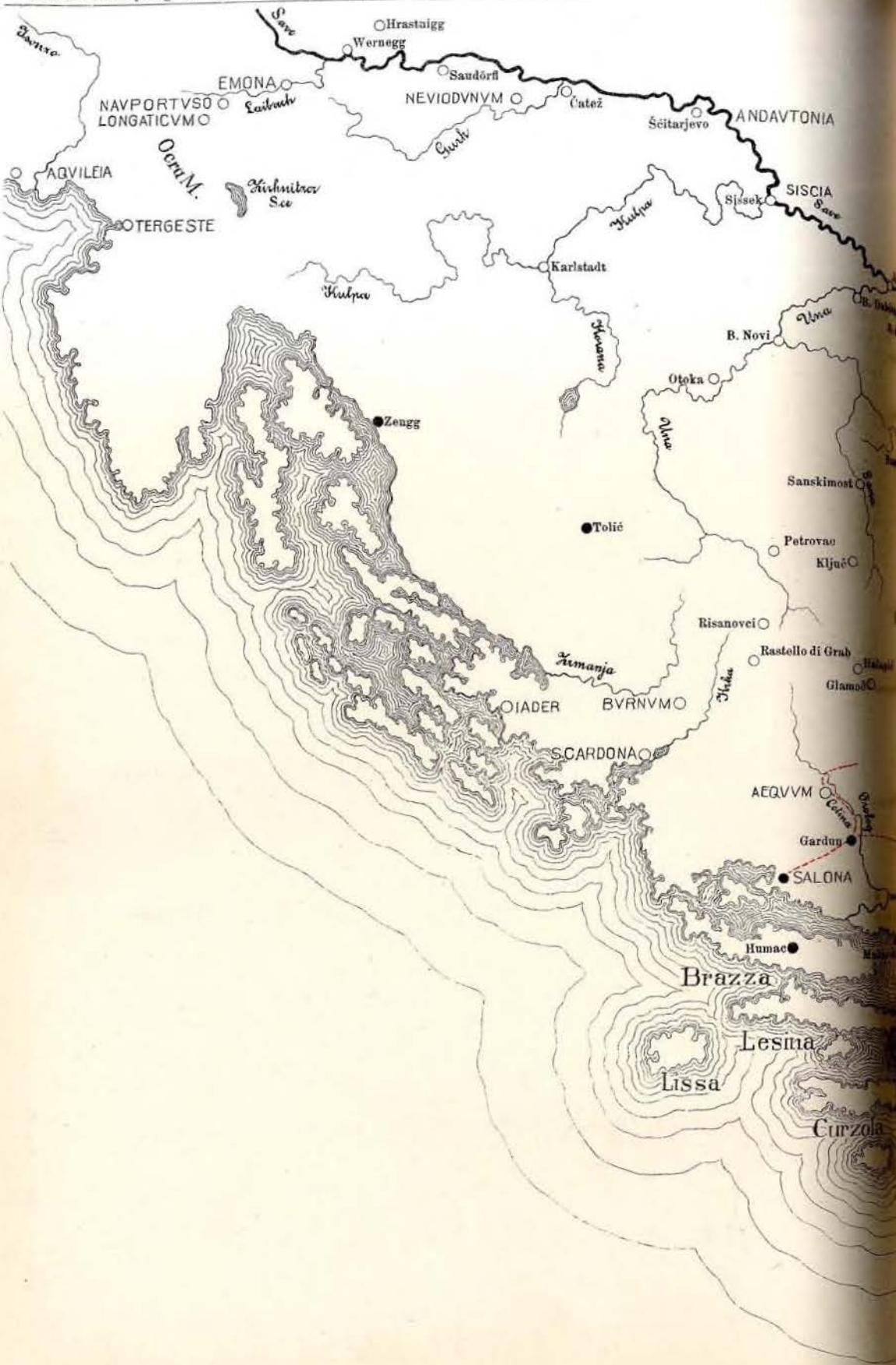
Hrastnigg
Wernegg
Saudörfl
EMONA
NAVPORTVSO
LONGATICVM
NEVIODVNVM
Čatež
Šćitarjevo
ANDAVTONIA
AQVILEIA
Ocra M.
TERGESTE
Sissek
SISCIA
Karlstadt
Kulpa
B. Novi
Otoka
Zengg
Sanskimost
Tolić
Petrovac
Ključ
Risanovci
Rastello di Grab
Glamoč
IADER
BVRNVM
S.CARDONA
AEQVVM
Gardun
SALONA
Humac
Brazza
Lesina
Lissa
Curzola

Donau
Esseg
Požega
Vukovar
Vinkovci
Sotin
Donau
Theiß
Stari Slankamen
Surduk
Novi Banovci
Mitrovica
SIRMIVM
OBASSIANÆ
Donau
Rača
Save
Semlin
Sl. Brod
Garčin
Mačkovac
Svinjar
B. Brod
Dolina
Lišješce
Svilaj
Novigrad
Klakar
Novoselo
Derwent
Dobravoda
Potočani
B. Samac
Domaljevac
Dl. Mahala
Tolisa
Modriča
Orašje
Ostra Luka
Bok
Tremošnica
Vidovice
B. Rača
Brčka
Gradačac
Doboj
Usora
Srebrenik
Han Šibošica
G. Tuzla
D. Tuzla
Amajlija
Janja
Drina
Žepče
Kovači
Zvornik
Čuklje
Guča gora
Zenica
Vareš
Travnik
Putičevo
DOMAVIA
Busovača
Fojnica
Prozor
Skelani
Morava
Rama
Sarajevo
Hadžići
Pale
Konjica
Umoljani
Borova glava
Drežnica
Gradac
Bjelemić
Čehotina
Plevlje
Tihaljina
Mostar
Jasenica
Vitina
Crgovo
Ljubuški
Čitluk
Berberovići
Humac
Međugore
Gacko
Tasovčić
NARONA
Stolac
Bregava
Plana
Ljubinje
Vardar
Neum
Burmazi
Bilek
Trebinje
Ragusa
EPIDAVRVM
RISINIVM
Selci
Cattaro
Sandžak

Прилог митологији Илирије.

Пише

др. **Карло Пач (Patsch),**

кустос босанско-херцеговачког земаљског музеја.

I. Бог лечништва Medaurus.

Пошто су оба натписа:

1. C. I. L. VIII 2581 = Bücheler C. L. E. 1527[1]):

Moenia qui Risinni Aeacia, qui colis arcem
Delmatiae, nostri publice Lar populi,
Sancte Medaure domi e[t]sancte hic: nam templa quoq(ue) ista
Vise, precor, parva magnus in effigia,
Succussus laeva sonipes [q]ui surgit in auras,
Altera dum letum librat ab aure manus.
Talem te consul iam designatus in ista.
Sede locat venerans ille tuus ⏑ ⏑ ⏑
Notus Gradivo belli vetus ac tibi, Caesar
Marce, in primori [cl]arus (?) ubique acie.

Adepto consulatu ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑
Tibi respirantem faciem patrii numinis,
Hastam eminus quae iaculat refreno ex equo,
Tuus, Medaure, dedicat Medaurius

и 2. C. I. L. VIII 2642: *Medauro Aug. s[acru]m*

нађена у Aesculap-овом храму у Lambäsis-у, то су W. Tomaschek[2]) и R. Pater[3]) нагађали, да је онај у првом споменику као заштитник наше поморске вароши Risinium — Рисан (Risano) прослављени Medaurus био „илирички Aesculapius“, дакле Бог лечништва.

При томе није се ипак двоје узело довољно у обзир, прво сâмо налазиште и друго, на што се је у првом реду свакако требало обазрјети, кад се је одмјеривала вриједност овог божанства, — наиме посветна пјесан. Налазиште није никако искључиво Aesculap-у посвећени храм, него је то спрам читавог распоређаја грађевине[4])

[1]) Исп. Mommsen C. I. L. III, стр. 285.

[2]) „Bezzenbergers Beiträge“, IX. (1885.), стр. 97.

[3]) Roscher-ов „Mythologisches Lexikon“ под „Medaurus“.

[4]) R. Cagnat, Lambèse, стр. 52. и даље.

и погледом на нађене у њој дедикације[1]) комплекс светиштâ, саграђених једно за другим. Највеће и управо централно светиште било је намијењено Aesculap-у и божици Salus, затим Iupiter-у Valens-у и Silvan-у Pegasianus-у. Покрај ових имадоше овдје ипак и друга божанства своје капелице, нарочито домаћа Нумина дотичних закладника (завјештача). У једној оваковој едикули нађена је база број 1. Али све да су обадва камена стајала у храму Aesculap-а, то се отале ипак није смјело закључивати на истовјетност функција Medaurus-а са онима Aesculap-а, јер се у храмовима налазе и завјештаји боговима, чији посједници с тим божанствима не стоје у никакву сродству[2]).

Мјеродавна и одлучна је али сама пјесан, која сасвим јасно и доста одвратно описује лик Medaurus-а и његов значај. Medaurus сједи на огњеном коњу, обуздавајући га љевицом, док високо подигнутом десницом замахује копљем. Овакав бог љечништва не може се заправо замишљати, осим ако допустимо да и ту вриједи ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται.

Medaurus биће дакле један од ратних богова, те ће имати — барем што се његове слике тиче — најближу аналогију у оном deus Heros, који се тако често појављује у источним крајевима балканског полуострва[3]), те је засвједочен и на западној морској обали, примјерице у Аполонији[4]).

У својству ратног бога прикладнији је Medaurus много боље као заштитник вароши и тврђаве Risinium и као „publicus Lar“ за ратоборну Далмацију, те се и боље даде тумачити, што му је своје почитовање исказао човјек војничке прошлости.

II. Лажни Бог.

Под ознаком Нарона објављени натписи
C. I. L. III 1803 (исп. стр. 1029.) и 8429

L·POMPONI	FROMBONI
VALENTINV	VALENINI
S·GEMELVS	S·GEMELVS
V·S·L·M	S·V·S·L·M
5 PRO FI·RESTITV	5 PRO·FI·RESTIT

јесу идентични. Потоњи се оснива на погрјешном од Фортиса начињеном препису аре, коју је Mommsen копирао у Лењару (Legnaro); спрам тога мора отпасти по H. Steuding-у у Roscher-ов „Mythologisches Lexikon“ под ознаком Фромбо пренесена Mommsen-ова биљешка број 8429.: „Numinis nomen novum est, modo recte exceptum sit“.

Овом пригодом упозоруjем такођер на то, да су под натписима из Нарона ове дублете: C. I. L. III 1841 = 8446*a*, 1850 = 8453, 1867 = 8459 и 1883 = 8468.

[1]) C. I. L. VIII 2579—2586.

[2]) Исп. L. Friedländer, „Sittengeschichte“, III.[6], стр. 603.; E. Reisch код Pauly-Wissowa „Real-encyclopädie“ под ознаком „Altar“, ступац 1657.

[3]) Исп. F. Deneken у Roscher-овом „Mythologisches Lexikon“ под „Heros“, ступац 2560. и даље; Chr. Huelsen, „Bullettino della Commissione archeologica di Roma“, 1893., стр. 10. и даље (сепаратни отисак); В. Добрускн, „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина“, XI. (1894.), стр. 1. и даље.

[4]) L. Heuzey, „Mission archéologique en Macédoine“, стр. 399. и даље, таб. XXXI., сл. 4. и таб. XXXIII., сл. 2.

Prilog poznavanju tercijarne flore Bosne i Hercegovine.

Priopćio

Hermann Engelhardt,

profesor na zavodu „Dreikönigschule“ u Dražgjanima.

(Sa 2 slike u tekstu i 2 table.)

Kad sam već bio napisao moju raspravu o tercijarnoj flori najšire okoline Dônje Tuzle[1]), primio sam od bos.-herceg. zemaljskog geologa gosp. dr. Fridrika Katzera još neke zbirke tercijarnih biljevnih ostataka iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine. Obradovan time što mi se tako pruža zgoda, da napišem prilog za budući rukovogj u tercijarnu floru ovih zemalja, primih se odregjivanja tih biljevnih otisaka, pri čemu se pokazalo potrebnim, da materijal razdijelim na dvije skupine. Jedna od njih pripada isključivo velikoj naslagi smegjeg ugljena u kotlini Sarajevo—Zenica te će se zasebno opisati u svezi sa stratigrafskim odnošajima ove kotline. Druga skupina materijala predmetom je ove naše rasprave.

Dotični fosilni biljevni ostatci potječu iz slojeva smegjeg kamenog ugljena kod Prijedora, Kamengrada, Banjaluke, Bugojna i Mostara. Na prva dva ugljevna sloja odnosi se rasprava dr. Katzera[2]), iz koje se razabire, da ti slojevi pripadaju oligocenu. Ali i ona druga tri sloja pripadaju po najnovijim obavijestima g. Katzera oligocenom dobu, što potvrgjuje i njihova fosilna flora. Naročito su biljevni ostatci iz Banjaluke izrazito oligocenog značaja.

Izuzimajući četiri vrste iz Husumovaca u kamengradskoj kotlini, što ih je odredio g. Krasser, nijesu iz ovih pet naslaga kamenog ugljena dosad bili poznati nikakvi biljevni ostatci pa nam dakle prisabrani iz njih materijal daje sada prve obavještaje o njihovoj fosilnoj flori. Kolekciju iz Mostara sabrao je g. F. Richter, rudarski upravitelj u Zenici, a one ostale prikupio je g. dr. Katzer prigodom svojih geoloških istraživanja.

1. Iz prijedorske kotline, i to iz vapnenastog lapora sa uklopljenim kongerijama na presedlu Jelovcu ispod brda Gajića uz cestu u Bos. Dubici potječu:

Pinus saturni Ung.
Glyptostrobus europaeus Brongn. sp.
Persoonia laurinoides nov. sp.

2. Kamengradska kotlina, koja sastoji u podini ugljevnog sloja od pločastog vapnenastog lapora, dala nam je:

---

[1]) Ovaj „Glasnik“ god. XIII. (1901.), sv. 4., str. 473.—526.

[2]) „Centralblatt für Mineralogie, Geologie etc.“, 1901., str. 227. i dalje.

a) Iz Zurnića:

Pinus saturni Ung.
Glyptostrobus europaeus Brongn. sp.
Sequoia sternbergii Göpp. sp.
Myrica laevigata Heer.
Myrica banksiaefolia Ung.
Cinnamomum retusum Heer.
Dryandra linearis Heer.
Rhamnus rossmaessleri Ung.

b) Iz Umaca:

Pinus hepios Ung. sp.
Myrica hakeaefolia Ung. sp.
Myrica vindobonensis Ett. sp.
Myrica studeri Heer.
Castanea kubinyi Kóv. sp.
Quercus lonchitis Ung.
Ficus lanceolata Heer.
Laurus lalages Ung.
Benzoin antiquum Heer.
Cinnamomum scheuchzeri Heer.
Hakea gaudini Heer.
Diospyros brachysepala Al. Br.
Andromeda protogaea Ung.
Ilex ambigua Ung.
Cassia phaseolites Ung.
Cassia ambigua Ung.
Leguminosites salicinus Heer.

3. Iz banjalučke kotline mekog lapora dolaze ovi ostatci, nagjeni u pokrovu sloja smegjeg ugljena ispod brda Lauša, koji se ugljen sada već kopa:

Sphaeria myricae n. sp.
Sphaeria palaeo-lauri Ett.
Phragmites oeningensis Al. Br.
Myrica hakeaefolia Ung. sp.
Myrica laevigata Heer.
Ulmus minuta Göpp.
Ficus populina Heer.
Cinnamomum scheuchzeri Heer.
Cinnamomum lanceolatum Ung. sp.
Cinnamomum polymorphum Al. Br. sp.
Grevillea haeringiana Ett.
Acer integrilobum Web.
Callistemophyllum speciosum Ett.
Palaeolobium sotzkianum Ung.

4. Iz sitnozrnastog lapora u pokrovu sloja smegjeg ugljena kod Bugojna dobavljeni su:

Glyptostrobus europaeus Brongn. sp.
Sequoia langsdorfii Brongn. sp.
Myrica hakeaefolia Ung. sp.
Alnus kefersteinii Göpp. sp.

Po obavijestima g. Katzera potječu odavle još:

Acer trilobatum Stbg. sp.
Juglans acuminata A. Br.

5. Sloj smegjeg ugljena kod Mostara, i to njegov od mekog lapora sastavljeni pokrov na sjevernoj strani varoši dao je ove biljevne ostatke:

Pinus ornata Stbg. sp.
Glyptostrobus europaeus Brongn. sp.
Cupressites richteri nov. sp.
Casuarina sotzkiana Ung.
Myrica hakeaefolia Ung. sp.
Quercus furcinervis Rossm. sp.
Quercus myrtilloides Heer.
Liquidambar europaeum Al. Br.
Laurus primigenia Ung.
Laurus swoszowiciana Ung.
Vaccinium acheronticum Ung.
Andromeda protogaea Ung.
Sterculia cinnamomea Ett.
Banisteria häringiana Ett.
Myrtus bosniaca Egh.
Eucalyptus oceanica Ung.

Prelazim sada na opisivanje pojedinih vrsta.

Gljive.

Rod: **Sphaeria** Hall.

Sphaeria palaeo-lauri Ett., *tabla I., slika 1.*

Ettingshausen, Leoben, I., str. 5., tab. 1., sl. 6.

Plodišta (peritheccija) vrlo su malena, tačkasta i crna; kad i kad se sastaju, a otvaraju se malenim okruglim zjalom.

Ettingshausen razlikuje pored velike sličnosti ovu vrstu od *Sphaeria interpungens* Heer (Flora der Schweiz, I., tab. 1., sl. 3.), jer u nje ima sraščenih plodišta i jer se nahodi na drugoj biljci hraniteljici. Prvi razlog (oveće tačke označavaju takova mjesta) pobuđuje me, da tu gljivu objavljujem pod gornjim imenom; na drugi razlog ne polažem osobitu važnost, jer megju gljivama, koje sada rastu, ima prilični broj *Sphaeria,* što ih nahodimo na raznovrsnim biljkama hraniteljicama. Na ovo nuka me još i to, što se ove gljive na nekim mjestima nagju rasijane, na drugim opet na gusto poredane, za tim i to, što se redovno u središtu plodišta nalazi okrugli otvor, o kojemu Heer ništa ne spominje. Slična je gljiva *Sphaeria milliarius* Ett. (Häring, tab. 4., sl. 8. i 9.), ali se ne može posvjedočiti, da ona spada ovamo. Sve dok nam ne uspije zasvjedočiti njezin trus (Sporen), potkrašće se u odregjivanju po koja pogrješka.

Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Sphaeria myricae nov. sp., *tabla I., slika 2.*

Plodišta vrlo su malena, crna, okrugla, plosnata, rasijana. Na komadu lista *Myrica hakeaefolia* Ung. sp.

Nalazište: Banjaluka.

Gramineje Fuss.

Rod: **Phragmites** Trin.

Phragmites oeningensis Al. Br., *slika 1.*

Glede literature i synonima vidi u Engelhardta, „Dônja Tuzla", str. 479.

Rhizom (korjen) razgranjen; njegovi su članci (internodija) obično ispruženi, cjevkasti; vlatovi ispruženi; listovi široki sa mnogo rebaraca.

Analogna sadanja vrsta: *Phragmites communis* Trin. (Evropa, Azija, Amerika, Australija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Slika 1.

Abietineje Rich.

Rod: **Pinus** L.

Pinus hepios Ung., *tabla II., slika 1.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 480. K tomu još Menzel, Gymnosp. d. nordböhm. Braunkohlenf., I., str., 64., tab. 3., sl. 4.

Četinje, uvijek po dvije, jesu dugačke, tanke, olukaste; nožnica im je produljena. Našao se jedino izdanak bez nožnice.

Analogne sadanje vrste: *Pinus mitis* Mich. (Pomorje u Sjevernoj Americi) i *P. laricio* Poir. (Južna Evropa). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Umci.

Pinus saturni Ung. sp., *tabla I., slika 5.*

Engelhardt, Jesuitengr., str. 18., tab. 1., sl. 41. Menzel, Gymnosp. d. nordböhm. Braunk., str. 63., tab. 1., sl. 17.—21.

Syn.: *Pitys saturni* Unger, Chl. prot., str. 16., tab. 4., sl. 5. Isti, Syll. pl. foss., III., str. 6., tab. 20., sl. 5.—7. Göppert, Monogr. d. foss. Conif., str. 223., tab. 35., sl. 8., 9. — *Pinites taedaeformis* Unger, Iconogr. pl. foss., str. 25., tab. 13., sl. 4. — *Pinus taedaeformis* Ettingshausen, Bilin, I., str. 41., tab. 13., sl. 13, 14. Engelhardt, Dux, str. 24., tab. 3., sl. 1.

Četinje su uvijek po tri sastavljene; one su dugačke, tanke i ukočene, te imadu izvučene nožnice.

Menzel, kojemu je stajao na raspolaganju obilni materijal, što ga je dijelom sobom sabrao, a dijelom pribavio iz više zbiraka, združio je *Pinus saturni* Ung. sp. i *P. taedaeformis* Ung. sp., u čemu se ja rado za njim povodim. Ko obilježje za razlikovanje ovih dviju vrsta služila je do sada jedino veća ili manja duljina četinja, dakle obilježje, koje se na osnovu mnogobrojnih eksemplara ne može održati, jer se u svemu drugomu obadvije vrste sasvim podudaraju.

Analogne sadanje vrste: *Pinus patula* Schiede et Deppe (Meksiko), *P. sabiniana* Dougl., *P. serotina* Mchx. (Sjeverna Amerika) i druge. Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Zurnići, presedlo Jelovac (po Katzeru).

Pinus ornata Stbg. sp., *tabla II., slika 30.*

Brongniart, Prodr., str. 107. Engelhardt, Leitm. Geb., str. 61., tab. 10., sl. 4. Isti, Tschernowitz, str. 15., tab. 2., sl. 4. Menzel, Gymnosp. d. nordböhm. Braunk., str. 54., tab. 2., sl. 6.—9.

Syn.: *Conites ornatus* Sternberg, Vers., I., str. 39., tab. 55., sl. 1, 2. — *Pitys ornata* Unger, Syn. pl. foss., str. 197. — *Pinites ornatus* Unger, Gen. et. sp. pl. foss., str. 364.

Češeri su čunasti ili dugoljasti; apofire ljusaka su čitave, četverostrane, ponešto izvišene, zrakasto isprutane i provigjene upopreko položenim hrbatom i sploštenom kockastom gukom.

Slika češera izragjena je po otisku u vosku.

Analogna sadanja vrsta: *Pinus halepensis* Mill. (Područje Sredozemnoga mora). Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Mostar.

Cupressineje Rich.

Rod: **Glyptostrobus** Endl.

Glyptostrobus europaeus Brongn. sp., *tabla I., slike 3., 9.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla“, str. 483.

Listovi su šiljasti, ljuskasti, prislonjeni, pri dnu spušteni, bez žila, kad i kad linealno odmaknuti; češeri su kratki, jajoliki ili gotovo okrugli; ljuske odrvenjele, na polukrugljastom višku provigjene sa 6 do 8 zubaca i gotovo glatke, na gornjem dijelu hrpta po duljini brazdaste, na srednjem pak nježne i sa čvrstim privjescima provigjene; pomalo uvijene sjemenke imadu krilašca te su pri dnu obrubljene.

Analogna sadanja vrsta: *Glyptostrobus heterophyllus* Endl. (Kina). Po pobu raširena u eocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazišta: Bugojno, Mostar, Zurnići, presedlo Jelovac (po Katzeru).

Rod: **Sequoia** Endl.

Sequoia langsdorfii Brongn. sp., *tabla I., slika 4.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 485. K tomu još Menzel, Gymnosp. d. nordböhm. Braunkohlenf., II., str. 89., tab. 5., sl. 26.

Listovi su kruti, linealni, pri dnu stješnjeni i sraščeni te se dolje spuštaju, stisnuti su i odmaknuti; srednje rebro jako. Češeri su pola cola dugački, ovalni; štitaste ljuske imadu u sredini bodljiku.

Analogna sadanja vrsta: *Sequoia sempervirens* Endl. (Kalifornija). Po dobu rašrena u kredi, eocenu, miocenu i pliocenu.

Nalazište: Bugojno.

Sequoia sternbergii Göpp. sp.

Našao se samo komadić vrška od izdanka, koji svakako ovamo spada.

Nalazište: Zurnići.

Rod: **Cupressites** Ett.

Cupressites richteri nov. sp., *tabla I., slike 6.* i *7.*

Grančice su tanke i na gusto razgranjene; listovi su sitni, jajoliki, zašiljeni, oblika kao krovni crijep, pritisnuti, na vršku nešto odmaknuti.

Ova vrsta, kojoj sam u počast gosp. rudarskog upravitelja F. Richtera dao njegovo ime, vrlo je blizu po svojem habitusu vrsti *Cupressites freneloides* Ett. (Häring, str. 34., tab. 5., sl. 1.—3.), ali se ne smije s njome združiti, jer se u ove vide dva reda listova, dok naša vrsta ima tri reda.

Naši su komadi samo na malo mjesta dobro održani *(slika 6. a, b* je povećana), dok su sve ostale pobrisane.

Nalazište: Mostar.

Casuarineje Mirb.

Rod: **Casuarina** Rmph.

Casuarina sotzkiana Ung. sp., *tabla I., slika 8.*

Ettingshausen, Bilin, I., str. 43., tab. 14., sl. 2. Isti, Sagor, I., str. 18., tab. 3., sl. 28. Isti, Leoben, I., str. 23., tab. 2., sl. 15.

Syn.: *Ephedrites sotzkianus* Unger, Sotzka, str. 29., tab. 5., sl. 1.—11. Heer, Fl. d. Schw., I., str. 60., tab. 22., sl. 2.

Stabljike su raščlanjene, bez listova. Komadi članaka jesu cilindrični i prugasti; grančice stoje jedna spram druge; koljenca od članaka razabiru se jasno samo u tanjih grančica. Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Mostar.

Myriceje Rich.

Rod: **Myrica** L.

Myrica hakeaefolia Ung. sp., *tabla I., slike 10., 11., 15., 31.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 487. K tomu još Engelhardt, Himmelsberg, str. 265., tab. 1., sl. 43., 50., 51.

Listovi su kožnati, čvrsti, kopljasti ili linealno-kopljasti, u peteljci suženi, zašiljeni i na daleko nazupčani, prema dnu ili u cjelini sa čitavim okrajkom, održani

zupci nejednaki; glavno je rebro jako, postrana su rebarca nježna, ravno odlučasta, a sitne žilice sublizu su tako debele ko sekundarna rebarca.

Analogna sadanja vrsta: *Myrica macrocarpa* H. B. (Peru, Nova Granada). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, pojedince i u miocenu.

Nalazišta: Bugojno, Banjaluka, Umci.

Myrica laevigata Heer. *tabla I., slika 21.*

Heer, Zsillythal, str. 14., tab. 2., sl. 1.*a*, 6., 2. Engelhardt, Göhren, str. 18., tab. 3., sl. 3. Isti, Grasseth, str. 290., tab. 2., sl. 11.—13. Isti, Meuselwitz, str. 13., tab. 2., sl. 6., 7.

Syn.: *Dryandroides laevigata* Heer, Fl. d. Schw., II., str. 101., tab. 99., sl. 5.—8. Isti, Beitr., str. 19., tab. 10., sl. 6. Isti, Bovey-Tracey, str. 47., tab. 14., sl. 9.—11. Sismonda, Piémont, str. 43., tab. 17., sl. 8.*b*(?).

Listovi su kožnati, jedri, sjajni, glatki, kopljasti, u peteljci suženi, na vrhu zašiljeni, sa čitavim okrajkom ili po gdjegje nazupčani; srednje je rebro jako, postrana su rebra vrlo nježna, provlače se u lûku te se u blizini okrajka sastavljaju; tercijarne žilice vrlo su fine.

Analogna sadanja vrsta: *Myrica cerifera* L. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazišta: Mostar, Zurnići, Banjaluka.

Myrica banksiaefolia Ung., *tabla I., slike 17., 18.*

Unger, Syn. pl. foss., str. 214. Isti, Sotzka, str. 30., tab 6., sl. 3, 4.; tab. 7., sl. 2.—6. Heer, Balt. Fl., str. 67., tab. 18., sl. 4., Isti, Alaska, str. 28., tab. 2., sl. 11. Isti, Zsillythal, str. 13., tab. 1., sl. 7. Engelhardt, Jesuitengr., str. 19., tab. 2., sl. 1. Isti, Himmelsberg, str. 263., tab. 1., sl. 45.

Syn.: *Dryandroides banksiaefolia* Heer, Fl. d. Schw., II., str. 102., tab. 100., sl. 3.—10.; III., str. 187., tab. 153., sl. 6. Sismonda, Piémont, str. 54., tab. 17., sl. 8. Ludwig, Palaeont., V., str. 146., tab. 31., sl. 10. — *Dryandroides angustifolia* Unger, Sotzka, str. 39., tab. 20., sl. 1.—6. Wessel und Weber, Palaeont., IV., str. 148., tab. 26., sl. 2. — *Banksia ungeri* Ettingshausen, Häring, str. 54., tab. 17., sl. 1.—22.; tab. 18., sl. 1.—6.

Listovi imadu peteljku te su kruti, kožnati, linealni ili prugasto kopljasti, posvuda oštro nazupčani, s obadvije strane zašiljeni; postrana rebarca niču skoro u pravom kutu, stoje sublizu te su jednostavna i paralelno oblučasta.

Analogne sadanje vrste: *Myrica cerifera* L. (Sjeverna Amerika), *M. esculenta* Don (Nepal), *M. californica* Cham. (Kalifornija). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu i miocenu.

Nalazišta: Zurnići, Mostar.

Myrica vindobonensis Ett. sp., *tabla I., slika 16.*

Heer., Fl. d. Schw., II., str. 34., tab. 70., sl. 5., 6.; III., str. 176., tab. 150., sl. 16., 17. Isti, Balt. Fl., str. 32., tab. 7., sl. 4.—10. Unger, Kumi, str. 22., tab. 4., sl. 20.—30. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 94., tab. 28., sl. 6., 7. Engelhardt, Dônja Tuzla, str. 486., tab. 1., sl. 20. Isti, Jesuitengr., str. 19., tab. 1., sl. 40.

Syn.: *Dryandra vindobonensis* Ettingshausen, Wien, str. 18., tab. 3., sl. 6. — *Dryandroides concinna* Heer, Fl. d. Schw., III., str. 188., tab. 43., sl. 8.—10. — *Myricophyllum bituminosum* Saporta, Ann. des sc. nat., 1863., str. 221., tab. 8., sl. 1.

Listovi su kožnati, s kratkom peteljkom, perasto rasječeni; srednje rebro jako; oblučasta postrana rebra su nježna te se svršavaju zupcima.

Još se ne može odlučiti, da li se *Myrica obtusiloba* Heer (Flora der Schweiz, tab. 70., sl. 10.) ima uzeti ko zasebna vrsta.

Analogne sadanje vrste: *Myrica serrata* Lam. (Kaplandija), *M. asplenifolia* Bks. (Vrući i umjereni dio Sjeverne Amerike.) Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Umci.

Myrica studeri Heer, *tabla I., slika 22.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 36., tab. 70., sl. 21.—24.

Syn.: *Myrica integrifolia* Heer, Uebers. d. Tertiärfl., str. 52.

Listovi su kožnati, ovalni, pri dnu suženi; postrana rebarca teku oblučasto.

Analogna sadanja vrsta: *Myrica cerifera* L. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu rijetko, u miocenu češće.

Nalazište: Umci.

Betulaceje Bartl.

Rod: **Alnus** Hall.

Alnus kefersteinii Göpp. sp., *tabla I., slika 28.*

Unger, Chl. prot., str. 155., tab. 33., sl. 1.—4. Isti, Swoszowice, str. 123., tab. 13., sl. 3. Isti Szántó, str. 6, tab. 1., sl. 6. Ettingshausen, Wien, str. 12., tab. 1., sl. 19., 20. Isti, Bilin, I., str. 47., tab. 14., sl. 17.—20. Isti, Steiermark, str. 29., tab. 1., sl. 22. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 37, tab. 71., sl. 5.—7. Isti, Spitzbergen, str. 70., tab. 11., sl. 7. *c*; tab. 14., sl. 9., 10.; str. 159., tab. 30., sl. 5. *a*; tab. 31., sl. 4. Isti, Sachalin, str. 29., tab. 4., sl. 4. *b—d*; tab. 5., sl. 6.—8. Isti, Balt. Fl., str. 33., tab. 4., sl. 11.—17.; str. 67., tab. 19., sl. 1.—13.; tab. 20. Sismonda, Piémont, str. 424., tab. 12., sl. 46; tab. 14., sl. 3. Gaudin et Strozzi, Toscane, str. 30., tab. 2., sl. 7.—9.; tab. 4., sl. 6. Ludwig. Palaeont., VIII., str. 97., tab. 31., sl. 1.—6.; tab. 32., sl. 1., 2. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 15., tab. 3., sl. 17. Isti, Göhren, str. 18., tab. 3., sl. 4.—6. Isti, Leitm. Geb., str. 358., tab. 2., sl. 1.; str. 375., tab. 5., sl. 4. Isti, Cyprissch., str. 7., tab. 7., sl. 17. Isti, Liebotitz und Putschirn, str. 70., tab. 1., sl. 11.; tab. 2., sl. 2. Isti, Jesuitengr., str. 21., tab. 1., sl. 34.—36.; tab. 2., sl. 12.—16.; tab. 21., sl. 9, 10, 12.; Isti, Grasseth, str. 291., tab. 2., sl. 7. Isti, Dux, str. 156., tab. 3., sl. 25., 26.; tab. 4., sl. 25., 26., 28.—31.; tab. 5., sl. 1., Isti, Čaplagr., str. 175., tab. 1., sl. 1.; tab. 7., sl. 1. Isti, Himmelsberg, str. 266., tab. 2., sl. 13.—15. Velenovský, Vršovic, str. 22., tab. 2., sl. 24.; tab. 3., sl. 13.—17. Lesquereux, Tert. Fl., str. 140., tab. 18., sl. 6.—8.; tab. 64., sl. 11.

Syn.: *Alnites kefersteinii* Göppert, Nova Acta XVIII., str. 564., tab. 41., sl. 1.—19. — *Alnus oyoladum* Unger, Kumi, str. 23., tab. 3., sl. 9., 22. — *Alnus sporadum* Unger, Kumi, str. 23., tab. 3., sl. 1.—8.

Listovi s kratkom peteljkom ili su posve ili dugoljasto jajoliki, vršak im je ili tup ili zašiljen, okrajak ponajviše dvostruko ali takogjer i jednostavno nazubljen, dno zaokruženo, kad i kad donekle srcoliko izrubljeno; srednje je rebro jako, postrana jaka rebarca dosta su rastavljena jedno od drugog, niču u oštrim kutovima te imadu čitave okrajke. Češeri su veliki, ljuske su im odrvjenjele, na vrhu udebljane.

Analogna sadanja vrsta: *Alnus glutinosa* Gärtn. (Sjeverna polutka zemlje). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Bugojno.

Cupulifere Endl.

Rod: **Quercus** L.

Quercus furcinervis Rossm. sp., *tabla I., slika 24.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 51., tab. 77., sl. 17., 18.; III., str. 179., tab. 151., sl. 12.—15. Isti, Polarl., str. 107., tab. 7., sl. 6. *a*, 7. *a*; tab. 45, sl. 1. *d*; tab. 46., sl. 6. Isti, Beitr., str. 18., tab. 10., sl. 4.—7. Sismonda, Piémont, str. 431., tab. 9., sl. 2. *a*, 3. Ettingshausen, Bilin, I., str. 134., tab. 16., sl. 11., 12. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 102., tab. 34., sl. 1.—4., 6.—8. Engelhardt, Leitm. Geb., str. 402., tab. 10., sl. 10.—19.; tab. 11., sl. 1. Isti, Grasseth, str. 293., tab. 1., sl. 5.; tab. 2., sl. 20.—25., 27.—31.; tab. 3., sl. 1.—6.; tab. 4., sl. 1.—4. Isti, Meuselwitz, str. 14., tab. 1., sl. 13., 21.—23. Friedrich, Prov. Sachsen, str. 501., tab. 4., sl. 11.; tab. 5., sl. 7.—10., 13.

Syn.: *Phyllites furcinervis* Rossmässler, Altsattel, str. 33., tab 6., sl. 25.; tab. 7. — *Phyllites salignus* Rossmässler, Altsattel, str. 37., tab. 9., sl. 40. — *Quercus cuspidata* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 401.

Ettingshausen, Sagor, I., str. 179., tab. 5., sl. 9.—11. — *Quercus drymeja* Heer, Fl. d. Schw., II., tab. 75., sl. 18. — *Dryophyllum furcinerve* Schmalhausen, Südwest-Russland, str. 22., tab. 6., sl. 4.—13.

Listovi su kopljasti, jajasto kopljasti, linealno kopljasti, linealni, jajoliki ili eliptični, zašiljeni ili dugoljasto šiljasti, pri dnu u peteljci suženi, na okrajku izbačeno nazupčani; srednje je rebro jako, postrana su rebra mnogobrojna, jaka, teku uz okrajak te se u njegovoj blizini raščlanjuju.

Valja istaknuti polimorfiju listova ove vrste.

Analogna sadanja vrsta: *Quercus spicata* Sm. (Java). Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Mostar.

Quercus lonchitis Ung., *tabla I., slike 13., 20.*

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 490. K tomu Engelhardt, Himmelsberg, str. 268., tab. 2., sl. 10., 11.; tab. 5., 34.

Listovi su kožnati sa peteljkom, dugoljasto ili jajasto kopljasti, zašiljeni, oštro nazupčani; mnoga postrana rebarca jesu jednostavna, rijetko kad račvasta, teku najednako; tercijarna rebarca niču prilično pravokutno te se sastavljaju.

Analogna sadanja vrsta: *Quercus lancifolia* Schl. (Južna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Umci.

Quercus myrtilloides Ung., *tabla I., slika 14.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 404. Unger, Iconogr. pl. foss., str. 110., tab. 41., sl. 17.—20. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 48., tab. 75., sl. 10.—16.; III., str. 178., tab. 151., sl. 4.—6. Sismonda, Piémont, str. 430., tab. 9., sl. 4. Gaudin, Fl. foss. it., II., str. 46., tab. 4., sl. 20.

Syn.: *Myrica antiqua* Ettingshausen, Häring, str. 39., tab. 10., sl. 1.

Listovi su kožnati, jajoliki ili dugoljasto (obratno) jajasti, pri vršku tupi, sa čitavim okrajkom; srednje je rebro jako, postrana su rebra nježna, peteljka je kratka, udebljana.

Analogne sadanje vrste: Po Ungeru *Quercus myrtifolia* Willd. (Sjeverna Amerika), po Heeru takogjer *Quercus repanda* H. et. B. (Meksiko). Po dobu raširena u oligocenu i miocenu.

Nalazište: Mostar.

Rod: **Castanea** Tourn.

Castanea kubinyi Kóv., *tabla I., slika 27.*

Kóvats, Jahrb. d. geol. Reichsanst., II., dio 2., str. 178. Isti, Erdőbénye, str. 25., tab. 3., sl. 1.—7. Ettigshausen, Heiligenkreuz, str. 6., tad. 1., sl. 12. Isti, Tokay, str. 23., tab. 1., sl. 1., 2. Sismonda, Piémont, str. 435., tab. 13., sl. 14. Heer, Grönland, II., str. 85., tab. 89., sl. 5.; tab. 92., sl. 4.*b*. Engelhardt, Čaplagr., str. 178., tab. 2., sl. 3., 7., 8.; tab. 6., sl. 3., 4.; tab. 7., sl. 15.; tab. 8., sl. 3.; tab. 9., sl. 3. Isti, Berand, str. 15., tab. 1., sl. 21.—23., 25.

Syn.: *Quercus simonyi* Ettingshausen, Wildshuth, str. 9., tab. 2., sl. 3., 4. — *Quercus drymeja* Andrae, Siebenb. u. Banat, str. 15., tabl. 3., sl. 5., 6. — *Castanea palaeopumila* Andrae, Siebenb. u. Banat, str. 16., tab. 5., sl. 2. — *Castanea atavia* Unger, Gleichenberg, str. 20., tab. 4., sl. 1., 2. — *Fagus dentata* Unger, Gleichenberg, str. 19., tab. 2., sl. 11. — *Quercus etymodrys* Unger, Gleichenberg, str. 18., tab. 3., sl. 3. — *Quercus crassinervia* Göppert, Schossnitz, str. 16., tab. 8., sl. 1.

Listovi su kožnati s peteljkom, dugoljasto kopljasti, šiljasti ili donekle zašiljeni, pri dnu ponešto zaokruženi ili malo stješnjeni, oštro nazupčani sa kad i kad bodljikastim zupcima; postrana su rebra mnogobrojna, paralelna, napeta i uvučena u zupce.

Plodovi su otraga oblučasti, na trbušnoj strani plosnati; zavoj im je bodljikast ko u ježa.

Ova se vrsta zasvjedočila od polarnih zemalja do u Italiju, ali se za ledenog doba ograničavala na Južnu Evropu i Zapadnu Aziju. Pada u oči polimorfija listova.

Analogna sadanja vrsta: *Castanea vesca* Gärtn. (Južna Evropa, Zapadna Azija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Umci.

Ulmaceje Agardh.

Rod: **Ulmus** L.

Ulmus minuta Göpp., *tabla I., slika 19.*

Göppert, Schossnitz, str. 31., tab. 14., sl. 12.—14. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 59., tab. 79., sl. 9.—13.; III., tab. 151., sl. 30. Gaudin et Strozzi, Toscane, str. 33., tab. 3., sl. 7., 8. Massalongo, Fl. Senigall., str. 215., tab. 38., sl. 20. Ettingshausen, Bilin, I., str. 64., tab. 18., sl. 21., 22. Engelhardt, Dux, str. 161., tab. 6., sl. 15.

Listovi imadu kratku peteljku, pri dnu su nejednaki, eliptični ili srcoliko eliptični, imadu pri okrajku čunolike zupce; srednje je rebro nategnuto te pomalo iščezava; 8 do 14 postranih rebaraca su nježna, mnoga od njih račvasta. Po dobu raširena u oligocenu rijetka, najčešća u gornjem miocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Moreje Endl.

Rod: **Ficus** Tournef.

Ficus lanceolata Heer, *tabla II., slika 4.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 492.

Listovi su ili sasvim ili prilično kožnati, kopljasti ili jajoliko kopljasti, sa čitavim okrajkom, pri dnu odjednom stegnuti i u peteljci suženi; srednje je rebro jako, dok postrana rebarca teku oblučasto te se svršavaju oštrim kutovima.

Analogna sadanja vrsta: *Ficus princeps* Knth. (Brazilija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Umci.

Ficus populina Heer, *tabla II., slika 18.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 66., tab. 85., sl. 1.—7.; tab. 86. Ettingshausen, Bilin, I., str. 81., tab. 21., sl. 8., 10.

Listovi s dugom peteljkom jesu srcoliko eliptični, izrazito eliptični ili srcoliko kopljasti, na vršku zašiljeni, narovašeno zupčasti, na gusto punktirani i isprepleteni rebarcima poput dlana; srednje je rebro jako a oba postrana rebarca ničU u oštrom kutu.

I naš je list ko i listovi iz Švicarske oštećen. Mreža na vršku je onaka kao što ju je Heer prikazao; mjestimire se održalo punktiranje i okrajak.

Analogna sadanja vrsta: *Ficus mauritiana* Lam. (Bourbon). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Balsamifluje Blume.

Rod: **Liquidambar** Monard.

Liquidambar europaeum Al. Br., *tabla I., slika 25., 26.*

Al. Braun u Bucklandovu Geology, str. 115. Unger, Chl. prot., str. 120., tab. 35., sl. 1.—5. Ettingshausen, Wien, str. 15., tab. 2., sl. 19.—22. Isti, Bilin, I., str. 84., tab. 29., sl. 1. Göppert, Schossnitz,

str. 22., tab. 12., sl. 6., 7. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 6., tab. 51., 52., sl. 1.—8. Isti, Alaska, str. 25., tab. 2., sl. 7. Isti, North Greenland, str. 468., tab. 41., sl. 13. Gaudin et Strozzi, Toscane, str. 30., tab. 5., sl. 1.—3. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 89., tab. 25., sl. 1.—4. Engelhardt, Göhren, str. 14., tab. 2., sl. 19.—22.; tab. 3., sl. 16. Isti, Dux, str. 163., tab. 7., sl. 22. Isti, Čaplagr., str. 188., tab. 7., sl. 12.; tab. 8., sl. 4.; tab. 9., sl. 6. Isti, Himmelsberg, str. 277., tab. 3., sl. 19. Lesquereux, Cret. and Tert. Fl., str. 159., tab. 32., sl. 11. Schlechtendal, Beitr. z. Braunk. Deutschl., str. 23., tab. 5., sl. 7.—9.; tab. 6., sl. 7.

Syn.: *Acer parschlugianum* Unger, Chl. prot., str. 132., tab. 43., sl. 5. — *Liquidambar seyfridii* Al. Braun u Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 415. — *Liquidambar acerifolium* Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 415. Isti, Iconogr. pl. foss., str. 116., tab. 43., sl. 28. — *Acer oeinhausianum* Göppert, Schossnitz, str. 34., tab. 24., sl. 1.—4. — *Acer cystifolium* Göppert, Schossnitz, str. 34., tab. 24., sl. 5., 6. — *Acer hederaeforme* Göppert, Schossnitz, str. 35., tab. 23., sl. 7., 10. — *Steinhauera oblonga* Stbg. Weber, Palaeont. II., str. 52., tab. 1., sl. 11.

Listovi s peteljkom imadu 4 do 5 krpa te su rascijepani poput dlana; pojedine su krpe oštro nazupčane, na vršku fino šiljaste; srednja krpa obično nije po sredini razdijeljena i rijetko kad ima pokrajnje krpice. Sjemenke su sastavljene u krugljasti češer i imadu odugački kljun, a sjede na vršku dugačke, debele i jedre peteljke.

Analogna sadanja vrsta *Liquidambar styraciflua* L. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazište: Mostar.

Laurineje Juss.

Rod: **Laurus** L.

Laurus primigenia Ung., *tabla II., slika 2.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla“, str. 497. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 279., tab. 3., sl. 28.

Listovi su kožnati, nasagjeni na peteljku, kopljasti, sa čitavim okrajkom, zašiljeni, pri dnu peteljke suženi; srednje je rebro jako, postrana rebarca su nježna, teku oblučasto, sastaju se pri okrajku i niču u oštrim kutovima.

Analogna sadanja vrsta: *Laurus canariensis* Weeb. (Kanarska ostrva, Azori). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazište: Mostar.

Laurus swoszowiciana Ung., *tabla II., slika 3.*

Unger, Swoszowice, str. 4., tab. 1., sl. 11. Ettingshausen, Wien, str. 16., tab. 3., sl. 1., 2. Isti, Schönegg, I., str. 39., tab. 3. sl. 33. Andrae, Siebenb. u. Banat, str. 19., tab. 4., sl. 5. Heer, Fl. d. Schw., II., str. 80., tab. 89., sl. 5. Isti, Beitr., str. 19., tab. 9., sl. 10. Engelhardt, Dônja Tuzla, str. 498., tab. 3., sl. 4.; tab. 4., sl. 6.

Listovi su kopljasti i kožnati sa peteljkom i čitavim okrajkom; postrana jednostavna rebarca niču u oštrim kutovima. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Mostar.

Laurus lalages Ung., *tabla II., slika 5.*

Unger, Sotzka, str. 169., tab. 40., sl. 6.—9. Isti, Kumi, str. 55., tab. 7., sl. 33.—38. Heer, Beitr., str. 7., tab. 7., sl. 9.—11.; str. 19., tab. 9., sl. 9. Engelhardt, Leitm. Geb., str. 360., tab. 2., sl. 4. Isti, Grasseth, str. 299., tab. 6., sl. 8. Isti, Jesuitengr., str. 30., tab. 7., sl. 4. Isti, Dux, str. 166., tab. 8., sl. 5., Isti, Dônja Tuzla, str. 498., tab. 5., sl. 10.

Ponešto kožnati, kopljasti listovi sužavaju se prema vršku i dnu, imadu dugu peteljku i čitavi okrajak; srednje je rebro jasno izraženo, postrana rebarca su nježna, teku oblučasto i sižu skoro do okrajka, dônja niču u sasvim ili prilično prâvom kutu, dok se osrednja i gornja razvijaju u oštrom kutu.

Po dobu raširena obično u oligocenu, kad i kad i u miocenu.

Nalazište: Umci.

Rod: **Benzoin** Nees ab Eseub.

Benzoin antiquum Heer, *tabla II., slika 15.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 81., tab. 90., sl. 1.—8.; III., str. 185. Unger, Radoboj, str. 141., tab. 1., sl. 12. Engelhardt, Jesuitengr., str. 31., tab. 6., sl. 26. Isti, Dônja Tuzla, str. 500., tab. 4., sl. 4. Isti, Himmelsberg, str. 279., tab. 3., sl. 27.

Listovi su kožnati, eliptični ili dugoljasti, imadu peteljku te se pri dnu sužavaju; rebra su im perasta; nježna postrana rebarca niču u oštrim kutovima.

Analogna sadanja vrsta, *Benzoin odoriferum* Nees. (Sjeverna Amerika). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Umci.

Rod: **Cinnamomum** Burm.

Cinnamomum scheuchzeri Heer, *tabla I., slike 12., 22., 32.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 501.

Listovi nasagjeni su skoro jedan spram drugog; oni su kožnati, glatki, peteljkasti, eliptični, jajoliki ili dugoljasti, trostruko rebrasti; dônja postrana rebarca teku potpuno ili prilično paralelno s okrajkom, ne dosižu vršak a niču rijetko kada pri dnu lista, nego obično u listovnoj plohi iz srednjeg rebra, koje prema vršku sve to više gubi od svoje debljine; glavna polja, okružena postranim rebarcima, isprepletena su nježnim žilicama, što niču u oštrim kutovima. U gornjim partijama ishode od srednjeg rebra još više postranih rebaraca te se izmegju sebe vežu u lukovima; okrajnja polja ispunjena su tercijarnim oblučastim žilama, koje niču u prilično pravilnom kutu.

Analogna sadanja vrsta: *Cinnamomum pedunculatum* Nees. (Japan). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazišta: Umci, Banjaluka.

Cinnamomum lanceolatum Ung. sp., *tabla II., slike 7., 8.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 86., tab. 93., sl. 5.—11. Isti, Bornstädt, str. 16., tab. 3., sl. 2. Isti, Balt. Fl., str. 77., tab. 22., sl. 14.—17. Isti, Zsillythal, str. 17., tab. 3., sl. 3. Isti, Bovey-Tracey, str. 45., tab. 16., sl. 1.—8.; tab. 17., sl. 14., 15. Ludwig, Palaeont., VIII., str. 109., tab. 43., sl. 1.—7. Sismonda, Piémont, str. 440., tab. 24., sl. 5., 6.; tab. 26., sl. 7. Unger, Kumi, str. 54., tab. 7., sl. 1.—10. Ettingshausen, Bilin, II., str. 198., tab. 33., sl. 7.—9., 13., 16. Engelhardt, Braunk. v. Sachsen, str. 20., tab. 4., sl. 11., 12. Isti, Leitm. Geb., str. 381., tab. 4., sl. 23.—25.; tab. 5., sl. 21., 22. Isti, Cyprissch., str. 10., tab. 7., sl. 22., 23. Isti, Grasseth, str. 304., tab. 3., sl. 11., 14., 15.; tab. 4., sl. 10., 12.; tab. 9., sl. 1.—5. Isti, Jesuitengr., str. 329., tab. 14., sl. 7., 13., 18., 19.—22., 25.; tab. 15., sl. 3., 4., 6., 7., 12., 13. Lesquereux, Tert. Fl., str. 219., tab. 36., sl. 12. Friedrich, Provinz Sachsen, str. 25., tab. 1., sl. 4.; str. 58., tab. 5., sl. 3., 4.; str. 109., tab. 16., sl. 5., 10.; str. 233., tab. 29., sl. 7. Ward, Laramie Group, str. 553., tab. 16., sl. 12.

Syn.: *Phyllites cinnamomeus* Rossmässler, Altsattel, str. 23., tab. 1., sl. 1. — *Daphnogene lanceolata* Unger, Sotzka, str. 167., tab. 37., sl. 1.—7. Weber, Palaeont., II., str. 183., tab. 20., sl. 8. Ettingshausen, Mte. Promina, str. 31., tab. 7., sl. 3.—7.

Kopljasti listovi s peteljkom i čitavim okrajkom sužuju se pri vršku i dnu te su zašiljeni i trostruko rebrasti; postrana temeljna rebarca niču ili naizmjence ili suprotno, teku paralelno s okrajkom, kojemu se dosta približuju i ne izlaze potpuno u šiljak; tercijarne žilice, koje od njih izlaze u polja oko okrajka vrlo su nježne, tako da se često i ne vide. Od srednjeg rebra izlaze u lûku prema vršku postrana rebarca, koja se megju sobom spajaju, dok se ona na dônjoj strani vežu i sa temeljnim rebarcima.

Analogna sadanja vrsta: *Cinnamomum zeylanicum* Nees. (Istočna Indija). Po dobu raširena u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Cinnamomum polymorphum Al. Br. sp., *tabla II., slika 20.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 503. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 279., tab. 3., sl. 12.

Listovi peteljkasti, eliptični, pri dnu ponešto suženi, zašiljeni, trostruko rebrasti; postrana temeljna rebarca ne teku paralelno s okrajkom, već u nepotpunom šiljku te imadu kad i kad žlijezde u kutovima, koje tvore sa srednjim rebarcima. Sjeme je ovalno, maleno i prirastlo je u dno nenazupčane čaške.

Analogna sadanja vrsta: *Cinnamomum zeylanicum* Nees. (Istočna Indija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Cinnamomum retusum Heer, *tabla I., slika 23.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 87., tab. 93., sl. 12.—14.; tab. 94., sl. 20.*f.*

Syn.: *Daphnogene retusa* Fischer, Ooster u. Heer, Uebers. d. Tertiärpfl., str. 56.

Listovi su dugoljasti, na vršku utisnuti ili duboko izrubljeni,

Ova vrsta ima svoj osnov jedino u tome, što je na vršku manje ili više izrubljena. Ovo svojstvo može se pak shvaćati samo kao različnost u formi. Heer misli, da će spadati k vrsti *Cinnamomum subrotundum* Al. Br. sp.; meni se pako čini da ju valja ubrojiti k vrsti *C. scheuchzeri* Heer, jedino zbog toga što se dosad nagjeni listovi mogu posve dobro pribrojiti k formama ove vrste (pridružuju se naime obliku sa zaokruženim vrškom), pa onda takogjer i zbog toga, što nervatura ne pokazuje nikakvu različnost. Upozorujem pri tome, da se vidi u listova drugih rodova, gdje na mjesto šiljka stupa zaokruženje, bez da je to nastalo kakovim vanjskim uplivom.

Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Zurnići.

Protaceje Juss.

Rod: **Hakea** Schrad.

Hakea gaudini Heer, *tabla I., slika 29.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 96., tab. 98., sl. 18.

Listovi su kožnati, jedri, usko kopljasti i bodljikasto nazubljeni.

Čini mi se dvojbeno, da bi od ove vrste valjalo odlučiti vrstu *Hakea exulata* Heer (tab. 98., sl. 19.). Kraj neznatnog materijala, kojim sada raspolažemo, ne može se doći do odluke. Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Umci.

Rod: **Grevillea** R. Br.

Grevillea haeringiana Eti., *tabla I., slika 30.*

Ettingshausen, Prot. d. Vorw., str. 720., tab. 2., sl. 1. Isti, Häring, str. 51., tab. 14., sl. 9.—14. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 186., tab. 153., sl. 29.—31.

Listovi su kožnati, linealni ili prugasto kopljasti, sa čitavim okrajkom, šiljasti, pri dnu u kratkoj peteljci suženi ili na nju nasagjeni; srednje je rebro jako, postrana rebarca vrlo su nježna i stoje na daleko, svršavaju se u oštrim kutovima te su jednostavna ili račvasta.

Moglo bi se na to pomišljati, da taj biljevni otisak ubrojimo rodu *Persoonia* (usporedi *P. laurina* R. Br.), ali se tome protivi mreža, koja se u ovog odlomka izvrsno održala.

Analogne sadanje vrste: razne vrste Grevileja, primjerice *G. oloides* Sieb. (Australija). Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Rod: **Dryandroides** Ung.

Dryandroides linearis Heer, *tabla II., slika 9.*

Heer, Fl. d. Schw., II., str. 103., tab. 98., sl. 14.

Syn.: *Myrica linearis* Heer sp. Schimper, Traité, II., str. 545.

Listovi su kruti, na gusto punktirani, linealni, pri dnu i na vršku vrlo suženi, zašiljeni, nemaju postranih rebaraca i pokazuju čisto hyphodromni nježni sustav.

Naš je list doduše manji od onog što se našao u Švicarskoj, mora se ali ovamo svrstati, jer su mu svojstva istovjetna s onima u švicarskog lista.

Stanice *(a)* vide se pod povećalom samo na pojedinim mjestima, što dolazi od njihove velike nježnosti.

Da li ovamo spada *Salicites stenophyllus* Ett. (Häring, tab. 10., sl. 10.) ne može se kazati sve donle, dok tu vrstu možemo prosugjivati jedino po njezinoj formi. Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište Zurnići.

Rod: **Persoonia** Sm.

Persoonia laurinoides nov. sp., *tabla II., slika 10., 11.*

Listovi su linealno kopljasti, sa čitavim okrajkom, kožnati; srednje je rebro jako, ali mu se debljina gubi prema vršku, postrana su rebarca nježna, niču u oštrim kutovima; okanca su nježna, linealna te se klinasto izmegju sebe omegjašuju.

Analogna sadanja vrsta: *Persoonia laurina* Sm. (Australija).

Nalazište: ispod presedla Jelovca pravcem k Dubici.

Ebenaceja Vent.

Rod: **Diospyros** L.

Diospyros brachysepala Al. Br., *tabla II., slika 12.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 504. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 382., tab. 4., sl. 1.

Listovi sa peteljkama, eliptični, na vršku i pri dnu suženi, sa čitavim okrajkom; srednje je rebro jako te se prema vršku snžuje, postrana rebarca naizmjenična, zavinuta, niču u oštrim kutovima.

Analogna sadanja vrsta: *Diospyros lotus* L. (Područje Sredozemnog mora, umjereni pojas Azije). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Umci.

Vaccinije Rich.

Rod: **Vaccinium** L.

Vaccinium acheronticum Ung., *tabla II., slika 6.*

Unger, Gen. et sp. pl. floss., str. 420. Isti, Syll. pl. foss., III., str. 37., tab. 12., sl. 4. Isti, Sotzka, str. 43., tab. 24., sl. 1., 3., 4., 6., 7. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 10., tab. 101., sl. 29. Isti, Bovey-Tracey, str. 50., tab. 17., sl. 8. Isti, Balt. Fl., str. 36., tab. 8., sl. 18. Massalongo, Fl. foss. del Senigall., str. 301., tab. 29., sl. 15. Ettingshausen, Bilin, II., str. 48., tab. 39., sl. 15., 16. Engelhardt, Jesuitengr., str. 44., tab. 9., sl. 27.—30., 33.—36. Isti, Himmelsberg, str. 283., tab. 2., sl. 30., 31.; tab. 3., sl. 23.

Listovi su ponešto kožnati, jajoliki ili jajasto kopljasti, sa čitavim okrajkom; srednje rebro jasno, postrana rebarca fina i razgranjena.

Analogna sadanja vrsta: *Vaccinium stamineum* Ait. (Topla i studena Amerika). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Mostar.

Ericaceje DC.

Rod: **Andromeda** L.

Andromeda protogaea Ung., *tabla II., slike 14., 21.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 507. K tomu još: Ettingshausen, Schönegg, str. 18., tab. 6., sl. 23.—42.

Listovi su kožnati, kopljasti, s obadvije strane suženi, sa čitavim okrajkom i peteljkom; srednje je rebro vrlo jako, postrana su rebarca ponajviče izbrisana a gdje se vide tu su nježna i zavinuta u oštrom lûku.

Analogna sadanja vrsta: *Leucothoë eucalyptoides* DC. (Brazilija). Po dobu rašírena u eocenu, oligocenu, miocenu.

Nalazište: Umci, Mostar.

Sterculaceje Vent.

Rod: **Sterculia** L.

Sterculia cinnamomea Ett., *tabla II., slika 13.*

Ettingshausen, Moskenberg, str. 78., tab. 4., sl. 19., 20.

Listovi su kožnati, dugoljasti ili kopljasti, pri suženom dnu tubasti ili pomalo zaokruženi, prema vrhu sužuju se postepeno. Pri temelju petero-rebrasti; izvanjska temeljna rebra su vrlo fina i kratka, unutarnja se nešto više ističu te su i dulja; postrana rebarca niču u oštrim kutovima.

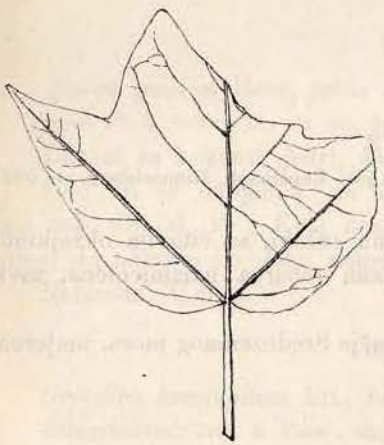

Slika 2.

Komadi listova, što ih je prikazao Ettingshausen, dosta su veći ali ne može biti dvojbe, da uz nje ide i naš list, koji se s njima inače u svemu podudara. Po dobu rašírena u miocenu.

Nalazište: Mostar.

Acerineje DC.

Rod: **Acer** L.

Acer integrilobum Web., *slika 2.*

Weber, Palaeont., II., str. 196., tab. 22., sl. 5. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 58., tab. 116., sl. 11. Ettingshausen, Bilin, III., str. 22., tab. 45., sl. 2. Engelhardt, Jesuitengr., str. 53., tab. 13., sl. 20., 21.; tab. 14., sl. 1. Isti, Grasseth, str. 38., tab. 8., sl. 17. Isti, Himmelsberg, str. 286., tab. 4., sl. 19., 20., 22.

Syn.: *Acer pseudo monspessulanum* Unger, Chl. prot., tab. 42., sl. 5., tab. 43., sl. 1. — *Acer ribifolium* Göppert, Schossnitz, str. 34., tab. 22., sl. 18., 19. — *Acer subcampestre* Göppert, Schossnitz, str. 34., tab. 22., sl. 16., 17.

Listovi u obliku dlana imadu tri krpe sa čitavim, kad i kad i valovitim okrajkom; krpe su šiljaste, one sa strana izbočene; gdje se krpe dijele prave prâvi kut.

Analogna sadanja vrsta: *Acer campestre* L. (Evropa). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Malpighiaceje Juss.

Rod: **Banisteria** L.

Banisteria häringiana Ett., *tabla II., slika 22.*

Ettingshausen, Häring, str. 68., tab. 23., sl. 33.—35.

Listovi su kopljasti, ispruženi, zašiljeni, sa čitavim okrajkom, kožnati; postrana jednostavna rebarca ničU u oštrim kutovima, dižu se pri rubu te se megjusobno spajaju.

Analogna sadanja vrsta: *Banisteria laurifolia* L. (Antili). Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Mostar.

Sapindaceje Juss.

Rod: **Sapindus** L.

Sapindus falcifolius Al. Br., *tabla II., slika 23.*

Za literaturu i synonima vidi „Dônja Tuzla", str. 510. K tomu još; Engelhardt, Himmelsberg, str. 286., tab. 4., sl. 24.

Listovi su tâko-perasti, kožnati; listići stoje naizmjence i razdaleko te su srpasto zavinuti, jajasto ili izrazito kopljasti, zašiljeni, pri dnu su im stranice nejednake te se sužuju prema peteljci. Srednje je rebro jako, postrana rebarca mnogobrojna, nježna i oblučasta.

Analogne sadanje vrste: *Sapindus surinamensis* Poir., *S. frutescens* (Aubl.) (Guiana). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu, pliocenu.

Nalazišta: Mostar, Zurnići.

Ilicineje Brongn.

Rod: **Ilex** L.

Ilex ambigua Ung., *tabla II., slika 19.*

Unger, Chl. prot., str. 149. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 14., tab. 3., sl. 28.—33. Isti, Kumi, str. 52. tab. 13., sl. 19.—25. Engelhardt, Dux, str. 187., tab. 10., sl. 2. Isti, Dônja Tuzla, str. 513., tab. 2., sl. 11.

Listovi su jedro kožnati, dugoljasto jajasti, s kratkom peteljkom, na rijetko bodljikasto nazupčani; postrana rebarca ponajviše su izbrisana.

Analogna sadanja vrsta: *Ilex cassine* L. (Južni dio Sjeverne Amerike). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Umci.

Rhamneje R. Br.

Rod: **Rhamnus** L.

Rhamnus rossmässleri Ung., *tabla II., slika 24.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 64. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 80., tab. 124., sl. 18.—20. Isti, Balt. Fl., str. 46., tab. 10., sl. 18.—20. Sismonda, Piémont, str. 451., tab. 15., sl. 7. Engelhardt, Tscher-

nowitz, str. 387., tab. 5., sl. 4.—6. Isti, Grasseth, str. 312., tab. 4., sl. 6., 9.; tab. 6., sl. 10. Isti, Himmelsberg, str. 289., tab. 5., sl. 5., 6. Lesquereux, Tert. Fl., str. 283., tab. 54, sl. 4.

Syn.: *Phyllites rhamnoides* Rossmässler, Altsattel, str. 45., tab. 8., sl. 36., 37.

Listovi su dugoljasto eliptični, sa čitavim okrajkom; srednje je rebro jako, postrana rebarca, sa svake strane po 7—10, jasno se razabiru te se provlače paralelno uz rub u lûku.

Analogna sadanja vrsta: *Rhamnus frangula* L. (Evropa). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Zurnići.

Juglandeje DC.

Rod: **Juglans** L.

Juglans acuminata Al. Br.

Po vijestima dr. Katzera nagju se listovi ove vrste kod Bugojna.

Myrtaceje R. Br.

Rod: **Myrtus** L.

Myrtus bosniaca Egh., *tabla II., slika 29.*

Engelhardt, Dônja Tuzla, str. 515., tab. 2., sl. 17.

Listovi su kožnati, eliptični, oštro zašiljeni, s kratkom peteljkom; srednje je rebro pri dnu jako, postrana su rebarca fina, niču u oštrim kutovima te se svršavaju u obrubnoj žili, koja teče paralelno s okrajkom.

Ovaj naš list pokazuje nervaturu jasnije nego onaj iz Spionice; naročito se dobro raspoznaje priličan broj nervila.

Nalazište: Mostar.

Rod: **Eucalyptus** Hérêt.

Eucalyptus oceanica Ung., *tabla II., slika 25.*

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 515.

Listovi su kožnati, izrazito ili linealno kopljasti, skoro srpoliki, zašiljeni, pri peteljci suženi, sa čitavim okrajkom. Pola cola dugačka peteljka često je pri dnu zavijena. Srednje je rebro jasno, postrana su rebarca vrlo nježna i niču u oštrim kutovima.

Analogna sadanja vrsta: *Eucalyptus* sp. (Australija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Mostar.

Rod: **Callistemophyllum** Ett.

Callistemophyllum speciosum Ett., *tabla II., slika 17.*

Ettingshausen, Häring, str. 83., tab. 27., sl. 10., 15., 16.

Listovi su linealno kopljasti ili linealni, ponešto kožnati, sa čitavim okrajkom i kratkom peteljkom; mnogobrojna postrana rebarca vrlo su nježna, niču iz slabog srednjeg rebra u oštrim kutovima, teku paralelno te se razgranjuju.

Analogna sadanja vrsta: *Callistemon* sp. (Australija). Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Papilionaceje Endl.

Rod: **Palaeolobium** Ung.

Palaeolobium sotzkianum Ung., *tabla I., slika 1.*

Unger, Sotzka, str. 65., tab. 41., sl. 6., 7. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 106., tab. 134., sl. 3.—7. Engelhardt, Jesuitengr., str. 74., tab. 19., sl. 15., 16., 26.

Listovi su perasti a listići sa čitavim okrajkom veliki, oni po strani jajasto eliptični, pri dnu nejednaki, dok su oni pri kraju dugoljasto okrenuto jajasti.

Analogna sadanja vrsta: Unger upućuje na *Centrolobium,* koja vrsta spada u rod *Dalbergia.* Po dobu raširena u oligocenu.

Nalazište: Banjaluka.

Rod: **Cassia** L.

Cassia phaseolites Ung., *tabla II., slika 26.*

Za literaturu vidi „Dônja Tuzla", str. 518. K tomu još: Engelhardt, Himmelsberg, str. 297., tab. 4., sl. 16.; tab. 5., sl. 31., 39.

Listovi su mnogoparno perasti a listići kožnati, dugoljasto eliptični ili jajasto dugoljasti, sa peteljkom i čitavim okrajkom, prilično tubasti; srednje je rebro jako, postrana mnogobrojna rebarca su nježna, teku tačno ili skoro paralelno te se u lûku sastaju pri rubu.

Analogna sadanja vrsta: *Cassia micranthera* DC. (Brazilija). Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Umci.

Cassia ambigua Ung., *tabla II., slika 31.*

Unger, Gen. et sp. pl. foss., str. 492. Isti, Syll. pl. foss., II., str. 29., tab. 10., sl. 9. Ettingshausen, Häring, str. 90., tab. 29., sl. 43.—46. Isti, Mte. Promina, str. 24., tab. 13., sl. 9. Heer, Fl. d. Schw., III., str. 121., tab. 138., sl. 29.—36. Isti, Balt. Fl., str. 100., tab. 30., sl. 31., 32. Engelhardt, Jesuitengr., str. 78., tab. 19., sl. 43., 44.; tab. 20., sl. 5.—9., 17., 18. Isti, Dux, str. 196., tab. 11., sl. 9., 15. Isti, Himmelsberg, str. 298., tab. 4., sl. 15., 21.

Syn.: *Acacia amorphoides* Weber, Palaeont., IV., str. 164., tab. 29., sl. 1.*c.*

Listovi su perasti a listići s kratkom peteljkom eliptični ili kopljasti, zašiljeni, pri dnu nejednaki; postrana su rebra nježna i zavinuta. Po dobu raširena u oligocenu, miocenu.

Nalazište: Umci.

Rod: **Leguminosites** Heer.

Leguminosites salicinus Heer, *tabla II., slika 16.*

Heer, Fl. d. Schw., III., str. 128., tab. 139., sl. 28.—30.

Listići s dugačkom peteljkom jesu kopljasti, pri vršku zašiljeni; sva postrana rebarca spojena su oblučasto.

Pod povećalom vidi se u našeg eksemplara vrlo nježna mreža, sastavljena od četverostranih uzlova.

Upozorujem na to, da se možda ovamo treba ubrojiti *Rhus helladotherii* Ung. (Kumi, str. 54., tab. 14., sl. 14.), i to tim prije, jer Unger dvojbeno izlaže svoje tumačenje i jer zbog prispodabljanja naznačeni listovi vrsta *Rhus angustifolia* L. i *Rhus viminalis* Vahl pokazuju — kako Unger veli — vrlo neznatnu sličnost. Po dobu raširena u miocenu.

Nalazište: Umci.

Spisak opisanih bilinskih ostataka alfabetskim redom.

	Strana
Acer integrilobum	454
Alnus kefersteinii	447
Andromeda protogaea	454
Banisteria häringiana	455
Benzoin antiquum	451
Callistemophyllum speciosum	456
Cassia ambigua	457
„ *phaseolites*	457
Castanea kubinyi	448
Casuarina sotzkiana	445
Cinnamomum lanceolatum	451
„ *polymorphum*	452
„ *retusum*	452
„ *scheuchzeri*	451
Cupressites richteri	445
Diospyros brachysepala	453
Dryandroides linearis	453
Eucalyptus oceanica	456
Ficus populina	449
„ *lanceolata*	449
Glyptostrobus europaeus	444
Grevillea häringiana	452
Hakea gaudini	452
Ilex ambigua	455
Juglans acuminata	456
Laurus lalages	450
„ *primigenia*	450
Laurus swoszowiciana	450
Leguminosites salicinus	457
Liquidambar europaeum	449
Myrica banksiaefolia	446
„ *hakeaefolia*	445
„ *laevigata*	446
„ *studeri*	447
„ *vindobonensis*	446
Myrtus bosniaca	456
Palaeolobium sotzkianum	457
Persoonia laurinoides	453
Phragmites oeningensis	443
Pinus hepios	443
„ *ornata*	444
„ *saturni*	444
Quercus furcinervis	447
„ *lonchitis*	448
„ *myrtilloides*	448
Rhamnus rossmässleri	455
Sapindus falcifolius	455
Sequoia langsdorfii	445
„ *sternbergii*	445
Sphaeria myricae	443
„ *palaeo-lauri*	443
Sterculia cinnamomea	454
Ulmus minuta	449
Vaccinium acheronticum	453

Tumač slika.

Tabla I.

Slika
1. *Sphaeria palaeo-lauri* Ett. na listu *Palaeolobium sotzkianum* Ung. Banjaluka.
2. *Sphaeria myricae* nov. sp. Banjaluka.
3., 9. *Glyptostrobus europaeus* Brongn. sp.
Slika 3. Sa nepotpunim češerima. Mostar.
Slika 9. S mladim češerima. Banjaluka.
4. *Sequoia langsdorfii* Brongn. sp. Bugojno.
5. *Pinus saturni* Ung. sp. Zurnići.
6., 7. *Cupressites richteri* nov. sp. Mostar.
a, *b* Neka mjesta pevećana.
8. *Casuarina sotzkiana* Ung. sp. Mostar.
10., 11., 15., 31. *Myrica hakeaefolia* Ung. sp.
Slika 10. Mostar.
Slike 11., 15., 31. Banjaluka.
12., 22., 32. *Cinnamomum scheuchzeri* Heer.
Slika 12. Umci.
Slike 22., 32. Banjaluka.

Slika
13., 20. *Quercus lonchitis* Ung. Umci.
14. *Quercus myrtilloides* Heer. Mostar.
16. *Myrica vindobonensis* Ett. sp. Umci.
17., 18. *Myrica banksiaefolia* Ung.
Slika 17. Zurnići.
Slika 18. Mostar.
19. *Ulmus minuta* Göpp. Banjaluka.
21. *Myrica laevigata* Heer. Banjaluka.
22. *Myrica studeri* Heer. Umci.
23. *Cinnamomum retusum* Heer. Zurnići.
24. *Quercus furcinervis* Rossm. sp. Mostar.
25., 26. *Liquidambar europaeum* Al. Br. Mostar.
27. *Castanea kubinyi* Kóv. Umci.
28. *Alnus kefersteinii* Göpp. sp. Bugojno.
29. *Hakea gaudini* Heer. Umci.
30. *Grevillea häringiana* Ett. Banjaluka.

Tabla II.

1. *Pinus hepios* Ung. Umci.
2. *Laurus primigenia* Ung. Mostar.
3. *Laurus swoszowiciana* Ung. Mostar.
4. *Ficus lanceolata* Heer. Umci.
5. *Laurus lalages* Ung. Umci.
6. *Vaccinium acheronticum* Ung. Mostar.
7., 8. *Cinnamomum lanceolatum* Ung. sp. Banjaluka.
9. *Dryandroides linearis* Heer. Zurnići.
a Jedan komad mreže povećan.
10., 11. *Persoonia laurinoides* nov. sp. Jelovac-Sattel.
12. *Diospyros brachysepala* Al. Br. Umci.
13. *Sterculia cinnamomea* Ett. Mostar.
14., 21. *Andromeda protogaea* Ung.
Slika 14. Umci.
Slika 21. Mostar.
15. *Benzoin antiquum* Heer. Umci.
16. *Leguminosites salicinus* Heer. Umci.
17. *Callistemophyllum speciosum* Ett. Banjaluka.
18. *Ficus populina* Heer. Banjaluka.
19. *Ilex ambigua* Ung. Umci.
20. *Cinnamomum polymorphum* Al. Br. sp. Banjaluka.
22. *Banisteria häringiana* Ett. Mostar.
23. *Sapindus falcifolius* A. Br. Zurnići.
24. *Rhamnus rossmässleri* Ung. Zurnići.
25. *Eucalyptus oceanica* Ung. Mostar.
26. *Cassia phaseolites* Ung. Umci.
27. *Embothrium* sp. Zurnići.
28. *Pinus* sp. Umci. *(Pinites göthanus* Ung.?)
29. *Myrtus bosniaca* Egh. Mostar.
30. *Pinus ornata* Stbg. sp. Mostar.
31. *Cassia ambigua* Ung. Umci.

Uz članak „Prilog poznavanju tercijarne flore Bosne i Hercegovine".

Tabla I.

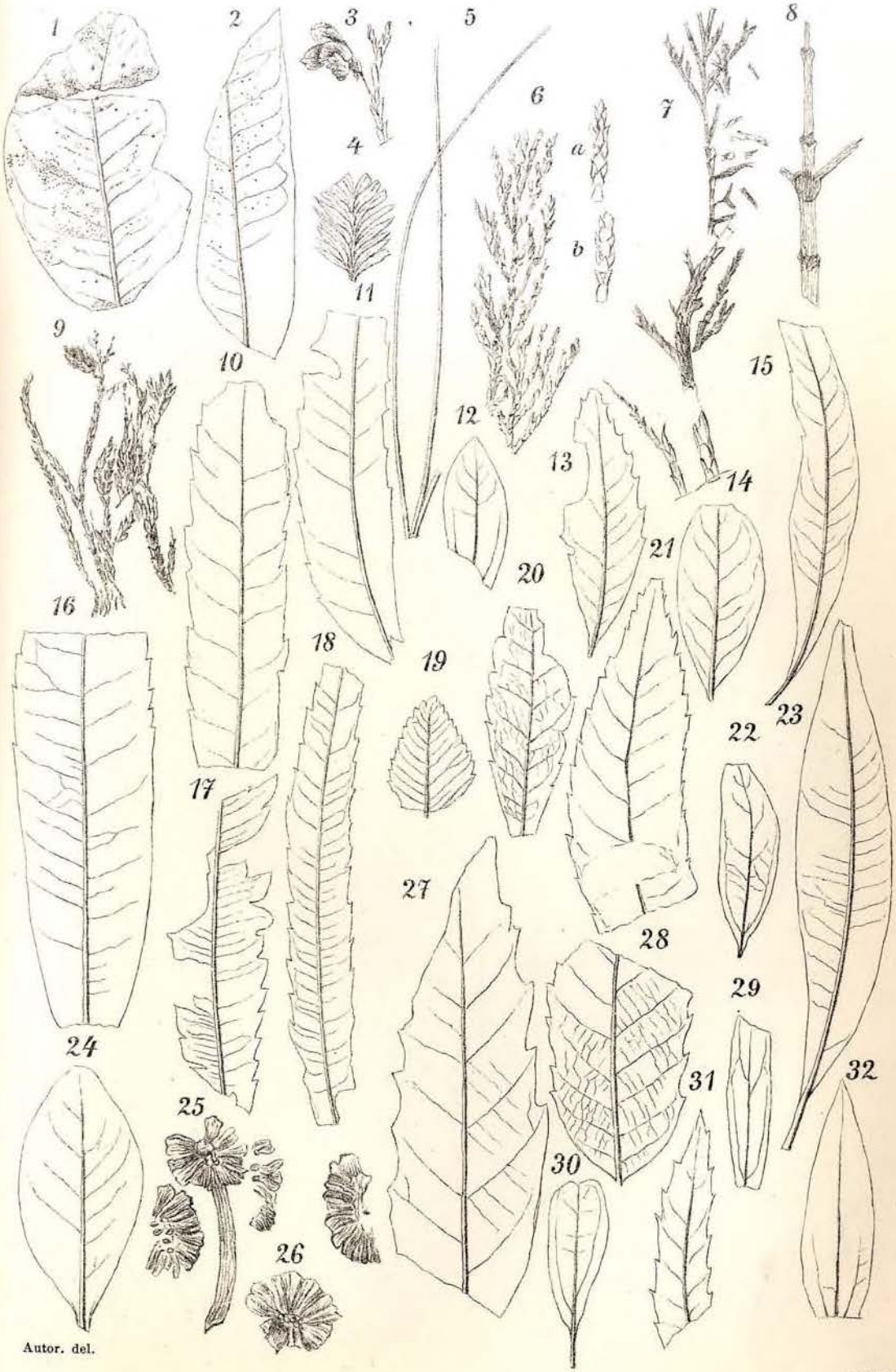

Autor. del.

Tabla II.

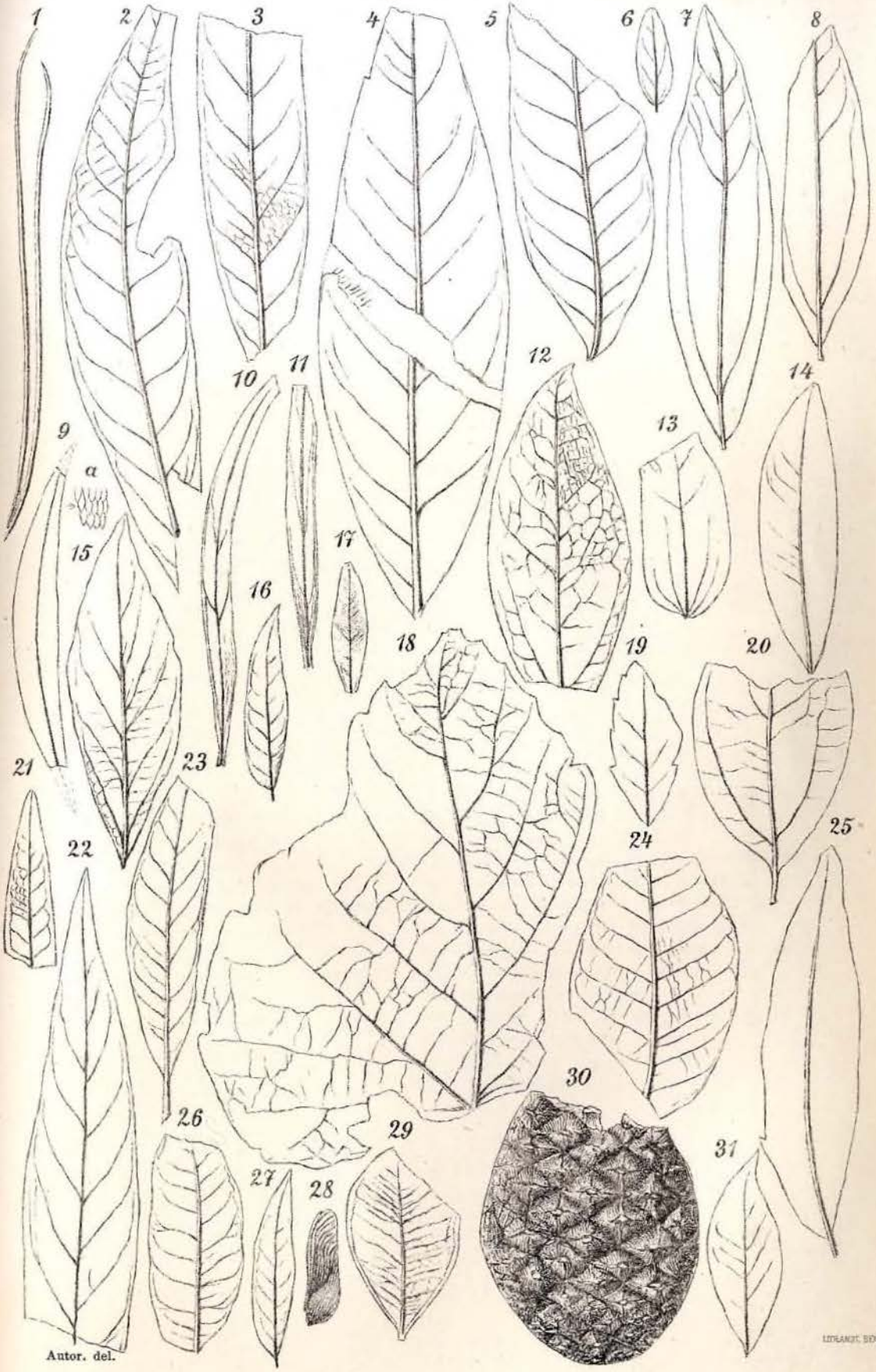

Autor. del.

Нови прилози фауни диптера балканског полуострва.

Приопћио

професор **П. Габријел Штробл (Strobl)** у Адмонту.

Откад сам сложио и у овом Гласнику, па касније у знатно проширеној форми и у њемачкој музејској публикацији објавио фауну диптера Босне, Херцеговине и Далмације[1]), припослало ми је равнатељство бос.-херцег. земаљског музеја на одређивање доста обилни нови материјал. И ја сам од онда кроз неколико тједана сабирао оваки материјал око Шибеника, Спљета и још неких далматинских мјеста, па сам из оставштине вапредно марљивог далматинског сабирача, апотекара Ивана Кр. Новака набавио по њему прикупљену збирку диптера (такођер и остале ентомолошке збирке, изузевши колеоптера). Поврх тога уступио ми је г. надшумарник Александер Сибек (Siebäck) у Ригерсбургу списак свих у његовом посједу налазећих се врста из Далмације, што их сабраше он сâм, затим Ербер и Гаспарини (Gasparrini, — Спљет).

У овој мојој расправи ја се ипак не ћу ограничити једино на додатке к мојој већ објављеној фауни, него узимам у обзир такођер находјаје, што их сакупише Хилф (Hilf) у Србији и кустос Апфелбек (Apfelbeck) у разним балканским земљама. То чиним с тога, јер је музеј у Сарајеву данаске централни завод за истраживање природе читавог балканског полуострва. Распоред остаје исти ко у оној мојој фауни; разлоге зашто сам се њиме послужио, истакнуо сам већ тамо па касније и у листу „Verhandlungen der zoolog.-botan. Gesellschaft“, 1901., стр. 407.—411. Држим да је врло подесно, што је г. Вајзе (Weise) у „Wiener entomolog. Zeitschrift“, 1882., стр. 115. био умјерен у постављању варијетета (одлика). Заправо је у диптеролога постављање варијетета мање обичајно него у колеоптеролога и лепидоптеролога, али је ипак већ Лев (Loew), тај свакако највећи диптеролог, постављао варијетете, примјерице *Leptis conspicua* var. *alpina*, *Atherix ibis* var. *femoralis*.

Врсте које још нијесу наведене у мојој фауни (дијелом због тога, што их у томе подручју ваљда и нема), означујем овдје звијездицом *. Оне врсте пак, што их је Сибек (Siebäck) средао, наводим у додатку дотичне фамилије, пошто њихове ексемпларе нијесам видио. Неколико врста, наведених у Новаковом каталогу, нема у збирци; биће да су их инсекти изјели.

---

[1]) „Гласник зем. музеја у Сарајеву“, год. X. (1898.), св. 2., 3. и 4., стр. 387.—466., 561.—616. — „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, 1900., св. VII., стр. 522.—670.

I. фамилија: **Stratiomyidae.**

Pachygaster Mg.

ater Mg. Задар, конац јуна до августа ♂♀ честа (Novak); Столац, 1 ♂, 3 ♀ (Winneg.).

Nemotelus Geoffr.

pantherinus L. Србија: Ниш, 1 ♀ (l. Hilf, музеј у Сарајеву!).
luteicornis Egg. Schin., I., 5. Превеса, 2 ♂, 1 ♀ (l. Apflb., музеј у Сарајеву!).
**signatus* Friv. Schin., I., 6. Србија: Ниш, ♀ (l. Hilf!).
**serbicus* m. ♂ 6·5 *mm. Rostro brevi, obtuso; oculis nudis; thorace et abdomine argenteo-pubescentibus. Niger fronte alba; plaga humerali alba minuta; abdomine subtus fere toto nigro, supra segmentis 2. et 3. albis; illo plaga triangulari basali, hoc fascia transversa apicali nigra; femoribus omnibus praeter apicem nigris, tibiis omnibus nigrofasciatis.*
♀: 6·5 *mm. Praeter colorem nigrum omnino similis aeroso* Gimm.

Пошто сам присподобио све врсте, описане по Loew-у (у Linnaea и у Mg. IX.), Jaenik-у и Bezzi-у, не нађох нигдје опис, који би пристајао за наш ексемплар; све оне врсте далеко су мање, а од прилике једнако велики, такођер сребрнасто длакасти *varius* и *signatus* разликују се лако по длакама уз очи и по другачијој боји. Једино је скоро идентичан *lomnickii* Mik (Zoolog.-botan. Gesellsch., 1867., стр. 413., ♀ из Подолије), по свој прилици = *aerosus* Gimm., Bull. d. Mosc., 1847., стр. 167., ♀ из Русије, чијег је ♂ године 1876. описао Jaroscheffski у неком руском дјелу (исп. Osten-Sacken у Wiener entomolog. Zeitschr., 1882., стр. 149.). Али се и ова врста не подудара потпуно с нашом, јер ју Gimm. назива *„thorace et capite fusco-aeneis“*, а Mik *„virescenti niger“*; за отражњи дио тијела у ♂ вели се да је „црн са бјелкастом или жућкасто-бијелом попречном пругом с горње стране“, што се никако не слаже са мојим мужјаком. Но ипак је могуће да је моја живиница тек локална црна пасмина *aerosus*-а. Тачни опис ипак није сувишан, јер је ♂ *aerosus*-а до сада описан једино на руском језику.

♂ Црн. Губица врло кратка и тубаста; лице зарасло кратким сребрнастим длакама; пипци црни; голе очи раздијељене уском цртом; чело бијело, превучено врло фином тамном осредњом цртом. Торакс црн, покривен густим, доста дугачким, окомито осовљеним сребрнастим длакама; од плећне боре са маленом бијелом цјегом иде једва видљива бијела црта све до крељутног корјена. Затка с дбње стране скоро посве црна; једино је други и трећи колут у средини понешто смеђе-жуто обрубљен а по странама сасвим црн. Одозго је први колут посве црн, други бијел, али је полукружна или трокутна, кратка, са првим колутом спојена базална пјега средње црте црна. Трећи је колут бијел, но има на отражњем рубу црну попречну врпцу, која никако не сиже до постраног обруба. У једног је ексемплара та врпца широка и непрекинута, лежи изнад отражњег руба и полазе од ње три шиљка (средином и с обадвију страна) све до предњег руба. У другог мужјака врпца је уска, понешто одаљена од отражњег руба, у средини на широко прекинута, спрам чега заправо састоји од двије попречне пјеге; у овог је дакле ♂ трећи колут понајвише бијел, док је у оног првог скоро црн. Четврти је колут црн са бијелим обрубом по страни, пети је црн и само у предњим ћошковима бијел. Почевши од трећег колута покривен је отражњи дио тијела густом, притиснутом, ко сребро бијелом пахуљицом, која се парочито истиче на црним мјестима. Ноге су жућкасто бијеле, бокови црни, изузевши једино њихов вршак; све су голењице по средини провијене црним колутима. На отражњим је голењицама колут сасвим затворен, на предњим пако ± отворен. Врло нежне крељути су бјелкасте и ко стакло свјетле; јаче предње жиле су црвенкасто-жуте, остале једва видљиве. Женка (♀) подудара се посвема са описом врсте *lomnicki* Mik, само је чисто црна. Губица је у ње снажније развијена него у ♂.

Србија: Ниш, два ♂ и једна ♀ (Hilf).

Lasiopa Br.

villosa F. Босна-Херцеговина: Столац, 4 ♀ (Winneg.).
tenuirostris Lw. Столац, 2 ♂ и 4 ♀ (Winneg.); Ниш у Србији, ♀ (Hilf); на брду Маријану код Спљета у шумама црног бора по цвјетовима концем маја обична, честа такођер код Солина и Шибеника (Strobl); Задар, 11 ♂♀ (Novak).

Oxycera Mg.

muscaria F. На Хвару, ♂♀, није ријетка, мај—јули (Novak).

Alliocera W.

graeca Snd. Далмација: Трогир, ♂ (Apflb.).

Stratiomyia Geoffr.

chamaeleon Deg. Србија: Пожаревац и Ниш, 1 ♂, 2 ♀ (Hilf).
cenisia Mg. Pleske у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 266. Хвар, 6 ♂ (Novak); Маторог ♀ (Apflb.).
erythrocera Egg. Србија: Пожаревац, 3 ♀ (Hilf).
longicornis Scop. Далмација: крај Солина, 23. маја, једна ♀ (Strobl).

Odontomyia Mg.

ornata Mg. Чапљина, ♀ (Winneg.), Сан Стефано код Цариграда, ♂ (Apflb.).
flavissima F. Задар, 1 ♂, 4 ♀ (Novak); Домановић, ♂ (Winneg.).
viridula F. Србија: Ак-Паланка и Пожаревац, 3 ♀ (Hilf).
(Subgen. *Psellidotus* Rond.) **byzantina* m. ♂ 9 *мм*, ♀ 11 *мм*. *Nigra, villosa, oculis villosis, abdominis lateribus pedibusque aurantiacis; femoribus praeter apicem et annulo tibiarum posticarum nigris; scutelli dentibus minimis; alis hyalinis.*

Подсјећа величином и бојом посвема на врсту *annulata* Mg., разликује се али од ње врло лако по густо длакавим очима, дугим и густим длакама на глави и тораксу, штитом скоро без трна, те чини тако прелаз к врсти *lasiopa*. Најближе јој је сродна *cephalonica* m., која има такођер густо длакасте очи (Wiener entomolog. Zeitschr., 1898., стр. 297. из Крфа; ја сам ју ондје описао, и то двојећи, ко одлику врсте *limbata,* но пошто ова има огољене очи, то ју сада држим за самосталну врсту).

♂. Велик ко *annulata.* Глава, очи и торакс на густо зарашћени дугачким и одстојећим, црвенкасто бијелим длакама; осим тога има и месонотум густу, притиснуту рињу длаку; затка мање густо и на краће длакаста. Глава округласта; очи се у приличној дуљини сударају; плочице (facette) дôње половине примјетно су мање. Рилце кратко, спрам краја знатно удебљано. Пипци понешто дуљи него глава; први чланак, понешто дуљи од другог, има дугачку длаку, док је длака на другом чланку краћа; трећи је чланак дуљи него она два заједно те је гô, скоро једнако широк, спрам краја помало тањи и завијен; држак кратак, гô и тубаст. Торакс и штитац једнолико црни, густо и фино пунктирани; штитац има два незнатна и јасно доље нагнута трна. Затка с дôње стране посвуда наранчасто црвена, одозго — сублизу ко у врсте *annulata* — провиђена оштроком црном браздом по средини, која се на бази сегмената до окрајњег руба проширује те је на широко по странама наранчасто црвена. Први колут посве црн, пети црн са отрага широким, по странама узаним наранчастим обрубом. Ноге наранчасте, само су бокови близу до врха и слабо оштроки средњи колут отражњих голеница црне боје. Замашка (Schwinger) бијела, крила свјетла ко стакло, јаче жиле жуте, док су оне што творе дискоидалну станицу тамније. Прве и треће жиле, које ничу у тој станици, нема никако; друга и

четврта жила јасно се разабиру те се свршавају нешто пред крељутним окрајком; иначе се мрежа жилица подудара с оном у врсте *annulata*.

♀. Одстојеће длаке по глави, очима и тораксу краће су и слабије густе; притиснуте длаке на месонотуму врло су кратке и блиједо жућкасте ко у туча. Глава није посве црна већ се с обију страна нешто избаченог губичног руба виде црвенкасто жуте, дугољасте пјеге. Образ има фине попречне браздице и нешто извишену, копљасту, скоро голу и глатку прутицу између уста и пипака. На челу, високом једну трећину од ширине главе, види се изнад пипака прилично широки попречни утисак, који сиже све до очију. Глава не пада окомито одмах иза очију (као у ♂), већ показује умјерено широку, сребрнасто сјајну прутицу са притиснутим длакама. Штитац је на отражњем рубу црвенкасто жут; два трна нешто су јаснија него у ♂, али леже такођер уз дôњи руб. Наранчасте пјеге на затки знатно су мање; прва је прилично велика, друга и трећа уска и попреко положена; четврти и пети колут обрубљени су на уско а црвенкасто жуто уз читави пострани руб, пети колут такођер уз отражњи окрајак. Наранчасти трбух није посвуда једнаке боје, јер видимо на трећем и четвртом колуту по средини узану црну попречну црту, а на петом црну тачку. Ноге су удешене ко у ♂, само су тарзе скоро посве тамне, док је црни осредњи колут на отражњим гољеницама шири те се одôзго повлачи скоро до краја. Крељути ко у ♂, али су жиле снажније те се она прва, која ниче из дискоидалне станице јасно повлачи до крељутног руба.

Сан Стефано код Цариграда, два ♂ и једна ♀ (Apflb.)

Sargus F.

cuprarius L. Ниш у Србији, ♂ (l. Hilf).

Chrysomyia Macq.

formosa Scop. Задар, Хвар, честа (Novak), Спљет, Солин, обична (Strobl); Ак-Паланка, Пожаревац, Ниш у Србији (Hilf); Столац, 2 ♂ (Winneg.).
melampogon Zell. Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).

Збирка Siebäck-ова: *Pachyg. leachii* (Трогир, l. Sieb.); *Nemot. signatus, varius* и *obscuripes* Lw. (l. Erber; ове двије пошљедње биће из Крфа, одакле сам их добио посредовањем Erber-a); *Lasiopa villosa* (Задар, l. Sieb.), *calva* (Спљет, l. Gasp.); *tenuirostr.* (Спљет, l. Gasp.); *Clitell. dahlii* (l. Erber); *Oxycera meigenii* и *muscaria* (l. Erber); *leonina* (Задар, l. Sieb.). *Allioc. graec.* (Далм., l. Erb.); *Stratiom. furcata* (Спљет, l. Gasp.), *longicornis* (Задар, l. Sieb.), *erythrocera* (Далм., l. Erb.); *Odontom. tigrina* (Задар, l. Sieb.), *ornata* (Задар, l. Sieb.), *flavissima* (Далм., l. Erb.); *Sargus bipunct.* (Далм., l. Erb.,); *Beris morrisii* (Спљет, l. Gasp.); *Actina nitens* (Трогир, l. Sieb.).

II. фамилија: **Xylophagidae.**

Coenomyia ferruginea Scop. Ливно, ♂♀ (Apflb.), Трогир (l. Sieb.).

III. фамилија: **Tabanidae.**

Tabanus L.

solstitialis L. *form. *melanochroitica* Br. Превеса, ♀ (Apflb.).
lateralis Mg. Карпениси, ♀ (Apflb.); Столац, ♂ (Winneg.).
ater Rossi. Босна-Херцеговина: Столац и Дôње Блато, 2 ♀ (Winneg.).
umbrinus Hff. Босна-Херцеговина: Столац, 1 ♂, 3 ♀ (Winneg.).
gigas Herbst. Србија: Ак-Паланка и Пожаревац 2 ♀ (Hilf).

lunatus Wied. Задар, 4 ♂, 4 ♀ (Novak); Ниш у Србији, ♂ (Hilf).
quatuornotatus Mg. Спљет, 25. маја 4 ♀ (Strobl); Требевић, ♀ (Apflb.); Радоцељ ♀ (Reiser); Ак-Паланка у Србији, ♀ (Hilf).
**nemoralis* Mg., Br. Mon., стр. 70. Задар, ♀ (Novak).
graecus F. Задар, Хвар, јуни—децембар, 1 ♂, 6 ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 2 ♂, 3 ♀ (Winneg.); Србија: Ниш ♂ (Hilf).
bromius L. Спљет, 25. маја, 2 ♀ (Strobl); Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.).
tergestinus Egg. Задар, ♀ (Novak).
autumnalis L. Сарајево, ♀ (Winneg.).
**maculicornis* Zett. Br. Mon. 93. Србија: Ак-Паланка, ♂ (Hilf).
glaucopis Mg. Задар, ♂ (Novak).

Збирка Siebäck-ова: *micans, auripilus, gigas* (Спљет, l. Gasp.); *bovinus* (Задар, l. Sieb.); *ater* и *lunatus* (Далм., l. Erber).

Haematopota Mg.

**bigoti* Gob., Wiener entomolog. Zeitschr., 1882., стр. 155. Србија: Ниш, ♀ (Hilf).
**variegata* Fbr., Schien., I., 38. Задар, ♀ (Novak).

Chrysops Mg.

coecutiens L. Босна-Херцеговина: Столац, 2 ♀ (Winneg.).
marmoratus Ross. Стилис (Stylis), ♀ (Apflb.).
relictus Mg. Трескавица-планина, 2 ♀ (Apflb.).
**rufipes* Mg. Србија: Пожаревац, 3 ♂ (Hilf).

V. фамилија: **Bombylidae.**

Lomatia Mg.

belzebul F. var. *erynnis* (код Loew-a као врста, али су по њему истакнуте разлике тако сићушне, да ја *erynnis* спајам са *belzebul).* Задар, 3 ♂, 2 ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 4 ♂, 2 ♀ (Winneg.).
sabaea F. Задар, Хвар, 6 ♂, 1 ♀ (Novak); Србија: Пожаревац, 1 ♂, 2 ♀ (Hilf).
atropos Egg. Задар, ♂ ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.).
**rogenhoferi* Lw., Mg. VIII., 143. (из Подолије). Србија: Ниш, ♂ (Hilf).

Anthrax Scop.

perspicillaris Lw. Задар, 3 ♀ (Novak).
morio L. Задар, 3 ♂, 1 ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 2 ♀ (Winneg.); Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).
velutinus Mg. Задар, Хвар, ♂ ♀, није ријетка (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♂ (Winneg.).
afer F. Задар, ♂ (Novak).
paniscus Ross. Србија: Ниш, ♂ (Hilf).
flavus Mg. Задар, Спљет, Хвар, није ријетка (Novak); Србија: Ак-Паланка, ♂ (Hilf).
cingulatus Mg. Задар, Хвар, 4 ♂, 2 ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 3 ♀ (Winneg.).
ixion F. Задар, ♂ ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 2 ♀ (Winneg.).

Argyramoeba Schin.

tripunctata Wied. Задар, ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 2 ♀ (Winneg.).
**isis* Mg. var. *pilosula* Lw. (*У* литератури не нађох ово име; ваљда само у litt. Од типичне врсте *isis,* коју сам сабирао код Ријеке [Fiume], може се разликовати

само по длакавом дôњем лицу, које није посве жуто, него понајвише црно [биће дакле ваљда само њезина одлика]). Задар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak); један сам експемплар без означеног налазишта, провиђен оригиналном етикетом Loew-a, купио од Erber-a.

**binotata* Mg. Хвар (каталог Novak-a; нема је у оставштини па је дакле по свој прилици пропала; вјероjатно је ипак, да та врста живи у Далмацији, јер сам jу чешће сабирао око Ријеке).

**leucogaster* Mg., Schin. 54, Задар, ♀ (Novak).

**sinuata* Fall., Schin. 53. Сарајево, ♂ (Winneg.).

Exoprosopa Macq.

vespertilio Wied. Задар, 1 ♂, 3 ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.).

jacchus F. Задар, Копар и т. д. ♂ ♀, није ријетка (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 1 ♂, 2 ♀ (Winneg.).

**germari* Wied., Schin. 56. Задар, ♀ (Novak); подудара се сасвим са мојим примјерцима из Калоче и других мjеста у Угарскоj (l. Thalhammer) и са Антилибанона (l. Dr. Mauthner).

Bombylius L.

punctatus F. Босна-Херцеговина: Домановић и Столац, 1 ♂, 5 ♀ (Winneg.).

ater Scop. Задар, ♂ ♀, честа (Novak); Шибеник, ♀, 25. августа (Strobl); Босна-Херцеговина: Столац, ♂ ♀ (Winneg.); Србиjа: Пожаревац и Ниш, 9 ♂ ♀ (Hilf).

**pictus* Pz., Schin. 60. Далмација: Груж, ♂ ♀ (Apflb.); Босна: Сарајево, ♀ (Apflb.).

discolor Mik. Задар, ♂ ♀ (Novak).

medius L. Задар, Хвар, 4 нормална ♂ (Novak); Србиjа: Пожаревац, ♂ (Hilf).

var. *dalmatina* m. (Ово име уводим за ону у Wiener entomolog. Zeitschr., 1893., стр. 33. из Спљета описану прелазну форму к врсти *punctipennis* Lw.). Чапљина, ♂ ♀ (Winneg.).

fimbriatus Mg. Босна: На Требевићу, ♀ (Apflb.).

capillatus Palm. Хвар, 2 ♂ (Novak).

variabilis Lw. Спљет, Шибеник, концем маја, 7 ♀ (Strobl); Задар, ♂ ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 2 ♀ (Winneg.).

cinerascens Mik. Задар, ♂ (Novak); Спљет, 24. маја, 1 ♂ (Strobl).

fulvescens Mg. Задар, Хвар, 3 ♂, 2 ♀ (Novak); Спљет, на брду Марijану, концем маја, 7 ♂ (Strobl); Босна-Херлеговина: Столац, 1 ♀ (Winneg.); Србиjа: Ниш, ♂ (Hilf).

**minor* L. Србиjа: Ниш, ♀ (Hilf); ja посjедуjем ову ријетку врсту из Крфа (l. Erber) и из Лавова, гдjе је наметник на *Colletes fodisus* (Schmidt-Göbel, ♀ заjедно са личинком).

Systoechus Lw.

hircanus Wied. Спљет, 2 ♂, 2 ♀ (Novak).

**ctenopterus* Mik, Loew, Neue Beiträge, Schin., I., 64. Задар, ♀ (Novak).

*var. *aurulentus* Mg. (Облик са тамнијим гољеницама; Becker држи jу додуше у Wiener entomolog. Zeitschr., 1889., стр. 73. за нарочиту врсту, али по њему истакнуте различности jесу ипак сићушне и промjенљиве природе; по мојем увjерењу није дапаче *ctenopterus* специфично различан од *sulphureus*-a Mik; сабирао сам код Радкерсбурга по иловастим мeђашима многе ♂ од *sulphureus*-a и *ctenopterus*-a, али сам код одређивања често био неодлучан, јер осим по величини не нађох друге различности). Босна-Херцегозина: Столац, ♂ (Winneg.); имам примjерака такођер из Угарске.

Dischistus Lw.

**unicolor* Lw., Neue Beiträge, 1855., стр. 47. Србиjа: Ниш, ♀ (Hilf).

minimus Schr. Задар, ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.).

flavibarbus Lw. Примједба: Др. Kertész описује у Term. Füz. 1901. једног *croaticus*-а из Новог, ♀ и додаје коначно, да ће мој *flavibarbus* са Хвара једва бити Loew-ова врста, него да ће бити самостална врста. Но како он не наводи разлоге за своје мишљење нити може да опише изразиту ♀ *flavibarbus*-а, то ја управо не знам што да почнем с овом његовом биљешком; истакнућу ипак, да су у *bombyliid*-а и онако већ многе форме описане као самосталне врсте и да врло варирају разлике по боји и длакавости.

Ploas Ltr.

virescens F. Око Задра и т. д., у мају—јула врло честа (Novak).

**Phthiria* Mg.

**umbripennis* Lw. Linnaea, 1846., стр. 393., Mik у Zoolog.-botan. Gesellsch., 1881., стр. 592. (једна var.). — Брусје на Хвару, 1 ♂ (Novak); досад позната једино из Сицилије, Рима и (var.) Шпаније.

**gaedii* Wied. Mg., Schin. I., 67. Врбоска на Хвару, 9. и 10. августа, 3 ♀ (Novak).

**Usia* Ltr.

**novakii* m. 3·5—5 *мм.* ♀: *Differt a florea* F. *et versicolore* F. *praecipue vena transversa ante medium cellulae discoidalis posita; dorso thoracis atro, nitido (non pollinoso), abdomine coerulescenti-atro.*

♂: *differt praeterea colore feminae.*

♀: Црна, сјајна, непопрашена; затка понешто модрикаста. Предња попречна жила доста је напред измакла од средине дискоидалне станице. Крељути су свјетли ко стакло, само је осредња трећина предње базалне станице блиједо сивкаста. Врло је слична женкама од врста *florea* и *versicolor,* које су преко Erber-a и Bezzi-a доспјеле у мој посјед, прва из Родуса (l. Erber, determ. Loew), друга из Калабрије; у обадвију лежи ипак предња попречна жила тачно у средини дискоидалне станице те су им затке метално зелене; *florea* има осим тога ванредно кратку, бјелкасту длаку. И сјајно црна врста *sicula* Egg. различна је према опису по својем кратком, са загасито жутим длакама посутом тораксу. Не подудара се надаље с нашим екземпларом баш ни једна од објављених по Loew-у и Mg. врста; најближе стоји још она из Марока описана врста *atrata* F., Mg. I., 227. и VI., 328. али је опис доста непотпун, па се у многочему разилази (примјерице „сјајно модра индиго-боја, смеђе длаке" и т. д.). По длакавости и саставу жила моја се врста највећма приближује врсти *versicolor;* у глави, пипцима, ширини чела и дужини рилца нема примјетне различности, али хрбат торакса није прашљив нити испрутан, него посвуда сјајно црн; из финих тачака изникле, усправне црне длаке јесу дугачке, али ипак примјетно краће него у врсте *versicolor.* Љуштице су бијеле, замашке жуте. Затка је црне боје са јасним прелазом у модру, њезине црне длаке далеко краће и гушће него у *versicolor*-а; тачке из којих длаке ничу јесу веће, тако да затка изгледа бразготинаста; облик јој је јајаст, површина умјерено сведена, дôња страна врло конкавна; цјевкаста плодница избацила се у облику кратког осмог колута. Крељути као у врсте *versicolor,* изузевши већ истакнуте двије различности; у *versicolor*-а је читава базална станица па и предњи руб јасно жуто-смеђе мутне боје. Пошљедња жила дискоидалне станице лежи, управо ко у *versicolor*-а, тачно при зачетку рачве у треће уздужне жиле; кратка и права отражња попречна жила лежи такођер близу основице дискоидалне станице; анална станица затворена, има држак, који је ипак много дужи него у *versicolor*-а.

♂: Док су моја три мужјака врсте *versicolor* од женке у боји посве различна, подудара се ♂ врсте *novakii* сасвим са ♀ те га можемо од ове разли-

ковати само по нешто ужим раздвојеним очима и по великом, дебелом, слично ко у *versicolor*-а грађеном, сасвим црном хипопигу.

Задар, 2 ♂, 3 ♀ (Novak). Досад није у фауни Аустро-Угарске позната ниједна врста.

Amictus Wd.

pictus Wied. Око Задра, ♂♀, није ријетка (Novak).

Geron Mg.

gibbosus Mg. Из Задра има 12 ♂♀ (Novak).

Toxophora Mg.

maculata Wd. Задар, 1 ♂, 5 ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♂ (Winneg.).

Збирка Siebäck-ова: *Anthrax polyphemus, velutinus, afer* (Далм., l. Erber), *Ixion* (Задар, l. Sieb.); *Exopros. jacchus* (Задар, l. Sieb.); *Mulio obscurus* (Трогир, l. Sieb.); *Bombylius punctatus* (Задар, l. Sieb.), *medius* (Далм., l. Erber), *cinerascens* (Задар, l. Sieb.); *Dischistus minimus* (Задар, l. Sieb.); *Amictus pictus, Geron gibbosus* (Далм., l. Erber); *Toxoph. macul.* (Спљет, l. Gasp.).

VII. фамилија: **Empidae.**

Cyrtoma Mg.

**nigrum* Mg. Босна: Бијам-планина, ♀ (Apflb.).

Hybos Mg.

**culiciformis* F. Хвар (каталог Novak-a, determ. Pokorny; али је нема у збирци).

Microphorus Macq.

**dalmatinus* m. ♂. *Differt a velutino thorace coerulescenti-cinereo, nigro-trivittato, pedibus brunneoflavis.*

Скоро идентична с врстом *velutinus* Macq.; по величини, крељутима, длакавости, облику пипаца, стражњим ногама и по хипопигу не видим никакве разлике, али је торакс модрикасто пепељасте боје и има три црне бразготине; постране бразготине су скраћене а ноге смеђо-жуте. Можда је тек јужњачка одлика врсте *velutinus*.

Задар, 1 ♂ (Novak).

Leptopeza Macq.

sphenoptera Lw. Вареш код Сарајева, ♂ (Apflb.).

Hemerodromia Mg.

**stigmatica* Wlk., Strobl у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 77. Пазарић (долина Круне), 1 ♂ (Winneg.).

Heleodromia Hal.

stagnalis Hal. Уз морску обалу код Солина, 24. маја, ♂ (Strobl).

Tachydromia Mg.

**oedicnema* Strobl, Dipt. v. Steierm., IV., стр. 211., ♂, Tief's dipt. Nachlass, стр. 32., ♀ = *candicans* var. *flaviventris* Strobl, Steierm., IV., стр. 211. Задар, ♀ (Strobl).

**cursitans* F., Schin. 88., Strobl, Dipt. v. Steierm., I., 115. Хвар, (каталог Novak, determ. Pokorny; нема је додуше у збирци, али је врло вјеројатно, да се ова по другим странама обична врста налази и у овом подручју).

bicolor F. *var. Хрбат торакса је свјетло пепељасте боје, све су тарзе видљиво црно испрутане; можда је то spec. nova. По ливадама уз морску обалу код Спљета, 25. маја, 1 ♀ (Strobl).

**flavipes* F., Strobl, Dipt. v. Steierm., I., 116. Задар, Хвар, 3 ♀ (Novak); Карпениси, ♂ (Apflb.), али одређивање није поуздано, јер нема трећег чланка у пипцу.

**dalmatina* m., ♂ 3, ♀ 2·5 *мм. Nigra thoracis dorso flavidopollinoso setis nigris; antennae capite longiores, nigrae seta obscura; pedes lutei tarsis nigroannulatis; vena 3. et 4. convergentibus.*

Врста средње величине, блиско сродна са врстама *alpigena* m., *maculipes* Mg., *longiseta* и *pubicornis* Zett., *brunneitibia* Strobl; пошљедњу поставио сам ја у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 78. као варијетету од *pubicornis*-а, но Bezzi сматра ју у Soc. ent. ital., 1899., стр. 153. добром врстом. Од свих наведених врста разликује се *dalmatina* по својој видљиво сведеној трећој и четвртој уздужној жили; од *alpigena* због својих црно испрутаних тарза; од *maculipes*-а тиме и много дужим пипцима, црном длаком по тораксу и штиту; од *longiseta* тиме, што пипци на основици нијесу црвени и што длака по тораксу није жута; од осталих двају врста тиме, што је торакс више запрашен.

♂: Глава црна, али чело и образ сребрнасто прашњасти. Очи врло узано растављене. Типало врло мален, црвено-жуто; рилце сјајно црно, скоро дугачко ко и глава. Пипци посвуда црнкасти, много дужи од главе; трећи чланак видљиво пахуљаст, нешто дужи него тамна чекиња. Торакс посвуда на густо прашљив, на грудима постранце бјелкасто, на хрпту жућкасто сив; кратке длаке несређене, ближеде, одуже чекиње уз руб и оне двије на штиту црне. Затка сјајно загасито смеђа са кијачастим хипопигом. Ноге заједно са стегнима сјајно црвенкасто-жуте, са доста дугим длакама; само најстражњији вршки колена црни а све тарзе врло лијепо испрутане. Предњи бокови дебели, с дôње стране обрасли дугачком длаком; средњи бокови још дебљи, с дôње стране на кратко назупчани; отражњи бокови танки. Крељути нормалне, са прилично ближедим жилама; стигматикална одебљина ближеда; трећа и четврта уздужна жила при крају видљиво сведене, али ипак не тако оштро као у врсте *candicans;* отражња базална станица врло косо докрајчена.

Женка се незнатно разликује од мужјака. Пипци су једва нешто мањи, трећи чланак обично дугачак ко и чекиња; отражњи дио тијела нешто блеђи, мјестимице црвенкаст.

Хвар, 2 ♂, 5 ♀ (Novak).

**minuta* Mg., III., 76., Schin., I., 89., Strobl, Steierm., I., 118. Задар, ♂♀ (Novak).

novakii Strobl, Wiener entomolog. Zeitschr., 1893., стр. 37. По ливадама уз морску обалу код Спљета, концем маја, 1 ♂ (Strobl).

lesinensis Strobl, na ozn. mj. 38. Такођер код Задра, 1 ♂, 4 ♀ (Novak).

**fascipes* Mg. var. *obscurior* m. Задар, ♀ (Novak).

Ова се ♀ по величини (4·3 *мм*), боји и саставу жила тако добро подудара са нормалном женком, коју сам описао у Dipt. v. Steierm., I., 120., да ју свакако морамо потегнути у облични колут *fascipes*-а; она се ипак разликује по много тамнијој боји длака на тораксу и бедрима. Једну одлику (var.) са тамним длакама на тораксу (var. *melanochoeta)* поставио је већ Bezzi у Soc. ent. ital., 1899., стр. 158. У моје су женке али и бедра упадно тамна. Предњи су кукови само на врху жути; предњи су бокови жути, али имаду на њиховом хрпту врло широки, црни набор, који сиже од базе до ближу вршка; средњи су бокови црни, у широком колену жути; отражњи су бокови црни, колено

им је широко, а с горње су стране од базе до у средину жути. Гољенице су ипак, ко у нормалне форме, посвуда живахно жуте, а тарзе црно испрутане.

Drapetis Mg.

**aenescens* Wied., Loew, Neue Beiträge, 1859., стр. 35., Schin., I., 96. Задар, 3 ♂, 5 ♀. У неких су експемплара гољенице сасвим црне, у других опет тамно жуто-црвене; ове варијације истиче већ Loew и наводи ту врсту из Њемачке, Француске, Италије и Капланда; ја сам ју већ више пута добио од проф. Thalhammer-a из Угарске.

Rhamphomyia Mg.

siebäcki m. Како ми писмом јавља Dr. Bezzi, нађе се та врста и код Сондрија у Италији.

Empis L.

(I. скупина) **laeta* Lw., Berliner entomolog. Zeitschr., 1869., стр. 81. Босна: На Требевићу. 1 ♀ (Apflb.).

(III. скупина) **meridionalis* Mg., Schin., I., 103., Strobl, Steierm., I., 62. На Требевићу, ♂ (Apflb.).

rustica Fll. Босна: Пазарић у долини Крупе, 1 ♂ (Winneg.).

confusa Lw. На Требевићу, ♀ (Apflb.).

(IV. скупина) *tesselata* F. Карпениси, ♂ (Apflb.).

nepticula Lw. Чапљина, 2 ♂ (Winneg.).

**fallax* Egg., Schin., I., 105., *var. fem. posticis tantum luteis, anterioribus nigris.* Чапљина, ♀ (Winneg.).

erosa Lw. Задар, 9 ♂, 13 ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.).

livida L. На Требевићу, ♂ (Apflb.).

**pteropoda* Egg., Schin., I., 105. Сарајево, ♂ (Winneg.).

**cothurnata* Br. (из Грчке), Loew, Mg. VIII., 258. и Wiener entomolog. Zeitschr., 1864., стр. 255. Чапљина, 3 ♀ (Winneg.); подудара се тачно с једним типом Loew-a из Крфа (l. Erber).

(V. скупина) *dedecor* Lw. Спљет, 1 ♂, 3 ♀ (Novak).

(VI. скупина) **chioptera* Fall., Schin., I., 106., Loew, Berliner entomolog. Zeitschr., 1867., стр. 54. Задар, један типични ♂; Хвар, 1 ♀, одређена по Pokorny-у као *subpennata* Macq.; подудара се с описом Macq., али је поуздано доста обична форма ♀ са скоро стаклено-свјетлим крељутима, док потпуно у боји израсле ♀ имаду ± смеђасте крељути.

*var. *sicula* Lw., Berliner entomolog. Zeitschr., 1867. (као врста, али се разликује од нормалне форме само тамнијим длакастим ободом, па је с тога под сигурно тек јужнија одлика).

Задар, ♂ ♀ (Novak).

**albinervis* Mg. III. 26.; Schin. 106. Сарајево, 1 ♂ (Winneg.). Женке се појављују у два облика: *a)* form. *impennis* m. са неперастим отражњим ногама, на којима се виде трепавичасте длаке; *b)* form. *pennata* m. са јасно ± перастим отражњим ногама. Оне ♀, које сам описао у Dipt. v. Steierm. I., 74. припадају другом облику; од онда сам нашао ♀ 1. и 2. облика почесто око Адмонта. Mg. имао је пред собом први облик, пошто пише: „Нигдје нијесам запазио перасту длакавост". Његов је опис Schiner тек преписао, јер собом није сабирао и истраживао ту врсту; она се и не налази у Schiner-овој збирци. Женке првог облика нађу се у нашем подручју; ја сам их сабирао код Дујна, 4 ♀ са бјелкасто жутим замашкама и око Спљета концем маја 1 ♀ са црно смеђим замашкама, али је до овог експемплара дошла маст или му је влагом боја пострадала, па би било могуће, да су замашке првобитно биле свјетлије.

genualis Strobl, Wiener entomolog. Zeitschr., 1893., стр. 39. Хвар, ♂♀ (Novak).

brunnipennis Mg. Око Задра, ♂♀, честа (Novak).
(VII. скупина) *femorata* F. Хвар, ♀ (Novak).
erberi Novak. На Требевићу, ♂♀ (Apflb.); Србија: Ак-Паланка, ♀ (Hilf).
**palparis* Egg., Schin. I., 110.; Loew, Wiener entomolog. Zeitschr., 1864., стр. 353. и даље. Пожаревац, ♀ (Hilf).

Hilara Mg.

carinthiaca Strobl, Mon., стр. 144. Босна: Пазарић у долини Крупе, 3 ♂, 3 ♀ (Winneg.).
dalmatina m. Такођер уз морску обалу код Спљета концем маја, 1 ♂ (Strobl).
**fusitibia* Strobl. у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 21. Уз обалу код Солина концем маја 2 ♀; сасвим идентична с мојим ексемпларом из Шпаније (Strobl).
matroniformis Strobl. у Wiener entomolog. Zeitschr., 1893., стр. 40., ♂. Задар, Хвар 11 ♂, 5 ♀ (Novak).

Женка, која још није описана, разликује се од ♂ само тиме, што јој предње ноге нијесу одебљане те су нормално зарасле длаком; отражње су голењице, — као у мужјака — једноставне, танке и равне.

VIII. фамилија: **Asilidae.**

Leptogaster Mg.

cylindricus Deg. Брусје на острву Хвару (каталог Novak, determ. Pokorny; нема је у збирци; ваљда једнаке врсти што слиједи).
**pedunculatus* Lw., Linnaea II., 405. (из Сицилије). Задар, 1 ♂ 11 ♀ (Novak).
Може се од *cylindricus*-а разликовати једино по дужем дршку друге субмаргиналне станице, која сиже по Loew-у нешто преко окрајка дискоидалне станице; биће да је варијетет *cylindricus*-а; у мојег ексемплара сиже онај држак само до окрајка дискоидалне станице, док је у *cylindricus*-а знатно краћи. Од Erber-а добавио сам по Loew-у детерминирану ♀, али налазиште није назначено.
**nigricornis* Lw. на озн. мј., Schin., I., 118. Задар, ♂ (Novak); сабирао сам доста често ♂♀ око Волоске у Истри.

Dioctria Mg.

oelandica L. Задар, 7 ♀ (Novak).
**rufithorax* Lw. Neue Beiträge, 1853., стр. 37., ♂; Loew, Mg. VIII., стр. 70., ♂; Schin., I., 119. Србија: Ниш, 2 ♂ (Hilf); из Калоче добио сам често ♂♀ од проф. Thalhammer-а.
**humeralis* Zell. Schin., 119. Брусје на Хвару и Пакленица (каталог Novak, determ. Pokorny; нема је у збирци); посједујем ову врсту из Дође Аустрије, Угарске и хрв. Приморја, спрам чега је вјероватно, да ова врста живи и у Далмацији.
longicornis Mg. Србија: Пожаревац, ♂♀ (Hilf); Босна: Травник, 2 ♂, 1 ♀ (Thalhammer).
**calceata* Mg. Србија: Ниш, двије нормалне ♀ (Hilf).
*var. (vel. spec. propr.?) *nigriventris* m. ♂ 8, ♀ 11 *мм. Differt a typo corpore paullo robustiore, abdomine* ♂ *toto nigro,* ♀ *nigro, segmentorum 3. et 4. basi anguste rufa.*

По Schiner-у не може се *calceata* Mg. никако одредити. Он ју убраја у оне врсте, чији је трећи чланак пипца много дужи него први и други заједно; по типичним ексемпларима из Медлинга, добављеним од Pokorny-а, речени је чланак ипак само сублизу тако дуг ко 1. + 2.; надаље вели Schiner, да је горња трећина предњих ногу тамно смеђа, док је у истину тек горња трећина предњих голењица ове боје (биће да имамо посла са штампарском погрјешком). Није потпуно правилан ни навод Loew-а у Linnaea II., 439., да на прсима нема сребрнасте бразде, јер се у истину опажава узани и прекинути сребрнасти прутић, који полази од крељутног корјена до предњих бокова; али у ове врсте

мањка скоро сасвим она окомита бразда прељевајућег сјаја између крељутног корјена и средњих бокова, коју видимо у других врста. По проведеним упоређајима подудара се посвема моја одлика са типичним ексемпларом по творби пипаца, по боји торакса и ногу и по структури отражњих ногу; али је нешто снажније грађена и већа те се видљиво разликује по сасвим црном отражњем тијелу у ♂ и ♀; женка има ипак при основи трећег и четвртог колута узани, загасито црвени пâс. У мужјака су — ко у нормалне форме — сви бокови сасвим жуто-црвени, док су предње голењице од прилике у окрајњој трећини а отражње голењице посвуда, изузевши само трећину при основи, смеђе; осредње су голењице посвуда сасвим жуто-црвене а тарзе црно-смеђе. У женке види се смеђа боја јасно само на предњим голењицама; отражње су, дапаче и већи дио отражњег стопала, прилично жуто-црвене; иначе су тарзе црно-смеђе. Женка се — ко и нормална ♀ — разликује надаље од ♂ по дјеломично црвеној бразди на рамену и штиту (између штита и крељутног корјена). Врста *flavipes* Mg., која такођер имаде кад и кад црвене бокове, лако се распознаје по широким и прељевајућим се браздама на прсима, црнкастом (само на вршкима) предњим голењицама, по дјеломично жутим тарзама и т. д.; — остале се врсте распознају такођер по својим жутим боковима.

Задар, 3 ♂, 1 ♀ (Novak).

**reinhardi* Wied., Schin., I., 120. Сарајево, ♂ (Winneg.).

linearis F. Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).

laeta Lw. Задар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak).

**liturata* Lw., Mg. X., 121. Столац, 2 ♀ (Winneg.); подударају се посвема по Loew-у.

Dasypogon Mg.

teutonus L. Босна-Херцеговина: Столац, 1 ♂, 2 ♀ (Winneg.); Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf); по каталогу Novak такођер у Далмацији, али је нема у збирци.

diadema F. Задар, Хвар, у јуну и јулу ♂♀ честа (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♂ (Winneg.).

Од *Xiphocerus glaucius* Rss. налази се у Novak-овој збирци ♂ са острва Хвара.

Stenopogon Lw.

sabaudus Fbr., Schin., I., 127. Босна-Херцеговина: Столац, ♂ (Winneg.).

Stichopogon Lw.

**albofasciatus* Mg., Schin., I., 128. Србија: Ниш, ♀ (Hilf); подудара се са ексемплариma из Јужне Тиролске (l. Pokorny) и из Мацерата (Италија, l. Bezzi).

Habropogon Lw.

exquisitus Mg. Задар, ♀ (Novak).

appendiculatus Schin. Задар, Хвар, 8 ♂, 11 ♀ (Novak).

Holopogon Lw.

**fumipennis* Mg., Schin., I., 130. Задар, ♂♀ (Novak).

Примједба за *priscus* Mg. Откад сам објавио опис у Wiener entomolog. Zeitschr., 1893., стр. 34. добио сам *clavipes* Lw. у обадва спола више пута из Угарске добротом проф. Thalhammer-a те сам се увјерио, да Schiner-ов опис I., 130. пристаје само за мужјаке; женке имаду знатно крађу длаку и свугдје црне крељутне жиле те се посвема подударају са *priscus*-ом; спрам тога су *clavipes* и *priscus* истовјетни. У Novak-овој збирци находе се двије ♀ из Хвара.

**Heteropogon* Lw. (касније прозвао је Loew ову врсту *Anisopogon).*

**ornatipes* Lw., Bemerk. über die Asilidae, 15. Брусје и Врбоска на острву Хвару у јуну и јулу, 2 ♂, 1 ♀ (Novak); Чапљина, ♀ (Winneg.)

Lasiopogon Lw.

cinctus F. Хвар, 2 ♀ (Novak).

**Cyrtopogon* Lw.

**maculipennis* Macq. По Loew-у, Die europäischen Raubfliegen, стр. 519. у Далмацији; по мојим опажањима тек планинска врста.
**ruficornis* F., Schin., I., 135. Грахово, ♀ (Apflb.).

Laphystia Lw.

**sabulicola* Lw., на озн. мј. стр. 538.; Schin., I., 137. Србија: Пожаревац, ♂♀ (Hilf).
(erberi Schin., Zoolog.-botan. Gesellsch., стр. 996. посједујем посредовањем Erber-a из Крфа; можда је има и у јужној Далмацији.)

Laphria Mg.

maroccana F. Хвар, 2 ♂, 2 ♀ (Novak); Србија: Ак-Паланка, ♀ (Hilf).
ephippium F. Србија: Ак-Паланка и Ниш, 3 ♂♀ (Hilf).
flava L. Ак-Паланка, ♀ (Hilf); Пловдив, ♀ (Apflb.); по Novak-овом каталогу такође из Пакленице у Далмацији, али је нема у збирци; из истог мјеста наводи се и врста *marginata* L., али и ње нема у збирци.

Asilus L.

(I. *Asilus* Lw.) *crabroniformis* L. Задар, ♂♀ (Novak).
(III. *Antiphrisson) trifarius* Lw. Хвар, мај до августа, 2 ♂, 2 ♀ (Novak).
(IV. *Dysmachus* Lw.) *spiniger* Zell. Задар, ♀ (Novak); Столац, 6 ♂♀ (Winneg.); Ак-Паланка у Србији, ♂♀ (Hilf); Варипопи и Сан Стефано код Цариграда, 4 ♂♀ (Apflb.).
forcipula Zell. Грахово, ♂ (Apflb.); Трескавица-планина, ♂♀ (Apflb.); Србија: Пожаревац, 3 ♂♀ (Hilf).
praemorsus Lw. Србија: Ниш и Пожаревац, 2 ♂, 1 ♀ (Hilf).
stylifer Lw. Јанина у Албанији, ♂ (Apflb.).
**bilobus* Lw., Mg. IX., 138. Србија: Пожаревац, 2 ♂, и то она одлика са посве црним гољеницама, коју наводи Loew из Мехадије (l. Hilf); подудара се сасвим са једним Loew-овим типом из Мехадије (l. Erber).
**cephalenus* Lw., Mg. IX., 133. Задар, 2 ♂, 1 ♀ (Novak); Јанина у Албанији, 1 ♂, 3 ♀ (Apflb.).; подудара се тачно са два ♂ из Крфа (l. Erber), које је одредио Loew.
(VI. *Machimus* Lw.) *rusticus* Mg. Чапљина, ♂ (Winneg.); Ниш у Србији, ♀ (Hilf); Бургас на Црном мору, ♂ (Apflb.).
**basalis* Lw., Linnaea, II., 16., Lw., Mg. IX., 167., Schin., I., 151. Бургас, 1 ♂ (Apflb.); подудара се тачно са Loew-овим типом из Крфа (l. Erber); имам је такође из Угарске и Седмоградске.
cyanopus Lw. Задар, Хвар, 1 ♂, 3 ♀ (Novak).
(VII. *Cerdistus* Lw.) *erythrurus* Mg. Задар, ♂♀ (Novak).
var. *albispinus* Palm. Босна: Домановић, ♂♀ (Winneg.); Хвар, 4 ♂, 2 ♀ (Novak).
*var. *nigripes* Strobl, Dipt. v. Steierm., I., 35. Столац, ♀ (Winneg.).
(X. *Epithriptus* Lw.) *cingulatus* F. Сарајево, ♂ (Winneg.); по Loew-у (Linnaea, II., 109.) почешће сабрана око Цариграда.

**setulosus* Zell., Lw., Schin., I., 157. Задар, 2 ♀ (Novak).

У мојој фауни мањкају још ове секције:

*(XI. *Mochtherus* Lw.) *pallipes* Mg., Lw., Schin., I., 153. Хвар (каталог Novak-a, determ. Pokorny, али је нема у збирци).

**schineri* Egg., Schin., 153. Задар, Хвар, 2 ♂, 2 ♀ (Novak); Ријека у Црној Гори, ♀ (Mustaj-beg).

(XII. *Pamponerus* Lw.) **germanicus* F., Schin., I., 144. Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).

(XIII. *Echthistus* Lw.) **rufinervis* Wid., Loew, на озн. мј. 142., Schin., I., 144. Варипопи (Панетсу), ♂♀ (Apflb.).

(XIV. *Stilpnogaster* Lw.) **aemulus* Mg. var. *setiventris* Ztt. Испореди Strobl, Dipt. v. Steierm., I., 33. Вишеград у Босни, ♂ (Apflb.).

Siebäck-ова збирка: *Leptog. pedunculatus* (l. Erber); *Dioctr. rufipes* (Сплет, l. Gasparrini); *Dasypog. diadema* и **melanopterus* Lw. (Сплет, l. Gasparrini; ово пошљедње одређивање биће погрјешно, јер Loew наводи *melanopterus*-a само из Андалузије); *Xiphocerus glaucius, Habrop. exquisit., appendic., Laphria maroccana* (Далмација, l. Erber); *aurea, ephippium, fuliginosa* (Задар, l. Siebäck), *flava* (Сплет, l. Gasparrini); *Asilus crabroniformis* (Задар, l. Siebäck), *rufibarbis* (Сплет, l. Gasparrini), *cyanopus* и *socius* (Далмација, l. Erber).

IX. фамилија: **Scenopinidae.**

Scenopinus Ltr.

**albicinctus* Ross., Zelleri Lw. у Stettiner entomolog. Zeitschr., 1845., стр. 314., Loew, Mg. X., 151. (Сицилија, Шпанија; по Bezzi-у у Soc. ent. ital., 1898., стр. 36. раширена у читавој Италији.) Врбоска на Хвару, 6. август, 1 ♂, 1 ♀ (Novak).

**lesinensis* m. ♂ 2·5, ♀ 3 *мм. Niger, subopacus, abdomine nitido; halteribus pedibusque fuscis, tarsis luteis; alis hyalinis;* ♂ *oculis connexis,* ♀ *fronte latiuscula.*

Слична врсти *niger* Deg., али се од ње врло лако разликује по много мањој величини тијела, по свијетлим ко стакло крељутима и састављеним очима у ♂; не подудара се са ниједном по Loew-у описаном врстом из Сибирије.

♂: Глава скоро онаква као у *fenestralis*-a, полукругласта; образи и јабучице врло узане; очи врло велике, црвено смеђе, у горњој половини далеко веће фасете него у дбњој; чеони трокут мутан, шиљаст, са браздом по средини; изнад њега сударају се очи у приличној дужини. Пипци су дугуљасто јајасти ко у *glabrifrons*-a и *fenestralis*-a, али им је трећи чланак нешто краћи. Хрбат торакса скоро мутан, на густо и у ситно пунктиран у наборима. Штитац сведен, полукругласт. Отражњи дио тијела кратак, дебео, елиптичан са прилично великим, тупим хипопигом. Читава главица замашке и ноге тамно смеђе, само су тарзе скоро сасвим црвено-жуте. Крељути прилично кратке, свијетле ко стакло са жуто-смеђим жилама; жиле се провлаче ко у *fenestralis*-a, само је горња грана у рачве треће уздужне жиле нешто краћа, стрмија и прилично равна.

♀: Нешто већа; чело широко за једну четвртину главе, наборано, мутно те има у предњој половини дубоку и прилично широку уздужну пругу; орбитална прутица је глатка и сјајна; очне фасете су посвуда подједнаке. Отражњи дио тијела нешто је дужи, постепено се проширује према затки те се у трокуту свршава. Иначе се ♀ подудара с ♂.

Врбоска и Брусје на острву Хвару у јулу 2 ♂, 1 ♀ (Novak ју означује као *niger*, одређена по Pokorny-у).

X. фамилија: **Therevidae.**

Phycus Walth.

dispar Mg. Из Задра имамо 2 ♂, 2 ♀; Босна-Херцеговина: Столац, ♂♀ (Winneg.).

Xestomyia Wied.

kollari Egg. Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.); Карпениси, 2 ♂, 1 ♀ (Apflb.).
Ова зачудна животиња једва се може изнаћи на основу Schiner-ове табеле фамилија, јер док по Schiner-у све *Therevidae* имаду неиспрутани трећи чланак пипаца, виде се на *Xestomyia*-ји јасни колутови; Egger вели изрично: „*tenuiter annulato*“ па се с тога долази на *Xylophagidae* и *Tabanidae*. Egger-ов опис подудара се у свему изузевши ознаку „Затка у обадва спола (♂♀) зараштена сивим длакама“. У ♂ су длаке видљиво злато-пахуљасте и притиснуте као у многих врста фамилије *Therevidae*, али су прилично рјеђе.

Thereva Ltr.

aurata Lw. Задар, 3 ♂, 3 ♀ (Novak).
praecox Egg. Брусје на острву Хвару, март до мај, 5 ♂, 4 ♀ (Novak).

Збирка Siebäck-ова: *fulva* (Далмација, l. Erber).

XI. фамилија: **Leptidae.**

Leptis Fbr.

maculata Deg. На Требевићу ♀ (Apflb.).
vitripennis Mg. Сарајево, ♂ Apflb.).
tringaria L. Сарајево, 2 ♂ (Winneg.).
conspicua Mg. α form. *Janotae* Novak. Требевић, Трескавица-планина 3 ♂♀ (Apflb.); Србија: Ак-Паланка, ♂ (Hilf).
**balcanica* m. ♂, 11—12 *мм. Simillima conspicuae, differt palpis omnino albopilosis, pilis thoracis nigris duplo longioribus, tibiis posticis totis et tarsis posticis basi flavis.*
По величини, боји и крељутима подудара се скоро посвема са врстом *conspicua* те ће ваљда бити тек локална одлика од ње; али су живо црвена пипала посвуда зарашћена бијелим длакама; црне длаке на хрпту торакса двоструко су дугачке и то већ и на предњој његовој половини; длаке на отражњој половини торакса и на штиту постају знатно дуље — као у врсте *conspicua* —, но дуљина им остаје од прилике ипак тек двострука. Отражње су голењице посвуда бљедо црвено-жуте; ове је боје и први чланак стражњих тарза, док остали чланци постепено постају тамнији. Иначе не бих знао навести важније различности. Предњи бокови имаду с предње и отражње стране прилично кратке црне бразде; отражњи су бокови црни, али им је база широко, а вршак узано црвено-жут. У једног је мужјака читава горња страна узано црвено-жуто обрубљена. Отражње голењице су отрага густо зарасле много дуљим чекињама, него у врсте *conspicua*. Црвено-жути штитац имаде на бази црнкасту попречну пругу.
Карпениси, 2 ♂ (Apflb.).

Chrysopila Macq.

aurea Mg. Задар, ♂♀, није ријетка (Novak); Србија: Пожаревац 2 ♀ (Hilf).
splendida Mg. Босна-Херцеговина: Столац, ♂ (Winneg.); Пожаревац и Ниш у Србији, ♂♀ (Hilf).

Atherix Mg.

**apfelbecki* m. ♀ 10 *мм. Simillima marginatae* F., *differt fascia basali alarum fere nulla; pedibus pr. p. luteis.*
По величини, грађи тијела и главе, жилама и цртежу крељути врло слична ♀ врсте *marginata*, али се од ове распознаје лако по томе, што базалног

веза на крељутима скоро никако нема (само је разводна жила обадвију базалних станица понешто смеђе обрубљена, средња и окрајња прутица добро су развијене и скоро исто онакове ко у врсте *marginata)* и што јој ноге нијесу посве црне. Предња жута бедра имаду по хрпту црну, у средини прекинуту бразготину; средње је бедро у базалној половини црно, у горњој жуто; средње голењице и средње стопало јесу жуто смеђе. Отражња су бедра по средини на широко црна, при бази и на врху жута. Иначе су ноге црне. Отражњи дио тијела је ко у *marginatae* црн са бјелкастим пругама уз руб; само је први колут с обадвију страна жуто-црвено пјегаст; та је пјега на отражњем рубу широка те се одавле сужава, тако да добива троугласти облик. Длакавост не могу тачније описати, јер је овај ексемплар прилично отрт.

У Босни-Херцеговини на Пласи 1 ♀ (Apflb.); ово је дакле планинска врста.

Из збирке Siebäck-a: *Chrysopila aurea* (Трогир, l. Sieb.), *splendida* (Далмација, l. Erber); *Atherix marginata* (Задар, l. Sieb.).

XII. фамилија: **Dolichopodae.**

Psilopus Mg.

**evanidus* Bezzi у Soc. ent. ital., 1898., стр. 44., ♂♀. — Задар, 2 ♀ (Novak); једног ♂ нашао сам код Ријеке (Fiume) концем маја.

Ова се врста лако распознаје по једва видљивој горњој рачви четврте уздужне жиле, мужјак још и по сребрнасто бијелом четвртом и црном петом чланку предњих тарза; обрео ју је марљиви талијански ученьак др. Bezzi код Маћерата. Не сумњам, да моје животиње припадају овој врсти, и ако се опис хипопига тачно не подудара; како је хипопиг у истраженог по Bezzi-у мужјака био утегнут под шести сегменат, то га он није могао тачно истражити; у мојег је ♂ хипопиг потпуно испружен и у свим дијеловима јасан, па су „дôње ламеле" Bezzi-еве у овом случају горње, а „горње" опет дôње. По Bezzi-у су дугачко-трепавичасте горње ламеле „кратке, широке, при основи равне, на вршку заокружене", — у мојег ♂ творе оне тачни трокут једнаких кракова, при чему се дôњи брид има сматрати основном линијом; вршак није заокружен, него прилично оштар и израсла је на њему врло дугачка трепавичаста чекиња; спрам тога су ламеле при дну и вршку уске, средином најшире. Опис дôњих (или унутарњих) привјесака пристаје сасвим, али они нијесу голи, већ имаде по њима појединих длачица. Како се види из овог случаја, може се за нова описивања препоручити, да се животиње слично кошто се то чини код колеоптера и лепидоптера на мокром пијеску понешто умекшавају, како би се ноге, хипопиг и други дијелови ставили у прикладни за описивање положај. Ја сам на хиљаде диптера поквасио, без да је отале настала каква штета.

У мојих ексемплара нијесу у женке (♀) оне 4 или 5 дугих и укочених чекиња на предњим бедрима бијеле, кошто наводи Bezzi, већ су жуто-црвене кошто су и бедра; и на предњим боковима има извана и на врху неколико сличних али понешто краћих чекиња.

albonotatus Lw. Брусје и Врбоска на Хвару, 16 ♂, 2 ♀ (Novak).

**opacus* Lw. у Berliner entomolog. Zeitschr., 1866., стр. 63. (из Сицилије). Хвар, ♂ (Novak).

Neurigona Rnd.

suturalis Fll. Хвар (каталог Novak-ов, determ. Pokorny; нема је у збирци; можда погрешно одређена умјесто врсте што слиједи).

nubifera Lw. Задар, ♀ (Novak).

Chrysotus Mg.

gramineus Fall. Сарајево, ♂ (Winneg.).
laesus Wied. Грахово, ♂ (Apflb.).

Trypticus Gerst.

bellus Lw. ♀, *divisus* Strobl ♂♀. Задар, 2 ♂ (Novak).

Gymnopternus Lw.

(П. *Hercostomus* Lw.) *fumipennis* St. var. *pulchriceps* Lw. Задар, ♂♀ (Novak).

Dolichopus Latr.

signifer Hal. Задар, 3 ♂ (Novak).
**griseipennis* Stann., Schin., I., 218. Задар, Брусје на Хвару, у јуну, 1 ♂, 2 ♀ (Novak).

Hydrophorus Whlb.

*(subg. *Scellus* Lw.) **notatus* F., Schin., I., 230. Задар, ♀ (Novak); подудара се у свему с једном ♀, коју је Erber у Калабрији прикупио а Loew одредио; Schiner ју наводи из Угарске а у Zoolog.-botan. Gesellsch., 1868., стр. 913. такође из Дôње Аустрије.

Micromorphus Mik.

albipes Zett. Задар, ♂ (Novak).

Campsicnemus Walk.

curvipes Fall. Травник, 4 ♂♀ (c. Thalhammer).

Medeterus Fisch.

diadema L. Хвар, 2 ♂ (Novak).
truncorum Mg. Брусје на Хвару, 2 ♀ (Novak).

Siebäck-ова збирка: *Psilosus* **elegans* Whl. (Далмација, l. Erber; име ми је посве непознато); *Xanthochlorus tenellus* (Далмација, l. Erber); *Syntorm. pallipes* (Трогир, l. Siebäck); *Porphyrops spinicoxa, fascipes,* **crassipes* Mg., **antennatus* Carl. (Трогир, l. Siebäck, *fascipes* такође код Спљета, l. Gasparrini); *Tachytr. notatus* и *Gymnopt.* **regalis* Mg. (Спљет, l. Gasparrini).

XIV. фамилија: **Lonchopteridae.**

Lonchoptera Mg.

punctum Mg. Спљет, концем маја, ♀ (Strobl); Задар, 5 ♀ (Novak).
tristis Mg. Задар, 12 ♀ (Novak); Босна: Бијам-планина, 2 ♀ (Apflb.).
*var. *pseudotrilineata* Strobl, Span. Dipt. у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 144. Задар, 10 ♀ (Novak); Босна: Бијам-планина и Вареш, 2 ♀ (Apflb.).
**riparia* Mg. Испореди Strobl, Tief's dipt. Nachlass, 1900., стр. 23. Босна: Вареш и Бијам-планина, 2 ♂, 2 ♀ (Apflb.).

XV. фамилија: **Pipunculidae.**

Pipunculus Ltr.

**arimosus* Becker, Pipunculidae, II. издање, Berliner entomolog. Zeitschr., 1900., стр. 215. Хвар, ♂ (Novak).

Подудара се величином, устројем жила, бојом тијела и јер нема хипопигијалног процјепа са врстом *terminalis* Thms., али се од ове разликује по ванредно великом, тамно жуто-смеђим и сјајним хипопигом, по сасвим црним бедрима и понајвише црним гољеницама, тако да су тек кољена на широко жуто црвена. По Becker-у у Berliner entomolog. Zeitschr., 1897., стр. 48. споменути, њему тада непознати, у годишњаку 1890., стр. 215. као *arimosus* означени, дакле типични мужјак, што сам му га ја припослао као *terminalis*, разликује се од ♂ из Хвара само по својим жуто-црвеним гољеницама, спрам чега дакле нема специфичне различности. *Elephas* Becker из Гаштајна (Gastein) са исто тако великим али хрђасто жутим хипопигом с вертикалним и у попреко раздијељеним процјепом, јесте спрам описа друга врста. Навод Becker-ов: да је та животиња нађена у „Њемачкој и Алпинском подручју", није основан гледе овог другог налазишта, пошто њему достављени ексемплар (једини, што га посједујем осим оног са острва Хвара) не потјече из подручја Алпа, већ из шумског краја код Мелка; фауна Мелка није пако ни субалпина, већ је слична фауни Беча.

XVI. фамилија: **Syrphidae.**

Microdon Mg.

mutabilis L. Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).

Chrysotoxum Mg.

**silvarum* Mg., Schin., I., 253. Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).
intermedium Mg. Задар, Хвар, 1 ♂, 4 ♀ (Novak).
vernale Lw. Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.); Србија: Пожаревац, 2 ♀ (Hilf).

Paragus Ltr.

tibialis Fall. *var. *femoratus* Mg. III., 184. Задар, Хвар, 1 ♂, 3 ♀ (Novak); Србија: Ниш, 2 ♀ (Hilf).
*var. *haemorhous* Mg. III., 182. Задар, Хвар, 4 ♂, 2 ♀ (Novak).
albifrons Fll. Задар, Хвар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak); Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).
bicolor Fbr. Задар, Хвар, ♂ ♀ честа (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.).
var. *taeniatus* Mg. III., 179. Шибеник, концем маја, 1 ♀ (Strobl); Србија: Ак-Паланка, ♂ (Hilf).
var. *lacerus* Lw. Хвар, 2 ♂, 1 ♀ (Novak).
var. *arcuatus* Mg. Задар, 3 ♂, 1 ♀ (Novak); Сплет и Солин, концем маја, 2 ♂ (Strobl).
*var. *testaceus* Mg. III., 180. Задар, 2 ♂ (Novak).
quadrifasciatus Mg. Брусје и друга мјеста на Хвару, 1 ♂, 3 ♀ (Novak).

Pipizella Rnd.

virens F. Србија: Пожаревац, 1 нормални ♂, 1 ♂, 3 ♀ (var. *varipes* Mg.), 1 ♀ (var. *maculipennis* Mg.), Ниш, 1 ♀ (var. *annulata* Mcq., l. Hilf).

Chrysogaster Mg.

splendida Mg. Schin., I., 267. Србија: Ниш, 3 ♂, 1 ♀ (Hilf).
metallina F. Србија: Ниш, ♂ (Hilf).

Orthoneura Macq.

nobilis Fall. *var. *byzantina* m. ♀. *Differt a typo alis prorsus hyalinis, tertio antennarum articulo longiore, angustiore, toto nigro.*

Разликује се од нормалног облика по сасвим стаклено-свијетлим крељутима и посвема црним, много дуљим и ужим трећим чланком пипца. Можда је то засебна врста; но пошто и *nobilis* гледе дуљине трећег чланка пипца доста знатно варира, то сматрам ову животињу за сада одликом (var.), све док не добијем обилнијег материјала.

Сан Стефано код Цариграда, 1 ♀ (Apflb.).

Chilosia Mg.

pigra Lw. Троглав, ♀ (Apflb.).
soror Zett. Србија: Пожаревац, 3 ♀ (Hilf).
**albipila* Mg., Becker-ова Monogr., стр. 414., *flavicornis* Schin., I., 285., non F. (по Becker-y). Из Задра (Novak) два нормална ♂ и двије ♀ са црним гољеницама (ко у ♂); ове женке биће да су идентичне са врстом *sareptana* Becker, 418. (само двије ♀ познате), бар се моји ексемплари потпуно подударају с описом; *sareptana* јесте дакле одлика ♀ са бојом ногу ко у ♂.
Zetterstedti Becker. Србија: Ниш, ♀ (Hilf).
viduata F. Цетиње, ♂ (Apflb.).
correcta Becker. Србија: Ниш, ♀ (Hilf).
mutabilis Fall. Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.).
**vernalis* Fall., Becker, Monogr., 457. Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).
**faucis* Becker, Monogr., 364. Троглав, ♀ (Apflb.), идентична са ексемплариma из Штајерске.

Melanostoma Schin.

mellinum L. var. *a.* Задар, Хвар, 10 ♀ (Novak); Србија: Пожаревац, Ниш, 1 ♂, 3 ♀ (Hilf); Турска: Јанина, Валона, 2 ♂, 3 ♀ (Apflb.); Црна Гора: Ријека, ♂ ♀ (Mustaj-beg).
var. *b mellarium* Mg. Задар и т. д., 2 ♂, 14 ♀ (Novak); Србија: Пожаревац, 1 ♂ (Hilf).
gracile Mg., Str. Задар, 3 ♀ (Novak).
nigritibium Rnd. Хвар, 3 ♂ (Novak).

Platychirus Fg.

albimanus F. Хвар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak).
clypeatus Mg. Сарајево, ♀ (Apflb.).
fulviventris Macq. Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).

Pyrophaena Schin.

rosarum F. Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).

Catabomba O.-S.

pyrastri L. Задар, Хвар, 3 ♂, 6 ♀ (Novak).
selenitica Mg. Задар, Хвар, 2 ♂, 4 ♀ (Novak).
Gemellari Rnd. Задар, 2 ♀ (Novak).

Syrphus Fbr.

**flavomarginatus* m. 9—11 *мм.* ♂: *Oculis villosis; facie flava, obscurelineata; antennis pr. p. flavis; thorace coeruleo, nitido, flavomarginato; scutello flavo, flavo- et nigro-*

villoso; abdomine lato, nigro, flavofasciato; facia 1. late interrupta, 2. et 3. integra, sed utrinque large emarginata; segmento 5. fere toto flavo. Pedes flavi, sed anteriorum femorum basi nigra, posticorum apice tantum flavo; tibiarum posticarum annulo nigro.

♀: *A* ♂ *differt tantummodo oculis modo ordinario sejunctis, frontis parte postica nigra; fasciis interdum interruptis.*

По табелама Schin., Rond. и Kow. не да се одредити ова врста; и у Locw-a не нађох врсту, која би јој одговарала. По жутим постраним браздама на тораксу прислања се уз врсте *laetus* F. и *novus* Rnd. (које ће по Mik-у и Schin. бити идентичне?; ја посједујем два ♂ потоње врсте из Штајерске). Лако се распознаје по далеко мање жутој, с унутарње стране слабије обрубљеној бразди, по грудним странама без жутих пјега, по другојачијој боји торакса и разноликом саставу везова на затки. *Gemellari* Rnd. са жутом браздом по страни лако се распознаје по мјехурасто издигнутом челу и по томе, што су везови на затки, од којих пошљедњи лежи врло косо, на широко прекинути; она спада дакле к роду *Catabomba* O.-S.. Врста *albostriatus* такођер је сродна по боји торакса и по везовима у затке, али нема оне жуте постране бразде, него двије на близу положене бјелкасте прутице на тораксу.

♂: Лице, очи и отражњи очни руб посут на далеко одстојећим бијелим длакама; горња половина ненапуханог чеоног трокута зарасла је прилично на густо са дугим, одстојећим црним длакама. Лице и окрајци устију жути са смеђом браздом по средини, која сиже скоро до пипака. Отражња половина образа црнкаста и посута сивом прашином. Пипци црвено жути, али им је горњи окрајак, у трећег чланка и вршак, прилично на широко смеђ; чекиња црвено-жута, гола. Хрбат торакса са мутно жутим длакама ко у врсте *albostriatus* сјајно модар са доста широком, блиједо црвено-жутом постраном браздом, која није оштро обрубљена. Грудне стране модрикасто црне, прилично мутне, зарасле бијелим длакама, прамени длаке на горњем рубу и љуштице такођер су бијеле; замашке рђасто-жуте. Црвено-жути штитац посут на густо рђасто жутим и црним длакама. Затка сјајно црно-смеђа; први обруч постранце жуто пјегаст; други има широки, у средини прекинути попречни вез; на трећему исто такав широки непрекинути вез, који је с прије да три пут, отрага један пут зарубљен; четврти има жути вез на основици те је само отрага и у средини зарубљен а окрајњи руб је поширок и жут; пети је обруч скоро сасвим жут; малени хипопиг је с горње стране скоро свагдје сјајно црно-смеђ, одоздо црвено-жут. Ноге су већим дијелом жуте; предња су бедра само у основној трећини, отражња до врха црно смеђа; отражње голењице имаду прилично широку али потпуно незатворену осредњу повезу; све тарзе постају према крају смеђе. Крељути су потпуно сјајне ко стакло, имаду смеђо жути обруб и умјерено завијену трећу уздужну жилу.

♀: Длаке на очима ријетке, али се ипак јасно распознају. Чело има сприједа ширину једне трећине, отрага једне четвртине главе; предње $^2/_3$ сасвим су жуте, пошљедња је трећина црна. Трећи чланак пипца је на широко и пространије црн. Други и трећи вез затке је кад и кад прекинут (у једног мужјака само први, у двије женке први и други, у три женке први, други и трећи вез). Пети обруч има широки, свинути црни попречни вез.

Задар, 3 ♂, 3 ♀ (Novak).

**excisus* Zett., Schin., I., 311., *affinis* Lw. Солин, ♂ (Strobl); Задар, 2 ♂, 1 ♀ (Novak).

corollae F. *var. *nigrofemoratus* Macq., Mg. VII., 132. Хвар, ♂ (Novak).

*var. *fulvifrons* Macq., Mg. VII., 132., Strobl, Dipt. v. Steierm., I., 169. Задар, Хвар, 3 ♀ (Novak); Столац, ♀ (Winneg.).

balteatus Deg. Задар, Хвар, 2 ♂, 2 ♀ (Novak); Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).

*var. *andalusiaca* Strobl, у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 145. Задар, ♂ (Novak); Цариград, ♀ (Apflb.).

bifasciatus F. Хвар, ♂ (Novak).

var. *trifasciatus* Strobl, Dalm., 590. Задар, ♀ (Novak).

ribesii L. Задар, Хвар, 5 ♀ (Novak).

cinctellus Zett. Шибеник, 22. мај, 1 ♀ (Strobl); Хвар, ♀ (Novak); Бјелобрдо, ♀ (Apflb.).
**monochaetus* Lw. Далмација, ♂ (Lw., Mg. IX., 223.); мени није позната.

Melithreptus Lw.

scriptus L. Задар, Хвар, ♂ ♀ честа (Novak); Земоникo, ♀ (Müller); Столац (Winneg.), Валона (Dr. Patsch), 3 ♂; Ак-Паланка, Ниш, Пожаревац у Србији, 3 ♂ ♀ (Hilf); Ријека у Црној Гори, ♀ (Mustaj-beg).
var. *dispar* Lw. Задар, Хвар, 4 ♂, 4 ♀ (Novak); Пожаревац и Ак-Паланка 9 ♂ ♀ (Hilf).
var. *strigatus* Stg. Задар, 4 ♂ ♀ (Novak); Јанина, Сан Стефано код Цариграда, 2 ♂, 1 ♀ (Apflb.).
*var. *nigricoxus* Zett. Задар, 3 ♂ (Novak); Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).

Xanthogramma Schin.

ornatum Mg. Босна: Илиџе, 2 ♂ (Apflb.).
var. *dives* Rnd. Задар, Хвар, 5 ♂ (Novak).

Volucella Geoffr.

bombylans L. α *bombylans* Mg. На Требевићу, ♂ (Winneg.); Србија: Ак-Паланка и Ниш, 2 ♂, 1 ♀ (Hilf).
β *mystacea* L. На Требевићу, ♂ (Winneg.); Србија: Ниш, ♂ (Hilf).
zonaria Poda. Задар, Хвар, у јуну и јулу, 3 ♂, 4 ♀ (Novak); Подгорица, Рељево, Столац, 6 ♂ ♀ (Winneg.).

Eristalis L.

aeneus Scop. Хвар, Сплет и т. д., 3 ♂, 5 ♀ (Novak).
tenax L. Хвар и т. д., честа (Novak); Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).
var. *campestris* Mg. Заједно са нормалним обликом сабираше ју Novak и Hilf.
var. *hortorum* Mg. Далмација: Трогир, 2 ♀ (Apflb.).
intricarius L. Илиџе, 11. августа, 1 ♂ (Winneg.).
arbustorum L. Задар, Хвар, ♂ ♀, честа (Novak); Земоникo, ♀ (Müller); Ниш у Србији, ♂ (Hilf); Валона, ♂ (Dr. Patsch).
pratorum Mg. Скадар, ♀ (Apflb.).
nemorum L. Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).

Myiathropa Rond.

florea L. Задар, Хвар, 3 ♀ (Novak); Ливно, ♂ (Apflb.); Србија: Ниш и Пожаревац, 2 ♀ (Hilf).
*var. *flavofemorata* m. Бедра жута, имаду само по средини кратку, црну полувезу; најотражније бедро има скоро потпуну везу. — Илиџе, ♀ (Apflb.); Задар, ♂ (Novak); ја сам и ♂ и ♀ почесто сабирао око Волоске и у Штајерској. Schiner спомиње већ ову одлику, без да јој означује име.
nigrotarsata Schin. Задар, ♀ (Novak).

Helophilus Mg.

**vittatus* Mg. Schin., I., 339. Хвар, ♂ (Novak).
trivittatus F. Задар, Хвар, 4 ♀ (Novak).
peregrinus Lw. Метковић, ♀ (Apflb.).

Merodon Mg.

**equestris* F. У Novak-овом каталогу споменута из Сплета и Хвара (determ. Pokorny), али је нема у збирци.

clavipes F. Хвар, ♀ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, ♂ (Winneg.).
nigritarsis Rond. Задар, Хвар, Копар, у мају и јуну, ♂♀ чести (Novak).
spinipes F. Босна: На Требевићу, ♀ (Apflb.); Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).
armipes Rond. Србија, Пожаревац, 2 ♀ (Hilf); Цариград: Клат-хане (Klathané), ♀ (Apflb.).
albifrons Mg. Хвар, ♂ (Novak); Јанина, ♀ (Apflb.).
aeneus Mg. Столац, ♂ (Winneg.).

Criorhina Macq.

**asilica* Fall., Schin., I., 351. Босна: На Требевићу, ♂ (Apflb.).

Xylota Mg.

**lenta* Mg., Schin., I., 355. Босна: На Требевићу, ♀ (Apflb.); Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).

Syritta Fg.

pipiens L. Обична око Задра и т. д. (Novak); Валона, ♀ (Dr. Patsch); Столац, ♀ (Winneg.).

Eumerus Mg.

**sabulonum* Fall. Schin., I., 360. Столац, ♂ (Winneg.).
**tricolor* F., Schin., 360. Србија: Пожаревац, 2 ♂ (Hilf).
lunulatus Mg. Хвар, ♀ (Novak); Валона, ♀ (Dr. Patsch).
basalis Lw. Задар, 3 ♂ (Novak).

**Chrysochlamys* Rond.

**ruficornis* F., Schin., I., 363. Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).

Milesia Ltr.

splendida Rss. Задар, Хвар, 9 ♂, 3 ♀ (Novak).

Ceria F.

**vespiformis* Ltr., Loew, Neue Beiträge, 1853., стр. 7. Хвар, 3 ♀ (Novak).

Збирка Siebäck-ova: *Chilosia Loewi* Beck. (Задар, l. Sieb.); *Melanost. hyalinatum* (Задар, l. Sieb.); *Platychir. clypeatus* (Задар, l. Sieb.), *manicatus, fulviventris, Pyrophaena rosarum, Syrphus auricollis* (Далмација, l. Erber), *cinctellus* (Задар, l. Sieb.); **Pelecocera scaevoides* Fall. (Трогир, l. Sieb.); *Melithrept.* var. *strigatus* (Задар, l. Sieb.); *Ascia* **floralis* (Трогир, l. Sieb.); *Sphegina clunipes, Brachyopa conica, bicolor* (Далмација, l. Erber); *Myiatropa nigrotarsata* и *Helophil. transfugus* (Задар, l. Sieb.); *Merodon clavipes, avidus, sicanus* Rnd., *nigritarsis* Rnd., *serrulatus* Mg., *spinipes* F., *armipes* Rnd., *albifrons* Mg., *ruficornis* Mg., *aeneus* Mg. (Далмација, l. Erber); *Criorhina berberina* F. (Задар, l. Sieb.), **pachymera* Egg. (Далмација, l. Erber); *Brachypalpus chrysites* Egg. (Спљет, l. Gasp.), *angustus* Egg. (Задар, l. Sieb.); *Spilomyia saltuum, speciosa* (Задар, l. Sieb.), *vespiformis, bombylans, Milesia splendida* (Далмација, l. Erber).

Conopidae, збирка Siebäck-ова: *Physocephala truncata* Lw., *vittata* F., **variegata* Mg., Schin., 379. и **brevicornis* Lw. (Далмација, l. Erber; ја посједујем преко Erber-a врсту *variegata* из Епира а врсту *brevicornis* из Сира, спрам чега ће бити погрјешна ознака, да је Далмација налазиште); *Dalmannia marginata* Mg. (Спљет, l. Gasp.).

XVII. фамилија: **Conopidae.**

Conops L.

**quadrifasciatus* Deg. Schin., 372., Mik y Wiener entomolog. Zeitschr., 1884., стр. 206. Босна: Игман, ♂ (Winneg.).
vitellinus Lw. Хвар, у марту 2 ♀ (Novak).
**flavifrons* Mg. Schin., I., 374. Задар, Хвар, 4 ♂, 4 ♀ (Novak); Србија: Ниш, ♀ (Hilf).

Physocephala Schin.

pusilla Mg. Задар, концем јуна 2 ♂ (Novak); Босна-Херцеговина: Столац, 2 ♂ (Winneg.); Србија: Ниш, ♀ (Hilf).
truncata Lw. Хвар (и Задар), 4 ♂, 2 ♀ (Novak).
vittata F. Хвар, 2 ♂, 2 ♀ (Novak).
fraterna Lw. Задар, ♂ (Novak).

Zodion Ltr.

cinereum F. Хвар, у јулу ♂♀ (Novak); Србија: Пожаревац и Ниш, 2 ♂, 3 ♀ (Hilf); Босна: Травник, ♂♀ (Thalh.).
notatum Mg. Босна: Чемерно, ♀ (Thalh.).

Oncomyia Rb. Dsv.

atra F. Задар, ♂ (Novak); Србија: Пожаревац, 2 ♂ (Hilf).
pusilla Mg. Ламија, ♀ (Apflb.).

**Glossigona* Rond.

**bicolor* Mg. Schin., I., 383. Босна-Херцеговина: Столац, ♂♀ (Winneg.).
**nigritarsis* m. 10 *мм.* ♀. *Capite luteo, thorace et abdomine nigris, cinereopruinosis; pedibus fere totis rufis, tarsis nigris.*

Од познатих двију врста разликује се врло лако по величини и боји. Грађа и боја главе скоро истовјетна ко у врсте *bicolor*, само је горња половина затиљка сасвим тамна и на густо лугасто запрашена; пипци су посве хрђасто црвени а рилце је примјетно краће. Читави је торакс на густо лугасто запрашен, само се на хрпту истиче темељна боја у облику црнкастих бразготина и тачака, изнад којих стрше чекиње. Распознају се седам бразготина; једна скраћена средишња и по три ± прекинуте постране бразготине. Она што је најближа средишњој само је отрага скраћена; друга најтамнија и најдебља скраћена је сприједа али сиже, растворена у пјеге, отрага све до штитца; најскрајњија је с обадвију страна скраћена и на попречној вези прекинута, састоји дакле од по једне дугољасте пјеге пред и иза попречне везе. Плећне кврге су нешто свјетлије, више бјелкасто-сиво запрашене. Штитац има шест црне тачкасте пјеге, од којих само двије апикалне немају чекиња. И завинута, ваљкаста затка, изузевши сјајно црни хипопиг, посвуда је на густо лугасто запрашена те има попречне пруге, састављене од неједнако великих, црних тачака, из којих стрше чекиње. Сполни орган прилично је дуг, тубасто чуњаст, тамно црвено-смеђ. Бокови су исте боје, али су понајвише сивкасто запрашени и мјестимице тамно пјегасти. Дебела бедра су скоро посвуда црвено смеђа, само су с горње стране сивкасто запрашена, што пада нарочито у очи код предњих бедара. Црвено жуте голењице прилично су јако, нарочито по средини запрашене те се блистају спрам положаја или бјелкасто или црнкасто; тарзе су посвуда црно-смеђе. Крељути су на основи живо хрђасто-жуте, иначе једнолико тамно сиве; жиле су скоро онакове ко у врсте *bicolor*, само се дискоидална станица спрам вршка не проширује, већ је од малене

попречне жиле почињући правокутна; попречна жила на вршку дуља је и тече равним правцем, а прва обрубна станица отрага на кратко је зашиљена. Замашке су хрђасто-жуте, љуштице више бијеле.

Србија: Ниш, 1 ♀ (Hilf).

Myiopa Fbr.

testacea L. Задар, ♂ (Novak); Србија: Ниш и Пожаревац, 2 ♂ (Hilf).

*var. *polystigma* (Rnd. у Schin. 387. означена као врста, али ће ипак бити само одлика; често се једва распознаје од *testacea).* Задар, Хвар, у јуну и на цвјетовима бадема у марту, 3 ♂ (Novak); Србија: Пожаревац, 2 ♂ (Hilf).

**puella* Rond. II., 245. Задар, 3 ♂ (Novak); нова за фауну Аустрије. Опис Rnd. посве се подудара; ваљда је *morio* Mg. IV. 148. с њоме идентична, но како у тамо описаног ♂ мањкају пипци, ваља имену Rond. дати предност. Разнолика биће *nana* Macq., Mg. VII., 168., јер се тамо вели, да су јој голењице бијеле а бедра смеђо-жута. Ова врста чини прелаз к врсти *Dalmannia,* јер су аналне станице једва више зашиљене него што су у неких *Dalmanni*-ја.

Dalmannia Rb.-Dsv.

marginata Mg. Задар, Хвар, 1 ♂ (Novak) и 3 ♀ са посве црном затком, идентичне са женкама, што сам их похватао око Метковића; ове су ♀ једнаке *flavipes* Macq., Mg. VII. 169. Не бих могао одсјећи, да ли све *marginata*-женке имаду посве црне затке или да ли су ове ♀ само одлике.

**punctata* Fbr., Schin., I., 389. Врбоска на Хвару, у јуну, 1 ♂, идентичан са екземплярима из Вилаха, Мелка и т. д. (l. Novak).

XVIII. фамилија: **Oestridae.**

**Oestrus* L.

**purpureus* Br. Schin., I., 393. Врбоска на Хвару (каталог Novak, determ. Pokorny, али је нема у збирци).

**Hypoderma* Clark.

**bovis* L. Schin., I., 396. Босна-Херцеговина: Столац, дне 3. јуна, 2 ♂ (Winneg).

**silenus* Br., Zoolog.-botan. Gesellsch., 1858., стр. 460. Госп. Siebäck упозорио ме је, да се у Br. Monogr., стр. 113. за ову врсту вели, да ју је Erber сабирао у Далмацији.

XIX. фамилија: **Muscidae.**

A. Musc. calypterae.

Phasia Ltr.

crassipennis F. Босна-Херцеговина: Столац, ♀ (Winneg.).

*var. *taeniata* Pz., Rond. = var. *micans* Girsch., Entomolog. Nachr., 1888., стр. 7. Врбоска на Хвару, 1 ♂ (Novak).

**Ananta* Mg.

**lateralis* Mg. Schin., I., 401. Србија: Ниш, 1 ♀ (Hilf).

**Syntomogaster* Schin.

**singularis* Egg., Zoolog.-botan. Gesellsch., 1860., стр. 797., ♂, *viduus* Egg., на озн. мј., ♀. *Campogaster parvulus* Rnd., Prodr., 1861., стр. 149., ♂, *debilis* Rnd. ♀; по свој

прилици само одлика врсте *delicatus* Mg. IV., 368., ♀, па би онда то име имало приоритет. Хвар, 2 ♂, 1 ♀ (Novak; детерминирана по Novak-овом каталогу као *parvulus* и *delicatus*).

Gymnosoma Mg.

rotundatum Mg. Задар, Хвар и т. д., мај—августа, ♂♀, честа (Novak); Столац, ♂♀ (Winneg.); Црна Гора: Ријека, ♀ (Mustaj-beg); Ниш у Србији, ♂♀ (Hilf).

*var. *costatum* Pz. (у Schin. I., 411. означена као врста, али је ипак само одлика са видљиво облукастом — а не тубасто-кутном — четвртом уздужном жилом, те је прелазно спојена с нормалном формом). Задар, 5 ♂, 1 ♀ (Novak).

(*Stylogymnomyia* B. B.) *nitens* Mg. Врбоска на Хвару, у јуну 1 ♂ (Novak).

Ocyptera Ltr.

bicolor Mg. Задар, Хвар, у мају, јуну 2 ♂, 1 ♀ (Novak).

**brassicaria* Fbr., Schin., 416. Задар, ♂♀ (Novak).

**cylindrica* Fbr., Schin., 417. Ниш у Србији, ♂♀ (Hilf).

**pilipes* Lw., Schin., 415. *tincticornis* Rond., Prodr., IV. 129. Задар, 5 ♂, 5 ♀ (Novak); подудара се потпуно са описом Rond. и с једним Loew-овим типом из Калабрије (l. Erber); спрам тога мислим да је истовјетност поуздана.

rubida Lw. Задар, 6 ♂, 2 ♀ (Novak).

excisa Lw. Такођер на Хвару, ♂♀ (Novak).

interrupta Mg., Schin., *Mussinii* Rond., Prodr., IV. 125. (Између обадва описа не налазим никакве разлике.) Ниш у Србији, ♂ (Hilf); посједујем ову врсту у великом броју из средње Европе, Ријеке (Fiume), Трста, такођер из Калабрије 1 ♀ (determ. Loew).

(*Ocypterula* Rond.) *pusilla* Mg. Такођер око Задра, ♀ (Novak).

Echinomyia Dum. sens. Schin.

fera L. Задар, ♂ (Novak); долина Крупе код Пазарића, ♂ (Winneg.).

var. *virgo* Mg. Задар, ♀ (Novak), Столац, ♀ (Winneg.).

magnicornis Zett. Задар, Хвар, 3 ♂, 5 ♀ (Novak); Карпениси, ♂♀ (Apflb.).

ferox Pz. Ниш у Србији, ♂ (Hilf).

tessellata Fbr. Задар, ♀ (Novak); Сарајево и Столац, 10 ♂, 1 ♀ (Winneg.); Пожаревац у Србији, ♂♀ (Hilf).

ferina Zett., *var. *abdominalis* (R.-Dsv. и Bezzi у Soc. entomolog. ital., 1894., стр. 10. као врста, али је поуздано само одлика; Bezzi и сам вели, да ју сматра као „*mera forma meridionale della ferina*“). Задар, l. Novak, 1 ♀, прелаз к нормалној форми; 1 ♂ имам из Калабрије.

Micropalpus Macq.

**comptus* Fll., Rond., Prodr., III., 70. *fulgens* (Mg. pr. p.) Schin., I., 428., sec. BB. II. 125. Сарајево, ♂ (Winneg.).

*(Subgen. *Homoeonychia* BB. I. 133., III. 57. као врста), *lithosiophagus* Rond., Prodr., III., 66. (као *Micropalpus*). Задар, ♂ (Novak). Подудара се тачно по Rond.: „Чело ♂ има четири реда чекиња.“ По BB. састоји вањски ред само од једне јаке предње и једне њежне отражње чекиње; у мојег ♂ у том су реду три једнако јаке чекиње.

(Subgen. *Pokornya* mihi) *aberrans* m. Задар, 1 ♂ (Novak). Иначе се подудара тачно са ексемпларом из Спљета, што сам га описао, само има други обруч тек двије обрубне макрохете, а станица скрајњег руба није затворена, него уско отворена. Ова се врста разликује дакле од типског *Micropalpus*-а једино по нешто дуљим пипалима и што нема дискалне макрохете. Полемику о томе види у издању Zoolog. botan.-Gesellsch., 1901., стр. 119. и 410.

Од врсте *Fischeria bicolor* Dsv. имамо с острва Хвара 6 ♂ и 1 ♀.

Olivieria Dsv.

**apennina* Rond., Prodr., V., 164. (као *Rhynchista),* Brauer у Akad. d. Wissensch., Беч 1898., стр. 37. (529.). Задар, ♂ (Novak); подудара се посве са ♂ из Италије (l. Bezzi) и ♂ из предалпинског појаса код Адмонта.

Zophomyia Macq.

temula Scop. Пожаревац у Србији, ♀ (Hilf).

Plagia Mg.

*(Subgen. *Paraplagia* BB. II., 50. (354.) као врста) *Hilfii* m. ♂ 9 *мм. Nigra, cinerascens, antennarum articulis basalibus palpisque rufis; seta fere tota incrassata articulo 2. brevi; oculis nudis; setis frontalibus parum descendentibus; facie setulosa, genis latis; unguibus brevibus; abdomine nigrofasciato, macrochaetis marginalibus; vena tertia usque ad transversam setulosa; appendice venae 4. longissimo.*

Ова врста подудара се скоро у свему са кратким описом врсте *Tachina ruficornis* Zett. III. 1019.; но пошто се по овом аутору његова врста слаже са врстом *curvinervis* Zett., изузевши једино боју пипаца и положај попречних жила, то је моја врста свакако друга, јер се она разликује од *curvinervis*-а по врло кратким канџама у ♂, јер нема дискалних макрохета у 2—4 обруча, јер је наставак жила ванредно дугачак, пошто је нешто дужи него одсек од малене попречне жиле до завоја, коначно и по кратком другом чланку чекиње, која се удебљава све до вршка.

Глава је бјелкасто прашљива, више висока него дуга, пошто су скоро посве црвени образи високи за половину очију. Чело широко најмање ко половина главе; средња бразготина црвено-смеђа, понешто прашљива и широка ко чеоне прутице заједно; три сприједа избачене орбиталне чекиње, средишња је доста слаба. Од чеоних чекиња стоје само двије испод корјена пипца; насупрот су образи посути кратким, финим, црним чекињицама; једна снажна вибриса тик изнад руба устију; поврх исте двије или три, а одозго више за пола краће и много тање чекиње. Чланци корјена у пипаца свјетло црвени; завршни чланак линеалан, тамно црн, четири пута дужи него други чланак. Чекиња гола, нешто краћа од трећег чланка у пипца и скоро до вршка удебљана; само се пошљедња петина свршава у шиљак; други чланак чекиње једва дужи него дебео. Пипало свјетло црвено-жуто, краће од рилца, спрам вршка слабо удебљано. Уз горњи очни кут стоје двије натраг завинуте чекиње; у трокуту оцела (Ocellendreiecke) су двије, а иза њега на рубу тјемена опет двије много мање, спрам извана завинуте чекиње. — Грудне стране прилично су на густо а хрбат торакса још гушће лугасто (на предњем и постраном рубу сасвим бијело) запрашене те имаду четири појединако одмакнуте слабе црне прутице, од којих су двије ванске дебље, пјегасте, уз попречни вез прекинуте, док су унутарње линеалног облика те видљиве тек пред попречним везом. Длакавост је густа, длаке су дугачке, отрага и уз руб штита знатно дуље; по три дорзоцентралне длаке стоје испред и иза попречне везе; двије апикалне длаке на штиту стоје паралелно и окомито. Затка дугољасто-јајолика; први обруч потпуно и крајње трећине наредних трију обруча сјајно црне; бјелкаста прашина прелијева се пјегасто те прелази без оштрог омеђашења у црну боју уз крајеве. Први обруч нема макрохете; у другом налазе се у средини и по страни по двије макрохете уз руб; трећи и четврти обруч имаду уз руб осам макрохета, које су појединако далеке једна од друге; остала је длакавост кратка, прилично притиснута, без макрохетског облика. Малени хипопиг с уско овалним процјепом има дебели, завинути, напријед и доље управљени црни пенис. Ноге кратке и снажне; канџе нијесу дуље од њиховог чланка; отражње су голењице неједнако длакаве. Крељути свјетле ко стакло; само је

трећа уздужна жила длакава до нешто преко малене попречне жиле; жиле на вршку и отражња попречна жила ванредно косе, тачно ко у врсте *Plagia ruricola*.
Ниш у Србији, 1 ♂ (Hilf).

Gonia Mg.

**ornata* Mg., Kow. у Wiener entomolog. Zeitschr., 1888., стр. 11., *capitata* Schin., I., 443. Задар, Хвар, 6 ♀ (Novak).
**hebes* Fall., Schin., 444., Kow., на озн. мј. 5. Задар, ♀ (Novak).

Nemoraea Dsv. sens. Schin.

(A. Erigone Dsv., BB.) *radicum* Fbr., Brauer у Akad. d. Wissensch., 1898., стр. 534. (Sep. 42.). Травник, 2 ♂ (com. Thalh.!).
connivens Zett., Br., на озн. мј. 536. (Sep. 44.). Травник, 1 ♂ (com. Thalh.!).
**(D. Nemoraea* BB.) *pellucida* Mg., Schin., I., 449., *conjuncta* Rond., Prodr., III., 72., BB. I., 116. (Sep. 48.). Задар, ♂ (Novak).

Exorista Mg. sens. Schin.

**(Parexorista* BB. I., 87. [Sep. 19.]) *cheloniae* Rond., Prodr., III., 138., Schin., I., 463., BB. II., 320. (Sep 16.). Задар, 3 ♂, 1 ♀ (Novak).
(Blepharidea Rnd., BB.) *vulgaris* Fall. Задар, 2 нормалне ♀ (Novak).
var. Отражња станица уз руб затворена или на кратко петељкаста. Задар, 2 ♂, (Novak).
(Sisyropa BB.) *excisa* Fall. Задар, 2 ♂ (Novak); Србија: Ниш, ♀ (Hilf).
lota Mg., Schin., BB. Габела, 10. јула добављене 2 ♀ са *Bombyx neustria* (Winneg).

Meigenia Dsv.

bisignata Mg. Задар, ♀ (Novak).

Masicera Macq. sens. Schin.

(A. Masicera Rond.) *sylvatica* Fall. Задар, ♀ (Novak); на Требевићу, ♂ (Winneg.).
(B. Argyrophylax BB.) *pupiphaga* Rond. Из Сарајева још 6 ♂, 2 ♀ (Winneg.).
**atropivora* Rond., Prodr., IV., 15. (као *Blepharipa),* BB. II., 344. (Sep. 40.), Girschner у Entomolog. Nachr., 1899., стр. 6. Доманoвић, сабрана са *Notodonta trepida* дне 19. јула 1899., 22 ♂, 24 ♀ (Winneg.).
(C. Hemimasicera BB.) *properans* Rond. По гласу писма др. Вијенева (Villeneuve) и по његовој радњи у Soc. ent., Париз 1900., стр. 161. ово је добра врста, али је једнака врсти *fatua* Mg. IV., 385 ♂ = *festinans* Mg. IV., 384 ♀ (типови!), треба дакле да јој се дадне име *festinans*.
**(D. Ceromasia* Rond.) По мени у фауни Босне стр. 51. ко *festinans* наведена ♀ из Лашве треба да носи име *rutila* Mg. = *florum* Macq. Rnd. Овдје и у Wiener entom. Zeitschr., 1893., стр. 90. описана одлика са црним гољеницама (1 ♀ са острва Хвара) специфично је различна на основу поновног тачног истраживања од врсте *rutila*, и то по знатно краћем и ширем, на горњем бриду (слично ко што у *Epicampocera)* сведено конвексним трећим чланком пипца, за тим по пипалу, које је на вршку црно. Мислим, да је тај ексемплар још не описана женка од врсте *acanthophora* Rond., Prodr., IV., 28. (1 ♂ из Корзике); крељутни окрајњи трн распознаје се додуше, али је једва дуљи него у *florum*-а; број чеоних чекиња за половину је мањи него у *florum*-а, три од њих стоје испод корјена пипца, пошљедња у средини између чеоне прутице и очију. BB. II., 12. убраја *acanthophora* међу *Dexodes*-е те вели, да је = *spinuligera* Rnd., но ја уз то не могу да пристанем, јер се описи не подударају и јер је Rond. врсту *spinuligera* често сабирао.

Eggeria Schin.

**fasciata* Egg. Schin., I., 488. Сарајево, ♂ (Winneg.).

Phorocera Dsv. sens. Schin.

(*A. Phorocera* Rond. BB.) *pavida* Mg. IV., 398.; по типу (teste Villeneuve, Soc. ent., Париз 1900., стр. 161.) идентична са *cilipeda* Rond., те јој припада приоритет. Столац, ♂ ♀ (Winneg.).

(*C. Parasetigena* BB.) **nigrofasciata* m. ♀ 9 *мм. Simillima segregatae et mediae* Rnd.; *differt praesertim corpore flavopollinoso, abdomine nigrofasciato.*

Врло слична врсти *segregata,* од које имам много ексемплара, само постоје ове различности: два базална чланка у пипаца су црвено-смеђе боје; чело, торакс и затка нијесу сивкасто него жуткасто запрашени; испод корјена пипца само су двије чеоне чекиње; вибрисе дижу се скоро до тог корјена; други чланак чекиње у пипца дуљи је него широк; уз корјен треће уздужне жиле има седам а не двије чекиње, но оне не сижу никако до попречне жиле; први сегменат је сасвим црн а три наредна имаду оштро омеђашене црне окрајње прутице (на другом и трећем дугачке $^1/_3$, а на четвртом $^1/_2$ обручеве дуљине); четврта уздужна жила има прилично дугачак привјесак. По боји пипца и по чеоним чекињама подудара се са *Setigena media* Rond., Prodr., III., 181., коју ја немам; како Rond. ништа не спомиње о жутој прашљивости и црним прутицама на затки, било би идентифицирање одвише смјело. Од врсте *Eggeria fasciata* разликује се једино по маргиналним макрохетима и т. д.

Ниш у Србији, ♂ (Hilf.).

**(F. Machaira* Rond., BB., I., 91. [Sep. 23.]) *taeniata* Mg., IV., 389., *munda* Mg., IV., 395., *concinnata* Mg., IV., 412., Schin. 489., *serriventris* Rond,, Prodr., III., 159., BB., на озн. мј.

Сва су ова имена спрам типова синонимна. (Испореди Villeneuve у Soc. ent., Париз 1900., стр. 161., BB. на озн. мј. и Stein у Ent. Nachr., 1900., стр. 15. и 21. [Sep.]), ali *taeniata* има приоритет. Задар, 4 ♂, 1 ♀ (Novak); Сарајево, 3 ♀ (Winneg.).

Miltogramma Mg.

**melanura* Mg., IV., 232., ♀, Villeneuve у Soc. ent., 1900., стр. 381., *Metopodia? mel.*, BB. III., 134. (♂ није познат). Задар, ♀ (Novak).

ruficornis M. Хвар, ♀ (Novak).

(*B. Sphixapata* Rnd. *albifrons* Rond. Задар, ♀ (Novak).

(*C. Metopodia* BB.) *grisea* Mg., III., 230. и *intricata* Mg., III., 232. јесу по типовима (испореди Villeneuve, Soc. ent., Париз 1900., стр. 381. и Stein. у Ent. Nachr., 1900., стр. 11. (Sep.) идентичне; прво име дакле старије.

**Labidogyne* BB., I., 144. (Sep. 76.), *Redtenbacheria* Schin. pr. p.

**biguttata* Mg. Schin., I., 513., BB. на озн. мј. Задар, 4 ♂ (Novak).

Tryptocera Macq. sens. Schin.

(*Clausicella* Rond. *suturata* Rnd.). Задар, ♂ (Novak).

(*Discochaeta* BB.) *muscaria* Fall. и т. д. Задар, 2 ♂ (Novak).

**(Neaeropsis* BB., III., 151. (Sep. 63.) *laticornis* Schin., I., 517., BB., non Mg. Хвар, у јулу 1 ♂ (Novak).

(*Gymnopareia* BB.) **exoleta* Mg. var. *tibialis* (Dsv., Rond., Prodr., III., 15. као врста). Задар, ♀ (Novak).

Glaucophana BB.

laticornis Mg., III., 351., Rnd. IV., 154., non Schiner, *amasiae* BB. (Ову истовјетност означује сâм BB. (III., 187., Sep. 99.) Задар, 1 ♀ (Novak као *Tryptoc. latic.).*

Siphona Mg.

cristata Fbr. Пазарић (долина Круне), ♂ (Winneg.).

**Phytomyptera* Rond., BB., I., 103.

**nitidiventris* Rond., III., 20. Задар, l. Novak 1 ♀ са црвеним базалним чланцима у пипака и црвеним пипалом и два ♂, у којих на пипцима и пипалу не запазих ништа црвена, по чему се посве или скоро посве подударају с врстом *unicolor* Rond. (Entom. ital. 1872., стр. 108.). Но како је Rond. од *nitidiventris*-а сабрао само један екземплар (није означено да ли је то ♂ или ♀) и како се иначе екземплари сасвим подударају, то сам увјерен, да је *unicolor* само ♂ или бар одлика ♂ врсте *nitidiventris.* Код Воловске сабрао сам два ♂ са јасно црвеним пипалима, али посве тамним пипцима; то ће дакле бити прелазна форма.

Clytia Dsv.

helvola Mg. Задар, ♂ (Novak).

Loewia Egg.

setibarba Egg., Schin.! Задар, ♂ (Novak).

Phorichaeta Rond.

carbonaria Mg. *var. *fuliginaria* (Rond., Prodr., IV., 100. као врста). Мостар, 2 ♀ (Apflb.).

Leucostoma Mg.

brevis Rss. Задар и т. д., 3 ♂, 1 ♀ (Novak).

Stevenia Dsv.

**parmensis* Rond., Prodr., IV., 145. Хвар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak).

Rhinophora Dsv.

(A. Rhinophora BB.) *melania* Mg. Задар, ♂ ♀ (Novak).
inornata Lw., Schin. Задар, ♀ (Novak).
(B. Ptilochaeta Rond.) *umbratica* Fll. *simplicissima* Lw. Schin. Задар, ♀ (Novak).
femoralis Mg. Задар, Хвар, 3 ♂, 14 ♀ (Novak); Илиџе 2 ♂ (Apflb.).
var. *signata* (Mik). Задар и т. д., 8 ♂ (Novak).

Morinia Dsv. sens. Schin.

(Rhinomorinia BB., I., 123. = *Metopisena* и *Morinia* Rond., V., 159.—161. **trifasciata* Macq., Schin., I., 551., *celer* Rond., V., 161., (1 ♂). Задар, 1 ♂, 1 ♀ (Novak). Мислим, да је истовјетност утврђена, пошто се описи Schin. и Rond. потпуно подударају. BB. III. вели, да му је непознат род и врста Rond. Хабитуелно ванредно слична врсти *melanoptera* Fll., али различна већ по врло јаким дискалним и маргиналним макрохетима затке; још више сродна с врстом *sarcophagina* Schin. = *velox* Dsv., Rond., V., 160., али од ње различна по много ужем челу у ♂ и по завинутој у куту четвртој уздужној жили. Женка, непозната

Schin. и Rond., има чело, велико од прилике $^1/_4$ од ширине главе са три орбиталне чекиње, од којих су двије предње завијене напријед а отражња постранце. Смеђо-црна чеона бразготина од прилике је исто тако широка ко свака оловасто сива, слабо сјајна чеона прутица. Затка је краћа и шира; канџе су једва половину дугачке ко оне у ♂; иначе нема разлике.

Примједба. Пошто сам у дјелу Tiefs dipterol. Nachlass, Цјеловац (Klagenfurt), 1900., стр. 59. описао врсту *Morinia* (Subgen. *Melanomyia) trifasciata* m., морам за оне, који задржаше род *Morinia* у смислу Schiner-a, промјенити име у *tricingulata* m.

*(Subgen. *Hoplisa* Rond., V., 155., BB., I., 124., Sep. 56.) *tergestina* Schin., I., 552. (1862.) = *mendica* Rond., на озн. мј. (1862.) I., *Phyto pygmaea* Strobl, Dipt. v. Steierm., II., 51., по свој прилици и Zett. 1274. Задар, ♂ (Novak). Сабрао сам ову врсту почешће у Штајерској и око Монфалкона; добих ју од др. Funk-a као *tergestina* и од др. Bezzi-a из Мацерата као *mendica*.

*(Subgen. *Tromodesia* Rond., V., 145.) *vitripennis* Rond., на озн. мј. (♀). Задар, ♂ (Novak).

Ова врста припада по Schiner-у свакако к роду *Morinia;* и по мојем увјерењу треба ју сматрати као Subgenus овог рода. Госп. Brauer-у је ова животиња непозната а Rond. познаје само ♀. Мужјак подудара се по боји и жилама потпуно с описом женке, једино су осим кољена, прстенова и једне апикалне прутице на бедрима још и сударајуће се странице првог и другог обруча црвене. Чини се да је чело истовјетно са оним у женке, које није поближе описано: чело мјери $^1/_3$ од ширине главе, има црну мутну осредњу бразготину и двије од прилике једнако широке, бјелкасто-сиво запрашене постране бразготине, на којима стоје по три макрохете, предње окренуте напријед, а најотражнија унатраг. Двије оцеларне чекиње фине су ко влас те су напријед управљене; у отражњем очном куту стрше двије јаке чекиње. Уста нијесу избачена; образи су краћи од округлих очију. На сивкасто запрашеном хрпту торакса само су једна прилично дебела осредња бразготина и попречни шав јасно тамније боје. Двије дорзоцентралне чекиње пред, а три иза попречног веза. Штитац има четири видљиво јаче чекиње, од којих се апикалне укрштавају. Затка је дугољасто овална, скоро ваљкаста; црни хипопиг јасно се разабире али није избачен ни доље нити унатраг; он испуњава удубљну пошљедњег обруча, имаде двије попречне бразде, између којих се упопреко повлачи низ црних чекиња. Први и други обруч нема додуше у осредњој линији макрохете, али се постранце налазе неколико чекиња, које су дужином па и дебљином снажније од осталих, које би могли такођер назвати макрохетама; женка нема по Rond.-у никаквих макрохета. Ноге су слабо чекињасте; канџе су најмање тако дугачке ко и њихови чланци; крпице су понешто краће. Трећа уздужна жила има само на основи 1—2 фине чекиње. Све остало види у Rond.-а.

Melanophora Mg.

roralis L. Задар, Хвар, 7 нормалних ♂ и 2 ♀ од var. *atra* Mcq., Schin.

Nyctia Dsv.

halterata Pz. α. Задар, Хвар, март—јуни, 3 ♂ (Novak).
β *Servillei* Dsv. Задар, Хвар, 2 ♂, 2 ♀ (Novak).
γ *caminaria* Pz. Задар, ♀ (Novak).

Mintho Dsv.

praeceps Scop., Rond. Хвар, јули—октобар, 4 ♂, 4 ♀ (Novak).

Dexia Mg. sens. Schin.

(A. Dexia BB.) *rustica* F. Србија: Ак-Паланка, ♂ (Hilf).
(B. Myiocera Dsv.) *ferina* Fll. Ак-Паланка у Србији, ♂ (Hilf).

(*C. Dexiosoma* Rnd.) **europaeum* Egg., Zoolog.-botan. Gesellsch., 1860., стр. 801., Schin., I., 565. (као *Microphthalma eur.*), *longifacies* Rond., Prodr., V., 85. (1862.), BB. I., 117. (Sep. 49.). Србија: Ниш, ♀ (Hilf).

Sarcophila Rond.

latifrons Fall. Задар, ♂♀ (Novak).

Sarcophaga Mg.

carnaria L. α *coerulescens* Rond. Задар, Хвар, 4 ♂, 2 ♀ (Novak).
atropos Mg. var. γ *noverca* (Rnd.), Strobl, Dipt. v. Steierm., II., 56. Задар, 3 ♂, 1 ♀ (Novak).
melanura Mg., Rnd. *striata* Schin. Задар, 2 ♂, 3 ♀ (Novak); Сарајево, ♂ (Winneg.).
pumila Mg., Schin. Србија: Пожаревац, ♀ (Hilf).
nigriventris Mg., Rnd., Strobl, Steierm., II., 59. Задар, 3 ♂ (Novak).
haematodes Mg. Задар, 2 ♂, 2 ♀ (Novak); Србија: Пожаревац, ♂ (Hilf).
**consanguinea* Rond., Prodr., V., 127. Задар, ♂ (Novak).
**erythrura* Mg., Rond., на озн. мј. 126. Задар, ♀ (Novak).

Stomoxys Geoffr.

calcitrans L. Земоник, 2 ♀ (Müller).
(*Lyperosia* Rond.) *irritans* L. Задар, ♂ (Novak).

Rhynchomyia Dsv.

columbina Mg. Хвар, јуни—август, 10 ♂, 18 ♀ (Novak).
cyanescens Lw. Хвар, ♂♀ (Novak); Србија: Ниш, ♂ (Hilf).
speciosa Lw. Хвар, 2 ♂, 2 ♀ (Novak).

Graphomyia Dsv.

maculata Scop. Хвар, 2 ♂ (Novak).

Calliphora Dsv.

erythrocephala Mg. Хвар, 2 ♂, 5 ♀ (Novak); Валона, Подгорица, 2 ♂, 13 ♀ (Mustaj-beg).

Pollenia Dsv.

vespillo Fbr., Schin. Србија: Ниш, ♀ (Hilf).
rudis Fbr. Пазарић, 2 ♂ (Apflb.); Србија: Пожаревац и Ниш, 2 ♂, 1 ♀ (Hilf).

Dasyphora Dsv.

versicolor Mg. и т. д. Сарајево, ♂ (Apflb.).
pratorum Mg. Задар и т. д., 5 ♂, 3 ♀ (Novak); Сарајево, ♀ (Winneg.); од var. *saltuum* имамо једино већ споменутог ♂ са острва Хвара.

Lucilia Dsv.

regina Mg. Задар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak).
nobilis Mg. Задар, 9 ♀ (Novak).
caesar L. Задар, Хвар, ♂♀ (Novak); Цетиње, Подгорица, 2 ♀ (Mustaj-beg); Пожаревац у Србији, ♀ (Hilf).
cornicina F. Задар, 3 ♂, 2 ♀ (Novak); Јанина у Албанији, ♀ (Apflb.).

Pyrellia Dsv.

cadaverina L. Задар, ♂♀ (Novak).
serena Mg. На Требевићу, ♂ (Winneg.).

Musca L.

corvina F. Ниш у Србији, ♀ (Hilf).

Myiospila Rnd.

meditabunda F. Бијам-планина, ♀ (Apflb.).

Aricia Dsv.

lardaria F. Хвар, ♀ (Novak).
lucorum Fall. Задар, 4 ♂, 2 ♀ (Novak); Вареш, ♂ (Apflb.).
**obscurata* Mg., Schin., 600. Задар, ♀ (Novak).
**errans* Mg., Schin., 604., Schnabl, I., 125., II., 97. Задар, ♂ (Novak).
umbratica Mg. Задар, ♂ (Novak).

Spilogaster Macq.

Sundevalli Zett. На Требевићу, ♀ (Apflb.).
**nigricolor* Fall., Zett., 1646., Schin., 610., Rond. VI., 85. Вареш, ♀ (Apflb.).

Hydrotaea Dsv.

irritans Fall. На Требевићу, ♀ (Winneg.).
*var. *dentimana* (Mg. V. 109., Schin. 617. као врста). Хвар, ♀ (Novak); Долина Крупе: Пазарић, 2 ♀ (Winneg.).

Ophyra Dsv.

anthrax Mg. Земонико, ♀ (Müller).

Hylemyia Dsv.

coarctata Fll. Ак-Паланка у Србији, ♀ (Hilf).

Anthomyia Mg.

pluvialis F. Из Задра и Хвара, 8 ♂ нормалне форме, 2 ♂, 3 ♀ var. *procellaris* Rnd. 1 ♀ од пошљедње такође из Пожаревца у Србији (Hilf).
albicincta Fall. Столац, ♂ (Winneg.).
sulciventris Zett. Бијам-планина, ♂♀ честе (Apflb.).
(Chortiphila Mcq.) **trapezina* Zett. var. *impudica* Rond., види Strobl, Spanische Dipt. у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 220. — Пожаревац у Србији, ♂ (Hilf).
(Pegomyia Mcq.) **figulina* Rond. VI., 166. Задар, ♀ (Novak); Земонико, 2 ♀ (Müller).
(Phorbia Dsv.) **striolata* Fall., Zett., 1545. Хвар, ♂♀ (Novak).
**hirticrura* Rond. VI., 214. Задар, ♂♀ (Novak).
cilicrura Rnd., има је почесто из Задра и т. д. (S. Novak); такође код Пожаревца у Србији (Hilf).

Homalomyia Bouché.

scalaris F. Спљет, концем маја ♀ није ријетка (Strobl).
**Schembrii* Rond., Prodr., VI., стр. 60. (2 ♀ са Малте). Задар, 2 ♀ (l. Novak).
Stein наводи у својем дјелу Monogr. von Homal., стр. 29. и 32. њему у природи непознату врсту *schembrii* као двојбено синонимну са врстом *ornata*

Mg. Моје двије женке, које прибрајам врсти *schembrii*, додуше су ванредно сличне женкама врста *ornata* Mg. и *pretiosa* Schin., које такођер посједујем, али су специфично различне од овијех по много краћој, отражњој попречној жили; она је само понешто увинута, видљиво је краћа од завршног комада пете уздужне жиле те је њезина удаљеност од предње попречне жиле само мало краћа него завршни комад четврте уздужне жиле; — ова обиљежја тачно се слажу са описом Rond.-a, јер он вели за отражњу попречну жилу *„fere recta et valde distans ab intermedia“*. Предња попречна жила не лежи додуше тачно насупрот завршка споредне жиле, већ нешто изван ње, али јој је ипак ближа него главној жили. Но Rond. не вели *„contra“* већ само *„fere contra“*, што се добро слаже с мојим ексемпларима. Надаље опажам ја у врстама *ornata* и *pretiosa* на отражњим гољеницама само једну преапикалну чекињу, док су у врсте *schembrii* између средине и вршка двије подједнако високо усађене чекиње (једна вањска отрага и једна тачно у позадини). У средини отражњих гољеница налазе се три скоро подједнако високо усађене чекиње (једна вањска предња, једна вањска отрага и једна тачно у позадини). У боји разликује се *schembrii* од *ornata* и *pretiosa* по жутим пипалима и жуто црвеним основним чланцима пипака, од врсте *pretiosa* још и по знатно ширем челу.

Lispe Ltr.

tenuipalpis Zett. Такођер око Задра, ♂♀, нијесу ријетки (Novak).
tentaculata Dg. Брусје на Хвару, у јулу, 1 ♂ (Novak).

Coenosia Mg.

costata Mg. и нормална форма *tigrina* F. предлеже из Задра у обим сполима (S. Novak).

Atherigona Rond.

quadripunctata Rss. Задар, Хвар, јуни—аугуст, ♂♀ нијесу ријетке (S. Novak).

Schoenomyza Hal.

littorella Fall. Сарајево, ♀ (Winneg.).

**Myopina.*

maritima Röder у Wiener entomolog. Zeitschr., 1887., стр. 115. Задар, 1 ♀ (Novak). Госп. P. Stein имао је доброту, детерминирати ову досад само с острва Нордернеј и Боркум познату животињу; она је по његовом мнијењу изразито обална животиња.

Б. Muscidae acalypterae.

1. скупина: *Cordylurinae* и *Scatophaginae.*

Phrosia Rb.-Dsv.

albilabris F. Пожаревац у Србији, ♂♀ (Hilf).

Norellia Rb.-Dsv.

nervosa Mg. На Требевићу код Сарајева, ♂♀ (Apflb.).
spinimana Fall. Сарајево, 1 ♂ (Winneg.).
alpestris Schin. У шумском појасу Трескавице-планине, 1 ♂ (Apflb.).
**armipes* Mg. V., 234., Schin., II., 6., Becker, Mon., 127. На Трескавици-планина, 1 ♂ (Apflb.).

Од врсте *striolata* Mg. разликује се овај ексемплар по чисто жутим бедрима, скоро сасвим црвено-смеђем хипопигу и по трим парима чекиња (осим преапикалних) на отражњим гољеницама; мој мужјак *striolata* има четири пара чекиња. Тај ексемплар одговара дакле тачно описима Schiner-a и Becker-a. Хрптени штитац потамнио је од влаге па се с тога не виде по њему пруге.

Scatophaga Mg.

lutaria F. Бијам-планина, ♂ (Apflb.).

stercoraria L. Биће да је обична по читавом балканском полуострву; видио сам примјерке такођер из Србије (Hilf.) и Цариграда (Apflb.).

squalida Mg. Бијам-планина, ♂ (Apflb.).

dalmatica Becker, 176., ♀. Моје налазиште за врсту *littorea* Fall., „Хвар, l. Novak" треба брисати; одредих ју год. 1892., прије него што је изашло Monogr. Becker-ова по Schiner-у и дођох на врсту *littorea*, али је ова по његовом опису истовјетна са врстом *dalmatica* Becker, спрам чега овај сасвим правилно припомиње, да се тај опис не слаже са врстом *littorea*, јер густа бијела длакавост затке и она на отражњим гољеницама пристаје за мужјака врсте *dalmatica*; *littorea* ♂ има по Becker-овом оригиналном примјерку из Данске затку са густим црикастим длакама и голе отражње гољенице. Не ћу да поричем, да је Pokorny у збирци Schiner-a нашао врсту *littorea*, али је у томе случају настала замјена, јер Schiner-ов опис пристаје само за врсту *dalmatica*. Послије Schiner-a чини се, да се око Трста није више сабирала нити *littorea*, ни *dalmatica*, јер у Dr. Funk-a и Gräff-a: „Contributo alla Fauna dei Ditteri dei dintorni di Trieste", 1895., фале обадвије врсте. Изгледа да уз Средоземно море *dalmatica* замјењује сјеверну врсту *littorea*. Како је Becker познавао само ♀, излажем овдје разлике у женке: фина длакавост на хрпту торакса такођер је слаба, али се јасно разабиру два реда дорзоцентралних чекиња; густа длакавост грудних страна и затке скоро је посве бијела, само на рубовима сегмената стоје одуље, круте црне „рубне макрохете". Затка је тачно испрутана и ванредно кратка; хипопиг ко у врсте *littorea*, али је свјетлије запрашен и слабије је зарашћен црним чекињама. Длакавост свих бедара тачно је онакова, као што ју Becker описује за ♀, али се на горњој унутарњој страни предњих бедара налази само неколико финих чекиња, које се могу лако превидјети, ако су бедра притиснута. Све остало слаже се са изврсним описом Becker-a.

2. скупина: ***Helomyzinae.***

Phycodromia (Stnh.).

meridionalis Rnd. Такођер око Задра, 1 ♂ (Novak).

Helomyza Fall.

variegata Lw. Хвар, ♂ ♀ (Novak).

**tuberivora* Dsv. Ова досад једино из Француске позната врста разликује се по Loew-у (Berliner entomolog. Zeitschr., 1868., стр. 386.) од *gigantea* Mg., Loew, Mon., 25. = *maxima* Schin., II., 24. тиме, што чекиње на дњој страни средњег бедра у ♂ нијесу на густо сабране, већ су поредане у прилично дугољастом реду; мимо тога су у мојег ♂ бедра примјетно слабије удебљана, а горња страна груди није посве гола, него има у отражњем горњем куту понешто кратких длачица (од прилике десет). Задар, ♂ (Novak).

pectoralis Loew, Mon., 25. Задар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak).

♂ разликује се од врсте *foeda* Lw. у средњој пети, која никако није зарасла финим длакама. *Foeda* ♂ има дугачке, њежне, слабо одстојеће, *cingulata* Pok. (коју посједујем из Париза и Шлеске), скоро окомито одстојеће дугачке, њежне густе длаке. Можда је *cingulata* тек свјетлије обојена пасмина врсте *foeda*.

affinis Mg. Задар, ♂ (Novak); Пожаревац у Србији, ♀ (Hilf).
**bistrigata* Mg., Loew, Mon., 20. Задар, ♀ (Novak).
**humilis* Mg., Loew, Mon., 20. Задар, ♂ (Novak).

Eccoptomera Lw.

emarginata Lw. Бијам-планина, 11 ♂, 2 ♀ (Apflb.).

Blepharoptera Lw.

serrata L. Бијам-планина, 2 ♂ (Apflb.).
cineraria Lw. Олово, ♀ (Apflb.).
**spectabilis* Lw., Mon., стр. 58. Бијам-планина, Олово, 1 ♂, 5 ♀ (Apflb.).

Heteromyza Fll.

atricornis Mg. Задар, 2 ♀ (Novak).

Tephrochlamys Lw.

rufiventris Mg. *var. *laeta* (Mg., Loew 78. означује ју као врсту, Strobl, Dipt. v. Steierm., II., 85. као одлику). Осим типичних 7 ♀ предлеже такођер од ове одлике 2 ♀ из Задра и Хвара (l. Novak).
**flavipes* Zett., Lw., 77. Сарајево, ♀ (Winneg.).

5. скупина: ***Sciomyzinae.***

Sciomyza Fall.

notata Mg. Задар, ♂♀ (Novak); ексемпларе означио је и г. Hendel као *notata.*
cinerella Fall. Са Хвара наведени ексемплари припадају мојој var. *meridionalis;* ову одлику сабраше око Задра Novak, око Земоника Müller.
**rufiventris* Mg., Schin., II., 48. Бијам-планина, ♀ (Apflb.).

6. скупина: ***Tetanocerinae.***

Tetanocera Ltr.

Примједба: Госп. Hendel написао је од онда (1900. у Zoolog.-botan. Gesellsch., стр. 319. до 358.) монографичку расправу о европским врстама овог рода те их раздјељује у шест рода, без да се је тиме умножао број врста и без да је познавао ванредно сличне сјевероамеричке врсте. По мојем мишљењу једва ће се моћи сви родови одржати као subgenera, јер длакавост, на којој се родови понајвише оснивају, ванредно је промјенљива по мојем искуству, нарочито по грудним странама. По овом иначе врло марљивом раду настају за моју фауну ове измјене у именима; *robusta* Lw. је нешто већа одлика врсте *ferruginea; vittigera* из Спљета испоставља се поновним истраживањем Novak-овог ексемплара као *punctata* F.; *reticulata* F., Mg., Lw., Schin. треба да се зове *coryleti* Scop.; *coryleti* Schin. (non Scop.) зове се *chaerophylli* Fbr.

ferruginea Fall. Ниш у Србији, 2 ♂ (Hilf); по Hendel-y, стр. 341. такођер у Далмацији (l. Frauenfeld).
chaerophylli F. *coryl.* Schin. Далмација (l. Frauenfeld, по Hendel-y, стр. 346.); Ријека у Црној Гори, ♀ (Mustaj-beg); Пожаревац у Србији, ♂ (Hilf).
coryleti Scop., *reticul.* F. Трогир, Далмација, ♀ (Apflb.).
vittigera Schin. Далмација (l. Mann, по Hendel-y, стр. 351.).
punctulata Scop. Ниш у Србији, ♂ (Hilf).

Limnia Dsv.

marginata F. Столац, ♀ (Winneg.); Хвар и т. д., многи ♂♀ (Novak).
catenata Lw., Schin. Ниш и Ак-Паланка у Србији, ♂♀ (Hilf).
unguicornis Scp. Сарајево (Winneg.); Ниш у Србији, ♂ (Hilf).

Elgiva Mg.

**trivittata* Strobl, Span. Dipt. у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 224. Ниш у Србији, ♀ (l. Hilf). ♂ сабирао сам код Ируна у Шпанији.

Sepedon Ltr.

spinipes Scop. Ниш у Србији, ♂♀ (Hilf).
sphegeus F. Ниш, Пожаревац и Ак-Паланка у Србији, 7 ♂♀ (Hilf).

7. скупина: ***Ortalidinae.***

Otites Ltr.

lamed Schrk. Задар, ♀ (Novak); Пожаревац у Србији, ♂♀ (Hilf).

Ortalis Fall.

formosa Pz. Пожаревац у Србији, ♀ (Hilf).
ruficeps F. Из Задра и Хвара предлеже 6 ♂, 4 ♀ (l. Novak); Столац, ♂ (Winneg.).
**gyrans* Lw. у Wiener entomolog. Mon., 1864., стр. 15. Далмација, ♂♀. Овај цитат превидио сам у мојој фауни. Немам ове врсте.
grata Lw. Сан Стефано код Цариграда, 1 ♀ (Apflb.).

Ceroxys Macq.

**acuticornis* Lw., Neue dipt. Beitr., 1854., Schin., 74. Пожаревац у Србији, ♂♀ (Hilf).

Myennis Rb.-Dsv.

**obliqua* Lw., Mg., X., 273. (као *Systata,* из Крфа, l. Erber, ♂). Карпенпси, 2 ♂ (Apflb.).

Herina Dsv.

afflicta Mg. Земоникo код Задра, 2 ♀ (l. Müller).
frondescentiae L. Хвар, 2 ♀ (Novak).

Platystoma Mg.

(umbrarum F. и *tegularia* Lw., у великом броју из Задра, ♂♀, l. Novak).
**biseta* Lw., Mg., X., 283. (из Угарске). Пожаревац у Србији, ♂♀ (Hilf).
**pubescens* Lw., Neue dipt. Beitr., 1845., стр. 36. (из Родуса); Schiner спомиње ју на стр. 81. из Турске; Mik у Wiener entomolog. Zeitschr., 1884., стр. 204. (с описом) из Беча; Thalhammer ми је припослао једног ♂ из Угарске. — Столац ♂ (Winneg.); Карпениси, ♀ (Apflb.).

Seoptera Krb.

vibrans L. Сарајево и са Требевића, ♂♀ (Winneg.).

Chrysomyza Fall.

demandata Fall. Задар, Хвар, 8 ♂ ♀ (Novak).

**Ulidia* Mg.

**parallela* Lw., Dipt. Beitr., 1845., стр. 30., Schin., II., 88. — Ниш у Србији, 1 ♀ (Hilf).

8. скупина: ***Sapromyzinae.***

Lonchaea Fall.

corsicana Becker, Mon., 330. Столац, 2 ♀ (Winneg.).

Sapromyza Fall.

**notata* Fall., Becker, 203. — Сарајево, 1 ♂ (Winneg.).

**muricata* Becker, 208. — Хвар, 2 ♀ (Novak); Pokorny одредио је ове женке као *tinctiventris* Rond., али су можда специфично различне због шест јаких макрохета у четвртом обручу. Ове двије ♀ тачно се подударају са једном досад познатом ♀ из моје збирке, коју сам нашао код Ријеке (Fiume); акростихалне чекињице у свих трију женки нијесу ипак, коштo Becker наводи четвороредне, већ су сложене доста сметено у 5—6 реда (ово сам пронашао 20-кратим повећавањем, којим се ваздa служим при тачнијем проучавању).

longipennis F. Пожаревац у Србији, ♂ (Hilf).

fasciata Fall. Ниш у Србији, ♂ (Hilf).

subvittata Lw. Задар, 5 ♂ ♀ (Novak).

plumicornis Fall. Пожаревац у Србији, 3 ♂ ♀ (Hilf).

abbreviata Becker., 220. Много ексемплара добио сам из Калоче (l. Thalh., det. Becker); сабирао сам ју, али увијек само ♀ такође око Монфалкона, но држим ју за слабију одлику *plumicornis;* мужјаци не могу се заправо од врсте *plumicornis* разликовати, а женке само тиме, што им је други обруч (врло проблематично обиљежје за врсте) нешто краћи и наводно још и тиме, што имаду четвороредне акростихалне чекињице. Ове чекињице нијесу али у врсте *plumicornis* правилно шестероредне, нити у ♀ врсте *abbreviata* (типичне по затки) правилно четвороредне, већ се у обадвију врста распознају само 3 до 4 прилично правилна реда и поврх тога још неправилно одстојеће чекињице, које али не творе јасне редове. Вариабилитет је у акростихалним чекињицама далеко већи, него у макрохетима, о чему се увјерих у много стотину случајева; двојбене су с тога мање више све врсте и родови, који су искључиво основани на различностима у акростихалним чекињицама или макрохетима. Тако је примјерице професор Mik на *Tachina erucarum* Rond. засновао род *Microtachina,* јер имаде само обрубне макрохете; ја нађох ипак све прелазе од врсте *rustica* Mg. са многобројним обрубним и дискалним макрохетима све до врсте *nympharum* Rond. без дискалних и само са двије обрубне макрохете, тако да ја дапаче двојим, јесу ли *rustiaca, erucarum* и *nympharum* специфично различне.

labiosa Becker, 227., ♂. Задар, 3 ♀ (Novak); око Дујна сабрао сам ♂ ♀. Becker познаје само мужјака; ♀ разликује се од ♂ само по прилично дебелој, кратко цјевкастој плодници; затка нема ни у ње длакавост, која би падала у очи.

intonsa Lw. Задар, ♂ (Novak).

simplex Lw. Пожаревац у Србији, ♀ (Hilf).

**apicalis* Lw., Becker, 223. Ниш у Србији, 2 ♂ (Hilf).

Lauxania Ltr.

aenea Fall. Хвар, на трешњама, ♂ ♀ (Novak).

9. скупина: *Trypetinae.*

Euphranta Lw.

connexa F., Schin., II., 112. Ак-Паланка у Србији, 1 ♂ (Hilf); досад позната само ко планинска животиња.

Acidia Rb.-Dsv.

heraclei L. form. *centaurei* F. Једи-Кула код Цариграда, ♂ (Apflb.).
*form. *onopordinis* Fbr., Rond., VII., 39. (тијело није црно, него црвено-жуто), Задар, ♀ (Novak).

Trypeta Mg.

colon Mg. Ниш у Србији, ♂♀ (Hilf).
**lappae* Cd., Schin., 130. Задар, 3 ♂, 2 ♀ (Novak).

Urophora Rb.-Dsv.

solstitialis L. Столац, ♀ (Winneg.); Ниш и Пожаревац у Србији, 5 ♂, 2 ♀ (Hilf).
**stylata* L., Schin., II., 137., Rond., Tryp., 14. Пожаревац у Србији, ♂ (Hilf).
**eriolepidis* Lw., Schin., 140., *centaureae* Dsv., Rond., Tryp., 15. Игман-планина, ♂♀ (Winneg.).

Oxyphora Rb.-Dsv.

**biflexa* Lw., Schin., II., 150. Пожаревац у Србији, ♂ (Hilf).

Tephritis Ltr.

flavipennis Lw. Ниш у Србији, ♂♀ (Hilf).
punctella Fall. Хвар, 2 ♂ (Novak).
postica Lw. Задар, 2 ♀ (Novak).
hyoscyami L. Рељево и Сарајево, 3 ♂, 5 ♀ (Winneg.).
leontodontis Deg. Јањина у Турској, 2 ♀ (Apflb.).
conjuncta Lw. Задар, Хвар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak).
mamulae Frauenf. Задар, 3 ♂, 2 ♀ (Novak).
**vespertina* Lw., Schin., 171. (нема је у Schiner-овој збирци). Хвар (Novak), 1 типична ♀; из истог налазишта 1 ♀, што ју је Pokorny означио као *matricariae* Lw.; она се од врсте *vespertina* разликује само тиме, што између друге и треће уздужне жиле леже двије (а не три) свјетле ко стакло обрубне пјеге, што плодна цијев није посве црвена, већ је на вршку и по средини црна, тако да су тек стране на широко црвене. Врсту *vespertina* посједујем из Корушке, Париза и Сјеверне Шпаније, од двојбене *matricariae* само ову женке. По Rond.-у долазим на врсту *matutina* Rond. са такођер црвено-жутом основом у затке и црном плодном цијеви са црвеним рубом, која ће ваљда бити истовјетна с овом нашом врстом.
**praecox* Lw., Rond., Trupt., стр. 23. Задар, 1 ♂, 4 ♀ (Novak); ја сам ју чешће нашао у Шпанији (Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 227.).
**pulchra* Lw., Schin., Rond., Tryp., стр. 23. Задар, ♀ (Novak); Ниш у Србији, 3 ♀ (Hilf).
**stictica* Lw., *diotidis* Duf., Rond., Tryp., 12. Но пошто је *diotidis* само име у литератури, мора се врста звати *stictica*. — Задар, 1 ♀ (Novak); подудара се са ексемплариma из Италије, што сам их добио од Dr. Bezzi-a.
**bullans* Wied. *tenera* Lw., Rond., Tryp., 23. (синонимна је са врстом *bullans* по Frauenfeld-y у Zoolog.-botan. Gesellsch., 1869., стр. 942. и по Loew-y у Giebels Zeitschrift, 1869.). Пожаревац у Србији, 2 ♀ (Hilf).
helianthi Ross. *eluta* Mg. Фалерон (Phaleron) код Атине у Грчкој, ♀ (Apflb.).

10. скупина: ***Sepsinae.***

Sepsis Fall.

punctum F. var. *violacea* Mg. Хвар, 3 ♂ ♀ (Novak).

cynipsea L. заједно за var. *flavimana* Mg. и *nigripes* Mg. предлеже многобројно са Хвара и из Задра (Novak); од онда сабираше је око Стôца и на Троглаву у Босни Winnegut и Apfelbeck.

**pectoralis* Macq. Задар (l. Novak), 1 ♀, која се у боји потпуно подудара са ♀, описаном по мени у Dipt. v. Steierm., II., 106. Код Ријеке (Fiume) добавих 1 ♂, чије су грудне стране само у предњем дијелу црвене.

Nemopoda Dsv.

cylindrica F. Бијам-бара код Сарајева, 3 ♂♀ (Apflb.).

Piophila Fall.

**nigrimana* Mg., V., 396. Хвар (Novak) једна нормална женка: глава жуто-црвена, само затиљак и три пјеге на тјемену црне; трећи чланак пипца на горњем рубу таман; предње ноге црне; бокови и крајеви бедара на широко, а колјена врло уско жута; четири отражње ноге сасвим жуте, отражњи бокови нешто тамнији; чело једва широко ко једно око; торакс, нарочито пак затка више тамне челикасто-модре, него ли црне боје. Крељути бјелкасто свјетле ко стакло са блиједим, финим жилама. Ја сам нашао ♀ код Адмонта, а професор Tieł у Аустријској Шлескоj.

*var. *nigrifemur* m. Задар, 1 ♀ (Novak). Подудара се у свему са описаном женком, само су четири отражња бедра црна са узаном жутом основицом и широким жутим вршком. Под сигурно различна од *affinis* Mg. по челикасто модроj боји, узанијем челу и финијим блеђим жилама.

Madiza Fall.

glabra Fall. Хвар, ♀ (Novak).

11. скупина: ***Tanypezinae.***

***Micropeza** lateralis* Mg., V., 383., Schin., II., 195., Loew у Berliner entomolog. Zeitschr. Задар, 1 ♀ (Novak). Mg. вели да је има око Солингена, док Loew на озн. мј. истиче да је нема у Њемачкоj, него у Италији и јужноj Францускоj; ја посједујем ипак један примјерак, нађен у Олденбергу код Берлина!

12. скупина: ***Psilinae.***

***Chyliza** extenuata* Ross., *atriseta* Mg. Хвар, ♂ (Novak).

Psila Mg.

bicolor Mg. Задар, Хвар, 3 ♂, 3 ♀ (Novak) 3·5—4 *мм.* Један мужјак и једна женка посве су блиједе црвено-жуте боје (само су црни затка, трећи чланак пипца и вршак пипала); остали ♂ ♀ имаду на хрпту штитца сприједа зачетак ± јасно видљиве посве уске или троугласто проширене осредње бразготине, а средина метаторакса је ± браздасто потамњела. Ови потоњи ексемплари одговарају дакле посве врсти *ephippium* Zett., 2395., која је дакле само одлика, а прва два ексемплара јесу врста *bicolor* Mg., Schin. (не Zett., јер је ова због посве црвених пипаца = *debelis* Egg., Schin.).

rosae Fbr. Хвар, 2 ♂ (Novak).
nigricornis Mg. Задар, Хвар, 10 ♂, 6 ♀ (Novak).
(villosula Mg. и *humeralis* Ztt., означене у Novak-овом каталогу са Хвара, нијесу у збирци.)

13. скупина: *Chloropinae.*

Meromyza Mg.

saltatrix L. Задар, ♀ (Novak).
nigriventris Macq. Задар, 5 ♂, 5 ♀ (Novak).

Carnoptera Lw. (Бреслава 1861., стр. 11.)

**hyalipennis* Strobl, Span. Dipt. у Wiener entomolog. Zeitschr., 1899., стр. 246. Задар, 1 ♂ (Novak); описана по мени из Ируна у Шпанији; од онда сабрао сам 3 ♂ и 3 ♀ око Дујна и Монфалкона.

Diplotoxa Lw.

*Subgen. *Pseudopachychaeta* m.: *Seta antennarum crassa.*
pachycera m. ♂ ♀ 1·4 *мм. Fulva thoracis vittis 3 et macula pleurarum nigris; abdomine brunneo; nervis sicut in Dipl. approximat. directis.*

У ове зачудне животиње спојена је грађа жила па од прилике и боја у *Dipl. approximatonervis*-а Zett. са дебелом чекињом пипца у *Pachychaeta* (= *Elachiptera).* Све четири европске врсте Loew-ове имаду танку чекињу на пипцу; ако се у Loew-овој карактеристици напусти подређена значајка родова по чекињи на пипцу, то се моја животиња посвема слаже са родом *Diplotoxa,* можда као subgenus *Pseudo-pachychaeta.*

Глава скоро ко у *approximatonervis*-а: жуткаста; чело мјери половину од ширине главе; оштро омеђашени очни трокут покрива отрага читаву чеону ширину те сиже нешто преко средишта; овај је трокут сведен, тамније црвеножут, тек је оцеларна пјега и с њоме састављена средња партија затиљка црна. — Пипци малени, црвено-жути, трећи чланак округласт; чекиња на пипцу за двоје дуља од пипца, црна, дебела, једва длакава, спрам окрајка слабо сужена; други чланак чекиње има половину дуљине грећег чланка. Руб устију није избачен, понешто је црно зарубљен и има са сваке стране по једну одуљу длаку. Образи мјере половину очне висине, очи су више него ли широке. — Хрбат торакса има три широке, несастављене, црне, понешто запрашене бразготине; осредња отрага, постране с обадвије стране понешто скраћене. Штитац донекле сведен, једнолико жуткаст. Грудне стране имаду између бокова велику, троугласту црну пјегу, изнад које се виде још неколико малих и тамних мрља. Отражњи хрбат црн. Смеђа, према вршку жуткаста затка има у ♂ туши, у ♀ на дуго завинути вршак. Ноге једнолико црвено-жуте, само су тарзе ± мрке. Крељути стакленасте; прве три уздужне жиле тамније, остале слабе и прилично нејасне; 1.—3. уздужна жила помало узвинута, тако да су три прва одсјека обрубне жиле скоро једнако дугачки. Обрубна жила прелази само мало преко завршетка треће уздужне жиле. Предња попречна жила стоји насупрот завршетка, отражња тек понешто изван прве уздужне жиле; она се ванредно приближује предњој, дапаче је понешто дуља него што мјери размак између обадвију. Четврта и пета уздужна жила врло су незнатне, али се повлаче до крељутног руба; четврта дивергира с трећом те се свршава испод крељутног вршка. — Састав жила је дакле скоро посве идентичан с оним у врсте *approximatonervis.* Замашке су бијеле.

Сплет, уз море, 1 ♀, крај Монфалкона изрешетани у близини мора 1 ♂ и 1 ♀; крајем маја.

Chlorops Mg.

**Novakii* m. ♂♀ 4 *мм*. *Simillima geminatae* Mg.; *differt triangulo verticis nigrovittato, antennis fuscolimbatis, tarsis anticis fusconigris.*

Подудара се по грађи, величини и боји скоро потпуно са прилично обичном врстом *geminata* (примјерице торакс са пет црних бразготина; трећи чланак пипца умјерено велик; грудна пјега црвена; затка жута са двима видљиво црним пјегама на првом обручу и са слабо мрким попречним везама на осталим обручима); ипак није оцеларни трокут жут са једном црном предњом и оцеларном пјегом, већ је жут са црно смеђим оцеларним пјегама и једном одавле изниклом црно-смеђом, браздастом, до предњег кута идућом бразготином; трећи чланак пипца није посве црвено-жут, већ је доста на широко смеђ на горњем и предњем рубу; грудна пјега није сасвим црвена, него је на горњем рубу смеђасто зарубљена; коначно — а то је најважнија значајка — нијесу тарзе посве жуте, већ су предње црно-смеђе (само по средњим тарзама свјетлије) са два црно смеђа завршна чланка. Иначе не нађох при тачном присподабљању никакве разлике. Мужјак и женка подударају се у свему, изузевши малени, туши хипошиг у ♂.

Задар, један пар (Novak).

taeniopus Mg. Столац, два пара (Winneg.).

didyma Zett. Ниш у Србији, ♂ (Hilf).

hirsuta Lw. Задар, ♀ (Novak).

**serena* Mg., Lw., 62., *didyma* Schin., II., 213., non Zett. — Пожаревац у Србији, ♀ (Hilf).

Chloropisca Lw.

ornata Mg. Око Задра врло честа (Novak).

rufa Macq, var. *rufovittata* Strobl. Задар, ♀ (Novak).

Eurina Mg.

**nuda* Loew у Wiener entomolog. Mon., 1858., стр. 75. (из Египта). Драч, ♂ (Apflb.); ваљда је има и у морским мочварама Неретве; двије ♀ добих од проф. Thalhammer-a из Хајоша у Угарској; 2 ♂ и 1 ♀ сабрао сам 29. маја код Дујна уз море.

Oscinis Ltr.

frit L. Задар, Хвар, ♂♀ честа (Novak).

humeralis Lw. Задар, Хвар, 8 ♂, 10 ♀ (Novak); има такођер женки са скоро посве црвено-смеђом затком.

Siphonella Macq.

**pumilionis* Bj., Schin., II., 229. Задар, 2 ♀ (Novak).

Novakii Strobl, Litor., 131. *var. доњи дио лица, затка и ноге посве црвено-жуте боје. Задар, ♀ (Novak).

Elachiptera Macq.

bimaculata Lw. Задар, 2 ♂ (Novak); разликују се од мојег ♂ из Дубровника тиме, што се осим двију црних постраних пјега црвеног тораксовог хрпта јасно распознају још и двије уске, мутно-црне осредње пјеге; с тога називљем ову врсту var. *quadrilineata.*

(Pachychaeta) pubescens Thalh. Спљет, ♀ (Novak).

14. скупина: *Ephydrinae.*

Notiphila Fall.

cinerea Fall. Задар, ♂ (Novak).

**Cyclocephala* m. (nov. gen. *Notiphilinarum).*

Capite plano, disciformi; fronte impressa; antennarum articulo 3. longo, angusto, subfalciformi; arista plumata; scutello magno, plano, marginato; abdomen segmentis 3; vena 1. et 2. parallelis, deinde vena costali et 2. parallelis; vena transversa posteriore obliqua, inflexa.

Овај род иде уз *Trimeria,* али се ванредно разликује од свију, у Becker-овој Monogr. у сликама приказаних родова по облику главе и саставу жила.

**margininervis* m. ♂ 2 *мм. Viridiaenea abdomine nigro, nitido; antennis fere totis tarsisque luteis.*

Глава метално зелена, сјајна, котураста, горе и доље сплоштена, чело је дапаче на дубоко и широко утиснуто. Чело велико ко половина ширине главе; лице знатно сужено, у средини до руба устију сведено, на избочини правилне попречне бразде. Образи и јагодице врло кратке. Рилце дебело, равно, дугачко ко половина главе. Пипци скоро посве црвено-жути, само на вршку трећег чланка видљиво мрки; базални чланци кратки, завршни чланак дуљи него оба базална чланка заједно, узак, донекле срполико узвинут (од прилике ко у *Tabanus*-а); други чланак пипца има на окрајку један слаби, али јасно видљиви трн; горња страница чекиње на пипцу има девет дугуљастих длачица. — Торакс скоро сплоштен, кошто и велики, сплоштени, зарубљени штитац тамно-зелен с ковним сјајем (ипак тамнији него глава); прилично на густо посут утиснутим тачкама. На штитцу четири обрубне чекиње; број и положај кратких чекиња на тораксу не могу поуздано означити, јер је животиња хрђаво набодена на иглу; ја распознајем ипак четири кратке чекиње у попречном реду тик испред штитца и двије чекиње испред љуштица (Супра-аларне чекиње?). — Затка, широко јајолика, глатка, сјајно-црна, прилично сплоштена, има само три скоро наједнако дугачка обруча; други је постранце оштро зарубљен; пошљедњи широко тубасти са сакривеним хипопигом има одуље финије пахуљице него они други. — Ноге једноставне, посвуда без чекиња, кратко пахуљасте, сјајно црно-смеђе са јасно црвено-жутим тарзама. — Крељути, прилично стакласто свјетле, показују између обрубне и друге уздужне жиле жуто-смеђу боју; жиле су прилично дебеле и тамне. Обрубна жила тече до завршетка четврте уздужне жиле. Прва и друга уздужна жила теку паралелно у лу̑ку једна сублизу друге, те се друга свршава нешто испред крељутне средине; — кад се крељути поставе у згодни положај опажава се, да друга уздужна жила одмах не улази у обрубну жилу, већ да се тик крај ње прилично дуго повлачи и да се у њој свршава тек доста близу крељутног вршка; с тога је други одсјек обрубне жиле у истину много дуљи од првог; трећи и четврти имаду прилично једнаку дуљину. Трећа и четврта уздужна жила теку паралелно. Малена попречна жила стоји испред завршетка прве уздужне жиле; предња базална станица једва има половину дуљине оне отражње. Отражња попречна жила је у средини у куту преломљена; шиљак кута окренут је према основици крељута а горњи крак кута има скоро исти смјер са завршним комадом четврте уздужне жиле. Завршни дио пете уздужне жиле не досиже крељутни окрајак те је од прилике тако дугачак ко отражња попречна жила; аналне станице нема. Замашка је црно-смеђа; сиђушне су љуштице бјелкасте и црно-смеђе зарубљене.

Задар, ♂ (Novak).

Ephygrobia Schin.

nitidula Fall. Задар, 2 ♂ (Novak).

Clasiopa Stenh.

**glabricula* Fall., Becker, Mon., стр. 152. Сплет, Солин, уз морску обалу изрешетани ♂ и ♀ крајем маја.

Hydrellia Dsv.

griseola Fall. Сабране чешће по Novak-у око Задра и на Хвару.

Scatella Dsv.

sorbillans Hal. Задар, ♂♀ (Novak).
**quadrata* Fall., Becker, Mon., 230. Задар, 2 ♂ (Novak).

Canace Hal.

salonitana m. Господин Becker јавља ми, да је ову нову врсту у оба спола такођер хватао код Александрије и у Сирији крај морске обале, гдје лети по алгама, што расту по мостовима и дрвеним заградама. Др. Kertesz ухватио је један ексемплар уз море у хрватском Приморју. Ја сам од онда код Фиуме ухватио осим једне ♀ описаног нормалног облика још 3 ♀ једне одлике, коју ћу назвати var. *rufitarsis;* оне се иначе посве подударају с нормалном формом, само су им чело и хрбат торакса више маслинасто смеђи него зелени, а прва три чланка од тарза четирију отражних ногу и највећи дио предње пете јесу свјетло црвено-жути.

15. скупина: ***Drosophilinae.***

Drosophila Fall.

funebris Fbr. Хвар, Задар, ♂♀ честе (Novak).
**ampelophila* Lw., Berliner entomolog. Zeitschr., 1862., стр. 231., *uvarum* Rond., Soc. ent. ital., 1876., стр. 86. Хвар, Задар, ♂♀ честе (Novak); Сарајево, ♂♀ нијесу ријетке (Winneg.).
**distincta* Egg., Schin., II., 277. Задар, 1 ♀ (Novak).
graminum Fall., заједно са var. *griseola* Zett. Задар, Хвар, честа (Novak).

16. скупина: ***Geomyzinae.***

Scyphella Dsv.

flava L. и *lutea* Fall. Novak-ова збирка садржавала је из Задра и Хвара по 5 ♂♀ обадвију врста; по једну ♀ од њих прикупио је госп. Müller у пећини код Смоковника (determ. Strobl!).

Opomyza Fall.

florum F. Грахово, 1 ♀ (Apflb.).

Balioptera Lw.

tripunctata Fall. Столац, ♂ (Winneg.).
*var. *bracata* Rond., Soc. ent. ital., 1874., стр. 253. (као врста). Сва бедра и отражње голењице ± потамњеле, иначе нема различности од нормалне форме. Задар, 1 ♂, 3 ♀; ову форму посједујем такођер из Седмоградске и Шпаније. Var. *calceata* Rond., на озн. мј. (као врста), у које су дјеломице тамније само отражње голењице, чини прелаз к нормалној форми; ја сам ју почешће сабирао око Адмонта и у јужној Шпанији.

**pictipennis* Rond., на озн. мј. 252. Биће свакако идентична са најсвјетлијом одликом *tripunctata,* споменутом по Loew-у у Berliner entomolog. Zeitschr., 1864., у које су глава и торакс изузевши отражњи хрбат сасвим или сублизу жуто-црвени; не бих ипак рекао да је одиста одлика те врсте, ма да посједујем неколико прелазних ексемплара, у којих је хрбат торакса сасвим таман, док су грудне странице црвене. Задар, 3 ♀ (Novak); двије типичне ♀ примих из Мадрида (l. Lauffer).

Geomyza Fall.

frontalis Fall. Задар, ♂ (Novak).
**obscurella* Fall., Loew, на озн. мј. Задар, ♂ (Novak).

17. скупина: ***Ochthiphilinae.***

Ochthiphila Fall.

juncorum Fall., *var. *flavicornis* m. Разликује се од нормалне форме по сасвим или сублизу жуто-црвеним пипцима, али има ко и ова у 3.—5. сегменту двије јасно видљиве црне тачке; тиме па и по тамнијем саставу жила, правилније по црним попречним жилама, лако се разликује од врсте *maritima* Zett., коју сам у великој множини добио из Боркума и собом сабирао око Ируна у Шпанији. Задар, ♂ (Novak); код Монфалкона, крајем маја 1 ♀.

Leucopis Mg.

griseola Fll. и *Palumbii* Rond. Задар, 3 ♂ (Novak).

18. скупина: ***Agromyzinae.***

Agromyza Fall.

lacteipennis Fall. Задар, Хвар, 2 ♂, 4 ♀ (Novak).
vagans Fall. Фалерон код Атине у Грчкој, ♀ (Apflb.).
var. *obscurella* Fall. и var. *geniculata* m. Око Задра није ријетка (Novak).
scutellata Fall. Задар, 1 ♂, var. *pusilla* Mg.; 1 ♂, 2 ♀, var. *pascuum* Mg.; 1 ♂, var. *variegata* Mg. (Novak).
abiens Zett. *var. *apfelbecki* m. Задар, 4 ♀, 2 ♂. Ови ексемплари па и они по мени око Дубровника сабрани и на стр. 90. (640.) наведени, разликују се од нормалне *abiens* по тому, што имаду на густо лугасто запрашени хрбат торакса, што малене попречне жиле леже иза (не испред) средине дискоидалне станице и што су гољенице ± потамњеле; они творе дакле нову врсту или бар јужњију пасмину, којој дадох име неутрудивог кустоса Apfelbeck-a.
abiens Zett. Сарајево, једна типична ♀ (Winneg.).
**remotinervis* m. ♀ 1·5 *мм. Nigra, nitida, halteribus albis; frontis parte antica, facie et genis rufobrunneis; scutello plano, marginato; alis lacteis, venis transversis valde remotis.* Задар (Novak).

Понајприје сродна са *niveipennis* Zett. и *albohyalinata* Zett.; али од свих описаних врста различна тиме, што иза крељутне средине лежи отражњи попречни нерв, тако да је предзадњи одсјек четврте уздужне жиле једва за половину краћи од пошљедњег и да је завршни комад пете уздужне жиле само нешто дуљи од отражње попречне жиле. По величини, боји тијела и саставу жила ванредно слична врсти *vagans,* али различна од ње по саставу жила. По овоме подударала би се та врста много боље са родом *Rhicnoëssa* Lw., али остала својства (примјерице боја, грађа главе, надаље јер на челу и тораксу нема грубе, чекињасте длакавости, карактеристичне за *Rhicnoëssa,*

коначно дугачка шеста уздужна жила) упућују животињу поуздано к роду *Agromyza;* свакако је прелазна врста.

Глава прилично округла, чело и руб устију једва избачен; образи уски, с тога очи сразмјерно велике. Рилце прилично дугачко и танко, колут за писање на дугачко испружен и слабо удебљан. Чело црно-смеђе, отрага веће од половине ширине главе, с приједа понешто сужено и постепено свјетлије, коначно црвено-смеђе, као што је и лице и дôњи дио главе. Чеони трокут средње величине, црн, сјајан; отрага не сиже до очију, а сприједа ни до средине чела; сјајне су такођер чеоне прутице, на којима су чекиње. Чекиње на челу и устима прилично су дугачке и многобројне; изузевши прутице ипак је чело слабо и фино длакасто. Пипци црни, врло малени, завршни чланак им је заокружен; чекиња на пипцу је дугачка и фина, једва пахуљаста. — Хрбат торакса сјајно црн, једва натачкан; штитац посве гладак и сплоштен, зарубљен (ко у *Chloropisca),* има четири јаке чекиње. Затка сплоштена, сјајно црно-смеђа, трокутна, на вршку нешто свјетлија; плодна цијев кратко трокутна са узано одсјеченим вршком, са горње стране има уздужни олук. Ноге једноставне, тамно смеђе; мјестимице су свјетлије, нарочито на основици предњих тарза. Крељути, ако се држе спрам тамнијег предмета, бијеле ко млијеко са блиједим жилама; ако се држе спрам свјетлијег предмета, онда су стакласто свјетле а жиле су тамне. Обрубна жила иде до четврте уздужне жиле, али је пошљедњи одсјек краћи; на првом су одсјеку кратке трепавичасте длаке. Прва уздужна жила свршава се испред крељутног средишта, друга до четврта теку прилично паралелно, само на вршку дивергирају јасно друга и трећа; предња попречна жила стоји тик иза завршетка прве уздужне жиле. Анална станица врло малена; шеста уздужна жила не сиже сасвим до отражњег руба.

nigripes Mg. Столац, ♀ (Winneg.).

carbonaria Zett. Задар, ♀ (Novak).

**luctuosa* Mg. VI., 182., Zett., 2759., Strobl u Wiener entomolog. Zeitschr., 1893., стр. 134. Задар, ♂ (Novak).

**aeneiventris* Fall., Zett., 2777., Schin., 304. Задар, ♀ (Novak).

maura Mg. var. *morionella* (Zett., Schin. као врста). Хвар, Задар, 4 ♂, 4 ♀ (Novak.)

curvipalpis Zett. var. *major* Strobl, Дипт. Босне, стр. 92. Задар, ♂ (Novak).

**novakii* m. ♂, *2 мм. Affinis maurae* Mg.; *differt genis latis, capite et abdomine fuscis, venis transversis maxime appropinquatis, vena 4. in apicem alae abeunte.* Задар (Novak).

Стоји сасвим до врсте *maura*, јер су јој замашке, тијело и ноге посве тамне, јер је штитац са четири чекиње на рубу сведен, јер су попречне жиле врло на близу положене, јер обрубне жиле иду до завршка четврте уздужне жиле, јер образ није избачен и јер је рилце кратко. Ипак је од ње специфично различна по тамно-смеђој боји (а не црној) главе, затке и ногу; по томе што су образи врло широки (скоро до висине очију), што су попречне жиле још ближе поредане, тако да размак није већи од мале попречне жиле, па што 2. до 4. уздужна жила стоје још ближе, тако да се пошљедња свршава у крељутном вршку (а не иза њега). Шеста уздужна жила је слаба али јасна и свршава се испред руба. Хипопиг је прилично велик и облика ко пупољак. Могуће да моја животињица још није посве дозрела и да тамно-смеђи дијелови тијела у зрелој старости постају црни.

Ceratomyza Schin.

acuticornis Mg. Задар, ♀ (Novak).

Phytomyza Fall.

albiceps Mg. Задар, ♂ ♀ (Novak).

**bipunctata* Lw. у Wiener entomolog. Mon., 1858., стр. 77., Schin., II., 317. Задар, ♂ (Novak).

**flavicornis* Fall., Zett., 2825., Schin., II., 315., (нема је у Schiner-овој збирци). Задар, 2 ♂ (Novak).

Примједба: Послије поновног истраживања подесније је, да моју *zetterstedtii* var. *genis lattisimis*, ♀ из Хвара (Фауна Босне, стр. 92.) због врло широких образа прибројимо врсти *flavicornis*, али као одлику (var.) са тамним, скоро црно-смеђим завршним чланком пипаца.

**flavotibialis* m. ♀ 3 *мм. Simillima flavae* Fall. *et flavoscutellatae* Fall.; *sed major; differt ab illa scutello nigromaculato et abdomine fere toto nigrofusco; ab hac tibiis totis luteis, thoracis dorso luteo, cinereo-trivittato.*

Стоји тачно по средини између врста *flava* и *flavoscutellata;* од обадвију различна нарочито по истакнутим обиљежјима.

Глава је ко у споменутих врста грађена и обојена (жута са црном оцеларном и затиљњачком пјегом, пипци жути са црним завршним чланком); торакс — као у нормалне *flavae* — жут са три црне, сивкасто на густо запрашене бразготине по хрпту, средња је отрага, оне постране су на обадва краја скраћене; поврх тога су сивкасто запрашена пјега на боку и отражњи хрбат црни. Штитац није сасвим жут, него има (као врста *flavoscutellata)* двије црне, сивкасто запрашене постране бразготине. Затка такођер ко у управо споменуте врсте црно-смеђа, само су обрубна пјега првог и отражњи руб пошљедњег обруча жути. Плодна цијев прилично кратка, шиљасто трокутна, сјајно црна, понешто стиснута. Бокови и ноге жуте (ко у врсте *flava),* само су тарзе готово смеђе. Жиле устројене ко у споменутих врста: четири уздужне жиле свршавају се такођер тачно у крељутном вршку; набор између пете и аксиларне жиле зачудно је јасан те се губи ко и аксиларна жила тек на крељутном рубу, тако да се може избројати седам уздужних жила.

У Бијам-планини 1 ♀ (Apflb.); сабирао сам ову животињу такођер у шумским гудурама око Адмонта крајем септембра, 3 ♀.

lateralis Fall. Задар, 2 ♂ (Novak).

19. скупина: ***Borborinae.***

Borborus Mg.

geniculatus Macq. Задар, Хвар, 4 ♂ ♀ (Novak); на Бијам-планини ♂ ♀ (Apflb.).

equinus Fall. Такођер око Задра на ђубру• честа, ♂ ♀ (Novak).

**nigriceps* Rond. *Copromyzinae* у Soc. ent., ital., 1880., стр. 8., *nitidus* Schin., II., 323., non Mg. Вареш и Бијам-планина, 2 ♂, 4 ♀ (Apflb.).

**niger* Mg., Rond. на озн. мј. стр. 9. На Требевићу код Сарајева, ♀ (Apflb.).

**suillorum* Hal., Schin., II., 322., Rond., на озн. мј. стр. 10. Олово, ♂ (Apflb.).

Sphaerocera Ltr.

subsultans F. Задар, ♂ ♀ (Novak).

**Pseudosphaerocera* m.

Corpus et pedes Sphaerocerae; scutellum et alae Limosinae. Femora antica valde incrassata, subtus tuberculo munita; postica (♀) *modice incrassata; metatarsus posticus articulo secundo aequelongus, parum incrassatus; scutellum convexum setis 4. Areolae axillares desunt; vena 4. et 5. post transversam evanescunt.*

**luteipennis* m. ♀. 2·5 *мм. Nigra, opaca, geniculis, tibiis anticis et tarsis pro maxima parte rufis; alae lacteae, leviter lutescentes.*

У овој животињи саставља се грађа ногу *Sphaerocera*-е са грађом крељути једне *Limosina*-е, па се с тога без натеге не може никако прибројити којој од ових двију врста.

Глава у профилу трапецног облика, јер је чело понешто избачено, док се слабочине лица косо унатраг спуштају. Уста слабо избачена; образи скоро

високи ко очи, проширују се и спуштају према позадини. Јагодице одоздô до доље скоро једнако широке, имаду облик врпце. Отвор устију ванредно велик; горња губица избачена, попречна; рилце и пипало увучени. Пипци дивергирају, те су заједно са чекињом грађени као у *Sphaerocera subsultans*. Чело готово сплоштено, мјери половину од ширине главе, мутно је те има испред оцела кратки, олукасто удубљени, умјерено сјајни оцеларни трокут; у отражњој су половици три орбиталне чекиње, средња од њих тик уз око управљена је ван, остале су одаљене од ока и према унутрице увинуте. Хрбат торакса прилично сплоштен, посве мутан, понешто запрашен, умјерено на густо зарастао црним, укоченим длачицама а уз руб такођер дуљим црним чекињама. Чини се (животиња је набодена на иглу) да има четири дорзоцентралних чекиња, једна је посве сприједа; штитац је пупчаст и има уз руб четири једнако дугачке чекиње. Замашке црвено-жуте. Затка врло кратка и дебељасто чуњаста, зарасла црном длаком, има кратки али оштри вршак. Ноге црне; насупрот су хрђасто-црвени сви чланци бокова, вршак бедара и основице голењица, затим предње голењице (изузевши црну уздужну прутицу на вањској страни) и све тарзе; само су два базална чланка отражњих тарза понешто тамнија. Предње бедро појаче удебљано, има нешто испред средине с дôње стране грбу а иза ове сплоштени руб; на дôњој страни израсло у појединакој даљини 7—8 прилично кратких чекиња, сличних длакама. Отражња су бедра једва дуља од предњих, али су знатно дебља од средњих, па су знатно дебља од отражњих бедара у женке *Sphaerocera subsultans*. Све голењице и тарзе прилично на густо зарасле одстојећом крутом длаком, која је скоро трепавичастог облика. Чланак у канџе прилично дебео, крпице (Haftläppchen) и канџе доста велике. Завршни три отражњих голењица кратак, врло танак и незнатан, слабо завинут. Први чланак отражњих тарза дугачак, али нешто дебљи од другог, но чини се да ово удебљање понајвише потјече одатле, што је унутарња страна на густо зарасла притиснутим, жуто-смеђим длакама. — Крељути бијеле ко млијеко, али ипак — нарочито у предњој половини — јасно жуто-смеђе замућене; жиле тамније, жуто-смеђе боје. Прва уздужна жила фина је и свршава се на крају прве трећине; први одсјек обрубне жиле прилично је дугачак и снажан, сви други су кратки и танко трепавичасти. Други одсјек обрубне жиле незнатно је дуљи од трећег; друга и трећа уздужна жила јесу скоро равне, само при врху понешто узвинуте; обрубна жила свршава се при крају треће уздужне жиле. Предња попречна жила стоји скоро тачно у средини између завршетка прве и друге уздужне жиле, приближава се примјетно више отражњој попречној жили него корјену треће уздужне жиле. Отражња попречна жила је стрма и равна; иза ње настављају се четврта и пета уздужна жила у дуљини њезиној, онда постају слабије и ишчезавају пред крељутним рубом. Аксиларних станица нема никако. На Пентеликону код Атине, 1 ♀ (Apflb.).

Limosina Macq.

**plurisetosa* Strobl, Span. Dipt. у Wiener entomolog. Zeitschr., 1900., стр. 69. (из Алгецираса у Андалузији). Задар, 2 ♀ (Novak); од онда сам ♂ и ♀ доста често са сасушених алга уз морску обалу изрешетао такођер код Монфалкона.

albipennis Rond. Задар. ♂♀ (Novak).

limosa Fall. Задар, 3 ♂ (Novak).

fontinalis Fall. Задар, 4 ♂♀ (Novak).

roralis Rond. Задар, 5 ♂♀ (Novak).

bifrons Stnh. *var. *puerula* (Rond. као врста). Задар, 1 ♂ (Novak).

sylvatica Mg. Задар, ♂ (Novak).

cilifera Rond., Coprom., стр. 29. Задар, ♂♀ (Novak).

crassimana Hal. Задар, 8 ♂♀ (Novak); Бијам-планина, 7 ♂, 4 ♀ (Apflb.).

Siebäck-ова збирка има, како ми је он писмом приопћио, ове далматинске *Muscide* (оне које су означене *, нијесам до сада набрајао).

**Syntomogaster globulus* Mg. (Wohl = *Xysta cana* Mg., Schin., 407.; бар један по Siebäck-у из Ригерсбурга (Riegersburg) добављени ♂ иде к врсти *cana*); **Uromyia curvicauda* Fall. (Трогир, l. Siebäck); *Gymnosoma rot.* var. *costatum* Mg. (Трогир, l. Siebäck); *Ocyptera bicolor* Mg. (Задар, l. Siebäck); *interrupta* Mg. (Далмација, l. Erber); **Echinomyia ruficeps* Macq. (Спљет, l. Gasparrini); **Zophomyia flavipalpis* Macq. (Трогир, l. Siebäck — поуздано је само var. од *temula* Scop.); *Plagia ruralis* Fall. (Трогир, l. Siebäck); *Gonia atra* Mg., *capitata* Deg., **divisa* Mg., **fasciata* Mg. (Далмација, l. Erber); *Nemoraea pellucida* Mg. (Трогир, l. Siebäck), **truncata* Zett., **consobrina* Mg. (Далмација, l. Erber), *quadripustulata* F. (Задар, l. Siebäck); *Epicampocera succincta* Mg. (Задар, l. Siebäck); *Exorista confinis* Fall., *lucorum* Mg., *cheloniae* Rnd. (Далмација, l. Erber), **affinis* Fall., **polychaeta* Macq., *excisa* Fall. (Задар, l.Siebäck); *Meigenia floralis* Mg. и *bisignata* Mg. (Трогир, l. Siebäck); *Masicera pratensis* Mg. (Далмација, l. Erber), **gyrovaga* Rond. (Задар, l. Siebäck); *Phorocera* **unicolor* Fall.; *Metopia leucocephala* Ross., *campestris* Fall., *Macronychia flavipalpis* Girschn., *signata* Mg., *Miltogramma* **germari* Mg. (Далмација, l. Erber), *ruficornis* Mg. (Трогир, l. Siebäck); *Eggeria fasciata* Egg. (Спљет, l. Gasparrini); *Myiobia pacifica* Mg. (Далмација, l. Erber); *Tryptocera muscaria* Fall. (Трогир, l. Siebäck као *cognata* Schin.); *Siphona* **flavifrons* Stg. (Трогир, l. Siebäck), *geniculata* Deg. (Далмација, l. Erber); *Macquartia nitida* Zett., **prolixa* Mg. (Задар, l. Siebäck); *Rhinophora femoralis* Mg., *umbratica* Fall., *Phyto melanocephala* Mg., *Nyctia halterata* Pz., *Thelaira leucozona* Pz., *Melania volvulus* F., *Dexia longifacies* Rnd. (Далмација, l. Erber); *Mintho* **compressa* F. (Трогир, l. Siebäck); *Phorostoma subrotundatum* Dsv. (Далмација, l. Erber); *Syntomocera picta* Mg., *Zeuxia tesselata* Egg. (Задар, l. Siebäck), *cinerea* Mg. (Далмација, l. Erber); *Sarcophila latifrons* Fall. (Задар, l. Siebäck); *Sarcophaga* **albiceps* Mg., **cruentata* Mg., *consobrina* Bell., *nurus* var. *dalmatina* Schin. (Далмација, l. Erber); *melanura* Mg., *nigriventris* Mg. (Трогир, l. Siebäck), *haemorrhoa* Mg. (Спљет, l. Gasparrini); *Onesia cognata* Mg., *gentilis* Mg., *Rhynchomyia columbina* Mg., *cyanescens* Lw., *ruficeps* F., *Calliphora erythrocephala* Mg. (Далмација, l. Erber); **anthracina* Mg. (Задар, l. Siebäck, мени посве непозната), **chrysorrhoea* Mg. (Спљет, l. Gasp.); *Lucilia regina* Mg., *nobilis* Mg., *cornicina* F. (Трогир, l. Siebäck); *ruficeps* Mg., *sericata* Mg., *illustris* Mg. (Далмација, l. Erber); *Pyrellia serena* Mg., **cyanicolor* Zett., *Cyrtoneura stabulans* Fall. (Задар, l. Siebäck); *pabulorum* Fall., *hortorum* Fall. као *pilipes* Rnd. (Далмација, l. Erber), *pascuorum* Mg., **podagrica* Lw., **assimilis* Fall. (Трогир, l. Siebäck), **caesia* Mg. (Спљет, l. Gasparrini); *Aricia lardaria* F., **morio* Zett., **incana* Wied. (Далмација, l. Erber), *lugubris* Mg., *laeta* Fall., *basalis* Zett., *longipes* Zett. (Задар, l. Siebäck), *erratica* Fall. (Трогир, l. Siebäck); *Spilogaster vespertina* Fall., *impuncta* Fall. (Задар, l. Siebäck), *duplicata* Mg., **anceps* Zett., **angelicae* Scp., *uliginosa* Fall. (Трогир, l. Siebäck), *quadrum* F., *fuscata* Fall., *pagana* F., *urbana* Mg. (Далмација, l. Erber); *Hydrotaea meteorica* L. (Задар, l. Siebäck), **sylvicola* Lw. (Трогир, l. Siebäck), **ciliata* F., **palaestrica* Mg. (Далмација, l. Erber), *Ophyra anthrax* Mg. (Спљет, l. Gasparrini); *Hylemyia antiqua* Mg. (Трогир, l. Siebäck), *coarctata* Fall. (Задар, l. Siebäck); *Homalomyia mutica* Zett., *Lispe consanguinea* Lw. (Далмација, l. Erber), *tentaculata* Dg., *Coenosia* **fungorum* Dg., *sexnotata* Mg., **humilis* Mg. (Задар, l. Siebäck), *alma* Mg., *geniculata* Ztt., *Atherigona varia* Mg., (Далмација, l. Erber).

Scatophaga lutaria F. (Далмација, l. Erber), *merdaria* F., **analis* Mg. (Задар, l. Siebäck), *littorea* (Спљет, l. Gasparrini; него је *dalmatica* Becker); *Fucellia fucorum* Fall., *Helomyza affinis* Mg., *ustulata* Mg., **flava* Mg., **univittata* Ros. (Далмација, l. Erber), **maxima* Schin. (Задар, l. Siebäck); *Blepharoptera cineraria* Lw. (Задар, l. Siebäck); *Dryomyza flaveola* F., *Phaeomyia fuscipennis* Mg., **leptiformis* Schin. (Далмација, l. Erber), *nigripennis* F. (Задар, l. Siebäck); *Sciomyza simplex* Fall., *griseola* Fall., *Schönherri* Fall. (Далмација, l. Erber), *rufiventris* Fall.

(Сплѣт, l. Gasparrini); *Cormoptera limbata* Mg., *Tetanocera robusta* Lw., *ferruginea* Fall., *punctata* F., *reticulata* F., **elata* F., **sylvatica* Mg., **laevifrons* Lw., *punctulata* Scop. (Далмација, l. Erber); *Limnia* **obliterata* F. (Сплѣт, l. Gasparrini); *Elgiva albiseta* Scop., **rufa* Pz., *Sepedon sphegeus* F. (Задар, l. Siebäck); *Aciura femoralis* Dsv., *Acidia cognata* Wd. (Далмација, l. Erber); *Spilographa zoë* Mg. (Задар, l. Siebäck); *Trypeta colon* Mg., *serratulae* L., *Carphotricha guttularis* Mg. (Далмација, l. Erber); *Ensina sonchi* L. (Задар, l. Siebäck); *Oxyphora miliaria* Schrk., *Tephritis* **marginata* Fll., *conura* Lw. (Трогир, l. Siebäck), *Sepsis flavimana* Mg., *Nemopoda cylindrica* F. (Задар, l. Siebäck); *Calobata calceata* Fll., **ephippium* F. (Далмација, l. Erber); *cibaria* L., *Psila morio* Ztt. (Трогир, l. Siebäck), *rosae* F. (Далмација, l. Erber); *Meromyza variegata* Mg., *saltatrix* L. (Трогир, l. Siebäck); *Chlorops taeniopus* Mg., *Chloropisca ornata* Mg. (Задар, l. Siebäck); *Lipara lucens* Mg. (Далмација, l. Erber), *Oscinis frit* L. и var. *pusilla* Mg. (Задар, l. Siebäck); *Siphonella* **tristis* Lw., **laevigata* Fll. (Далмација, l. Erber); *Notiphila cinerea* Fll., *Ephygrobia polita* Mcq. (Задар, l. Siebäck), *Clasiopa calceata* Mg., *Hydrellia griseola* Fll. (Далмација, l. Erber); *discolor* Stnh., *Parydra aquila* Fll., *litoralis* Mg. (Задар, l. Siebäck); *coarctata* Fll., *Ephydra* **riparia* Fll., *macellaria* Egg. (Далмација, l. Erber); *Scatella sibilans* Hal., *sorbillans* Hal., **lutosa* Hal., *Drosophila fenestrarum* Fll., *melanogaster* Mg. (Задар, l. Siebäck); *Scyphella flava* L., *lutea* Fll. (Далмација, l. Erber); *Opomyza germinationis* L., *florum* F., *Borborus geniculatus* Mcq. (Задар, l. Siebäck); *vitripennis* Mg., *Limosina bifrons* Stnh., *ochripes* Mg., **littoralis* Stnh. (Далмација, l. Erber), **pumilio* Mg. (Трогир, l. Siebäck).

XX. фамилија: **Phoridae.**

Phora Ltr.

**maculata* Mg., Schin., II., 341., Becker у Abhandl. d. zoolog.-botan. Gesellsch. in Wien, 1901., стр. 26. Задар, ♂ (Novak).

pulicaria Fll. Задар, 2 ♀ (Novak), Чевљановић, недалеко Сарајева, 4 ♂ ♀ (Apflb.).

var. *pumila* Mg., Str., Zett. (По Becker-овом истраживању типова је *pumila* Mg. = *pusilla* Mg.) Задар, 2 ♀ (Novak).

rufipes Fall. (По Becker-у, на озн. мј. стр. 59., добра врста.) Задар, 6 ♂, 8 ♀ (Novak); Хвар, у пећини код Смоковника, 2 ♀ (Müller).

Gymnophora Macq.

arcuata Mg. Задар, ♀ (Novak).

XXI. фамилија: **Bibionidae.**

Scatopse Geoffr.

clavipes Lw. Задар, ♀ (Novak).

pulicaria Lw. Задар, 2 ♀ (Novak).

notata Mg. Задар, Хвар, ♂ ♀ чесге (Novak).

Dilophus Mg.

vulgaris Mg. Задар, 3 ♂ (Novak); Карпениси, ♀ (Apflb.).

femoratus Mg. Хвар, 18 нормалних ♂ = *albipennis* Mg. и 16 ♀ од var. *humeralis* Zett., (Novak); Столац, 2 нормална ♂ и 5 ♀ од var. *humeralis* (Winneg.).

humeralis тек је одлика ♀ од врсте *femoratus* и има посве црвену кврту на плећки и посве или сублизу тамне 4 отражње ноге; и у нормалне *femoratus*-женке је она плећна кврга често ± црвенкаста; кад и кад се на истом налазишту међу нормалним ♀ нађу женке са посве тамним отражњим ногама; у исто вријеме

са ♀ прикупљени ♂ врсте *femoratus* не могу се апсолутно разликовати од ♂ врсте *humeralis*.

*var. Трбух и отражња бедра ± црвена. Хвар, 4 ♀ (Novak). Ова се одлика приближава по боји var. *andalusiaca* m. (у Wiener entomolog. Zeitschr., 1900., стр. 92.), али је од ње различна по бјелкастим, ко стакло свјетлим крељутима и по узанијем блеђем обрубу.

Од *ternatus* Lw. имамо само 2 ♀ са Хвара.

Bibio Geoffr.

marci L. Задар, Хвар, 5 ♂, 3 ♀ (Novak).

hortulanus L. Задар, Хвар, ♂ ♀ честе (Novak); Столац (Winneg.), Берат (Dr. Patsch), Пожаревац у Србији (Hilf), Цариград (Apflb.).

varipes Mg. Задар, ♀ (Novak); Карпениси, 1 ♂, 3 ♀ (Apflb.).

**lacteipennis* Ztt., 3384., ♂ *nigriventris* Hal., Schin., II., 361., ♀ (искључиво ♂); испореди Strobl, Dipt. v. Steierm., IV., стр. 278. Троглав ♀, идентична са примјерцима из Штајерске (Apflb.).

**femoralis* Mg., VII., 56., (само ♀)? Задар, 2 ♂, 1 ♀ (Novak).

Опис Mg. подудара се додуше потпуно, али је прекратак а да би се по њему могло поуздано доћи до одлуке; каснијим ауторима остала је врста, колико знам, непозната. Schiner ју не познаје. Mik (Wiener entomolog. Zeitschr., 1887., стр. 36.) спомиње ју додуше али не вели, да ли ју посједује па ју није ни описао. У мојем се посједу налази још и 1 ♂ из Лавова (l. Schmid-Göbel), који се потпуно слаже са животињама из Задра. Ова се врста може лако замијенити врстом *Bibio johannis*, па је ваљда с њоме и помијешана. Али се ♂ поуздано разликује по бјелкасто длакавој затки и дрикчије грађеном отражњом петом. У врсте *johannis* пета је на задњој бази танка и до вршка једнако дебела; у врсте *femoralis* постаје од базе према вршку све то дебља те је дакле буздованастог облика; надаље су у *femoralis*-а не само базе бедара и кољена већ и вршки свих голењица узано црни а обруб је блеђи. Женка има као што и *johannis*-женка уску, једноставну пету, бјелкасте длаке по тораксу и затки, снажно удебљана предња бедра и т. д., али се од ње разликује — ко и у ♂ — по јасно тамнијим крајевима голењица и по црној кврги на плећима; такођер је длакавост торакса и затке најмање двоструко дуља и обрубна пјега нешто блеђа него у врсте *johannis*. Ако се *femoralis* Mg. истраживањем типичког ексемплара не испостави ко синонимна са врстом *johannis* (што ми се чини могуће), то бих за моју врсту предложио име *clavitarsis*. Врста *Globulipes* Lw., *linaea* је по опису слична, али има црна бедра, јаче удубљене отражње голењице и т. д.

XXII. фамилија: **Simulia** Ltr.

**latipes* Mg., Schin., II., 366. Босна-Херцеговина: Дôње Блато, ♂ (Winneg.).

ornata Mg. Задар, 1 ♂, 2 ♀ и 1 ♀ var. *flaviventris* m. (Novak).

XXIII. фамилија: **Cecidomyidae.**

Lestremia fusca са Хвара, 1 ♂ (l. Novak), Strobl у Wiener entomolog. Zeitschr., 1893., стр. 162., спремио сам ју г. Абеју Kieffer-у у Битче (Лотариншка) а он је имао доброту истраживати ту животињу те ми о томе пише ово: „Она је различна од *fusca* Mg. и *leucophaea* Mg. те је nov. sp.; подајте јој име *angustipennis*. Разлике су ове: 1. врло уске крељути; 2. горњи одсјек прве уздужне жиле шест пута је дуљи од попречне жиле (= базалном комаду *cubitus*-а по Schiner-у); 3. петељка рачве скоро је тако дугачка ко и сама рачва; 4. горњи парожак увире видљиво иза вршка; 5. има акалну жилу.“

— У његовој „Synopse des Cecidomyies d'Europe et d'Algérie", 1898., стр. 52., спомиње се као *angustipennis* Strobl, али није описана.

Још су у Novak-овој збирци 2 ♂ једне *Campylomyza* из Задра, коју сам у Zoolog.-botan. Gesellsch., 1870. одредио као *obscura* Winneg.

XXIV. фамилија: **Mycetophilidae.**

Sciara Mg.

(Одређене по W. = Winnertz у Zoolog.-botan. Gesellsch., 1867., i Gr. = Grzegorzek у Berliner entomolog. Zeitschr., 1885.)

thomae L. Пожаревац у Србији, 3 ♀ (Hilf).
obscura W. Задар, ♀ (Novak).
**humeralis* Zett., W., стр. 35., Gr., 54. Задар, Хвар, 7 ♀ (Novak).
dubia W. Задар, 1 ♂, 4 ♀ (Novak).
**bicolor* Mg., W., 40., Gr., 55. Задар, ♀ (Novak).
lugubris W. Босна: Трогдав, ♀ (Winneg).
gregaria Bel. Задар, 2 ♂, 8 ♀ (Novak).
**albinervis* W., 87., Gr., 63. Задар, 1 ♂, 3 ♀ (Novak).
tarda W. Задар, Хвар, 2 ♂, 5 ♀ (Novak).
**colorata* Gr., Berliner entomolog. Zeitschr., 255. Задар, ♀ (Novak).
**pratincola* W., 122., Gr., 69. Задар, ♂ (Novak).
**moerens* W., Gr., 73. Задар, ♀ (Novak).
triseriata W. Задар, Хвар, 3 ♂, 5 ♀ (Novak).

Trichosia W.

parcepilosa Strobl, Bosna, стр. 100., *var.? *opacicollis* m. Задар, ♀ (Novak).

Нонајближе сродна са врстама *parcepilosa* и *modesta,* али се од њих разликује (у колико се то може распознати крај предебеле игле) по сасвим једнобојно — сивкасто запрашеном, посве тамном хрптеном штитцу; по тамније црвено-смеђој затки; по тамније црвено-жутим замашкама и ногама; по нешто гушћој длакавости на крељутима, која се распростире по већем дијелу њиховом; по томе што се дôња обрубна жила не свршава испред, већ изнад корјена рачве; по знатнијој величини (3 *мм*). Но како би се могле донекле промијенити ове различности, кад би располагали већим бројем ове животиње, то ју за сада означујем само као одлику.

Boletophila Mg.

cinerea Mg. Вареш, ♀ (Apflb.)
**fusca* Mg., Schin., II., 430., Winn. u Zoolog.-botan. Gesellsch., 1863., стр. 673. Вареш, ♀ (Apflb.).

Macrocera Mg.

**stigma* Curt., Schin., II., 433., Winn., на озн. мј. 682. На Требевићу, ♂ (Apflb.).

Sciophila Mg.

limbata W. Вареш, ♂ (Apflb.).
**cinerascens* Macq., Schin., II., 444., Winn., на озн. мј. 722. Бјам-планина, ♂ (Apflb.).

Glaphyroptera W.

**bimaculata* Mg., Schin., II., 458., Winn., на озн. мј. 790. Задар, ♀ (Novak).

Rhymosia W.

**spinipes* W., на озн. мј. 813., Schin., II., 464. Задар, 2 ♂, 2 ♀ (Novak).
**cristata* Stg., W., 819., Zett., 4213. Вареш, ♀ (Apflb.).
**domestica* Mg., W., 824., Schin., II., 466. Задар, ♀ (Novak).
maculosa Mg. Задар, ♂ ♀ (Novak).

Allodia W.

ornaticollis Mg. γ *grata* Mg. Вареш, 2 ♀ (Apflb.).

Brachycampta W.

**bicolor* Macq., W., на озн. мј. 835., Schin., 469. Хвар, 2 ♀ (Novak).

Phronia W.

tenuis W. Хвар, ♀ (Novak).

Exechia W.

fungorum Deg. Задар, Хвар, 4 ♂ ♀ (Novak).
pallida W. Бијам-планина, ♀ (Apflb.).

**Epicypta* W.

**aterrima* Zett., 4225., Strobl, Dipt. v. Steierm., III., 51. Чевљановић код Сарајева, 2 ♀ (Apflb.).

Mycetophila Mg.

lineola Mg. Задар, ♂ (Novak); Олово, 6 ♂, 4 ♀ (Apflb.).
unipunctata Mg. Вареш, ♂ (Apflb.).
vittipes Zett. *var. *marginefasciata* m. Читави ваљски крељутни руб има од дôњег парошка на дôњој рачви све до завршетка треће уздужне жиле прилично интензивни, добро омеђашени, широки, сиви обрубни појас. Затка је црномеђа; на тораксу види се само малена црвена плећна пјега; величина нормална или до 5 *мм*. Вареш, ♂ (Apflb.); ја сам ју сабирао око Хохентауерна (Hohentauern) у Штајерској, 5 ♂, 4 ♀.
gratiosa W. Вареш, ♀ (Apflb.).
**tarsata* W., на озн. мј. 944. Хвар, ♀ (Novak).

XXV. фамилија: **Rhyphus** Ltr.

fenestralis Scop. Сарајево, 4 ♀ (Winneg.).
**fuscatus* F., Mg., Schin. II., 495. Сарајево, ♀ (Winneg.).

XXVI. фамилија: **Tipulidae.**

Ptychoptera Mg.

contaminata L. Илиџе, ♀ (Winneg.).

Pachyrrhina Macq.

maculata Mg. Задар, 2 ♂, 4 ♀ (Novak); Столац, ♂ (Winneg.); Цетиње, ♂ (Apflb.); Пожаревац у Србији, ♀ (Hilf).

Tipula L.

maxima Poda. Задар, ♀ (Novak).
**scripta* Mg., Schin. II., 515. Троглав, ♀ (Apflb.).
**truncorum* Mg., Schin. II., 511. Сарајево, ♀ (Winneg.).
**macrocera* Zett. 3967., Strobl, Dipt. v. Steierm. III., 89. (са описом). Олово, ♂ (Winneg.).
**appressocaudata* m. ♂ 11 *мм. Similis sarajevensi* Str. *et humili* Stg.; *differt praecipue antennis flavoannulatis, abdomine rufobrunneo, vix striato; hypopygii lamina basali patente, late truncata, subemarginata; appendicibus inferis longis, appressis, acute unidentatis, apice curvato, dense nigrosetoso.* Шибеник, 21. маја (l. Strobl).

Од прилике велика ко близу јој сродне врсте *humilis* и *sarajevensis* m. (Дипт. Босне, стр. 106.), али се од ових и свих осталих мени познатих врста лако распознаје по дебелом, с горње стране сјајно црном, с дôње хрђасто црвеном хипопигу и његовим дугачким, окомито усправљеним дôњим привјесцима, који су извана оштро једнозупчасти, на врху посути црним чекињама.

Предња и дôња глава црно-жута, слабо запрашена; горња и отражња глава црна, на густо сивкасто (лугасто) запрашена. Пипало црно. Два базална чланка у крељути посве а наредни само при вршку сињаво-жути, иначе сасвим црни. Чланци у бича (flagelli articuli) нормални, нијесу јасно исјецкани. Торакс црн, штитац а мјестимице и грудне стране црвенкасте, али скоро посвуда лугасто-сиво на густо запрашене; хрбат торакса има четири тамније, више црно-смеђе бразготине, управо ко и *humilis* и *sarajevensis*. Предњи колути затке једнобојно смеђо-жути, постају према позадини постепено тамнији са свјетлијим обрубом. Хипопиг дебео, велик, усправљен. Седма хрптена пругица је попречно-линеална, осма скоро полукружна, по средини нешто извучена; обадвије су смеђе. Девета (= горња) завршна ламела је трапезног облика, сјајно црна, има разбацане жуте длаке, те је с обадвију страна на дôље повучена; ако ју посматрамо одозгô изгледа квадратична, али је на завршном рубу у куту исјецкана. Двије претпошљедње пруге на трбуху прилично су широке, жуто смеђе, правилно полукружне; пошљедња одстоји водоравно, има облик трапеза са на широко одсјеченим, понешто извученим завршним рубом; боја јој је црносмеђа са великим блиједо жутим трокутом на врху, чија основа твори завршни руб; уз окрајак овог блиједо жутог мјеста стоје одуље, конвергирајуће длаке, које али нијесу састављене у снопиће. Хрђасто црвена дôња завршна ламела је десно и лијево од пошљедње трбушне ламеле мјехурасто надувена и слабо је зарасла дугачким сињасто-жутим длакама; средња партија конкавна; завршна ламела захваћа крај хипопига на трима странама. У куту између средње и постраних партија ничу два врло дугачка, уска, скоро линеална, али примјетно сведена дôња привјеска; они иду до висине хипопига равно ко по жици, али се онда увијају и сужавају те се увлаче у изрезак горње завршне ламеле; на шиљку зарасли су на густо кратким, укоченим, црним чекињама. Испод почетка завијутка има сваки привјесак с вањске стране прилично дубоки, дугољасти урезак а на дôњем његовом крају оштри хрђасто жути зуб, дугачак ко и урезак. — Ноге врло дугачке и танке, заједно са боковима хрђасто жуте; само су крајеви бедара, гољеница и читаве тарзе црносмеђе. — Крељути интензивно сиве са тамним смеђо-сивкастим рубом, испред којег је мален ко млијеко бијело мјесто; ово не сиже додуше преко друге уздужне жиле, али су ипак дôњи нерви дискоидалне станице такођер бијели ко млијеко. Састав жила нормалан.

**mellea* Schum., Schin., II., 523. Задар, Хвар, 3 ♂, 2 ♀ (Novak).
**selene* Mg., Schin., II., 523. Чапљина, ♀ (Winneg.).
helvola Lw. Хвар, ♀ (Novak).
bifasciculata Lw. Задар, ♂ (Novak).
praecox Lw., Mg., X., 33. Задар, 1 ♂, 3 ♀ (Novak); досад још неописана ♀ разликује се (ко и ♂) од врсте *cinerascens* Lw. по осредњој бразготини торакса, која је у троје раздијељена, тако да посве фину средњу линију обрубљују

двије сивкасте, а ове опет двије тамније бразготине (слично ко у врсте *nervosa* Mg.); у врсте *cinerascens* је осредња бразготина двострука као у врсте *varipennis*. *macroselene* Str. Из Задра и Хвара имамо од Novak-a 7 ♀; у храстицима код Волоске сабрао сам 2 ♀, али још ниједног ♂.

Amalopis Hal.

inconstans O.-S., *tipulina* Egg. Босна: Олово, ♂♀ (Winneg.).

**Anisomera* Mg.

(Обрађене по Loew-у у Zeitschrift für die gesammten Naturwissenschaften, 1865: Ueber die bisher beschriebenen europäischen Anisomera-Arten, стр. 395. до 426.)

**bicolor* Mg., I., 209., а не Schin., II., 534 (= *saxonum* Lw.), *gaedii* Mg., VI., 292., не *bicolor* Mg., VI., 292. (и она је = *saxonum* Lw.). Столац, 2 ♂ (Winneg.).

Примједба. Пипци су дугачки најмање ко половина тијела; 3.—5. чланак су једнаке дужине, шести је нешто краћи. Подудара се дакле по пипцима тачно по Mg. и Loew-у. По овим ауторима стоји попречна жила између прве и друге уздужне жиле тачно на предњој грани рачве, док је у мојег примјерка положена на петељци рачве, при почетку задње њезине трећине, од прилике ко у врсте *saxonum* Lw., у које је али трећи чланак пипца $1^1/_2$ пута дужи него што је четврти, у мојег експемплара али управо тако дугачак као четврти чланак. Спрам тога је дужина чланака у пипаца или положај попречне жиле промјенљив, или чини моја животиња осредњу врсту између обадвију врста, наиме са пипцима *bicolor*-а и попречном жилом *saxonum*-а. Како немам типичних експемплара ових двију врста, напуштам да мојој животињи надјенем име.

**burmeisteri* Lw. на озн. мј. 419.? Столац, 5 ♂ (Winneg.); два скоро идентична ♂ добих из Бамберга од Dr. Funk-а.

Врло слична пријашњој *(bicolor)* врсти, али се помоћна жила не свршава насупрот рачве него управо испред друге уздужне жиле; хрбат торакса није кратко и тамно длакаст кошто у врста *bicolor*, *nubeculosa* Burm., Lw. (= *striata* Schin., II., 533., *vix* Fbr.) и *Peronecera fuscipennis* Curt. Lw., стр. 422. (које иосједујем), већ је зарашten са три пут дужим бјелкастим длакама (како наводи Lw. за Burm.). Крељути су у становитом правцу понешто бјелкасте; бјелкасте длаке на затки су много дуље и падају више у очи. Пипци су знатно краћи него што је половина тијела (али су ипак дужи него у врстâ *nubeculosa* и *fuscipennis);* четири чланка дршка нијесу једнаки дугачки, него су други и трећи од прилике за половину краћи од првог, а четврти је опет нешто краћи од трећег. На челу је иза сваког пипка по једна доста видљива тубаста грба, дугачка ко половина првог чланка дршка. Ноге нијесу црне са жуто-смеђом базалном половином бедара, него су им бедра, гољенице и први чланци тарза скоро посве жуто- или тамно-смеђи. Ја бих моје експемпларе сматрао као врсту *burmeisteri* Lw., пошто међу оних осам врста, што их биљежи Loew, опис ове врсте најбоље пристаје; једина је разлика што Loew вели, да је први чланак бича двоструко дуљи од другог, док је у мојег примјерка дуљи само за половину. По истом аутору стоји попречна жила у средини дршкове рачве, док је у мојег бошњачког примјерка положена ближе уз рачву; у експемплара из Бамберга стоји та жила само нешто иза средине. Спрам тога варира положај попречне жиле, па можда и релативна дужина пипчевих чланака. Свакако можемо босанске експемпларе означити као var. *bosniaca*. Врсту *saxonum* можемо по Loew-у лако разликовати по пипцима, који прелазе половину тјелесне дужине и по црнкастим длакама на тораксу; по положају попречних жила и по релативној дужини чланака бича подудара се прилично са босанским примјерцима.

Symplecta Mg.

stictica Mg. Задар, Хвар, 18 ♂, 10 ♀ (Novak).

**punctipennis* Mg., Schin., II., 546. Задар, ♀ (Novak).

Trichocera Mg.

maculipennis Mg. Бијам-планина, ♂♀ (Apflb.).
regelationis L. Вареш, 2 ♀ (Apflb.); Хвар, Задар, 3 ♀.
hiemalis Deg. Задар, 2 ♂, 1 ♀ (Novak).
**annulata* Mg., Schin., II., 548. Задар, 2 ♂, 1 ♀ (Novak).

Ephelia Schin.

marmorata Mg. Сарајево, ♂ (Winneg.).

Poecilostola Schin.

punctata Mg. Олово, 3 ♂ (Winneg.).

Dactylolabis O.-S.

**longipennis* Strobl y Tifs dipter. Nachlass, 1901., стр. 18. означена као *sexmaculata* Macq. var. *longipennis*. — *Simillima sexmaculatae; differt alis longioribus, vena 6. magis distante a 7., appendicibus hypopygii superis latioribus.*

Ванредно слична врсти *sexmaculata,* али обично нешто већа *(sexmaculata* ♂ 7—8 *мм, longipennis* ♂ 8—11 *мм)*; крељути знатно веће *(sexmaculata* 10 до 12 *мм, longipennis* 14—17 *мм*); шеста уздужна жила три пута даље одмакнута од седме него од пете (у *sexmaculata* само два пута); коначно видим, додуше врло незнатну различност, која сама за себе не би оправдавала специфичну диобу, такођер у хипопигу. Хипопиг има у обадвије врсте по четири завршне привјеске; двије горње јесу црне, кожнате, сивкасто запрашене и зарастле дугим, жутим длакама; дôње су рожасте, жуте, голе, канџасто завијене. У врсте *sexmaculata* сужавају се горње привјеске из трокутне или једноставне основе у шиљак, док се у врсте *longipennis* из једноставне основе слабије сужавају, тубасто заокружују, чиме добивају више дугољасти него јајасти облик, те су у завршној половини за два пута шире него у врсте *sexmaculata.* Обадвије врсте имаду поврх тога на обадвим странама непарног средњег комада исто тако дугачак држак, који је у *sexmaculata* на вршку црн, у *longipennis*-а ко и средњи комад жуто-црвен или са једва нешто смеђастим вршком. — Могуће да је *longipennis* = *frauenelfdi* Egg., Schin.; како ова два аутора ништа не наводе о крељутној дужини и размаку нерва, мора да се истовјетност остави као двојбена све дотле, док се не постигне објашњење из оригиналних ексемплара; мимо тога описују оба аутора само ♀.

Олово и Ливно, 4 ♀ (Winneg.); први је Tief сабрао три ♂ у Корушкој, које сам на озн. мј. укратко описао.

Limnophila Macq.

hospes Egg. Олово, ♂ (Winneg.).

Dicranoptycha O.-S.

**cinerascens* Mg., var. *fuscescens* (Schum., Schin., II., 560. као врста, Loew y Mg., IX., стр. 1. и Bergr. y Zoolog.-botan. Gesellsch., 1888., стр. 646. као var.). Задар, Хвар, 1 ♂, 4 ♀ (Novak).

Limnobia Mg.

nubeculosa Mg. Задар, Хвар, 8 ♂, 1 ♀ (Novak); Бијам-планина, 2 ♂, 4 ♀ (Apflb.).
croatica Egg. Имамо је такођер из Задра 7 ♂, 9 ♀ (Novak).

XXVII. фамилија: **Chironomidae.**

Ceratopogon Mg.

regulus W. Задар, ♂ (Novak).
bipunctatus L. Задар, 3 ♂, 5 ♀ (Novak).
piceus W. Задар, Хвар, ♂♀ честе; можда је = *trichopterus* Mg., I., 85., VI., 262.; опис аутора (Mg.) подудара се додуше у свему, али је ипак непотпун, а да би се синонимност могла поуздано прихватити.
flavipes Mg. Задар, 1 нормална ♀ (Novak).
*var. *flavoscutellata* Strobl, Span. dipt. y Wiener entomolog. Zeitschr., 1900., стр. 170. (из Алгецираса 1 ♀). Задар, 1 ♀ (Novak).

Ова се женка по трновитим бедрима и по саставу жила у свему подудара с нормалном ♀, по црвено-жутом штитцу са одликом из Шпаније, али се од њих разликује сасвим по црним ногама (при јасном свјетлу); надаље су предње голењице према основи црвенкасте; при пролазећем свјетлу сва су бедра црвено-жута, а голењице више смеђе него црне; — спрам тога је ова животиња само форма од var. *flavosc.* Затка је ко у шпањолске ♀ на бази и према врху понешто црвенкаста.

Chironomus Mg.

Apfelbecki Strobl, Фауна Босне, стр. 114. (♀). Сарајево, ♂ (Apflb.).

Овај ♂ потпуно се подудара с мојим опширним описом женке до обичних сполних разлика; због дуље и виткије затке већи је (3 *мм*); бјелкасти обруби на завршетку сегмената постоје додуше, али се виде само на задњем сегменту. Клијешта су њежна, дугачка ко задњи колут. Предње су тарзе танке, једноставне, други и трећи чланак је прилично видљиво брадат. Дугачка длакавост бедара и голењица јасније се истиче него у ♀. Жути пипци имаду блиједе, сиво-жуте пераје. У боји крељути и у боји и величини ногу не видим никакове разлике; једино изгледа прилично једноставан средишњи појас на крељутима, пошто је њега испод рачве мања.

**viridis* Macq., Zett., Schin., 605. Задар, ♂ (Novak.).
**chloris* Mg., Zett., Schin., 604. Сарајево, ♀ (Apflb.).
**dispar* Mg., Zett., Schin., 604. Задар, 2 ♂ (Novak).
venustus Stg. Задар, Хвар, 5 ♂, 6 ♀ (Novak).
ictericus Mg. Задар, Хвар, 5 ♀ (Novak).
variabilis Stg. Задар, Хвар, 3 ♂, 11 ♀.
stercorarius Dg. Задар, Хвар, 8 ♂,
**barbicornis* F., Schin., 612., *obscurus* F., Zett., 3568. Задар, ♂♀ (Novak).
opacus Mg., *aterrimus* Mg., *minimus* Mg. Сви такођер око Задра (Novak).
**byssinus* Schrk., Mg., Zett., Schin., 612. Задар, 1 ♂, 2 ♀ (Novak).

Tanypus Mg.

**nervosus* Mg., Schin., 616.! Задар, 2 ♂ (Novak).
culiciformis L. Задар, ♂ (Novak).
**varius* F., Mg., Zett., Schin., 619. Задар, ♂ (Novak).
**trifascipennis* Zett., 3618. Сарајево, ♂ (Winneg.).

XXVIII. фамилија: **Culicidae.**

Culex L.

**vexans* Mg., Schin., 627., *articulatus* Rond. y Soc ital., 1872., стр. 30. Задар, ♀ (Novak).
**spathipalpis* Rd., на озн. мј. 1872., стр. 31. (наведена само у аналитичкој табели без исцрпивог описа). Задар, 2 ♂, 4 ♀.

♂♀ 6—7 *мм.* ♂: Ова врста има ко и *vexans* само на основици чланака тарза бијели колут, бијеле попречне појасе на затки и бијело колутасте чланке на пипалу. Дршци предње и отражње завршне рачве у крељутима од прилике су једнако дугачке. Врста *vexans* има ипак црно-смеђи, *spathipalpis* лијепо тарчинасто-смеђи (zimmtbraun) торакс, на којем су с горње стране назначене четири бразготине тиме, што су од љуштица састављене три бијеле уздужне линије. Бијела осредња бразготина тече равно, двије постране завијају се пак испред плећи правилно према постраној рубу те се свршавају сприједа тик крај вањског руба; овдје творе овеће мјесто са бијелим љуштицама, испуњавајући удубину у облику рупе између средњих и постраних крпица на тораксу. Блеђе, црвено-жуте грудне стране посуте су дијелом такођер бијелим љуштицама; то је случај и на бедрима и голењицама, које због тога изгледају бјелкасте и смеђе натачкане; само је дôња страна бедара блиједо-жуто-црвена. Отражњи очни руб опасан је бијелом линијом љуштица. Крељути су понешто пјегасте, али не онако снажно ко у врсте *annulatus* Schrk.; средина метатарза нема бијелог колута. Крајњи чланак пипала је елиптичан, само за половину дугачак, али на против скоро двоструко широк ко у *annulatus*-а, па се већ по томе наша врста лако разликује од ове.

Женка се по боји и по крељутним пјегама потпуно подудара са мужјаком; кратка, дебела пипала имаду такођер бијеле колуте а при врху су на широко бијела; базални чланци пипаца посути су бијелим љуштицама.

**nemorosus* Mg., Schin., 628., Rond., на озн. мј., 30. Столац, ♀ (Winneg.).

**pipiens* L., Schin., 628., Rond., на озн. мј. 30. Задар, 1 ♂, 5 ♀ (Novak); Бијам-планина (Apflb.), Сарајево (Winneg.), 1 ♂, 3 ♀.

*var. *ciliaris* (L., Schin., 628 као врста); држим ју за блиједо обојену одлику врсте *pipiens;* Rond. ју никако не наводи, ваљда ју је поистовјетио с *pipiens*. Исто тако држим *bicolor* Mg. за одлику врсте *pipiens* са једнолико блиједом затком; сабирао сам почешће ♀ у Штајерској и око Дујна. — Задар, 6 ♂, 1 ♀ (Novak); Метковић, ♀ (Apflb.).

XXIX. фамилија: **Psychodidae.**

Phlebotomus Rnd.

Papatasii Scop. Задар, Хвар, 7 ♂, 14 ♀ (Novak).

Боја у ♀ варира ванредно: или су торакс и затка сасвим црвено-жути, или је само торакс ове, а затка смеђе до црне боје, или су торакс и затка посве црни; — једино је плодна цијев увијек црвено-жута. Другој форми дајем име var. *bicolor* а трећој var. *nigricolor;* по длакавости и крељутима подударају се оне с нормалним обликом.

Psychoda Ltr.

humeralis Mg. Задар, Хвар, ♂♀ (Novak).

phalaenoides L. Задар, Хвар, ♂♀ (Novak).

**albipennis* Zett., Schin., 636. Задар, ♂♀ (Novak).

**sexpunctata* Curt., Schin., 636. Задар, ♂♀ (Novak).

XXX. фамилија: **Blepharocera** Macq.

fasciata Wstw. Долина Крупе: Пазарић, ♂ (Winneg.).

XXXIII. фамилија: **Hippoboscidae.**

Hippobosca equina L. Столац, ♀ (Winneg.); Вишеград, ♂ (Apflb.); Пожаревац у Србији, ♂♀ (Hilf).

Melophagus ovinus L. Задар, ♀ (Novak).

5. Čunolika fibula duge nožice, jako proširena ispupčana lûka, po ćenarovima i po srijedi uriješena sa tri prutice dlijetom udubljenih zareza. Duljina 7·7 *cm. Tabla XX., slika 6.*

6. Crna, istrošena zdjelica od ilovače, s dva nastavka, od kojih je jedan vodoravno probušen; rub zdjelice ukrašen je unaokolo plitkim brazdama. Promjer 15, visina 6·5 *cm. Tabla XX., slika 8.* Kraj nje ulomci malene posude s nožicom.

7. Masivna ogrlica od torkvirane broncane šipke, odlomljenih petljica na krajevima, oštećena vatrom. Promjer 18, odnosno 15 *cm. Tabla XX., slika 16.*

8. Par masivnih narukvica, na kraju proširenih, a unaokolo uriješenih tekućim crtama i piknjama. Promjer 5·5 *cm. Tabla XX., slike 17., 19.*

9. Pojas od 158 broncanih debelih puceta, koja su nanizana na pojas u četiri reda. *Tabla XXI., slika 1.*

10. Pafta od pojasa, od broncana lima, okrugla, sa krpastim vijencem, išarana koncentričnim kružnicama; s dônje su strane dvije kuke. Promjer 50 *mm. Tabla XXI., slika 2.*

11. Dva puceta s krpastim vijencem, koja se obično nosila na pojasu kao vanredan nakit. Promjer 4 *cm. Tabla XX., slike 25.* i *26.*

12. Četiri pupčasta puceta, tanko od bronca saljevena, s gustim redom radijalno probitih zarezaka. Promjer 32 *mm. Tabla XX., slike 20.* i *21.*

13. Nekoliko špirala od žice, nejednake debljine, od kojih su one deblje bile ovijene oko pojasa, one tanje oko vratne uzice. *Tabla XX., slike 5., 7., 14., 15., 22.*

14. Tri bačvasta zrna od bronca, uvučena vrata i s uzdužnim zarezima. Jedan primjerak *(tabla XX., slika 27.)* dug 28 *mm*, ostala dva *(tabla XX., slika 24.)* po 17 *mm.*

15. Ulomak broncanog krugljastog dugmeta sa dugačkom petljom, uriješen s okomitim zarezima.

16. Plosnat, broncan kolut sa dva privjeska u obliku kruške, uriješenih sa nizom zarezaka. Promjer koluta 35 *mm. Tabla XX., slika 28.*, duljina privjesaka 3 *cm.*

17. Privjesak u spodobi sidra, kome krakovi imaju oblik životinjskih glava. Oba kraka imadu s dônje strane po jednu petlju a u njoj visi po jedan privjesak trouglasta oblika. Ukupna duljina 97 *mm. Tabla XX., slika 18.*

18. Tri broncana koluta od debele žice. *Tabla XX., slike 23.* i *12.*

19. Ulomak broncane fibule na lûk, odlomljene nožice, bez igle. Nožica je bila prvotno po svoj prilici četverouglasta. Duljina 47 *mm.*

20. Mala, lijepa fibula na lûk, sa tri čvora na luku i dugom, trouglastom nožicom, bez igle. Duljina 27 *mm. Tabla XX., slika 3.*

21. Zdjelica od crne ilovače, sa dvije ručice i dva diametralna nastavka, pomnjivo izragjena, jako izbočena a po izbočini uriješena nizom dugih, okomitih brazda. *Tabla XX., slika 9.* Promjer otvora 8·8, visina 10·5, promjer izbočine 15 *cm.*

22. Vrč za piće, sa jednom ručicom i tri kvrgice, na vratu i trbuhu uriješen brazdama. Visina 9·2 *cm*, promjer otvora 7·5 *cm. Tabla XX., slika 10.*

23. Zdjelica od crne ilovače sa nožicom, uriješena sa 4 kvrge. Visina 6·5, promjer 9·2 *cm. Tabla XX., slika 11.*

24. Velika zdjela od tamno-smegje ilovače sa dva diametralna, probušena nastavka i 12 okomitih izbočenih šipka po bokovima. Vanjska izbočina posude uriješena je kosim brazdama, nutarnja zvjezdolikim ornamentom od plitkih brazda. Promjer 42 *cm*, visina 18·5 *cm. Tabla XXXVI., slika 1.*

25. Broncana fibula na lûk s četverouglastom nožicom. Lûk je četverastog proreza. Duljina 55 *mm. Tabla XXI., slika 7.*

Sojenica u Dônjoj Dolini[1]).

(Drugo iskopavanje god. 1901.)

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

2. Groblje na Gredi Šokićevoj.

Istovremeno s netom opisanim grobljem pretraženo je i jedno drugo, koje se otkrilo 152 koraka zapadnije, a to na Gredi Šokićevoj. Ovdje je već gosp. pl. Gjurkovečki nailazio na pojedine nahogjaje, a pokušajnim otkopavanjem godine 1900. (vidi moj izvještaj u lanjskom „Glasniku“) ispostavilo se, da se ovdje nalazi groblje. Prostor što ga je raskopao gosp. pl. Gjurkovečki i koji sam dao za pokus iznova pretražiti, imade površinu od 54 *m*, a uspjeh ponukao me je na to, da pretražim svu Gredu Šokićevu.

Otkrilo se ovdje: 16 skeletnih grobnica, od kojih je samo jedna bez dodataka, 7 grobnica sa žarama, 2 jame sa mrtvačkom paljevinom, od kojih je jedna vrlo prostrana i snabdjevena bogatim dodacima, jedan krematorij u podobi kotlaste jame i mnogo žara i posuda ili pojedince ili u grupama, koje su nekad sadržavale žrtve za pokojnike.

Osobito valja spomenuti obilje žara, dok su predmeti od bronca spram Grede Petrovićeve manje brojni.

I. Jama sa paljevinom, 50 *cm* široka, 2·5 *m* duga, 50 *cm* duboka, iskopana u zapadnoistočnom pravcu, sa 10—20 *cm* debelim slojem ugljena, pepela i kostiju i u ovome, redom kako su se raskapajući tu jamu od jednog kraja do drugog nalazili, ovi dodatci:

1. Niz od 98 zrna jantara, razne veličine, ponajviše plosnata oblika. Promjer 6—25 *mm.*

Četiri zrna su dugoljasto-bačvasta oblika. *Tabla XX., slika 1.*

2. Mala zdjelica od crne ilovače, s tri čvorasta nastavka. Promjer 14, visina 6·5 *cm*, *Tabla XX., slika 2.*

3. Broncana fibula na lûk, sa dva zavoja, sa trouglastom nožnom pločom. Lûk urijeđen je slabo uparanim poprečnim crticama. Duljina 65 *mm. Tabla XX., slika 3.*

4. Fibula na lûk sa četverouglastom nožicom, u koje je jedan ugao uzvinut; igla je odlomljena. Duljina 45 *mm. Tabla XX., slika 4.*

[1]) Sr. „Glasnik“, XIV. (1902.), sv. 1., str. 129. i dalje i sv. 2., str. 257. i dalje.

26. Ukosnica u podobi potkove, proširene u sredini. Duljina 8·5 *cm*. *Tabla XXI., slika 3.*

27. Zdjelica od sive ilovače, s jednom ručicom, prosto izragjena. Promjer 7·5, visina 7 *cm*. *Tabla XXI., slika 5.*

28. Mali pehar od ilovače, s tri nastavka i ručicom, urišenom rogovima. Trbuh i vrat išarani su brazdama. Promjer otvora 8·5 *cm*, visina 6 *cm*. *Tabla XXI., slika 6.*

29. Žara od crne ilovače, sa četiri jezičasta nastavka na trbuhu i sa četiri manja na podvratnici. Trbuh išaran okomitim brazdama. Vrat je plugom odlomljen i raznešen. Visina 32, promjer 43 *cm*. *Tabla XXI., slika 4.*

II. 1. Žara od crvene ilovače, ima četiri čepasta nastavka i slabo utegnut vrat, a izmegju nastavaka red plitkih utisaka prsta. Promjer 25 *cm*, visina 35 *cm*.

2. Zdjelica od crne ilovače, sa četiri nastavka, od kojih jedan s dvije okomite rupe. Izbočina išarana je plitkim brazdama. Promjer 36 *cm*, visina 15. Dno je iznutra urišeno koncentričnim brazdama. Zdjelica je služila kao poklopac žare.

U žari je bilo pržotine od kostiju i

3. jedno željezno koplje s jakim povorom, okomito utaknuto. Duljina 35 *cm*, duljina lista 22 *cm*, širina 6 *cm*. *Tabla XXII., slika 1.* Kraj njega

4. željezni nož s uvinutom oštricom, duljina 17 *cm*. *Tabla XXII., slika 2.*

5. Dvije igle od željeza, duljina im 15 i 11·5 *cm*. *Tabla XXII., slike 3.* i *4.*

6. Mala zdjelica od ilovače, sa četiri nastavka. Promjer 11, visina 5·5 *cm*. *Tabla XXII., slika 5.*

III. Jama za spaljivanje mrtvaca u obliku kotla, dno glatko i sastoji od debela sloja pečene ilovače. Promjer 1·80 *m*. Iz jame je pomnjivo pometen svaki trag pržotine. Služila je kao krematorij.

IV. Dva kostura, jedan kraj drugog, položeni u sjeverojužnom smjeru. Dodaci:

1. Dvije certoške fibule prelazna oblika sa vrlo širokom špiralnom zavojkom i široke tetive ispod luka, a uz tu špiralu smještena je druga, pokićena redom petljica od broncane žice. Duljina 5·5 *cm*, širina 6·7 *cm*. *Tabla XXI., slika 9.* i *15.*

2. Dva mala staklena zrna u spodobi vaze. *Tabla XXI., slike 10.* i *11.*

3. Kolutić od bronca, prebačenih krajeva. *Tabla XXI., slika 14.*

4. Kolut od željeza. Promjer 3 *cm*. *Tabla XXI., slika 13.*

5. Malen mosur od ilovače. Visina 3 *cm*. *Tabla XXI., slika 12.*

V. Dvije zdjele, jedna kraj druge, obje obrnuto položene, od kojih se mogla samo jedna sastaviti. Promjer njen je 37 *cm*, visina 12 *cm* a imade dva diametralna čepića. *Tabla XXI., slika 8.*

VI. Hrpica prosa ležala je u zemlji bez ikakove posude, a kraj nje narukvica od broncane žice sa čvorastim krajevima *(tabla XXII., slika 6.)*, promjer 7 *cm*, zatim jedno pupčasto puce od bronca *(tabla XXII., slika 8.)* i ulomak od broncane narukvice, urišene zrnima *(tabla XXII., slika 7.)*.

VII. Razbacane kosti, kraj njih dvije šipke od bronca u obliku astragala, koje su se obično nizale po pojasu, 12 raznih zrna od stakla i paste, jedno bikonično zrno od ilovače i omanji ini ulomci. *Tabla XXII., slike 9.—23.*

VIII. Sloj mrtvačke paljevine, debeo 15 *cm*, u njemu ogorjele kosti i neki predmeti od bronca, koji su vatrom jako oštećeni, većinom razoreni, djelomično i u grude saljeveni. Evo nekojih bolje očuvanih komada:

1. Dvije masivne narukvice suženih krajeva. Promjer 5·5 *cm*. *Tabla XXII., slike 26., 27.*

2. Fibula na lûk, sa zavojkama na oba kraja luka, s četverouglastom izrezanom pločicom na nožici. Igla, koja se prvotno odlomila, pa je kasnije opet prikovali, manjka. Duljina 6·5 *cm*. Komad obluka od slične fibule našao se bez nožice i igle. *Tabla XXII., slika 38.*

Vrlo istrošen okov od bronca sa probitim ornamentom, koji je valjda služio kao okov na koricama mača ili koplja. *Tabla XXII., slika 37.*

4. Sest zrna od ilovače, od kojih dva sa špiralnim ornamentima. *Tabla XXII., slike 26.—30.* i *35.*

5. Zdjelica od ilovače, koja se je uslijed velike žari sasvim savila i izgubila prvotni svoj oblik. *Tabla XXII., slika 24.*

6. Megju deformiranim broncanim predmetima ima ulomaka od jedne torkvirane ogrlice, ulomaka od narukvice, pojasnih puceta i špiralnih zavojnica i emaljnih zrna. *Tabla XXII., slike 31.—34.* i *36.*

IX. Skup žara:

1. Jedna zvonolika žara od crvene ilovače sa četiri nastavka ispod ruba. Visina 35, promjer 25 *cm*.

2. Jedna jako izbočena žara od smegje ilovače sa četiri nastavka u spodobi jezika na dônjoj polovini trbuha, vrat joj ponešto utegnut. Visina 28·5 *cm*, promjer otvora 23, trbuha 33 *cm*. *Tabla XXIII., slika 1.*

Obadvije ležahu izvrnute jedna kraj druge; u pošljednjoj nagjoše se ovi predmeti:

3. Malena zdjelica sa tri čepasta nastavka. Promjer 15·5, visina 6·5 *cm*. U njoj neopredjeljivi ostaci sa komadićima ogorjelih kostiju, tragovi bronca i željeza. *Tabla XXIII., slika 2.*

4. Jedna kašika od ilovače. Promjer 8·5 *cm*, duljina 11 *cm*. *Tabla XXIII., slika 3.*

Pod žarama bilo je mjestimice ulomaka i rastaljena broncana nakita, a raspoznaje se megju njima samo jedna pupčasta pafta, okružena nizom okruglih izrezaka, duga 4 *cm*. *Tabla XXIII., slike 4., 5.* Osim toga 5 zrna od paste, tri plavetna, jedno žuto i jedno plavo s bijelim okruglim šarama. *Tabla XXIII., slike 8.—12.*

X. 1. Mala žara od ilovače, prosto izragjena u obliku lonca, sa četiri nastavka, slabo utegnuta vrata, uriješena utiscima prsta. Visina 17 *cm*, promjer 14 *cm*. *Tabla XXII., slika 39.*

2. Ta žara je bila poklopljena činijom od crne ilovače sa četiri trnolika nastavka, od kojih je jedan probušen. Promjer 26·5, visina 11 *cm*. *Tabla XXII., slika 40.*

XI. Velika, lijepo izragjena crna žara, jako izbočena, jako utegnuta vrata i izvinuta ruba. Trbušna izbočina uriješena je prugom okomitih brazda a ima dvije poluzaokružene, vodoravne ručice. Rubom otvora teku brazde unaokolo. Visina 46 *cm*, širina 41 *cm*, promjer otvora 26 *cm*. *Tabla XXXIII., slika 14.*

XII. Grob s kosturom, bez dodataka.

XIII. Grob s kosturom sa ovim dodacima:

1. Četiri šljepočna prstena od torkvirane žice sa dva sublizu potpuna zavoja i petljicom na jednom kraju. *Tabla XXIV., slike 3.* i *4.*

2. Kolutasta plosna fibula od broncana lima, sa izvajanim pupcima. Kolutasta pločica prikovana je o fibulu na lûku. Promjer 6 *cm*. *Tabla XXIV., slika 7.*

3. 22 plavetna zrna od stakla. *Tabla XXIV., slika 6.*

4. Malena zdjela od tamno-sive ilovače, s jednom probušenom kvrgom. Promjer 12·5 visina 5 *cm*. *Tabla XXIV., slika 5.*

5. Kupa od ilovače, s jednim drškom, trbuh i vrat išarani su brazdama. Promjer 9·5 *cm*, visina 10 *cm*. *Tabla XXIV., slika 2.*

6. Oveća činija sa četiri jezičasta nastavka. Promjer 29 *cm*, visina 12 *cm*. *Tabla XXIV., slika 1.*

XIV. Dvije činije, jedna kraj druge; jedna malena, prosta, promjera 19 *cm*, visina 8 *cm* *(tabla XXVIII., slika 2.)*, druga velika s izvinutim rubom, iznutra na dnu urešena krstom, ispunjenim plitkim brazdama, a po stranama s četiri grupe polukružnica. Promjer 40 *cm*, visina 12·5 *cm*. Crno obojena *(tabla XXVIII., slika 1.)*. Nablizu se našla i mala zdjelica bez ikake šare, prikazana na *tabli XXVIII., slika 4.*

XV. Željezno koplje, nagjeno osamljeno, slabog povora. Duljina 43 *cm*, duljina lista 29 *cm*, širina 5·5 *cm*.

XVI. Malena zdjela od smegje ilovače sa četiri trnolika nastavka. Promjer 16 *cm*, Uz nju ulomak la-tènske fibule, prevučene lijepom patinom i jedan otvoren kolutić od broncane žice. Promjer 5 *cm*. Nagjen osamljeno. *Tabla XXV., slike 1., 2.* i *3.*

XVII. Željezno koplje vrlo širokog lista. Duljina 21·5 *cm*, duljina lista 17·5, prvotna širina 9 *cm*. *Tabla XXV., slika 4.*

XVIII. Razbacani nahogjaji:

1. Rana la-tènska fibula s vrlo visokim lukom, pokićena na kraju nožice šiljatom glavicom; luk je narebren. Duljina 7 *cm*. *Tabla XXV., slika 7.*

2. Slična ali manja fibula iste dobe. Duljina 4·7 *cm*. *Tabla XXV., slika 8.*

3. Okov štapa, istesan od okrajka jelenjeg roga, dobro uglagjen i provigjen s dvije rupe za klinčiće. Duljina 5 *cm*. *Tabla XXV., slika 6.*

4. Zrno od ilovače, išarano koncentričnim kružnicama, promjer 4·5 *cm* *(tabla XXV., slika 5.)* i manja staklena zrna *(slike 9.—11.)*.

XIX. Kalup za salijevanje, od pjeskovca, na jednoj od širih pobočnih strana urezan je kalup za šiljak koplja, na drugoj za prsten i krstolik privjesak, na jednoj od užih strana neopredjeljiv kalup. *Tabla XXV., slika 12.*

XX. Uresna pločica od broncana lima, potiče od kolutaste fibule. Lim izrezan u obliku trokuta s kružnicama i kutovima. Kružnice su uriješene grupama koncentričnih, ispupčenih kolutova. Rub i pojedine kružnice spojene su utisnutim piknjicama. Duljina 8·5 *cm*, širina 6 *cm*.

XXI. Tri žare na okupu, bile su posve razlupane, no moglo ih se upotpuniti.

1. Žara za pepeo, zvonolika, od crvene ilovače, sa četiri dugoljasta, okomita nastavka, koji su spojeni izbočenim pruticama, uriješenim utiscima prsta. Visina 29 *cm*, promjer 21 *cm*. *Tabla XXVII., slika 1.*

2. Velika, prosta, zvonolika žara, sa četiri čepasta nastavka. Visina 61 *cm*, promjer 30 *cm*. *Tabla XXV., slika 14.*

3. Lijepa, pomnjivo izragjena žara od crne ilovače, svedena utegnuta trupa, visoka vrata i izvinuta ruba. Ima na trupu četiri nastavka u obliku jezičca, a urije-

šena je okomitim, na vratu unaokolo tekućim brazdama i piknjama. Visina 64, širina 47 *cm*, promjer otvora 21·5 *cm*. *Tabla XXVI., slika 2.*

XXII. Željezni držak od štita. Načinjen je bio od 10 *cm* širokog, u sredini izbočenog komada, a imao je duljinu od 30 *cm*. No željezo je rgjom tako oštećeno, da nije bilo moguće one mnoge komadiće sastaviti u jedno. Sličan komad našao se na Gredi Jakarićevoj.

XXIII. Žara od crvene ilovače, zvonolika, sa četiri nastavka, visoka 28 *cm*, promjera 23 *cm*, u njoj se našlo sagorjelih kostiju i tragova od rastopine bronca, osim toga

2. činija od crvene ilovače, bez nastavaka, promjera 13 *cm*.

3. Kao poklopac ponešto veća i dublja činija, sa horizontalnom ručicom u podobi lûka. Promjer 20 *cm*, visina 9 *cm*.

Na *tabli XXIV., slike 8.—11.* prikazana je ta žara i njen sadržaj.

XXIV. Žara od crvene ilovače, razdrobljena megju ostacima kostiju i pepela, uz nju:

1. Crna zdjela utegnuta ruba, s jednim nastavkom. Promjer 20 *cm*, visina 8·5 *cm*. *Tabla XXVII., slika 2.*

2. Zrno od crvene ilovače, bez ikakvih žara. Promjer 4 *cm*.

3. Isto takovo, špiralama išarano zrno. Promjer 4 *cm*.

4. Broncani kolutić. Promjer 3·5 *cm*. *Tabla XXVII., slika 3.*

5. Dva zrna od kamena.

XXV. Grob s kosturom, položenim jugoistočno-sjeverozapadno s ovim dodacima:

1. Malena činija od crne ilovače sa dva čepića, od kojih je jedan horizontalno probušen. Promjer 12 *cm*, visina 5 *cm*. *Tabla XXVII., slika 4.*

2. Malena narukvica od bronca, sa podrugim zavojem, nazupčana i urišena unaokolo tekućim crtama. *Tabla XXVII., slika 5.*

3. Bikonično zrno od ilovače.

XXVI. Grob s kosturom, položenim istočnozapadno. Dodaci:

1. Sagorjela kolutasta plosna fibula s izvajanim pupcima. Promjer 6·5 *cm*. *Tabla XXVII., slika 6.*

2. Zmijolika fibula s lûkom u spodobi vrpce i diskusom na kraju glave. Duljina 9 *cm*. *Tabla XXVII., slika 8.*

3. Ulomak fibule od bronca, čertoškog oblika, na glavici urišena okruglom nataknutom pločom; po tome nam ta fibula predstavlja prelazni oblik k zmijolikoj fibuli. Kao i ova potonja valjda ni ona nije imala zavojnice na igli. Duljina 7 *cm*. *Tabla XXVII., slika 9.*

4. Nekoliko ulomaka od malenih šljepočnih kolutova, svi oštećeni vatrom.

5. 9 staklenih bobaka, megju njima 4 plava sa vijugastim šarama. *Tabla XXVII., slika 7.*

XXVII. Grob s kosturom, položenim istočnozapadno. Dodaci:

1. Čertoška fibula najobičnijeg oblika, od bronca. Duljina 7·5, širina špiralne glave 3·5 *cm*. *Tabla XXVII., slika 12.*

2. Fibula od bronca, pripada nekom prelaznom obliku, pošto su nožica i lûk oblika čertoškog, dok mehanizam pera sastoji od tri para spirala i podvučene tetive i time podsjeća na la-tènski oblik. Duljina 7 *cm*. *Tabla XXVII., slika 13.*

3. Mala, prosta zdjelica, tamno obojena. Promjer 13·5 *cm*, visina 6 *cm*. *Tabla XXVII., slika 10.*

4. Kolut od sive ilovače. Promjer 3·5 *cm*, spolja 6·5 *cm*. *Tabla XXVII., slika 11.*

XXVIII. Žara bez dodataka, vrlo oštećena i manjkava.

XXIX. Grob s kosturom, položenim jugozapadno-sjeveroistočno. Dodaci:

1. Brončana fibula čvorasta lûka i trouglaste nožice, koja završava malenom, odvojenom glavom. Ploča nožice išarana je linearnim ornamentima. Igla manjka. Duljina 6 *cm*. *Tabla XXVII., slika 14.*

2. Ulomak zmijolike fibule od bronca. *Tabla XXVII., slika 16.*

3. Dva plosna koluta od bronca, jedan je urijeđen privješenim manjim kolutićem. *Tabla XXVII., slika 15.*

4. Dva posve malena željezna noža sa uvitim oštricama. Duljina 10, odnosno 7·5 *cm*. *Tabla XXVII., slike 19.* i *20.*

5. Maleno bikonično zrno od bronca, išarano radijalnim zarezima. *Tabla XXVII., slika 18.*

XXX. Grob s kosturom, položenim južno-sjeverno, a kao dodaci: 26 zrna od plavetna stakla i kolutić od bronca, promjera 2·5 *cm*. *Tabla XXVII., slike 21.* i *22.*

XXXI. Razbacani nahogjaji:

1. Fibula na lûk od bronca, sa dvije zavojnice četvorouglaste nožice, tipa glasinačkog. Duljina 7 *cm*. *Tabla XXVII., slika 25.*

2. Slična manja fibula od bronca, nožna pločica je dvaput probušena. Duljina 5 *cm*. *Tabla XXVII., slika 23.*

3. Rana la-tènska fibula od bronca, na uvitom kraju nožice nalazi se glavica. Duljina 4 *cm*. *Tabla XXVII., slika 26.*

4. Narukvica od bronca, otvorena, urijeđena izmjenično astragalnim šipkama i priječnicama. Promjer 6 *cm*. *Tabla XXVII., slika 24.*

XXXII. Grob s kosturom, položenim južnosjeverno a kao dodaci: 45 zrna od plavetna i žuta stakla bez ikakovih šara. *Tabla XXVII., slika 27.*

XXXIII. Grob s kosturom, položenim sjevernojužno a kao dodatak: malen pehar od crne ilovače, s ručicom. Visina 8·5, promjer 7·5 *cm*. *Tabla XXVII., slika 28.*

XXXIV. Grob s kosturom, položenim sjevernoistočno-jugozapadno. Dodaci:

1. Uviti mač od željeza, s dugačkim trnom na kraju sapa, širok oštrac pri dršku, jako uvite oštrice. Duljina 52 *cm*, širina 3·7 *cm*. *Tabla XXVIII., slika 7.*

2. Dugo, usko koplje od željeza, slabog povora, šiljak u željeznim koricama. Duljina 46 *cm*, širina 3 *cm*; duljina korica 10 *cm*. *Tabla XXVIII., slika 6.*

3. Gvozdeno koplje, hrgjom istrošeno, iste veličine ali šireg lista. *Tabla XXVIII., slika 3.*

4. Kratko željezno koplje sa slabim povorom. Duljina 28·5, širina 3·7 *cm*. Na šiljak nataknute su 10 *cm* duge gvozdene korice. *Tabla XXVIII., slika 5.*

5. Malen probušen brus od sivoga škriljevca. Duljina 6 *cm*. *Tabla XXVIII., slika 8.*

6. Malena, crna zdjelica od ilovače. Visina 4 *cm*, promjer 11 *cm*.

XXXV. Velika, visoka zdjela od smegje ilovače, sa četiri jezičasta nastavka, od ovih je jedan na dva mjesta probušen, vrat slabo utegnut. Visina 21 *cm*, promjer 46·5 *cm*. Ležala je 50 *cm* duboko pod kosturom XXXIII. Kraj nje se našlo sagorjelih ulomaka od brončanih kolutova, puceta, jednih pafta i jedan bolje očuvan, trouglasti privjesak. *Tabla XXIX., slike 1.* i *2.*

XXXVI. Mala zdjela od crvene ilovače sa četiri jezičasta nastavka. Visina 11·5, promjer 20 *cm*. Njome je bila pokrita hrpa koštanog praha, bez dodataka. *Tabla XXIX., slika 3.*

XXXVII. Žara bez dodataka, jako razlupana, te se nije mogla upotpuniti.

XXXVIII. Grob s kosturom, položenim sjeveroistočno-jugozapadno, a kao dodaci: maleno željezno koplje, jako zahrgjalo, dugo 16 *cm*, i ulomak željeznog noža sa unutra zavinutom oštricom; duljina 9 *cm*.

XXXIX. Grob s kosturom, položenim sjeveroistočno jugozapadno; dodaci: oveći, narebren šljepočni kolut s $1^1/_3$ zavoja; promjer 6 *cm* i jedan slični manji sa dva zavoja. Promjer 3 *cm*. *Tabla XXIX., slike 4.* i *5.*

XL. Kostur, položen sjeveroistočno-jugozapadno, bez dodataka.

3. Greda Stipe Jakarića.

Oranica seljaka Stipe Jakarića leži izmegju posjeda Mate Petrovića Malog i Ante Šokića na istoj onoj izvišenoj gredi. Kako je oranica bila pod usjevom, moralo se pretraživanjem čekati do žetve. U pomenutoj iskopnoj periodi našlo se na njegovom polju u svemu 23 groba, većinom s okostnicama; skeletnih se grobova našlo 18 i jedan nepotpuni, valjda raskomadan kostur. Spaljenih mrtvaca je ovdje bilo malo, a našla se samo dva groba sa žarama i dvije omanje jame sa paljevinom i prženim kostima. Nalazi bili su i na toj gredi prilično obilni.

I. Skeletni grob; kostur položen zapadnoistočno, 30 *cm* duboko. Dodaci:

1. Željezna fibula kasnije la-tènske dobe sa dônjom prečkom. U spiralnog zavoja glavice je tetiva podvinuta s dônje strane; da li je kraj nožice bio unatrag zavinut, ne da se ustanoviti. Duljina 11·5 *cm*. *Tabla XXXI., slika 1.*

2. Hrgjom jako oštećeno željezno koplje. Duljina 9 *cm*,

II. Kostur, položen sjevernojužno, 30 *cm* duboko. Dodaci:

1. Dvije lijepo patinirane otvorene grivne od bronca, širokih krajeva, uriješenih poprečnim brazdama i crtama. Promjer 15 *cm*, debljina grivne 4 *mm*. *Tabla XXXI., slika 2.*

2. Srebrna torkvirana igla sa zavinutom ušicom.

3. Šest malih bikoničkih bobaka od plavetna i zelena stakla.

III. Kostur, položen zapadnoistočno, 30 *cm* duboko. Dodaci:

1. Ulomci kolutaste pločaste fibule od bronca.

2. Nožica čertoške fibule.

3. Gjerdan od 78 bobaka od stakla i paste, ponajviše plavetne ili žute boje, neki sa šarama u podobi oka. *Tabla XXXI., slika 3.*

IV. Kostur položen zapadnoistočno, 30 *cm* duboko, bez dodataka.

V. Isto tako.

VI. Kostur položen sjevernojužno, 30 *cm* duboko.

1. Preko prsiju mu šiljak željeznog koplja sa slabim povorom. Duljina 31·5 *cm*, širina 3·5 *cm*. *Tabla XXXI., slika 5.*

2. Malena čertoška fibula od bronca. Duljina 5·7 *cm*. *Tabla XXXI., slika 6.*

3. Plosnati prošupljeni kolut, načinjen od ulomka veprovog zuba, koji je služio kao privjesak. Promjer 2·1 *cm*. *Tabla XXXI., slika 4.*

VII. Kostur, položen zapadnoistočno, 30 *cm* duboko; uz njega ulomci kolutaste fibule od bronca i tri bopka od emalja.

VIII. Kostur, položen istočnozapadno, 10 *cm* duboko, plugom jako oštećen. Dodaci:

1. Dvije broncane fibule ranijeg la-tènskog doba sa zmijolikom glavicom, luk je trouglasta proreza, na povoru izrezuckan. Duljina 5 *cm*. *Tabla XXXI., slike 8.* i *9.*

2. Gjerdan od 61 komada staklenih bobaka, ponajviše plavetnih i bijelih a raznolična oblika, ipak ponajviše bikonična i ananasu slična; jedan bijeli bobak sliči posudici, drugi jedan je valjkast a na površini pokićen malim plavetnim jagodicama. *Tabla XXXI., slika 10.*

IX. Kostur, položen istočnozapadno, ležao je ispod netom opisanog, pa su se kosti izmiješale sa kostima gornjega kostura. Dodaci:

1. Pet raznolikih broncanih fibula ranijeg la-tènskog doba, jedna sa zrnom na kraju nožice *(tabla XXXI., slika 13.)*, druga sa zmijolikom glavicom *(tabla XXXI., slika 12.;* ova se odlomila, *tabla XXXI., slike 7.* i *11.)*; jedna fibula ima u sredini luka s obje strane po jedan plosnati kružni nastavak. *(Tabla XXXI., slika 14.)* Duljina 4·3—5 *cm*.

2. Čelo glave dva željezna koplja a vršak im okrenut istoku. U jednog je povor i sap vrlo jak — duljina 40·5, širina 4 *cm*, — u drugog se povor jedva raspoznaje, duljina 45·5, širina 4·5 *cm*. *(Tabla XXXI., slike 15.* i *16.)*

Biće da obadva spadaju grobištu, što je opisano pod br. VIII.

X. Kostur, položen istočnozapadno, tik pregjašnjega. Dodaci:

1. Na prsima dvije kolutaste fibule od tanka, broncana lima, oblik im predstavlja kombinaciju triju kružnica, a ornamentika nizove kružnica, nizove zrna i centralnih pupaka, koji su na zaličju ukucani u tanki lim posebnim zumbama. Te fibule bile su prikovane na željeznim fibulama čertoškim sa špiralnom cijevi na glavici i isploštenim lukom, ali su ove hrgjom uništene. Visina 6, širana 6 *cm*. *Tabla XXXI., slike 17.* i *19.*

2. Kolut od broncanog ravnog lima, sa $1^1/_3$ zavoja. *Tabla XXXI., slika 18.*

3. Privjesak od kamena u podobi pločice, sa malom uvalom u središtu, sa dvije ušice, od kojih je jedna okrnjena. Materijal je bijeli vapnenac. Duljina 5 *cm*. *Tabla XXXI., slika 21.*

4. Gjerdan od 21 komada malih, bikoničnih bobaka od bijela i plavetna stakla. *Tabla XXXI., slika 22.*

5. Ulomak željeznog noža. *Tabla XXXI., slika 20.*

XI. Kostur kraj pregjašnjega, položen zapadnoistočno, 30 *cm* duboko. Na lijevoj strani ležaše teški krupni nož od željeza, dug 25 *cm* i oštrica drugog manjeg noža od željeza, duga 11 *cm*. *Tabla XXXI., slike 23.* i *24.*

XII. Kostur položen zapadnoistočno, 30 *cm* duboko, bez dodataka.

XIII. Kostur položen jugozapadno-sjeveroistočno, 30 *cm* duboko, bez dodataka.

XIV. Grob sa spaljenim ostancima. Zvonolika ilovasta žara crvene boje sa 4 jezičasta nastavka. Visina 35·5, promjer 24·5 *cm*; poklopljena plitkom, crnom zdjelom, promjera 36, visina 14·5 *cm*, takogjer sa četiri jezičasta nastavka. Dno je zdjele urišeno

koncentričnim kružnicama i jednim redom utisaka od prstiju. *Tabla XXXII., slike 11.* i *4.*

Na poklopcu žare ležahu tumbe okrenuti: prosta ilovasta zdjelica, ponešto izrezuckane obodnice sa jednim jezičastim nastavkom *(tabla XXXII., slika 8.)*, zatim bačvast lončić, s jednim jezičastim nastavkom i sa tri kvrgice na obodnici. Promjer 11, visina 11 *cm (tabla XXXII., slika 5.)*; najzad vrč s jednom ručicom, promjer 10, visina 12 *cm. Tabla XXXII., slika 6.*

Kraj žare ležaše još malen crni ilovasti vrč s jednom ručicom, uriješen sa pruticama plitkih brazda, promjer otvora 5 *cm (tabla XXXII., slika 10.)*; zatim malena krugljasta posuda sa dvije diametralno smještene rupice, kroz koje se mogla provući uzica te njome posuda objesiti — promjer 6 *cm (tabla XXXII., slika 9.)*; najzad malena žara, sa četiri jezičasta nastavka, a u njoj ostanci spaljene djetinje lešine. Promjer 10 *cm*, visina 8·5 *cm. (Tabla XXXII., slika 7.)* Izmegju kostiju vigja se fragmenat malene broncane narukvice. Ove tri pošljednje posude sačinjavaju jednu grupu te spadaju djetinjem grobu.

U velikoj žari našlo se opet ostataka od kostiju odraslog čeljadeta i ovi dodaci:

1. Masivna grivna od bronca suženih, za trećinu prebačenih krajeva. *Tabla XXXII., slika 2.*

2. Druga slična grivna, malo prebačenih krajeva, nešto užega oblika. *Tabla XXXII., slika 1.*

3. Šest masivnih šljepočnih kolutova od bronca, iznutra ravne površine. Promjer 7·5 *cm. Tabla XXXII., slika 3.*

4. Šest tankih broncanih šljepočnih kolutova sa graviranim krajevima. Promjer 7·5 *cm.*

5. Jedna masivna ogrlica od bronca, koja po svom obliku predstavlja niz broncanih zrna. Krajevi su u nje suženi a jedan okrajak pričvršćen čivijom uz ogrlicu, tako da se je mogao otvarati i time ogrlica lakše naticati na vrat. Ogrlica je neobično malena, promjer 11·5 *cm. Tabla XXXIII., slika 5.*

6. Dva trouglasta privjeska od bronca, odlomljenih ušica. *Tabla XXXIII., slike 2.* i *3.*

7. Malen željezni nož, duljina 11 *cm. Tabla XXXIII., slika 7.*

8. Razna puceta, koja su u vatri većinom iskvarena *(tabla XXXIII., slike 1.* i *4.)*, zatim ulomci šljepočnih kolutova *(tabla XXXIII., slika 6.)* i jedne torkvirane ogrlice.

XV. Ostanci spaljene lešine, 15 *cm* duboko, bez žare, naslagani na jednu hrpu. Dodaci:

1. Jedna broncana fibula na lûk, glasinačkog oblika, sa čunjastim, na srijedi izbočenim, uzdužno narebrenim lukom. Vršak dugoljaste nožice provigjen je jednom ušicom, igla je klinčićem pričvršćena i ima jednu petlju. Duljina 6 *cm. Tabla XXXIII., slika 8.*

2. Zmijolika broncana fibula sa kolutastom pločicom, običnog oblika. Duljina 9·5 *cm. Tabla XXXIII., slika 9.*

3. Dvije grivne ovalnog proreza, pokićene zrnima ponešto prebačenih krajeva. Promjer 6·4 *cm. Tabla XXXIII., slika 10.*

4. Nekoliko djelomično nepotpunih, malenih šljepočnih kolutova od vrlo tanke broncane žice, uvijenih krajeva. *Tabla XXXIII., slika 11.*

XVI. Kostur u zgrbljenom položaju na lijevoj strani ležeći, orijentiran istočno-zapadno, 30 *cm* duboko. Od dodataka našla se samo dva šljepočna koluta od tanke broncane žice, koji su u sredini zapetljani, dočim su im krajevi prikaljeni, pa tako

sačinjavaju dvostruki kolut, koji ima $2^1/_4$ špiralna zavoja. Promjer 2·5 *cm*. *Tabla XXXIII., slika 12.*

XVII. Kostur, položen istočnozapadno, 30 *cm* duboko, bez dodataka.

XVIII. i XIX. Grobnica sa dva kostura, od kojih je jedan položen istočnozapadno, a drugi protivno. Kostur XVIII. ležao je povrh drugoga u dubini od 30 *cm*.

Na lubanji našlo se željezno koplje sa tokom na šiljku. Koplje je dugo 50 *cm*, široko 4·7 *cm*, od toga otpada na list 30 *cm*, korice su duge 12 *cm*, a uriješene su poprečnim brazdama. *Tabla XXXIII., slika 13.*

Kraj kostura našao se malen nož od željeza, jako zakrivljenog oštraca, duljina 13·5 *cm*. *Tabla XXXIII., slika 14.*

Megju nogama zdjelica od sive ilovače. Promjer 10 *cm*, visina 5·5 *cm*. *Tabla XXXIII., slika 16.*

Dodaci dônjega kostura: Na svakoj strani prsiju po tri broncane fibule i to: dvije zmijolike fibule obična oblika, duljina 9 *cm (tabla XXXIII., slika 22.)*, četiri masivne fibule na lûk sa dva čvorasta nastavka s obje strane lûkovog povora. Gornja strana tih fibula uriješena je gustim nizom zareza zarubljenim crtom. Petlja je u igle razmjerno velika i ima dva zavoja, nožica je duga, uska, ozgor odsječena. Duljina 10 *cm*. *Tabla XXXIII., slike 17.—20.*

Na rukama lješine bijaše po jedna grivna od broncana lima, izrezana u obliku šiljastog trokuta, savita u obliku špirale. Te grivne jako su izhrgjale, ali se na dônjoj strani primjećuje, da je površina bila uriješena piknjastim prugama. I oblik i ornamentika podsjećaju na slične komade sa Glasinca. *Tabla XXXIV., slike 3.* i *4.*

Kao gjerdan služio je niz od 120 jantarovih zrna, veličine graška do lešnjaka. *Tabla XXXIV., slika 5.*

XX. Nepotpun grob. Našla se u njemu samo lubanja bez ostalih kosturskih ostataka. Dodaci: 9 tankih šljepočnih kolutova od torkvirane broncane žice (promjer 7 *cm tabla XXXIV., slike 6.* i *7.)* i dva jantarova zrna.

Jedne željezne korice za koplje i jedne broncane paſte, što su nagjene kraj lubanje, biće da su spadale grobištu XXI. te da su amo plugom pomaknute.

XXI. Kostur, položen zapadnoistočno, 25 *cm* duboko. Na prsima ležahu dva posve jednaka željezna koplja. Duljina 37, širina 6 *cm*, duljina lista 21 *cm*. *(Tabla XXXIV., slike 10.* i *12.)* Biće da one korice, što ih malo prije spomenusmo, spadaju k jednomu od ovih kopalja, jer posve odgovaraju šiljcima koplja. Duljina 13 *cm*.

Dalje našla se na prsima jedna torkvirana broncana šipka sa dvije kuke. Duljina 5 *cm*. *Tabla XXXIV., slika 11.*

U okolici koljena ležaše jedna ilovasta zdjelica sa četiri bradavičasta nastavka. Promjer 18 *cm*, visina 6 *cm*. *Tabla XXXIV., slika 9.*

Paſte, što su spomenute pod br. XX., na srijedi su jako izbočene i uriješene sa tri, ispupčene poprečne pruge a na rubu gustim nizom zrna, koji imaju oblik klinčića. Na dônjoj strani prikovana je željezna šipka, koja ima dvije kuke. *(Tabla XXXIV., slika 18.)* U ostalom se našlo samo ulomaka od jedne čertoške fibule.

XXII. Grob sa spaljenim ostancima, bez žare, 35 *cm* duboko ukopan. Dodaci:

1. Jedan ravni mač od željeza, jakoga povora i svedene oštrice. Duljina 36·5, širina 3·5 *cm*.

2. Jedno željezno koplje jakog središnjeg povora, duljina 38 *cm*, širina 5 *cm*, duljina lista 26 *cm*.

XXIII. Žara od crvene ilovače, bačvasta oblika, sa dva valjkasta nastavka, bez poklopca, 20 *cm* duboko položena. Visina 30 *cm*, promjer 18 *cm*. U žari: paljevina lešine i 2 željezna koluta *(tabla XXXIV., slika 14.)*, promjera 3·5 *cm*; malena željezna pinceta, duga 4·5 *cm (tabla XXXIV., slika 17.)*; željezni nož, komu se držak uvija prama oštracu nožâ, duljina 16 *cm (tabla XXXIV., slika 16.)*; najzad maleni ulomci željeznih kolutova i jedne broncane čunjaste fibule.

Kraj žare našlo se željezno koplje, zabodeno okomito u zemlju, njemu pripadajuće željezne korice našle se u samoj žari. *(Tabla XXXIV., slika 8.)* Duljina koplja 46·5, duljina lista 29, širina 4 *cm*, duljina sapa 9 *cm*.

4. Greda Mate Petrovića Velikog.

Ta greda leži zapadno do grede Nikole Šokića. Na njoj je mnogo manji broj grobišta, a sudeći po površini, koja je ispremiješana krnjecima od posuđa, pečenom ilovačom i komadima kostiju, očito je, da je tlo opetovano preoravano. Jake naslage pečene ilovače dokazuju, da je tu bilo mnogo ognjišta, no iskopavanjem nije se moglo ustanoviti, da li su oni zaostali od koliba, koje su se onuda redale. Tome u prilog može se navesti jedino to, da se je u sjeveroistočnom kutu oranice našla jama sva rumena od pečene ilovače a u njoj mnogo zemljanih utega, koji su tu na mjestu pečeni te bi mogli s toga zaključiti, da je tu uz grobove svoje i narod bivstvovao. Odavle k zapadu grobišta sve su regja, a što je manje tragova grobnicama, to se više množe tragovi ljudskog nastavanja.

Na toj se gredi do sada našlo 18 grobišta. Od toga su deset grobovi sa kosturima, sedam sa žarama a jedno je grobište jama sa paljevinom i u njoj sažgane kosti.

I. Kostur, položen istočnozapadno, 30 *cm* duboko, bez dodataka.

II. Ispod toga kostura, u dubini od 50 *cm*, ležaše drugi, položen južnosjeverno; uza nj se našli ovi dodaci:

1. Dvije čertoške fibule od bronca, sa plosnatom glavicom na vršku nožice. U jedne fibule bila je odlomljena igla a umjesto nje pričvršćena je druga na gornjemu kraju luka. Povor fibule ravno je sveden. Duljina 11·5 *cm*, od čega otpada na nožicu 5 *cm*; visina 3·5 *cm*. *Tabla XXXV., slika 1.*

Druga fibula ima uži ćosasti luk, a na završetku glavice ovijena je broncana šipka u spodobi čvora. *Tabla XXXV., slika 2.*

2. Tri malena ilovasta zrna bez ornamenata; promjer 2·5—3 *cm*. *Tabla XXXV., slika 3.*

3. Jedan jelenji zub, koji je na dônjem kraju probušen, a služio je kao privjesak. Emalj mu je broncanom patinom svjetlozeleno infiltrovan. *Tabla XXXV., slika 5.*

III. Žara sa pržotinom, koja je na žalost, jer je samo 30 *cm* duboko položena, uništena. U njoj se osim kalciniranih kostiju našli ovi predmeti:

1. Malena, kruglјolika zdjelica od smegje ilovače; promjer 7 *cm*, visina 11·5 *cm*.

2. Maleno, špiralama ukrašeno zrno od ilovače; promjera 4 *cm*. *Tabla XXXV., slika 6.*

3. Visoko pupčasto broncano puce; promjer 3·5, visina 3·2 *cm*. *Tabla XXXV., slika 8.*

Ostali broncani predmeti oštećeni su vatrom; megju njima raspoznaje se samo luk jednouzle oblučaste fibule sa četverokutnom nožnom pločicom, koja se jednim uglom hvata o nožicu *(tabla XXXV., slika 9.)*; najzad našlo se ulomaka masivnih grivni.

4. Maleno, bikonično zrno od ilovače; promjer 2 *cm*, visina 2 *cm*. *Tabla XXXV., slika 12.*

5. Maleno, plavo emaljovano zrno sa bijelim zupčastim ornamentom; promjer 13 *cm*. *Tabla XXXV., slika 10.*

6. Malešna zemljana zdjelica s ručicom. *Tabla XXXV., slika 7.*

IV. Kostur, položen istočnozapadno, 20 *cm* duboko, sa obilnim dodacima:

1. Četiri omanja šljepočna koluta sa kruškolistim čvorovima na krajevima, promjer 5·5 *cm* i četiri oveća šljepočna koluta prebačenih krajeva, promjer 7·5 *cm*; ovi su bili po par smješteni s obje strane lubanje. *Tabla XXXV., slike 12.* i *15.*

2. Broncana, torkvirana ogrlica, krajevi joj iskovani u trouglastu plosnatu pruticu, zavitu u petlju na kraju, čime se znatno razlikuje od svih do sada nagjenih oblika; promjer 15 : 14 *cm*, širina plosnatog dijela 1·8 *cm*, duljina 8 *cm*. *Tabla XXXV., slika 13.*

3. Malen, graviran ulomak luka oblučaste fibule sa ušicom; spadaće valjda u kategoriju fibula iz sv. Vida.

4. Bačvasto broncano zrno, promjer 2 *cm*. *Tabla XXXV., slika 19.*

5. 24 bopka od plavetna i bijela stakla.

6. 2 prosta ilovasta zrna. *Tabla XXXV., slike 16.* i *17.*

7. Broncani privjesak u obliku polukruga sa pet zrna na poduljoj petlji, poredanih po rubu polukruga; duljina 2·7, širina 3 *cm*. *Tabla XXXV., slika 20.*

8. Pupčasto puce od broncana lima; promjer 3 *cm*. *Tabla XXXV., slika 18.*

9. Malen, uvit nož od željeza, sa trnolikim klinčićima na sapu. *Tabla XXXV., slika 21.*

10. Broncani pâs sa okruglom, u sredini ispupčenom i probijenom paftom, unaokolo ruba urišenom vijencem oblih pločica. Pâs je bio pokićen prišivenim broncanim pucetima, od kojih se našlo 144 komada. *Tabla XXXV., slike 22.* i *23.*

11. Čelo nogu našla se plosnata zdjelica od tamne ilovače, sa utegnutim rubom i jednim vodoravno probušenim nastavkom; promjer 14, visina 6·5 *cm*. *Tabla XXXV., slika 14.*

V. Žara sa pržotinom, 10 *cm* duboko položena; oblika je zvonolika, ima četiri jezičasta nastavka i jedan red šara na rubu, načinjenih utiscima prsta; kako je vrlo plitko ležala, rub joj je plugom oštećen; očuvana visina 32 *cm*, promjer 20 *cm*. *Tabla XXXVI., slika 1.*

U njoj se našla jedna miniaturna žara sa četiri bradavičasta nastavka i utegnuta vrata; visina 6 *cm*, promjer 4·5 *cm*. *(Tabla XXXVI., slika 2.)* Nadalje malen nož od željeza savite oštrice, dug 9·5, širok 1·5 *cm (tabla XXXVI., slika 3.)* — te nekoliko neopredjeljivih ulomaka od bronca i željeza.

VI. Crna, bačvasta žara od ilovače, utegnuta vrata, sa dva jezičasta nastavka na dônjoj strani bokova i sa rubom, sastavljenim od tri reda piknjica; visina 39, promjer otvora 17 *cm*, trbuha 29 *cm*. Dodaci:

1. Željezno koplje, obrnuto šiljkom dolje, jakoga povora; duljina 34 *cm*, duljina lista 20, širina 5·5 *cm*. *Tabla XXXVI., slika 5.*

2. Željezno koplje, široka sapa i uskog lista s jakim povorom; duljina 16, širina 2·5 *cm*. *Tabla XXXVI., slika 4.*

3. Četiri malene ogrlice od bronca, jedna glatka, dvije torkvirane, a jedna čvorasta; biće da su služile kao djetinji nakit; najveća ima promjer od 11·5, najmanja 7·5 *cm*. *Tabla XXXVI., slike 8., 13.—15.*

4. Par malih, špiralnih grivni od bronca, sa četvorostrukim zavojem, načinjeni su od plosnato iskovane žice; promjer 4·5 *cm*. *Tabla XXXVI., slika 6.*

5. Par grivni od debele broncane žice, sa $1^2/_3$ zavoja; promjer 3·5 *cm*. *Tabla XXXVI., slike 10.* i *11.*

6. Dva šljepočna koluta od vrlo tanke broncane žice (promjer 4·5 *cm*) i isto takovi ulomci i najzad razni ulomci od bronca. *Tabla XXXVI., slika 9.*

7. Malena žara od crne ilovače, utegnuta otvora, sa četiri bradavičasta nastavka; promjer 10·5, visina 5 *cm*; u njoj bilo je valjda žrtve kraj glavne žare.

VII. Zvonolika žara od crvene ilovače, sa četiri valjkaste kvrge na izbočini, visina 23 *cm*, promjer 18 *cm*, poklopljena malenom, sivom zdjelom sa četiri bradavičastih kvrga; promjer 18 *cm*, visina 7 *cm*; od dodataka našlo se: malen vrč s jednom ručicom, bokovi mu urišeni kosim brazdama, promjer 6 *cm*, visina 5 *cm (tabla XXXVII., slika 1.)*, zatim jedan iskrivljen kolut od bronca.

Kraj žare našla se trbušasta posuda sa dvije diametralno smještene ručice po bokovima, gornja čest posude je oštećena; visina 19 *cm*, promjer 19 *cm*.

VIII. Sloj pržotine sa ostancima spaljene lešine, a uza njih:

1. Broncani lanac, dug 25 *cm*, karike su načinjene od žice špiralno smotane, a lanac je u sredini urišen malenom naočarastom špiralom. *Tabla XXXVII., slika 11.*

2. Broncano pupčasto puce, promjer 2·0, visina 1·5 *cm*, na drugoj strani je mjesto petlje kratki klinac. *Tabla XXXVII., slika 4.*

3. Malena grivna od broncane žice, zavoja $1^1/_2$; promjer 4 *cm*. *Tabla XXXVII., slika 15.*

4. Jajasto broncano zrno; promjer 2·2 *cm*.

5. Tri bikonična ilovasta zrna, na rubu urišena nizom zarezaka; promjer 2·5 *cm*. *Tabla XXXVII., slike 12.—14.*

6. Nekoliko malenih, broncanih puceta pupčasta oblika te ulomci grivni, špiralnih cijevi i lûk dvopetljaste fibule na lûk, privjesci od broncana lima, jantarova zrna i druge sitnarije *(tabla XXXVII., slike 5., 6., 7., 8., 9., 10.)*, napokon broncana šivaća igla. *Tabla XXXVII., slika 16.*

Naopako položena žara sa četiri jezičasta nastavka po rubu od crveno pečene ilovače služila je kao pokrivalo hrpe paljevine ovog groba. U nje je promjer 17, visina 17 *cm*, a kraj nje stajaše miniaturna žara od sive ilovače sa tri para bradavičastih nastavaka; promjer 4·5, visina 8·5 *cm*. *Tabla XXXVII., slike 2.* i *3.*

IX. Kostur, položen istočnozapadno, 30 *cm* duboko. Dodaci:

1. Čelo lubanje stajala je plitka zdjela, urišena širokim horizontalnim brazdama i sa tri bradavičasta nastavka, od kojih je jedan probušen. *Tabla XXXVII., slika 17.*

2. Uz šljepočice četiri lijepo patinirana šljepočna prstena, nešto prebačenih krajeva; promjer 7·5 *cm*. *Tabla XXXVII., slike 21.* i 22.

3. Velika, masivna, torkvirana ogrlica zavinutih, četverobridno façoniranih i sa zarezima urišenih krajeva; promjer 18 i 16 *cm*. *Tabla XXXVII., slika 19.*

4. Gjerdan od 49 kolutasto-pločastih i bikoničnih jantarovih zrna, ponajviše su maleni, a samo ih nekoliko imadu veličinu lješnjaka. *Tabla XXXVII., slika 27.*

5. Kao nakit na prsima služila je kolutasto-pločasta fibula, urišešena plosnatim pupcima i sa tri reda plastičnih zrnaca, promjer 8·5 *cm. Tabla XXXVIII., slika 1.*

Lijevo do nje ležaše broncana fibula na lûk s jednom petljom i duge nožice; na tjemenu lûka i na kraju nožice ima po jednu ušicu i u njima po dva trouglasta privjeska. Tim oblikom podsjeća nas na fibule sa sv. Vida u Ugarskoj. Duljina 5·2 *cm. Tabla XXXVIII., slika 3.*

6. Pâs od tri reda pupčastih, radialnim procjepima urešenih broncanih puceta, od kojih je 28 dvostrukih, a 28 jednostavnih. *Tabla XXXVIII., slika 8.*

Uz ovu lešinu našao se još i drugi slični pas, koji se sastojao od 23 jednostavnih i 23 dvostrukih pupčastih dugmeta. *(Tabla XXXIX., slika 2.)* Moguće da on spada uz grob br. X., koji se tik do njega nalazio, premda je i tom grobu bio pas doduše jednostavnijeg oblika a od sukane žice.

7. Uz pâs pod br. 6. bile su paſte od bronca u podobi kola, po srijedi krstoliko izrezane; promjer 5 *cm*; na dônjoj strani ploče nema obične kuke, nego široka, polukružna ušica. *Tabla XXXVIII., slika 9.*

8. Niz ramena visila je dvostruka uzica, obvita broncanom špiralnom žicom, te se ovijala i oko pasa. Uzica je naravski istrunula, te je samo ostao broncani omot. Krajevi onog dijela uzice, koji je opasao pâs, bili su takogjer spojeni gore opisanom paſtom. *Tabla XXXVIII., slika 2.* i *4.*

9. Tri broncana, krpičastim vijencem urišešena puceta, bila su u izvjesnim razmacima nanizana o netom opisanu uzicu. *Tabla XXXVIII., slika 5.*

10. Usko dugoljasto broncano zrno bijaše takogjer nanizano na toj uzici. *Tabla XXXVII., slika 20.*

11. Par narukvica od broncane žice, ovite 21 put špiralnim ovojem, promjera 6·5, visine 7 *cm. Tabla XXXVIII., slike 6.* i *7.*

12. Na desnom ramenu našla se broncana igla, u koje je jedan kraj opleten tankom broncanom žicom, koja na vršku čini petlju, dočim je šiljak zataknut u cijevčicu, takogjer načinjen od špiralno savite žice sa petljicom na kraju. Duljina 9 *cm. Tabla XXXVII., slika 25.*

13. Dva, špiralama ornamentirana zrna od ilovače; promjer 3 *cm. Tabla XXXVII., slike 23.* i *24.*

14. Pojedince našlo se u blizini kostura i maleno pupčasto puce od bronca, *tabla XXXVII., slika 18.*, broncani čavao sa vrlo velikom štitolikom glavom i jedno koštano zrno, koje je infiltracijom broncanoga kisa dobilo prekrasnu, malahitu sličnu patinu. *Tabla XXXVII., slika 26.*

X. Kostur, položen istočnozapadno, ležaše čelo nogu opisanog kostura. Dodaci:

1. Devet šljepočnih kolutova od tanke žice, od kojih imadu šest veće promjere od 5·5 *cm*, krajevi okončavaju zavinutim ušicama, koje su mjestimice poprečnim brazdama urišešene; ostala tri koluta imaju promjer od 2·5 *cm. Tabla XXXIX., slika 7.*

2. Kao nakit vrata: torkvirana broncana ogrlica sa ušicama na krajevima; promjer 13 *cm. Tabla XXXIX., slika 6.*

3. 9 malenih, plosnatih, oblih jantarovih zrna. *Tabla XXXIX., slika 16.*

4. Na prsima broncana fibula na lûk, sa trokutnom nožnom pločicom, dvjema petljama, narebrenim lukom; duljina 4·7, visina 3 *cm. Tabla XXXIX., slika 18.*

5. Takogjer na prsima ležahu dva okrugla nakitna kola od bronca; jedno, promjera 4·5, ima oblik kola sa 8 paoka, drugo u obliku kola sa 4 dvostruka paoka, a u segmentima ima jedan od šipki sastavljen pravokut. *Tabla XXXIX., slike 20.* i *21.*

6. Na rukama dvije grivne od plosnate broncane žice sa podrugim zavojem; promjer 4 *cm*. Kod jedne je nutarnji rub nazubljen. *Tabla XXXIX., slika 17.*

7. Pâs je sastojao od uzice, omotane po cijeloj duljini broncanom žicom, *tabla XXXIX., slike 3.* i *4.*, a na njem je visio lanac, dug 40 *cm*, *tabla XXXIX., slika 13.* Ta uzica bijaše okovana na jednom kraju broncanim okovom u obliku cijevi, na licu uriješenim probitim ornamentom. Na jednom se kraju tog okova nalazi petlja za kakav privjesak, na drugom čivija, kojom je okov bio prikovan uz uzicu. *Tabla XXXIX., slika 12.*

8. Privjesak od bronca, nalik kaplji, po strani uriješen žljebovima, duljina 3 *cm*. *Tabla XXXIX., slika 5.*

9. Osim ulomaka našla se još tri broncana koluta, od kojih je jedan narebren. *Tabla XXXIX., slike 8.—10.*

10. Maleni kolut od broncane žice, jedan i pol puta savite. *Tabla XXXIX., slika 11.*

11. Slični kolut. *Tabla XXXIX., slika 14.*

12. Dugoljasti broncani bobak usukana vrata. *Tabla XXXIX., slika 15.*

13. Broncano okruglo zrno. *Tabla XXXIX., slika 19.*

XI. Žara sa paljevinom, 10 *cm* duboko, totalno razorena.

Kraj nje našao se malen vrč s jednom ručicom i tri bradavičasta nastavka; promjer 7 *cm*, visina 7·5 *cm*. *Tabla XL., slika 1.*

XII. Kostur, položen istočnozapadno, 15 *cm* duboko. Čelo glave ležaše prosta zdjelica od ilovače, sa četiri bradavičasta nastavka, promjer 11·5, visina 4·5 *cm*. *(Tabla XL., slika 2.)* Kraj zdjelice dva željezna koplja, šiljkom okrenuta niz grob. Jedno je 36 *cm* dugo, list mu je dug 22, širok 5·5 *cm* a ima jedva primjetan povor *(tabla XL., slika 5.)*; drugo je 41 *cm* dugo (list 25 *cm* dug, 6 *cm* širok) s jakim, bridastim povorom, šiljak je utaknut u korice od broncana lima, koje su uriješene linearnim poprečnim prugama i jednim redom zubaca i rupica. Duljina korica 4·5 *cm*. *Tabla XL., slika 6.*

Kosturu na desno ležaše uviti mač sa tri klinčića na sapu, a oblika je, što smo ga već često puta spomenuli; duljina 43, širina 4 *cm*. *Tabla XL., slika 4.*

U blizini kostura našla se masivna narukvica odsječenih krajeva od bronca, koja teško da će pripadati kosturu. *Tabla XL., slika 3.*

XIII. Kostur, položen istočnozapadno, duboko 20 *cm*, kraj njega dva jednaka koplja slabih povora, duljina 30 *cm* (listovi dugi 17, široki 4·5 *cm*), od kojih je jedno na šiljku iskrivljeno *(tabla XL., slike 7.* i *8.)*, zatim jedan nož od željeza, slabo zavinuta oštraca i sa trnom na sapu; duljina 16·5, širina 2·5 *cm*. *Tabla XL., slika 9.*

Čelo lubanje ležaše zdjelica od ilovače; promjera 9·5, visina 4·5 *cm*. *Tabla XL., slika 12.*

Od nakita našlo se samo broncanih fragmenata, megju njima luk zmijolike fibule *(tabla XL., slika 14.)*, plosno zrno, izdjelano od komadića veprova zuba *(tabla XL., slika 11.)* i gvozdeni kolut *(tabla XL., slika 13.)*.

XIV. Kostur, položen južnosjeverno, 25 *cm* duboko, bez dodataka.

XV. Kostur kraj pregjašnjega, slično položen, takogjer bez dodataka.

XVI. Kostur, položen južnoistočno-sjeverozapadno, 20 *cm* duboko, s obilnim dodacima:

1. Na šljepočicama po 5 šljepočnih kolutova od tanke, sitno narebrene broncane žice, sa ušicama na krajevima; promjer 6·5 *cm.*

2. Kao nakit vrata služio je gjerdan od 32 jantarova zrna, od kojih je nekoliko većih kolutasta oblika. *(Tabla XL., slika 18.)* Našlo se i jedno ilovasto zrno bez šare *(tabla XL., slika 19.)* i jedno vrlo maleno zrno od stakla.

3. Na prsima ležaše jedna kolutasta plosnata fibula, promjera 6·2 *cm*, uriješena sa četiri pupčice a u sredini sa sličnom pupčastom izbočinom, opasanom vijencem. Ti pupci su sa središnim spojeni nizom piknjica u podobi svastike. Rub je omegjen jednim redom grbica.

4. Lijepa čunasta fibula s jako dugačkom nožicom i svedenim, poprečno narebrenim oblukom, ležaše na lijevoj strani. Igla je pričvršćena klinčićem. Duljina 11 *cm*, visina 3·5 *cm.*

5. Pojas, bio je sastavljen od 87 malenih, pupčastih puceta *(tabla XL., slike 13.* i *16.)* i od ispupčene pafte, uriješene vijencem bobica i trima poprečnim prugama; promjer 4 *cm. Tabla XL., slika 17.*

Osim toga našli se neznatni ulomci željeznog noža. *Tabla XL., slika 20.*

XVII. Žara, totalno razorena; u njoj nešto broncanih ulomaka, ponajviše pojasnih puceta i dva ilovasta zrna. Kraj nje mala ilovasta zdjela bez šara; promjer 10, visina 3·5 *cm.*

XVIII. Žara sa paljevinom, razorena; kraj nje oveća zdjelica, grafitirana, sa jednom ručicom, jako visoka i široka vrata; promjer 10·5, visina 10·5 *cm.* Najzad još jedna, grubo načinjena zdjelica s jednom ručicom; promjer 10, visina 6·5 *cm.*

5. Greda Miće Petrovića[1]).

Ova greda leži pregjašnjoj na zapadu. Premda je ovdje bilo malo grobišta, našlo se ipak sarazmjerno dosta predmeta. God. 1901. našlo se na njoj u svemu 9 grobišta, 6 kosturskih, 3 sa žarama. Nalazom nije ništa osobita otkriveno.

I. Kostur položen južnoistočno-sjeverozapadno. Dodaci:

1. S obiju strana lubanje po 4 velika sljepočna koluta razne debljine, malo prebačenih krajeva. Promjer 7·5 *cm.* (Jedan komad fali.)

2. Gjerdan, sastojao se od 27 sploštenih jantarovih zrna, veličine graška do lješnjaka.

3. Na prsima broncana fibula na lûk, nožice u obliku rala s jako izbačenom glavicom na nožnoj pločici. Okrajak glavice i igla manjkaju. Duljina 7 *cm.*

4. Plosnati lûk, koji pripada dvouzloj fibuli na lûk, bez glavice i nožice. Duljina 5 *cm.*

5. Omanja, slična fibula sa trouglom nožičnom pločicom, bez igle. Pločica i gornja strana lûka uriješeni su gustim nizom zareza od zumbe. Duljina 4·7 *cm.*

6. Lûk, spadajući jednouzloj fibuli. Nožična pločica kao da je bila četverouglasta, a bila je jednim uglom pričvršćena o lûk. Na završetku glavice vide se tragovi popravka. Odlomljeni kraj je naime plosnato iskucan i provigjen rupom, u koju se klinčićem kasnije pričvrstila igla. Duljina 4 *cm.*

7. Kao pojas služio je konopac, obavit špiralom žice, od čega se našao samo ulomak.

8. Broncana šipka, uriješena izmjenično nizom većih i manjih kolutova, na kraju tragovi od zahrgjale željezne ušice. Biće da je ta šipka služila kao završetak pojasa. Duljina 8·2 *cm.*

---

[1]) Ilustracije starina sa ove grede ne donosimo radi tijesna prostora.

9. U visini kosturova pâsa, na desnoj strani, našlo se pet zrna od ilovače, od kojih su dva bez uresa, dok su tri ostala ornamentirana. Jedno ima oblik šesterotrake zvijezde, čije su protuberance urièšene kružnim brazdama, druge dvije urièšene su špiralnim ornamentima.

10. Ukraj pregjašnjih nagjen je kolut od bronca, sa četiri diametralne ušice. Promjer 3 *cm*.

11. Lijevo od kostura ležahu dva željezna koplja, jedno dugo 38 *cm* (list 23 *cm* dug, 6 *cm* širok), drugo je dugo 33 *cm* (list 20 *cm* dug, 5 *cm* širok). Oba imadu jaki povor po srijedi.

II. Grobište sa spaljenom lešinom; žara je plugom sasvim uništena. Dodaci:

1. Broncana torkvirana ogrlica zavinutih krajeva, izmegju ovih razmak vrlo neznatan. Promjer 15 i 12·5 *cm*.

2. Željezna ogrlica odlomljenih krajeva, sa jednim nizom plosnatih broncanih zrna. Promjer 15 *cm*.

3. Šest broncanih šljepočnih kolutova sa kruškolikim krajevima. Promjer 7 *cm*.

4. 2 broncane fibule na lûk sa dva uzla i velikim, četvorouglim, po stranama jako izrezanim nožičnim pločicama. Oba komada sačinjavahu jedan par, no od jednog se očuvao samo lûk. Duljina 8 *cm*.

5. Manja, slična fibula na lûk, bez igle. Na mjesto odlomljene prvotne igle bila je pričvršćena klinom željezna igla, ali i od nje su ostali samo tragovi hrgje. Duljina 5·5 *cm*.

6. Osim toga našlo se još vrlo iskrivljenih i vatrom deformiranih ulomaka limenog, piknjama i pupcima urešenog pojasa te jedno pupčasto puce.

Grob I. i II. ležahu sasvim jedan uz drugi, a megju njima jedna trbušasta zdjelica sa dvije ručice, urièšena okomitim rebrima. Visina 8·5, promjer 7 *cm*. Ne može se reći, kojemu je od tih dvaju grobova pripadala.

III. Kostur, položen jugoistočno-sjeverozapadno, 10 *cm* duboko, na 1 *m* udaljen od pregjašnjih. Dodaci:

1. Na lubanji ležaše tumbe okrenuta žara od crvenosmegje ilovače, sa dva jezičasta nastavka; kraj nje:

2. Plitka zdjelica od smegje ilovače, utegnuta ovratka. Promjer 10·5, visina 5 *cm*.

3. Do lubanje stajala je crna ilovasta posuda s drškom, urièšena oko grla i trupa vrpcama kosih zareza. Promjer 5·5 *cm*, visina 5·5 *cm* i

4. mala posuda od žute ilovače sa poklopcem u obliku kruške, urièšena kosim pruticama, sastojećim od tri brazde a pod grlom provigjena su dvije rupice, kroz koje se provlačila vrpca za vješanje. Poklopac je šiljat i na srijedi provrtan. Visina 7·5 *cm*.

5. Osim toga se našla kraj nje još jedna tamno-smegja prosta ilovasta zdjelica, unutra zavinutog ruba s tri bradavičasta nastavka. Promjer 10·5, visina 5 *cm*. Jedan od tih nastavaka je veći od ostalih i probušen.

6. U okolici šljepočica ulomci od šljepočnih kolutova. Promjer 7 *cm*.

7. Kao nakit na vratu služila je broncana ogrlica, gusto torkvirana, odlomljenih ušica. Promjer 12·5, debljina 5 *cm*.

8. Na prsima ležaše velika, okrugla plosna fibula od tanka broncana lima; kolutasta pločica ukrašena je sa pet niskih unakrst poredanih pupaka, koji su poput svastike spojeni ispupčenim piknjama, dočim je okolica zarubljena nizom probitih trouglastih okanaca, koji se prama nutrašnjosti okončavaju sa dva reda piknji. Promjer 9·5 *cm*. Na dônjoj strani pričvršćena je sa dva klinčića jedna jednouzla fibula na lûk.

9. Kao ures prsiju služile su još dvije čunaste fibule od bronca, sa dugom, uskom i odsječenom nožicom, jako izbočenih lukova, koji su urišeni na rubovima i diljem sredine iscrtanom pruticom, a na krajevima nizom poprečnih brazda. Igla ima dva zavoja. Duljina 7·1 *cm*.

10. Grivna od plosnato zaobljene broncane šipke, $2^1/_4$ zavoja; promjer 4·5 *cm*.

11. Kao grivne služila su takogjer dva šljepočna koluta, tijesno zavinuta, tako da ih je svaki imao gotovo dva zavoja. Promjer 4 *cm*.

12. Dvije broncane šipke, urišešene nizom kolutova, nagjene su blizu pâsa. U svake bijaše na kraju usagjena željezna petlja. U jednog komada očuvala se petlja, u drugoga vidi se samo rupa, u koju je petlja bila usagjena. Duljina 8·5 *cm*.

13. Našla se množina ulomaka od malih šljepočnih kolutova i od grivni.

14. Zanimljiva je jedna fibula, načinjena od jedne okrugle paste, urišešene po rubu nizom kružnih likova, a na srijedi jako izbočenim pupkom. S dônje strane naime prikovana je broncana igla sa dva špiralna zavoja, a kao zapon igle služi jedna uska željezna šipčica, savinuta u kuku. Promjer 4·7 *cm*.

15. Dva ilovasta zrna, manje je bez uresa, veće je išarano špiralnim ornamentima; oba sa još tri jantareva zrna služila su za nakit na vratu.

IV. Oveća crno pečena žara od ilovače, jako izbočenih bokova, s visokim, gore suženim vratom i prebačenim rubom. Žara je provigjena na trupu sa dva jezičasta, na izdanku vrata sa četiri okomita, šiljasta nastavka. Visina 51 *cm*. Promjer u trbuhu 40 *cm*, promjer otvora 19 *cm*.

Kao poklopac služila je prosta zdjela utegnuta ruba, sa četiri pupčasta nastavka po bokovima. Promjer 25 *cm*, visina 9·5 *cm*.

U žari je bilo osim mrtvačke paljevine jedno šiljkom u vis okrenuto željezno koplje, dugo 40 *cm* (list dug 27, širok 5·5 *cm*), sa plosnatim i bridastim središnjim rebrom i otkovanim[1]) oštracem; nadalje dvije proste, grubo načinjene ilovaste zdjelice, promjer 9·5, visina 4 *cm*; jedna kolutima ukrašena broncana šipka, duljina 8·5 *cm* i jedan uvinuti želježni nož sa drškovim okovom od željeza, dug 18 *cm*.

V. Kostur, položen istočnozapadno, 15 *cm* duboko. Dodaci:

1. S obje strane lubanje po dva velika šljepočna koluta od broncane žice, od kojih jedan ima kruškolike krajeve i promjer 5 *cm*, drugi 6 *cm*.

2. Na vratu jedno maleno bikonično ilovasto zrno i jedno jajoliko od smegje ilovače sa koso položenim dubokim brazdama.

3. Na prsima ležaše jedna krugljasta zdjelica od tamne ilovače, urišešena brazdama, koje se izmjenjuju u podobi šahovske daske.

VI. Kostur, položen zapadnoistočno, jedva 5—10 *cm* duboko. Dodaci:

1. Kraj lijeve goljenice ležaše krivi željezni mač sa koricama na šiljku. Mač je plosnata drška, u njemu su tri klinčića, na unutrašnjoj strani ima trnovit nastavak, a niže ovoga je oštrac uvinut. Oštrac je pravnih legja i vrlo svedene, prama vršku u šiljak prelazeće oštrice. Duljina 47, širina 4 *cm*, duljina korica 12·5 *cm*.

2. Uz lijevi bok bijaše mali uviti željezni nož, u koga je bio sap, kako se vidi po otisku na hrgji, načinjen od kosti. Duljina 13·5, širina 2 *cm*.

3. Preko nogu bijaše položen veliki gvozdeni štit, sličan onima što su nagjeni u prijašnjim gredama.

[1]) otkovati = dängeln.

4. Uz mrtvaca bijahu dva jednaka željezna koplja, jedno s uglastim, drugo s uskim povorom. Ovo potonje imalo je na vršku gvozdene korice duge 8 *cm*. Duljina kopalja je 37 *cm*, samog lista 23 *cm*, širina 6 *cm*.

5. Lijevo do glave bijaše mala priprosta zdjelica od mrko pečene zemlje. Promjer 10·5 *cm*, visina 5 *cm*.

VII. Kostur, položen zapadnoistočno, 10 *cm* duboko, tik uz pregjašnji kostur. Dodaci:

1. S lijeve strane šiljak od željeznog koplja slabog središnjeg rebra, dug 38 *cm* (list dug 23, širok 6·5 *cm*). Šiljak je stršio u vis.

2. Na istoj strani, u istome redu, jedan krivi mač, sličan onome, što je opisan pod VI. Duljina 47 *cm*, širina 4·5 *cm*.

3. Malen nož od željeza sa uvitim oštracem, dug 13·5, širok 2 *cm*, ležao je na istoj strani kostura.

VIII. Pod gore spomenutim kosturom ležao je drugi, položen istočnozapadno, 30 *cm* duboko, a pošto je ležao pod prije opisanim, nema sumnje, da je ta grobnica i starija.

U toj starijoj grobnici nagjoše se:

1. S obje strane lubanje po četiri šljepočna gravirana koluta od bronca, slabo prebačenih krajeva, promjer 75 *cm*.

2. Na vratu masivna, torkvirana ogrlica sa ušicama na krajevima, promjer 17 i 16 *cm*.

3. Na prsima četiri broncane čunaste fibule sa dugačkom nožicom; jedan par tih fibula ima masivne lûkove, ukrašene sa tri niza utisnutih krstića, duljina 6·5 *cm*; treća broncana fibula je veća od onih prvih, ima širok, jako sveden i ozdô šupalj lûk, koji je urièšen zarezima i rebrastim pruticama, duljina 10 *cm*. Četvrta fibula je slična, a ima jak, poprečno narebren luk; igla je odlomljena i poslije popravljena, što se raspoznaje po jednom klinčiću, duljina 10 *cm*.

4. Oko pasa lešine našlo se ilovasto zrno, urièšeno koncentričnim kružnicama.

5. Na nogama ilovasta zdjelica sa poprečno probušenim nastavkom; promjer 10 *cm*, visina 4 *cm*.

IX. Žara od crvene ilovače, 40 *cm* duboko položena; ima zvonolik oblik sa četiri diametralna jezičasta nastavka po bokovima; visina 27, promjer 18·5 *cm*. U njoj je bilo pržotine s ovim dodatcima:

1. Dvije naočaraste špiralne fibule, prikovane na željeznu pruticu s iglom.

2. Ulomci dviju fibula na lûk, kojima se oblik ne da pobliže opredijeliti.

3. Dvije masivne grivne.

4. Malen nož od željeza, dug 11·5 *cm*.

5. Razni ulomci od šljepočnih kolutova, malih pupčastih puceta i ulomaka od napola staljene bronce.

Svi ovi predmeti oštećeni su manje više požarom.

Primjedba.

U opisu grobišta na gredama u D. Dolini isticao sam, da je zemljište često puta prekopano i plugom prerovano te su pojedini predmeti sa prvobitnog svog mjesta pomaknuti. Tako se i dalje od grobova nalazilo mnogo predmeta, koji su nekoć pripadali grobovima, a našlo se i takih, osobito posuda, koji su i izvan grobova bili zakopani. Pošto su i nastavljena iskapanja u god. 1902. iznijela mnogo takih razbacanih nalaza, ne ćemo ih sada potanko navesti, nego ćemo ove nalaze priopćiti, kada se istraživanje greda dovrši. Ovdje ćemo samo navesti nekoliko njih,

koji su reproducirani u priloženim tablama. Prispodobiv ih sa predmetima iz grobnica moći će čitatelj konstatovati, da se oblikom posve slažu sa nalazima iz grobnica i da spadaju istoj kulturnoj periodi.

Predmeti, koje ovaj put želimo da iz velikog niza razbacanih nahogjaja dolinskih greda spomenemo, jesu ovi:

1. Žara u obliku zvona sa dva vertikalna nastavka i sa dva para usporednih jezičastih nastavaka, visoka 31 *cm*, promjera 22 *cm*. Izmegju ovih nastavaka nalazi se kosa prutica utisaka prsta. *Tabla XXIX., slika 6.*

2. Posve slična žara, promjera 24 *cm*, visine 42 *cm*. *(Tabla XXIX., slika 7.)* Obadvije nagjene su na gredi Šokićevoj.

3. Mala žara u obliku zvona, u koje se u mjesto držaka sa svake strane pri rubu nalazi po jedna grupa šiljastih pupaka, poredanih u obliku trokuta. Visina 16 *cm*, promjer 15 *cm*. *(Tabla XLI., slika 1.)* Sa grede Mate Petrovića Malog.

4. Jednostavna zdjela sa uvitim rubom i četiri jezičasta nastavka na izbočini. Visina 12 *cm*, promjer 28 *cm*, iskopana na gredi Mate Petrovića Malog. *Tabla XLI., slika 2.*

5. Zdjela od mrke ilovače s uvinutim vratom i širokim ravnim rubom. U nje je jedna probušena držalica a pod vratom i po rubu niz kosih brazda. Dno urijeđeno je iznutra sa pet radialnih prutica, sastavljenih od tri, odnosno četiri reda utisaka. Visina 12 *cm*. Promjer 26 *cm*. Iskopana na gredi Mate Petrovića Malog. *Tabla XLI., slike 4.* i *5.*

6. Mali lonac sa jednom ručicom sa jednim jezičastim i dva pupčasta nastavka na izbočini. Držak je rub posude veoma nadvisio. Visina 10·5 *cm*, promjer 14 *cm*, iskopan na gredi Šokićevoj. *Tabla XXIII., slika 15.*

7. Mali lonac sa jednim jezičastim i sa tri pupčasta nastavka na protivnoj strani. Na rubu je mali iskruženi isječak. Visina 9 *cm*, promjer 12 *cm*; iskopan na gredi Šokićevoj. *Tabla XXVIII., slika 9.*

8. Vrč jako izbočen, visoka grla, sa jednim drškom, koji rub daleko nadvisuje. Oko grla i izbočine urijeđen je kosim brazdama. Promjer 10 *cm*, visina 10 *cm*; iskopan na gredi Šokićevoj. *Tabla XXIII., slika 13.*

9. Slična posuda, na trupu urijeđena osovnim gužvama i brazdama izmegju njih. Visina 11 *cm*, promjer otvora 9 *cm*; iskopana na gredi Šokićevoj. *Tabla XXIII., slika 16.*

10. Vrč sa jednim drškom, visok 13 *cm*, promjer grla 12 *cm*, sa grede Šokićeve. *Tabla XXVIII., slika 10.*

11. Vrč jako izbočen, visoka vrata, sa dvije ručice, koje jako nadvisiše rub, po vratu okomito, po trupu vodoravno brazdama urijeđen. Visina 10 *cm*, promjer grla 9 *cm*. Iskopan na gredi Šokićevoj. *Tabla XXIII., slika 17.*

12. Mala zdjelica, prosto izragjena, sa izbočenim dnom. Visina 2·5 *cm*, promjer 9 *cm*, sa grede Šokićeve. *Tabla XXVIII., slika 4.*

13. Mala kašika od ilovače sa iste grede. *Tabla XXXVIII., slika 11.*

14. Plosnata crna zdjela uvita ruba, u koga je izbočina urijeđena izbočenim ornamentom i nizovima kosih i uzdužnih brazda. Na bokovima zdjele nalaze se tri rupe, pod rubom dvije rupe, kroz koje bi se provlačila uzica. Visina 7 *cm*, promjer 21 *cm*. Iskopana na gredi Mate Petrovića Velikog. *Tabla XXXVIII., slika 10.*

15. Slična manja zdjela, jednako ornamentirana, ali je u nje rub slabo izvinut te nema rupica za vješanje. Visina 5 *cm*, promjer 13 *cm*. Iskopana je na gredi Mate Petrovića Velikog. *Tabla XXXVIII., slika 12.*

*

Pošto se iskapanja na dolinskim gredama nastavljaju i sve to više novih nalaza donose, ne možemo ovaj put reći zaključne riječi o tom bogatom nalazištu, već ćemo to učiniti u konačnom izvještaju o tim iskopinama, što ćemo ga objelodaniti u narednom godišnjaku.

Tabla XX.

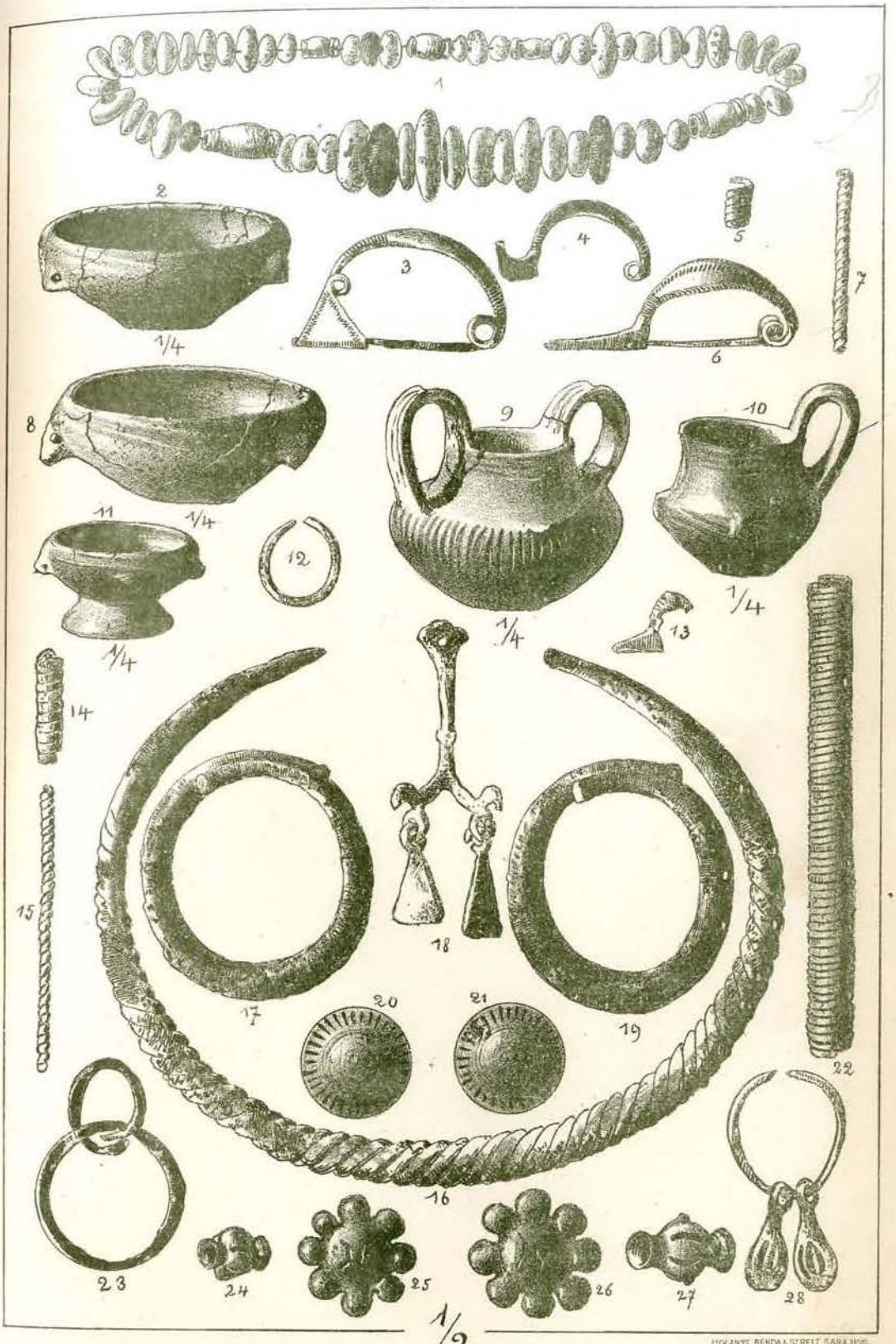

LITHANST. BENDA & STREIT. SARAJEVO.

Tabla XXI.

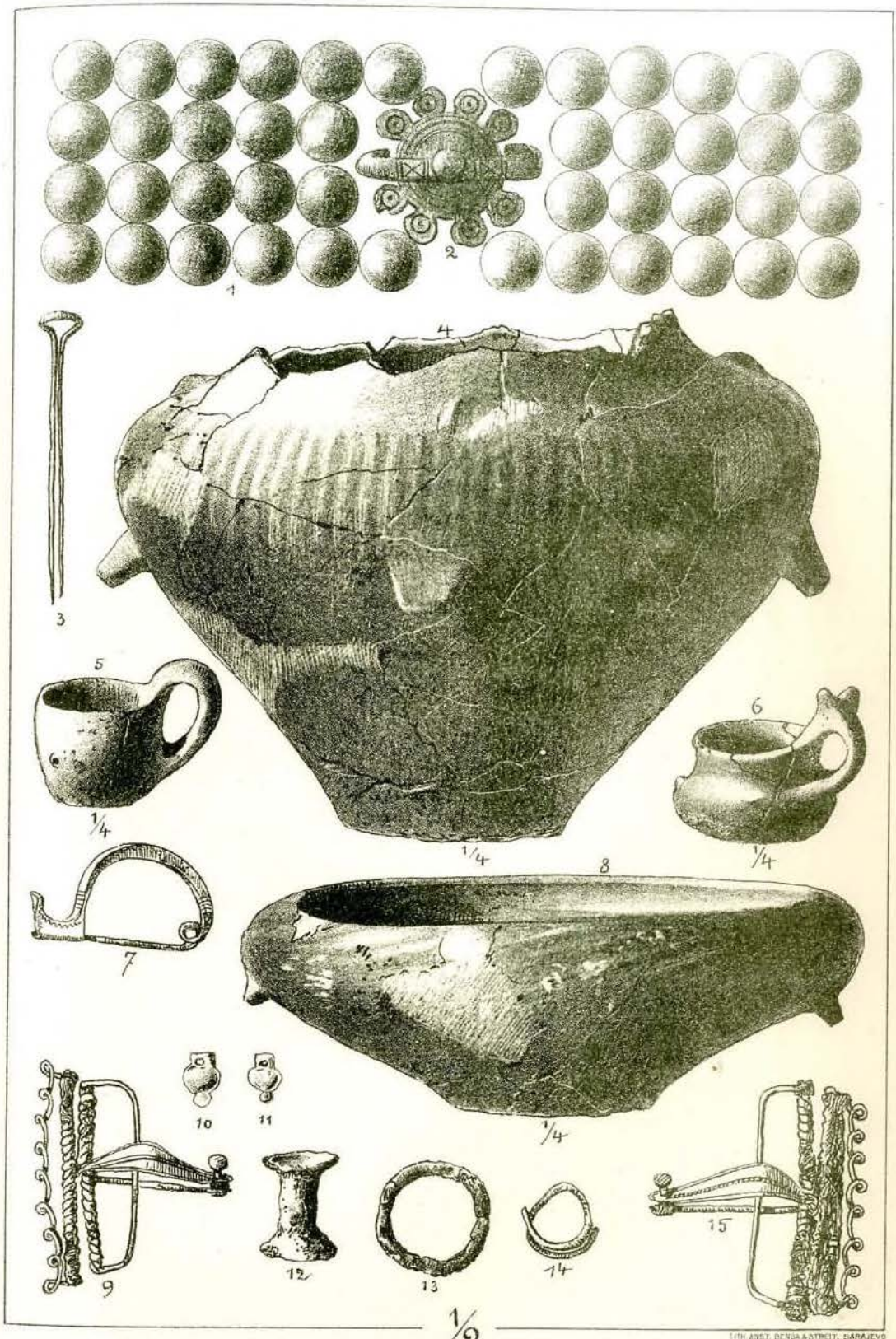

LITH. ANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO

Tabla XXII.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
1/3
1/4
1/4
1/4
1/4
1/2

Tabla XXIII.

LITHANST. BERGA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXIV.

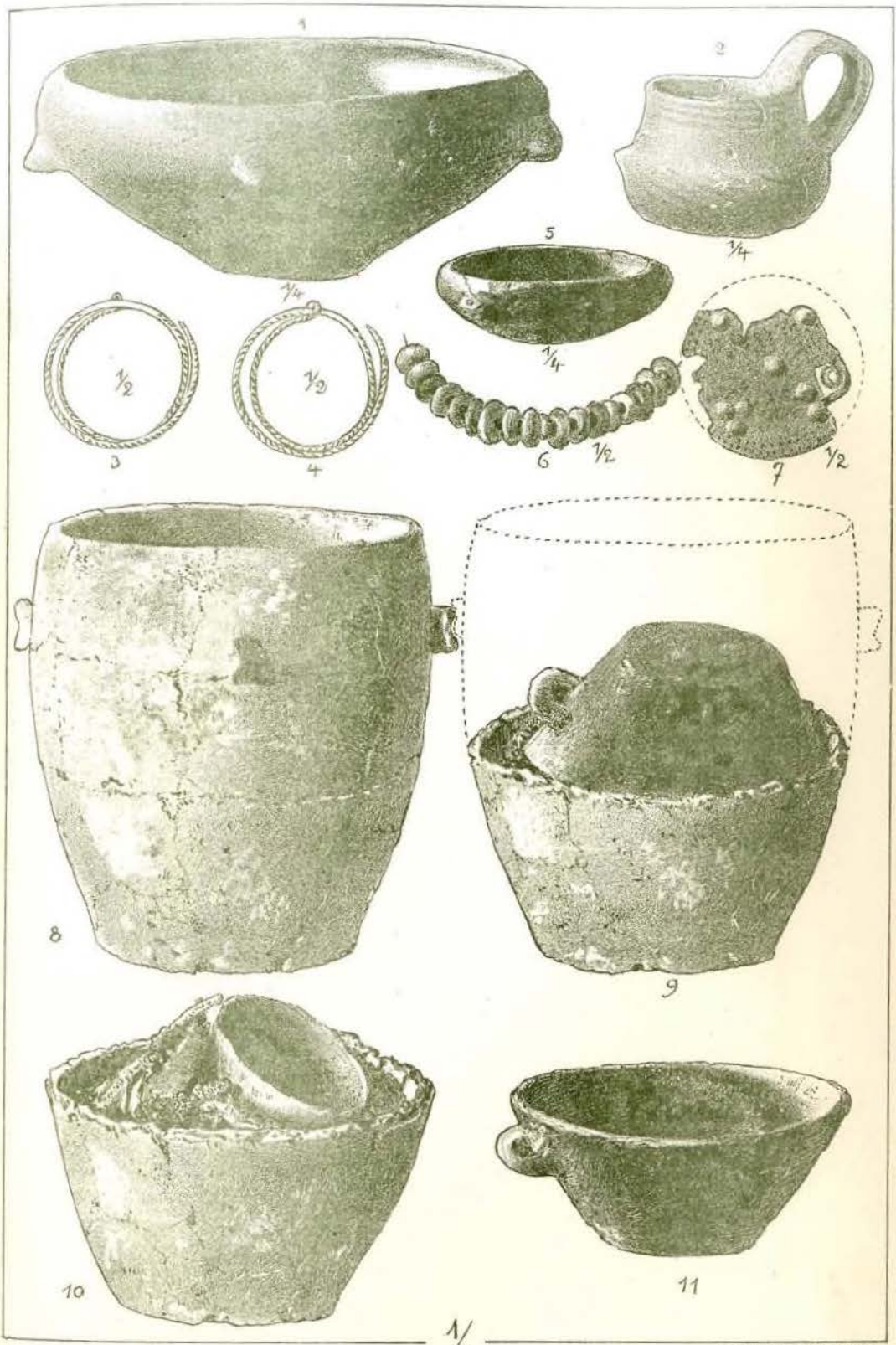

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXV.

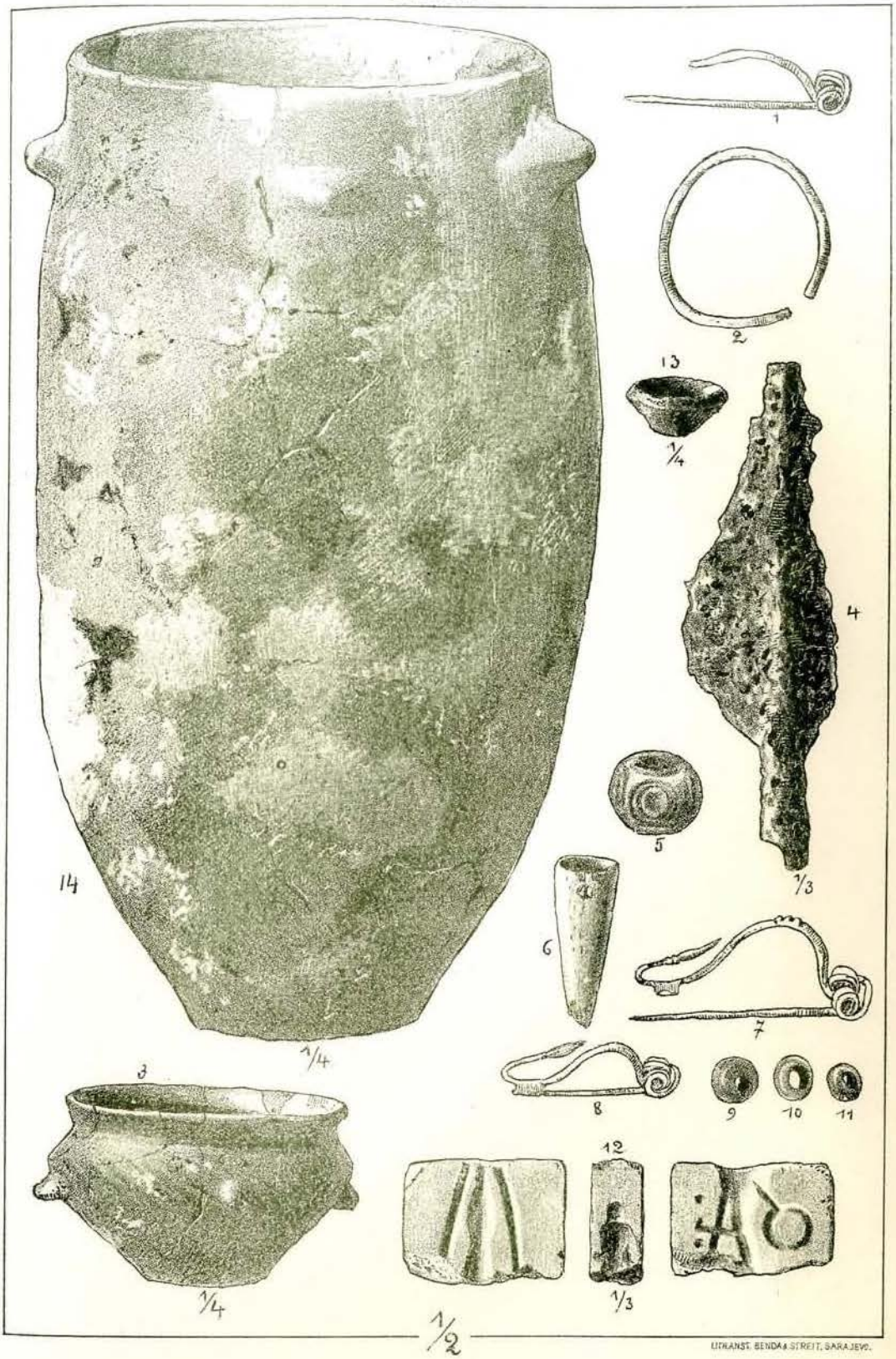

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXVI.

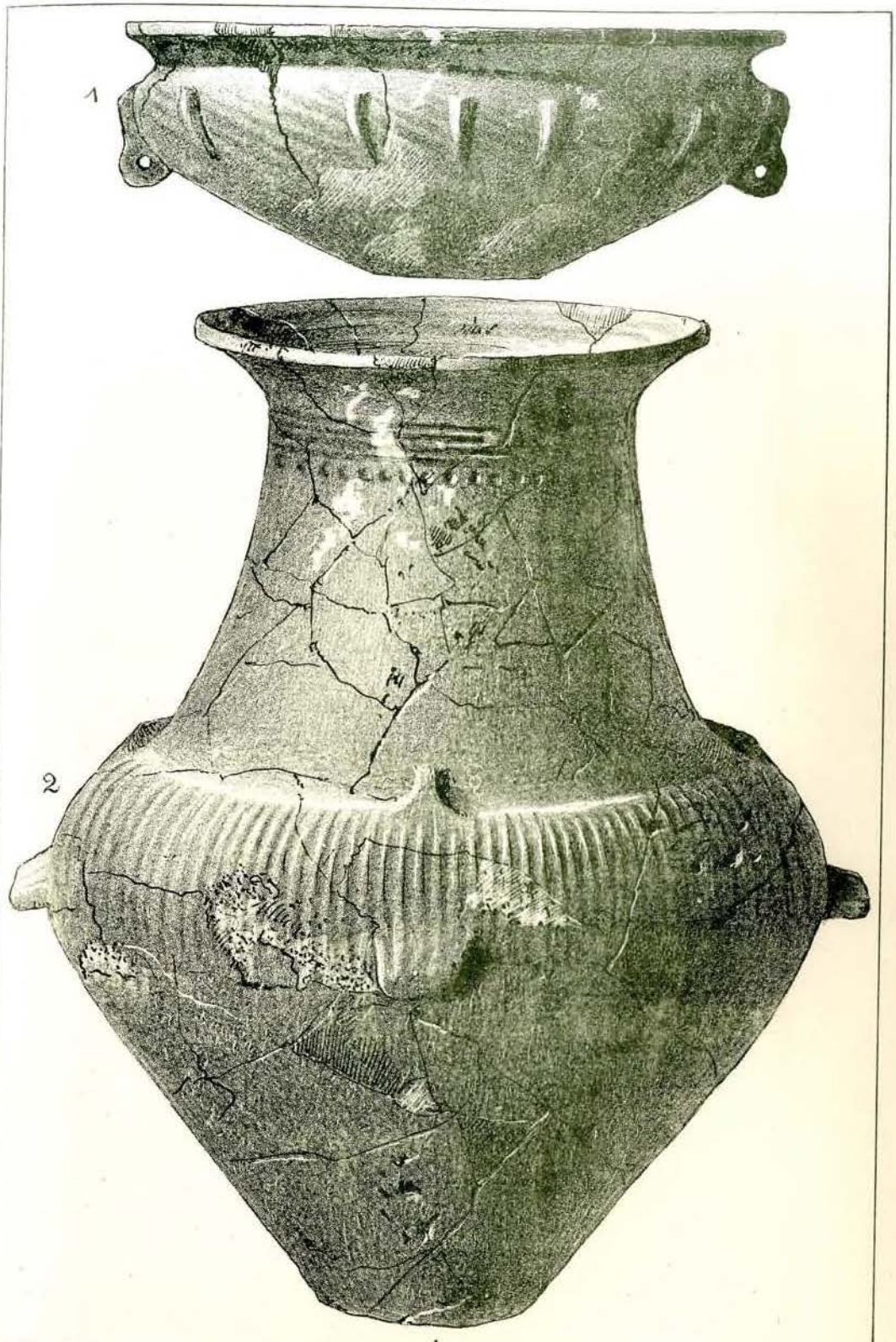

1/4

LITHANST. BENDIK STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXVII.

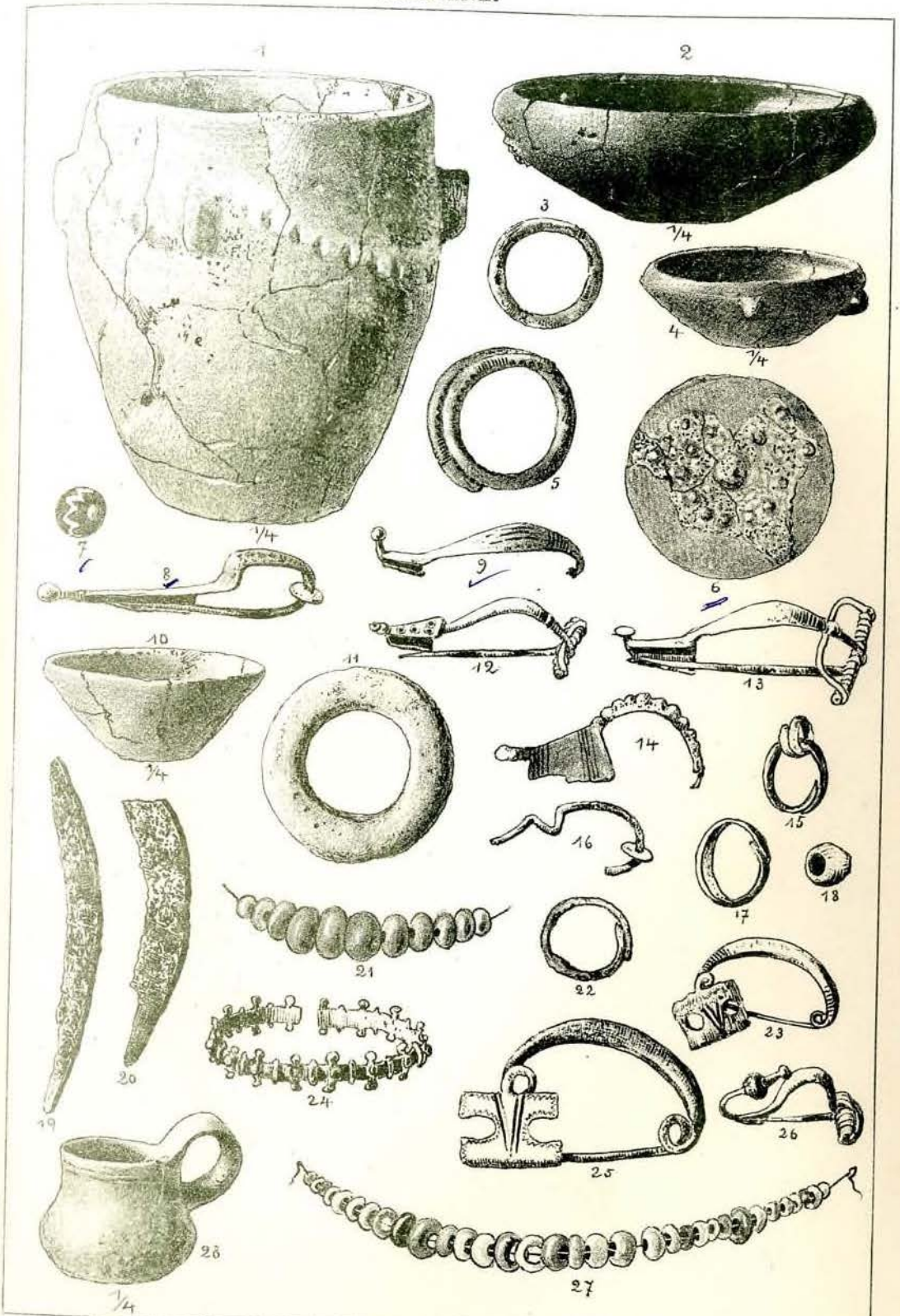

1/2

Tabla XXVIII.

1/4

Tabla XXIX.

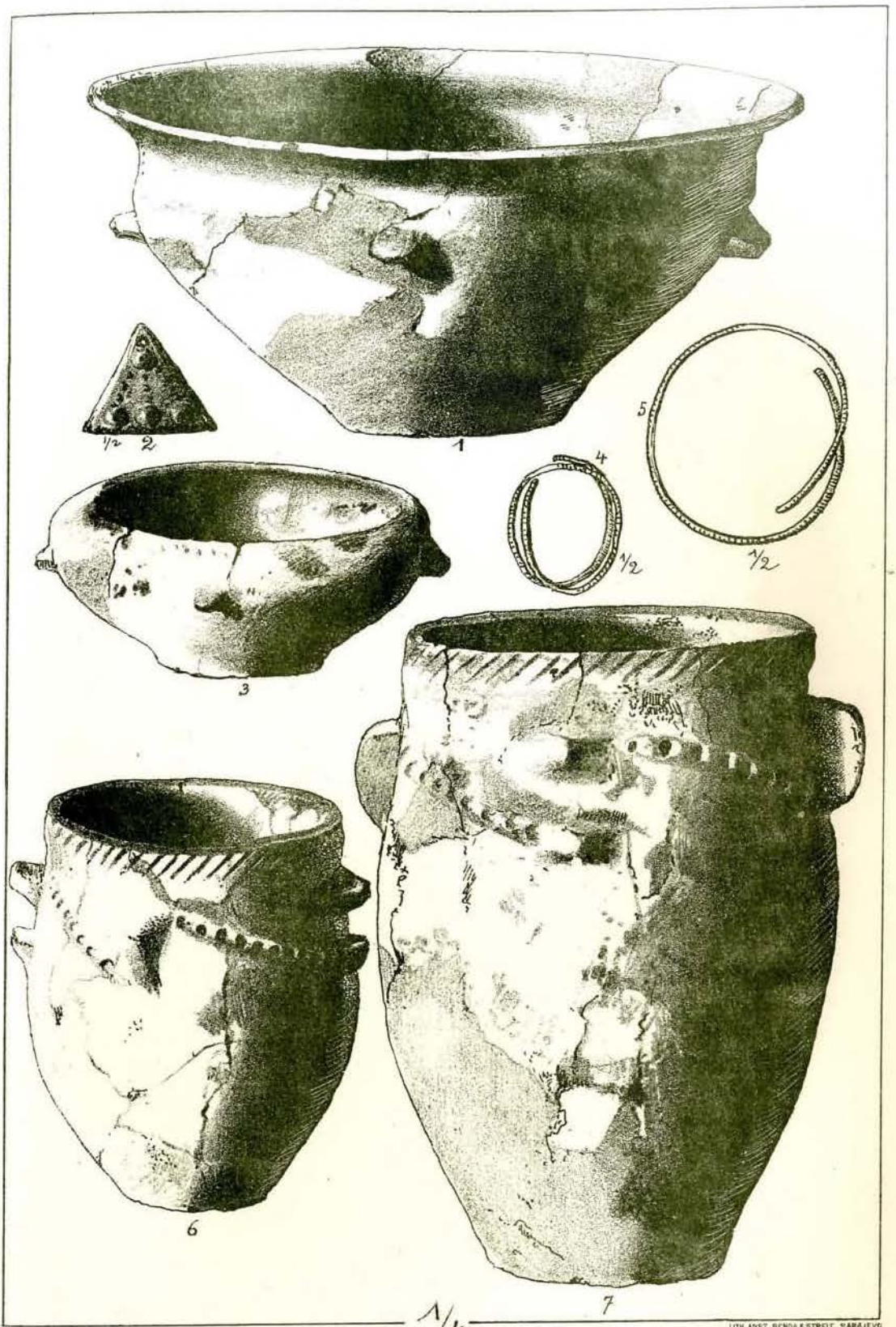

LITH. ANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXX.

1

5

4

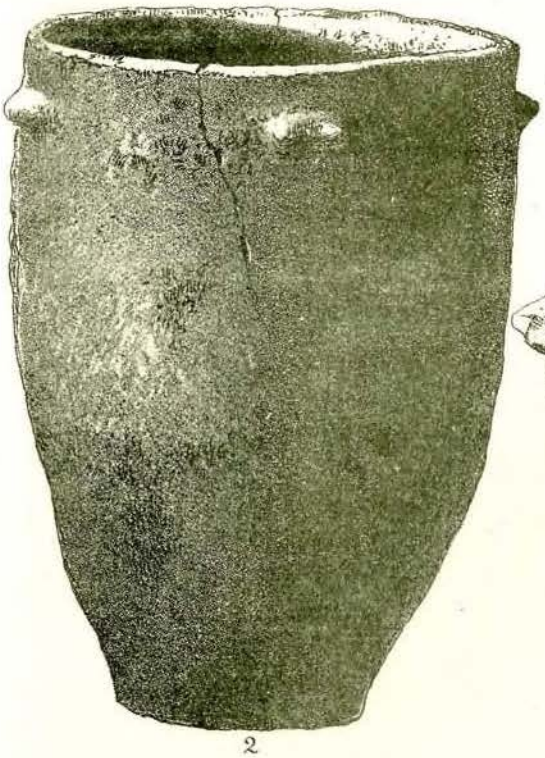

2

3

LITH. ANST. BERDA & STREITE, SARAJEVO

1/4

Tabla XXXI.

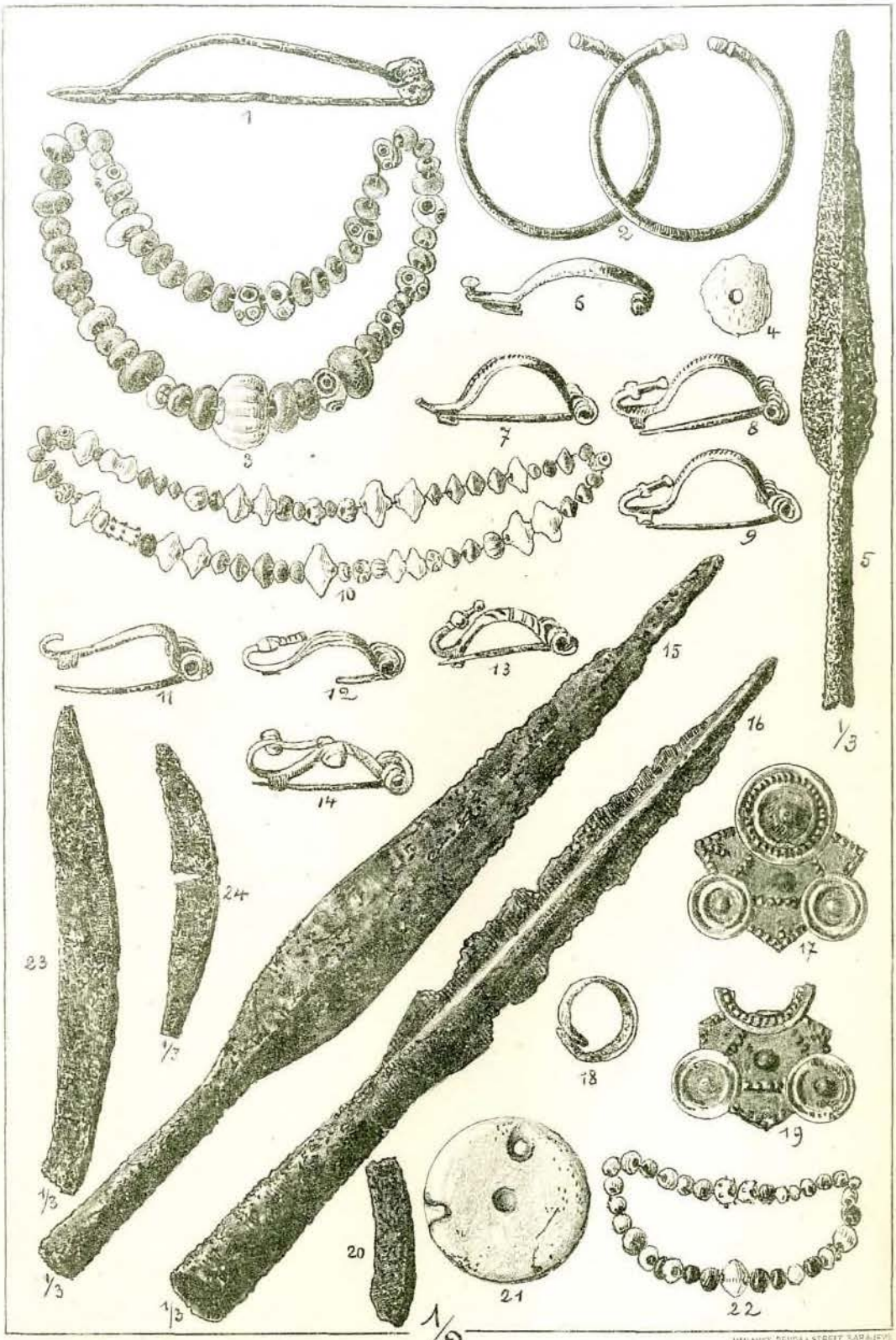

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO

Tabla XXXII.

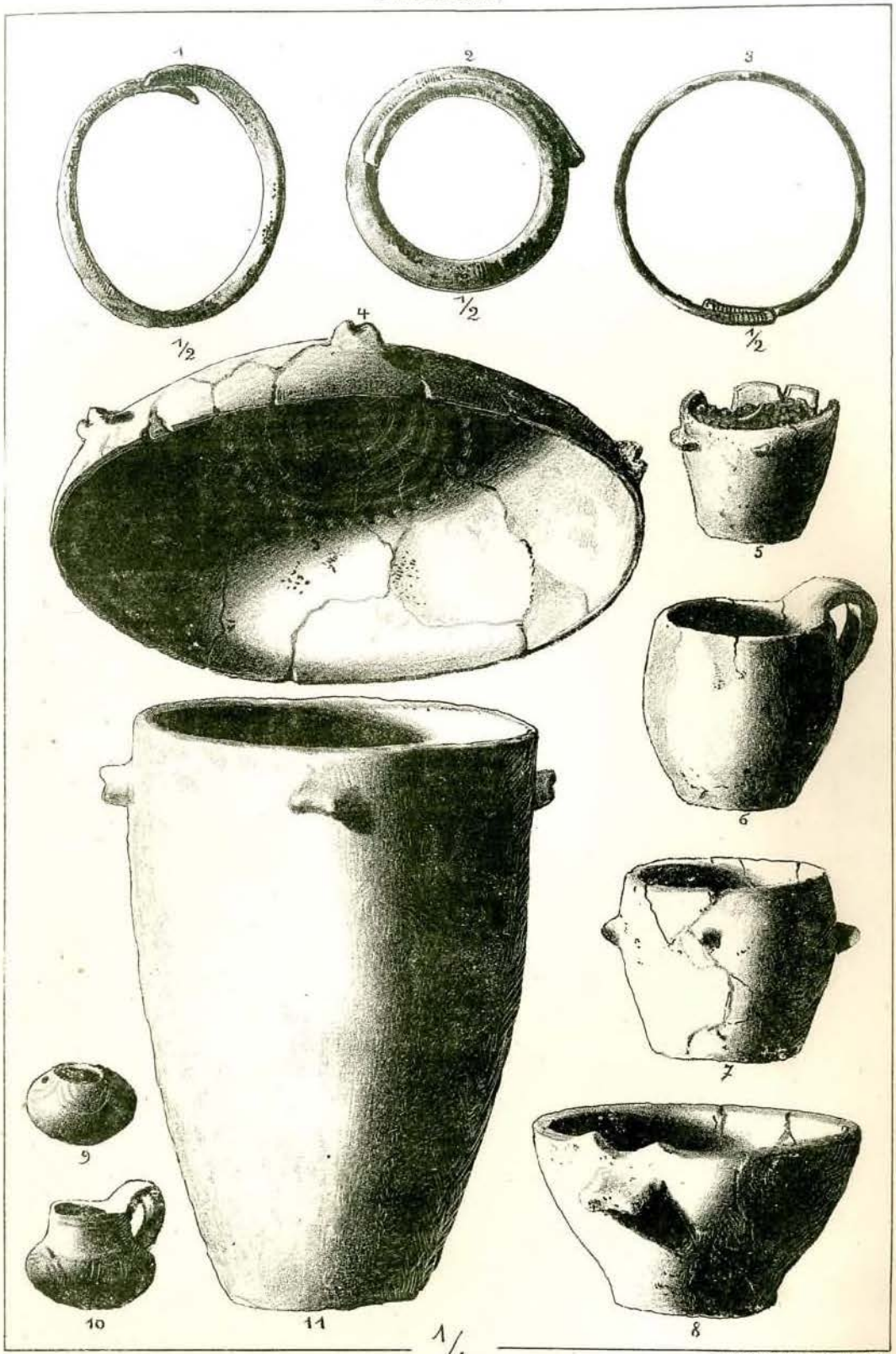

Tabla XXXIII.

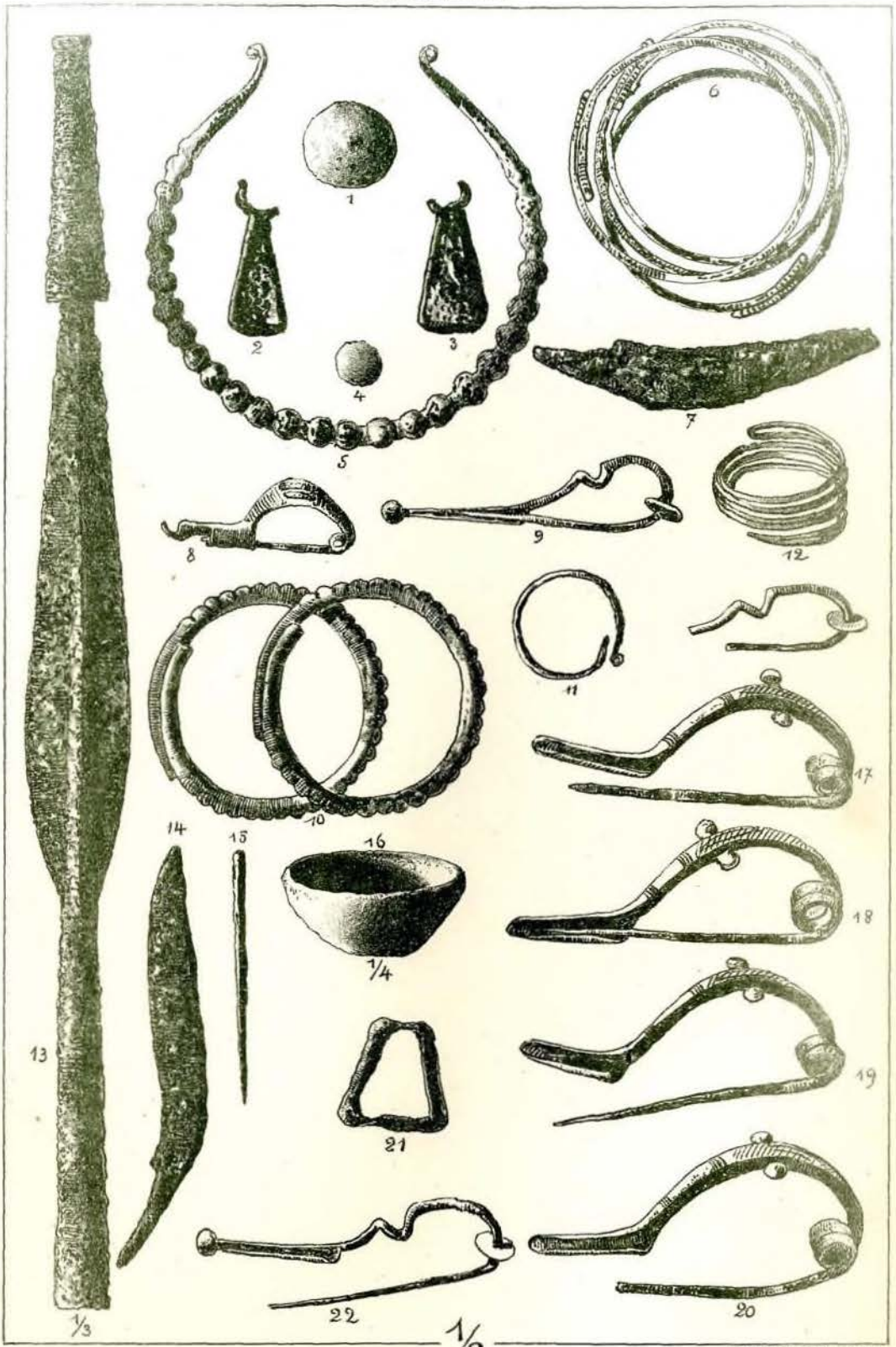

Tabla XXXIV.

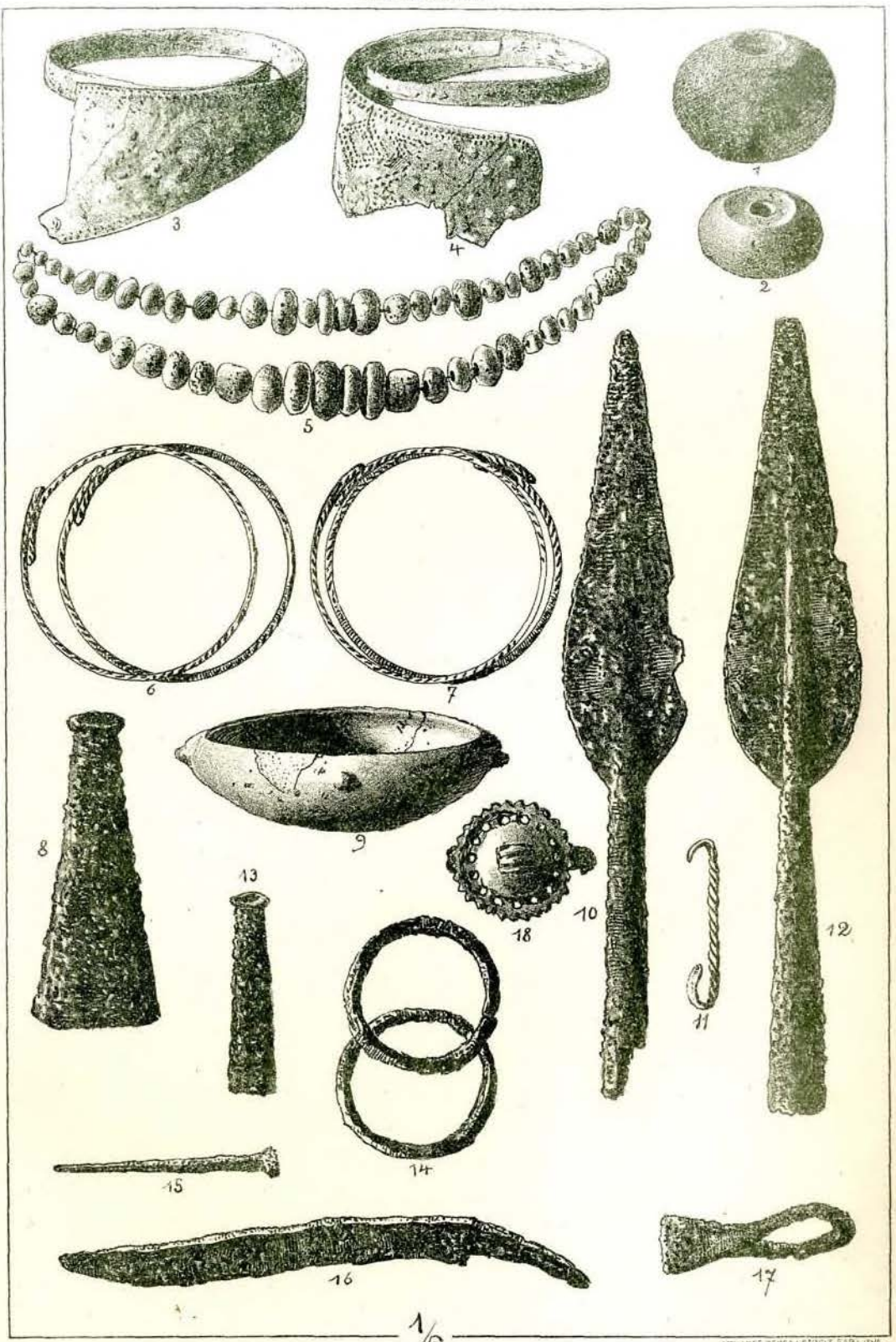

1/2

LITHARSE BERBAK STREET, SARAJEVO.

Tabla XXXV.

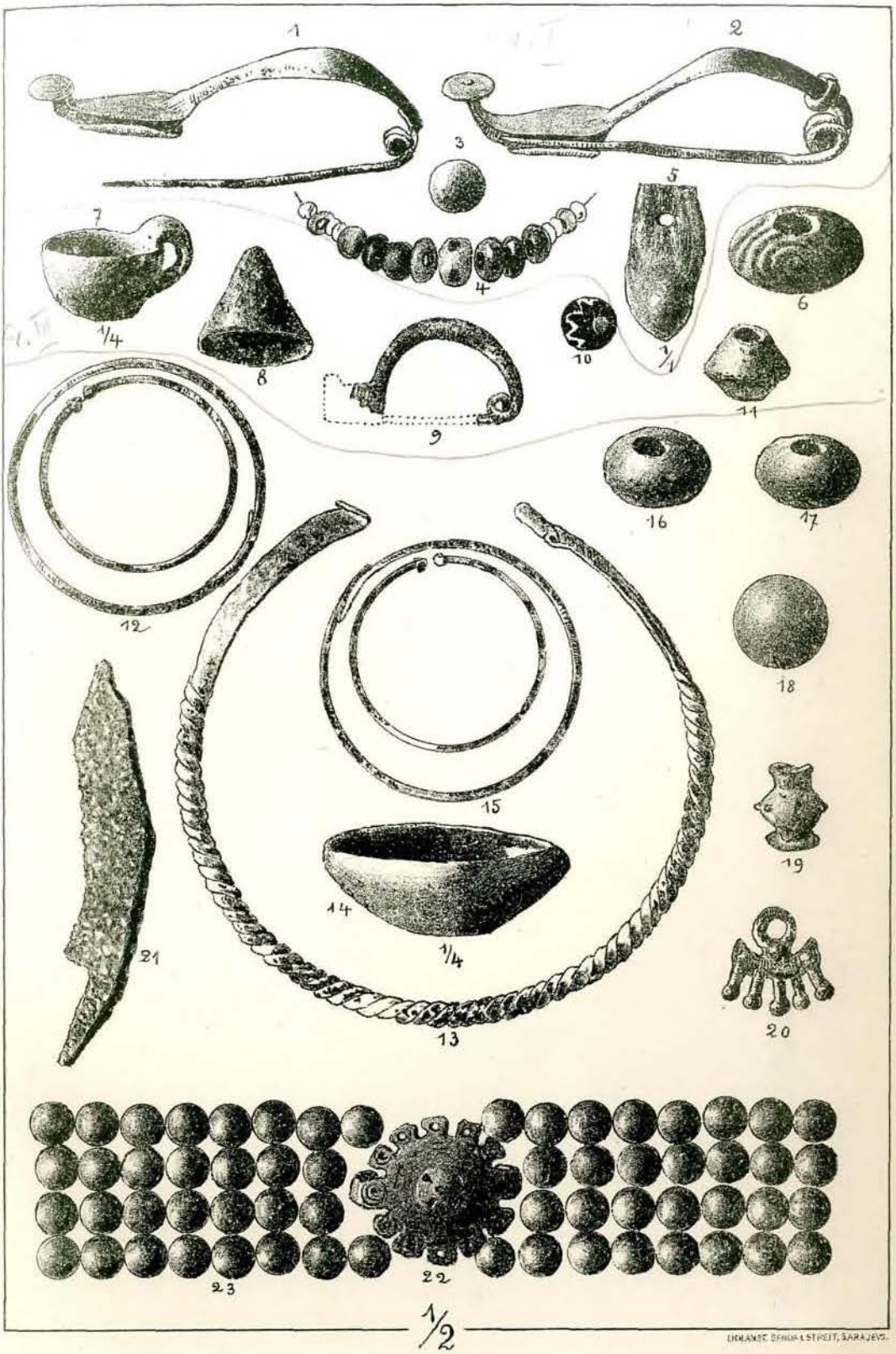

DRANSE BENDA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXXVI.

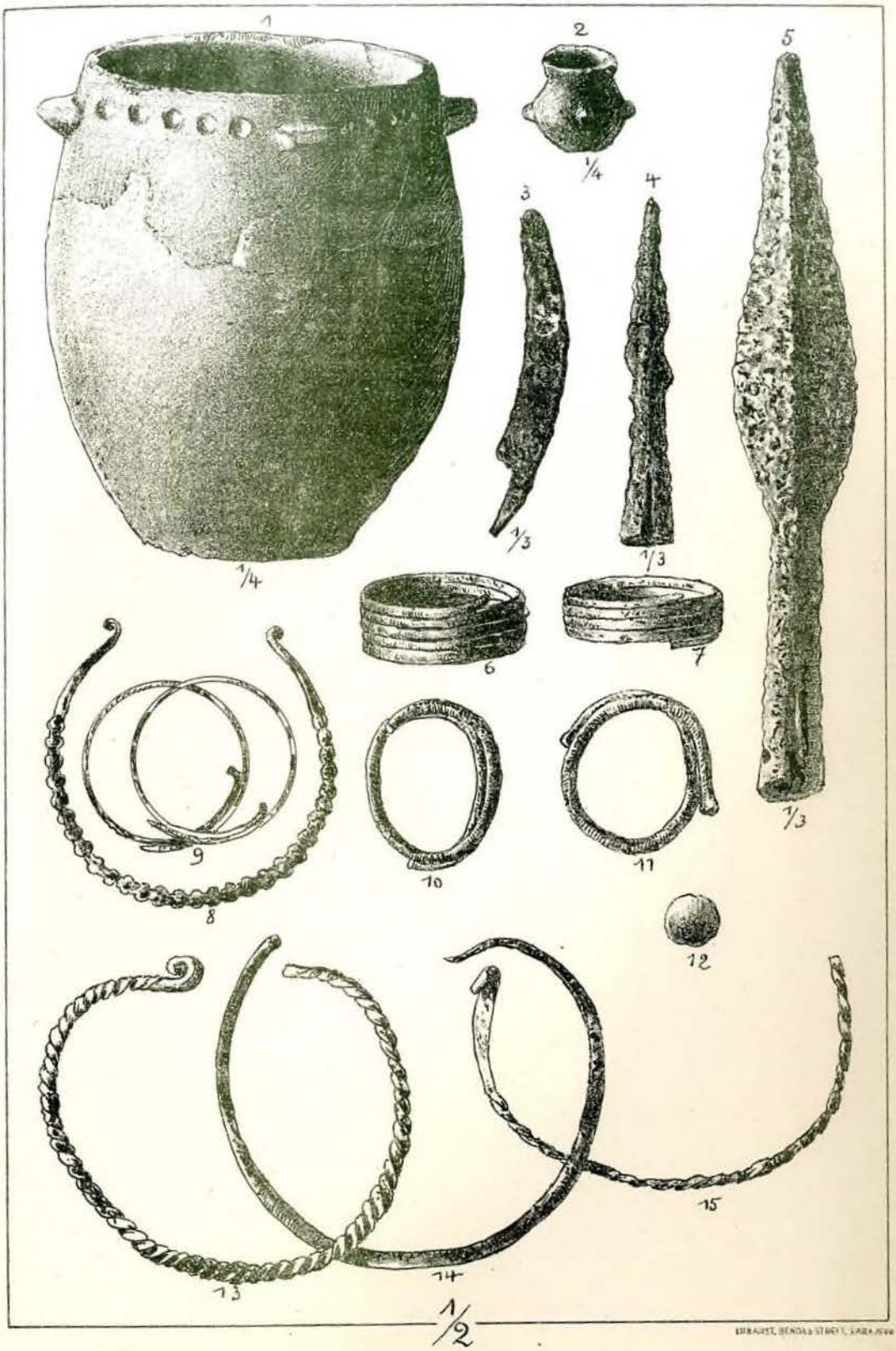

Tabla XXXVII.

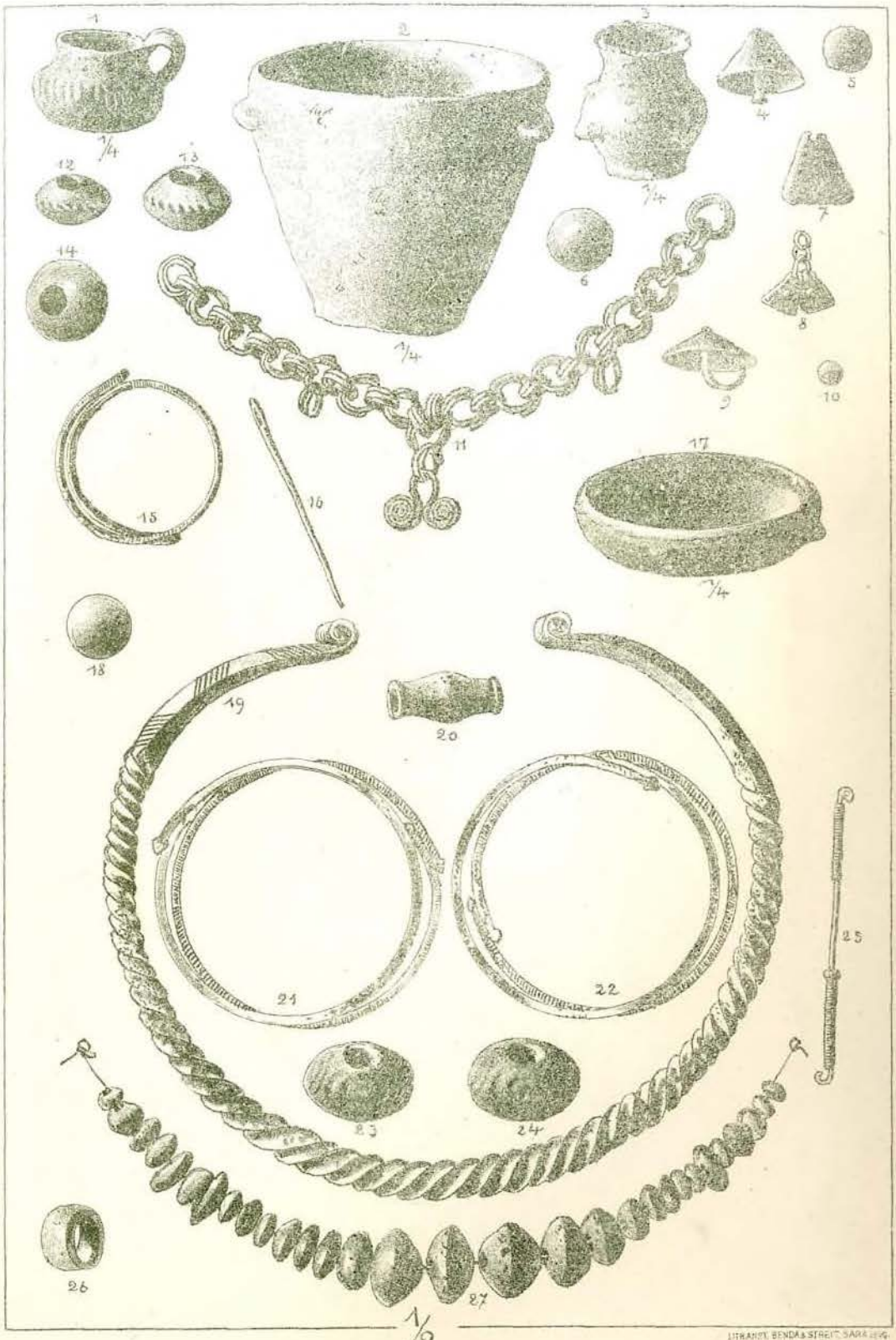

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXXVIII.

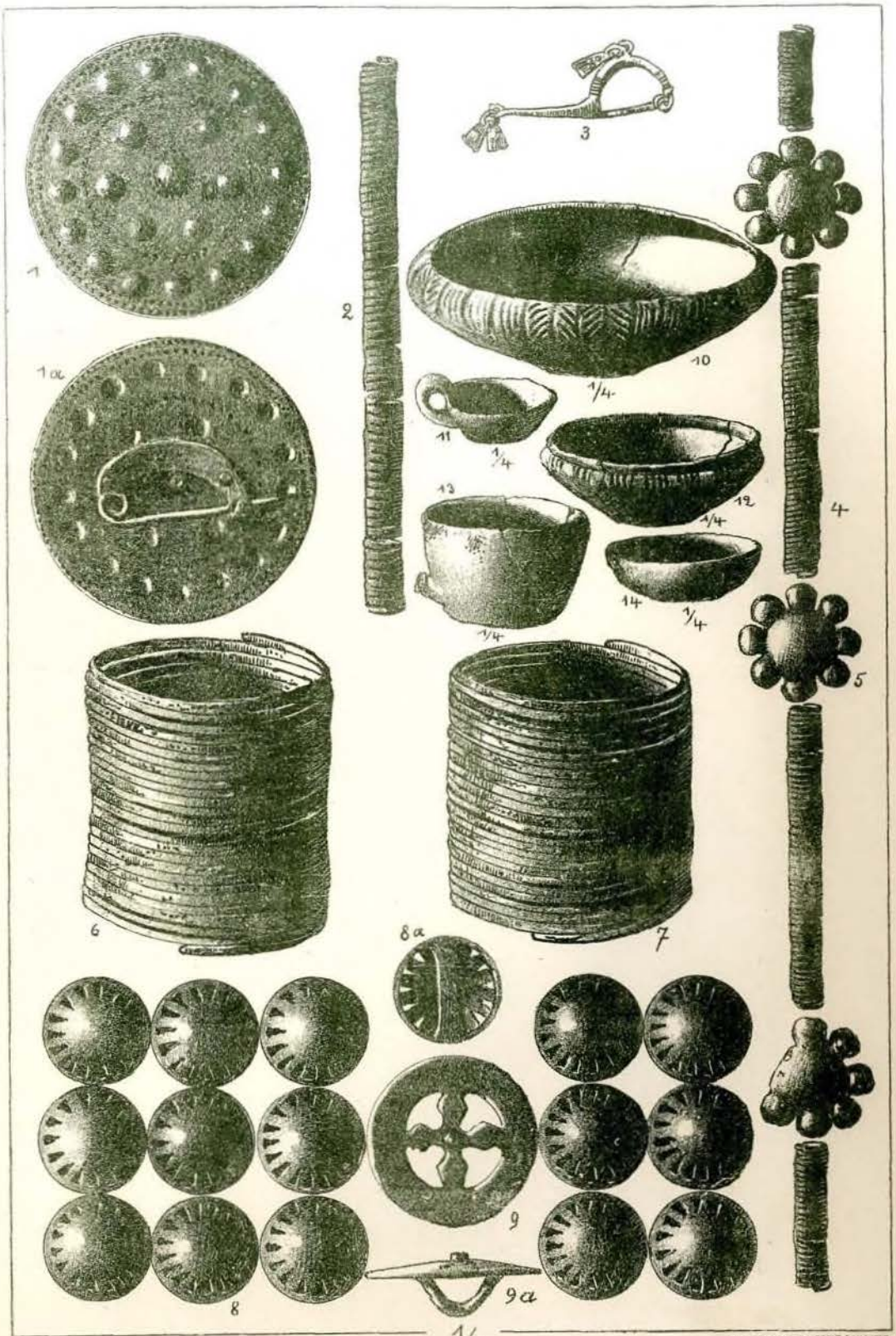

Tabla XXXIX.

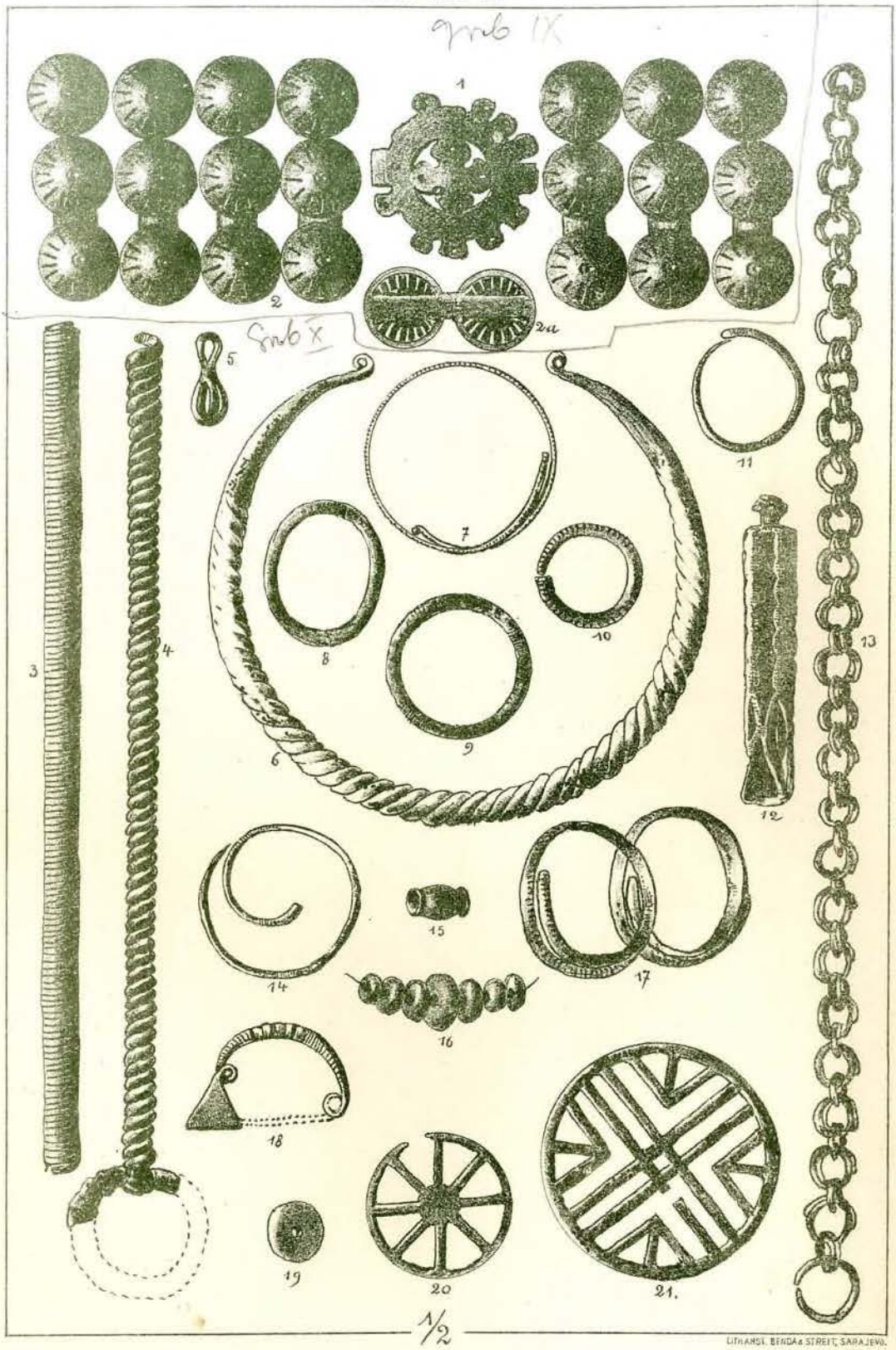

1/2

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXXX.

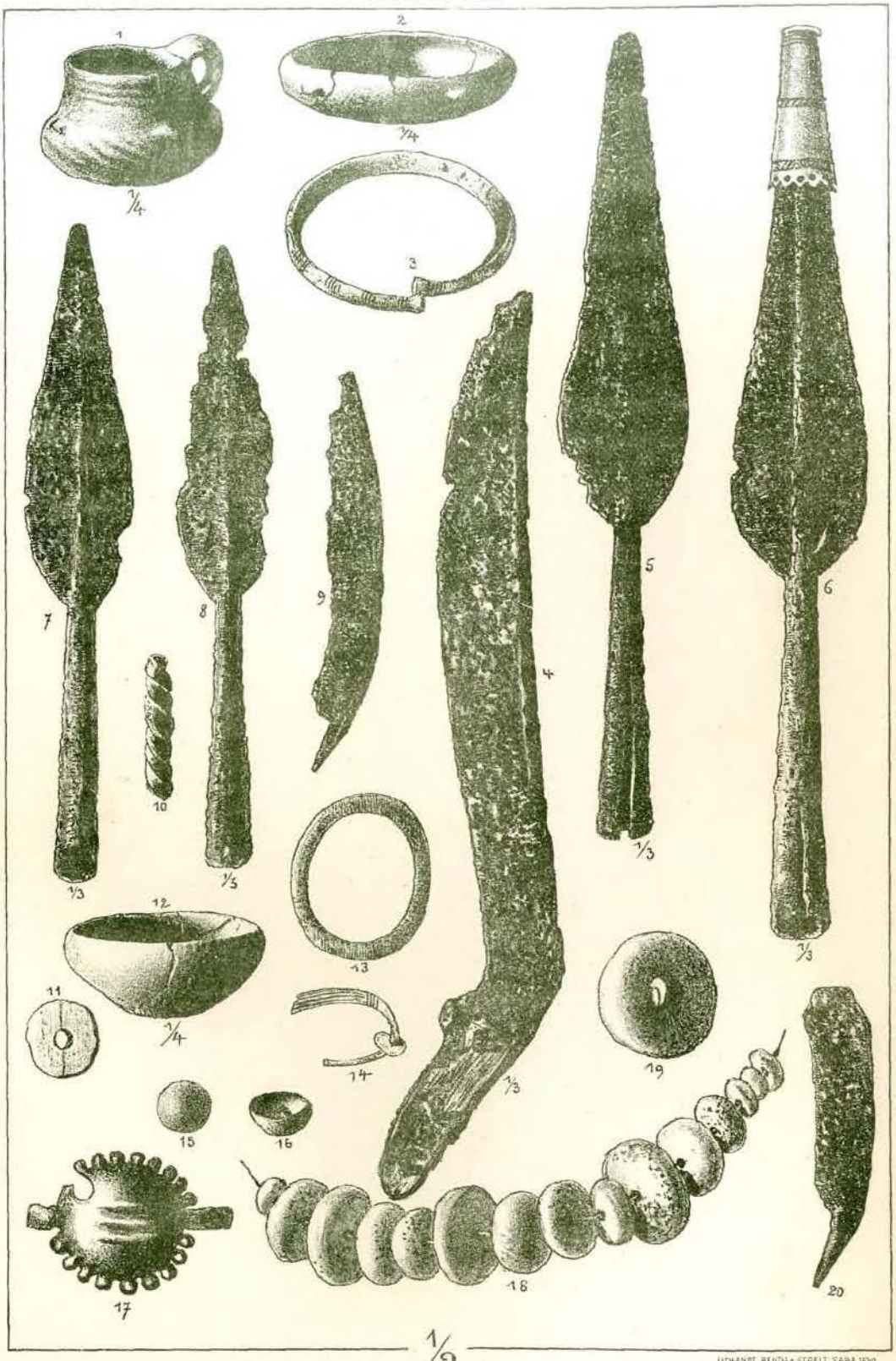

LITHANST. BERDA & STREIT, SARAJEVO.

Tabla XXXXI.

1

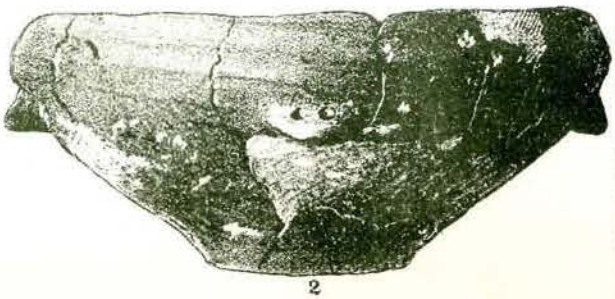

2

3

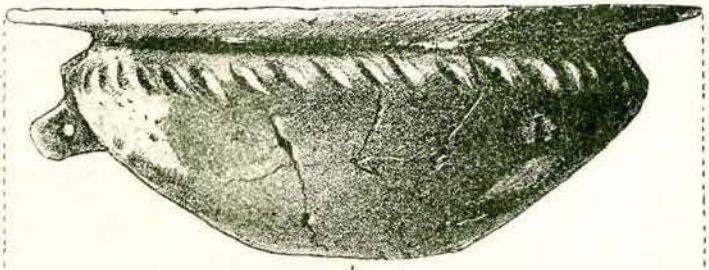

4

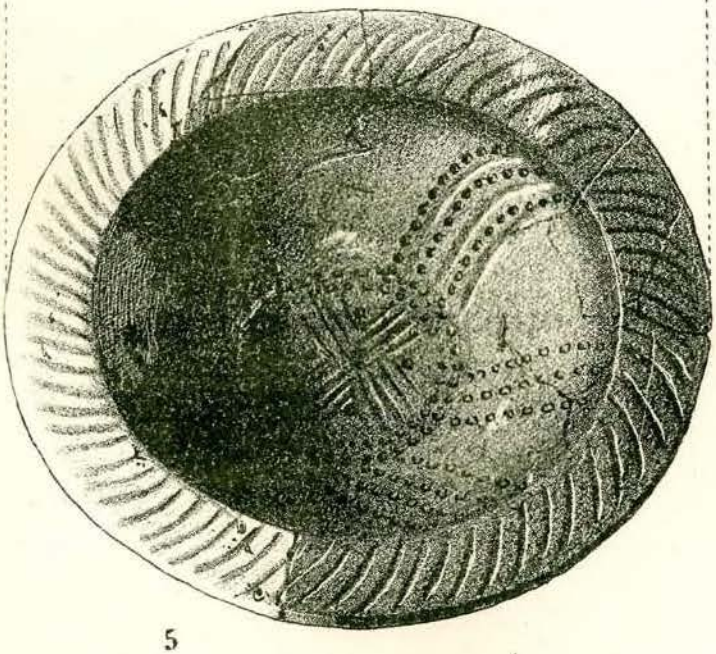

5

6

7

1/4.

LITHANST. BENDA & STREIT, SARAJEVO.

Нове врсте колеоптера са балканског полуострва.

Приопћио

Виктор Апфелбек (Apfelbeck),
кустос бос.-херцег. земаљског музеја у Сарајеву.

1. ***Trechus serbicus*** n. sp.

Trecho Priapo affinis, ab eo majore magnitudine, corpore convexiore, prothoracis basi minus profunde arcuatim sulcato et antennarum articulo tertio elongato, secundo et quarto evidenter longiore differt. Long. 4·0—4·5 mm.

Стоји сублизу *Tr. Priapus*-а Dan.[1]), али се од њега битно разликује по знатнијој величини, јаче сведеној тјелесној грађи и тиме, што облучаста бразда на основици вратног штита није оштро омеђашена, и ако се јасно разабире; мимо тога диферирају још и размјери дуљине у базалним члановима пипака. Трећи је чланак ко у *Tr. bosnicus*-а јаче испружен и примјетно дуљи од другог и четвртог, док су ова два између себе једнако дугачки.

Грађа пипака подудара се с оном у *Tr. bosnicus*-а, али се ипак разликује по томе, што се на основи вратног штита распознаје облучаста бразда и што је пенис примјетно дебљи а облика ко у *T. Priapus*-а.

Сабрао га је у много ексемплара кустос О. Рајзер (Reiser) на Копаоник-планини у југозападној Србији (у близини турске границе недалеко Новог-пазара). Живи под камењем у алпинској регији.

2. ***Trechus temporalis*** n. sp.

Trecho Priapo proximus, capite multo latiore, tempоribus incrassatis, prothorace basin versus minus coarctato sub-cordiformi, prothoracis sulco basali, arculiformi subtilius impresso, in medio late interrupto, elytris latioribus magis rotundatis antennisque brevioribus, earum articulo secundo tertio breviore differt. Long. 3·0 mm.

Блиско сродан са *Tr. Priapus*-ом, од њега ипак различан: по битно широј глави; по гужвасто удебљаним, од врата почевши оштро одјеченим шљепочницама; по ширем, спрам базе мање завијеном и суженом, с тога слабије срцоликом вратном штиту; по мање усјеченој, у средини обично прекинутој облучастој бразди на основици вратног штита; по ошироком,

[1]) „Münchner Kol. Zeitschrift“, I., 1902., стр. 64.

јаче заокруженом покрилју те краћим и здепљастијим пипцима, чији је други чланак у правилу примјетно краћи од трећега.

Нашао сам га љетос у много ексемплара у алпинској регији Вранице-планине (југозападна Босна).

3. ***Trechus pygmaeus*** n. sp.

Tr. temporali valde similis, temporibus simplicibus haud incrassatis, corpore multo minore et antennarum articulo secundo longiore, tertio subaequali differt. Long. 2·5 mm.

Најмања босанска врста од фамилије *Trechus*. Врло сличан *Tr. temporalis*-у; подудара се с њиме у грађи вратног штита, али се од њега разликује тиме, што нејасно на врат насађене шљепочнице нијесу гужвасто удебљане, што је други чланак пипка дуљи и по дуљини једва разнолик од трећег, коначно што му је величина мања. — Од *Tr. Priapus*-а различан: по релативно широј и дебљој глави; по слабије срцоликом вратном штиту, који се према бази мање завинуто сужује те је овдје релативно дебљи; по мање избоченим, у правилу правокутним отражњим угловима у вратног штита; надаље по томе, што су базалне рупице унутар отражњих углова вратног штита слабије утиснуте; коначно по знатно мањој величини.

Нађох га испод лишћа у више ексемплара у горњој шумској регији Игман-планине код Сарајева.

4. ***Trechus acutangulus*** n. sp.

Trecho marginali similis et affinis, prothorace angustiore, magis cordiformi, in medio latissimo, prothoracis angulis posticis acutioribus, extus magis prosilientibus, antennarum articulo secundo elongato quarto evidenter longiore oculisque magis prosilientibus differt. Long. 3·5 mm.

Trechus marginalis-у блиско сродан и доста сличан по заокруженом и сведеном покрилју и по вратном штиту, на бази упопреко утиснутом; разликује се од њега тиме, што му је вратни штитац, чија највећа ширина лежи управо у средини, знатно ужи и изразитије срцолик, што су отражњи углови вратног штита већи, снажније одсјечени, више шиљкасти и јако избочени, што су очи избуљене и што је други чланак пипца много дуљи (примјетно дуљи од четвртог).

На Требевићу код Сарајева испод дебелих слојева лишћа; доста чест.

5. ***Trechus socius*** n. sp.

Trecho acutangulo affinis et valde similis, corpore magis coacto, capite cassiore latioreque, temporibus brevioribus, prothorace lateribus magis rotundato basin versus minus coarctato, subcordiformi, elytris paulo brevioribus, fortius rotundatis conexioribusque, antennis robustioribus, corporisque magnitudine minore distinctus. Long. 3·0 mm.

Приближава се *Tr. acutangulus*-у те му је и врло сличан; разликује се од њега: по здепљастије грађеном тијелу; по широј и дебљој глави; по краћим шљепочницама, које су од врата нејасно растављене; по нејасније срцоликом вратном штиту, који је на бази слабије увучен, али је релативно шири; по краћем, снажније заокруженом и сведеном покрилју; по снажнијим пипцима; коначно још и по мањој величини.

Сабирао сам га често на Враници-планини код Горњег Вакуфа у Босни у алпинској и субалпинској регији.

6. ***Trechus Kobingeri*** n. sp.

Trecho obtusiusculo affinis, elytris convexis brevioribusque lateribus valde rotundatis (ut in Trecho croatico), antennarum articulo tertio secundo evidenter longiore, corporisque magnitudine majore differt. Long. 3·5 mm.

По тубастим отражњим угловима вратног штита и јер се на њима јасно разабире оштро омеђашена облучаста бразда, иде он у родбинску скупину *Tr. obtusiusculus*-а, али се од њега разликује: по знатнијој величини; по много здепњастијој и више сведеној грађи тијела; нарочито по релативно краћем и сведенијем, на вршку заокруженом покриљу (ко у *Tr. croaticus*-а); коначно и по том, што је трећи чланак пипца нешто дуљи од другог и четвртог.

Врло раширен у субалпинској и високо-алпинској регији по планинама јужног дијела Босне. Признавајући заслужно дјеловање мојег поштованог пријатеља, госп. двор. савјетника Кобингера око проучавања домаће флоре колеоптера, и јер је он први ту врсту нашао на Игману код Сарајева, прозвах ју његовим именом.

7. ***Trechus hiemalis*** n. sp.

Tr. Kobingeri valde propinquus, corpore minore, magis coacto, prothorace latiore, basin versus subtilius angustato, elytris paulo brevioribus, ***postice dilatatis,*** *eorum* ***latitudine pone medium maxima, apice latius rotundatis,*** *subtruncatis, eorum angulo suturali magis producto, distinguendus. Long. 3·0 mm.*

Ванредно сличан *Tr. Kobingeri*-у, но различан од њега: до мањој величини; по здепњастијој тјелесној грађи; по релативно нешто ширем, још знатније упопреченом, према основи слабије суженом вратном штиту; по релативно нешто краћем, одозгô прилично сплоштеном, спрам отражњег дијела видљиво проширеном, иза средине најширем покриљу; по на широко заокруженом, скоро тубастом вршку покриља и по томе, што је сутурални кут јасно зубасто избачен.

Високо-алпин у кристалиничким дијеловима Вранице планине код Горњег Вакуфа и Љубичне планине на босанско-турској међи. Често сам га сабирао по врховима тих планина уз окрајке снијежних пољана испод камења.

8. ***Ophonus Krueperi*** n. sp.

O. azureo affinis, corpore multo majore et convexiore, prothorace basin versus fortius emarginato-angustato, angulis posticis distinctis, haud rotundatis, metathoracis episternis brevis, latis, postice paulo angustatis, distinctus. Long. 10—11 mm.

Најближе сродан са *Ophonus azureus*-ом, али се од њега разликује: по знатнијој величини и битно сведенијем облику; по вратном штиту, који је у њега према бази јачи и испред исте јасно извучен и сужен; по видљивим, тубастокутним — а не заокруженим — отражњим угловима вратног штита; по маленом но ипак јасно видљивом зупцу на плећима покриља; нарочито по кратким, широким, унатраг врло слабо суженим епистернама отражњих груди.

Горња је страна метално-модра или модро-зелена; ноге, пипци и тицала су жуто-црвени, први чланак у пипаца је дјеломице тамније боје. Пунктирање ко у *O. azureus*-а *similis* Dej.

Грчка. Обрео га др. Т. Крипер (Th. Krüper) на гори Килини (Kyllini) у Пелопонезу. Касније га је нашао (1899. год.) К. Леонис на гори Коракс

у средњој Грчкој, а ја сам га нашао у Епиру код Хана Дрискоса у близини Јанине. Чини се, да је ова врста врло ријетка. Мени су досад позната само три ексемплара. Живи у друштву са *Ophonus azureus*-ом.

9. ***Harpalus Karamani*** n. sp.

Harpalo dimidiato proximus, corpore latiore, multo magis coacto et convexiore, colore nigro haud metallescente, prothorace latiore, basin versus minus angustato, angulis posticis subtilius dispersiusque punctatis; elytris latioribus convexioribusque, etiam in ♀ nitidis, interstitiis subtilissime coriaceis, haud punctulatis; pene apice marginato, haud reflexo distinguendus.

Врло сродан *H. dimidiatus*-у, но одваја се и специфично је различан од њега у овим тачкама. Битно је здепњастији и сведенији; боја му је посве црна и само кад и кад у отражњим угловима вратног штита модрикастог сјаја; вратни штит је релативно шири, сприједа и нарочито при основи слабије сужен, у отражњим угловима много финије и разбацано пунктиран; покриље, нарочито у ♀, битно шире и сведеније, у оба спола сјајно, у ♀ или никако или једва видљиво тамније; међупростори натачканих пруга су у оба спола фино шагринирани и без пикњица. (У мужјака врсте *H. dimidiatus* шагринирани само при вршку, иначе на глатком темељу фино и расијано, али увијек видљиво натачкани.) Пенис на вршку на дебело зарубљен, зличаст (у *H. dimidiatus*-а на вршку врло јако натраг завинут и пулкастог облика). Трећи, четврти и пети вентрални сегменат има ко и у *H. dimidiatus*-а тачке с много чекиња.

Далмација, Херцеговина. У друштву са *H. dimidiatus*-ом; код Клисе недалеко од Сплъета сабрасмо га ја и др. Едуардо Караман; ја сам га често сабирао још и код Неума уз морску обалу, око Требиња и Храсна.

10. ***Molops hybridus*** n. sp.

Molopi Parreyssi proximus, corpore longiore, elytris longioribus, lateribus minus rotundatis, subparallelis, subtilius et minus profunde striatis, eorum interstitiis etiam extus multo planioribus, vix convexis, angulo humerali subtiliore, subelevato, peneque multo longius, triangulariter acute acuminato, ut in Molope obtusangulo constructo, distinguendus. Long. 14—17 mm.

M. Parreyssi-у врло сродан, разликује се од њега: по испруженијем облику, нарочито по одуљем, постранце слабије заокруженом, сублизу паралелостраном, финије и плитко испрутаном покрилъу; по једва сведеним интерстицијама у покриља; по нејасним, слабо у вис издигнутим плећним кутовима и по друкчије грађеном пенису, који се свршава трокутним, оштрим (а не заокруженим) вршком. По облику пениса подудара се *M. hybridus* са *M. obtusangulus*-ом, но разликује се од овог тиме, што је мањи, што му је тијело узаније и више сплоштено, што је нарочито вратни штит много узанији, што су отражњи углови вратног штита јасно одсјечени и више избачени, коначно што је покриље узаније, испруженије, скоро паралелострано и више сплоштено.

Високе планине у Херцеговини (Плаца, Прењ, Вележ), алпин и субалпин.

11. ***Molops mendax*** n. sp.

M. alpestri Dej. *valde similis, corpore robustiore, magis coacto, capite crassiore, sulcis frontalibus extus arcuatim valde divergentibus, prothorace latiore,*

lateribus fortius rotundato et pene triangulariter acute acuminato, ut in M. hybrido constructo, differt.

На длаку сличан *M. alpestris*-у, али се од њега разликује: по снажнијој, здепљастијој грађи тијела; по нешто дебљој глави и врло јако облучасто завијеним чеоним браздама; надаље по ширем, постранце јаче заокруженом вратном штиту; коначно по друкчијој грађи пениса, који је ко у *M. hybridus*-а извучен у троугласти оштри вршак. Хабитуелно није никако сличан *M. hybridus*-у те се од њега може одмах распознати по више сведеној, збијенијој грађи тијела и по ширем, на странама врло заокруженом и проширеном вратном штиту. Прије се може замијенити са *M. elatus*-ом, но привидно ипак више сродан *M. alpestris*-у.

Разликује се од *M. elatus*-а нарочито у томе, што је покриље више испружено; што је вратни штитац широк и према бази напрасно сужен, а пред њом јаче увучен; што су отражњи углови вратног штита оштрије и на дуље одсјечени и више избачени; што има нешто дебљу главу и оштро зашиљени пенис. Од *M. simplex*-а, с којим *M. mendax* има само слабе релације, разликује се коначно у томе, што му је глава мања, што су чеоне бразде завијене, што је вратни штит релативно шири а покриље дуље, и што је пенис друкчије грађен.

Југозападни дио Босне. У Враници планини код Горњег Вакуфа алпин и субалпин; сабирао сам га ондје љетос у знатнијој множини. Живи у друштву *M. alpestris*-а и *simplex*-а.

12. ***Molops klisuranus*** n. sp.

M. elato valde similis, corpore minore, sulcis frontalibus minus profundis, prothorace angustiore lateribus subtilius, postice haud crassius marginato, pene multo longius angustiusque acuminato, distinctus.

Врло сличан *M. elatus*-у, али се од њега разликује по мањој величини и слабије удубљеним чеоним браздама; по финије и правилније, отрага никако грубије зарубљеном а узанијем вратном штиту; коначно по дугољасто и узаније извученом вршку пениса.

Може се такођер лако замијенити с румелијским *M. rufipes*-ом Chaud., али се од овог без потешкоћа разликује у томе, што му је глава мања, што се вратни штитац према бази напрасно сужује, што су отражњи углови у вратног штита кратко одсјечени, што је покриље краће, по странама више заокружено и јаче испрутано, коначио и у томе, што су међупростори у покриља сведенији (нарочито они извањски).

Бугарска. По изданцима Старе планине код Клисуре сабирао га је Е. Меркл (1898. год.) у приличној множини.

13. ***Molops prenjus*** n. sp.

M. simplici affinis, capite multo minore, sulcis frontalibus plus minusve foveiformis, prothorace ante angulos posticos fortius emarginato, angulisque posticis longioribus extus magis prosilientibus et pene triangulariter acute acuminato, ut in M. hybrido constructo, differt.

По кратком, збијеном облику ванредно сличан мањем екземплару *M. simplex*-а, али се од њега разликује: по мањој глави и мање или више рупастим чеоним браздама; по дуљим, више извинуто одсјеченим, јаче избаченим отражњим угловима у вратног штита и по друкчије грађеном

пенису, који се — ко у *M. hybridus*-а и *M. mendax*-а, свршава троугластим вршком, али је краћи и слабије зашиљен. Никако није сличан *M. hybridus*-у, но могао би се прије замијенити с мањим екземпларима *M. mendax*-а, од којег се ипак разликује тиме, што слабо рупасте чеоне бразде теку прилично паралелно, што је вратни штитац узанији те се према бази постепено сужује, што су више избачени отражњи углови вратног штита дужи и снажније извинути, што су базалне рупе у вратног штита плитке, што је слабије удубљено и финије испрутано покриље знатно краће, коначно што му је пенис краћи и слабије зашиљен.

Херцеговина. На Прењ-планини алпин, у друштву са *M. simplex*-ом.

14. ***Molops planipennis*** n. sp.

M. ovipenni affinis, corpore multo planiore, elytris depressis, angustioribus longioribusque, prothorace latiore basin versus sensim angustato, prothoracis margine laterali subtiliore distinguendus.

Блиско сродан са *M. ovipennis*-ом Chaud., с којим се и по грађи пениса подудара. Од њега различан по много сплоштенијој грађи тијела, нарочито по битно сплоштенијем, притиснутом и узанијем, обично и дужем покрилу; надаље тиме, што је сразмјерно спрам покриља вратни штитац више широк и према позадини постепено сужен и провијен нешто финијим постраним рубовима.

Западна Босна. Субалпин у Осјечености, Клековачи, Троглаву и Камешници.

15. ***Molops byzantinus*** n. sp.

M. ovipenni affinis et valde similis, prothoracis angulis posticis obtusis, capite latiore pone oculos sensim angustato, sulcis frontalibus minus profundis longioribusque, frontis margine laterali ante oculos sensim — haud angulatim — incrassato et pene apice incurvo — ut in Molope piceo constructo — distinctus.

Врло сличан *M. ovipennis*-у, али је од њега различан тиме, што су углови вратног штита тубасти, врло тупокутни и на вршку заокружени, што је глава ошироka и иза очију слабије сужена, што су чеоне бразде мање утиснуте и дуље те више линеалног облика, што је постранн руб чела пред очима постепено и правилно нагужван, коначно што је пенис истог облика ко у *M. piceus*-а и на вршку кукасто завинут.

Од *M. piceus*-а различан у главному по горе описаној грађи вратног штита и по сплоштенијем облику, нарочито пак по сплоштенијем и уза стране слабије заокруженом покрилу, по знатнијој величини и широј глави.

Сабрао сам га у више екземплара године 1900. у биоградској шумици код Цариграда под дебелим слојем лишћа.

16. ***Laemostenus*** (subg. *Antisphodrus*) ***Ganglbaueri*** n. sp.

Laemosteno bosnico affinis, corpore latiore et majore, oculis magis prosilientibus, prothorace capite evidenter latiore, basin versus fortius angustato, angulis anticis magis productis, posticis acutioribus extus magis prosilientibus, margine laterali fortius elevato elystrisque convexioribus, longioribus, postice magis dilatatis, subtilius striatis distinguendus. Long. 15—16 mm.

Блиско сродан са *L. bosnicus*-ом; од њега различан: по знатнијој величини, на шире грађеном тијелу и јаче избоченим очима; по сразмјерно према вратном штиту узанијој глави и ширем, спрам базе јаче извученом

и суженом вратном штигу; надаље по више изувученим предњим угловима и оштрокутним, више према вани управљеним отражњим угловима у вратног штита; по јаче узвинутим, сприједа дубоком обрубном браздом видљиво одсјеченим страницама вратног штита; коначно по дуљем, сведенијем и испрутаном покрилју.

Од *L. Aeacus*-а разликује се тиме, што је много мањи, што му је тијело узаније грађено, што је покриље отрагу слабије проширено и што су предњи углови вратног штита мање изувучени. Различности спрам *L. Erberi*-а ове су: виткија и више сплоштена грађа тијела, слабије изувучени предњи углови у вратног штита, и т. д. С овим двјема врстама није *L. Ganglbaueri* ближе сродан.

Југозападна Босна, уз херцеговачку границу; саабрао га је препаратор Винегут (Winneguth) у приличној множини у једној пећини на Вран-планини.

17. ***Laemostenus*** *(Antisphodrus)* ***nivalis*** n. sp.

L. bosnico similis, oculis magis prosilientibus, ***capite multo crassiore, pone tempora evidenter constricto, prothorace multo breviore et latiore,*** *basin versus fortius angustato, margine laterali antice evidenter elevato, angulis anticis magis productis, posticis acutioribus elytrisque profundius striatis, eorum interstitiis convexioribus, differt. Long. 13—14 mm.*

По сплоштеном, врло испрутаном покрилју сличан *L. bosnicus*-у, но од њега различан: по нешто више избуљеним очима и по много дебљој, иза шљепочница нападно јако замазаној глави, због чега су шљепочнице знатно одскочиле од врата; по знатно краћем вратном штиту, који је испред отражњих углова снажније изувучен и сужен; надаље по томе, што је постранн руб вратног штита видљиво одсјечен и узвинут, што су предњи углови његови одуље изувучени, а отражњи углови више оштрокутни и јаче управљени према вани; коначно и по томе, што је покриље дубље и грубије испрутано и што су његови међупростори обично јаче сведени.

Од *L. Ganglbaueri*-а различан по томе, што је знатно мањи, што има релативно дуљу главу, што су шљепочнице оштро одсјечене од врата, што је кратки вратни штитац релативно шири, што је покриље грубије испрутано и сведеније и што су његови међупростори јаче сведени.

Јужна Босна. На Бјелашници планини, високо алпин, под великим каменицама уз рубове снијежних пољана; врло риједак.

Različito. — Различито.

Jedno pismo Zulfikar-kapetana.

Dobrotom jednog našeg prijatelja u Dalmaciji nabavio je naš muzej nedavno pismo iz XVIII. stoljeća, koje je zanimljivo sa više gledišta, ponajprije po ličnosti od koje potječe i

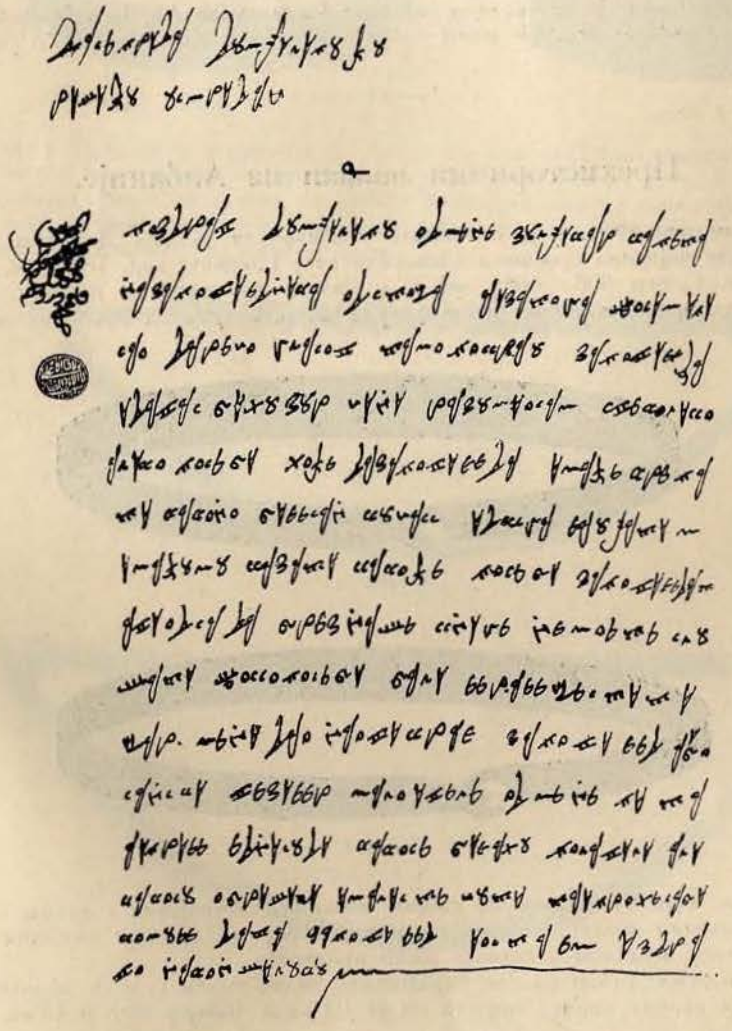

po svojem sadržaju, a onda i zbog toga, jer nam daje na ruku novi prilog za proučavanje Bosančice, kojom se u ono doba služiše stare begovske porodice u Herceg-Bosni. — Iznoseći

u slici ovo pismo ($^1/_2$ prirodne veličine), spomenućemo, da se njegov pisac Zulfikar Rizvanbegović ističe ko značajna ličnost u povjesti onog doba. Bio je on kapetan tvrdog Stôca pa mu se ime do današnjeg dana časno održalo u narodnoj predaji, koja u pohvalu Zulfikar-kapetana spominje naročito to, da je za njegovog doba kršćanska raja živjela mirno i spokojno, jer ju je on vazda branio od napadaja i zaštićivao gdje je samo mogao. Zulfikar-kapetan otac je glasovitog Hadži-bega, gospodara Hutova, o kojemu smo progovorili u ovom Glasniku godine 1900., str. 165.—175. i 268.—271.

Ovo naše pismo upravio je Zulfikar-kapetan Dum Filipu Gjurišiću, koji je tada župnikovao u Smridanu (Dalmacija).

Pismo ima na otražnjoj strani natpis: *„Da se prida Dum Filipu Gjurišiću u Smridan“*, a sadržaj mu je ovaj:

„Pozdrav Dum Filipu od mene Zulfikar-kapetana, zapovjednika od Stôca. A iza toga što si mi pisao, da Bečo Glasov tamo po kraju zapovjegja i da Vas bihuzur[1]) *čini, razumio sam svekoliko; ali ko po sebi hoće da zapovijeda imaće krepati kakono bijesan kučak i dok ga ja ufatim imaću mu kazati, kako će po sebi zapovijedati. A Vi od sada brez naše knjige nemojte slušati što ko po sebi bali, jera je čestiti car meni dao na ovi kraje zapovijed, a i bosanski vezijer malo i vele od mene pita. A i prije jedni ljudi kako se bijahu polavili*[2]), *ali kako su obrišili*[3]) *imali ste čuti ta i prohesabi*[4]) *komu je data zapovijed. I ostajem i zdravo na konšiluku.*

Turska slova s lijeve strane glase: Elmuhlisu mehalli der mekami kapudani Kal-ai Veruška, što znači: *„U mjestu Veruški (?) vladajući kapetan“.*

Ispod toga pritisnut je muhur ovog sadržaja: La fetah illa Ali, la seife illa Zulfikar 1171., što znači: *„Ko u poljednika Alije nema sablje nad onom u Zulfikara 1171. (= 1757. poslije Hrista).*

Прехисторички налази из Албаније.

Течајем године 1901. није се копало у некрополи Калаја Далмачес код Комана нити се отвараше поједина гробишта (испореди овај Гласник: год. 1899., св. 4., стр. 772. и год. 1901., св. 4., стр. 603.—608.), већ је у Скадар донешена на продају партија тамо случајно нађених предмета. Осим једне фибуле, више колута од бронцане жице и једне

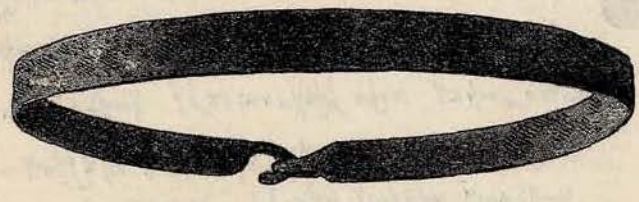

Слика 1.

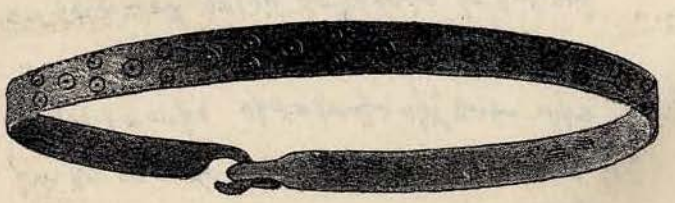

Слика 2.

гвоздене сјекире, који су налази по својим облицима истовјетни с онима, о којима сам говорио на означеном мјесту, нађоше се у донешеној на продају скупини још и ови, досад у овом крају ненађени и свакако рјеђи предмети:

Два бронцана диадема (за украшавање чела), *слика 1.* и *2.*, израђена од бронцаног тенећета у облику врпце; ширина им је 1·1 *цм* а премјер 14·5 и 16 *цм* те се затва-

[1]) bihuzur = uznemiriva. — [2]) polavili = osilili. — [3]) obrišili = prošliti. — [4]) prohesabi = sračunati, razumjeti.

рају тако, што куке на окрајцима захваћају једна у другу. Један је диадем гладак, а други једноставно ишаран тако, да уз рубове тече низ тачака, док су по средини размјештани кругови са тачком у средишту онако, ко што је на коцкама и каменицама у домино-игре означена петица, наиме да се по два круга измјењују с једнијем.

Двије бронцане наруквице, *слика 3.*, широке 1·2 *цм* с промјером од 7 и 7·5 *цм*. Оне су украшене ко описани диадем, те су кругови на једном комаду распоредани такођер ко у петице за домино-игру, док су у другог комада по два круга наизмјенце смјештени на горњем и доњем окрајку.

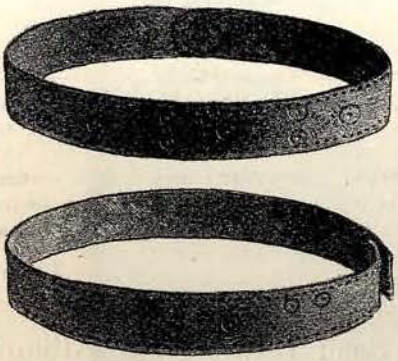

Слика 3.

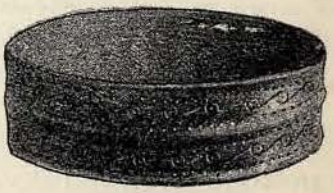

Слика 4.

Једна бронцана наруквица, *слика 4.*, широка 2·4 *цм* с промјером од 6·6 *цм*, која је по средини раздијељена на два дијела гужвом што уоколо тече. У сваком дијелу иста је шара, између низа од тачака уз рубове поразмјештени су наиме кругови са средишњом тачком, који су заједно спојени тангентом. Надаље се у скупини ових налазака находе многи стаклени бомбаци од четири врсте:

Слика 5.

Слика 6.

1. шупљи бомбаци од свјетло-смеђег стакла, округљастог и елиптичног облика; међу пошљедњима чине често два бомбака један комад *(слика 5.)*;

2. масивни, само пробушени бомбаци од зеленкастог, модрог и жутог стакла, неједнаке величине и разних облика, но мање или више слични граху *(слика 6.)*;

3. кругљасти или ваљкасти бомбаци од бојали цакловине (Glasfluss) са бијелим и модрим пругама и очима *(слика 7.)*;

Слика 7.

Слика 8.

4. ваљци од бојали цакловине, сваки дуг 2—2·5 *цм*; боје су им модра, бијела, црвена, зелена и жута, а шаре су састављене од пруга и очију у разним, наизмјенце пореданим бојама *(слика 8.)*.

Прве двије врсте бомбака обилно су заступане, док су оне под 3. и 4. означене доста ријетке, најрјеђе пако оне под бројем 3. Техника је савршена а боје су лијепе и крепке. У бомбака под бројем 3 сталена је разнобојна цакловина врло чврсто, док је у ваљака под бројем 4. састав *понешто* мањкав.

Теодор Ипен.

Još nešto o starim crkvama u Šasu i Rubigu u Albaniji[1]).

Crkvena ruševina u Šasu. U razvalinama ovog nekadanjeg grada raspoznajemo na istočnoj strani, okrenutoj spram doline Anamalit, sasvim dobro konture gradskijeh bedema;

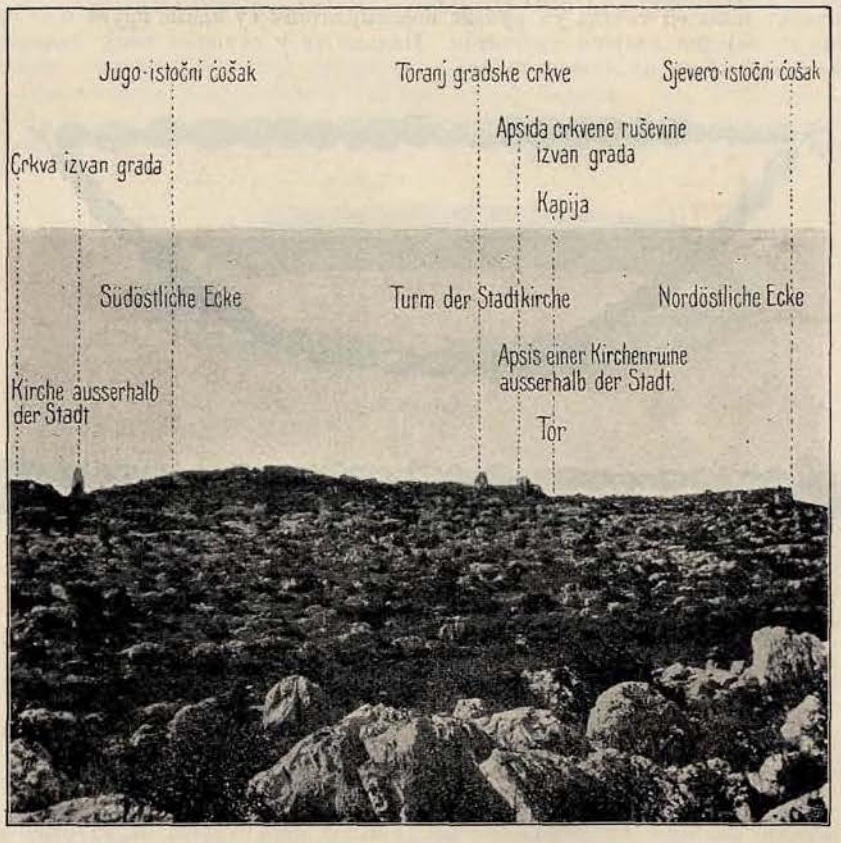

Slika 1.

[1]) „Glasnik zemaljskog muzeja“, XI. (1899.), prva sveska, strana 13. do 24.

naročito se održao do preko tri metra visine sjeveroistočni ćošak ovijeh bedema, koji se svršava malenom tabijom *(slika 1.)*. U ovoj fronti bijahu vrata, od kojih su danas održani

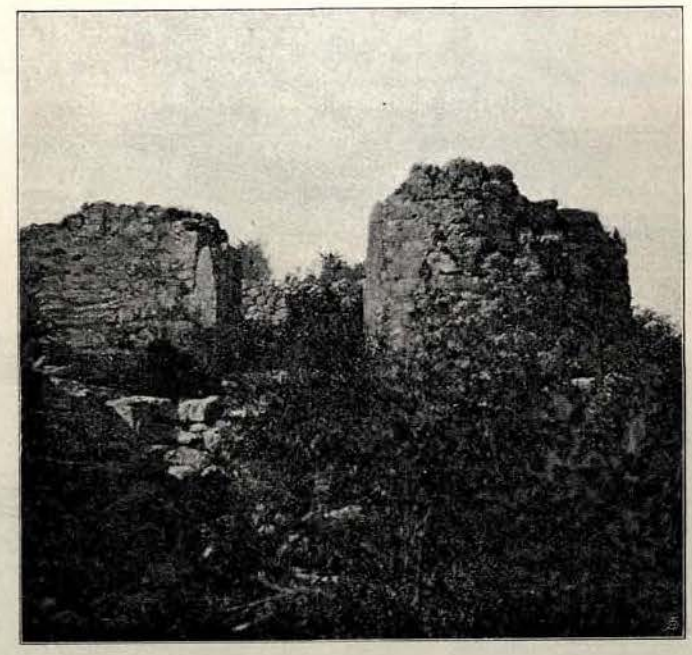

Slika 2.

Slika 3.

samo još stupovi s obiju strana, dok se je čemer već srušio *(slika 2.)*. Spram obale jezera okrenuta fronta gradskih bedema već se ne može raspoznati a od kapije, koja je bila u toj

fronti, vide se tek neki ostatci onog kanata (krila), koji se prislanjao uz obronak humka, dok nikako već nema drugog krila, koje je gledalo k jezeru *(slika 3.)*. Kako je daljina izmegju

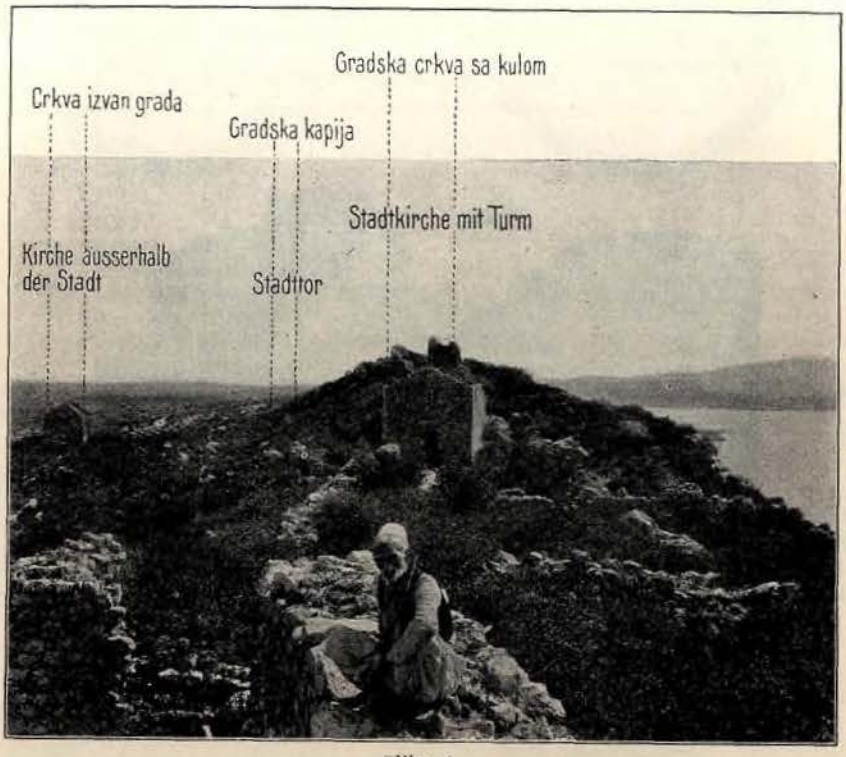

Slika 4.

Slika 5.

obiju kapija (one spram polja i one spram jezera) neznatna, to se vidi da je tvrgjava Svacia bila uzana, ali se je prilično dugoljasto povlačila po grebenu humka *(slika 4.)*.

Od crkvenih ruševina, što su ležale na zaravanku izvan gradskih bedema, iznosim ovdje prednju frontu najbolje održane razvaline, koja nas osobito zanima zbog svojih lijepo izragjenih, na polukrug šćemerenih vrata i dugoljastog, uzanog pendžera iznad istijeh *(slika 5.)*.

Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

Ovog mi je puta pošlo za rukom, da tačnije pročitam tri natpisa, uzidana u prednjoj fronti *(slike 6., 7. i 8.)*. Natpisi glase:

Hic requiescit Eps (Episcopus) Marcus bone memorie ? ? ? MCCLXII. 1262.).

*

Hic requiescit Ptr (Pater?) Petrus Vitiote Deus dedit ei requiem.

U trećeg natpisa manjkaju tri gornja retka; održana dva pošljednja retka glase: .....*D(omi)n(u)s requiem sempit(e)r(n)am.*

Slika 9.

Slika 10.

Ova tri kamena označuju grobišta duhovnih dostojanstvenika, koji su pokopani ili u crkvi ili ispred ulaza u istu. Po vrsti i izradbi ovih natpisnih polja vidi se, da Svacia nije bila bogati grad; i biskupi ne dobiše nadgrobne ploče od mramora, već od običnog vapnenca.

Dvije druge crkvene razvaline, koje leže nedaleko od opisane spram sjevera, jesu jednostavne kamene gragjevine *(slike 9. i 10.)*. Od četvrte crkvene ruševine raspoznaju se tek neznatni ostatci zidina, koji se jedva dižu iznad zemlje.

Crkva u Rubigu. Kad je P. Fabian Barcatta izragjivao u bojama sliku freska u crkvi u Rubigu[1]), o kojoj sam govorio u ovom Glasniku god. 1899., i kad ih je potanje istraživao, obreo je izmegju lika Bogorodice i malene slike jednog biskupa natpis, koji se na žalost nije mogao u cjelini pročitati, jer su pojedina slova vrlo istrošena. Velečasnomu gosp. Barcatti uspjelo je ipak da sadržaj natpisa ovako ustanovi:

P . . TEGEDE
. . . G . . . VM
FAMVLIST . . A
BATIINOCEN
TICVM FRA
TBS:ECLESIE:
ANI·DNICCCC°
L̊X̊X̊ II°:

Iz natpisa razabire se da je pisan god. 1472. U toj su godini izragjene i slikarije a valjda je sagragjena i crkva. Spominje se opet Inocenc, koji je po svoj prilici bio tadanji starješina samostana. Pošto mu se daje naslov „opat“, to imamo posla sa samostanom Benediktinaca, jer se ovaki naslov nije upotrebljavao niti kod Franjevaca, ni kod Dominikanaca za oznaku časti samostanskog starješine.

Teodor Ippen.

Једна наредба о рајином одијелу из доба отоманске владавине.

Претурајући по листинама у музеју срп.-православне старе цркве у Сарајеву наишао сам на једну биљешку — управо црквени оглас — из друге половине XVIII. вијека. Та биљешка донекле илуструје тадашње потиштено стање раје у Босни. Биљешка гласи овако:

Сйем пйсанйем изъаолѹемо оасакомѹ хрйстъıанинѹ запоойед ӧд господе наше тѹрака како сѹ нам ѹчйнйлй мйлост й показалй ѹсрдйе нйхоо да ми кажемо ѹ црко оасакомѹ хрйстъıанйнѹ али хрйстъıанкй проо господа царстоѹюща заповйеда данеймадѹ хрйстъанй нйхрйстъанке йчй потеферйчима нйдаймадѹ пъеоатй нйнатеферйчйма нй на дрѹга места нйѹсооӱй кѹчй пакй фторо даженесе покрйоаӱ дасе негйздаӱ нй дастое пооратйма коасе й нагйзда да съедй ѹ сооӱй кѹчи ѹнѹтар йда дъецѹ женскѹ некйте дѹкатйма комее бо̄ даӱ тейма нека дйете накйтй йнедамѹ надоор защо наша господа то иебегенйшѹ а проо бо̄ небегенйше какоче ӱнй бегенйсат трече братице наша запоойедаӱ господа дайдемо смъерно соакомѹ тѹрчйнѹ рѹке напрсе дамечемо дасе знадѹ да сѹ старй — четорто толйкосмо пѹта гооорйлй порадй чйспета[2]) тѹрскога й башйнскога даненосйте господа гледат немогѹ ѹдричете намѹкѹ зайсто немойте рйетй даоам нйе казано ми сой горимо снекйе неразѹмнйе зато йма ѹсоакога поедан соой прйател оала дапоѹчаоа млаће амлаћи даслѹшаӱ кой оалан бѹде послѹщаче койлй неоалан бѹде тайсе нйбога небой алй зайсто проћитесе коорћака раздрленйе прсе накрйвление капа защосмо доста досада покриоали асаданамъе дошло дакажемо соакога хедепсѹзлѹк защосмо орло достй горъели койсѹ понапрйед досадйю намъе хочемо ӱселе ѹчйнйтй й що неоала защо мй покрйоасмо аой сое оашѹ ӱнѹ коӱсте наѹчйлй аамо мй горймо код господе тѹрске немойте рйетй даоам нйесмо казалй защо акада кой ѹдрй накоӱ мѹкѹ мймѹ помочй неморемо айда моремо зайсто иазло негоо помочи защосмо орло

---

[1]) Ova slika čuva se u bos.-herc. zem. muzeju.

[2]) Одијело, ношња.

доста досадасе гȣбилй вама нйе нй ȣхо затовам сада све кажемо йѡще щонам господа сказȣю мйсве йсказат неморемо како ѡнй кажȣ щосе чйнй пошехерȣ ѡднаше младйне найпослйе почелйсȣ некй чепкене носйт кое полза ѡд чепкена йѡд нашега хешпехаȣка[1]) нйща разве свака мȣка народȣ зато моа кратнице йсестре послȣшайте забога йзасвето богородйцȣ данегорймо ȣдрйчете намȣкȣ немойте рйетй давам нйесмо казали кой послȣша дага гō бō покрйе сваке мȣке ѡ тȣрака кой непослȣша нека добросе ѡбȣе ȣпамет й поȣзда ȣтабане й ȣсвой жйвот мй небйсмо ѡво нйща говорйлй али говоре царстовȣющй щоче нама мрм чȣрцй елй то занас мйсмо раіа то занас нйе йфалайм койнам ѡвако кажȣ ймй вама кажемо йнедрȣго послȣшанйем мйлост ѡд гō бō васе држитела непослȣшанйем казна ѡд гō бō васедржитела

пйсанȣ на — 4 йюнйа васараевȣ.

Штета је што датум није потпун, нема му најглавнијег дијела, године. Међутим пошло ми је ипак за руком, да барем приближно, а евентуално и тачно, одредим вријеме те биљешке. Нашао сам у једној књизи вјечнијех саландара на исти рукопис и та је рука овдје биљежила од 1770. до 1780. године. Дакле и оглас пада у године 1770.—1780. Кад бих био сигуран, да та рука није онај оглас писала коју годину прије или послије, онда би се могла наћи и тачна година.

Претпоставивши, да дан и мјесец, који је забиљежен у огласу, одговара дану и мјесецу када је оглашено у цркви, онда би тај дан могао бити недјеља или празник, када се сакупи више народа у цркви. Прва пола јунија нема никаква већега празника, дакле је тада 4. јуна била недјеља. У деценију од 1770. до 1780. пада 4. јуни само 1777. Кад би ова претпоставка била сигурна, онда би датум огласа био 4. јуни 1777.

Ова биљешка односи се на једно мјесто у Башагићевој „Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine“ стр. 116. и 117. То мјесто гласи овако: 7. ševala 1208. (u maju 1794.) Husamuddin paša izdade slijedeću naredbu u pogledu odijela i boja. Po visokoj carskoj zapovijedi i šerijatskim pravilima: zeleno, bijelo, žuto i crveno odijelo i obuća nošnja je muslomanska i jenjičarska; dugi kalpak, dal-fes, gunj zagarija i postule od kajsera naročito je nošnja jenjičarska; ljubičasta, crna i modra džoka, crne čizme ili postule i crno odijelo nošnja je kršćanska; osim toga plave čizme, mestve ili papuče i druga odijela nošnja je kršćanska i židovska.

Kako je gori spomenuto, uvijek je u običaju bila rečena nošnja, samo od neko vrijeme kršćani i židovi počeli su oblačiti ova odijela proti šerijatu i carskoj odredbi, da nije moguće razlikovati muslomana od nemuslomana, zato nemusloman bio muški ili ženska, ako bi se usudio obući drugu boju ili nošnju, nego koju su od starina nosili, da se imadu staviti pred sud na odgovornost i kazniti.

Оно што вели Башагић: „samo od neko vrijeme kršćani i židovi počeli su oblačiti ova odijela proti šerijatu i carskoj odredbi“ слаже се потпуно са црквеном биљешком, те се на обадва мјеста види да су хришћани, а по Башагићу и јевреји, тежили да се изједначе у одијелу са „царствȣющим“. Једино у датуму што се те двије вијести разилазе. Из тога се може закључити, да је црквени оглас настао или ушљед једне раније пашинске наредбе, или ушљед наредбе мјесне сарајевске власти, али у оба случаја раније него наредба у Башагићевој књизи. Шта више из црквене биљетке види се, да су преставници православнога народа и прије позивани од турске власти на одговорност, јер биљешка вели: „защо смо доста досада покрйвали“ или „защо смо врло достй горъелй“. Али све узалуд, раја, а нарочито млађарија, поред свега тога што се пријетило шибањем по табанима (кой не послȣша, нека добро се обȣе ȣ памет й поȣзда ȣ табане) заборављана је и на наредбе и на казне, те је опет почињала, да носи одијело кроја турскога и башинскога (јењичарског) као чепкене, мрм-ћурке и т. д.

Овом приликом да напоменем још нешто, што се тиче боја одијела у Башагића. У једном тефтеру у старој цркви спомиње се под годином 1729. смрт једнога учитеља у српској школи у Сарајеву иређа се све што је остало иза њега. Између осталих ствари спомиње се и „чȣрак и долама стар од мави чохе декеле“. Ваљда не ће бити баш пуки случај, да се у учитеља хришћанина десио мави ћурак, него је ваљда тај учитељ скројио ћурак баш оне боје, која му је била дозвољена као хришћанину.

---

[1]) Гиздање.

Прије него што завршим, имам напоменути још нешто, што сам опазио у карактеру писмена. Најнеобичније ми се учинило писмо **н**. Оно је у оригиналу написано као латинско курзивно *d* са коврчицом у горњем дијелу. Даље налази се једно писмо као славенско **ъ** (јор). То писмо српско-словенски језик нема, с тога држим да и није то него **ѣ** (јат), само што нема оне хоризонталне линије у горњем дијелу. Да је то писмо **ѣ** види се и по томе како је употријебљено; свагдје је употријебљено мјесто данашњег ј, дакле онако, како се виђа чешће у босанскијем листинама па и на стећцима.

Влад. Скарић.

Zanimljiva opažanja iz života nekih ptica u Hercegovini i u Bugarskoj[1]).

Priopćio

Eugen pl. Pagliarucci, gradski geometar u Mostaru.

a) O kumri *[Turtur risorius decaocto* (Friv.)] u području grada Mostara.

Orijentalnu kumru, što obitava u području grada Mostara, ne će sigurno niko zamijeniti s onom srodnicom, što ju narod obično naziva „kumrom“, a koja je najobičajnija kaveska ptica cijele svoje familije.

Ova istočna kumra u nas je jedina vrsta goluba, koja će svojom živahnošću razveseliti ljubitelja prirode. Doduše ima u najbližoj okolici, po kršu, gotovo svukud divljih golubova; no dok je primjerice u Sarajevu divlji golub tako običan, da ga nazivaju džamijskim ili kućnim golubom, ne će da se nastani u samomu Mostaru,

Svakom putniku, koji ima smisla za životinjstvo, mora u Mostaru upasti u oči njegov vijerni stanovnik, — kumra.

Ona oživljava cijelu varoš, a gnijezdi po tavanima kuća i po munarama, pa i po drveću perivoja uz „hotel Narentu“, uopće po svim ovećim baščama.

Pri najvećoj pripeki, koja ljudima već nesnosna postaje, kumre se, „smijući se“, sunčaju po onim primitivnim dimnjacima, po šljemenima kuća ili na najvišem vrhu munara. One se sasma drukčije glasaju nego nama dobro poznata njena srodnica, što se drži po kavezima; glas joj je dalekosežno “hii-hii-hii“ ili „hu-hu-hu“, sa poskočnim (– ⏑ ⏑) ritmom poput glasa prepeličinoga.

Kao prijatelj prirode moram iskreno priznati, da se u onim tugaljivim, često puta pustim mostarskim ulicama, koje me podsjećaju na varošice i sela Istre, hrvatskoga primorja i okolice Rijeke, živahnost te ptice vrlo ugodno dojima ljudskoga srca. Zamislite sebi putnika, čije se oko umorilo kružeći po pustoj okolici, golim stijenama, po prozorima provigjenim rešetkama, pa kad u takovoj sumornosti opazi stvora, što svojim dražesno kružećim lijetom, nestašnim razmetanjem ili draganjem vazda ljubavlju obuzetih parova oživljava mrtvilo i dosadnu jednoličnost, pak ćete doći do osvjedočenja, kako u takovim časovima na sebe privlače pažnju one milene vlastitosti toliko opjevanog golubijeg roda, pa kad se još sva ta lijepa svojstva razvijaju u potpunoj slobodi, koju našoj krilatici može da pruži još jedino pravi muslimski Istok i — Mostar!

Ovdješnji žitelji kao i lovci tvrde, da je taj golub prijašnjeg vremena donašan ovamo po hadžijama i tako se ovdje nastanio. Poslije da su se kumre sasvim prilagodile ovdješnjoj klimi i postale stalnim stanovnicima Mostara. Premda moram priznati, da pojedini eksemplari kumre prezimljuju u Mostaru, ipak sam od početka marta vigjevao sve više i više kumra; to sam doživio kroz dvije godine te držim, da kumre ovdje u glavnome ne provode zimu[2]).

Kumru nije moći u području grada Mostara opaziti u većim jatima, no u vrijeme gnijezdenja, a to je ljeti, može ih se vidjeti samo u parovima, a istom u jesen, pošto je briga oko podmlatka već minula, vigjevaju se po mostarskim baščama u udruženjima od pet do šest komada.

Izvan područja grada Mostara rijetko je kada vidjeti kumru.

Na koncu ću još spomenuti, da sam god. 1892. u Biogradu takogjer naišao na kumre, ali ne u tolikoj množini kao u Mostaru.

---

[1]) Isporedi naš Glasnik 1902., sv. 2., str. 295. i 296.

[2]) Po drugoj verziji samo se prividno smanjuje broj kumri u Mostaru pri nastupu zimskog doba; one se naime tada povlače u nutrašnjost teško pristupačnih stanbenih kompleksa muslimskih dijelova grada.
Primjedba uredništva.

b) Opažanja o malom i velikom potrku (droplji) u Bugarskoj na dônjem Dunavu.

Potrk mali ili mala droplja *(Otis tetrax)*. Čim šumska šljuka napusti ona mjesta, što ih odabere za prolazni boravak prilikom proljetnoga putovanja, te čim se pojavi u svojoj ljetnoj postojbini i legalu, nastaje u sjevernoj Bugarskoj, naročito u žitorodnim krajevima Rahova i Tutrakana, dolazak malog potrka; to se zbiva ponajviše koncem aprila.

Ovu pticu, koja u onim krajevima nije česti gost, posmatrao sam svake godine po 20 dana po prilici; vazda je to bivalo proljećem, od kuda zaključujem, da se ona tamo samo prolazno zadržava prilikom svoje redovite seobe.

Za boravak u spomenutim predjelima bira mali potrk samo ozimske usjeve, jer je vlat ovoga usjeva u to vrijeme već toliko porasla, da mu pruža dovoljno zaklona i zaštite protiv skitajućih se ptica grabilica.

Nailazio sam na njega i u močvarama oko Rahova, no samo ondje, gdje je bilo ovećih, suhih, šašom na rijetko zaraslih prostora, ali i tu uvijek tek pojedince.

Niti u močvarama niti u ozimskom usjevu nijesam nailazio u tom razdobju, to jest od početka pa do 20. maja, malog potrka sparena, već uvijek pojedince, i to na prostoru od kakova četvrt četvorna kilometra po jedan komad, ponajviše u najgušćem žitu.

Pri tamošnjem lovljenju dešavalo se često puta, da je mali potrk prhnuo upravo meni pred nogama, pa jesam li ga prvim hitcem promašio, morao sam ponajviše okaniti se daljnjega lova za njim. Tako me jednoć zamami mali potrk, kad sam ga, ne bivši pripravan, promašio, na potjeru, koja je uzaludno trajala skoro dva sata a u duljini od nekoliko kilometara.

U Bugarskoj mi je uspjelo, da sam ulovio tek dva komada ove lijepe ptice. Nabasao sam na nje u žitu, baš kad se predadoše ljubavi, i tako mi pogje za rukom iznenaditi ih i ubiti.

Način lijeta malog potrka sličan je lijetu velike patke. Kad se naprasno digne, čuje se sasvim osebujna lûpa krilâ, koja se ne da isporediti sa lupom, što ju prouzroče druge ptice iste veličine. Meni se čini, da se mali potrk diže kao s nekim naporom. Kad je već u potpunom lijetu, tada mu se potpuno razabiru zamasi krila, a opetuju se u intervalima; može se reći, da mu je lijet veoma napredan i lijep.

Nekoji eksemplari, koji uzletješe u neposrednoj mojoj blizini, te na koje ne htjedoh pucati samo da ih uzmognem posmatrati, padoše na 150—200 koraka daleko od mene, a svaki put sam primjetio, da mali potrk u najbržem lijetu naprasno, gotovo kao šumska šljuka, kŭkastim prelomom pravca običava se spuštati.

Prilikom mog tromjesečnog boravka u Sofiji vidjeo sam u septembru 1892. nekoliko taze ubijenih primjeraka malog potrka. U Sofiji sam običavao loviti samo u mjesecu oktobru, poglavito šumske šljuke, pa stoga nijesam imao prilike da tamo posmatram male potrke; no držim da moje mišljenje nije pogrešno, da mali potrk gnijezdi u prostranoj ravnici oko Sofiije[1]).

Potrk veliki ili velika droplja *(Otis tarda)*. O velikom potrku saopćeno mi je iz ponzdanih, kneževsko bugarskih časničkih lovačkih krugova, da se po prostranim nizinama nikopoljskim (na dônjem Dunavu) naseljava zimu u čitavim jatima.

Kod Tutrakana obitava neki iseljenik iz Foče, imenom Ljubotić, koji mi je lično poznat; tomu lovcu dogodilo se u februaru 1895., da su mu nekog maglovitog dana a prilikom lova na zečeve preletjela nisko nad glavom dva velika potrka. Pošlo mu je za rukom da ubije jednoga sačmom zečarom, pa sam imao prilike vidjeti ovaj lijepi eksemplar.

Ni prije ni poslije nijesam doznao za drugi koji slučaj, da bi se veliki potrk u tom kraju zadržavao.

Патаренско гробље под Осмачом планином.

Написао др. **Миховил Мандић**.

(С 1 сликом у тексту.)

Из Бање Луке дође се на Осмачу планину (950*м* над морем) најбрже новом јајачком цестом до Карановца (око 200*м* над морем), одавле преко потока Шврякаре до села Љубачева (око 550*м* над морем), а онда равним правцем на врх планине.

---

[1]) Po drugim, tačnim opažanjima to mišljenje nije opravdano, nego i tu se mali potrk pojavljuje samo pri seobenom prolijetu. No u sjevernoj Bugarskoj ta je ptica gnijezdilica, tako n. p. u Lom Palanci, Svištovu i dr. *Uredništvo.*

Тим путем сам ишао овогодишњих православних ускрсних благдана с ученицима виших разреда бањалучке реалке.

И ако је тај пут поради знатног испона доста напоран, ипак ће се прави пријатељ природе лако на њ одважити, јербо су пријеђели врло занимљиви.

Село Љубачево лежи усред крша, скоро на подножју Осмаче планини. Овај крај састоји од самих поникава, од којих су неке потпуно развијене, а неке тек у почетку свог развоја. Има их по гдјегдје и по двије једна до друге, а и комбинованих. Тло је састављено од крединог вапненца, те оскудијева водом као и Осмача планина. Уза све то је овај крај прилично напучен, јербо су становници, који сву своју бригу посвећују стоци, прилично марљиви, те материјално стоје доста добро.

На тој висоравни укаже се изненада близу подножја Осмаче планине пет патаренских гробова. Први стећак је највећи, те се одмах опази; износимо овдје његову слику, израђену по скици ученика А. Митермајера (Mittermayer).

Како се види из те слике, на западној су страни надгробног камена карактеристична обиљежја босанских средовјечних гробова: крст, звијезда (у овом случају шестотрака) и полумјесец, а на прочељу ваљда знак сунца. Код полумјесеца је камен прилично окрњен. Дужина камена износи 2 *м*, ширина 0·7 *м*, а висина 0·8 *м*. Истесан је од вапненца Осмаче планине. Натписа на жалост нема на њему никаква.

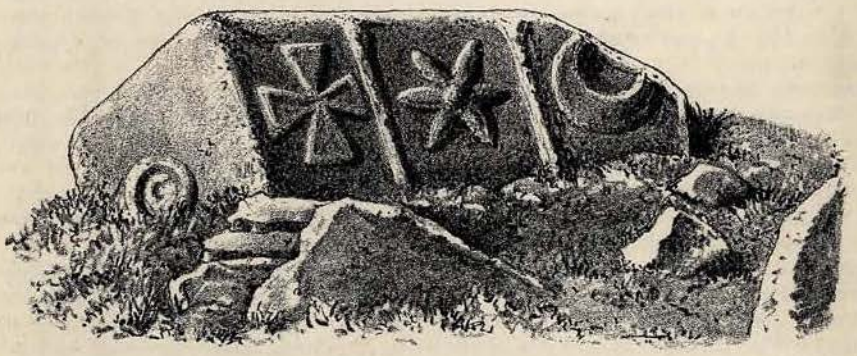

Од осталих гробова само се још на једном дјеломице виде споменути знакови и то баш на оном мјесту, гдје је камен почео упадати у земљу и травом зарашћивати.

По наведеним знаковима судећи могла би под оним првим каменом бити гробница којег патаренског племића (испор. М. Хернес [Hoernes], „Dinarische Wanderungen“, стр. 336. и Ј. Ашбот [Asbóth], „Bosnien und Hercegovina“, стр. 102.). Знак крста тумачи лијепо др. Ћ. Трухелка у расправи „Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters“ („Wissenschaftliche Mittheilungen, 3. св., стр. 419.—422. и Ј. Ашбот у означеном дјелу, стр. 100. и 101.

К њиховом тумачењу могло би се придодати још и то, да су Патарени уза све зазирање од крста стављали га на надгробни камен зато, да би тиме јавно посвједочили, да су „boni Christiani“ т. ј. „добри кршћани“ (Талоци [Thalloczy]: „Herzog Hrvoja und sein Wappen“, „Wissenschaftliche Mittheilungen“, II. св., стр. 117.), па да зато није нужно против њих дизати крижарских војна, како су се обично дизале („Архив за југословјенску повјест“, II., 5—16.). Знакове звијезде и полумјесеца узимље Хернес (op. cit., стр. 336.) за хералдична обиљежја нижег племства, а Ашбот доказује по натписима, да је у оваким гробницама сахрањено већином више племство (op. cit., стр. 102.), док им Трухелка, Bosnien und Hercegovina у дјелу „Die österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild“, Беч 1901., стр. 175.), подаје само орнаментално значење.

Право проучавање тих знаменитих споменика за повјест Босне и Херцеговине отпочело је нешто прије окупације ових земаља (1878.). Њемачки конзул О. Блау (Blau) пише о њима у „Reisen in Bosnien und der Hercegovina“ (Берлин 1877., стр. 25.), Енглез Еванс (Evans) у дјелу „Bosnia and Herzegovina“ (Лондон 1878., стр. 111.), а Штернек (Sterneck) у „Geographische Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in Bosnien, Hercegovina und Montenegro“ (Беч 1877., стр. 45.—56.). Послије окупације почеше се учењаци њима још више занимати: Талоци пише у будимпештанском „Archaeologiai Értesitő“, г. 1880., стр. 303., М. Хернес у дјелу „Dinarische Wanderungen“, Беч 1888., стр. 333.—349., те у бечкој академији знаности 1880.—81. и у „Mittheilungen der Central-Commission für Kunst- und historische Denkmale“, Беч 1882., а Ј. Ашбот у дјелу „Bosnien und die Hercegovina — Reisebilder und Studien“, Беч 1888., стр. 94.—118. — Па и ако нијесу до данас ови споменици систематично обрађени, неуморним досадашњим радом на том пољу расвијетлио

је многу тамну тачку кустос земаљског музеја др. Ћ. Трухелка, изврстан познавалац њихов (види његове студије у „Гласнику земаљског музеја“, „Wissenschaftliche Mittheilungen“ и др.).

По досадашњим истраживањима тих споменика може се установити ово:

1. Већина споменика има бар по један од споменутих карактеристичних знакова.

2. Понајвише су смјештени на високим мјестима.

3. Гробни инвентар је врло оскудан (Трухелка, озн. дј. стр. 176., Хернес, „Dinarische Wanderungen“, стр. 342. и Ашбот, „Bosnien und die Hercegovina“, стр. 102.), а накита има ријетко у којем.

4. И натписи су ријетки.

5. Ових гробова има само по оним мјестима Босне и Херцеговине, гдје је било раширено патаренство (Трухелка, озн. дј., стр. 174.).

Ријетко их је наћи у сјеверној и сјеверозападној Босни, гдје Патарени нијесу могли трајно учврстити свог господства. Ти су крајеви припадали Хрватској, гдје се патаренство није могло усталити (Лопашић, „Бихаћ и бихаћка крајина“, стр. 120.). Поради тога је — како јавља Трухелка у 3. св. „Wissenschaftliche Mittheilungen“, стр. 406. — у четрнаест котара окружја бањалучког и бихаћког нађено само 706 оваких гробова.

Ово гробље под Осмачом спада дакле међу најсјевернија. Није само пуки случај, да се је у близини његовој кочио некад славни Звечај-град, посјед моћног кнеза Дбњих Крајева Хрвоја Хрватинића, великог војводе босанског и спљетског. Данданас је то само комад зидине[1]).

Рушевина Звечај-град стоји на лијевој обали Врбаса и то на клисури поврх јајачке цесте. У близини је село Маличићи с неколико кућица. Положај Звечаја био је прикладан за обрану са сјевера, јербо је град био постављен одмах иза првог Врбасова тијесна, дакле на посве неприступну мјесту.

Овамо су дошли дубровачки посланици Хрвоју на договор, те су 15. јануара 1404. год. склопили с њиме савез у сврху, да се краљ Остоја свргне а на његово мјесто прогласи краљем кнез Павао Радишић, његов такмац у Дубровнику.

Хрвоје склопио је с Дубровчанима уговор, по којем једна странка обећаје другој, да ће „сви заједно бити супротива краљу Остоји на његову погибио и расуће и прогнање ван краљевства“ те да ће „ва име Христово пројавити и прогласити Павла Радишића краљем босанским...“ (Миклошић, „Monum. serb.“, стр. 252. до 253., Пуцић, „Срп. спом.“, стр. 119., „Архив за југосл. повј.“, II. књ., стр. 19. и Клаић, „Повј. Хрвата“, II. св., I. дио, стр. 320.). Послије Хрвојеве смрти (год. 1416.) дошао је Звечај у руке босанском краљу Стјепану Остојићу, сину краља Остоје. Одавле („у нашем граду у Звечају“) јавља он Дубровчанима дне 5. марта (а не 5. априла, како је у „Арх. за повј. југосл.“, II., 23. назначено) 1419. год., да им потврђује све повеље, законе и слобоштине, што су им подијелили његови прећи, а особито оне, које им је дао Твртко године 1378. (Миклошић, „Monum. serb.“, стр. 282.—284. и Пуцић, „Срп. спом.“, стр. 134.).

У овом крају сигурно је живило неколико Патарена бар у оно доба, кад је Звечај био на гласу. Па и ако нам извори не јављају имена тих људи, можемо поуздано рећи, да их је ту морало бити, да град чувају. Хрвоје могао је ову задаћу повјерити само Патаренима, пошто је и сам дуго времена био приташа те секте (испор. Талоци, „Herzog Hrvoja und sein Wappen“, „Wissenschaftliche Mittheilungen“, 2. св., стр. 110. и М. Т. Петрићевић, „Хрвоје Вукчић-Хрватинић до год. 1408.“, стр. 38.). Према томе би гробови ових Патарена могли бити једино под Осмачом, пошто иначе у читавој околици никаквог патаренског гробља нема.

[1]) Слику ове рушевине износи од путописаца Босне и Херцеговине једини Х. Ренер (Renner) у дјелу: „Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer“, Берлин 1897., стр. 482.

BIBLIOTHECA
MUSEI
BOSNIAE ET HERCEGOVINAE
SARAJEVO

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.